ONTROERENDE GESCHIEDENIS VAN DE PROTESTANTEN IN FRANKRIJK

DOOR

G. DE FÉLICE

UIT HET FRANS VERTAALD

DOOR

R. A. S. PICCARDT, THEOL. DOCT. EN PREDIKANT

TE GOES

Uitgave: H.A.M. ROELANTS

SCHIEDAM,

1853

Copyright

STICHTING DE GIHONBRON

Voltaweg 18

MIDDELBURG

2012

VOORWOORD VAN DE VERTALER

Het werk van DE FÉLICE, dat ik in een Nederlands kleed kom aanbieden, is bij velen reeds zó gunstig bekend, en de vertaling daarvan reeds zo dikwijls als een gewenste zaak voorgesteld, dat ik het voldoende reken wanneer ik slechts met een enkel woord mijn arbeid bij het publiek inleid.

In hoever de vertaling goed is geslaagd, waag ik niet te beslissen. Hoog ingenomen met dit geschrift en verlangende, dat het algemeen ook bij ons mocht bekend worden, sloeg ik de handen aan het werk, en ik ben mij zelf bewust, dat ik aan de overzetting al die zorg heb besteed, die ik, onder vele andere bezigheden, daaraan kon toewijden. Maar zeker zijn er vele gebreken aan te wijzen, waarvoor ik gaarne verschoning vraag. Ik wil niet trachten mij te verontschuldigen, door te spreken van de eigenaardige moeilijkheden, die aan het overbrengen uit het Frans verbonden zijn. Alleen wens ik, dat die gebreken niet van zulke aard zullen zijn, dat het genoegen van de lezing van dit hoogst belangrijk werk daardoor zal gestoord worden.

Dat de belangstellende protestant dit werk met genoegen lezen zal, durf ik gerust vertrouwen. Al waren in ons midden niet zoveel afstammelingen van hen, die in de dagen van de vervolging uit Frankrijk herwaarts kwamen, die hier een veilige schuilplaats vonden en met ons vermaagschapt werden, dan zou nog de geschiedenis van de protestanten in Frankrijk voor ons hoogst belangrijk zijn, deels omdat wij door dezelfde band des geloofs verbonden zijn, deels omdat onze vaderen één strijd met hen hebben gevoerd en één lijden met hen hebben geleden. Wij mogen het daarbij niet ontveinzen, dat in onze dagen ook op dit gebied de herinnering hoognodig is aan de lessen van vroeger tijd. Rome zet ook in ons midden de strijd tegen het verlicht geloof voort, en zoekt voet voor voet de verloren grond te herwinnen. Met welk doel dit geschiedt, kan de ervaring van vorige eeuwen ons het best leren. Het is om te heersen over de wereld en het geweten te knellen in de band van een slaafse gehoorzaamheid aan de kerk, dat is aan menselijk gezag. Stond ons vertrouwen op de God van het licht niet vast en steunden wij niet gelovig op de Heere van de gemeente, wij zouden ons bekommeren en vrezen, dat Rome andermaal heersen en het zwaard van de vervolging voeren zou. Nu geven wij de toekomst blijmoedig over aan Hem, die met Zijn geest werkt om de duisternis voor het licht te doen wijken en die Zijn kerk nooit uitgewaakt bewaakt. Wat strijd wij zien en welke schokken wij duchten, alles zal in Zijn hand middel zijn om Zijn oogmerk te bereiken en zijn belofte te vervullen.

Maar wij mogen daarom niet zorgeloos zijn of de gevaren ontkennen, die priesterlist en priesterheerschappij over ons zoeken te brengen. En zeker is er geen beter middel om de slapenden wakker te schudden en de zorgelozen ten strijde te roepen, dan dat wij met de geschiedenis in de hand aantonen, wat Rome wil, wat Rome doet, wat Rome vermag. Diep betreuren wij het, dat ook in ons Vaderland zoveel protestanten gevonden worden, die hun onverschilligheid met de schijn van verdraagzaamheid bedekken, of die menen dat slechts de bekrompenheid aan bestaande of dreigende gevaren denken kan. Mochten zulken vooral deze

geschiedenis lezen en er uit leren, dat wij ons althans niet aan overdrijving schuldig maken, als wij waarschuwen tegen de aanmatigingen van een partij, die geen middelen ontziet om het licht te bestrijden en te overheersen. Het is zeer ver van ons, verdeeldheid te willen bevorderen tussen de zonen van hetzelfde aardse Vaderland; wij zeggen met de schrijver van dit boek: de liefde gaat ons bovenal. Maar wij protestanten mogen niet vergeten, dat wij burgers zijn van het rijk van de waarheid en van het licht; dat onze vaderen daarvoor een bloedige strijd hebben gestreden; dat ons Hervormd geloof het dierbaarste erfgoed is, dat ons nagelaten werd. Wij mogen niet voorbij zien, wat ook in dit geschrift overtuigend bevestigd wordt, dat Rome één doel heeft door alle tijden en in alle oorden, en dat het onze heilige roeping is om te waken, dat dit doel niet wordt bereikt. Wij zijn dat verplicht aan onze Heere en aan onze belijdenis, aan ons voorgeslacht en aan onze kinderen, en wij mogen ons niet laten verblinden door de schijn van een vrijheid, zoals het bijgeloof die wenst, de onverschilligheid die bevordert, maar die de Hervormde christen ontvlieden en schuwen moet.

Ook de geschiedenis van de protestanten in Frankrijk zal het ons kunnen leren, dat het hechtste bolwerk tegen de macht van de duisternis in een wandel in het licht gevonden wordt. Waar het christelijk leven zich het krachtigste openbaart daar zijn de vijanden van ons geloof het zwakste. Daarom bidden wij, dat een oprecht en evangelisch geloof, dat de liefde tot Christus meer en meer de harten vervullen en aan elkaar verbinden, en wij staan vast in de overtuiging, dat langs die weg ons Hervormd geloof het best zal verdedigd worden, de rijkste vruchten zal dragen en zich het meest aan anderen zal aanbevelen. God zegene elke poging die daartoe wordt aangewend.

Ook dit geschrift zij in Zijn hand een gezegend middel om veler ogen te openen voor hun behoefte, om veler belangstelling en ijver op te wekken. Mochten deze geschiedenisbladen het aan allen ernstig toeroepen en in het hart prenten, welk het gevaar is waarin wij verkeren, wat de roeping is van onze tijd, wat toekomst ons wacht als wij de vijand ongehinderd zich laten uitbreiden; maar ook hoe wij op de Koning der Koningen ons veilig kunnen verlaten en zelfs de poorten van de hel niet behoeven te duchten, indien maar ons geloof oprecht, onze liefde werkzaam is, en ons arbeiden in ’s Heeren kracht standvastig en onbeweeglijk wordt bevonden.

De God van onze vaderen zij met ons en met onze kinderen. Hij verwaardige ons medewerkers te zijn aan de uitbreiding van het Koningrijk van Zijn Zoon, Wie haast alle geslachten als van hun enige Meester mogen aanbidden.

Goes, 24 augustus 1853, S. PICCARDT

VOORREDE

Reeds voor vele jaren werd het plan tot dit boek gevormd, maar bijzondere omstandigheden, waarbij later de algemene beroeringen van ons land zich kwamen voegen, hebben de schrijver belet daaraan de laatste hand te leggen. Ons dezelfde reden heeft hij in één deel deze geschiedenis vervat, die, zo zij naar eis ontwikkeld werd, vele deden zou beslaan.

Het plan was dan ook in de aanvang veel uitgebreider. Maar onze tijd met zijn onzekerheid en bekommeringen is niet geschikt voor uitvoerige werken. Schrijvers en lezers hebben gelijk gebrek aan tijd. Men zal hier dus niet anders vinden dan een kort uittreksel uit de rijke geschiedenisboeken van de Franse Hervorming.

Ten einde ruimte te winnen is hier zo spaarzaam en beknopt mogelijk opgave gedaan van de bronnen waar ik uit geput heb. Het zou niet moeilijk geweest zijn gehele bladzijden te vullen met de literatuur van het onderwerp, zo als de Duitsers spreken. Maar de vermelding van geschriften, die een grote ruimte vereist, zou alleen geweest zijn voor de geleerden, die haar niet nodig hebben. En het is daarom, dat ik slechts dan melding meende te moeten maken van mijn bronnen, wanneer ik de eigen woorden van de schrijver gebruikte, of één en ander vermeldde dat aan tegenspraak onderhevig kon zijn.

De algemene bekendheid met de geschiedenis van Frankrijk, die ik bij mijn lezers mag onderstellen, heeft mij gelegenheid te meer gegeven om deze geschiedenis te bekorten. Wat overal elders gevonden wordt, als de oorlogen van het protestantisme in de zestiende eeuw, de listen van de tegenpartij, de hofintriges die zich in de godsdienstige strijd mengden, dat alles is hier slechts aangestipt. Het was nodig er iets van te zeggen om de schakel van de gebeurtenissen te verklaren, maar ik kon mij daarbij gemakkelijk bekorten. Ik stelde mij voor, dat hier hoofdzaak moest zijn, wat andere geschiedschrijvers verzuimden mede te delen: de ontwikkeling, het leven, de inwendige voor- en tegenspoed van de Hervormden. Ons gezichtspunt is genomen niet buiten maar juist binnen de kring dergenen van wie wij spreken. Zodoende geraken wij tot de kennis van de bijzondere geschiedenis van het protestantisme, en het is deze, die aan onze literatuur ontbrak.

Wel is ieder tijdperk van de Franse Hervorming in oude of nieuwe geschriften ontwikkeld, maar er bestaat in onze taal niet één werk, dat in aaneengeschakelde voorstelling de ganse geschiedenis bevat. Er was dus een ledigheid aan te vullen. De schrijver ondernam deze poging en hoopt, dat hoe onvolkomen zijn werk ook zij, het echter bevorderlijk zal zijn om een juiste beschouwing te geven van personen en zaken tot de Hervorming in Frankrijk behorende.

Het is een treurige opmerking, dat de geschiedenis van de protestanten zo weinig bekend is in hun eigen land, en wat erger is, zelfs bij de leden van hun eigen kerk, want inderdaad, zij geeft uitgelezen vernuften en edele karakters te zien, zij stelt grote voorbeelden ter navolging voor en deelt kostbare lessen ter behartiging mede.

In de nationale opinie heeft het protestantisme het lot van elke minderheid en wel van een overwonnen minderheid ondergaan. Sinds men ophield het te vrezen, verwaardigde men zich niet het te leren kennen, en ten gevolge van deze onverschilligheid, hebben allerlei vooroordelen tegen hetzelve ingang gevonden en zich gevestigd. Zo wordt daaraan een goed recht geweigerd, en het mag daarin niet berusten; zo wordt het een onrechtvaardigheid aangedaan, waarvan het zich zuiveren moet. De geschiedenis toch is het eigendom van allen.

Slechts één van de twee takken van de Franse Hervorming wordt hier behandeld. Wij spreken volstrekt niet van de Luthersen uit de Elzas, van de voorstanders van de Augsburgse Geloofsbelijdenis, die sinds de regering van LODEWIJK XIV tot ons land behoren, en die bijna een derde deel, uitmaken van het gehele aantal protestanten in ons rijk. Hun oorsprong, taal, eredienst en inrichting staan geheel op zichzelf, en door welke nauwe banden de leerlingen van de Hervorming in de zestiende eeuw met elkaar verbonden zijn, zo hebben toch die van LUTHER en van CALVIJN ieder hun eigen geschiedenis. De eersten hebben in de Elzas reeds onderscheiden voortreffelijke geschiedschrijvers gevonden en wij willen de taak niet zoeken te verbeteren die zij, beter dan wij, kunnen vervullen. Wij bepalen ons alleen bij de eigenlijk gezegde Hervormden, bij die Hugenoten, wier naam zo dikwijls door Frankrijk luid geklonken heeft.

Voorts zoeke men in dit werk geen sektegeest of ontwikkeling van een bepaald systeem. Wie een godgeleerde of wijsgerige beschouwing van de geschiedenis geeft, moge van een bepaald systeem uitgaan; het is hem nuttig om alle gebeurtenissen en meningen aan een onveranderlijke regel te kunnen toetsen en alles ondergeschikt te maken aan een hogere eenheid. Maar zodanig was ons doel niet. Ik stelde mij voor, niet te oordelen maar te verhalen, de geschiedenis te doen kennen en geenszins haar te laten spreken ten voordele van één of andere theorie. Bij het schrijven van een algemene kerkelijke geschiedenis, die reeds zo dikwijls werd verhaald, is het natuurlijk, dat de schrijver alles tot één stelselmatig gezichtspunt zoekt te brengen, want dit is het enige waardoor hij zijn werk enige oorspronkelijkheid kan bijzetten, daardoor alleen wordt haar oorsprong gerechtvaardigd. Maar de geschiedenis van de Franse protestanten werd nooit geheel beschreven en daarom was het nodig de feiten, eenvoudig, duidelijk en onpartijdig te vermelden, zonder enige bijvoeging die hen kon verdonkeren. Anderen moge later deze feiten rangschikken en ze met wijsbegeerte en godgeleerdheid in verband brengen.

Evenmin kwam het met ons doel overeen om partij te kiezen ten aanzien van de strijdvragen, die de protestanten verdelen. Wij zouden dan een twistschrift, geen geschiedenis hebben gegeven. Het was onze taak niet te beslissen, wie gelijk hebben al dan niet, en het zou geheel tegen onze wil zijn, indien één of andere mening in de volgende bladzijde een verdediging of een aanval meende te vinden. Onze leus was, waarheid en recht voor allen, voor zover het ons mogelijk was het ware en rechte te onderscheiden; iets anders mochten wij niet bedoelen, iets meer mag men van ons niet eisen.

Maar deze onpartijdigheid mag niet beschouwd worden als het bewijs voor een onverschillige onzijdigheid die men wel eens ‘impersonaliteit’ heeft genoemd. In de grote strijd van het protestantisme scharen wij ons aan de zijde van de verdrukten tegenover de onderdrukker, van de slachtoffers tegenover de beulen, van het recht tegenover het geweld, van de gelijkheid tegenover de privileges, en van de vrijheid tegenover het despotisme. Ons beginsel is, dat van de onschendbaarheid van het geweten, zoals de nieuwere volken dat aan het Evangelie hebben ontleend, en wij zullen ons voor onze pogingen dubbel beloond achten, indien de lezing van dit werk niet alleen tot de erkentenis van de heerlijke vruchten van het Christelijk leven brenge, maar ook de afkeer versterke van iedere geloofsvervolging, onder welke naam en onder welk voorwendsel ook ondernomen.

Wenst iemand onze grondstellingen te kennen, zij zijn, vrijheid van denken, van geloven, van eredienst, onder de bescherming en binnen vier grenzen van het algemene recht; volkomen gelijkheid van de godsdienstige belijdenissen en boven deze gelijkheid, de liefde tot God en de broederen, Die de dwalende niet verstoot maar de dwaling zoekt weg te nemen. Deze hebben ons bij ons werk bestuurd, en God geve, dat onze overtuiging in het gemoed van de lezer weerklank vindt. Het tegenwoordig geslacht heeft aan dit onderwijs dringende behoefte.

Het was onmogelijk dit boek te schrijven, zonder in elk tijdperk, met uitzondering van het laatste, van schreeuwende onrechtvaardigheden en schrikkelijke wreedheden te spreken; want daarin bestaat de geschiedenis van het protestantisme van haar begin tot kort voor de omwenteling van 1789. Geen christenvolk werd zo lang vervolgd als de Hervormden in Frankrijk. ***Wij moesten dus onze taak als geschiedschrijvers getrouw blijven, maar wij zochten de treurige indruk zoveel mogelijk te verzachten, door meer op de vroomheid en standvastigheid van de vervolgden, dan op de aanslagen van de vervolgers te hechten.*** Als wij van moorden, schavotten en brandstapels, van de bloedige vervolgingen van de gelovigen in de woestijn moesten gewagen, dan spraken wij slechts in het voorbijgaan van de verdrukkers en ons oog rustte op de slachtoffers. Wij meenden daartoe dubbel verplicht te zijn, en omdat de christelijke liefde het ons voorschreef en omdat het nodig was voor de samenstelling van ons geschrift. Een werk toch, dat het gemoed opwindt maar niet verheft kan de naam van een goed werk niet dragen.

Maar ook, de oude hartstochten mochten niet opgewekt worden, noch bij hen, wier vaderen zo grote verdrukking hebben geleden, noch in het gemoed van hen, die tegenwoordig de heftigste tegenstanders van het protestantisme zijn. Schoon de katholieke geestelijkheid verklaart, dat haar grondstellingen en haar geloof onveranderlijk zijn, willen wij echter hopen, dat deze onveranderlijkheid niet zal worden toegepast op het stelsel van vervolging. De voorschriften van de algemene zedenleer zijn toch meer of min door allen aangenomen en zonder twijfel zou niemand gezind zijn om andermaal de hand te slaan aan het zwaard van de onverdraagzaamheid, dat in noodlottige dagen tegen de priester zelf werd gekeerd.

De Hervormden van Frankrijk hebben nooit in hun vaderland een protestants Ierland willen stichten. Dat zij vaak afgescheiden werden van het grote huisgezin

van het volk, was wel hun ongeluk, maar geenszins hun schuld; zij hadden zich niet afgescheiden maar zij werden buiten geworpen.

En zo dikwijls de deur, ware het ook maar ten halve, hun weer geopend werd; zo dikwijls zij, zonder te kort te doen aan hun heilige en onschendbare verplichtingen omtrent God, in de kring van de natie konden terug keren, hebben zij met blijdschap en zonder terughouding daarvan gebruik gemaakt. En sinds de burgerlijke wet voor allen gelijk is, vormen zij in geen enkel opzicht een afzonderlijke politieke partij, en het is hun eer zich aan te sluiten aan die grote eenheid, die de kracht en de roem van ons vaderland is.

THEODORUS BEZA zei eens, in zijn ouderdom, tot Koning HENDRIK IV: "Mijn hoogste wens is, dat de Fransen elkaar beminnen." Die wens van de eerwaardige Hervormer delen alle protestanten, en het is onbetwistbaar, dat de tegenwoordige tijdsomstandigheden, dit meer dan ooit gebiedend ten plicht maken. Niet, dat wij delen zouden in de mismoedigheid van vele overigens achtbare mannen, want ons vertrouwen staat vast op de liefde van God, op de kracht van Zijn Geest en op de ontwikkeling van de mensheid. Waar anderen de zaden van de dood menen te zien, daar zien wij de beginselen van een nieuw en hoger leven.

Maar de overgang zal inspanning kosten en de uitkomst slechts met moeite worden verkregen. En zullen wij een betere toekomst bereiken, dan voorzeker wordt daartoe de medewerking van alle oprechte christenen en van alle goede burgers dringend geëist.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord van de vertaler

Voorrede van de schrijver

INLEIDING

Gewicht van de Hervorming. — Bederf van de katholieke leer. — Gebreken in de kerkelijke inrichting. — Aflaathandel. — Wanordelijkheden onder de geestelijkheid — Tegenstand. — Herleving van de letteren. — Het pausdom. — De Conciliën. — Maarten Luther. — Blik op zijn vorming, leven en werken. — Ulrich Zwingli. — Zijn karakter en invloed. — Voortgang van de Hervorming in Europa.

EERSTE BOEK

VAN HET BEGIN VAN DE HERVORMING IN FRANKRIJK TOT AAN DE OPENING VAN DE SAMENSPRAAK TE POISSY. (1521-1561)

I.
Prediking van de Hervormde leer te Meaux. — Lefèvre d'Etaples. — Guillaume Farel. — De bisschop Briconnet. — IJver van de nieuwe predikers en uitslag van hun werk.
II.
Eerste vervolgingen. — De Sorbonne. — Het parlement. — Het hof. — De geestelijkheid. — Veroordeling van Jean Leclerc — Strafoefening van Jacques Pavane. — Louis de Berquin. — Zijn moed, zijn strijd en zijn dood.
III.
Farel in Dauphiné. — Voortgang van de Hervorming in Frankrijk. — Martelaarsdood van Jean Caturce te Toulouse. — Geschiedenis van de monnik François Lambert. — Margaretha van Valois en Frans I.
IV.
De Hervorming te Parijs. — De plakkaten. — Toenemende vervolgingen. — Grote processie. — Vreselijke strafoefeningen. — Margaretha van Valois in Bearn.

V.
Jan Calvijn. — Eerste studiën. — Prediking in Poitou en in Saintonge. — Zijn Institutie. — Calvijn te Geneve. — Zijn karakter. — De onverdraagzaamheid hem ten laste gelegd. — Michel Servet. — Belangrijke arbeid van Calvyn.
VI.
Vervolging van de Waldenzen in Provence. — Oorsprong en geschiedenis van dit volk. — Hoe het zich rechtvaardigt. — Moorden te Merindol, Cabrières, enz. — Proces over deze zaak bij het parlement te Parijs.
VII.
Belangrijke voortgang van de Hervorming. — Voornaamste oorzaken daarvan. — Edellieden. — Middenstand. — Kooplieden. — Monniken en priesters bekeerd. — Bijbelcolporteurs. — Martelaarschap van één van hen. — Vereniging bij kleine scharen. — Voorzorgen. — Vroomheid en goede zeden van de Hervormden.
VIII.
Koning Hendrik II. — Terechtstellingen te Parijs. — Edict van Chateaubriant. — Roof. — Plan tot invoering van de Inquisitie in Frankrijk. — Aanval op een vergadering van Hervormden in de straat St. Jacques. — Hatelijke lasteringen. — Nieuwe strafoefeningen. — Tussenkomst van de protestantse staten.

IX.
Voortgaande ontwikkeling van de kerkelijke inrichting. — Oprichting van geregelde gemeenten. — Eerste nationale synode in 1559. — Geloofsbelijdenis. — Tucht. — Schets van haar voornaamste bepalingen.

X.
Verdeeldheden in het parlement te Parijs. — Anne Dubourg in de Bastille. — Zijn proces en dood. — Frans II. — Catharina de Medici. — De kardinaal de Lorraine. — De hertog Frans de Guise. — Antoine van Bourbon. — Louis de Condé. — François d'Andelot. — Coligny. — Zijn opvoeding, vroomheid en huisselijk leven. — De kardinaal Odet de Chatillon.

XI.
Heerszucht van de Guises. — Vervolgingen. — Dweepzucht van het gemeen te Parijs. — De ontevredenen en de Hugenoten. — Samenzwering van Araboise. — Verschrikkelijke terechtstellingen. — De baron de Castelnau. — Edict van Homorantin in 1560.

XII.
Invoering van de openbare eredienst van de Hervorming. — Eerste gewapende worstelingen. — Vergadering van notabelen te Fontainebleau. — Adres ingediend door Coligny. — Redevoering van de bisschop Montluc. — Tegenstand van de Guises. — Bekommeringen van paus Pius IV .

XIII.
Condé te Orléans gevat. — Samenzwering tegen Antoine van Bourbon. — De ratttenval van de Hugenoten. — Dood van Frans II. — Catharina regentes. — Staten-generaal te Orléans. — Redevoering van de kanselier l'Hospital en van de redenaars van de drie ordes.

XIV.
De Hervorming te Fontainebleau gepredikt. — Grote aanwas van het getal kerken en leraars. — Onlusten in verscheidene plaatsen. — Listen van de Guises. — Het driemanschap. — Edict van juli.

TWEEDE BOEK

VAN DE OPENING VAN DE SAMENSPRAAK TE POISSY TOT AAN HET EDICT VAN NANTES. (1561-1598)

I.
Plan tot een nationaal concilie. — Tegenstand van de geestelijkheid. — De Samenspraak. — Misverstand van beide zijden. — Theodorus Beza. — Bijzonderheden uit zijn levensgeschiedenis. — Aankomst van Beza te Poissy. — Onderhoud met de kardinaal de Lorraine. — Verzoekschriften van de leraars.

II.
Opening van de samenspraak. — De afgevaardigden van de kerken voor de balie van de vergadering. — Redevoering van Theodorus Beza. — Gemompel van de prelaten. — Tweede zitting. — Antwoord van de Kardinaal de Lorraine. — Bijzondere samenkomsten. — Krijgslist van de Kardinaal. — De jezuïet Lainez. — De samenspraak wordt afgebroken.

III.

Verbazende uitbreiding van de hervorming. — Viret te Nismes. — Katholieke kerken opgeheven. — Grote vergaderingen te Parijs. — Vermoedelijke getal sterkte van de Hervormden in dit tijdperk. — Edict van Januari. Wederstand van de Guises en van onderscheiden parlementen.

IV.
Listen, aangewend bij Antoine van Bourbon, de luitenant-generaal van het Koninkrijk. — Afval van deze vorst. — Jeanne d'Albret. — Haar vroomheid en standvastigheid. — Terugkeer in Bearn. — Wijs bestuur en moed van de koningin van Navarre.

V.
Het komplot van de Guises. — De Hervormden van Vassy. — Moord van Vassy. — De leraar Morel. — De Bijbel en de hertog van Guise. — Of deze de moord bevolen heeft? — Grote angst van de Calvinisten. — Klachten van het Consistorie te Parijs.

VI.
Afwezigheid van alle geregelde macht. — Wapening. — Brieven van Catharina de Medici aan Condé. — Van beide zijden vreemdelingen ingeroepen. — Manifesten van beide partijen. — Verbond van de Calvinistische heren. — Nutteloze samenkomsten. — Barbaarse arresten van het parlement. De Engelsen te Havre.

VII.
Beleg van Rouaan. — Wreedheden. — De leraar Marlorat. — Dood van Antoine van Bourbon. — Slag bij Dreux. — Beleg van Orléans. — Moordaanslag op de hertog van Guise. — Opstand. — Onstandvastigheid van de prins de Condé. — Vrede van Amboise. — Ontevredenheid van Coligny.

VIII.
Godsdienstoorlog in al de provincies. — Strenge tucht van de hugenoten. — Stilstand. — Wreedheden van de oorlog. — Moord van Cahors. — Gebeurtenissen te Toulouse in 1562. — Tegenstand van de Calvinisten op het capitool. — Hun overgave. — Grote bloedstorting. — Montlue en des Adrets.

IX.
Schending van het vredesverdrag. — Reis van Catharina de Medicis en van Karel IX. — Samenkomst te Bayonne met de hertog van Alba. — Ondernemingen van de Calvinistische hoofden. — Slag bij St. Denis. — Aankomst van de hulptroepen uit Duitsland. — Vrede van Longjumeau.

X.
Nieuwe daden van schending en trouweloosheid. — De Calvinistische opperhoofden trekken terug naar La Rochelle. — Slag bij Jarnac. — Uittartingen van de Paus Pius V. — Slag bij Moncontour. — Heldenmoed van Coligny. — Brief aan zijn kinderen. Vrede van St. Germain.

XI.
De partij van de hugenoten wordt verzwakt. — Vroomheid en goede zeden nemen af — Nationale synoden. — De nationale synode van La Rochelle in 1571.

XII.
De St. Bartholomeüs. — Wie daarvan de ware oorzaken waren. — Italiaanse misdaad. — Wat die voorbereidde. — Plotselinge dood van Jeanne d'Albret te Parijs. — Aankomst van Coligny aan het hof. — Huwelijk van Hendrik van Bearn. — Coligny door Munrevel gewond. — Bezoek van Karel IX. — Moord van de admiraal. — Hendrik de Guise.

XIII.
Verfoeilijke aanslagen. — Algemene processie. — De St. Bartholomeüs in de provincies. — De bisschop Hennuijer. — Moorden te Meaux. — Troijes. — Orléans. — Rouaan. — Toulouse. — Bordeaux. — Lyon, enz. — Getal van de slachtoffers. — Grote vreugde te Rome en te Madrid. — Verslagenheid in de protestantse landen. — De Franse ambassadeur te Londen en de hertog van Auson in Duitsland. — Gevolgen van de St. Bartholomeüs.

XIV.
Tegenstand en verademing van de Calvinisten. — Verbond te Montauban. — Beleg van Sancerre. — Beleg van La Rochelle. — François Lanoue. — Edict van 1573. — Verzet van de Hervormden. — De partij van de politieke of ontevredenen. — Dood van Karel IX.

XV.
Reis en terugkeer van Hendrik III in Frankrijk. — Verachtelijk bijgeloof van deze vorst. — De Hervormde consistories en de edellieden. — De Calvinistische partij. — Nieuwe wapeningen. — Vrede van Monsieur. — Staten-Generaal te Blois. — Edict van Poitiers.

XVI.
Listen van Catharina de Medici. — De oorlog van de verliefden. — De Ligue. — Bepaald voornemen van Philips II. — Karakter van de hertog Hendrik de Guise. — Zwakheid van Hendrik III. — Regeringloosheid in het koninkrijk. — Edict van Nemours. — Excommunicatie van de Bourbons door Sixtus V.

XVII.
Nieuwe godsdienstoorlog. — Hendrik van Condé. — De koning van Navarre. — Slag bij Coutras. — Populariteit van de hertog van Guise. — Tweede vereniging van de staten-generaal te Blois. — Moord van de hertog van Guise. — Opheffing van de Ligue. — Manifest van de koning van Navarre. — Verbond van de beide vorsten. — Moordaanslag op Hendrik III. Zeden van het hof van de Valois.

XVIII.
Hendrik IV. — Moeilijkheid van zijn toestand. — Afval van de katholieke heren — Getrouwheid van de Calvinisten. — Duplessis Mornay. — Zijn overtuiging, talenten en bedrijvigheid. — De baron de Rosny. — Slag van Ivry. — Edict van Nantes.

XIX.
Woede van de Ligue. — Hoe Hendrik IV van godsdienst verandert. — De abt Duperron. — Gabrielle d'Estree. — Karakter van de koning. — Argumenten van Sully. — Onverzwakte tegenstand van Mornay. — Listen van Hendrik IV. — Belachelijk voorschrift. — Afzwering.

XX.
De katholieke heren kapituleren. — De Calvinisten worden opgeofferd en in het harnas gejaagd. — Absolutie van Hendrik IV door Clemens VIII. — Klachten van de Hervormden. — Nieuwe politieke vergaderingen. — Inrichting en doel van deze vergaderingen. — De moord van de la Chataignerie. Nieuwe klachten. — Edict van Nantes. — Besluit.

DERDE BOEK

VAN DE UITVAARDIGING TOT AAN DE HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES. (1598-1685)

I.
Bevrediging van de gemoederen. — Afzwering van Hendrik van Condé. — Catharina van Navarre, zuster van Hendrik IV. — Gematigdheid van de politieke vergaderingen van de Hervormden. — Nationale synoden. — Het vraagstuk van de Antichrist. — Samenkomst te Fontaineblean tussen Mornay en Duperron. — Bedriegerijen en kwade praktijken. — De Hervormde kerk van Charenton. — Aanslag op het leven van Hendrik IV.

II.
Ongerustheid van de Calvinisten. — Verklaring van het hof. — Listen van de hertog van Bouillon en van Lesdiguières. — De hertog Hendrik van Rohan. — Wijs gedrag van Duplessis-Mornay. — Politieke vergadering van Saumur. — Redevoering van de hertog van Rohan. — Verdeeldheid onder de Hervormden. — Nationale Synode van Privas. — De zaak van Jeremie Ferrier

III.
Vervolgingen van en onrechtvaardigheden jegens de Hervormden. — Aanmatiging van de katholieke geestelijkheid. — Manifest van de prins van Condé. — Onderdrukking van de Calvinisten in Bearn. — Verontwaardiging van hun geloofsgenoten. — Politieke vergadering te La Rochelle. — Plannen van de Hervormden. — Reglement voor de tucht van de troepen.

IV.
Nieuwe gewapende worstelingen. — Lodewijk XIII begint de vijandelijkheden. — Inneming van het kasteel van Saumur. — Dood van Duplessis-Mornay. — Beleg van Montauban. — Hervatting van de oorlog in 1622. — Bloedige terechtstellingen te Negrepelisse, enz. — Vredes-onderhandeling.

V.
Valse toestand aan beide zijden. — Waarom de Franse hervorming een politieke partij vormde. — Achtergedachten van het hof. — Oorlog van de partijgangers. — Nationale Synode van Charenton. — Uitdrijving van Cameron en van Primrose. — Nationale Synode van Lastres. — Municipale vrijmoedigheid van La Rochelle. — Plannen van de kardinaal de Richelieu.

VI.
Beleg van La Rochelle. — Tussenkomst van de Engelsen. — Moed en verslagenheid van de belegerden. — Onverschilligheid van de menigte van de Calvinisten. — Overgave van La Rochelle. — Verklaring van de koning. — Verwoesting van de stad Privas. — Edict van gratie. — Richelieu te Montauban. — Laatste jaren van de hertog van Rohan.

VII.
Getrouwheid en politieke diensten van de Calvinisten. — Getuigenissen van Mazarin en Lodewijk XIV. — Oorzaken van de nieuwe vervolgingen. — De Jezuïeten. — De geestelijkheid. — Vooroordelen van Lodewijk XIII en Lodewijk XIV. — De staatsmannen en het parlement. — Goede harmonie onder de middenklassen. — Dweepzucht van het gemeen.

VIII.
Plannen van verdediging. Richelieu. — La Milletiere. — Verzet van de Synoden en van de consistories. — De katholieke pogingen tot bekering. — Karakter, handelingen en

argumenten van deze voorplanters van het geloof. — Veron. — Nationale synode van Charenton en Alencon. — Nieuwe Nationale Synode te Charenton.

IX.
Vreedzame toestand in 1652 en 1656. — Klachten van de algemene vergaderingen van de geestelijkheid. — Nieuwe vervolgingen. — Onderhandelingen over de filiaal kerken. — De afgevaardigden van de kerken aan het hof slecht ontvangen. — Laatste nationale synode te Loudun. — Aanmatiging van de commissaris van de koning. — Nederige verzoekschriften van de Hervormden. — Kinderachtige voorwendsels om de nationale synode te verhinderen.

X.
Beoefening van de godgeleerde wetenschappen. — Academie van Montauban. — Chamier. — Berault. — Garissoles. — Deze academie door de Jezuïeten verstoord. — Academie van Saumur. — Cameron. — Amyrault. — Cappel. — La place. — Academie van Sedan. — Pierre Dumoulin. — Leblanc de Beaulieu. — Academie van Nismes. — Samuel Petit.

XI.
Leraars beroemd door hun godsvrucht en kennis. — Andreas Rivet. — Edme Aubertin. — Benjamin Basnage. — David Blondel. — Boshart. — Le Faucheur. — Mestrezat. Drelincourt. — Daillé. — Dubosc. — Larroque. — Ancillon. — Claude.

XII.
Zending van katholieke en Hervormde commissarissen in de provincies. — Hatelijke maatregelen. — Listige geschriften van de Jezuïeten. — Verklaring van 1663 tegen de weer afvalligen. — Andere bevelschriften. — Uitsluiting van de openbare bedieningen. — Braafheid van de Hervormden in de betrekking van financiers. — Kinderachtige plagerijen. — Algemene verklaring. — Eerste uitwerking. — Verbod van emigratie. — Afzwering van Turenne.

XIII.
Nieuwe plannen van vereniging. — IJdelheid van deze pogingen. — De Jansenisten en de Jezuïeten. — Verschil in hun plannen. — Talrijke en onbillijke bevelschriften. — Strijd. — Geschriften van Arnauld en Nicole en antwoorden van de Hervormden. — Het boek van de verklaring. — Samenspraak tussen Bossuet en Claude.

XIV.
Het jubilé van 1676. — Toenemende vroomheid van Lodewijk XIV. — Eerste opvoeding van deze vorst en zijn onwetenheid in zake de godsdienst. — Het geweten met geld omgekocht door Pellisson. — Bedriegerijen. — Nieuwe Wet tegen de afvalligen. — Mme. de Maintenon. — Systematisch plan tot uitbreiding van de Hervormden. — Buitensporigheden van het gemeen.

XV.
Verzwaring van de bevelschriften tegen de Hervormden. — Openbare bedieningen. — Burgerlijke rechten. — Huwelijk en vaderlijke macht. — Overeenkomsten en belastingen. — Aanranding van het eigendom en van de vrijheid van geweten en godsdienst. — Verbod om de nieuw bekeerde katholieken in de kerken toe te laten. — Louvois. — Marillac. — Eerste dragonnades in Poitou. — Emigratie.

XVI.
Ondragelijke toestand van de Hervormden. — IJdele klachten. — Plan om de verboden kerken weer te openen. — Gramstorigheid van het hof. — Wreedheden tegen de

gelovigen in Vivarais en Dauphiné. — De kerk te Marennes. — Standvastigheid van de Hervormden. — De koning door de geestelijkheid gevleid.

XVII.
Dragonnades in Bearn. — Wrede buitensporigheden. — Dragonnades in de andere provincies. — Wrede behandeling van de Hervormden in alle standen. — Gedwongen afzwering en belijdenis. — Droombeelden van het hof. — Herroeping van het edict van Nantes. — Voornaamste bepalingen. — Algemene beschouwingen over de herroeping.

VIERDE BOEK

VAN DE HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES, TOT AAN HET EDICT VAN VERDRAAGZAAMHEID. (1685-1787)

I.
Invloed van twee tegenstrijdige richtingen in dit tijdperk. — Woede tegen de leraars. — Hun aankomst op vreemde bodem. — Grote emigratie van de gelovigen. — De wet en het gouvernement schieten te kort. — Onderscheiden middelen om te ontsnappen. — Edelmoedigheid van de protestantse landen. — Vermoedelijk aantal van de uitgewekenen, enz.

II.
Toestand van de protestanten in het koninkrijk. — Hoe zij behandeld werden te Parijs. — Nieuwe maatregelen. — Tegenstand in het zuiden. — Geheime vergaderingen. — Predikanten. — Uitzending van soldaten. — Straffen aan de afvalligen opgelegd. — Lodewijk XIV doet een stap terug. — De protestantse galeislaven. — Elie Neau. — Strafoefening van Fuleran Rey. — IJver en marteldood van Claude Brousson.

III.
Protest van de Jansenisten en van enige bisschoppen. — Wijze raadgevingen van de aartsbisschop van Noailles en van andere verlichte personen. — Volharding van de Jezuïeten en van de meerderheid van de geestelijkheid. — Edict van 1698. — De intendant Lamoignon de Baville. Moord van de aartspriester de Chayla.

IV.
Oorlog van de Camisards. — Godsdienstige opgewondenheid. — De gedrevenen door de geest. — Gehoorzaamheid aan de geest. — De opperhoofden Roland en Cavalier. — Karakter en zeden van de Camisards. — De hertog de Broglie slaagt ongelukkig. — Wreedheden van de maarschalk de Montrevel en de Baville. — Aankomst van de Maarschalk de Villars. — Onderhoud met Cavalier. — Einde van de oorlog.

V.
De laatste jaren van de regering van Lodewijk XIV. — De Hervormden te Parijs worden ontzien. — Invloed van de Jezuïet Letellier. — Verklaring van 1715. — Schandelijke verdichting in de wet. — Dood van Lodewijk XIV. — Gedrag van de regent jegens de Hervormden.

VI.
Inwendige gesteldheid van de protestanten. — Antoine Court. — Zijn eerste levensjaren, zijn vroomheid en zelfsopoffering, — Vernieuwde inrichting van de kerken. — Besluiten van de Synoden in de woestijn. — Wijding van Antoine Court. — Godsdienstige vergaderingen..

VII.
Edict van 1724. — De inhoud. — Gedachten van geschiedschrijvers en staatsmannen over dit edict. — Eisen van de priesters omtrent het beproeven van de nieuw bekeerden. — Verdeeldheid tussen het openbaar gezag en de geestelijkheid. — Het ministerie van de Kardinaal Fleury. — Martelaarschap van Roussel en Durand. — Tournee van Court. — Het Franse Seminarie te Lausanne.

VIII.
Bijzonderheden uit het leven van de uitgeweken leraars. — Pierre Jurieu. — Pierre Allix. — Jean de la Placette. — David Martin. — Jacques Basnage. — Abbadie. — Elie Benoit. — Saurin. — Lenfant en Beausobre.

IX.
Talrijke kerken in het zuiden hersteld. — Nationale Synode van 1744. — Besluiten van deze vergadering. — Bekommeringen van het hof. — Volksgeruchten en lasteringen. — Wrede bevelen. — Oplichting van kinderen. — Rechterlijke veroordelingen. — Vergaderingen overvallen. — Protestantse galeislaven.

X.
Zwaardere vervolgingen van de leraars. — Marteldood van Louis Ranc en Roger. — Gevangenneming van de leraar Matthieu Desubas. — Droefheid van de protestanten. — De zaak van Vernoux. — Marteldood van Desubas. — Smeekschriften van de Hervormden. — Onverdraagzaamheid van de geestelijkheid. — Geschriften van de bisschoppen van Castries, Agen en Alais. — Antwoord van Rippert de Monclar.

XI.
Nieuwe smeekschriften. — Zwaardere vervolgingen van 1753 tot 1755. — De intendant Guignard de St. Priest. — Plan van algemene herdoop. — Buitensporigheden van de troepen. — Gewapende tegenstand in de Cevennes. — Bezorgdheid van het gouvernement. — Marteldood van François Benezet. — Afzwering en berouw van de leraar Jan Molines.

XII.
Vervolgingen door de kardinaal de Richielieu bevolen. — Vergaderingen verrast. — De galeislaaf Jan Fabre. — Marteldood van de leraar Etienne La Fage. — Wreedheden gepleegd in Saintonge. — Montalbanais. — Bearn en Guyenne. — Tegenspraak van de protestanten te Bordeaux.

XIII.
Paul Rabaut. — Zijn leven behoort tot twee tijdperken. — Begin van zijn bediening. — Studie te Lausanne. — Leraar te Nismes. — IJver, gematigdheid en grote invloed van deze leraar. — Zijn smeekschrift aan de markies de Paulmy. — Hij wordt door de intendanten ontzien. — Zijn arbeid. — Zijn briefwisseling met de prins de Conti. — Beeld van Paul Rabaut. — Zijn prediking

XIV.
De algemene denkwijze verheft zich tegen de onverdraagzaamheid. — Klachten van de geestelijkheid. — Laatste vervolgingen. — Synode van Neder-Languedoc. — Gevangenneming van de leraar François Rochette. — Onlusten te Caussade. — De drie gebroeders Grenier. — Arrest van het Parlement te Toulouse. — Standvastigheid van Rochette en van drie edellieden. — Hun martelaarschap. — De zaak van Calas. — Zijn dood. — Zijn rehabilitatie.

XV.
Voortgang van de verdraagzaamheid. — Synode van 1763. — Plaatselijke vervolgingen. — Loslating van galeislaven en gevangenen voor godsdienst. — Herstelling van vele kerken. — Normandië. — Bolbec. — Court de Gebelin te Parijs. — Onzekere toestand van de Hervormden. — Onverschilligheid van de philosophische school. — Noodzakelijkheid van een nieuwe wetgeving.

XVI.
Gevoelens en gedenkschriften van de magistraten. — Joly de Fleury. — Rippert de Montclar. — Servan. — Gilbert de Voisins. — Verzet van de geestelijkheid. — Plannen van Turgot. — Bezorgdheid van Lodewijk XVI. Gedenkschriften van de baron de Breteuil en de Rulhieres. — Males-Herbes. La Fayette. — Vergadering van de notabelen. — Edict van verdraagzaamheid. — Burgerlijke toestand van de Hervormden.

VIJFDE BOEK

VAN HET EDICT VAN VERDRAAGZAAMHEID TOT OP ONZE TIJD. (1787-1850)

I.
Algemene beschouwingen. — Omwenteling van 1789. — Wet van de constituerende vergadering over de godsdienstvrijheid. — Rabaut. — Saint-Etienne. — Schets van één van zijn redevoeringen. — Zijn karakter en dood. — Voorstel van Dom Gerle. — Nieuwe besluiten betreffende de protestanten.

II.
Godsdienstige verdeeldheden in het zuiden. — Oorsprong en oorzaak van de onlusten. — François Froment. Handelwijze van de samengezworenen. — Volksbeweging te Montauban. — Geweld te Nismes. — Rapport van de constituerende vergadering. — Hevigheid tegen de geestelijkheid. — De decaden. — Afzweringen. — Vervolgingen. — Herstel van de vrijheid van eredienst. — Dood van Paul Rabaut.

III.
Het concordaat. — Eerste maatregelen van het consulaat, betrekkelijk de protestanten. — Wet van 18 Germinal jaar X. — Vergelijking tussen de oude en nieuwe kerkregeling. — Rede van Napoleon tot de voorzitter van de consistories. — Toestand van de protestanten onder het keizerrijk. — Instelling van een theologische faculteit te Montauban. — Plannen van vereniging.

IV.
Terugkeer van de Bourbons. — Charter van 1814. — Opruiing tegen de protestanten in het zuiden. — De honderd dagen. — Reactie. — Moord te Nismes en in Card. — Voyer d'Angerson. — Aanslag op de Generaal La Garde. — Herstelling van de eredienst te Nismes. — De leraars van Gard.

V.
Dubbele invloed onder de restauratie. — Het budget voor de erediensten verhoogd en andere maatregelen gunstig voor de protestanten. — Listen van de geestelijke partij. — Proces van Paul Roman. — Men wil de protestanten binnen zekere grenzen beperken. — Verzet van de consistories. — Katholieke zendelingen. — Strijdpunten. — Het charter niet nageleefd

VI.
Inwendige toestand van het protestantisme. — Godsdienstig leven. — Daniel Encontre. Zijn opvoeding, talenten en werken. — Stichting van het Bijbelgenootschap en andere Godsdienstige verenigingen. — De baron de Stael. — Evangelisatie. — Felix Neff. — Protestanten van de Boven-Alpen. Protestantse literatuur gedurende de restauratie.

VII.
Revolutie in 1830. — Beweging te Nismes. — Het charter herzien. — Gevoelen van Dupin over godsdienstvrijheid. — Uitzichten van de protestanten. — Plan tot kerkelijke regeling. — Onderscheiden verbeteringen. — Poging tot proselietenjacht onder de katholieken. — Tegenstand van het gouvernement. — Hinderpalen voor de wettige vestiging van het protestantisme. — Discussie in de kamers. — Enige voorbeelden van onverdraagzaamheid.

VIII.
Inwendige gesteldheid. — De geloofsbelijdenissen. — Stapfer. — Samuel Vincent. — De protestantse pers onder Lodewijk Philips. — Inrichtingen van weldadigheid. — Godsdienstige genootschappen. — De admiraal Verhuell. — Afwijkende richtingen.

IX.
Revolutie van 1848. — Beraadslagingen over de scheiding van beide machten. — Vereniging van de Protestantse afgevaardigden te Parijs. — Synodale vergadering van September 1848. — Scheuring. — Plan tot kerkelijke regeling. — Bepalingen van de constitutie omtrent de vrijheid van erediensten. — Besluit.

INLEIDING

Gewicht van de Hervorming. — Bederf van de katholieke leer. — Gebreken in de kerkelijke inrichting. — Aflaathandel. — Wanordelijkheden onder de geestelijkheid — Tegenstand. — Herleving van de letteren. — Het pausdom. — De Conciliën. — Maarten Luther. — Blik op zijn vorming, leven en werken. — Ulrich Zwingli. — Zijn karakter en invloed. — Voortgang van de Hervorming in Europa.

De Kerkhervorming in de zestiende eeuw wordt terecht als de gewichtigste gebeurtenis van de nieuwere tijd beschouwd. Door haar is alles vernieuwd in die landen, die wij nu Protestantse noemen, door haar is bijna alles gewijzigd in die, welke Katholiek gebleven zijn. Godsdienstige en zedelijke leerbegrippen, kerkelijke en burgerlijke instellingen alles heeft haar invloed ondervonden. Van geen denkbeeld, van geen daadzaak bijna kunnen wij de geschiedenis nasporen, zonder bij dit grote werk te worden bepaald. De Hervorming was als het ware de geboorte van een nieuwe wereld: God alleen weet, welke haar ontwikkeling, en wanneer haar einde zal zijn.

Het is van belang te onderzoeken, in hoeverre de Hervorming is voortgekomen uit algemene, zowel verstandelijke als zedelijke behoeften, in de eerste jaren van de zestiende eeuw. Zij leverde het bewijs op van een diep gevoelde ziekelijke toestand, maar was tegelijk het krachtig middel tot opwekking, en de waarborg van een naderende betere toekomst.

Het Pausdom had ongetwijfeld grote diensten aan de Christenheid bewezen, in de dagen van mindere beschaving. Het ware onbillijk te ontkennen, dat het een middenpunt voor de Europese eenheid opgeleverd en meermalen het recht gehandhaafd heeft, tegenover aanmatiging van geweld. Maar naar gelang de ontwikkeling van de mensheid verder voortging, werd Rome minder geschikt om haar te leiden, en van de ogenblik af, waarin het zich ten slagboom stelde tegen de verenigde werking van de Goddelijke en menselijke geest, heeft het zichzelf een wond toegebracht, die, hoe men haar ook trachtte te bedekken, van het ene geslacht tot het andere groter wordt.

Het Rooms-katholicisme had, hetzij uit onwetendheid, hetzij om zich naar vermeende behoeften te schikken, heidense begrippen opgenomen, zowel in zaken van geloof als van eredienst. Het had de grote grondstellingen van het Christendom niet verworpen, maar die mismaakt en verminkt, zodat ze bijna onkenbaar waren geworden. Het was de wereld gelukt, haar invloed op de Christelijke kerk te laten gelden; met haar had men ook haar halve goden, onder de naam van heiligen laten binnentreden, men ontleende van haar, gebruiken, feesten, heilige plaatsen, wierookoffers, gewijd water, priesterschap, alles, zelfs de tekenen van de priesterlijke waardigheid; het polytheïsme bleef voor een groot deel voortleven onder de gedaante van de godsdienst van CHRISTUS.

Zoveel dwalingen en zo groot bijgeloof waren natuurlijk toegenomen, gedurende de duisternis van de middeleeuwen. Volken en priesters hadden daartoe medegewerkt. De valse overleveringen van het Katholicisme deden telkens nieuwe dwaasheden geboren worden, en het valt niet moeilijk in de geschiedenis van de

kerk het tijdstip aan te wijzen van de grote beroeringen die het Christendom hebben geschokt. Zelfs de voornaamste aanhangers van de heilige stoel erkennen, dat het bederf ten toppunt was geklommen, in de aanvang van de zestiende eeuw. BELLARMIN zegt daarvan: "enige jaren voor het ontstaan van de Calvinistische en Lutherse ketterijen, was er bijna geen strengheid meer in de kerkelijke wetten, geen reinheid in de zeden, geen kennis van de heilige schriften, geen eerbied voor de heilige dingen, geen godsdienst meer te vinden[1]."

De prediking, die daarenboven zeer zeldzaam was, diende meer om de nevelen te vermeerderen, dan om die te verdrijven. BOSSUET komt daarvoor vrij onbewimpeld uit, als hij zegt: "Vele predikers spraken slechts van aflaten, van pelgrimstochten, van aalmoezen aan vromen gegeven, en zochten het wezen van de vroomheid in die verrichtingen, die alleen gevolgen moesten zijn. Zij spraken niet genoeg van de genade van JEZUS CHRISTUS[2]."

De bijbel lag bedolven in het stof van de oude boekerijen. Op sommige plaatsen was die aan ijzeren kettingen vastgehecht. Treurig beeld van het verbod, waardoor hij uit de Katholieke wereld was gebannen!

Nadat de priesters de gelovigen de Bijbel ontnomen hadden, was het niet te verwonderen dat zij die, ook in hun scholen, gesloten hielden. Nog korte tijd vóór de Hervorming werd aan de Duitse Hoogleraren verboden de Bijbel te verklaren, in hun openbare of bijzondere lessen. Het scheen dat de oorspronkelijke talen, waarin Oud en Nieuw Testament geschreven waren, onder verdenking lagen van ketterij, zodat toen LUTHER zijn stem verhief, in de Roomse kerk nauwelijks bekwame leraren konden gevonden worden, om met hem over de tekst van de Heilige Schrift te handelen.

Gedurende dat treurig stilzwijgen van de gewijde schrijvers, konden on-wetendheid, vooroordeel, naijver en gierigheid vrijelijk de stem verheffen. De priesters bedienden zich dikwijls van deze vrijheid, niet tot eer van God, maar in hun eigen belang, en de godsdienst, die bestemd was om de mens naar het beeld van zijn Schepper te vormen, werd langzamerhand gebruikt, om de Schepper te veranderen naar het beeld van de zinnelijke en onverdraagzame mens.

De godgeleerdheid, die, in de dagen van de scholastieken een heerlijk licht had doen schijnen, werd langzamerhand minder beoefend en verloor haar gezag, zij was eindelijk een doolhof van wonderlijke en ijdele strijdvragen geworden. Onophoudelijk gedrongen om, in kinderachtige twisten, het wapen van de dialectiek te voeren, voldeed zij noch aan de behoefte van de menselijke geest, noch aan die van het hart.

De volksmenigte bleef over het algemeen aan het oude hechten, meer door gewoonte en overlevering, dan uit ingenomenheid. De geestdrift van de middeleeuwen had opgehouden, en men zou nutteloos in de kerk gezocht hebben

---

[1] BELLARM. Op. t. VI p. 296.

[2] Hist. des Variations I. V, 1.

naar iets van die grote geestkrachten, die gans Europa, ten tijde van de kruistochten, in beweging hadden gebracht.

Slechts weinige vromen waren overgebleven onder de priesters, in de kloosters en onder de leken; zij zochten vruchteloos de waarheid te ontdoen van de leugen waarmede men haar had bedekt. Zij waren verspreid, verdacht, en konden slechts zuchten over zoveel dat zij niet konden veranderen of verbeteren.

De kerkelijke tucht was gelijk met de leer verbasterd. De Paus van Rome had, op grond van valse decretalen zich de titel en de rechten aangematigd van algemene bisschop en meende tot dat alles gerechtigd te zijn, wat in de eerste eeuwen slechts aan de hoofden van de gemeente behoorde. Maar daar hij niet overal kon tegenwoordig zijn, en meer naar zijn driften en belangen, dan naar zijn plichten handelde, vermeerderde hij de verkeerdheden die hij had moeten tegengaan.

Wat de Opperpriester voor de bisschoppen was, dat waren de bedelmonniken, de aflaatkramers en andere zwervende handlangers van het Pausdom voor de eenvoudige priesters en herders van de gemeente. Het wettig gezag moest voor deze indringers plaats maken, die onder belofte van de kudde te regelen, niet anders deden dan haar bederven.

Wanorde en regeringloosheid heersten overal. Een willekeurig gezag had zich aan het hoofd van de kerk geplaatst; terwijl haar bijzondere delen ten prooi waren aan toenemende aanmatiging, aan gedurige en schandelijke worstelingen. De Christenheid had zich niet te beklagen dat zij te veel, maar dat zij slecht bestuurd werd.

De tucht, die onder de kerkelijke personen bijna opgeheven was, was voor de leken, een nieuwe bron van onzedelijkheid geworden. Het afkopen van de zonde voor geld had de plaats ingenomen van de langdurige en moeilijke boetedoening van vorige tijden. Had men van iedere overtreding afzonderlijk moeten betalen, dan ware men nog gedwongen geweest, om ten aanzien van zijn zonde te overleggen. Maar het grote kwaad was, dat men allen te gelijk of vooruit, voor zijn gehele leven, voor alle betrekkingen, voor een geheel nageslacht, voor een ganse gemeente, kon afkopen. Van dat ogenblik af werd aan alle gezag de bodem ingeslagen. Men spotte met de absolutie van de priester, omdat men die reeds had gekocht en betaald, en Rome wierp met eigen hand het gezag weg, dat het aan de andere kant zocht te behouden.

De aflaathandel bediende zich van dezelfde middelen als de gewone koophandel. Men had ondernemers in het groot, directeuren en onderdirecteuren, bureaus, tarieven en reizigers. Men verkocht de aflaten bij opbod, na trommelslag, op de openbare plaatsen. Zij werden afgeleverd in het groot en in het klein, en men bediende zich daarbij van zulke handlangers, die het best de kunst verstonden, om de mensen te bedriegen.

Ongetwijfeld heeft deze heiligschennende industrie, aan de Roomse kerk een dodelijke slag toegebracht. Er is niets dat de mensen meer verontwaardigt, en het is de werking van een natuurlijke aandrift, dan wanneer zij in de godsdienst minder zedelijkheid vinden dan in zichzelf. Iedere godsdienst moet haar belijders

verbeteren. Wanneer zij integendeel hen doet verachteren en hen dalen doet beneden dat, wat zij zonder haar zouden zijn, dan verdient zij niet langer te bestaan, want de voorname grond van haar bestaan is weggenomen.

Maar hoe konden ook de geestelijken eerbied bevorderen voor zedelijke plichten, die zij zelf overtraden. Wij behoeven ons hier niet te beroepen op die schandelijke en algemene ongeregeldheden, die dikwijls genoeg door echte bescheiden bewezen zijn, onder andere door de honderd grieven, die op de rijksdag te Neurenberg in 1523 werden ingebracht, getekend door de legaat van Paus ADRIAAN. Menige Priester betaalde openbare schatting om in onwettige gemeenschap te kunnen leven. Ja, in sommige oorden van Duitsland ging men zelfs zover, dat die schandalen verplichtend gemaakt werden, ten einde alzo grotere te voorkomen.

Rome had, behalve de aflaten, nog velerlei middelen uitgedacht om de inkomsten te vermeerderen, het beroep op hoger recht, voorbe-houdingen, vrijstellingen, brieven tot verkrijgen van ambten, dispensaties, rechten en annaten[3]. Hadden de regeringen geen grenzen gesteld, dan ware al het goud van Europa in die put verzonken. De armste natiën moesten zich nog verder uitputten om de kerkelijke opperhoofden te overladen, die, even als de graven, nooit zeiden: het is genoeg.

De bisschoppen en de hoofden van de monnikenorden handelden even zo in de onderscheiden provinciën van het Katholicisme. Alles diende hun om de bezittingen van de kerk te vermeerderen: oorlog en vrede, de algemene voor- en tegenspoed, het geluk en ongeluk van bijzondere personen, het geloof van de één en de ketterij van de ander, alles werd tot één doel aangelegd. Wat zij van de vrijgevigheid van de gelovigen niet konden gedaan krijgen, dat zochten zij in de beroving van hen, die niet tot dat getal behoorden. De Neurenbergse grieven vermeldden, dat de wereldlijke en ordegeestelijkheid de helft van het grondgebied in Duitsland in bezit had genomen. In Frankrijk hadden zij daarvan een derde deel, elders nog meer. De kerkelijke goederen waren daarbij vrij van alle belastingen, priesters en monniken trokken daarvan de voordelen, zonder enigszins in de lasten van de staat te delen.

Niet alleen, dat zij in het bezit van onbegrijpelijke voorrechten voor hun goederen waren, maar zij genoten geen mindere voor hun personen. Ieder geestelijke was een gezalfde des Heeren en een heilig voorwerp voor de burgerlijke rechter. Niemand mocht de hand aan hem slaan, voor dat hij onderzocht en veroordeeld en ontzet was door zijn orde. De kerk vormde alzo een maatschappij ten enenmale van de algemene maatschappij onderscheiden. Zij was als een kaste buiten en boven het algemeen recht geplaatst, haar vrijdommen stelden haar boven de heer-schappij van het recht, en geloofwaardige schrijvers verhalen, dat ellendelingen zich in het priesterschap of in kloosters begaven, alleen om ongestraft zich te kunnen overgeven aan het kwaad.

---

[3] *Annaten* zijn rechten aan de Paus te betalen, voor het verkrijgen van bisdommen, enz. die gewoonlijk in de inkomsten van één jaar bestonden.

Terwijl de priesters aan de overheden de macht ontzegden om hen te vervolgen, matigden zij zich het recht aan, om gedurig tussenbeide te komen, in de rechtsgedingen van de leken. Een menigte van zaken, die men zei van gemengde aard te zijn, zoals huwelijken, testamenten, verzorging van kinderen, moesten voor hun rechtbanken worden gebracht, zodat het recht, voor een groot deel althans, van de kerk afhankelijk was, terwijl deze van niemand afhing dan van haar dignitarissen en van haar opperhoofden. Deze inrichting had misschien enig nut in de tijden van de onwetendheid, toen alleen de geestelijken de kennis bewaarden, maar dat zij stand hield tot in de zestiende eeuw, na het herleven van de letteren, dat kan met recht het onbillijkste prerogatief en de onverdragelijkste aanmatiging worden genoemd.

Er zijn nog heden ten dage schrijvers, die de staat van het Katholicisme vóór LUTHER voorstellen, als een verheven ideaal. Maar zouden zij dit tijdperk wel ooit goed hebben bestudeerd? En zouden zij die met de grootste heftigheid zich tegen de Hervorming verklaren, wel een ogenblik zulke misbruiken kunnen dulden, als door haar weggenomen zijn?

Doch het zij ter ere van de mensheid gezegd, dat in iedere leeftijd, bij iedere nieuwe dwaling, en bij elke aanmatiging van de priesterlijke macht, nieuwe en moedige tegenstanders zijn opgestaan. In een ver verwijderd tijdperk ontmoeten wij VIGILIUS en CLAUDIUS VAN TURYN, later de Waldenzen en de Albigenzen, nog later de Wiclifiten en Hussiten, de Moravische en Boheemse broeders. Het waren kleine en zwakke verenigingen, dikwijls door de Pausen in samenstemming met de vorsten onderdrukt, maar die op schavotten en brandstapels elkaar de fakkel van het reine geloof overreikten, totdat deze, door de krachtige hand van LUTHER aangegrepen, haar licht heinde en ver over de christelijke wereld schijnen liet.

Een ander verzet, aan het boven genoemde gelijk, en wel eens het Katholiek Protestantisme genoemd, was gedurig, in de boezem van de kerk zelf herhaald, vooral sinds het optreden van de mystieken in de middeleeuwen. Godgeleerden, zoals BERNARD VAN CLAIRVAUX, GERSON, D'AILLY, NICOLAAS VAN CLEMANGE; dichters zoals *Dante* en *Petrarcha*; kerkvergaderingen, zoals die van Pisa, van Constans en van Basel; en zoveel als er door grootheid en krachten, door genie en wetenschap uitmunten, zij hadden dezelfde noodkreet aangeheven: Hervorming, Hervorming in de kerk, Hervorming van het hoofd en van de leden, van het geloof en van het leven. Maar telkens mislukte deze Katholieke beweging, omdat zij niet gericht was tegen de oorzaak van de kwaal. Het geheim om alles te verkrijgen is toch geen ander, dan alles te willen en alles te durven.

Terwijl het Pausdom de eerstgenoemde vijanden vervolgde, en de laatste zocht af te leiden, stond een nieuw vijand op. Hij was de geduchtste van allen, want hij vertoonde zich onder allerlei gedaante, overal en op dezelfde tijd; noch kunstgrepen, noch vervolgingen konden hem onderdrukken. Die tegenstander was geen ander, dan de menselijke geest, ontwakende uit zijn lange slaap. De vijftiende eeuw had hem de schriften van de oudheid teruggegeven, hij gevoelde zich opeens door een ontembare begeerte naar onderzoek en vernieuwing gedreven, hij wendde zich gelijktijdig weer tot de wijsbegeerte, de geschiedenis, de dichtkunst, de wetenschappen, de kunsten, in één woord tot de voortbrengselen van de bloeiende

dagen van Griekenland en het oude Rome, en hij gevoelde zich weer machtig en verplicht, om onafhankelijk voorwaarts te gaan.

De uitvinding van de boekdrukkunst kwam de herleving van de letteren tegemoet. De oude wereld herleefde in dezelfde tijd dat COLUMBUS een nieuwe ontdekte. Meer dan drieduizend geschriften werden gedrukt, van het jaar 1450 tot 1520. Het was een verwonderlijke werkzaamheid, die vrees noch vermoeidheid kende. Wat zou de kerk daartegen over hebben kunnen stellen, tegen deze eerste ontwikkeling van de menselijke geest, zo gelukkig en zo fier dat hij aan zichzelf was hergeven! De brandstapel van Savonarola verschrikte hem niet, maar hij wendde zich elders heen, om hetzelfde doel te bereiken en verdiepte zich in de Sofisterijen van *Pomponatius*.

De heilige stoel, die meermalen van zijn behendigheid had doen blijken, was niet behoorlijk gewapend tegenover de welgeordende beweging. Een aantal Pausen volgden elkaar op, zich onderscheidende door domheid, hebzucht en verschrikkelijke misdaden, zoals: PAULUS II, SIXTUS IV, INNOCENTIUS VIII, ALEXANDER VI, JULIUS II. De laatste van hen LEO X, die van de stam van de Medicis waartoe hij behoorde, wel de verkeerdheden, maar geenszins de grootheid of de moed bezat, de priester zonder godgeleerde kennis, de Opperpriester zonder waardigheid, die zijn narren over de onsterfelijkheid van de ziel, liet redetwisten, bij gelegenheid van zijn festijnen, die zich in de schouwburg ging vermaken, als Duitsland in vuur stond, LEO X scheen van boven gegeven te zijn om de weg te banen voor de Hervorming.

Alles was nu gereed! Nauwelijks is men de zestiende eeuw ingetreden of men hoort die doffe klanken, die in de geestelijke evenals in de natuurlijke wereld, de voorbode van het onweer zijn. De harten zijn gedrukt, de geest is bezorgd, iets buitengewoons is op handen. De Koningen op hun tronen, de wijzen in hun cellen, de leraren op hun leerstoelen, de vromen in hun bidplaatsen, zelfs de gewapenden op het slagveld, alles verkeert in spanning, en het voorgevoel dat hen vervulde gaf zich nu eens in luide kreten lucht, en deed zich dan weer door daden van geweld kennen.

De Keizer MAXIMILIAAN en Koning LODEWIJK XII, riepen in 1511 een kerkvergadering tezamen, om JULIUS II, tot zijn plicht te brengen, en de wonden van de kerk te genezen. Vele kardinalen namen daaraan deel, ondanks het verbod van de Heilige Stoel, en op de 4 april 1512 werd de Paus JULIUS geschorst, als volstrekt onverbeterlijk, en weigerende om voor de rechter te verschijnen. Sta op, Caesar, zo schreven de leden van deze vergadering eenstemmig aan MAXIMILIAAN, sta op! sta pal en waak! de kerk valt, de welgezinden worden verdrukt, en de goddelozen zegepralen.

JULIUS II stelde de een kerkvergadering tegenover de andere, en verenigde in de zaal van het Lateraan, de prelaten, die hem waren getrouw gebleven. Maar dáár ten aanhore van de Paus, die zich slechts op de wapenhandel verstond, beschuldigde EGIDIUS van Viterbe, generaal van de Augustijnen-orde, de priesters, dat zij het gebed voor het zwaard hadden nagelaten, en dat zij, op het eindigen van de veldslagen, in de huizen van de schande zich hadden begeven. “Kunt u, zonder bloedige tranen zien”, zo vroeg hij, “de domheid, de ijverzucht,

de onbeschaamdheid, de goddeloosheid, die zelfs in die heilige plaatsen worden gevonden, van waar zij voor altijd moesten gebannen zijn."

Als de verschrikte volken deze jammerkreten, van die hoogte aangeheven, vernomen hadden, riepen zij een nieuwe algemene kerkvergadering tezamen, alsof de ondervinding ze niet geleerd had, dat een zo grote vergadering, wel mild is in woorden, maar meestal ongeschikt om het werk van de Hervorming te ondernemen. De menigte wist het niet, van waar haar hulp moest dagen, en in haar angst klemde zij zich vast aan de begoocheling van haar vroegere herinneringen.

Te midden van deze angstige maar algemene verwachting werden de vijanden stoutmoediger. REUCHLIN ijverde voor de rechten van de wetenschap tegenover het barbaarse onderwijs aan de universiteit. De edele ULRICH VAN HUTTEN, vertegenwoordiger van de ridderschap in deze kamp, voorspelde, terwijl hij in plaats van met de degen te strijden, herhaaldelijk beroep deed op het gezond verstand, het naderen van een nieuwe beschaving. ERASMUS, de Voltaire van zijn tijd, vermaakte de koningen en heren, de kardinalen en zelfs de Paus, ten koste van de monniken en van de leraren, maar opende intussen zonder moeite de deur waardoor de nieuwe orde van zaken moest binnentreden. Het was in die tijd dat, MAARTEN LUTHER verscheen.

Ik heb mij niet voorgenomen de geschiedenis van de Hervormer te schrijven. Hij was naar Rome gezonden tot behartiging van de belangen van de Augustijnen-orde, en hij had er een diep geworteld ongeloof en een ergerlijke onzedelijkheid gevonden. Hij komt in Duitsland terug met een verbrijzeld hart, en geschokt door bittere twijfelingen. Een oude Bijbel, die hij in het klooster te Erfurt gevonden heeft, ontdekt hem een geheel andere godsdienst, dan men hem onderwezen had. Toch komt het hem nog niet in de gedachte om een Hervorming van de kerk te ondernemen. Hij bepaalt er zich toe om als priester en hoogleraar te Wittenberg, door gezonde leer en door een goed voorbeeld licht te verspreiden.

Daar treedt JOHANNES TETZEL op, een koopman in aflaten, stoutmoedig tot onbeschaamdheid toe, tot gevangenis veroordeeld van wege bekende misdaden, en eens door de inwoners van Tyrol bedreigd met een geweldige dood in de Inn; hij stelt zich met zijn lage handel tussen LUTHER'S woorden en de kudde hem toevertrouwd. LUTHER is verontwaardigd. Hij herleest zijn Bijbel en in 1517 hecht hij aan de slotkerk te Wittenberg, die 95 stellingen, die door geheel Europa zo geducht zullen weerklinken.

Het is de strijd met zijn geweten, die hem in zijn Bijbel naar nieuwe wapenen doet omzien tegen de kerk van Rome. Het is dezelfde zedelijke strijd, die welhaast duizenden en miljoenen leerlingen rondom hem scharen zal. LUTHER heeft zich aan het hoofd geplaatst van de welgezinden, die men tot het uiterste heeft gebracht.

Tegenover het leerstuk van de rechtvaardiging door de werken, waardoor zoveel schandelijke praktijken waren in de wereld gekomen stelde LUTHER, de rechtvaardiging door het geloof aan de verlossing door JEZUS CHRISTUS.

Geheel zijn leerstelsel was samengevat in PAULUS woord: "*Uit genade zijt gij zalig geworden, door het geloof; en dat niet uit u, het is Gods gave*[4]." Dit leerstuk had het dubbele voordeel van op Bijbelplaatsen gegrond te zijn en gelijktijdig een slagboom te wezen tegen aflaten, overtollige werken van heiligen, kruistochten, geselingen, boetedoeningen en kunstmatige verdiensten. Het stond in verband met de verhevenste denkbeelden en tegelijk met de zedelijke, verstandelijke en godsdienstige behoefte van de tijd.

LUTHER heeft een eerste stap gedaan. Hij beroept zich daarbij op de Paus, die verkeerd was ingelicht, en nu door hem beter onderricht zal worden. Maar Rome zendt in plaats van een bevel tot Hervorming, een bul van excommunicatie. De Wittenberger geleerde verbrandt die bul plechtig, met de besluiten van de heilige stoel, op de 10 december 1520, in tegenwoordigheid van talloze toeschouwers. De vlam, die daar opging zou Europa verlichten, maar een sombere schaduw werpen op de muren van het Vaticaan.

Op de 17 april 1521 verscheen LUTHER voor de Rijksdag te Worms. Hij heeft tegen zich de Pausen, de Keizer, die twee hoogste machten van de wereld, maar hij heeft voor zich de levende krachten van zijn tijd. Als men hem dwingen wil te herroepen, roept hij de getuigenis in van de Schrift. Als deze hem van dwaling overtuigt, wil hij herroepen anders niet. De afgezant van Rome, weigert het boek te openen, waardoor het Pausdom veroordeeld wordt, en KAREL V begint te zien, dat hier beneden een hogere macht is, dan die van het zwaard.

Intussen gaat het werk voort. Het is van het hoogste belang op te merken, dat LUTHER niet tevoorschijn kwam met een reeds voltooid leerstelsel. Hij komt eerst met een enkele grief tegen de misbruiken van de Roomse Kerk, daarna met een tweede; en terwijl hij met de ene hand het oude gebouw van het Katholicisme afbrak en met de andere een nieuw gebouw optrok, begreep hij zelf eerst al de omvang van het werk dat hij te verrichten had, naar gelang het werk zelf vorderde.

Na de verruiming van zijn geweten moest het herstel van de leer volgen; daarna de Hervorming van de eredienst, daarna de invoering van nieuwe kerkelijke instellingen. LUTHER, ging nooit verder dan zijn eigen overtuiging hem wees, en liep ook de algemene geest niet te ver vooruit. Daarom bleven onder zijn vaan, allen die zich rondom hem verzameld hadden, daarom werd hij bij zijn taak door de geest van de menigte ondersteund. LUTHER gaf veel aan het toen levend geslacht, maar heeft zelf misschien nog meer daarvan ontvangen.

Eén van zijn moeilijkste maar belangrijkste werken, was de vertaling van de Bijbel in het Duits. Zo maakte hij die toegankelijk voor allen en bevestigde het geloof aan de Schrift.

Acht jaren na het openbaar maken van de 95 stellingen in 1525, trouwde LUTHER met CATHARINA VAN BORA, overtuigd zijnde evenals AENEAS SYLVIUS, die Paus werd onder de naam van PIUS II, dat zo er gewichtige redenen zijn om de

---

[4] Efeze 2: 8.

Priester het huwelijk te ontzeggen, er vele gewichtige redenen zijn om het hem toe te staan. Deze plechtige daad van de Hervormer, was noch een overhaasting die zijn karakter kan bevlekken, noch te lang verschoven in strijd met zijn leerstellingen. Hij was twee en veertig jaren oud, en, naar de getuigenis van zijn vijanden had hij "zijn ganse jeugd onberispelijk en in onthouding doorgebracht[5]."

Het was in 1530 dat MELANCHTON, de bondgenoot van LUTHER aan de Rijksdag te Augsburg, in samenstemming met hem de geloofsbelijdenis aanbood, die gedurende eeuwen het verenigingspunt is geweest voor de Lutherse Hervorming. De Protestanten, op hun beurt beweerden dat zij het juk van Rome niet afgeschud hadden, dan om onbepaald de Bijbel te volgen, zoals zij diens onderwijs begrepen, naar de mate van het licht van hun tijd.

Het leven van LUTHER was gekenmerkt door talrijke en zware beproevingen. Wij rekenen daaronder, de dwaasheid van de Wederdopers, de boerenkrijg, de driften van de Vorsten, die met de geestelijke vraagstukken politieke berekeningen verbonden, de onenigheid van sommigen van zijn leerlingen en de zwakheid en vrees van anderen. Hij was dikwijls bedroefd, maar nooit verslagen, en dezelfde geloofskracht, die hem de weg geopend had, deed hem met ongeschokte standvastigheid die betreden.

LUTHER stierf in 1546. Weinige uren voor zijn dood zei hij, "JONAS, COELIUS, en gij allen die hier zijt, bidt voor de zaak van God en van zijn woord, want het Concilie van Trente en de Paus zijn in grote woede!" En als het doodzweet hem uitbrak bad hij in dezer voege: "O! mijn lieve, hemelse Vader, God en Vader van mijn Heere JEZUS CHRISTUS, God van alle vertroosting, U dank ik dat U mij Uw lieve Zoon JEZUS CHRISTUS hebt bekend gemaakt, in wie ik geloof, Die ik beleden en gepredikt, Die ik liefgehad en verheerlijkt heb. Heere JEZUS CHRISTUS! U bid ik voor mijn arme ziel." Toen zei hij driemaal in het Latijn. "Vader! in Uw handen beveel ik mijn geest. U hebt mij vrijgekocht, U, God van de waarheid." en zonder strijd en zonder schrik gaf hij de laatste snik.

Terwijl de Hervorming de gedaante van Duitsland geheel veranderde drong zij door tot de bergen en vallein en van Zwitserland. Zij was er zelfs vroeger reeds verschenen. ULRICH ZWINGLI werd wel door het woord van LUTHER bemoedigd en versterkt, maar hij had er niet op gewacht. "Ik begon het Evangelie te prediken", zo schrijft hij, "in het jaar 1516, dat is vóór dat LUTHER'S naam in onze oorden werd uitgesproken. Niet van LUTHER heb ik het onderwijs van CHRISTUS ontvangen, maar door het woord van God."

Een ander aflaatkramer BERNARD SAMSON, dwong ZWINGLI in 1518 om zich openlijk te verklaren. Altijd was het, gelijk men ziet, de opstand van het geweten tegen de wanorde in het Katholiek gezag. De Hervorming was een protest van de beledigde zedelijkheid, voor zij als godsdienstige herschepping werd gekend.

---

[5] Bossuët, hist. des Var. 1 II, 13.

De Italiaanse karmelieter monnik SAMSON bezat een onbeschaamdheid, die de misdadigers zelfs verontwaardigde. “Ik kan alle zonden vergeven”, riep hij, “hemel en hel zijn aan mijn macht onderworpen en ik verkoop de verdiensten van CHRISTUS aan ieder die ze kopen en in gereed geld betalen wil.” Hij beroemde zich dat hij verbazende sommen uit een arm land had medegevoerd. Bezat men geen gemunt geld, dan nam hij zilverwerk in ruiling voor de pauselijke bullen. Hij liet door zijn helpers, de menigte die zich rondom zijn stellaadje verdrong, toeschreeuwen: hindert elkaar niet. Laat eerst komen die geld hebben, vervolgens zullen wij zien hen tevreden te stellen, die niets bezitten.

ULRICH ZWINGLI begon met zich te verzetten tegen het gezag van de Paus, de boetedoening, de verdienste van uiterlijke werken, het misoffer, de vasten en het priester-celibaat, en naarmate de openbare mening krachtiger hem ondersteunde ging hij verder en geruster voort.

De Zwitserse hervormer was zedig, minzaam, nederig en van een onberispelijk leven. Hij bezat een diepe kennis van de Schriften, een levendig geloof, heldere denkbeelden, een eenvoudige maar juiste uitdrukking en een rusteloze werkzaamheid. Door de Griekse en Romeinse letterkunde gevoed, en vol bewondering voor de grote mannen van de oudheid, schenen enige van zijn denkbeelden nieuw en stout in hun tijd. ZWINGLI nam gelijk alle oude kerkvaders aan, dat de Goddelijke geest voortdurend en algemeen in de mensheid werkt. PLATO, zei hij, heeft ook uit de Goddelijke bron geput, en indien de beide CATO’S, indien CAMILLUS en SCIPIO, niet waarlijk godsdienstig geweest waren, hoe hadden zij zo grootmoedig kunnen zijn[6].

Als hij te Zurich beroepen was, onderwees hij niet wat hij van de Roomse overlevering had geleerd, maar wat hij uit de Bijbel had geput. “Hij is een prediker van de waarheid”, zeiden de overheden, “want hij maakt ons de dingen bekend zo als zij zijn”. En van het jaar 1520 af, gaf de raad van Zurich een bevel waardoor aan alle kerkelijken werd opgelegd, om niet anders te prediken dan hetgeen zij uit de Schrift konden bewijzen.

Drie jaren daarna zag Paus ADRIAAN, dat het gezag van ZWINGLI toenam en hij zocht hem te winnen. Hij schreef hem een brief om hem geluk te wensen met zijn schitterende deugden en belastte zijn gezanten hem alles aan te bieden, *alles, uitgenomen de pauselijke stoel*. ADRIAAN kende de waarde, maar niet het karakter van de man. En op hetzelfde ogenblik, dat zo hoge waardigheden hem werden aangeboden, disputeerde ZWINGLI te Zurich met de afgevaardigden van de bisschop van Constans en behaalde een schitterende overwinning.

Nog andere twistgedingen werden ondernomen in tegenwoordigheid van de overheden en van het volk. Eindelijk, de 12 apri1 1525 verscheen het bevel om de mis na te laten en het Avondmaal te vieren met Evangelische eenvoudigheid.

---

[6] Oecol et Zw. Op. p. 9.

Men moet hier vooral het verschil van tijden en zeden in aanmerking nemen. In de zestiende eeuw beslistte het burgerlijk gezag over veranderingen in de godsdienst, in de negentiende zou men daarin een onverdraaglijke aanmatiging zien. Hoe meer de beschaving voortgaat, des te minder wordt in geestelijke zaken de invloed van de staat, terwijl die van enkelen in gelijke mate toeneemt.

De Zwitserse kantons hadden zich verdeeld; deze schaarden zich aan de zijde van de Hervormden, gene aan de zijde van Rome. Een godsdienstoorlog, de ergste van allen, was daarvan het gevolg. Volgens een oud gebruik moest de eerste leraar van Zurich het leger vergezellen. ZWINGLI onderwierp zich daaraan. De geschiedschrijver RUCHAT verhaalt, dat hij op weg ging als leidde men hem ter dood, en dat zij die op zijn gebaren acht gaven, gezien hadden, dat hij niet ophield te bidden om zijn ziel en de kerk aan te bevelen aan God.

De 11e oktober 1531 werd hij gewond op het slagveld van Cappel. Hij richtte zich weer op, maar gedrongen door de vluchtende menigte, viel hij tot driemalen weer neder. “Helaas! wat ongeluk is dit”, zei hij, “doch zij kunnen wel het lichaam maar de ziel niet doden.” Dat waren de laatste woorden die hij kon uitbrengen. Op de rug uitgestrekt, met gevouwen handen en de ogen ten hemel geheven, toonde de beweging van zijn lippen dat hij bad. De soldaten die, zonder hem te kennen, hem hadden opgenomen, vroegen hem of hij biechten, en de Maagd en de Heiligen aanroepen wilde. Hij schudde met het hoofd van nee, en de ogen ten hemel heffende, ging hij voort met zijn stille gebeden. *Dat is een hardnekkig ketter!* schreeuwden de soldaten, en een Officier, die hem een lanssteek onder de kin gaf, eindigde zijn lijden. ULRICH ZWINGLI was vier en veertig, volgens anderen zeven en veertig jaren oud.

Dit treurig uiteinde is verschillend beoordeeld, en men ziet ook daarin hoe de denkbeelden veranderen. Nu zou men de Evangeliedienaar beklagen die de geest moest geven te midden van zulk een bloedig toneel, men dacht er anders over voor drie eeuwen. THEODORUS BEZA zegt: ZWINGLI, zijn betrekking vervullende bij het leger, werd op het slagveld gedood en zijn lichaam door de vijand verbrand. God heeft zijn diensten dubbel gekroond, want een mens kan geen eervoller en heiliger uiteinde hebben, dan dat hij zijn vergankelijk leven verliest voor het heil van zijn vaderland en voor de eer van God[7]!

Ondanks verschillende nederlagen verspreidde de Hervorming zich spoedig door Europa en vestigde zich. Zo was het in Duitsland, Saxen, Hessen, Brandenburg, de Palts, Pommeren en vele andere staten van de tweede rang en in de meeste vrijsteden. In het Oosten was het de meerderheid van de Hongaarse bevolking, in het Noorden Denemarken, Noorwegen en Zweden en een deel van de Polen, die de ketens verbraken door het Rooms-katholicisme gesmeed.

In Engeland en Schotland brachten twee verschillende bewegingen de volken tot het Protestants geloof, de één werd aangevoerd door HENDRIK VIII, de andere door de Prediker JAN KNOX. Vandaar dat verschil in beginselen en samenstelling, dat tot op onze tijd heeft stand gehouden.

---

[7] Les vrais Portraits, p. 85.

De Hervorming drong door tot het midden van Europa, maar kon zich daar niet vestigen. In Spanje had de lange strijd met de Arabieren het Katholicisme verenigd met de nationaliteit, en de Inquisitie hield stand, door het bijgeloof van het volk geschraagd. In Italië werd de voortgang van de Hervorming gestuit, door het scepticisme van de geleerden, door de ontelbare vertakkingen van de geestelijkheid, de belangen van een aantal families, die bij het behoud van de oude kerkorde belang hadden, en door de geestdrift van de menigte voor de schone kunsten en voor de pracht van de Roomse eredienst.

Op de grenzen van Frankrijk werden de nieuwe denkbeelden alom gepredikt. Aan de ene zijde luisterden naar die prediking Zwitserland met enige aangrenzende kleine Staten, zoals de Elzas, Lotharingen en het land Montbeliard, die daarna Franse gewesten zijn geworden, aan de andere zijde Vlaanderen en Holland. Zo ontwikkelde zich de Hervorming op alle de grenzen van Frankrijk, op dezelfde tijd dat zij in Frankrijk zocht door te dringen en zich uit te breiden.

En zo zijn wij genaderd tot de geschiedenis, die het eigenlijke onderwerp van dit boek uitmaakt, zij zal ons grote overwinningen door grote gebeurtenissen gevolgd voor ogen stellen, zij maalt ons ook vreselijke vervolgingen, door niets overtroffen dan door de standvastigheid van haar slachtoffers. Zij beslaat één van de gewichtigste hoofdstukken in de jaarboeken van de Franse natie, en één van de belangrijkste bladzijden in de geschiedenis van de Hervorming.

EERSTE BOEK

VAN DE AANVANG VAN DE HERVORMING IN FRANKRIJK TOT AAN DE OFENING VAN DE SAMENSPRAAK TE POISSY (1521-1561).

I.

Prediking van de Hervormde leer te Meaux. — Lefèvre d' Etaples. — Guillaume Farel. — De bisschop Briconnet. — IJver van de nieuwe predikers en uitslag van hun werk.

De stad Meaux was de eerste in Frankrijk, waar openlijk de leerstellingen van de Hervorming gepredikt werden. Het was in 1521: vier jaren nadat LUTHER zijn stellingen tegen de aflaten had aangeplakt, en in hetzelfde jaar waarin hij voor de rijksdag te Worms verscheen.

Twee predikers trokken vooral de aandacht van de inwoners van Meaux: JACQUES LEFEVRE en GUILLAUME FAREL; de één bijna zeventig jaren oud, maar nog vol ijver in zijn gelukkige ouderdom; de ander jong, standvastig, ijverig, en volgens het getuigenis van zijn tijdgenoten, met een stem begaafd, die als de donder over de openbare plaatsen en door de tempels weergalmde.

JACQUES LEFEVRE was geboren te Etaples, een kleine stad in Picardië. Zijn navorsende en volhardende geest deed hem in zijn studie bijna alles omvatten, oude talen, fraaie letteren, geschiedenis, meetkunde, wijsbegeerte en godgeleerdheid, en gedurende zijn lange reizen had hij zoveel geleerd als men op het einde van de vijftiende eeuw leren kon. In Frankrijk teruggekeerd, werd hij als Hoogleraar aangesteld te Parijs, en verenigde om zijn leerstoel een groot aantal leerlingen. De leraars van de Sorbonne, ongerust over zijn uitgebreide kennis en naijverig op zijn roem, bewaakten hem met een wantrouwend oog. Toch kenmerkte hij zich door een bijzondere vroomheid. Hij was één van de getrouwste hoorders van de mis, en verzuimde geen processie, hij bracht gehele uren door aan de voet van de Maria-beelden, en vermaakte zich door deze met bloemen te versieren.

LEFEVRE ondernam zelfs een herstelling van de legende van de heiligen, maar voltooide dit werk niet; want als hij daartoe met aandacht de Bijbel had gelezen, was het hem overtuigend gebleken, dat de heiligheid van menige held uit de Roomse kalender, weinig beantwoordde aan het ideaal van christelijke heiligheid. Eenmaal tot deze overtuiging gekomen, liet hij die niet meer varen, en even oprecht jegens zijn leerlingen als nauwgezet van geweten, verzette hij zich openlijk tegen enige dwalingen van de Katholieke kerk. Tegenover de rechtvaardiging door uitwendige werken, stelde ook hij de rechtvaardigheid door het geloof, en kondigde een aanstaande vernieuwing aan van de godsdienst van de volken. Dit alles gebeurde reeds in 1512.

Het is van groot belang op deze jaartallen te letten. Het kan daaruit overtuigend bewezen worden, dat het denkbeeld van Hervorming, zowel in eredienst en leerbegrip als in grondbeginselen, op onderscheiden plaatsen gelijktijdig werd

geopenbaard, zonder dat zij, die zich daarbij op de voorgrond stelden, met elkaar hadden kunnen overleggen. Het blijkt daaruit, dat wanneer de tijd voor een godsdienstige of burgerlijke omwenteling rijp geworden is, deze van alle kanten uitbreekt, zonder dat iemand zal kunnen zeggen, wie de eerste hand daaraan heeft gelegd.

Onder degenen die met hoge belangstelling de nieuwe denkbeelden van JACQUES LEFEVRE hoorden, was vooral GUILLAUME FAREL, die wij boven noemden. Hij was geboren in de nabijheid van Gap in 1489, en daar hij opgevoed was in strikte waarneming van godvruchtige oefeningen, zocht hij daarin, even als zijn meester, de vrede voor zijn gemoed. Hij heeft het zelf verhaald en een belijdenis *voor alle heren en volken* afgelegd, dat hij nacht en dag de Maagd en de heiligen aanriep, dat hij angstig de vasten onderhield door de kerk voorgeschreven, dat hij de Paus van Rome voor een godheid op aarde hield, de Priesters beschouwde als noodzakelijke middelaars tot het verkrijgen van allen hemelse zegen, en als ongelovigen beschouwde, die niet door gelijke ijver als hij werden bezield.

Diep werd hij geschokt, als hij zijn vereerde meester hoorde onderwijzen, dat al die uitwendigheden tot weinig dienden, dat de zaligheid alleen door het geloof in CHRISTUS is. Lang en moeilijk was zijn strijd. Aan de ene zijde, de lessen en instellingen van het vaderlijk huis, zoveel herinneringen, gebeden en verwachtingen. Aan de andere zijde, de uitspraken van de Bijbel, de verplichting om alles aan het onderzoek van de waarheid ondergeschikt te maken, de belofte van een eeuwige verlossing. Hij bestudeerde de oorspronkelijke talen, om de zin van de schrift beter te verstaan, en als hij de bezwaren van de strijd was doorgeworsteld, vond hij rust in een nieuwe maar meer vaste overtuiging.

FAREL en LEFEVRE sloten al spoedig een vast vriendschapsverbond, dat zowel op de eenstemmigheid van hun beginselen als op het verschil van hun karakters rustte. De grijsaard matigde de vurige drift van de jongeling en deze versterkte de enigszins schroomvallige grijze. De één helde tot bespiegeling, de ander tot handelen, en zij deelden elkaar mede, wat ieder voor zich niet bezat.

Te Meaux was nog een derde persoon, en wel van hoge rang, die hen aanmoedigde door zijn gezag en door zijn woord. Het was de bisschop zelf, GUILLAUME BRIÇONNET, Graaf van Montbrun, Oud-Ambassadeur van Koning FRANS I bij de heilige Stoel. Even als bij LUTHER, had zijn verblijf te Rome, zijn eerbied voor het Pausdom niet vermeerderd, en zonder zich daarvan geheel te willen losmaken, zoals het vervolg leerde, zocht hij het herstel van misbruiken te bevorderen.

Toen hij in zijn diocese was teruggekeerd, stuitten hem zoveel heersende verkeerdheden tegen de borst. Het merendeel van de Priesters genoot wel de inkomsten van hun betrekking, maar zij vervulden de plichten daaraan verbonden niet. Meestal woonden zij in Parijs, verteerden hun geld door een losbandige levenswijs, en zonden in hun plaats arme vicarissen, die noch kennis hadden noch gezag. Werden er hoge feesten gevierd, dan kwamen er bedelmonniken, die van gemeente tot gemeente predikende, de kansel onteerden door onbetamelijke

kluchten, en er zich minder om bekommerden of de gelovigen gesticht, dan wel of hun bedelzakken gevuld werden.

BRIÇONNET trachtte een einde te maken aan zoveel wanorde en de priesters in hun gemeente te doen blijven. In plaats van hem te gehoorzamen, voerde men processen tegen hem voor de metropolitaan. Toen wendde de Bisschop zich tot mensen die niet tot zijn kerk behoorden en hij riep niet alleen LEFEVRE en FAREL, maar ook MICHEL D'ARANDE, GÉRARD ROUSSEL en FRANÇOIS VATABLE, leraars of priesters van voorbeeldige zeden en die samenstemden om een gezuiverde godsdienst te onderwijzen.

De prediking had eerst in bijzondere gezelschappen plaats. Maar de stoutmoedigheid nam met het aantal toehoorders toe, en men trad op in het openbaar. Ook de bisschop predikte, maar als had hij er een voorgevoel van, dat hij zichzelf niet gelijk zou blijven in het uur van de vervolging, hij richtte de bede tot het volk, dat: ware het ook dat hij van gedachte veranderde, zij nimmer mochten veranderen als hij[8].

Groot was de verrassing van de inwoners van Meaux, als zij deze toespraken hoorden, die hen niet vermaanden om hun beurs aan de kerk, maar om hun hart aan God te geven. Meestal waren het wolkammers, lakenwevers, lakenvollers en andere handwerkslieden. Maar ook van de omliggende steden en dorpen stroomde het volk naar de kerken, en daar buiten sprak ieder van de nieuwe leraars.

LEFEVRE en BRIÇONNET wilden hun onderwijs op geen ander gezag bouwen, dan op dat hetwelk de Hervorming had aangenomen, zij gaven daarom een Franse overzetting van de vier Evangeliën uit. De Bisschop liet deze om niet uitdelen aan de armen, en spaarde, zo als CRESPIN zegt, goud noch zilver. Iedereen moest ze nu lezen. Zon- en feestdagen waren aan deze studie gewijd. Men nam zelfs de Evangeliën mee naar het veld en naar de werkplaatsen, om ze in de uren van rust te kunnen openen. Zo doende kwamen zij tot de overtuiging: wat kunnen ons die heiligen baten, die genoeg voor zich zelf te doen hebben. Onze enige middelaar is CHRISTUS.

De Hervorming van de zeden bleef niet achter omdat men het wel met de godsdienst meende. Godslastering, dronkenschap, twisten en ongeregeldheden van allerlei aard, maakten plaats voor een meer ordelijk en rein leven. Het grote werk breidde zich uit. Dagloners uit Picardië en van andere plaatsen, die gedurende de oogst in de omstreken van Meaux kwamen werken, brachten naar hun woning het zaad over van de leer, die zij hadden horen prediken. Van daar dagtekent het ontstaan van vele kerken. De invloed van dit een en ander was zo groot dat het in Frankrijk, in de eerste helft van de zestiende eeuw, tot een spreekwoord was geworden, als men vijanden van Rome wilde noemen: het zijn ketters van Meaux.

Op dezelfde tijd zond BRIÇONNET de vertaling van de Bijbel aan MARGARETHA VAN VALOIS, Zuster van FRANS I. Zij las die en liet die aan allen

---

[8] FONTAINE, Hist. Cathol. de notre temps, p. 53.

die haar omringden, lezen. Alles scheen dus aan de Hervorming in Frankrijk een snelle uitbreiding te beloven, toen eensklaps de hand van de vervolging haar loop stuitte.

II.

Eerste vervolgingen. — De Sorbonne. — Het parlement. — Het hof. — De geestelijkheid, — Veroordeling van Jean Leclerc — Strafoefening van Jacques Pavane. — Louis de Berquin. — Zijn moed, zijn strijd en zijn dood.

Toen de Priesters en Monniken in de diocese van Meaux hun gezag zagen afnemen en hun inkomsten verminderen, dienden zij daarover klachten in hij de Sorbonne en werden daar gaarne ontvangen. De Sorbonne een voorwerp van bespotting voor de geletterden, en aangevallen door degenen die naar wat nieuws streefden, bevond zich op een moeilijk standpunt als oude instelling, ver ten achter bij de algemene denkwijs. Zij begreep dat zij haastelijk moest doortasten of dat zij verloren zou zijn.

Aan het hoofd van deze theologische faculteit stond zekere NOËL BEDA of DEDIER, een man van middelmatige kennis, maar woelziek, stoutmoedig, scherp in het twisten, in staat om voor een enkel punt van de scholastieke godgeleerdheid alles omver te werpen, en gereed om zijn hulp bij de menigte te zoeken, wanneer hem betere bondgenoten ontbraken. zijn helpers waren DUCHÊNE en LECOUTURIER, die hun medestanders meesleepten, door de hevigheid van hun driften en van hun taal.

LUTHER had in 1521 de Sorbonne uitgenodigd om zijn geschrift over de *Babylonische ballingschap* te onderzoeken. Dit gezelschap verklaarde dat zijn leer godslasterlijk was, beledigend, goddeloos en schandelijk en dat men die niet maar met redenen, maar te vuur en te zwaard moest tegengaan. Het vergeleek LUTHER met de ergste ketterij-stichters, ja gelijk met MOHAMMED, en eiste dat hij door alle mogelijke middelen zou gedwongen worden om openlijk te herroepen. De grootmoedige MELANCHTON vergat zijn gewone gematigdheid en zei in zijn antwoord op deze uitspraak, dat hij het *woedend besluit van de Parijse Godgeleerden* noemde: “Ongelukkig Frankrijk, dat zulke leraars heeft.”

Maar deze zelfde godgeleerden ontvingen de klagers uit Meaux met open armen, en vermits er een Bisschop in de zaak was gewikkeld, riepen zij de hulp in van het Parlement te Parijs. Doch het Parlement hield niet van Monniken en wantrouwde de Priesters. Het had met kracht en volharding de rechtspraak van de leken tegen hen verdedigd. Maar het had ook voor een grondstelling van de Staat, deze leus uit de oude tijd: *één geloof, één wet, één koning*; het meende dat twee godsdiensten in één land even weinig konden geduld worden als twee besturen.

De Kanselier ANTOINE DUPRAT gebruikte al zijn invloed om de overheid tot maatregelen van geweld te dringen. Hij was een man zonder godsdienst of zedelijkheid, Bisschop en Aartsbisschop zonder ooit een voet te zetten in zijn diocese, uitvinder van de verkoopbaarheid van kerkelijke betrekkingen, ondertekenaar van een concordaat dat het Parlement en de kerk beide verontwaardigde. Hij werd Kardinaal benoemd,, omdat hij het koninkrijk voor de

Heilige Stoel had doen bukken, en beschuldigde zichzelf op zijn sterfbed, dat hij nooit anders dan zijn eigenbelang had gezocht en zelfs dat van de Koning na het zijne gediend had. ANTOINE DUPRAT had onmetelijke rijkdommen vergaderd; maar toen hij aan het hotel Dieu te Parijs ruime zalen voor de zieken liet bouwen, zei FRANS I: "zij zullen groot moeten zijn als zij alle de armen bevatten kunnen, die hij gemaakt heeft."

Het hof begunstigde die vervolgingsgeest, ten einde alzo de hulp van de Paus in de Italiaanse oorlogen te winnen. LOUISE VAN SAVOYE, dia het rijk bestuurde, gedurende de afwezigheid van haar zoon die te Madrid gevangen was, stelde in 1523 de volgende vraag aan de Norbonne voor: "*Door welke middelen kan men de veroordeelde leer van* LUTHER *uitroeien en dit koningrijk geheel daarvan zuiveren*." BEDA en de zijn antwoordden, dat men de ketters met de grootste hevigheid moest vervolgen, zo niet, dat men dan grote schade zonde toebrengen aan de eer van de Koning en van Mevrouw LOUISE VAN SAVOYE, ja dat volgens sommigen reeds te veel daarvan was geduld. Men ziet dat deze godgeleerden zorg droegen, om hun zaak met die van de kroon te verenigen.

Paus CLEMENS VII nam twee jaren later zijn toevlucht tot dezelfde middelen. "Het is nodig," zo schreef hij aan het Parlement te Parijs, "dat allen samenwerken tot behoud van het algemeen welzijn, te midden van deze grote en wonderlijke verwarring, die door de woede van de satan en de goddeloosheid van zijn dienaren veroorzaakt is. Deze dolheid wil niet alleen de godsdienst, maar alle gezag, adeldom, wetten en orde verwoesten."

De kerkvoogden hielden vergaderingen te Parijs onder voorzitting van de Kardinaal DUPRAT en te Bourges onder die van de Aartsbisschop FRANÇOIS DE TOURNON. Daar werden de Hervormers beschuldigd, dat zij deelgenoten waren van een verfoeilijke samenzwering en men vermaande de zeer Christelijke Koning om deze leer in geheel zijn gebied te onderdrukken. De hardnekkige ketters moesten uitgeroeid worden en de minder schuldigen in de gevangenis een levenslange boete doen, bij *het brood der smart en het water der droefheid*.

Wij zijn aan ons verhaal enigszins vooruitgelopen ten einde aan te wijzen, wie in Frankrijk de eerste oorzaken van de vervolging waren. Men heeft er in opgemerkt, dat de voornaamste rol werd gespeeld door Italie en door LOUISE VAN SAVOYE, voorts door de Kardinalen die Roomse Vorsten waren; en door de Monniken en Priesters, die eerst belijden dienaren van de Roomse Stoel te zijn, alvorens hun vaderland trouw te beloven. Deze opmerking zal nog dikwijls in deze geschiedenis voorkomen, en wij zullen het ter bekwamer plaats aantonen dat de Bartholomeüsnacht volgens een later schrijven, niet anders was dan *een Italiaanse misdaad*. Doch keren wij tot de kerk van Meaux terug.

De Bisschop BRIÇONNET bood in de aanvang het hoofd aan de storm, hij durfde zelfs de Sorbonisten farizeeën en huichelaars noemen, maar zijn moed duurde kort, en hij deinsde terug, zodra hij bemerkte, dat hij zich voor het Parlement zou moeten verdedigen. Het is niet bekend, tot welke hoogte hij de leer afzwoer, die hij had gepredikt. Het geschiedde met gesloten deuren voor twee kerkelijke en twee wereldlijke raadslieden van het Parlement. BRIÇONNET keerde naar zijn

diocese terug, na het betalen van een boete van twee honderd livres en hij beijverde zich dat er niet meer van hem gesproken word. (1523-1525).

De nieuw bekeerden van Meaux waren standvastiger. Eén van hen JEAN LECLERC, hechtte een schimpschrift aan de deur van de hoofdkerk, waarin hij de Paus beschuldigde de Antichrist te zijn. Hij werd in 1523 veroordeeld om gedurende drie dagen gegeseld te worden in de kruisstraten van de stad en om met een gloeiend ijzer aan het voorhoofd gebrandmerkt te worden. Toen de scherprechter hem het teken van de schande indrukte weergalmde een stem uit de menigte, zeggende: *Leve* JEZUS CHRISTUS *en zijn merktekenen*. Men verbaasde zich en zag om, — het was de stem van zijn moeder. Het volgende jaar stierf JEAN LECLERC de martelaarsdood te Metz, toen nog geen stad van Frankrijk.

De eerste die verbrand werd, om ketterij, binnen de oude grenzen van het koninkrijk, was geboren te Boulogne en noemde zich JACQUES PAUVENT of PAVANES. Hij was een leerling van LEFEVRE, wie hij naar Meaux had vergezeld, hij werd beschuldigd stellingen geschreven te hebben tegen het vagevuur, de aanroeping van de Maagd en de heiligen, en tegen het wijwater. Hij was, zo als CRESPIN zegt een man van grote oprechtheid en degelijkheid[9]. Hij werd veroordeeld in 1524 om levend verbrand te worden op de place de Grève. De nog jeugdige PAVANES, had in een ogenblik van zwakheid een soort van herroeping uitgesproken. Maar weldra hernam hij zijn moed, en ging kalm naar de strafplaats heen; gelukkiger van te sterven voor de belijdenis van zijn geloof, dan te leven door het te verloochenen. Aan de voet van de brandstapel sprak hij met zoveel kracht van het teken van het Avondmaal, dat een leraar zei: "ik wenste dat PAVANES niet gesproken had, al had het de kerk ook een miljoen aan goud moeten kosten."

De terechtstellingen vermeerderden. Een van de schitterendste slachtoffers van deze eerste tijden, was LOUIS de BERQUIN, van wie THEODORUS BEZA, zeker niet zonder overdrijving heeft gezegd, dat hij voor Frankrijk een andere LUTHER ware geweest, indien hij in FRANS I, een tweede keurvorst van Saxen had gevonden. De geschiedenis van zijn leven en van zijn dood verspreidt een helder licht over het begin van de Hervorming in ons land.

Louis DE BERQUIN stamde af uit een adellijk geslacht van Artois. Hij wijdde zich onafgebroken aan geestesoefeningen in tegenoverstelling van de oude ridders, die niet anders kenden dan kap en degen. Hij was een rond en edel mens open voor zijn vrienden, edelmoedig voor de armen, en tot veertigjarige leeftijd gekomen, zonder gehuwd te zijn en zonder enige de minste schijn van ongebondenheid gegeven te hebben, *een wonderlijke zaak onder de hovelingen*, zoals een oude kroniek zegt.

Evenals LEFEVRE en FAREL was hij zeer devoot. Voordat de Heere hem tot de kennis van Zijn Evangelie had gebracht, was hij volgens het verhaal van CRESPIN, een ijverig aanhanger van de pauselijke instellingen, aandachtig toehoorder van de mis en van de leerredenen en getrouw waarnemer van vasten en

[9] Hist. Der Martyrs p. 93.

feestdagen. De leer van LUTHER toen nog nieuw in Frankrijk werd door hem ten hoogste verfoeid. (p. 96).

Maar twee dingen maakten hem los van het Katholicisme. Als verlicht mens, haatte hij de grote domheid van de leraars van de Sorbonne, als eerlijk man, verontwaardigden hem hun duistere werken; en daar hij vrij aan het hof spreken kon, verklaarde hij zich vrijmoedig voor FRANS I, die hem liefhad, en om zijn karakter en om zijn afkeer van de monniken.

Een twist over schoolse spitsvondigheden, met de leraar DUCHÈNE of meester QUERCUS, zoals men hem noemde, deed hem de Bijbel openen. BERQUIN was verwonderd, en dat hij daarin niet vond wat hij zocht en dat hij vond wat hij niet was gaan zoeken. Aan de ene kant niets van de aanroeping van de Maagd MARIA, niets over vele befaamde en hoofdleerstellingen van de Roomse Kerk, en aan de anderen kant, gewichtige zaken, waarvan de Roomse kerkleer nauwelijks melding maakte. De edelman sprak in woorden en geschriften, zijn mening daarover uit. De Sorbonisten, ijverig om hem op overtreding te betrappen, beschuldigden hem bij het Parlement in 1523, voegden bij hun klachten enige uittreksels uit zijn schriften, waaruit zij *als de spinnen venijn gezogen hadden*, zoals de Kroniek zegt. Maar zou men op zulke grieven een raadsheer en gunsteling van de Koning veroordelen! Hij werd vrijgesproken. De Sorbonisten beweerden dat dit een gunst was, die hem tot berouw moest opwekken, maar BERQUIN antwoordde dat het louter een daad van rechtvaardigheid was.

De twist nam in bitterheid toe. Als de edelman enige kleine geschriften van LUTHER en MELANCHTON had vertaald, doorzochten NOËL BEDA en zijn onderhorigen zijn bibliotheek. Daarop grondden zij een tweede aanklacht bij het Parlement, en een oproeping voor de bisschop van Parijs volgde. Maar gelukkig bracht FRANS I de zaak voor zijn raad en hij liet BERQUIN vrij, onder vermaning van voortaan voorzichtiger te zijn. Maar hij stoorde zich daaraan niet. Een vaste overtuiging laat zich het zwijgen niet opleggen. Hij werd dus voor de derde maal gevangen en de Sorbonisten hoopten, dat hij hun ditmaal niet ontsnappen zou. FRANS I was te Madrid. MARGARETHA VAN VALOIS had generlei gezag, LOUISE VAN SAVOYE ondersteunde de vervolgers. Het parlement had besloten gestreng te straffen. Men telde reeds de dagen die BERQUIN nog te leven had, totdat een bevel van de koning, gedagtekend 1 april 1626 last gaf om de zaak op te schorten tot zijn terugkomst.

Toen hij weer in vrijheid was, bestormden hem de vreesachtigen met hun raad. ERASMUS vooral, die volgens de geschiedschrijvers van zijn tijd, *onzijdig wilde blijven, tussen het Evangelie en het Pausdom* en *tussen beiden doorzeilen*, schreef hem brief op brief om hem te vermanen, dat hij zou afzien van het plan om één van zijn werken in het Latijn te vertalen en met aantekeningen uit te geven: “laat hen begaan zei hij, vooral meng mij niet in de zaak. Mijn last is zwaar genoeg. Hebt u begeerte om te twisten, het zij zo, maar ik heb er geen lust in.” Verder schreef hij: vraag om een zending naar een vreemd land, reis door Duitsland. U kent BEDA en zijn gelijken, het is een duizendkoppige hydra, die naar alle kanten zijn venijn uitspuwt. Uw vijanden zijn legio. Al ware uw zaak beter nog dan die van JEZUS CHRISTUS, zij zullen u niet loslaten, voor zij u wreed hebben ge-

dood, vertrouw u niet te veel aan de bescherming van de koning. In ieder geval, maak mij niet onenig met de godgeleerde faculteit[10].

ERASMUS had zijn meesterachtige welsprekendheid uitgeput om de edelman te doen wijken. “En weet u wat ik gewonnen heb!” zei hij tot één van zijn vrienden; “ik heb zijn moed verdubbeld.” En inderdaad, BERQUIN besloot aanvallender wijze te werk te gaan, en als zeker oud Koning, Rome in Rome aan te vallen. Hij ontleende aan de schriften van BEDA en zijn ambtgenoten, twaalf stellingen, die hij aan FRANS I, als wanklinkende, strijdig met de Bijbel, en ketters voorstelde.

Verbazend was de indruk, die hierdoor werd teweeggebracht. Hoe! de verdedigers van het geloof, de zuilen van de kerk, werden van ketterij beschuldigd door een Lutheraan, die duizendmaal de schandelijkste dood verdiend had. Zij die anderen vervolgd hadden moesten zichzelf gaan verdedigen.

De Koning, die er geen leed over droeg dat hij die woelzieke leraars moest vernederen, schreef aan de Sorbonne, dat de twaalf stellingen door BERQUIN voorgedragen, moesten afgekeurd of op uitspraken van de Schrift gegrond worden. De zaak nam dus een ernstige wending en wie weet wat er gebeurd zou zijn, indien niet juist in die tijd een beeld van de Heilige Maagd in de straten van Parijs verminkt was geworden.

De Sorbonisten grepen spoedig deze gebeurtenis aan. Het was een geordende samenzwering, een aanslag tegen de godsdienst, de Vorst, de orde en de wet van het koninkrijk. Nu zouden alle wetten verkracht, alle waardigheden vernietigd worden. Dit was de vrucht van de leerstellingen door BERQUIN gepredikt. Op dit geroep van de Sorbonne en van de Priesters, verschrikte het parlement, het volk en zelfs de Koning. Oorlog tegen de verwoesters van beelden! Geen genade meer voor de ketters! BERQUIN werd voor de vierde maal in de gevangenis gebracht. Twaalf Commissarissen, door het Parlement benoemd, veroordeelden hem om openlijk af te zweren, en dan zijn, leven lang gevangen te blijven nadat men hem de tong met een gloeiend ijzer zou doorboord hebben. “Ik beroep mij op de Koning,” riep BERQUIN. Maar het antwoord van één van zijn rechters was: “wanneer u zich niet aan deze uitspraak onderwerpt, dan zullen wij zorgen dat u zich nimmer op iemand meer zult kunnen beroepen.” “Liever wil ik sterven” zei BERQUIN “dan zelfs door mijn stilzwijgen goed te keuren dat men alzo de waarheid veroordeelt.” En nu was het eenparig oordeel van de Rechters: “Hij worde dan geworgd en verbrand op de Place de Grève.”

Men wachtte tot de afwezigheid van FRANS I, om het vonnis ten uitvoer te leggen, uit vrees dat misschien nog een overblijfsel van toegenegenheid in zijn hart ontwaken zou voor zijn edele dienaar. Op de 10 november 1529 voerden zes honderd mensen BERQUIN naar de strafplaats. Hij gaf geen enkel blijk van verslagenheid. Men zou gezegd hebben, (zo schrijft ERASMUS, naar het verhaal van een ooggetuige), “dat hij in zijn bibliotheek was om zijn studies voort te zetten, of in de tempel om over heilige dingen na te denken. Als de scherprechter, met holle stem, hem zijn vonnis voorlas, veranderde zijn gelaat niet. Hij klom van

[10] ERASMUS Epp. S. II. P. 1206.

de kar af met vaste tred. Het was niet de verdoving van een verhard booswicht, het was de rust, de vrede van een goed geweten." BERQUIN wilde spreken tot het volk. Maar men hoorde hem niet, want de monniken hadden een hoop ellendelingen opgestookt om door hun geschreeuw, zijn stem te verdoven. zo heeft de Sorbonne van 1529 aan de bevolking van Parijs in 1793, het lafhartig voorbeeld gegeven, om de heilige woorden van stervenden op het schavot te smoren.

Na de strafoefening verklaarde MERLIN, groot strafrechter, openlijk aan het volk, dat misschien gedurende honderd jaren, niemand beter Christen, in Frankrijk gestorven was.

III.

Farel in Dauphiné. — Voortgang van de Hervorming in Frankrijk. — Martelaarsdood van Jean Caturce te Toulouse. — Geschiedenis van de monnik François Lambert. — Margaretha van Valois en Frans I.

In de stad Meaux was een groot aantal Luthersen overgebleven[11]. Deze getrouwen, door hun predikers verlaten en door de Bisschop verloochend, vergaderden in het geheim, in een afgelegen hut, op de vliering van een wolkammer, of in een kreupelbos; alles was hun goed, als zij maar de Schrift tesamen konden lezen, en bidden. Nu en dan werd een enkele in zijn schuilplaats ontdekt, en geroepen om zijn geloof met zijn bloed te bezegelen.

De predikers hadden zich verstrooid. JACQUES LEFEVRE eindigde na lange strijd, zijn leven te Nerac, onder de bescherming van MARGARETHA VAN VALOIS. Te oud om in de Parijse Hervorming een werkzaam aandeel te nemen, volgde hij van ver haar loop. Stervende zei hij: "ik laat mijn lichaam aan de aarde, mijn ziel aan God, mijn goed aan de armen." En men zegt, dat deze woorden op zijn grafzerk gebeiteld zijn.

Wat GUILLAUME FAREL betreft, zijn leeftijd en zijn karakter deden hem onbevreesd zijn voor de vervolging. Toen hij Meaux verlaten had, ging hij het Evangelie prediken in de bergen van Dauphiné. Drie van zijn broeders waren eenstemmig met hem in het geloof. En aangemoedigd door de uitslag van zijn pogen, ging hij al spoedig, steden en dorpen door, predikende. Als hij de gehele omtrek in beweging had gebracht, zochten de Priesters deze in opstand tegen hem te brengen, maar zijn ijver groeide met het gevaar. Waar hij de voet zetten kon, aan de oevers van de rivieren, op rotspunten, overal vond hij gelegenheid om de nieuwe leer te verkondigen. Men bedreigde hem, maar hij hield vol, men omsingelde hem, maar hij ontsnapte, men verdreef hem uit een plaats, en hij kwam in een andere tevoorschijn. Als hij eindelijk van alle kanten ingesloten was, ging hij, langs moeilijke wegen naar Zwitserland en kwam in het begin van 1524 te Bazel. Om in het levend woord te voorzien, arbeidde hij daar, aan de

[11] De naam Protestanten werd niet voor het einde van de 17dc Eeuw in Frankrijk aan de leerlingen van de Hervorming gegeven. Wij zouden ze, in de aanvang van onze geschiedenis even weinig met die naam kunnen noemen, als men de tijdgenoten van CLOVIS, FRANSEN heten kan. In het begin noemde men ze, *Luthersen, Sacramentarissen*, daarna *Calvinisten, Hugenoten, Religionairen*, of *die van de religie*. Zij noemden zichzelf, *Evangelischen, Hervormden*. De naam Protestanten werd toen alleen in Duitsland aan de leerlingen van de Hervorming gegeven.

vermenigvuldiging van het geschreven woord, en duizenden Nieuwe Testamenten werden door colporteurs in Frankrijk verspreid. De Bijbel is ook een prediker die men kan verbranden, maar een prediker die uit zijn as verrijst.

Hier en daar stonden nog andere zendelingen van de Hervorming op, en de geschiedenis moet hun namen bewaren. Te Grenoble, PIERRE DE SEBVILLE; te Lion, AMEDEE MAIGRET; te Maçon, MICHEL D'ARANDE, te Annonaij, ETIENNE MACHOPOLIS, en ETIENNE RENIER, te Bourges en te Orléans, MELCHIOR WOLMAR, een geleerd Zwitser uit Duitsland overgekomen; te Toulouse JEAN DE CATURCE, licentiaat en Hoogleraar in de Rechten.

Ook deze laatste stierf de marteldood, onder merkwaardige omstandigheden. Op drieërlei aanklacht was hij in januari 1532 gevat. Hij had voorgesteld om de avond voor het Koningsfeest, de gewone dansen door Bijbellezing te vervangen. In plaats van te zeggen: *de Koning drinkt*, had hij geroepen: *dat* JEZUS CHRISTUS *in onze harten heerse*. En in Limoux, zijn geboortestad, had hij een godsdienstige vergadering gehouden. Toen hij voor zijn Rechters was gebracht, zei hij: "ik ben bereid om op elk punt mij te verdedigen. Laat hier wel onderrichte personen komen met hun boeken, en wij zullen de zaak stuk voor stuk behandelen." Maar men vreesde de proefneming. JEAN DE CATURCE was een man van groot verstand. Zijn blik was helder, zijn woord juist, en hij wist een juist gebruik te maken van de Schrift. Men bood hem genade aan indien hij in een openlijke les herroepen wilde. Maar hij weigerde, en werd als een verhard ketter ter dood veroordeeld.

Spoedig daarna werd hij naar de plaats St. Etienne gevoerd en eerst ontzet van de tonsuur, vervolgens van de graad van licentiaat. Gedurende deze verrichting die drie uren duurde, verklaarde hij de Bijbel aan de omstanders. Een monnik, die naar de gewoonte van de inquisiteurs de predicatie over *het Katholiek geloof* moest houden, brak zijn toespraak af. De tekst was aan PAULUS brief aan TIMOTHEUS ontleend[12]. "De geest zegt duidelijk, dat in de laatste tijden sommigen zullen afvallen van het geloof, zich begevende tot verleidende geesten en leringen van de duivelen." Hier hield hij op. Maar CATURCE riep hem toe: "ga voort, vervolg de tekst." Als nu de monik bleef zwijgen, sprak CATURCE met luide stem het vervolg: "Door geveinsdheid van de leugensprekers, hebbende hun eigen geweten als met een brandijzer toegeschroeid, verbiedende te huwelijken, gebiedende van spijze te onthouden, die God geschapen heeft tot nuttiging met dankzegging voor de gelovigen." De monnik was verstomd van schaamte en het volk bewonderde de zeldzame tegenwoordigheid van geest van CATURCE. Men deed hem een narrenkleed aan, naar de wijze van de oude vervolgers van de Albigenzen. Voor zijn Rechters gebracht, die hem zijn doodvonnis voorlazen, riep hij uit: "O paleis van onbillijkheid ! O zetel van onrechtvaardigheid!" Twee honderd dertig jaren later had JEAN GALAS dezelfde woorden kunnen uitroepen als hij de trappen van hetzelfde paleis te Toulouse afging.

Maar de hevigheid van de vervolging belette niet dat de proselieten vermeerderden. Zij waren onder alle rangen en reeds zo talrijk in een kanton van

[12] 1 Tim. 4: 1-3.

Normandië, dat men het *klein-Duitsland*, noemde, zoals een brief van BUCER vermeld, die in 1530 aan LUTHER werd geschreven. Meer dan één legde de monnikskap af, om het Gereformeerd geloof aan te nemen. Wij zullen er een enkel voorbeeld van bijbrengen, dat in vele opzichten tot de overigen kan doen besluiten.

FRANÇOIS LAMBERT in 1487 te Avignon geboren, had van zijn jeugd af een diepe eerbied voor de Franciskaners die dagelijks zijn huis voorbijkwamen. "Ik bewonderde," zegt hij, "hun ernstig gewaad, hun afgetrokken gelaat, hun neergeslagen oog, hun vroom gekruiste armen, hun deftige gang, en ik wist niet dat onder deze schaapshuiden zulke wolven en vossen verscholen waren."

De vromen hadden van hun kant de opgewondenheid van de jongeling opgemerkt. "Kom bij ons," zeiden zij, "het klooster heeft goede inkomsten, u kunt rustig in uw cel leven en op uw gemak uw studies voortzetten." Hij werd als novice aangenomen toen hij vijftien jaar en drie maanden oud was. Zijn proeftijd ging ongehinderd voorbij. De monniken zorgden dat hun twisten en wanordelijkheden voor hem bedekt bleven. "Het volgende jaar," zegt LAMBERT, "legde ik mijn gelofte af, zonder het minste denkbeeld te hebben van hetgeen ik deed." Maar nauwelijks was men van de vrees ontheven, dat hij weer vertrekken zou, of de treurigste ontdekkingen en de wreedste misrekeningen wachtten hem. Hij dacht onder heiligen te zullen leven, hij vond niet anders dan goddeloze en ongeregelde mensen. En beklaagde hij zich daarover, dan bespotte men hem.

Ten einde, zonder zijn gelofte te verbreken, het klooster te kunnen verlaten liet hij zich benoemen tot *Apostolisch prediker*, maar zijn toestand verbeterde daardoor niet. Men beschuldigde hem dat hij de belangen van de orde verwaarloosde. "Wanneer ik," zegt hij, "vermoeid van mijn tochten wederkeerde, dan waren beledigingen en vervloekingen het gewone kruid van mijn avondmaal." zijn broeders verweten hem vooral, dat hij te streng geoordeeld had over degenen die hen herbergden, ofschoon de meeste lage woekeraars of houders van slechte huizen waren. "Wat doet u toch," zo sprak men tot hem, "die mensen zullen boos worden, en zij zullen ons voortaan noch tafel noch bed afstaan." "Het was," zegt LAMBERT, "omdat deze slaven van hun buik liever de zielen van hun gastheren, dan hun maaltijden wilden laten verloren gaan."

In zijn wanhoop dacht hij er aan om Karthuiser te worden, ten einde te kunnen schrijven, als hij niet meer prediken kon. Maar een nieuw en veel heviger onweer barstte over hem los. De monniken vonden in zijn cel enige schriften van LUTHER. LUTHER in een klooster! Nu begonnen zij eenstemmig te roepen: *Ketterij Ketterij!* en de schriften werden zonder inzien verbrand. "Ik voor mij," zegt LAMBERT; "ik geloof dat de boeken van LUTHER meer theologie bevatten, dan al de boeken van de monniken, van de vroegste tijden af."

In 1523 werd hem opgedragen om brieven over te brengen aan de generaal van de orde, maar vermoedende dat er enig verraad onder schuilde, maakte hij van zijn vrijheid gebruik om over de grenzen van Duitsland te komen, en hij ging zich nederzetten aan de voeten van LUTHER. Ik laat alle regels, zo schrijft hij aan het einde van zijn verhaal, van de minderbroeders varen, in de overtuiging dat het heilig Evangelie de enige regel moet zijn van mij en van alle Christenen. Ik

herroep alles wat ik in strijd met de geopenbaarde waarheid heb geleerd, en ik bid degenen die mij gehoord hebben, dat zij mijn voorbeeld volgen. Ik ruk mij van alle pauselijke bevelen los, en ik wil gaarne door hem in de ban worden gedaan, wetende dat hij zelf door de Heere uitgesloten is[13].

Hij huwde in hetzelfde jaar en was de eerste kloosterling in Frankrijk die de gelofte van het celibaat verbrak. Nu keerde hij weer naar de grenzen, bij Metz en Straatsburg en wilde ook Besançon bezoeken. Maar, daar hij overal grote hinderpalen vond, keerde hij naar Duitsland terug, werd hoogleraar te Marburg en verspreidde bet Hervormd geloof in het Hessische land. Daar stierf hij in 1520 en liet de roem na, dat hij een vroom Christen en een geleerd theologant was geweest.

Terwijl velen voor de nieuwe godsdienst gewonnen werden, in de steden, op het land en zelf in de kloosters, drong zij ook door tot Parijs. Zij werd daar ijverig beschermd door MARGARETHA VAN VALOIS. Haar naam zegt THEODORUS BEZA, verdient blijvende eer, van wege haar vroomheid en haar heilige bezorgdheid voor de bevordering en bewaring van de kerk van God, waardoor wij het leven van vele brave mannen aan haar te danken hebben[14].

MARGARETHA VAN VALOIS was in 1492 te Angoulème geboren. Zij huwde in 1509 met de hertog van ALENÇON en in 1527 met HENDRIK II koning van Navarre. Zij schitterde door haar geest niet minder dan door haar rang. Het is alles behalve zeker dat de zedeloze verhalen, welke men haar toeschrijft, werkelijk van haar afkomstig zijn, maar zo zij al daaraan de hand heeft gehad, dan is het een jeugdige dwaasheid geweest, die zij later volkomen heeft uitgewist. MARGARETHA toch schitterde door haar deugd aan een ongebonden hof.

Nauwelijks had zij horen spreken van een Hervorming waardoor het juk van menselijke overlevering werd afgeworpen, of zij wilde daarvan weten, en onderhield daarover LEFEVRE van Etaples, FAREL en BRIÇONNET. Zij vond behagen in hun denkbeelden, las de Bijbel en nam de nieuwe leerstellingen aan, maar zo als die met een zekere mystieke tint overdekt waren, door sommigen van haar leermeesters[15].

Treffend heeft zij zelf haar zielsgesteldheid beschreven in een bundel gedichten, die zij uitgaf onder de titel: *Marguerite de la Marguerite des Princesses* (Parel van de Parel van de prinsessen). Zij beschermde de predikers van de Hervorming, voorzag hen van geld tot hun reizen, ontving hen in veilige wijkplaatsen en bewerkte, dat meer dan één uit de gevangenis ontslagen werd. Daarom noemden zij haar in hun brieven: de goede vrouw, de zeer uitmuntende en zeer geliefde Christin.

---

[13] Zie het verhaal van LAMBERT bij GERDES. Hist. Reform. t. VII. Doc. p. 21-28.

[14] Les vrais Portraits, etc.

[15] Wij geven hier slechts brede trekken. Indien men de mystieke school, uit de eerste tijden van de Franse Hervorming wil leren kennen dan leze men het geschrift van GÉRAMD ROUSSEL door de Hoogl. C. SCHMIDT, enz.

Haar schranderheid en gehechtheid aan haar broeder, stelde hun in staat om deze onvergetelijke diensten te bewijzen, tijdens hij gevangen was te Madrid, en zij had daardoor een invloed op hem verworven, waarvan zij ten voordele van de nieuwe denkbeelden gebruik maakte.

FRANS I heeft nooit recht geweten wat hij was en wat hij wilde in zaken van Godsdienst. Meer met schitterende dan met degelijke bekwaamheden toegerust, hechtte hij dikwijls de grootste waarde aan zijn vluchtige denkbeelden. Bovenal trots dat hij een ridderlijk koning was, bezat hij van de aloude ridders slechts de liefde voor de wapenen en voor galante minnarijen maar geenszins hun strenge rechtschapenheid. De Italiaanse geest van de Borgia's en van de Machiavels had een beslissende invloed op hem uitgeoefend, en indien hij niet die geleerden, die zich omtrent hem bij het nageslacht verdienstelijk maakten, had beschermd, dan zou men geneigd zijn te vragen of hij wel meer dan de schijn had gehad, van die deugden, waardoor hij de naam van een groot koning verworven heeft. De Hervorming was hem welkom als een nieuw wapentuig tegen de monniken, die hij verachtte, maar zij kon met haar afgetrokken leerstellingen niet behagen aan een vorst, die zijn hof met minnaressen had bevolkt. Daarenboven de priesters hielden niet op, om de leerlingen van de nieuwe godsdienst hem voor te stellen als vijanden van alle maatschappelijke orde. De geschiedschrijver SECKENDORFF deelt een brief mede in 1530 aan het Franse hof geschreven, waarin zij worden beschuldigd van niets ander te bedoelen dan de val van de vorsten, de volkomen gelijkheid van rechten, ja zelfs de verbreking van de huwelijken en een onbepaalde gemeenschap van goederen. FRANS I werd door deze beschuldigingen getroffen en BRANTÔME verhaalt dat hij zei: "deze nieuwigheden dienen nergens anders toe, dan om alle Goddelijk en menselijk gezag omver te werpen." Daaruit laat zich verklaren, hoe hij in sommige ogenblikken schoon anders van natuur niet wreed, zo onverbiddelijk was jegens de Hervormden. Hij meende als staatsman te handelen, en dacht de sombere beelden, waarmede de katholieke kerk zijn geest had vervuld, te kunnen verdrijven door schone beelden. Overigens was het een vreemd maar belangrijk schouwspel, die strijd tussen MARGARETHA VAN VALOIS en haar broeder over de gedragslijn omtrent de Hervormden te volgen. Nu eens schijnt de Christelijke vrouw de overhand te zullen behouden. FRANS I wederstaat de Sorbonne. Hij belooft de Luthersen, zoveel en waar hij kan, op de voorgrond te zullen stellen. Hij wil hun toestaan, hetgeen men noemde: *de mis onder zeven voorbehoudingen*, of de wegneming van zeven misbruiken in de eredienst voor de katholieke kerk. Nu eens is het de politieke dan weer de Katholieke vorst die de overhand heeft. MARGARETHA VAN VALOIS buigt voor de hevigheid van haar broeder, verschuilt zich achter een gehoorzaam stilzwijgen, neemt zelfs sommige gebruiken van de Katholieke kerk opnieuw aan, en weet eindelijk haar geloof zo te bedekken, dat het nog onzeker blijft of zij in de oude, dan wel in de latere belijdenis gestorven is.

IV.

De Hervorming te Parijs. — De plakkaten. — Toenemende vervolgingen. — Grote processie. — Vreselijke strafoefeningen. — Margaretha van Valois in Bearn.

In het jaar 1533 schenen betere dagen voor de Hervorming in Frankrijk aan te breken. LOUISE VAN SAVOYE, de koningin-moeder die door een dweepachtige schijnheiligheid de misstappen van haar jeugd meende goed te maken, was gestorven. FRANS I had een vergelijk gemaakt met de protestanten van het Smalkaldisch verbond en het gezag van MARGARETHA VAN VALOIS, was daardoor toegenomen. Zij maakte daarvan gebruik om de predikstoelen te Parijs open te stellen voor GÉRARD ROUSSEL, COURAULT en BERTAULT, die tot de Gereformeerde leerstellingen overhelden. De bisschop JEAN DU BELLAY verzette zich niet. Hij was een man van letteren en tekende zijn brieven aan MELANCHTON: geheel de uwe.

De toeloop in de kerken was groot. NOËL BEDA, en andere leraars van de Sorbonne zochten het volk tot oproer aan te zetten, maar zij werden door het Parlement gebannen. Toen kende de woede van de monniken geen grenzen. Zij lieten in hun collegie van Navarre een stuk opvoeren, waarin MARGARETHA VAN VALOIS werd voorgesteld de Bijbel lezende en haar klos wegwerpende, maar plotseling veranderende in een helse furie. De Sorbonisten veroordeelden tegelijkertijd een boek van MARGARETHA, getiteld: *De spiegel der zondige ziel*, waarin noch van heiligen noch van het vagevuur gesproken werd, en geen andere verlossing werd aangewezen, dan die in JEZUS CHRISTUS is. Een Franciskaner monnik zei openlijk in zijn preek, dat MARGARETHA verdiende in een zak gesloten en op de bodem van de rivier geworpen te worden.

Dat kon toch de Koning niet verdragen. Hij liet de bestuurders van het collegie van Navarre straffen en de censuur van de Sorbonne afkeuren door de universiteit. Hij sprak er zelfs van om de monnik de straf op leggen, waarmede deze MARGARETHA bedreigd had, maar deze kwam voor hem tussen beide en de straf werd verzacht.

Maar deze gunstige gezindheid van FRANS I duurde niet lang. Hij kwam te Parijs, vol ijver tegen de ketters, nadat hij te Marseille een samenkomst had gehad met CLEMENS VII, in October 1533, voor het huwelijk van zijn zoon HENDRIK met CATHARINA DE MEDICIS, nicht van de Paus, en omdat hij hoopte met de kerkvoogd zich te verenigen tot de verovering van Milaan, waaraan hij zijn leven lang had gedacht. Vele Luthersen of Sacramentarissen, zoals men ze toen noemde, werden in de gevangenis geworpen en de kansel aan de drie verdachte predikers ontzegd.

Intussen droegen niet alle de nieuw bekeerden, wier aantal reeds zeer groot geworden was, de vervolging met geduld, en zij begonnen te klagen over het gebrek aan leraars. In die tijd kwam er een zeker FERET uit Zwitserland, met schimpschriften tegen de Mis, en stelde voor om die door het gehele koninkrijk te verspreiden. De meer bedachtzamen verzetteden zich daartegen, zeggende, dat men door overhaasting alles zou kunnen bederven. Maar, zoals het in beslissende ogenblikken meestal gaat, de opgewondenen deden zijn raad gelden. — Op de 18 october 1534 lazen de inwoners van Parijs op de openbare plaatsen, in de straten, aan de muren van de paleizen en kerken een schimpschrift onder deze titel: waarachtige beschouwingen van de schrikkelijke en grote misbruiken in de paapse mis, welke lijnrecht strijdig is met het Avondmaal van onze Heere en enige Middelaar en Zaligmaker JEZUS CHRISTUS.

Dit stuk was in een heftige stijl gesteld. Pausen, Kardinalen, Bisschoppen en monniken werden daarin bitter ten toon gesteld, en eindigde aldus: Kortom, de waarheid openbaart hun gebreken, bedreigt, verjaagt, verschrikt ze; en zij zal in het kort oorzaak wezen, dat hun rijk voor altijd wordt verwoest.

Het volk kwam in menigte op om te lezen. Schrikkelijke geruchten ontstonden, zoals de menigte die alleen in ogenblikken van woede bedenken kan. Men vertelde dat de Luthersen een vreselijke samenzwering hadden gesmeed, dat zij de kerken in brand wilden steken, alles verbranden en verwoesten. Het volk riep: *de dood aan de ketters!* De priesters en monniken, het eerst misschien door die geruchten misleid, stookten het vuur aan, en de overheden, schoon meer bedaard, geraakten in vuur door een zo stoute aanslag tegen de kerkelijke orde in het koninkrijk. Met gelijke hevigheid barstte het onweer los op het kasteel van Blois, waar FRANS I zich toen bevond. Een schimpschrift was, (vermoedelijk door een vijandige hand) aan de deur van 's Konings vertrek geplakt. De vorst zag daarin een belediging, niet slechts van zijn gezag maar ook van zijn persoon, en de Kardinaal DE TOURNON, wist dat denkbeeld zo bij hem te vestigen, dat hij er over dacht, zo als een geschiedschrijver zegt, om alles uit te roeien, zo het maar in zijn macht ware geweest. Dadelijk werden bevelen gegeven, om de Sacramentarissen levend of dood te vatten. De Luitenant crimineel JEAN MORIN bediende zich van een schedemaker, die de geheime vergaderingen had aangebracht, en aan wie men het behoud verzekerde, onder voorwaarde dat hij de beambten in alle de huizen van de ketters zou brengen. Sommigen, bijtijds onderricht, namen de vlucht, maar anderen, mannen en vrouwen, zowel die de schimpschriften hadden afgekeurd, als die ze hadden toegejuicht, werden in de gevangenissen als opgestapeld.

Men verhaalt dat de burgerlijke beambte bij één binnentrad met name BARTHELEMY MILON, die lam was over het gehele lichaam, en hem zei: "Sta op!" "Helaas," antwoordde de verlamde, "een groter Heere dan u zou nodig wezen om mij te doen opstaan!" Men droeg hem daarop weg, en hij was één van degenen, die de moed van zijn lotgenoten aanvuurde. Hun proces was spoedig gereed. Maar de Sorbonne en de geestelijkheid, was met het bloed van de ketters niet tevreden. Zij wilden op de verbeelding van het volk werken, door een algemene processie, en door de koning te bewegen dat hij daaraan aandeel nam, wilden zij hem stellig voor het stelsel van de vervolging winnen. Dit feest wijst een gewichtig tijdpunt aan in ons verhaal, want van dat ogenblik af begon de bevolking van Parijs zich met de strijd tegen de ketters te bemoeien, en eenmaal daartoe opgetreden, liet het niet af, vóór het einde van de Ligue. In de rangschikking van de gebeurtenissen is deze processie, door strafoefeningen afgewisseld, de eerste van de bloedige dagen in de zestiende eeuw, de Bartholomeüsnacht, de Barricades en de moordaanslagen op HENDRIK III en HENDRIK IV zonden die weldra volgen.

Een kroniekschrijver van deze tijd, SIMON FONTAINE, leraar van de Sorbonne, heeft ons een omstandig verhaal daarvan gegeven. Het was op de 29 januari 1535. Een ontelbare menigte, was ook uit omliggende oorden samengevloeid, geen uitstekend hout of steen was onbezet als het maar een persoon kon dragen. De daken van de huizen waren door groot en klein bezet en men zou gezegd hebben dat de straat bezaaid was met mensenhoofden. Nooit waren zoveel reliquien in de straten van Parijs vertoond. Voor de eerste maal bracht men de reliquien uit de hei-

lige kapel tevoorschijn. Priesters droegen het hoofd van de heilige LODEWIJK, een stuk van het ware huis, de ware doornen kroon, een echte spijker en het ijzer van de lans, waarmede de zijde van de Heere doorstoken werd. De reliquien-kast van de heilige GENOVEVA, patrones van Parijs, werd door het slagersgilde gedragen, die zich tot dit heilig werk door een vasten van vele dagen hadden voorbereid, en niets hogers verlangden, dan dat zij de kostbare reliek met de top van de vinger, met een punt van hun doek of van hun muts mochten aanraken. Kardinalen, aartsbisschoppen en bisschoppen, gemijterden en die de kap droegen, allen volgden in van hun rang. Daarna kwam de koning, blootshoofds met een brandende wasfakkel in de hand, achter hem kwamen de prinsen, de ridders, de raadsheren van het Parlement, de gilden en de broederschappen. Langs de huizen stonden de burgers met brandende waskaarsen geschaard en zij knielden als het heilig Sacrament werd voorbij gedragen. Na de mis, gebruikte de koning het middagmaal in het paleis van de bisschop, met zijn zoon, de koningin en de prinsen van de bloede. Na de maaltijd riep hij de geestelijkheid, de ambassadeurs, de groten, de voorzitters van de gerechtshoven en de aanzienlijken bijeen, en op een troon gezeten, verklaarde hij dat hij de ketterij, zelfs van zijn kinderen niet zou vergeven, en dat zo hij wist, dat een deel van zijn lichaam daarmee besmet was, hij dat met eigen hand zou afsnijden.

Op dezelfde dag werden zes Luthersen verbrand. naar de moedigsten onder hen, had men eerst de tong uitgesneden, uit vrees dat de juichtoon van hun geloof of hun gebed, uit de vlammen opstijgende, het gemoed van hun beulen zou bewegen. Men had hen aan een beweegbare galg opgehangen, die nu eens rijzende dan weer dalende, het ene ogenblik hen in het vuur dompelde en het andere ogenblik hen daar weer uit trok, totdat zij geheel verteerd waren. Men noemde die straf de *Estrapade* (de wip). Zelfs de wrede Keizer van Rome, die wilde dat zijn slacht-offers de dood zouden gevoelen, had zo iets niet uitgevonden en de Spaanse Inquisitie, stond aan de Saracenen en Joden toe, dat zij een spoedige dood in de vlammen vonden.

FRANS I was getuige van deze strafoefening bij zijn terugkeer naar de Louvre. De scherprechter wachtte tot hij voorbij kwam om het hem te laten zien.

Daarna werd een bevel uitgevaardigd, waarbij de uitroeiing van de ketters werd bevolen, met bedreiging van doodstraf tegen hen die ze verborgen hielden en met belofte van een vierde van de goederen van de slachtoffers, voor hun aanbrengers.

Weldra had FRANS I berouw, dat hij zich tot zulk een razernij had laten vervoeren. De Duitse protestanten waren verontwaardigd en dreigden zich tegen hem te verbinden met het huis van Oostenrijk. Hij liet hen door zijn ambassadeur, GUILLAUME DE LANGEY, ophelderingen geven en beweerde dat die allen die door hem waren ter dood gebracht, oproerigen, Sacramentarissen en geen Luthersen waren.. Hij hervatte zelfs, om zich met het Smalkaldisch verbond te verzoenen, de onderhandelingen met Melanchton geopend, ten einde deze naar Parijs te lokken. Hij liet een zachter edict afkondigen, waarbij bevolen werd, alle de personen van ketterij verdacht los te laten, onder voorwaarde dat zij binnen zes maanden zouden herroepen. Dit edict van COUCY, om staatkundige redenen uitgevaardigd, werd nimmer getrouw ten uitvoer gelegd.

MARGARETHA VAN VALOIS trok zich in Bearn terug, alwaar haar klein hof een wijkplaats werd voor die beroemde mannen, die aan de vervolging ontsnapten. Vele uitgeweken families brachten in die oorden hun nijverheid en hun bezittingen over. Alles kreeg een andere gedaante. Wetten werden herzien, kunsten beoefend, de landbouw verbeterd, scholen geopend en het volk voorbereid om de onderwijzingen van de Hervorming te ontvangen. De koningin van Navarre stierf in 1549 betreurd door haar volk, dat haar edele grondstelling in gedachtenis hield: de koningen en vorsten zijn niet de heren en meesters van de geringeren, maar alleen dienaren van God gesteld om hen te dienen en te beschermen. MARGARETHA VAN VALOIS was de moeder van JEANNE D'ALBRET en de grootmoeder van HENDRIK IV.

V.

Jan Calvijn. — Eerste studiën. — Prediking in Poitou en in Saintonge. — Zijn Institutie. — Calvijn te Geneve. — Zijn karakter. — De onverdraagzaamheid hem ten laste gelegd. — Michel Servet. — Belangrijke arbeid van Calvyn.

Treurig was in die tijd de toestand van de Hervormden in Frankrijk. Zij stonden ten doel aan lasteringen, die afdaalden van de troon en door geheel Europa verspreid werden; zij werden beschuldigd als oproerigen, godslasteraars, vijanden van God en van mensen; zij werden gehoond en geoordeeld achter gesloten deuren; voor zij ter dood gingen sneed men hen de tong uit; zo bleef hun geen enkel middel van verdediging over, en een eerloos martelaarschap was hun deel. In dien tijd gaf CALVYN zijn *Institutie* in het licht, en daarmee de krachtigste verdediging van de Hervormde godsdienst. De redenen die mij tot de uitgave daarvan drongen, (zegt hij in de voorrede van zijn commentaar op de Psalmen) waren: vooreerst, om mijn broeders wier dood kostelijk was voor God, van een onrechtvaardige beschuldiging te zuiveren en vooral om, daar nog vele gelovigen met dezelfde straffen bedreigd worden, de vreemde naties tot belangstelling in hun lot op te wekken, of zij ook enigszins zich van hun mochten aantrekken.

Dit boek deed het ware opperhoofd van de Hervorming in Frankrijk kennen. LUTHER was te ver af, en zijn Duitse geest kon niet in alles met de onze overeenstemmen. GUILLAUME FAREL was te vurig, en had niet dat vaste en bedaarde karakter, dat bij grote ondernemingen nodig is. Anderen waren minder bekend. In de wordende kerk zag men uit naar de man, die zich aan haar hoofd kende stellen, en die man was CALVYN.

Zijn leven is genoeg bekend, wij willen daarvan alleen vermelden wat in verband met deze geschiedenis staat.

JEAN CALVYN werd in 1569 te Noyon, in Picardië geboren. Van zijn jeugd af tot het priesterschap bestemd, verkreeg hij reeds op zijn twaalfde jaar een kerkelijk ambt. Maar daar zo min de wil van zijn vader als zijn eigen begeerte hem tot de godgeleerdheid deed overhellen, ging hij in de rechten studeren te Bourges en te Orléans. Daar reeds onderscheidde hij zich door de vlugheid van zijn begrip en door de strengheid van zijn levenswijze.

De Hervorming bracht in die tijd alle scholen van geleerdheid in beweging. Onderwijzers en leerlingen bemoeiden zich bijna nergens anders mee, hetzij uit nieuwsgierigheid, hetzij uit overtuiging en godsdienstzin. CALVYN behoorde tot de laatsten, en de Bijbel, die hij van één van zijn naastbestaanden, PIERRE ROBERT OLIVÉTAN, had gekregen, maakte hem los van het katholicisme, zoals dit met ZWINGLI en met LUTHER was gebeurd. De drie grote hervormers zijn langs dezelfde weg één doel genaderd,

CALVYN was de man niet om zijn overtuiging te verbergen. Van alle kanten stroomden hem hoorders toe, en hij kon niet langer, zoals zijn lust was, in eenzaamheid blijven. "Van mijn zijde", zegt hij op de bovengenoemde plaats, "deed ik alles om van de mensen ontslagen te worden, te meer daar ik, van nature verlegen, altijd rust en stilte heb bemind; maar ik was zoverre van mijn doel te bereiken, dat integendeel elke schuilhoek een openbare school werd." — CALVYN begreep dan ook dat zijn tijd en zijn krachten niet langer hem alleen behoorden. Hij predikte in de geheime samenkomsten te Bourges en te Parijs. THEODORUS BEZA zegt: Hij breidde het.. Godsrijk uit in vele huisgezinnen, door het onderwijs van de waarheid, niet in opgesmukte taal, waarvan hij altijd afkerig was, maar met zulke grondige kennis en op zulk een overtuigende wijze, dat ieder die hem hoorde daardoor verrukt worden moest. Hij was toen slechts vierentwintig jaren oud[16].

In 1533 werd hij genoodzaakt te vluchten, ten gevolge van een redevoering die hij voor de Rector, van de Universiteit te Parijs had opgesteld, en die door de Sorbonne als ketters werd beschouwd. Men zegt, dat hij door een venster ontkwam, en dat weinige ogenblikken na zijn vlucht zijn verblijf door soldaten werd bezet.

Onder de naam van CHARLES D'ESPEVILLE, week hij naar Angouleme, waar hij in het huis van de kanunnik LOUIS DU TILLET ontvangen werd, en een rijke bibliotheek tot zijn dienst had. Hij was toen reeds bezig aan zijn groot werk over de Christelijke Godsdienst, en arbeidde daaraan met zoveel ijver, dat hij dikwijls de nacht zonder slapen en de dag zonder eten doorbracht. Als hij een hoofdstuk had afgewerkt las hij het aan zijn vrienden voor, en bij het openslaan van zijn handschrift was hij gewoon te zeggen: "Trachten wij naar de waarheid."

Hij verspreidde de leer van de Hervorming in Poitou en Saintonge, zo dikwijls hij kon in het openbaar, en als de tegenstand te hevig was, in het geheim. Nog toont men in de nabijheid van Poitiers, een rotsholte, waaraan de volksoverlevering de naam gegeven heeft van, de grot van CALVYN. Eens, als hij daar met vele van zijn leerlingen tesamen was zei één van hen, dat het misoffer toch wel op waarheid gegrond moest zijn, omdat het in alle oorden van de Christenheid werd gehouden. Ziedaar mijn mis, zei CALVYN op de Bijbel wijzende. Daarop wierp hij zijn muts op de tafel en de ogen ten hemel heffende, zei hij: "Heere! indien U mij in de dag van het gericht verwijt, dat ik niet in de mis ben geweest en die verlaten heb, ik zal U met grond kunnen antwoorden: Heere! U hebt het mij niet bevolen, zie hier uw

[16] Hist. Des Egl. Ref. p. 6.

wet, zie hier de Schrift, die U mij gegeven hebt, en waarin ik geen ander offer heb kunnen vinden dan dat hetwelk op het altaar van het kruis geofferd is."

Het Avondmaal werd in de grot, door CALVYN en zijn vrienden gevierd. Veertien eeuwen vroeger gedachten de christenen in de katakomben van Rome, op gelijke wijze de dood des Heeren; zo hielden twee eeuwen later de Hervormden in Frankrijk het Avondmaal in de woestijn; en later in de dagen van de omwentelingen moesten de katholieke priesters, op zodanige wijze hun altaren oprichten in het donkerste van de bossen.

CALVYN, altijd in doodsgevaar, zette zich neder te Bazel, de wijkplaats van de Fransen, als Geneve nog niet voor de Hervorming gewonnen was. Daar legde hij de laatste hand aan zijn Institutie, en deed die in het licht verschijnen in augustus 1535. Het was het eerste godgeleerde en letterkundige gedenkstuk van de Franse Hervorming. Men kan de denkbeelden van CALVYN bestrijden, (hij behoorde aan zijn tijd gelijk wij aan de onze) maar men kan hem geen genie betwisten. Als hij deze grondslagen had gelegd die in overeenstemming waren met de zedelijke en verstandelijke toestand van zijn tijd, zette hij zijn werk met onvergelijkelijke ijver en naar strenge regels voort, en zijn leerstelsel mag volkomen heten.

Dat geschrift van CALVYN werd één van de machtigste predikers, want het werd alom verspreid in de scholen, in de paleizen van de edelen, in de huizen van de burgers, ja zelfs in de werkplaatsen van de kunstenaars. De Hervormden schaarden zich om dit boek als om hun vaandel, zij vonden er alles in, leer, tucht, kerkordening, en de verdediger van de martelaren werd de wetgever van hun kinderen.

Wij zullen over de waarde van CALVYN'S geschrift niet spreken. CALVYN had weinig met letterroem op, wat BOSSUET daarvan moge zeggen. Hij kwam rond voor zijn zaak uit, en zijn uitdrukking was helder, kernachtig en levendig, juist omdat zij alleen de juistheid van de denkbeelden op het oog had. In de brief van opdracht aan FRANS I wederlegt hij de volgende tegenwerpingen, tegen de leerlingen van de Hervorming gemaakt; uw leer is nieuw en onzeker; — u kunt die door geen enkel wonder staven; — u bent in tegenspraak met de kerkvaders; — u verwerpt de overlevering en de gewoonte; — u verklaart de oorlog aan de kerk; — u wekt oproerigheid op. Aan het einde bidt CALVYN de koning om de geloofsbelijdenis van de Hervormden te onderzoeken, opdat hij hen niet langer als ketters vervolge, wanneer het hem blijkt dat zij overeenstemmen met de Bijbel. Het is uw plicht Sire! zo spreekt hij, het oor en hart niet af te wenden van een zo billijke verdediging; het geldt hier een grote zaak, hoe de eer van God zal gehandhaafd worden op aarde. O verheven onderwijs! waardig dat u er naar hoort, waardig dat u daarin recht spreekt, waardig uw koninklijke troon!

Men zegt dat de koning zich zelfs niet verwaardigde om deze opdracht te lezen. Een hofintrigue of een hoofdigheid van de hertogin D'ETAMPES hield hem onverdeeld bezig. En indien men hier niet op de alles besturende hand van God, maar alleen op de zichtbare oorzaken van de gebeurtenissen hechtte, waarvan hingen dan de godsdienstige en politieke uitzichten van de natie af.

Pas had CALVYN zijn Institutie afgewerkt, of hij ging naar Italië, om RENÉE van *Frankrijk* te zien, de dochter van LODEWIJK XII en hertogin van FERRARE, die even als MARGARETHA VAN VALOIS, het hart voor de Hervorming geopend had. Het gevolg van deze ontmoeting was een briefwisseling, die nimmer werd afgebroken, want CALVYN schreef nog op zijn doodbed aan RENÉE.

In 1536 werd hij als hoogleraar en leraar aangesteld te Geneve. Het ligt buiten ons bestek hier te spreken van de godsdienstige, zedelijke, verstandelijke en politieke omwenteling,. die daar door hem werd teweeg gebracht. Wij voeren alleen aan, dat hij in zijn nieuw vaderland niet ophield op Frankrijk te werken., zo door zijn geschriften en brieven, als door de talloze leerlingen, die met zijn lessen gevoed, zijn onderwijs in de kerk overbrachten. CALVYN was de gids van de Hervormde Fransen, hun raadsman en de ziel van hun eerste kerkvergaderingen, en de verbazende invloed, die hij op hen uitoefende, werd zozeer door allen erkend, dat men hen in het midden van de zestiende eeuw met de naam van *Calvinisten* begon te noemen.

ETIENNE PASQUIER zegt van hem, dat hij rusteloos arbeidde, om zijn sekte uit te breiden. Wij zagen soms onze gevangenissen overvloeien van gevangenen, die hij onophoudelijk vermaande, vertroostte en versterkte door zijn brieven, en hij had altijd boden voor wie de deuren geopend waren, niettegenstaande de waakzaamheid, die door de gevangenbewaarders werd aangewend.

Het is niet te verwonderen, dat de Roomse kerk, hem met haar anathema's heeft vervolgd en daarmee nog voortgaat, wanneer men in aanmerking neemt welke wond deze hervormer haar heeft geslagen. Men mete die slagen haar toegebracht af, naar de wonden die zij draagt. Wij schrijven wel geen verdediging van CALVYN, maar enige korte ophelderingen mogen het gezegde staven.

Men heeft CALVYN van ijverzucht beschuldigd. Hij bezat geen andere dan die van het genie, dat voortgestuwd wordt door de aandrang van de middelmatige geesten en door de kracht van de dingen zelf. Indien zij weigerden voort te gaan, zij zouden hun nederigheid verloochenen en ontrouw zijn aan hun roeping, ja verraders worden. De menigte die hen zo hoog verheven ziet, beschuldigt van hoogmoed, maar het is omdat zij de roeping van de verheven geesten afmeet naar de hare.

Men heeft ook beweerd dat CALVYN meesterachtig was en onverzettelijk in zijn denkbeelden. het is in zoverre waar, als hij een sterk geloof met het bewustzijn van meerderheid verenigde. En met het oog op de behoefte van zijn leeftijd is het niet te ontkennen, dat zulk een bestaan noodzakelijk was om voor te komen, dat de nieuwe leerstellingen niet in verkeerde zin werden opgevat, en alzo verloren gingen. Op de grote afstand van hem, waarop wij staan, bij onze denkbeelden en zeden, is het geen wonder, als wij menen dat hij tot grote dwalingen vervallen is. Maar zullen wij hem billijk beoordelen, dan moeten wij ons op zijn standpunt plaatsen, en in het licht van zijnen, niet van onze tijd, hem beschouwen.

Nog altijd blijft men ons van de terdoodbrenging van MICHEL SERVET spreken. Waarheid is het, dat deze een alleszins betreurenswaardige daad is geweest; maar beschuldigt men CALVYN dat hij in tegenspraak met zijn eigen leerstellingen

was, men toont dan die niet onderzocht te hebben. De protestanten hebben het burgerrecht gevraagd in Duitsland, Zwitserland en Frankrijk, alleen in naam van de Goddelijke waarheid, waarvan zij getrouwe uitleggers meenden te zijn, en geenszins in naam van de vrijheid van geloof en eredienst. De bijzonderheden van hun rechtsgeding kunnen daarvan overtuigen. Men zal nergens in de geschiedenis van de martelaren door CALVYN, een woord vinden, dat van een verdraagzaamheid spreekt, zoals BAYLE, LOCKE en de nieuweren dit wilden. Zij rechtvaardigden zich door Bijbelwoorden en eisten van hun vijanden het bewijs, dat hun leer daarmee niet in overeenstemming was of hun vrijspraak. Daarin alleen is hun verdediging. Indien men hen had voorgeslagen om aan zulken, die zij voor ketters of voor goddelozen hielden, gelijke rechten toe te staan, als zij voor zich vroegen, zij zouden daarin opstand hebben gezien tegen God. Daarom was het CALVYN niet, die de brandstapel voor SERVET oprichtte, het was geheel de zestiende eeuw[17].

Wij zouden ons tevreden houden wanneer Rome hiermede een verontschuldiging voor eigen onverdraagzaamheid wilde geven. Maar het ontschuldigt haar uitgezochte wreedheid niet, noch haar algemene vervolging, noch haar voortdurende schending van het eens gegeven woord. Men had of geen vredesverdrag, geen vergelijk tussen beide erediensten moeten toelaten, of men had dit moeten houden. Voegen wij hierbij, dat zo al beide gezindheden in de zestiende eeuw onverdraagzaam waren, de één het was uit beginsel, de andere ondanks zichzelf. De Hervorming had indirect godsdienstvrijheid gevestigd, omdat zij ieder het recht gaf van onderzoek, zij had bij de eerste opslag niet al de gevolgen van haar beginsel berekend, omdat de hervormers een deel van hun vroegere vooroordelen met zich hadden gebracht, maar zij moest dit vroeger of later ontdekken, en het is met goed recht dat zij als de moeder van latere vrijheid wordt beschouwd.

CALVYN heeft slechts een enkele brandstapel helpen oprichten. Hij was niet wreed en had een afkeer van elk doodvonnis, dat niet langs de regelmatige weg van de gerechtigheid was geveld. Meer dan eens hield hij hen terug die de handen wilden wassen in het bloed van FRANÇOIS DE GUISE, de moordenaar van VASSY. “Ik kan verklaren”, schreef hij aan de Hertogin van Ferrara, “dat het, vóór de oorlog, van mij afgehangen heeft, of mannen, die niet zeggen maar

---

[17] Merkwaardige bijzonderheden hierover leze men bij GUIZOT, *Musee des protest. célèbres* etc. CALVIN. De dood van SERVET, heeft tot een onophoudelijke strijd aanleiding gegeven. Een kundig geschiedschrijver van onze tijd M. MIGNET, heeft daarover een lang en geleerd betoog gegeven. Het ligt niet in ons plan de bijzonderheden door hem aangevoerd te ontwikkelen. Maar wij willen er enige voorname punten van opgeven. 1. SERVET was geen gewoon ketter, hij was een hardnekkig Pantheïst, die het grote leerstuk van alle Christelijke gezindheden smaadde, met te zeggen dat de God, als Vader, Zoon en Heilige Geest voorgesteld, een Cerberus, een driehoofdig monster was. 2. Hij was reeds door de katholieke leraars ter dood veroordeeld. 3. De zaak werd niet door CALVYN, maar door de overheid te Geneve beslist, en werpt men tegen dat zijn advies invloed had op haar oordeel, men bedenke dat al de overige protestantse kantons met eenparigheid het vonnis goedkeurden. 4. Het was voor de Hervorming van het hoogste belang om haar zaak duidelijk af te scheiden van die van een ongelovige, zoals SERVET. De katholieke kerk, die CALVYN thans beschuldigt, dat hij medewerkte aan zijn veroordeling, zou hem in de zestiende eeuw veel meer beschuldigd hebben, indien hij had medegewerkt tot zijn bevrijding.

handelen, hadden hem van de wereld uitgeroeid, maar zij zijn door mijn enkele vermaning teruggehouden".

Somtijds was hij ongeduldig en ligt geraakt, en hij heeft zichzelf daarover beschuldigd. Toch waren zachte aandoeningen hem niet vreemd, die men nauwelijks menen zou, in het stug gemoed van de Hervormer aan te treffen. Men leze slechts zijn briefwisseling, met zijn hartelijke vrienden FAREL en VIRET, zij ademt geheel de mens die aan het hart van zijn vrienden uitrust van de bezwaren aan zijn roeping. verbonden. De predikant DES GALLARDS die zestien jaren met hem had omgegaan spreekt met levendig gevoel van zijn goedheid.

Hij stierf in armoede. Zijn belangeloosheid was zo groot dat de scepticus BAYLE; die van hem verhaalt, dat hij, met inbegrip van zijn boekerij, slechts een waarde naliet van drie honderd daalders, zijn bewondering niet bedekken kan. Het is één van de zeldzaamste overwinningen, zegt hij, die deugd en grootheid van ziel op de natuur kunnen behalen, zelfs bij hen, die het Evangelisch leraarsambt bekleden.

Men kan zich geen denkbeeld maken van al de arbeid door CALVYN verricht. BEZA zegt van hem, dat zijn gelijke moeilijk kan worden gevonden. Behalve dat hij iedere week dagelijks predikte, heeft hij zo dikwijls hij kon elke zondag gepredikt. Drie malen in de week hield hij godgeleerde voorlezingen. Hij was de raadgever van het consistorie en hield iedere vrijdag een les in de bijeenkomst tot het lezen van de Schrift, die wij gewoon zijn congregatie te noemen. Hij, hield daarmee vol tot aan zijn dood en sloeg nooit over als bij hevige ziekte. En wie zal al zijn gewone en buitengewone arbeid opsommen. Wat man in onze tijd heeft zoveel te horen, te beantwoorden, te schrijven en dat alles in zaken van het grootste gewicht. Alleen de menigte en de waarde van zijn geschriften moet ieder, die ze ziet en veel meer ieder die ze leest verbazen. En wat zijn ijver nog verwonderlijker maakt is, dat hij van nature een zo zwak lichaam had, dat hij zo verzwakt was door waken en te grote soberheid, ja dat hij aan zo vele kwalen onderhevig was, dat ieder die hem zag, hem slechts een kortstondig leven toelegde. En bovenal, hij heeft niet opgehouden nacht en dag te arbeiden naar het voorbeeld van de Heere. Wij verzochten hem meermalen om zich meer in acht te nemen, maar zijn antwoord was altijd, dat hij nog niets deed, en dat hij wenste, dat God hem altijd naar zijn vermogen wakende en werkende zou vinden, tot aan zijn jongsten snik[18].

CALVYN stierf 27 mei 1564, op een maand na vijfenvijftig jaren oud. Hij was van middelmatige lengte, bleek, donker van uitzicht, maar met schitterende en heldere ogen. Hij was zedig maar zorgvuldig op zijn kleding. En hij was zo matig in het gebruik van spijzen dat hij jaren lang, maar eenmaal daags at. Weinige weken voor zijn dood, maakte hij een Testament, waarbij hij God tot getuige roept voor de oprechtheid van zijn geloof, en Hem dankt dat hij verwaardigd werd om JEZUS CHRISTUS en de waarheid te dienen.

[18] Vie de CALVIN; p. 44, 128 enz.

VI.

Vervolging van de Waldenzen in Provence. — Oorsprong en geschiedenis van dit volk. — Hoe het zich rechtvaardigt. — Moorden te Merindol, Cabrières, enz. — Proces over deze zaak bij het parlement te Parijs.

De vervolgingen waarvan tot hiertoe gesproken is, zijn gematigd in vergelijking tot die, waarvan de Waldenzen in Provence het slachtoffer waren. Om de vreselijkheid van het bloedbad daar aangericht wel te beoordelen, moeten wij opklimmen tot de uitroeiing van de Albigenzen.

Het Parlement van Ais velde op de 18 november 1540 het volgende vonnis. Zeventien inwoners van Merindol zullen levend verbrand worden. hun vrouwen, kinderen, betrekkingen en bedienden zullen worden gevangen gezet, en zo ze niet gevat kunnen worden, voor altijd uit het koninkrijk gebannen worden. De huizen van Merindol zullen verbrand en verwoest worden, de bossen gehakt, de vruchtbomen uitgeroeid, en de plaats onbewoonbaar gemaakt, zodat niemand er zal kunnen bouwen. Dit vonnis, zegt een tijdgenoot, was het verschrikkelijkste, het wreedste, het onmenselijkste, dat ooit door enig Parlement werd geveld, en in alles gelijk aan het edict van de Koning AHASVERUS tegen het volk van God.

Een kreet van schrik ging door geheel Provence op. De Priesters — het is treurig om te zeggen, — waren de meest opgewondene, om de uitvoering van het vonnis te bevorderen. En als de eerste voorzitter CHASSANEE hun voorstelde, dat de Koning wel eens ontevreden zou kunnen zijn, over een zo grote verwoesting onder zijn onderdanen, antwoordde een Bisschop: “Indien de Koning het bij de eerste opslag mocht afkeuren, zullen wij het hem leren goedkeuren; want wij hebben de Kardinalen voor ons, bepaaldelijk de Kardinaal van Tournon, aan wie niets meer aangenaam kan zijn.”

De Waldenzen richtten toen een verzoekschrift aan FRANS I, die, wensende in goede verstandhouding te blijven met de Protestantse Vorsten van het keizerrijk, aan GUILLEAUME DE LANGEY, dezelfde die zijn gezant in Duitsland was geweest, de last opdroeg om naar deze bevolking onderzoek te doen. Het is uit zijn rapport en uit de berichten van andere geschiedschrijvers van die tijd, dat wij de volgende bijzon-derheden ontlenen.

De bevolking van de Waldenzen bestond uit ongeveer achttienduizend zielen, zij waren uit Piëmont en Dauphing naar Provence gekomen, waar zij sinds driehonderd jaren woonden. Bij hun komst was het land onbebouwd en werd door aanhoudende roverijen ontrust, maar door hun handen bewerkt, leverde het spoedig een overvloedige oogst. Een akker die voor hun komst nauwelijks vier kronen gold, bracht nu drie tot vierhonderd op. Zij hadden Merindol, Cabrières en twintig andere burchten of dorpen gebouwd.

Zij waren vreedzame mensen, van goede zeden, door hun naburen bemind, getrouw aan hun beloften, nauwgezet in het betalen van hun schulden, vol zorg voor de armen en weldadig jegens vreemdelingen. Men kon ze op generlei wijze tot lasteren brengen, ja zelfs legden zij geen eed af, dan wanneer zij in rechten daartoe gevorderd werden. Zij werden ook nog daaraan herkend, dat wanneer zij

in een gezelschap waren, waar onbetamelijke gesprekken gevoerd werden, zij zich terstond terugtrokken om hun ongenoegen te kennen te geven. Men kan hen alleen ten last leggen dat zij, als zij steden en markten bezochten, zelden de kerken van de kloosters binnentraden, en dat zij, zo zij het soms deden, hun gebeden verrichtten zonder naar de heiligen op te zien. Zij gingen beelden en kruisen op de wegen voorbij, zonder daaraan enige eerbied te betonen, zij lieten geen missen, noch *libera me*, noch *de profundis* lezen, zij bedienden zich niet van wijwater. En zo men het hun aan de huizen aanbood, maakten zij er geen gebruik van, zij ondernamen evenmin pelgrimstochten om vergiffenis te verwerven. Als het onweer werd gehoord maakten zij geen kruisteken, en zij brachten generlei offers, noch voor de levenden, noch voor de doden. Lange tijd leefden zij vergeten, en wekten noch de begeerlijkheid van de priesters, noch van de groten op. De edellieden schonken hun bescherming, omdat zij de inkomsten van dezen vermeerderden. En zij kozen zich leraars uit hun midden, *Barbes*, zoals zij hen noemden, opdat deze hen onderwijzen zouden in de kennis en beoefening van de Schrift.

Als LODEWIJK VII in 1501 door Dauphiné kwam, wees men hem deze ketters aan. Hij stelde een onderzoek in, en na daarvan kennis genomen te hebben, gaf hij bevel om de stukken van het reeds aangevangen proces in de Rheine te werpen, zeggende: “die mensen zijn betere Christenen dan wij.”

Toen zij, omstreeks 1530 van de prediking van LUTHER en van ZWINGLI hoorden, zonden zij enigen van hun Barbes naar Zwitserland en Duitsland, en deze herkenden in de Hervorming een zuster van hun eigen belijdenis. Door deze nieuwe vrienden aangemoedigd lieten zij in 1535 te Neuchátel een vertaling van de Bijbel drukken, door ROBERT OLIVÉTAN gemaakt, en men zegt dat zij daaraan vele honderden gouden kronen besteedden.

De Roomse geestelijkheid werd daarover verstoord, en dat zo veel te meer, omdat edellieden, advocaten, raadsheren en zelfs godgeleerden partij trokken voor deze ketterij. In 1535 werd het eerste vonnis tegen de Waldenzen uitgesproken, het tweede waarvan wij boven spraken, volgde in 1540. FRANS I bood hen, volgens de raad van GUILLAUME LANGES, vergiffenis aan, mits zij binnen drie maanden tot de Roomse kerk terugkeerden, en hij ontnam hun dus met de ene hand, wat hij met de andere had gegeven. Maar deze edelen verloren geen moed, zij zonden hun geloofsbelijdenis aan het Parlement van Aix en aan FRANS I, waarbij zij zorg droegen om alle hun leerstellingen, stuk voor stuk, op de Bijbel te gronden. Na de voorlezing vroeg de koning, *verwonderd*, zoals CRESPIN zegt, welke fouten men had ontdekt, en niemand durfde de mond te openen om er iets tegen in te brengen.

Toen de bisschoppen van Provence geen ondersteuning vonden voor hun vervolgings-systeem, gaven zij aan drie godgeleerden in last om de Waldenzen bekeren, maar, o wonder! alle drie werden tot de verboden godsdienst bekeerd. Ik moet belijden, zei één van deze, nadat hij enige leerlingen had ondervraagd, dat ik dikwijls de godgeleerde disputen uit de Sorbonne horende, zoveel niet geleerd heb, als van deze kleine kinderen.

Nu klom de priesterwoede ten top, en na de dood van de eerste voorzitter CHASSANÉE, bewogen zij zijn opvolger JEAN MEYNIER, Baron VAN OPPÉDE, om de ketters hevig te vervolgen. Gelijktijdig zond men een brief aan de koning, waarin de Waldenzen beschuldigd werden, dat zij Marseille vermeesteren wilden, om daar een soort van republikeins kanton te vormen, zoals in Zwitserland. Maar FRANS I liet zich niet misleiden door deze bespottelijke leugen, hij wist wel dat enige duizenden arme boeren in Provence geen republiek konden stichten. Maar hij was met KAREL V, onder bemiddeling van PAULUS III overeengekomen, om de ketters uit te roeien. De Vorst was daarenboven in die tijd ernstig ziek, en de Kardinaal van Tournon bad hem, geholpen door vele andere bisschoppen, bij zijn eeuwig heil, dat hij de verleende vergiffenis zou intrekken. Hij schreef daarom op 1 januari 1545 aan het Parlement van Aix dat het vonnis tegen de Waldenzen moest worden voltrokken.

De baron VAN OPPÉDE, die persoonlijke nijd en wraak in deze zaak schijnt gemengd te hebben, verzamelde een bende huurlingen, die in de Italiaanse oorlogen, zich gewend hadden aan de afschuwelijkste roverijen. Hij voegde hun enige Officieren uit Provence toe, en trok op 12 april uit. Toen begon een schrikkelijk bloedbad. Het waren, zegt een geschiedschrijver, niet langer edellieden of soldaten, maar slachters.

De Waldenzen werden overrompeld en vermoord, als ware het een jacht van wilde dieren geweest, hun huizen werden verbrand, hun oogst verwoest, de bomen ontworteld, de putten gedempt, de bruggen vernield. Alles werd verbrand en gedood en de boeren uit de omstreek verenigden zich met de benden en hielpen de weinige overblijfselen van de verwoesting uitplunderen. De weinige Waldenzen die het ontvluchten konden, moesten op bergen en in bossen omzwerven, maar de zwakken, de grijsaards, de vrouwen en kinderen werden gedrongen achter te blijven en de soldaten doodden haar nadat zij hun woeste driften hadden voldaan. Te Merindol bleef slechts een enkele gespaard, die tweehonderd kronen aan een soldaat tot zijn rantsoen had geboden: D'OPPÉde gaf die som uit eigen beurs ten einde over de ongelukkige te kunnen beschikken, hij liet hem toen ophangen aan een moerbeziënboom, en gaf bevel om hem met geweerschoten te dooden. Meer dan één edelman werd daardoor tot tranen bewogen.

Volgens een oproeping van de vice-legaat kwam dit beulenleger, 19 april, in het graafschap Venaissin, dat aan de Paus behoorde, en nieuwe roverbenden vormden zich onder aanvoering van de Priesters. Men sloeg het beleg voor de burcht Cabrières. Gedurende vierentwintig uren hielden zestig mensen, de enige die er overgebleven waren, stand. Men beloofde hun lijfsbehoud, maar nauwelijks waren zij ongewapend uitgegaan, of zij worden in stukken gehouwen. Vrouwen in een schuur opgesloten werden levend verbrand. Een soldaat door medelijden bewogen, wilde haar laten ontkomen, maar men dreef ze met de wapenen in de vlammen terug. De kerk van Cabrières werd door schandelijke losbandigheden bezoedeld, van de trappen van het altaar stroomde het bloed. De geestelijkheid van Avignon zegende de moordenaars. Zij had bevolen, dat men nergens wijkplaats geven zou. Maar de dag zou komen dat Avignon andere slachtoffers zou zien. Daar is op aarde ook een rechtvaardigheid voor de bevoorrechte standen die van hun macht misbruik maken, zij moge jaren uitblijven, maar zij is zeker.

De Waldenzen stierven in groot getal in hun woeste wijkplaatsen. De vice-legaat en het Parlement van Aix, hadden op straffe des doods bevolen, dat men noch verblijf noch levensmiddelen verlenen mocht, en het was alzo, dat velen door gebrek stierven zoals BOUCHE, de geschiedschrijver van Provence verhaalt. Velen van die ongelukkigen lieten D'OPPÉDE smeken, dat zij mochten vertrekken al konden zij niets dan hun hemd behouden, maar zijn antwoord was: "Ik weet wat mij te doen staat met de inwoners van Merindol en huns gelijken, ik zal ze met hun kinderen naar de hel zenden, om die te bewonen." Twee honderd vijftig gevangenen werden na een bespottelijk proces gedood. Deze daad was misschien nog verschrikkelijker dan de moord, omdat die koelbloedig werd bedreven. De jongeren en sterkeren werden naar de galeien gezonden. Sommigen slaagden er in om de Zwitserse grenzen te bereiken. De naam van de Waldenzen verdween bijna geheel uit Provence en hun landstreken werden weer verwoest, zoals die drie eeuwen te voren waren geweest.

De geschiedenis heeft enige vrome woorden bewaard, door de Waldenzen die met hun leraars in de bergengte waren gevlucht, gesproken. Grijsaards en jongeren die zich voorbereidden tot de dood, vermaanden elkaar als zij van ver de vlammen de ruïne van hun woningen zagen; wij hebben ons het minste te bekommeren over onze bezittingen en over ons leven, maar de grootste vrees die ons bezielen moet, is, dat wij zouden afvallen van de belijdenis van onze Heere JEZUS CHRISTUS en van Zijn heilig Evangelie. Roepen wij tot God en Hij zal ons verhoren.

De moord van de Waldenzen wekte in Frankrijk een algemene verontwaardiging; de gemoederen waren nog niet zo hardvochtig, als zij dat, gedurende godsdienstoorlogen, worden. De Koning beklaagde zich dat zijn bevelen waren te buiten gegaan; maar krank en stervende liet hij zich door de Kardinaal van Tournon overheersen; en had de moed niet om de beulen te straffen. Toch wekte hij, in zijn jongste uren zijn zoon op, om wraak te nemen, er bijvoegende, dat zo hij dit niet deed, zijn nagedachtenis door de gehele wereld zou worden gevloekt. De zaak werd dan ook in 1550 voor het Parlement te Parijs gebracht; gedurende vijftig zittingen hield men zich daarmee bezig. De Advocaat van de Waldenzen of liever die van Cental, dat zich beklaagde van alles beroofd te zijn, sprak zeven dagen achtereen met een kracht, dat men zou gemeend hebben, de dingen te zien, in plaats van ze te horen. De Baron D'OPPÉDE verdedigde zichzelf en durfde zijn pleidooi aanvangen met de woorden van de Psalmist: Doe mij recht, o God, en ondersteun mij tegen mijn wederpartij. Hij werd vrijgesproken. Alleen de Advocaat Generaal GUERIN werd ter dood veroordeeld, en men liet in het vonnis vermelden, dat hij kwalijk gehandeld had met de penningen van de Koning, als ware de moord aan een geheel volk gepleegd, geen doodschuldige misdaad in de ogen van zijn rechters geweest.

VII.

Belangrijke voortgang van de Hervorming. — Voornaamste oorzaken daarvan. — Edellieden. — Middenstand. — Kooplieden. — Monniken en priesters bekeerd. — Bijbelcolporteurs. — Martelaarschap van één van hen. — Vereniging bij kleine scharen. — Voorzorgen. — Vroomheid en goede zeden van de Hervormden.

Tegen het einde van de regering van FRANS I en onder die van zijn zoon HENDRIK II breidde de Hervorming zich in Frankrijk zodanig uit, dat het onmogelijk is haar in bijzonderheden te volgen. Letterkundigen, rechtsgeleerden, krijgslieden, geestelijken zelfs verzamelden zich als om strijd onder haar vanen.

Reeds was er een aantal Hervormden in vele grote provinciën, zoals in Languedoc, in Dauphiné, in Lyon, in Guyenne, in Saintonge, in Poiton, in Orléans, Normandië, Picardië en Vlaanderen; ook in de voornaamste steden van het Koninkrijk zoals in Bourges, Orléans, Rouaan, Lyon, Bordeaux, Toulouze, Montpellier, La Rochelle. Men heeft berekend dat zij in weinige jaren nagenoeg een zesde deel van de bevolking uitmaakten, en zij mochten de keur van die bevolking worden genoemd. Zij zouden het woord van TERTULLIAAN hebben kunnen herhalen: wij zijn van gisteren en wij zijn overal.

De vervolging mocht hun aantal enigszins doen verminderen, zij deed het aan de andere kant toenemen. Het was haar natuurlijke uitwerking, omdat het menselijk gemoed zich tegen het onrecht verheft en doorgaans ten gunste van de lijdenden overhelt. Daarenboven de standvastigheid en de ernst van de martelaren maakten dieper indruk dan de wreedheid van hun beulen.

Toen de schok eenmaal gegeven was, werd alles daardoor bewogen. In hoofd en hart, in alles en in allen deed zich de behoefte aan godsdienstige Hervorming gevoelen. Men kwam langzamerhand tot de overtuiging dat de godsdienst geen zaak is, die als een naam of bezitting van de één op de ander moet overgaan, maar dat men die, alvorens haar aan te nemen grondig moet onderzoeken. Men begon evenzeer de misbruiken in de Roomse Kerk meer van nabij te beschouwen en het gevolg van dit alles was, dat men zich in menigte aan haar gemeenschap onttrok.

Nadat het concordaat het kiesstelsel had opgeheven, waren de kerkelijke bedieningen meestal verdeeld onder gunstelingen van het hof, krijgslieden, indringers en zelfs kinderen, in één woord onder zulken, die buiten staat waren om de plichten daaraan verbonden te vervullen. Men had *surnumerairs* onder de prelaten, die spottenderwijze, vliegende of draagbare bisschoppen werden genoemd. De kardinalen gaven het voorbeeld van de wanordelijkheden. De Prelaten leefden te Parijs in ongebondenheid. De geestelijken van mindere rang waren over het algemeen onzedelijk en hebzuchtig, de monniken waren onwetend en onbeschaamd. Men vergeleek hen met de predikers van de Hervorming, meestal eenvoudige, arme, maar ernstige mensen, en het verschil was zo groot, dat het eerlijk gemoed spoedig gewonnen was. Hadden niet aan de ene kant enige groten en aan de andere zijde de lagere volksklasse haar voorgestaan, de kerk van Rome was in Frankrijk verloren geweest. Bijna al de landedelen, die niet bedorven waren door de hofatmosfeer, helden tot de nieuwe denkbeelden over, zij voedden een stille, maar diepgewortelde wrok tegen de voorrechten van de priesters en hun aanmatigingen, die slechts op een gunstige gelegenheid wachtte om uit te barsten. Zij had een schat van ledige tijd in hun burchten, nadat de oorlogen van de ene heer tegen de anderen streng verboden waren, en als zij, in de huiselijke kring 's avonds de heilige schriften lazen, werden zij onwillekeurig naar de leerstellingen van LUTHER en CALVYN teruggeleid. Degenen die noch tot de adel noch tot de geestelijkheid behoorden, en een geletterde opvoeding hadden ontvangen,

advocaten, rechtsgeleerden, hoogleraren, notabele burgers waren reeds vroeger, door hun studies zelf, voor deze denkbeelden gewonnen.

"Bovenal waren het", gelijk een geschiedschrijver die een groot voorstander van het katholicismus was, verhaalt, "de schilders, de uurwerkmakers, de beeldhouwers, de juweliers, de boekhandelaars, de drukkers, en anderen, wier werkzaamheden een edelen geest veronderstelden, die het eerst bereid waren om deze denkbeelden over te nemen[19]". Kooplieden, die in andere landen reisden brachten van daar indrukken, gunstig voor de Hervorming, mee. Zij hadden leren opmerken, dat deze godsdienst niet alleen de zeden van de volken verbeterde, maar tegelijk ook van hun handel ontwikkelde en de voortgang van de industrie in de hand werkte. Vele geestelijken, zowel wereldlijke als geordende in de provincien, gevoelden evenzeer de schok, Opgenomen in de priesterorden, zonder iets anders geleerd hebben, dan de barbaarse godgeleerdheid van de scholen, hadden zij hun leerstellingen ter goeder trouw onderwezen. Maar eenmaal bekend met het nieuwe onderwijs zagen zij daarin het zegel van de waarheid. Zij kozen daarop één of ander handwerk om van te leven en predikten, terwijl zij met hun handen arbeidden, de leerstellingen van de Hervorming in het geheim. Zij werden aangemoedigd door de gedachte dat vroeg of laat Rome zich met de Hervormers in een algemene kerkvergadering zou verstaan. Vandaar bij sommigen die tegenstrijdigheden, die de oude geschiedschrijvers niet genoeg in het oog hebben gehouden.

De Colporteurs van Bijbels en godsdienstige geschriften hielpen krachtig om de overwinning van het nieuwe geloof te bevorderen. Men noemde hen marskramers of boekverkopers. Zij waren uit verschillende klassen van de maatschappij, velen waren studenten in de godgeleerdheid, sommigen zelfs leraars van het Evangelie.

De boekdrukkerijen van Geneve, Lausanne en Neufchatel, bepaaldelijk opgericht om Frankrijk met godsdienstige geschriften te overstromen, voorzagen hen van boeken. Zij gingen met de stok in de hand, een mand op de rug, door hitte en koude, langs afgelegen wegen, door modderpoelen en langs ongebaande paden, van huis tot huis, werden dikwijls slecht ontvangen, soms met de dood bedreigd, en wisten vaak 's morgens niet, waar zij 's avonds het hoofd zouden nederleggen. Door hun pogen werd de Bijbel gelijkelijk in de woningen van de aanzienlijken en in de hutten van de landlieden gebracht. Gelijk de oude Waldenzen van Piemont aan wrede vervolgingen blootgesteld waren, zo waren het ook deze nieuwe Colporteurs. Maar zij deden ook voor de eersten niet onder in slimheid. Want als zij op de bodem van hun mars de verborgen koopwaren geborgen hadden, legden zij daarboven allerlei niet verboden koopwaren.

Dezelfde FLORIMOND DE RÉMOND verhaalt, dat om des te gemakkelijker toegang te hebben tot de steden en dorpen en tot de huizen van de edelen, sommigen van hen marskramers werden in snuisterijen voor de dames, terwijl zij op de bodem van hun mars die kleine boekjes verborgen, waarvan zij geschenken maakten, doch dit geschiedde steelswijze en alsof het voorwerpen waren van zeldzame waarde, opdat zij des te meer op prijs zouden worden gesteld (1. VII p.

[19] FLORIM. DE RÉMOND, Hist. De la naissance, etc. de Péréale de ce sidele t. VII. P. 931.

874). Als wij zien welk een aantal van zulke marskramers het schavot en de brandstapel heeft beklommen, dan kunnen wij daaruit opmaken dat zij in groten getale zijn geweest. Wij kunnen er niet lang bij stilstaan, maar het is de plicht van de geschiedenis, om ten minste het martelaarschap van één van hun te verhalen, ten blijke van hun heldhaftigheid en gehechtheid aan de zaak van de Hervorming.

Zekere PIERRE CHAPOT, uit Dauphiné, was, na een kort verblijf te Geneve, op een drukkerij te Parijs als corrector geplaatst, en gebruikte zijn ledige ogenblikken om godsdienstige boeken te verkopen. Een spion van de Sorbonne betrapte hem in 1546 en CHAPOT werd voor de *chambre ardente* van het Parlement gedaagd. Zijn zacht voorkomen, zijn zedige houding, zijn beroep op de rechtvaardigheid van zijn rechters, zijn vertrouwend wijzen op de Bijbel, vertederden zijn rechters, en hij kreeg vergunning om met een drietal godgeleerden een samenspraak te openen. Deze kwamen tegen van hun zin, zeggende, dat het nooit tot iets goeds kon leiden, om met een ketter te disputeren. CHAPOT grondde zich op uitspraken van de Schrift en de anderen beantwoordden hem met de kerkvergaderingen en de overleveringen. De beschuldigde richtte zich tot de leden van de raad en bad hen, alleen aan de uitspraken van het Evangelie te hechten. Maar de Sorbonisten, hierover geraakt, spraken tot de rechters: “Waarom hebt u zich laten verschalken door de grillen van een boos en listig ketter? waarom liet u ons komen om te disputeren over punten die de faculteit reeds veroordeeld heeft? wij zullen ons ter gelegen plaats beklagen,” — en verstoord gingen zij heen.

Als zij vertrokken waren, zeide Colporteur met kalme stem: U ziet, Mijne Heren! dat deze lieden voor goede reden niet anders dan geschreeuw en bedreiging geven; het is dus niet nodig dat ik verder in het breede uitweid over de rechtvaardigheid van mijn zaak. Op de knieën vallende, met gevouwen handen, bad hij God dat een rechtvaardig vonnis mocht geveld worden, tot eer van Zijn naam. Enige rechters door medelijden bewogen, wilden hem loslaten, maar de tegenovergestelde mening behield de overhand en de enige gunst die hij verkreeg was, dat hem de tong niet zou worden uitgesneden, vóór hij levend werd verbrand.

Men bracht hem op de plaats Maubert. Door twee mannen ondersteund werd hij op de kar geplaatst, want de pijniging had hem de leden verbrijzeld. Van deze nieuwe leerstoel riep hij uit: “Christenvolk! al ziet u mij hier als een misdadiger ter dood brengen, en al gevoel ik ook de last van mijn zonden, ik bid u dat u gelooft, dat ik als een goed Christen sterf, en niet vanwege enige ketterij of omdat ik zonder God leefde. Ik geloof in God de almachtige Vader en in JEZUS CHRISTUS, die door Zijn dood ons van de eeuwige dood heeft verlost. Ik geloof dat Hij ontvangen is van de Heilige Geest, geboren uit de maagd MARIA....” Hier werd hij in de rede gevallen door Doctor MAILLARD, één van de drie, met wie hij geredetwist had voor het Parlement. “Meester PIERRE!” Zei hij, “hier moet u vergiffenis vragen aan de maagd MARIA, die u zo grovelijk beledigd hebt.” Mijnheer ik bid u, antwoordde de veroordeelde, laat mij spreken, ik zal niets zeggen wat een goed Christen onwaardig is. Wat de maagd MARIA aangaat, ik heb haar geenszins beleedigd, en ik zou het niet hebben willen doen. — Welnu! zeg dan slechts een *Ave* MARIA. - Nee! dat doe ik niet, en onophoudelijk riep hij, JEZUS, Gij Zoon van DAVID, ontferm U mijner. In dit ogenblik gaf MAILLARD bevel om de koord toe te trekken, en de martelaar gaf zijn ziel over aan God. Na de strafoefening beklaagden de theologanten van de Sorbonne zich bij de *Chambre*

ardente, en verklaarden dat alles verloren was, als men de ketters toestond te spreken. Het Parlement besliste daarop, dat aan alle de veroordeelden, zonder enige uitzondering, de tong zou worden uitgesneden.

De leerlingen van de nieuwe Godsdienst hadden onderlinge herkenningstekens, en als zij te talrijk waren om in één vergadering samen te zijn, verdeelden zij zich in *kleine benden*. Die de moedigste of de meest geletterde waren, belastten zich met de verklaring van de Bijbel. Het waren soms arme kunstenaars, die bij beurten de opwekkingen hielden. Men verenigde zich 's avonds of 's nachts, of in de vroege morgen, ten einde aan het oog van de vijanden te kunnen ontsnappen. Met elke vergaderplaats waren zij tevreden, een schuur, een kelder, een vliering, een dicht bos, een rotsopening in het gebergte, alles was hun welkom. In sommige gevallen, bedekte men het doel van de samenkomst door middelen, die tegelijk de slimheid en de eenvoudigheid van dien tijd doen kennen. FLORIMOND DE REMOND zegt, van de Parijzenaars sprekende: "Om te kunnen vergaderen zochten zij één of ander huis, met verborgen deuren, ten einde in nood te kunnen ontsnappen, en ook om door verschillende toegangen te kunnen binnenkomen. Hij, die als Predikant voorging, was van dobbelstenen en kaarten voorzien, ten einde die in plaats van de Bijbel te kunnen op tafel werpen, en alzo door het spel hun oogmerk te bedekken". De Predikant van Nantes was nog voorzichtiger, als hij in het geheim te Parijs predikte, in het Groene kruis nabij de Louvre, daar hij speelpenningen op de tafel liet leggen, ten einde hen te misleiden, die kwamen overvallen en die niet tot zijn kudde behoorden (C. VII p. 910).

Het was voor allen een grote vreugde, wanneer één of ander leraar deze kleine vergaderingen op zijn doorreis bezocht. Men hoorde hem gaarne uren lang, ontving uit zijn handen de tekenen van het Heilig Avondmaal, verhaalde elkaar de vervolgingen, die waren doorgestaan of die men verwachtte, en bij het scheiden riep men elkaar een vaarwel toe, tot op het schavot en tot in de hemel.

Zoolang de kerk nog niet in wettige vorm was gevestigd, onthield men zich van de bediening van de sacramenten, wanneer er geen Evangeliedienaar aanwezig was. CALVYN en andere Hervormde leraars wilden niet, dat iedere kleine vergadering gemachtigd werd, om zich het Avondmaal te laten uitreiken, door iemand, die niet wettig geordend was. CALVYN zelf, schreef in 1553 aan de gelovigen die in Saintonge verspreid waren: "Wij zijn geenszins van oordeel, dat u hiermede mag beginnen, en menen ook, dat u zich niet haasten mag om het Avondmaal te laten bedienen, alvorens een vaste kerkenorde onder ulieden bepaald zij." — Maar schoon zij dus in de aanvang de sacramenten moesten missen, waren zij echter uiterst gestreng in zeden en tucht. De overtreders werden bestraft, de dwalende vermaand en die ergernis gaven van de gemeenschap uitgesloten. "Zij waren", — zo zegt dezelfde schrijver, die ik gedurig aanhaal, omdat hij de leerlingen van de Hervorming zo goed schijnt gekend te hebben, — "zij waren verklaarde vijanden van weelde, van openbare uitspattingen en van de ijdelheden van de wereld, welke allen onder de Katholieken zeer in zwang waren. Bij hun bijeenkomsten en feesten waren dans en muziek vervangen door Bijbellezing en geestelijk gezang, vooral van gewijde psalmen. Van de vrouwen in die tijd kan hetzelfde gezegd worden, wat TERTULLIANUS getuigde van die van zijn dagen. De vrouwen schenen door haar zedige klederdracht treurende Eva's of boetvaardige MAGDALENA'S. De mannen, geheel in zichzelf gekeerd, schenen van de Heiligen Geest getroffen te

zijn (L. VII p. 864)". De algemene denkwijze oordeelde dan ook alzo over hen en CATHARINA DE MEDICIS zei eens, op haar lustige trant: "ik wil ook de nieuwe godsdienst aannemen, ten einde voor vroom en ingetogen te kunnen doorgaan."

Dit tijdvak van de Franse Hervorming wordt terecht als het moest bloeiende en zuivere beschouwd. Wel waren er onder de gelovigen enige onrustige en bewegelijke zielen, die slechts door een ijdele zucht naar nieuwheid werden gedreven; wel waren er ook vrijgeesten, die de goede zaak in verdenking brachten, en enige lauwen, die men als dralers beschouwde en die niet recht voor hun zaak uitkwamen; maar de naijver van de aanzienlijke geslachten van het koninkrijk en de politieke twisten waren nog niet in de godsdienst gemengd. De Hervormden leden zonder zich te wreken, zij ondergingen de dood, zonder zelfs een poging te doen om anderen te doden, en zij waren veel strenger jegens elkaar dan omtrent hun vijanden.

VIII.

Koning Hendrik II. — Terechtstellingen te Parijs. — Edict van Chateaubriant. — Roof. — Plan tot invoering van de Inquisitie in Frankrijk. — Aanval op een vergadering van Hervormden in de straat St. Jacques. — Hatelijke lasteringen. — Nieuwe strafoefeningen. — Tussenkomst van de protestantse staten.

Ware de Hervorming in een meer verlichte eeuw aangevangen, dan hadden haar grote vorderingen spoedig tot een vergelijk geleid, maar daarvoor waren de gemoederen nog niet rijp en niemand begreep dat er twee godsdiensten nevens elkaar in dezelfde staat konden zijn.

FRANS I was in 1547, omringd van vrouwen en priesters, gestorven, weinig betreurd door de Katholieken, die hem verweten, dat hij te weinig voor de kerk had gedaan, en nog minder door de Hervormden, die hem beschuldigden dat hij hen wreedaardig had vervolgd. Zijn zoon HENDRIK die hem opvolgde, was toen 29 jaren oud. Hij had een zachte aard, een open gelaat, was wel bespraakt en zeer wel gemanierd, maar hem ontbraken al de voornaamste vereisten van een koning. Weinig met zaken bekend en ongeschikt om zich daarmee rustig bezig te houden, bracht hij zijn tijd door met zich te vermaken met zijn hovelingen. Daardoor kwam het bestuur in handen van zijn gunstelingen, ANNE DE MONTMORENCY, de hertog FRANÇOIS DE GUISE, de maarschalk de St. ANDRÉ, DIANA *de Poitiers* en de hertogin de Valentinois; en van daar dat in zijn tijd de grote partijen in Frankrijk ontstonden, die het land met puinhopen en met bloed hebben bedekt.

HENDRIK II stelde in vereniging met zijn Italiaanse vrouw CATHARINA DE MEDICIS, zijn hof voor allerlei toverkunsten open. Vandaar zoveel schandelijke lichtgelovigheid bij de één, en zoveel koude ongodsdienstigheid bij anderen. Twee grote zonden, zegt een oud geschiedschrijver, drongen onder de regering van deze Vorst Frankrijk binnen, namelijk, het atheïsme en de toverij[20].

---

[20] JEAN DE SERRES, Reeueil de choses memorables, etc.; p. 64.

HENDRIK II spreidde een schitterende pracht ten toon bij de kroning van de koningin in 1549. En gelijk er een natuurlijk verband bestaat tussen de wellust en het bloed, zo wilde hij ook bij de luister van de tournooispelen de strafoefening van vier Luthersen te aanschouwen geven. Eén van deze was een arme kleermaker, die in de gevangenis geworpen was, omdat hij op verboden dagen gearbeid had en boze woorden tegen de kerk van Rome had gesproken. De Koning had zich uitgelaten dat hij voor tijdverdrijf één of ander ketter wilde verhoren en de Kardinaal DE LORAINNE liet daartoe deze kleermaker voor hem brengen, menende dat hij geen enkel gezond woord zou kunnen voortbrengen. Maar hij bedroog zich. De kleermaker bood het hoofd aan de Koning en aan de priesters met een grote tegenwoordigheid van geest. De gunstelinge DIANA van Poitiers, wilde, volgens het verhaal van CRESPIN, ook iets in het midden brengen, maar de uitkomst was geheel anders dan zij had verwacht. Want hij, die zoveel aanmatiging niet verdragen kon in haar, die hij als de oorzaak van de wrede vervolgingen kende, antwoordde haar: laat het u genoeg zijn, Mevrouw, dat u Frankrijk hebt besmet, en vermeng uw vergif en uw onreinheid niet, met een zo heilige zaak als de ware godsdienst van onze Heere JEZUS CHRISTUS (p. 189).

HENDRIK II was over deze stoutmoedigheid zo verstomd, dat hij de ketter levend wilde zien verbranden. Hij plaatste zich daarom voor een venster tegenover de brandstapel. De arme kleermaker herkende hem en wierp op hem een blik zo doordringend, zo vol kalmte en moed, dat de Koning deze stilzwijgende maar schrikkelijke beschuldiging niet kon verdragen. Hij verwijderde zich verschrikt en in de ziel getroffen, en meende vele nachten achtereen het somber beeld van zijn slachtoffer aan zijn sponde te zien. Hij deed een gelofte om nimmermeer getuige van deze afschuwelijke strafoefeningen te zijn, en hij hield woord. Een Vorst die meer Christelijk gezind was geweest, zou ze hebben afgeschaft. Intussen verminderde de vervolging niet, maar nam veel meer toe. In 1551 verscheen het berucht edict van CHATEAUBRIANT, waarbij de vervolging van ketterij, gelijkelijk aan wereldlijke en kerkelijke rechters werd opgedragen, met dat gevolg dat door een gehele verkrachting van het recht, de beschuldigden, die door een rechtbank waren vrijgesproken, door een andere konden veroordeeld worden. Het was verboden om tot verdediging van de ketters op te treden en de vonnissen moesten worden ten uitvoer gelegd, al had men zich ook op hoger rechtbank beroepen. Het derde deel van de goederen van de veroordeelden werd aan de aanbrengers toegelegd. De Koning lag voor zich beslag op de goederen van hen, die buiten Frankrijk de wijk namen. Het was overigens verboden geld of boeken aan de vluchtelingen te zenden. Die verdacht werden gehouden. waren verplicht om een bewijs te leveren van Katholieke rechtzinnigheid, Deze wrede wetgeving werd, maar met enige verzachting, door de mannen van het schrikbewind overgenomen.

Schromelijke laagheden werden er gepleegd. Gunstelingen en hofdames verkregen tot de prijs van de schandelijkste diensten, de geroofde goederen van één of andere familie, ja zelfs somtijds van een geheel kanton. Men betwistte en verdeelde in het openbaar, voor aller ogen het eigendom van de slachtoffers. Ja, men ging nog verder en wees ketters aan of maakte ketters van de verkiezende, om maar meer goederen verbeurd te verklaren, en vele abdijen of edele geslachten breidden hun grondgebied uit, zo als zij dit later nog eens deden, bij de herroeping van het edict

van Nantes. Tenslotte echter hebben zij deze, onrechtvaardig verkregen, goederen weer verloren. Het oordeel Gods wordt ter zijner tijd volbracht.

Het edict van CHATEAUBRIANT was nog niet genoeg. Paus PAULUS IV, de Kardinaal van Lorraine, de Sorbonne en een grote Priesterschaar wilden de inquisitie ook op Franse bodem overbrengen. De pauselijke bul daartoe strekkende werd in 1557 gegeven en door de Koning, bij een edict, bevestigd. Maar de Koning deed vergeefse pogingen om het parlement hierin de hand te doen lenen; de wereldlijke overheid draalde en zocht uitstel, en wat schande ook over Frankrijk gebracht werd, voor deze ten minste werd het bewaard.

De driftige PAULUS IV, wiens hoofd, zegt men, door ouderdom verward was, werd woedend over dit uitstel, en gaf aldra een nieuwe bul, waarbij hij bepaalde dat alle ketters, hetzij prelaten, priesters, ja zelfs Koningen en Keizers, ontzet zouden worden van hun voorrechten, waardigheden, staten en rijken; dat deze allen ten deel zouden vallen aan de eerste de beste Katholiek, en dat zelfs de heilige stoel geen macht hebben zou, om die terug te geven. PAULUS IV, was niet op de hoogte van zijn tijd. In de dagen van GREGORIUS VII of van INNOCENTIUS III zou een dergelijke bul Europa in vlam gezet hebben, maar nu was het niet anders dan een dwaze daad. Intussen hadden de Sorbonne en de Priesterschap, bij gebrek aan de inquisitie, de haat tegen de ketters, voor de eerste en heiligste plicht verklaard, en zij verzuimden niets om een onverzoenlijk fanatisme aan te wakkeren. En de vrucht daarvan was duidelijk te zien in het voorgevallene in de straat St. Jacques, in het begin van de maand september 1557.

De slag bij St. Quentin was verloren. Onder het volk waren wapenen uitgedeeld, met bevel om zich voor alles gereed te houden. Iedereen vreesde dat men de Spanjaarden voor de poorten van Parijs zou zien, en in de algemene verslagenheid beschuldigden velen zichzelf dat zij te zacht waren geweest jegens de ketters. Zowel het volk als de kerkelijke personen klaagden: “Wij hebben de geschonden eer van God niet gewroken en nu wreekt God zich aan ons.” Zo hadden de heidenen zich beschuldigd van te grote zachtmoedigheid omtrent de Christenen, toen Rome door vreemde volken werd aangevallen. Zo beschuldigde men zich als Parijs bedreigd werd in 1792, na de inneming van Verdun, dat men de Priesters en de Aristocratie te veel had gespaard, en de bekende September-dagen werden geboren. Opgewonden driften voeren altijd tot dezelfde uitersten!

Ongeveer drie of vier honderd gelovigen waren ’s avonds verenigd om het Heilig Avondmaal te vieren, in een huis, in de straat St. Jacques, achter de Sorbonne. Onder deze waren vele aanzienlijken en rechtsgeleerden. Al de vrouwen en meisjes behoorden, vier of vijf uitgezonderd, tot de aanzienlijkste geslachten, en zelfs vele hovelingen waren tegenwoordig. De doctoren of Leraars in de godgeleerdheid, die in de Sorbonne verblijf hielden, hadden de wacht gehouden en gaven het teken tot alarm. Vrezende dat de vergadering zich verstrooien zou, eer men die kon overvallen, hadden zij een grote steenhoop bijeengebracht om daarmee degenen, die zich mochten willen verwijderen te ontvangen. Tegen middernacht, als de godsdienst-oefening was afgelopen, opende de gelovigen de deur van het gebouw, maar, nauwelijks op de drempel gekomen, werden zij met een hagelbui van stenen begroet, onder vreselijke verwensingen, en gedwongen om terug te keren. Door deze beweging kwam de gehele wijk op de been.

Onheilspellende geruchten gingen onder de menigte rond. “Zouden de Spanjaarden de Stad overrompeld hebben? Nee!” antwoordden anderen, “nog niet, maar het zijn schelmen, die het Koninkrijk aan de vijand verkocht hebben. Nee!” zeiden weer anderen, “het zijn Luthersen, veroordeelde ketters die zich verheugen over de rampen van Frankrijk! de dood aan de ketters!” En de straat werd opgevuld met mensen, die zich voorzien hadden van hellebaarden, pieken, spiesen, geweren, in één woord, van alles wat hun maar in handen kwam.

De belegerden, vrezende op staande voet gedood te zullen worden, vielen op hun knieën en riepen tot God om hulp. Daarna overlegden zij wat hun te doen stond. Zich te verschansen tot dat de gewapende macht tussen beide kwam, was hetzelfde als zich aan een wisse dood prijs te geven. Niet minder gevaarlijk was het om zich door deze woedende menigte een weg te banen. Toch werd door de moedigsten tot dit laatste besloten, omdat zij meenden, dat het enig middel om hun vijanden tegen te staan was, een krachtige houding aan te nemen. De edellieden trekken hun degens en stellen zich aan het hoofd; de anderen volgen. Zij dringen door de menigte onder een hagel van stenen, en de pieken van hun aanvallers. Maar de nacht begunstigde hen, en zij komen met enige wonden er door. Slechts één enkele werd gedood. Hij geraakte onder de voet en werd zodanig verminkt, dat er geen menselijke gedaante meer te herkennen was. Maar nog bleef het lot onbeslist van zo vele vrouwen en kinderen, die zich niet hadden durven wagen. Zij zochten zich door de tuinen te redden, maar alle uitgangen waren bezet. Met het aanbreken van de dag wilden zij naar beneden komen, maar zij werden teruggedreven met geweld. De vrouwen, rekenende op het medelijden dat haar toestand moest inboezemen, vertoonden zich voor de vensters, en smeekten niet gevouwen handen om genade, aan de ellendelingen die reeds de deuren zochten te openen, maar daar was geen medelijden meer bij deze onverlaten. Reeds bereidden zij zich ter dood en bevalen haar zielen aan God, als in de ochtend, de gerechtsdienaars verschenen met een Luitenant aan het hoofd.

Deze deed onderzoek naar hetgeen er was voorgevallen, en horende dat de vergadering bijeen was geweest, om de Bijbel te lezen, het Avondmaal te vieren en te bidden voor de Koning en voor de voorspoed van zijn rijk, werd hij tot tranen toe bewogen. Maar hij moest zijn plicht vervullen. Hij deed de mannen eerst uitgaan, twee aan twee gebonden; deze werden beledigd en mishandeld, vooral de zodanige, die door hun lange klederen of door hun baard het voorkomen hadden van Leraars. Hij wilde daarna de vrouwen in het huis laten, maar het volk dreigde om het in brand te steken. Zij gingen één voor één heen, maar werden met lage beledigingen ontvangen, haar klederen gescheurd, de. haren uitgerukt, en zij kwamen in de gevangenis *du Chatelet*, het gelaat met bloed en slijk bedekt. Honderd twintig tot honderd veertig slachtoffers werden daar opgesloten.

De afschuwelijkste voorstellingen werden van de nieuwe gelovigen gegeven op de kansel en in de biechtstoelen, in de scholen, op de markten en zelfs aan het hof. Men had niets gespaard om hen zwart te maken, en bediende zich bijna woord voor woord van de oude beschuldigingen, door de heidenen tegen de eerste Christenen ingebracht. Men beschuldigde de ketters dat zij niet in God geloofden, dat zij de kleine kinderen offerden, doch waartoe meer. Wij hebben slechts de geschiedenis van de eerste kerk te lezen om ons van alles een denkbeeld te kunnen maken.

Gelijk dikwijls in menselijke zaken het geval is, zo vond men ook hier het belachelijke met het treurige verenigd. Een zeker Bisschop van Avranches verspreidde een vlugschrift door Parijs, waarin hij het klokgelui bij de Katholieke eredienst vergeleek met het geluid van de wapenen waardoor de godsdienst-oefening van de Luthersen verstoord was. Hij gaf een menigte van tegenstellingen, als: de klokken klinken, de wapenen kletteren; gene hebben een zachte, deze een verschrikkelijke klank; zij openen de hemel, deze de hel.... En uit dit alles leidde de dwaze prelaat af, dat het katholicisme alle kentekenen bezat van de ware kerk.

De Hervormden maakte verdedigingen openbaar, die zij heimelijk tot in de vertrekken van de koning lieten verspreiden. Maar zij hielden vruchteloos aan om een ernstig onderzoek, hun vijanden wisten dit te verhinderen, en moedigden liever de ellendelingen aan, die, dagelijks zich in groten getale verenigden op de plaatsen van de strafoefening, roepende om het bloed van de ketters.

Tegen het einde van de maand september werden drie gevangenen ter dood gebracht; een grijsaard, een jongeling en een vrouw, Mevrouw DE GRAVERON, van het geslacht DE LUNS in Perigord. Zij was slechts drie en twintig jaren oud en sinds enige maanden weduwe. Op het ogenblik dat zij naar de strafplaats zou gaan, legde zij haar rouwklederen af, zette de fluwelen kap op, en doste zich in feestelijke opschik, als ging zij een gelukkige overwinning tegemoet. Na deze drie slachtoffers werden nog vier andere verbrand. Maar het Protestants Europa had met verbazing de stem van CALVYN en FAREL gehoord, en de Zwitserse kantons, de graaf Palatyn, de keurvorst van Saksen, de hertog van Wurtemberg en de markies van Brandenburg kwamen voor de gevangenen tussenbeide. HENDRIK II had de ondersteuning van de Protestanten nodig en schonk genade. Alles dus was even laaghartig en vernederend in deze zaak, tot zelfs de amnestie, die een koning van Frankrijk was afgedwongen, door tussenkomst van vreemden.

IX.

Voortgaande ontwikkeling van de kerkelijke inrichting. — Oprichting van geregelde gemeenten. — Eerste nationale synode in 1559. — Geloofsbelijdenis. — Tucht. — Schets van haar voornaamste bepalingen.

De Franse Hervorming werd wel van buiten door hevige onweers bedreigd, maar verzuimde daarentegen niets om zich in Frankrijk zelf meer te vestigen. Lange tijd moest haar inrichting wel gebrekkig zijn. In de aanvang toch, waren er, zoals men gezien heeft, slechts verenigingen zonder vaste leraars en geregelde bediening van de sacramenten. Er bestonden toen nog geen kerken in de eigenlijke zin van het woord, alleen verspreide zaden en beginselen, waaruit zij konden voortkomen. Zo gingen ongeveer dertig jaren voorbij, maar daarna hadden de gemeenten een consistorie, leraars, een gevestigd gezag en een erkende kerkenorde. Die van Parijs hadden het voorbeeld gegeven in 1555. Een edelman, die hen in zijn huis ontving, deed het voorstel om een leraar te kiezen. Men maakte allerlei tegenwerpingen, maar zijn aanhouden overwon, en de vergadering benoemde een leraar en ouderlingen en diakenen. Dit voorbeeld werd gevolgd te Poitiers, te Angers, te Bourges en op andere plaatsen. Zo vestigde zich de bijzondere kerk of kerkelijke gemeente.

Maar er was nog een grote stap te doen. De kerken waren geisoleerd en onafhankelijk van elkaar. Zij moesten dus door één band verbonden en tot één algemene kerk gemaakt worden, zowel om de eenheid van het geloof en van de tucht te bewaren, als om een krachtige dam op te werpen tegen de gemeenschappelijke vijand.

Het was voornamelijk over dit onderwerp, dat zekere leraar ANTOINE DE CHANDIEU, die van Parijs naar Poitiers was vertrokken op het einde van 1558, zich met zijn ambtgenoten onderhield. Men besloot om zodra mogelijk te Parijs, met toestemming van het consistorie, een algemene synode bijeen te roepen, niet om enige voorrang of waardigheid aan de kerk te Parijs toe te kennen, maar zoals THEOD. BEZA opmerkt, "omdat deze stad het best geschikt was, om in het geheim een groot aantal leraars en ouderlingen te ontvangen." Groot echter waren de moeilijkheden om dit plan ten uitvoer te brengen, als het ware in het gezicht van de galgen, die op de openbare plaatsen waren opgericht en van de bloedwetten, die op de Hervormden drukten. Daarom waren er maar elf kerken, die afgevaardigden naar deze synode zonden; Parijs, St. Lô, Dieppe, Angers, Orléans, Tours, Poitiers, Saintes, Marennes, Chatellerault en St. Jean d'Angely. Deze afgevaardigden verenigden zich onder voorzitting van de Predikant FRANÇOIS MOREL, heer van Collonges, de 25 mei 1559.

Wij worden met eerbied vervuld, bij de aanblik van zoveel eenvoud en zedelijke grootheid, als de beraadslaging van deze vergadering kenmerkten. Geen ijdel geschreeuw of heftigheid, maar kalme waardigheid en vreedzame kracht, werden daar gezien, als waren de leden van deze synode in onverstoorbare vrede, onder bescherming van de wetten vergaderd geweest. De geschiedschrijver DE THOU zegt van hen, zij trotseerden een bijna wisse dood. Waarlijk, indien men de wetgevende vergadering bewonderd heeft, die haar debatten over een rechterlijke wet voortzette, na de vlucht van LODEWIJK XVI, hier is veel meer te bewonderen, omdat hier meer geestkracht en, zelfverloochening gevorderd werd.

De grondslagen van de Franse Hervorming werden daar gelegd. De volgende synoden hebben niet veel anders gedaan, dan enige uitdrukkingen in de geloofsbelijdenis veranderen, en enige punten in de kerkenorde uitbreiden. Het voornaamste werd in deze eerste vergadering vastgesteld. Het dogmatisch en kerkelijk wetboek is dan ook voor de uitdrukking van het Calvinisme gehouden. — Doch het is onze taak slechts de geschiedenis daarvan te verhalen. De geloofsbelijdenis bestond uit veertig artikelen, waarin alle de leerstukken, welke in de zestiende eeuw voor hoofdzaak werden gehouden, waren vervat. Die hoofdzaken waren: God en Gods woord; de Drieëenheid; de ziel van de mens en de staat van zijn ellende; het besluit van de Heere omtrent de uitverkorenen; de verlossing uit genade door JEZUS CHRISTUS, waarachtig God en mens; het deelgenootschap aan deze genade, door het geloof dat de Heilige Geest werkt; de kenmerken van de ware kerk; het getal en de betekenis van de sacramenten. De Bijbel werd daarbij als de enige en volmaakte regel van alle waarheid gesteld.

De kerkenorde bevatte ook veertig artikelen. Zij werd later in de synodale vergaderingen verbazend uitgebreid, en bestond eindelijk in veertien hoofdstukken of secties, tezamen uitmakende twee honderd en twintig artikelen. De

hoofddenkbeelden echter, waren reeds in het oorspronkelijk opstel vervat. Wij laten een kort overzicht dezer kerkelijke wetgeving hier volgen.

Overal waar een genoegzaam aantal gelovigen is, moeten zij zich tot een kerk verenigen, dat is: een consistorie benoemen, een Predikant beroepen, de regelmatige bediening van de sacramenten en de uitoefening van de tucht invoeren. Hiervan behoort alles uit te gaan. Het consistorie wordt voor de eerste maal benoemd bij algemene stemming door de gemeente; het wordt vervolgens voltallig gemaakt door de stemming van de daartoe behorende leden; maar elke nieuwe keus moet onderworpen worden aan het oordeel van de gemeente, en zo er tegenstand is, moet de zaak worden uitgemaakt door de ring of door de provinciale synode. Om tot het consistorie te behoren wordt noch fortuin, noch andere voorwaarde gevorderd.

De beroeping van Predikanten wordt eveneens aan de gemeente bekend gemaakt, nadat deze door de provinciale synode of door de daartoe gemachtigden is gedaan. De nieuw gekozene predikt op drie opvolgende zondagen. Het stilzwijgen van de gemeente wordt voor volstrekte toestemming gehouden. zo er bezwaren zijn, worden die gebracht voor de vergaderingen met de keus belast. Nimmer mag men voortgaan tegen de wens van de meerderheid.

Een bepaald getal kerken vormen een ring. Deze verenigen zich minstens tweemalen in het jaar, waarbij iedere kerk vertegenwoordigd wordt door één Predikant en één ouderling.

De roeping van deze verenigingen is de bezwaren uit de weg te ruimen, die zich mochten voordoen, en in het algemeen om te voorzien in alles wat tot heil van de gemeente dienen kan.

Boven deze zijn de provinciale synoden, evenzeer samengesteld uit één predikant en één ouderling voor iedere kerk. Zij verenigen zich minstens eenmaal in het jaar. Zij beslissen over alles wat in de ringen niet kan ten einde gebracht worden, en over alle gewichtige zaken in hun provincie. Het getal van deze synoden is afwisselend. Men heeft er nu zestien, nadat Bearn met Frankrijk is verenigd.

Eindelijk, aan het hoofd van de kerkelijke regering staat de algemene synode. Deze moet, zoveel mogelijk, van jaar tot jaar worden tezamen geroepen, hetgeen echter bijna nooit is geschied, vanwege de ongelukkige tijden die men beleefde. De nationale synoden, samengesteld uit twee predikanten en twee ouderlingen uit iedere bijzondere synode, beslisten in het hoogste ressort over alle belangrijke kerkelijke zaken, en ieder was verplicht te gehoorzamen. De beraadslagingen werden geopend met de lezing van de geloofsbelijdenis en de kerkenorde. De leden van de vergadering moesten hun instemming met de eerste belijden, en mochten verbeteringen voorslaan in de laatste. Het voorzitterschap werd rechtens door een predikant bekleed. De duur van de zittingen was onbepaald. Voor de sluiting werd de plaats aangewezen, waar een volgende synode zou gehouden worden.

Deze grondwet was door CALVYN voorgeschreven. Zij getuigt van de omvang en de macht van zijn genie. Alles rustte op het verkiezend beginsel, waardoor de

vrijheid werd verzekerd, en op de macht, waardoor het gezag gehandhaafd werd, namelijk, orde door vereniging van deze beide grondbeginselen. Daarenboven een behoorlijk evenwicht tussen de kerkelijken en de leken, de gedurige en ordelijke vernieuwing van de provinciale en nationale synoden; de kerken krachtig verbonden, zonder enige schijn van meerderheid. Het was een presbyteriaal bestuur in de wezenlijke zin. In de tegenwoordige tijd zou men zeker willen dat het aandeel van de gemeente niet maar bestond in een enkel recht van veto, en dat in de verschillende besturen het getal van de leken groter ware dan dat van de kerkelijken. Maar indien men zich verplaatst in de denkbeelden van de zestiende eeuw dan zal men toestemmen, dat dit kerkelijk charter, de burgerlijke instellingen van die tijd ver overtrof. De grondslag was het beginsel van gelijkheid van de gelovigen, leraars en leken, groten en kleinen, en daaruit volgde natuurlijk de gelijkheid van de burgers, want Kerk en Staat zoeken altijd, in haar wederkerige attributen, elkaar te volgen.

Wij moeten hier nog bijvoegen, dat alle deze verkiezend lichamen van het consistorie tot de nationale synode, een soort van jury vormden, waaraan was opgedragen om van bijzondere overtredingen kennis te nemen en geestelijke straffen op te leggen. Deze straffen waren een bijzondere vermaning, de terechtwijzing van het Consistorie, de ontzegging van het Avondmaal, en voor grote misdrijven, de ban en de afsnijding van de Kerk. Zowel de hoogstverhevene als de geringste moesten zich aan de kerkelijke straffen onderwerpen, en in bijzondere gevallen, openbare belijdenis afleggen van hun schuld. HENDRIK IV, de Koning van Navarre, heeft er zich meermalen aan onderworpen.

In onze tijd verwondert men zich over deze tussenkomst in bijzondere zaken; maar in die tijd, dacht niemand er aan om zich daarover te beklagen. De kerkelijke macht bemoeide zich ongehinderd en zonder verzet met het huiselijke leven. Men geloofde dat de godsdienstige wet onderzoek behoorde te doen naar die misdrijven, welke de burgerlijke wet niet kon bereiken, en de Hervormden waren te meer verplicht om zulk een strafwetgeving in te voeren, omdat men hen beschuldigde, dat zij daarom alleen van de Roomse Kerk waren uitgegaan, om meer vrij hun driften te kunnen bot vieren.

Als op de 29 mei 1559 de afgevaardigden tot de eerste algemene Synode, alvorens te scheiden, zich in het gebed verenigden, konden zij God danken voor het werk, dat Hij hun vergund had te volbrengen. De Hervorming in Frankrijk was gevestigd!

X.

Verdeeldheden in het parlement te Parijs. — Anne Dubourg in de Bastille. — Zijn proces en dood. — Frans II. — Catharina de Medici. — De kardinaal de Lorraine. — De hertog Frans de Guise. — Antoine van Bourbon. — Louis de Condé. — François d'Andelot. — Coligny. — Zijn opvoeding, vroomheid en huisselijk leven. — De kardinaal Odet de Chatillon.

Het Parijse Parlement begon enigermate terug te deinzen voor het toenemend aantal van Calvinisten. Het was in drie partijen verdeeld: de heftige Katholieken, met de eerste Voorzitter GILLES LEMAITRE aan het hoofd, wilden volharden bij

het oude systeem van vervolging; de mannen van het midden, die men reeds politieken noemde, onder wier getal waren CHRISTOPHE DE HARLAY, SEGUIER en DE THOU, de vader van de geschiedschrijver, mannen, die door wederkerige toegevendheid de beide godsdiensten tot één zochten te brengen; eindelijk de geheime aanhangers van de Hervorming, met ANNE DUBOURG en LOUIS DUFAUR aan het hoofd, die van dag tot dag zich meer openlijk verklaarden. Deze verdeeldheid bracht in de twee kamers tweeërlei rechtspraak teweeg: de één bleef woeden tegen de ketters, de andere (LA TOURNELLE) zocht middelen om hen te bevrijden. Door dit begin van toegevendheid werden de priesters verschrikt. "Indien de wereldlijke macht in gebreke blijft, zo sprak de Kardinaal DE LORRAINE tot de Koning, dan zullen alle ontevredenen tot deze gehaate sekte overgaan, zij zullen het kerkelijk gezag omverwerpen en daarna zal het de beurt zijn van de koninklijke macht!"

HENDRIK II hoorde hem te eerder, omdat hij juist met de Koning van Spanje de schandelijke vrede gesloten had van Cateau-Cambresis, waar de beide Vorsten, bij een geheim verbond, zich verenigd hadden om de ketters uit te roeien, terwijl tot bekrachtiging van dit verbond, zijn dochter ELISABETH met PHILIPPUS II moest huwen. Men besloot dat de Vorst in persoon naar het Parlement zou gaan, om door een daad van gezag een eind te maken aan de verdeeldheid. Daarenboven, zo merkte de Kardinaal aan, kon men de Spaanse edelen, die de koninklijke bruid van Parijs kwamen afhalen, geen fraaier schouwspel aanbieden, dan het openbaar verbranden van een half dozijn Luthersgezinde Parlementsleden. Men moest, om zijn uitdrukking te gebruiken, een deel van de buit aan de Spaanse groten geven.

De Koning ging werkelijk de 10 Augustus 1559 naar het Parlement en nodigde de raadsleden uit, om hem vrijmoedig hun gedachten te zeggen over de beste wijze om de onderscheiden godsdiensten te bevredigen. De eerste Voorzitter GILLES LEMAITRE verhief de ijver van PHILIPPUS AUGUSTUS, die op één dag zeshonderd Albigenzen had laten verbranden. De mannen van het midden vergenoegden zich met enige algemene aanmerkingen. De heimelijke Calvinisten, met name ANNE DUBOURG, vroegen godsdienstige Hervormingen, door middel van een nationale kerkvergadering. "Dagelijks" zei hij, "ziet men misdaden bedrijven, die ongestraft blijven, terwijl men nieuwe straffen uitvindt tegen hen, die generlei misdrijf hebben begaan. Het is voorwaar geen zaak van gering belang; zulken te veroordelen, die in het midden van de vlammen, de naam van JEZUS CHRISTUS aanroepen."

De Vorst door deze woorden verbitterd, liet hem in het volle Parlement, door de Kapitein van zijn Garde gevangen nemen, en zei met luide stem, dat hij hem met eigen oog wilde zien branden. Maar hij zelf stierf een maand later, door een lanssteek in een toornooi gewond, en men verzekert dat hij zich in zijn laatste ogenblikken, met smart ANNE DUBOURG herinnerde, en de andere raadsleden in de Bastille gevangen. "Zij zijn onschuldig", riep hij, "en God straft mij, omdat ik hen vervolgde." De Kardinaal DE LORRAINE haastte zich om zijn geweten gerust te stellen en zei dat dit maar een ingeving van de duivel was.

ANNE DUBOURG was in 1521 te Riom, in Auvergne, geboren uit een achtingwaardig geslacht. Zijn oom was Kanselier van Frankrijk geweest. Nadat hij in de theologie gestudeerd, de orde ontvangen en het recht onderwezen had te

Orléans, bekleedde hij een plaats in het Parlement sinds 1557. Hij was een geleerd en rechtschapen man, nauwgezet ijverende voor zijn plicht, wie men niets kon te laste leggen dan dat hij tot een godsdienstige partij behoorde. Zijn proces werd door de dood van de Koning niet afgebroken. De Bisschop van Parijs liet hem van zijn orde ontzetten, en tegen alle gebruik, werd de zaak niet onderzocht voor de kamers, maar door Commissarissen. Enkele regeringsleden zochten hem te bewegen om een geloofsbelijdenis in dubbelzinnige woorden op te stellen, ten einde zonder zijn eigen geweten te kwetsen, dat van zijn rechters tevreden te stellen. Maar DUBOURG weigerde dit, hij sprak zelfs zijn advocaat MARILLAC tegen, die hem door dubbelzinnige redenen had zoeken te verdedigen, en werd veroordeeld om levend verbrand te worden.

Hij hoorde de lezing van het vonnis zonder enige verandering op zijn gelaat en bad God voor zijn rechters om vergiffenis. Hoe het zij, riep hij, ik ben Christen; ja, ik ben Christen, en ik zal dat nog luider roepen als ik voor de eer van mijn Heere JEZUS CHRISTUS sterven mag. De Hervormden hadden pogingen gedaan om hem te laten ontsnappen en daarom werd hij opgesloten in een ijzeren kooi, een oud voorwerp uit de tijd van LODEWIJK XI, dat men in de Bastille had ontdekt. DUBOURG was getroost in zijn lot en zong lofzangen aan God in zijn enge kerker.

Volgens gewoonte werd de terechtstelling van de voornaamste misdadigers voor grote feestdagen bewaard en die van ANNE DUBOURG vastgesteld op 23 december 1559, twee dagen voor Kersmis. Zes honderd man werd in de wapenen gebracht. In verschillende straten had men galgen en brandstapels opgericht, opdat de rechte plaats van de strafoefening eerst in het laatste ogenblik zou gekend werden. DUBOURG wilde zelf zich ontdoen van zijn kleding. “Mijn vrienden” zei hij tot het volk, “ik ben niet hier als een dief of, moordenaar, maar het is voor het Evangelie”. Men hield hem een crucifix voor, dat hij met de hand afwees, en als hij werd opgehangen; bad hij: “Mijn God, verlaat mij niet, opdat ik U niet verlate!”

Zo stierf de vrome en edele man, even achtendertig jaren oud, zijn terechtstelling, zegt MEZERAY, bracht velen tot de overtuiging, dat werd geruggesteund door kerkelijken, dat van de krijgsman, door krijgslieden. Buiten af werden zij ondersteund door PHLIPPUS II en de heilige stoel, en deze vreemdelingen sloten verbonden met de vreemdeling, niet als onderdanen maar als heersers. Onder FRANS II liet de kardinaal zich tot opperintendant van financiën benoemen. De hertog VAN GUISE verkreeg, ondanks de tegenstand van de Connetable het opperbevel over het leger, en daar hij tevens groot kamerheer, opperjagermeester, grootmeester en generalissimus van een koning van zestien jaren, en broeder van de kardinaal was, had hij ten minste zoveel macht als de oudtijds de major domi (maires du palais).

Aan de andere kant stonden de BOURBONS, prinsen van den bloede maar in verwijderde graad, van middelmatig fortuin en verdacht bij de kroon, sinds het verraad van de oude connetable, die de wapenen tegen zijn koning had opgevat. ANTOINE DE BOURBON, het hoofd van zijn geslacht, was gehuwd met JEANNE D’ALBRET, die hem de titel aanbracht van koning van Navarre, echter zonder het koninkrijk. Onbestendig en onverschillig mens, vreesachtig en slechts

bij vlagen moedig, wankelde hij tussen de twee leerbegrippen. Nu eens liet hij het Hervormd geloof prediken in Bearn, Saintonge en Poitou en woonde hun godsdienstoefeningen bij in 1588, in spijt van het geroep van de Sorbonne, dan weer keerde hij tot de Katholieke godsdienst terug en vervolgde de gelovigen. Het hoogste streven van zijn gehele leven was, het koninkrijk van Navarre of een bezitting daaraan gelijk, te verkrijgen, maar hij stierf zonder geslaagd te zijn en zijn lange droom had geen ander gevolg, dan dat hij door allen werd bespot en verlaten.

Zijn broeder prins LOUIS DE CONDÉ, had een meer doordringend genie en een meer mannelijk karakter. Hij was geestig, opgeruimd, soms dartel, maar bovenal stoutmoedig en aangebeden door de soldaten. Hij heeft de zaak van de Hervormden dapper verdedigd, zonder hun echter ooit volledig vertrouwen in te boezemen. Hij was door zijn vrouw en schoonmoeder met de nieuwe denkbeelden bekend geworden, maar betoonde zich meer ijverzuchtig dan godsdienstig, en omdat hij niet zeer nauwgezet van leven was, heeft men altijd getwijfeld aan de oprechtheid van zijn geloof.

Men zou kunnen vragen of de BOURBONS, met HENDRIK IV aan het hoofd, niet meer schade dan voordeel aan de Franse Hervorming hebben toegebracht, want zij hebben haar met de staatkunde vermengd, tot strijden uitgelokt, in hun bijzondere twisten meegesleept, en als zij door haar de kroon verkregen hadden, hebben zij haar verloochend.

Trouwer werd zij gediend door de CHATILLONS, een familie minder in rang, maar meer schitterende door deugden. Zij bestond uit drie broeders, ODET DE CHATILLON, FRANÇOIS D'AUDELOT en GASPARD DE COLIGNY. Hun moeder, LOUISE DE MONTMORENCY, zuster van de connetable, was reeds de Hervorming toegedaan. Zij werd, in die tijd van lichtzinnigheid, voor een zeldzaam voorbeeld van kuisheid gehouden. Op haar sterfbed verbood zij, een priester bij haar te brengen, zeggende, dat God haar de genade gegeven had om Hem te vrezen en te beminnen.

FRANÇOIS D'ANDELOT, de jongste van de drie broeders, verklaarde zich het eerst openlijk voor de nieuwe godsdienst. Toen hij in de Italiaanse oorlogen krijgsgevangen was gemaakt en op het kasteel van Milaan werd bewaard, ontving hij enige vrome boeken van RENÉE van Frankrijk. Later naar Schotland gezonden, had hij daar gelegenheid om de nieuwe leer en de strekking van de Hervorming van nabij te leren kennen. Hij was een braaf, edel en onberispelijk ridder, een waardig erfgenaam van BAYARD. Bij gelegenheid dat hij naar zijn goederen in Bretagne ging, nam hij een predikant met zich, die van stad tot stad predikte met open deuren. Een ongehoorde zaak in 1558. HENDRIK II deed hem dan ook daarover hevige verwijten; maar D'ANDELOT antwoordde hem: Sire, u kunt het niet euvel duiden, dat ik, na mijn plicht in uw dienst te hebben gedaan, het overige van mijn tijd ten nutte van mijn ziel besteed. Daarom bid ik u, laat mijn geweten onbezwaard, en laat mij u dienen met mijn lichaam en met mijn goederen, die allen u toebehoren. — Maar ik heb u deze orde niet gegeven, zei de Koning, wijzende op de keten die hij om zijn hals droeg, om daarvan zulk een gebruik te maken. U hebt beloofd en gezworen naar de mis te zullen gaan en uw godsdienst te onderhouden. — Ik wist toen niet, hernam de edele ridder, wat het is Christen te

zijn, maar ik zou hem tot zulk een prijs niet hebben aangenomen, indien God mij het hart had getroffen, zoals nu. Nu kon de Koning, die juist aan de maaltijd zat, zich niet langer weerhouden. Hij wierp zijn bord over de tafel, waarmede hij de dauphin trof, en het scheelde weinig of hij doorboorde D'ANDELOT met zijn degen. Terstond liet hij hem in de gevangenis werpen, en ontnam hem de betrekking van Kolonel Generaal van de Infanterie, die aan BLAISE DE MONTLUC werd opgedragen.

Deze zaak maakte veel gerucht. CALVYN schreef aan de gevangenen om hem over zijn moed geluk te wensen, en Paus PAULUS IV was verontwaardigd, dat men de schuldigen niet terstond ter strafplaats had geleid. Vergeefs trachtte de Franse ambassadeur hem te beduiden, dat men zo niet handelen kon met een Chatillon, met de neef van de Connetable en broeder van de Admiraal. De onhandelbare kerkvoogd liet niet af, zeggende: "Een ketter komt nooit terecht, dat is een kwaad waar tegen geen ander middel is dan het vuur."

Betrekkingen en vrienden kwamen tussen beide; D'ANDELOT stemde er in toe om in de kamer, waarin hij gevangen zat een mis te laten lezen, maar zonder er enig deel aan te nemen, en daarna werd hij in vrijheid gesteld.

Wij moeten langer stilstaan bij GASPARD DE COLIGNY, de grootste onder de leken, die in de Franse Hervorming beroemd geworden zijn. Wij willen vooral trachten de godsdienstige zijde van zijn karakter te doen uitkomen, en enkele trekken van zijn bijzonder leven ontwikkelen; iets dat door andere geschiedschrijvers meest verwaarloosd is.

COLIGNY was in 1516 te Chatillon-sur-Loing, geboren, werd door de toen zeer beroemde Hoogleraar NICOLAS BERAULT, in de letteren onderwezen, en vond daarin zoveel behagen, dat men gedwongen was daarmee te eindigen, uit vrees dat hij de smaak voor de militaire loopbaan verliezen zou. Op vijf en twintigjarige leeftijd was hij Kolonel-Generaal van de Franse Infanterie, en voerde door zijn bepalingen een strenge krijgstucht in bij deze bende huurlingen, die tevoren meer op rovers dan op soldaten geleken. BRANTÓME zegt: "zijn bevelen en inrichtingen waren de schoonste en voorzichtigste, die ooit in Frankrijk werden gegeven, zeker zijn daardoor duizenden mensenlevens en miljoenen schatten bewaard; want tevoren hoorde men van niets als van roverijen, diefstal, plundering, knevelarijen, moord, twist, en, ontucht onder de soldaten. Zie hier dus welk een verplichting de wereld aan deze grote man heeft." (T. IV. p. 204).

Het is moeilijk te bepalen, wanneer COLIGNY voor de nieuwe teer gewonnen werd. Sinds 1555, zag men hem de onderneming van de ridder DE VILLEGAGNON ondersteunen, die hem voorstelde, om in Brazilië een Kolonie te stichten van Franse Hervormden. De Admiraal vond daarin het dubbele voordeel, dat hij een wijkplaats opende voor de vervolgden en tegelijk zijn land verrijkte door de oprichting van een kolonie. Hij liet daarom aan VILLEGAGNON twee schepen en een som van tien duizend livres geven; maar de onderneming had geen gevolg.

Toen hij, na de ongelukkige slag bij Saint Quentin, Spaans krijgsgevangen was, vroeg hij een Bijbel en andere godsdienstige boeken. Hij gaf zich daarop geheel aan de Schrift over, en hij schijnt toen vooral tot een vaste en diepe overtuiging gekomen te zijn, ten aanzien van de beginselen van de Hervorming. — Na de losprijs betaald te hebben trok hij zich in zijn woning, te Chatillon-sur-Loing terug, en daar hij zich alleen met godsdienst wilde bezighouden, droeg hij, met toestemming van de Koning, de betrekking van Kolonel-Generaal van de Infanterie aan zijn broeder D'ANDELOT over. Hij deed afstand van het bestuur van Parijs en van l'ile de France, ten behoeve van zijn neef de maarschalk DE MONTMORENCY, zoon van de connetable, en bad HENDRIK II zeer dringend, dat deze een opvolger voor hem zou aanwijzen in het bestuur van Picardië. Dit één en ander, zegt de schrijver van de Mémoires de COLIGNY, gaf aan sommigen aanleiding om te vermoeden, dat hij van godsdienst veranderd was maar zeker is het dat hij duidelijk genoeg liet blijken, hoever hij verheven was boven allen dorst naar eer en macht[21].

En toch hebben sommige geschiedschrijvers van deze man gezegd, dat hij de wapens genomen, en opstand aangekweekt had alleen uit eerzucht! Voorwaar, een geschiede-nis die alzo wordt geschreven, doet de mensheid schande aan.

COLIGNY werd in zijn vrome ijver aangevuurd door zijn vrouw CHARLOTTE DE LAVAL, die niet ophield hem aan te sporen dat hij zich openlijk zou verklaren. "De Admiraal, reeds zo dikwijls en zo liefderijk, door zijn vrouw hiertoe gedwongen, besloot haar daarover te onderhouden, en stelde haar toen voor dat bij zijn weten, sinds vele jaren, niemand in Duitsland of in Frankrijk openlijk die godsdienst beleden had, zonder in grote rampen en bezwaren te vervallen; dat volgens de edicten van FRANS I en HENDRIK II, die streng nageleefd werden door het Parlement, zij die daarvan overtuigd werden, levend verbrand moesten worden in het openbaar; dat hun goederen aan de Koning kwamen; maar dat hij, indien zij vast besloten was, zich zulk een lot te laten welgevallen, van zijn kant niet te kort zou komen in zijn plicht." (p. 20).

CHARLOTTE DE LAVAL antwoordde, dat zodanig het lot geweest was van ware Christenen in alle eeuwen, en nu aarzelde COLIGNY niet langer. Hij beleed zijn geloof voor allen, die hem kwamen bezoeken, wekte zijn dienaren op om hem te volgen, gaf hun de Schriften te lezen, nam vrome mannen om zijn kinderen op te voeden, en bracht een gehele Hervorming in de inrichting van zijn huis. Hij begon ook de vergaderingen bij te wonen, maar nam nog geen deel aan het Avondmaal omdat hij te dien aanzien twijfelingen had. Reeds had hij met wijze leraars daarover gesproken en zocht opheldering, omtrent de lichamelijke tegenwoordigheid en andere onderwerpen, zonder tot een helder inzien te kunnen geraken. Eens, als hij in een vergadering was te Vatteville, waar men Avondmaal zou houden, stond hij op, en na de vergadering gebeden te hebben, dat zij zich niet zou ergeren aan zijn zwakheid, nodigde hij de predikant uit, om zich meer uitvoerig te verklaren omtrent dat sacrament. Deze hield daarover een uitvoerige

---

[21] *Mémoires de* COLIGNY p. 18. Men vermoedt dat deze geschreven zijn door CORNATON, één van de trouwste dienaren van de Admiraal. Hier is gebruik gemaakt van de editie van Grenoble (1669) en wat hier volgt is daaruit verkort medegedeeld.

rede. En de admiraal, door zijn woorden onderricht, dankte allereerst God en nam zich van toen af voor, om aan het Avondmaal deel te nemen, zodra het weer gehouden werd. Al spoedig werd dit door Frankrijk verbreid, en het is ongelooflijk, hoe de nieuwe gemeente daardoor verheugd en vertroost werd.

Zijn gehele leven door behield hij zijn vrome gewoonten en werd daarin zelfs vrijer, naarmate de gelovigen meer vrijheid kregen. Zodra hij 's morgens vroeg was opgestaan, knielde hij neder, met al de aanwezigen, en deed zelf het gebed, op de wijze waarop men dit in de Franse kerken gewoon was; daarna verleende hij gehoor aan de afgevaardigden van de kerken, die tot hem gezonden werden, in afwachting van het uur van de prediking, die om de andere dag met psalm-gezang werd gehouden, of hij besteedde zijn tijd aan de openbare aangelegenheden, waarmede hij zich ook na de preek onledig hield tot aan het uur van de maaltijd. Wanneer er geen predicatie gehouden was, dan plaatste hij zich met zijn vrouw voor de gedekte tafel, hief een psalm aan en sprak de gewone zegen. Een menigte van Fransen, maar ook Duitse kapiteins en kolonels kunnen er van getuigen, dat hij deze gewoonte geen enkele dag naliet, zo min in het leger als in zijn huis en in dagen van rust. Wanneer het tafellaken was weggenomen stond hij met al de aanwezigen op, en dankte zelf of liet dat door zijn huisprediker doen. — Hetzelfde had plaats bij de avonddis. Als hij zag, dat zijn huisgenoten zich bezwaarlijk allen konden laten vinden bij het avondgebed, eer men ter ruste ging, gaf hij bevel, dat zij hij het eindigen van de maaltijd zouden binnen komen en het gebed had dan plaats na het psalmgezang. Een groot getal van de aanzienlijken voerde deze godsdienstige regel van de admiraal in hun huisgezinnen in. Hij zelf vermaande hen dikwijls tot beoefening van ware vroomheid, zeggende, dat het voor de huisvader niet, voldoende was heilig te leven, maar dat hij door zijn voorbeeld de zijnen daartoe brengen moest. Naderde de tijd van het Heilig Avondmaal, dan verzamelde hij zijn huisgenoten, stelde hen voor, dat zij aan God niet alleen rekenschap van hun gedrag moesten geven, maar ook van hun misdragingen, en hij verzoende hen onder elkaar, wanneer er enige onenigheid had plaats gehad.

Hij was van een middelmatige gestalte, zijn leden waren zeer geëvenredigd, zijn gelaat kalm maar ernstig, zijn stem aangenaam en zacht, maar een weinig langzaam, hij was van een goede aard, zijn gang en gedragingen waren nederig, welopgevoed en deftig. Hij gebruikte weinig wijn, at weinig en sliep op zijn langst zeven uren. (p. 94-97).

Het is bekend, hoe GASPARD DE COLIGNY zich in staatszaken heeft doen kennen. De voornaamste staatsmannen en krijgslieden hebben het zich een eer geacht, met hem vergeleken te worden, want hij was met vele verheven hoedanigheden toegerust, hij was ingewijd zowel in staatkunde als in krijgszaken, hij was streng voor zichzelf, maar toegevend voor anderen; nooit verhief hij zich op zijn voorspoed en door de tegenspoed werd hij niet ter neer geslagen; hij was vriend van zijn vaderland en gehecht aan zijn Koning, in alles, wat hij met zijn geweten overeen brengen kon. Waarschijnlijk had hij ook zijn gebreken. Soms scheen hem vastheid te ontbreken, maar hij was te edel om zijn overmacht op het koningschap tot het uiterste te drijven; soms ook meende men, dat hem voorzichtigheid ontbrak, maar het was omdat hij het wantrouwen, dat in zijn hart niet huisvestte, ook niet bij anderen wilde onderstellen.

Wanneer men in de latere tijden en onder andere omstandigheden iemand zoekt, die met hem kan vergeleken worden, dan wordt zonder twijfel LAFAYETTE het eerst genoemd. De man van de zestiende en die van het einde van de achttiende eeuw, hadden beiden een onbepaald vertrouwen in hun zaak. Zij brachten aan haar de edelmoedigste offers, en ontwikkelden ten einde toe een onwrikbare standvastigheid. Beide hadden meer dan eens de hoogste belangen van de staat in handen. Beide werden voor de braafste mensen van hun tijd gehouden. Maar LAFAYETTE had de volksmenigte voor zich, COLIGNY had die tegen zich in drie vierde gedeelte van Frankrijk. En bij grote aanleg in staats- en krijgskunde, had de laatste minder gunstige uitkomsten.

De derde broeder ODET DE CHATILLON, was de oudste. Hij werd op zeventienjarige leeftijd kardinaal gemaakt door CLEMENS VII; hij streefde naar Hervormingen, zonder de hervorming onbepaald aan te nemen. Hij huwde eindelijk met een jonkvrouw van edelen huize, ISABELLE DE HAUTEVILLE, die *mevrouw de kardinale* werd genoemd of mevrouw de gravin DE BEAUVAIS, wanneer zij aan het hof plaats nam als vrouw van een pair van Frankrijk. Een zeldzaamheid zelfs in die tijd. ODET DE CHATILLON stierf enige jaren later in Engeland, vergiftigd door één van zijn bedienden. BRANTÔME en DE THOU leggen een loffelijk getuigenis af van zijn oordeel en van zijn braafheid.

XI.

Heerszucht van de Guises. — Vervolgingen. — Dweepzucht van het gemeen te Parijs. — De ontevredenen en de Hugenoten. — Samenzwering van Araboise. — Verschrikkelijke terechtstellingen. — De baron de Castelnau. — Edict van Homorantin in 1560.

CATHARINA DE MEDICIS had, in de dagen van haar vernedering, zich soms gunstig over de Hervorming uitgelaten, en de vrienden van deze maakten daaruit op, dat zij hun belangen zou voorstaan bij haar zoon FRANÇOIS II. COLIGNY en andere Calvinistische edelen schreven haar, dat zij meenden in haar een tweede ESTHER te zullen vinden. Maar haar goede gezindheid was slechts schijn. “Ik begrijp niets van deze leer”, zei zij, “en wat mij tot welwillendheid had bewogen, was meer een natuurlijk vrouwelijk medelijden, dan de begeerte om te weten of deze leer waar was of vals”.

De Guises hielden, in overeenstemming met de koningin moeder en het hof van Madrid, de BOURBONS ter zijde, en lieten nieuwe edicten bekend maken, tot uitroeiing van de ketters. Bij ieder parlement werden (chambres ardentes) vurige kamers ingesteld, zo genoemd, omdat zij zonder genade ten vure doemden, allen, die van ketterij werden beschuldigd. Het was een volslagen schrikbewind, waarbij alle schaduw van rechtvaardigheid zelfs was weggenomen. Men hoorde van niets anders dan van aanklacht, verbeurdverklaring, plundering en doodvonnissen. Het waren dezelfde schriktonelen, die in het begin van 1560 de voornaamste steden van Frankrijk beroerden, zoals Toulouse, Dyon, Bordeaux, Lyon, Grenoble, Poitiers en de provincies, die daartoe behoorden.

Te Parijs deden de wijkcommissarissen dagelijks huisbezoek in de verdachte huizen. Zekere DEMOCHARES of MOUCHY, door wie het woord verklikker is ontstaan[22], verenigde zich met een bende ellendelingen, die de ketters zochten te overvallen, als zij op verboden dagen vlees aten, of als zij vergaderingen hielden. Zij bewaakten voornamelijk de faubourg st. Germain, die toen *klein Genève* werd genaamd.

Velen werden gevat en mishandeld. Die vluchten konden, verlieten alles, goederen, geld en voorraad, en lieten het over aan de bende, die zoveel gezag zich had aangematigd. Men plunderde en verwoestte de huizen, gelijk THEODORUS BEZA verhaalt, evenals in een stad, die na belegering wordt ingenomen; karren, met goederen gevuld, overdekten de straten; *een hoop deugnieten* aasden op hetgeen de eerste plunderaars hadden achter gelaten. Maar wat het meest te betreuren was, zo voegt deze geschiedschrijver er bij, de arme kleine kinderen moesten op straat blijven, schreeuwende van honger, zij liepen overal bedelende rond, zonder dat iemand hen durfde opnemen, omdat men vreesde, in hetzelfde gevaar te komen; men had meer zorg voor honden, dan voor deze ongelukkigen. (d. I. p. 147).

Om de woede van de Parijse bevolking te doen toenemen, werden afschuwelijke middelen gebruikt. Men vindt ze nog in oude verzamelingen van gravures, de voorstellingen van ketters, die priesters vermoordden, monniken in het water wierpen, kinderen verworgden, vrouwen en grijsaards doodden, die toen op de openbare plaatsen door huurlingen werden uitgevent. — Het volk antwoordde op deze lage uittartingen, door MARIA-beelden op de hoeken van de straten te plaatsen. Men bespiedde de houding van de voorbijgangers, en ongelukkig hij, die de hoed niet afnam, ongelukkig hij, die weigerde een aalmoes te geven, in de bus, die men hem aanbood, om daaruit waskaarsen te betalen. Men riep: Ketterij! sleepte de ongelukkigen naar de CHATELET en de gevangenissen werden zo opgevuld, dat de strafoefeningen verhaast moesten worden, om plaats voor andere slachtoffers te maken.

Nog een enkele trek, om de gesteldheid van die tijd te doen kennen. Twee arme knapen, die men daartoe omgekocht had, verklaarden, dat er allerlei slechte dingen in de geheime vergaderingen van de Calvinisten plaats grepen. De kardinaal DE LORRAINE maakte daarvan terstond gewag bij de koningin moeder en voegde er bij, wat hem uit de geschiedenis van de gruwelen, aan de Gnostieken, de Messaliers, de Borboriten, de Manicheërs en Cathares te laste gelegd, ten dienste stond, zodat hij de Hervormden voorstelde, als vormden zij een school, waarin alle de verkeerdheden van vroegere eeuwen waren verenigd.

Onder de aangewezen personen waren de vrouw en twee dochters van een beroemd Parijs advocaat. Zij gaven zichzelf over aan de rechter, omdat zij liever het leven dan de eer wilden verliezen. Men stelde haar tegenover haar aanbrenger. Deze bloosden, stotterden, spraken elkaar tegen, en het bleek, dat zij zich aan schrikkelijke leugens hadden schuldig gemaakt. Nu wilden enige verontwaardigde raadslieden, dat men hen in de gevangenis zou zetten, in de plaats van de

[22] Mouch-mouchand.

beledigde vrouwen. Maar het tegendeel gebeurde. De lasteraars werden los gelaten en de vrouwen bleven in de kerker.

De Guises maakten nog andere ontevredenen, die aan de Calvinisten de hand reikten, en waardoor de onderneming werd beraamd, die bekend is onder de naam van, samenzwering van Amboise

Onderscheiden edellieden kwamen aan het hof, om de prijs op te eisen van het bloed, dat zij in dienst van de koning hadden gestort, of van de bezittingen, waarvan zij beroofd waren in deze tijden van verwarring en wanorde. De kardinaal DE LORRAINE, bevreesd van wege de tegenwoordigheid van zoveel krijgslieden, liet een proclamatie uitvaardigen aan alle de verzoekers, wie zij ook waren, dat zij binnen vier en twintig uren de plaats zouden ontruimen, onder bedreiging van doodstraf. Een galg werd aan de poorten van het kasteel geplaatst, om de bedreiging kracht bij te zetten. De edellieden gingen heen, maar diep gegriefd over een belediging, zoals nimmer een koning van Frankrijk zijn brave edellieden had aangedaan. De oorlog begon met schotschriften, waarin men de Lorrains beschuldigde, dat zij zich rechten hadden aangematigd van prinsen van den bloede, dat zij de kroon onder voogdij hielden, schoon zij vreemdelingen waren, en dat zij alle oude wetten van het koninkrijk met voeten traden. “Frankrijk,” zei men in deze bladen, “kan zo niet blijven en eist de samenroeping van de Staten, om regel op zijn zaken te stellen.”

De ontevredenen kwamen spoedig van woorden tot daden. De voorstanders van de Hervorming waren echter bedeesd. Mochten zij tot geweld hun toevlucht nemen om herstel van hun grieven te verkrijgen? Zij raadpleegden daarover de Zwitserse en Duitse godgeleerden, en deze antwoordden, dat het geoorloofd was, zich tegen het aangematigd gezag van de Lorrains te verzetten, wanneer een wettig opperhoofd, namelijk een prins van den bloede, zich aan het hoofd plaatste en zij ondersteund werden door de staten.

Niettegenstaande dit gevoelen, weigerden de meeste Hervormden deel te nemen aan deze onderneming, waarin, zoals BRANTÔME zegt, de ontevredenheid niet minder werkte dan de Hugenoten. COLIGNY was er niet in betrokken, en zij die er deel aan namen, wilden, dat de persoon en het gezag van de Koning onschendbaar zouden blijven. Zij stelden zich alleen voor de Lorrains te verjagen en het bestuur weer in handen te brengen van de Franse Vorsten. Louis DE CONDÉ was het onzichtbaar of stilzwijgend hoofd van de samenzwering. LA RENAUDIE, die meer de vertegenwoordiger van de politieke als van de godsdienstige ontevredenen was, was het zichtbaar hoofd.

De Guises, door het verraad van de Advocaat DES AVENELLES van het komplot onderricht, verlieten haastig de stad Blois, en sloten zich met FRANÇOIS II op, in het kasteel van Amboise. De arme jonge Koning, zei wenende: “Wat heb ik mijn volk gedaan, dat het mij aldus behandelt? Ik wil zijn klacht horen en recht doen. Ik weet het niet; maar ik hoor dat het om u te doen is. Ik wilde daarom wel, dat u voor een tijd van hier was, om te zien of het om u of om mij te doen is.” — Maar de Lorrains wachtten zich wel om daaraan te voldoen, want waren zij eenmaal van het Hof verwijderd geweest, dan had men weldra alle Franse edelen zien opstaan, om hun de terugkeer te beletten.

In het eerste ogenblik van de schrik, liet de Kardinaal een amnestie aan het Parlement voordragen, waarvan alleen uitgesloten waren de predikanten, en zij die, onder voorwendsel van godsdienst, tot de samenzwering waren toegetreden. Maar als hij van de overwinning verzekerd was, evenaarde zijn wraak de schrik en was hij onverbiddelijk. Twaalf honderd samengezworenen stierven te Amboise. De openbare plaats was met galgen bedekt, het bloed stroomde door de straten. Geen onderzoek of proces had er plaats, en omdat er geen scherprechters genoeg waren; wierp men de gevangenen, aan handen en voeten gebonden, bij honderden in de Loire. Diezelfde stroom was bestemd, om nog andere offers te verslinden; de Kardinaal van Lorraine en CARRIER van Nantes, ging dezelfde weg, schoon vele eeuwen tussen beiden lagen.

In 1560 ging men nog verder. REGNIER DE LA PLANCHE verhaalt, dat de Guises, de voornaamste slachtoffers bewaarden om aan de dames, die zich in het kasteel verveelden, enige afwisseling te geven. De Koningin moeder, haar zonen en de hofdames plaatsten zich aan de vensters, *alsof er een klucht moest vertoond worden*. De Kardinaal wees hun de slachtoffers aan, met een innig welgevallen, opdat de Koning alzo te meer tegen zijn onderdanen zou worden opgezet[23]. Meer dan één van de veroordeelden toonde een mannelijke standvastigheid. Een edelman, met name VILLEMONGIS, doopte zijn handen in het bloed van zijn lotgenoten en hief ze ten hemel, uitroepende: Heere! zie hier het onrechtvaardig vergoten bloed van Uw kinderen; U zult het wreken!

De Baron DE CASTELNAU, die in de Vlaamse Oorlogen door de Spanjaarden gevangen was genomen, had, evenals de Admiraal COLIGNY, de lange tijd van zijn gevangenschap gebruikt, om de Bijbel te lezen, en werd nu, in de gevangenis van Amboise, ondervraagd door de Guises en de Kanselier OLIVIER. De laatste vroeg hem, spottende, wat toch van een krijgsman zulk een geleerd Theologant had kunnen maken. “Toen ik u bij mijn terugkomst uit Vlaanderen kwam zien,” antwoordde CASTELNAU, “deelde ik u mede hoe ik mijn tijd had besteed. U keurde dit goed en wij verstonden elkaar. Waarom is dat nu anders? Omdat u oprecht was toen u in ongenade verkeerde; maar nu, verraadt u God en uw geweten, om een man te behagen, die u veracht.” De Kardinaal wilde de Kanselier te hulp komen, zeggende, dat hij deze in het geloof had versterkt, en hij begon terstond een twistpunt te behandelen. CASTELNAU beriep zich op de Hertog, FRANÇOIS DE GUISE, maar deze antwoordde, dat hij er geen verstand van had. God gave, dat het anders waren, riep CASTELNAU uit, want ik ken u genoeg om te geloven, dat indien u zo verlicht was als uw broeder, ge u tot betere dingen zou laten gebruiken. Hij werd veroordeeld, wegens de misdaad van gekweetste majesteit. Met bitterheid zei hij: “Ik had dus moeten verklaren, dat de Guises Koningen van Frankrijk zijn!” En zijn hoofd overgevende aan het zwaard van de scherprechter, beriep hij zich op de rechtvaardigheid van God, omdat hij onrechtvaardig door de mensen was veroordeeld.

---

[23] LA PLANCHE, Hist. de France sous FRANÇOIS II, p. 214.

Zoveel wreedheid vuurde de haat van de partijen aan, en werd de oorzaak van burgeroorlogen. De samenzwering van Amboise, werd meer en meer door de Hervormden goedgekeurd. BRANTÔME verhaalt dat velen zich verklaarden: gisteren nog keurden wij de samenzwering af, en zouden wij voor al het goud van de wereld geen deel daaraan genomen hebben; heden, zouden wij voor een enkele kroon te winnen zijn en de onderneming voor goed en heilig verklaren.

Intussen deden de Lorrains al hun best om van de zaak van Amboise, in hun voordeel gebruik te maken. Na de 17 maart liet de hertog DE GUISE zich tot Luitenant-Generaal van het Koninkrijk benoemen. FRANÇOIS II beloofde zijn goedkeuring aan alles wat zijn oom zou doen en bevelen. Het was zo goed alsof hij afstand deed van de kroon, of liever hij bracht tot werkelijkheid, wat reeds lang in schijn had bestaan. De kardinaal durfde zelfs terug komen op zijn lievelings denkbeeld, de invoering van de inquisitie in Frankrijk, zoals in Spanje. Reeds had hij de medewerking van de geheime raad verkregen en de toestemming van de Koningin moeder afgedwongen. Maar de slag werd afgewend door de kanselier MICHEL DE L'HOSPITAL, die in mei 1560 het edict van Romorantin liet uitvaardigen, waarbij de behandeling van de zaak van de ketters weer aan de Bisschoppen werd opgedragen. Dit edict riep wel de wreedste straffen te voorschijn; maar de voeten van de inquisiteurs bezoedelden toch de Franse grond niet.

XII.

Invoering van de openbare eredienst van de Hervorming. — Eerste gewapende worstelingen. — Vergadering van notabelen te Fontainebleau. — Adres ingediend door Coligny. — Redevoering van de bisschop Montluc. — Tegenstand van de Guises. — Bekommeringen van paus Pius IV .

In hetzelfde jaar 1560, dat door bloed en geweld gekenmerkt werd, vorderde de Hervorming een belangrijke schrede, door de vaststelling van de openlijke eredienst. Zij werd door de gang van de zaken noodzakelijk. Want als bijna gehele steden en provincies het geloof van de Hervormers hadden beleden, werden de geheime vergaderingen onmogelijk. Een geheel volk kan zich niet in spelonken en holen opsluiten om zijn God te dienen. Voor wie ook zou het zich verbergen? voor zichzelf? Zeker een ongerijmd denkbeeld !

Het was niet alleen de noodzakelijkheid, die de Hervormden dwong tot deze laatste stap; maar ook de lasteringen, waarmede men hun geheime vergaderingen bekladde. Geen beter middel dus om hun vijanden van lastering te overtuigen, dan dat zij openlijk zich verenigden en hun toeriepen: Komt en ziet!

Zo waren de eerste Christenen uit de catacomben tevoorschijn getreden in spijt van keizerlijke edicten, zodra zij in aantal waren toegenomen. Dezelfde oorzaken hadden altijd dezelfde gevolgen. CALVYN en andere bedaarde mannen keurden deze openbare stappen wel niet af; maar berekenden beter de gevolgen en raadden daarom dat men voorzichtig te werk zou gaan. Maar de volksdrift was te groot. Nismes, Montpellier, Aignes-Mortes gaven het voorbeeld, en de openlijke eredienst vestigde zich al meer en meer in Languedoe en Dauphiné, in Provence, Bearn Guyenne, Saintonge, Poitou en in Normandië.

De Guises werden door de Graaf DE VILLARS, door de Maarschalk DE TERMES en door andere gouverneurs van de provincies van één en ander onderricht, en gaven bevel dat men de predikanten zonder vorm van proces zou ophangen, dat men tegen de Hugenoten, die de predicatiën bijwoonden een crimineel proces moest aanvangen en *het land zuiveren van zoveel* KANAILLE, *dat evenals te Genève leefde*. Maar hun bevelen konden niet volledig worden uitgevoerd. Zij hadden de tijden niet onderscheiden, want wat men doen kon tegen enige duizenden geheime aanhangers van de Hervorming, zonder invloed, dat vermocht men niet langer tegen miljoenen proselieten, waaronder meer dan de helft van de aanzienlijkste geslachten van het koninkrijk werden geteld.

In sommige plaatsen, van Dauphiné, zoals te Valence, te Montelimart, te Romans, nam men de Katholieke kerken in gebruik; wederom een navolging van de oude Christenen, die de tempels van de heidenen hadden bemachtigd. Ook dit was onvermijdelijk in plaatsen, waar de bevolking in massa haar geloofsbelijdenis had veranderd. De stenen van het heiligdom behoren zolang aan één of andere godsdienst, als men daaraan gelooft; als het volk zich daarvan afkeert, verliest zij het eigendom en het volk wijdt die aan zijn nieuwe eredienst toe.

De hertog DE GUISE was over de loop van de zaken in Dauphiné te meer verbitterd omdat hij gouverneur van de provincie was. De ondernemingen van de ketters waren in zijn oog een persoonlijke belediging. Hij nam een zekere MAUGIRON in dienst, liet door deze de steden Valence en Romans overvallen en uitplunderen. De voornaamste inwoners werden gevangen genomen en twee van hun leraren onthoofd, met dit opschrift aan de hals: *dit zijn de hoofden van de oproerlingen*. Deze wreedheden lokten wederwraak uit. Twee Hervormde edellieden. MONTBRUN en MOUVANS doortrokken Dauphiné en Provence aan het hoofd van gewapende benden, plunderden de kerken, mishandelden de priesters, die tot de moord van de Hervormden hadden medegewerkt, en hielden hun godsdienstoefeningen met de degen in de hand.

Zulk een staat van zaken kon niet voortduren. Het was noch oorlog noch vrede, noch vrijheid van godsdiensten, noch volstrekte overheersing van één. Men moest daarin wel voorzien, wilde men het koninkrijk niet aan volslagen regeringloosheid overleveren, en de raad van de koning besloot daarom om een vergadering van aanzienlijken te houden te Fontainebleau. De Guises stemden huns ondanks daarin toe, maar zelf verschrikt door een toestand, waaraan zij niet langer het hoofd konden bieden, gaven zij toe aan de invloed van de politieken of van de midden-partij, die onder de leiding van de kanselier L'HOSPITAL zich begon te vormen.

De 21e augustus van het jaar 1560 was bepaald voor de opening van de vergadering. De jeugdige Koning was daarbij gezeten op zijn troon, in de grote zaal van het paleis te Fontainebleau, omringd van zijn vrouw MARIA van Schotland, de Koningin moeder en zijn broeders. Kardinalen, Bisschoppen, leden van de geheime raad, orderidders, rekwest-meesters, de Hertogen van GUISE en van AUMALE, de Connetable, de Admiraal, de Kanselier, in één woord, allen waren tegenwoordig; met uitzondering van de Prinsen van Bourbon, die voor een valstrik vrezende, geweigerd hadden te komen.

De Hertog van GUISE gaf rekenschap van het bestuur over het leger, de Kardinaal DE LORRAINE van dat van de financiën. Maar hoe belangrijk ook deze onderwerpen waren, de edelen gaven er weinig acht op, omdat zij het godsdienstig vraagstuk als de hoofdzaak van dat ogenblik beschouwden. COLIGNY had aan de Hervormden beloofd dat hij het teken zou geven. Eensklaps stond hij op, naderde de troon, boog zich eerbiedig en bood aan de Koning en aan de koningin-moeder een verzoekschrift aan, waar boven geschreven stond: *Verzoekschrift van hen, die in verschillende provincies de naam van God aanroepen naar het voorschrift van de ware vroomheid*. De aanwezigen waren verbaasd over zoveel stoutmoedigheid, omdat de doodstraf nog altijd de ketters bedreigde. Maar Koning FRANS II, die men niet vooruit had kunnen inprenten hoe zich hierin te gedragen, nam het smeekschrift gunstig aan en gaf het aan zijn Secretaris om het voor te lezen.

De gelovigen verklaarden, dat hun belijdenis die van de Apostelen was, dat zij altijd als brave onderdanen van de Koning gehandeld hadden en dat men hen onwaardiglijk belasterde, door hen te beschuldigen van een geest van verwarring en oproer. “Het Evangelie”, zo spraken zij, “waarvan wij belijdenis doen, leert ons het tegendeel, en wij schamen ons niet te erkennen dat wij nooit onze verplichting omtrent uw Majesteit zo nauwkeurig hebben gekend, als door de heilige leer die ons gepredikt is geworden.” Ten slotte vroegen zij vergunning om vrijelijk te vergaderen, verklaarden dat zij als oproerigen gestraft wilden worden, wanneer men hen in nachtelijke of ongeoorloofde bijeenkomsten vond.

Het bleef intussen niet onopgemerkt dat deze stukken niet ondertekend waren. “Het is waar”, zei de Admiraal, “maar geef ons vergunning om ons te verenigen, en in één dag zal ik u vijftig duizend ondertekeningen, alleen uit Normandië, leveren”. — “En ik”, zo viel hem de Hertog DE GUISE straks in de reden, “ik zal er honderdduizend vinden, die met hun eigen bloed het tegendeel ondertekenen willen.”

De beraadslagingen werden op de 23e augustus hervat. Twee kerkvoogden, het zij tot hun eer vermeld, JEAN DE MONTLUC Bisschop van Valence en CHARLES DE MARILLAC, Aartsbisschop van Vienne, spraken woorden van vrede. Beiden hadden gezantschappen in Italië vervuld en de protestantse landen bezocht. En het is zeker merkwaardig dat juist die Franse bisschoppen, die Rome en de Hervorming van nabij gezien hadden, over het algemeen naar de nieuwe denkbeelden overhelden. JEAN DE MONTLUC sprak op treffende wijs over de vele misbruiken die in de kerk bestonden. Hij vergeleek de Calvinistische leraars, — geletterde, ijverige mensen, die de naam van JEZUS CHRISTUS altijd op de lippen, en hun leven veil hadden ter bevestiging van hun leer, — met de Katholieke priesters, en sprak bij die gelegenheid woorden, die verdienen aan de vergetelheid onttrokken te worden.

“De bisschoppen (ik bedoel de meesten onder hen) zijn traag geweest en hebben vergeten dat zij God rekenschap schuldig waren van de kudde die hun was toevertrouwd. Hun voornaamste werk bestond in het bevestigen van hun inkomsten en het verteren derzelve in dwaze en schandelijke verspillingen. Het bewijs hiervoor is, dat er veertig in Parijs hun verblijf hielden, terwijl in hun diocesen het vuur ontbrandde. Tegelijker tijd zag men de aartsbisdommen overgaan in de handen van kinderen of van onwetenden, die noch het verstand

noch de wil hadden om die te besturen. De leraars van deze sekte hebben daarop dan ook opmerkzaam gemaakt allen die hen wilden horen. De pastoors zijn gierig, onwetend, bemoeien zich met alles behalve met hun ambt, en hebben, merendeels althans, hun betrekkingen door ongeoorloofde middelen verkregen. En in deze tijd, waarin wij behoefte hebben aan mannen van wetenschap en deugd en ijver, worden ons juist zoveel pastoors gezonden, als de bankiers geldstukken naar Rome hebben overgemaakt. De kardinalen en bisschoppen hebben niet geaarzeld om de schoonste betrekkingen aan hun hofmeesters over te geven, ja wat meer is, aan hun kamerdienaars, keukenmeesters, barbiers en lakeien. De mindere priesters hebben zich hatelijk en verachtelijk gemaakt bij de gehele wereld, door hun gierigheid en onwetendheid en door hun ongeregeld leven. Ziet dus welke goede middelen men heeft aangewend om de orde van de kerk te bevestigen."

MONTLUC wees twee middelen aan om de godsdienst te herstellen; het ene was om dagelijks voor de Koning, de Koninginnen en de heren van het hof te laten prediken en de ijdele liederen van de hofdames te vervangen door de Psalmen van DAVID; het andere om onverwijld een vrije algemene kerkvergadering te samen te roepen, of, zo de Paus dit weigerde, een nationale.

De aartsbisschop MARILLAC deed dezelfde klachten horen, ondersteunde de voorslag van MONTLUC en stelde daarenboven voor, om te besluiten dat voortaan niets meer in de kerk voor geld geschieden zou, aangezien, zei hij, het ongeoorloofd is een koopmanschap te maken van de geestelijke dingen. De volgende dag (24 augustus) was het aan de Admiraal COLIGNY om te spreken. Hij vroeg, evenals de twee bisschoppen, de samenroeping van een vrije kerkvergadering, het zij algemeen of nationale, en voegde er de wens bij, dat intussen de belijders van de nieuwe godsdienst zich zouden mogen verenigen tot verheerlijking van God. "Geef hun overal tempels of andere gebouwen," zei hij, "en zendt er wachters heen, die toezien dat er niets geschiedt tegen het gezag van de Koning en de veiligheid van de Staat. Door zulk een handelwijze zal het koninkrijk weldra in rust en de onderdanen tevreden zijn."

Maar de Kardinaal DE LORRAINE wierp dit verzoek ver weg: "Is het betamelijk", vroeg hij, "om zulke mensen meer dan de Koning ter wille te zijn? Indien men hun tempels of vergaderplaatsen toestond, zou dat niet een goedkeuring van hun ketterij zijn, en zou de Koning zulks kunnen doen, zonder voor immer veroordeeld te zijn?" De Kardinaal zag er ook geen grote noodzaak in om deze kerkvergadering samen te roepen, want het waren alleen de zeden van kerkelijke personen die Hervormd moesten worden en dit kon men wel door openbare of bijzondere vermaningen doen. Maar de Guises vonden geen ondersteuning bij de vergadering van Fontainebleau, noch bij de Kanselier, noch bij de Connetable, en zij stemden daarom toe, dat de Generale Staten zouden bijeengeroepen worden tegen de maand december, terwijl zij tevens aankondigden dat er voorbereidende maatregelen zouden genomen worden voor het houden van een nationale kerkvergadering.

Paus PIUS IV verschrikte op de enkele gedachte van deze vergadering en meende, dat daaruit niet anders kon voortvloeien, dan een scheuring of voor het minst de herstelling van de pragmatieke sanctie. Hij schreef aan de Koning van Frankrijk, dat zijn kroon gevaar zou lopen, en smeekte de Koning van Spanje om

tussenbeiden te treden. Toen hij hierop geen voldoende antwoord kreeg, besloot hij, om de zittingen van het Trentse concilie, die sinds lang geschorst waren, weer te openen. De Roomse kerkvoogd wilde liever een vergadering, die voor het merendeel uit Italianen bestond en die hij onder bedwang kon houden, dan een nationale kerkvergadering, die buiten en misschien tegen hem beraadslagen kon.

Men merke hier op, dat de meest verlichte mannen van beide partijen, MONTLUC, MARILLAC, L'HOSPITAL en COLIGNY, samen stemden in het verlangen naar de bijeenroeping van een nationale kerkvergadering. Maar men bedenke tevens, wat eigenlijk het doel van dit verlangen was. Men zocht geen godsdienstvrijheid, zoals wij die in onze tijd bedoelen, maar hoopte alleen, dat door wederkerige toegenegenheid, het Katholicisme en de Hervorming zich zouden kunnen verenigen. Want de meesten waren nog onder de indruk van deze gedachte, dat twee godsdiensten in één staat niet kunnen bestaan.

XIII.

Condé te Orléans gevat. — Samenzwering tegen Antoine van Bourbon. — De rattenval van de Hugenoten. — Dood van Frans II. — Catharina regentes. — Staten-generaal te Orléans. — Redevoering van de kanselier l'Hospital en van de redenaars van de drie ordes.

De Lorrains hadden meer dan één geheim plan, met hun toestemming om de staten samen te roepen. Zij hoopten langs die weg de BOURBONS te onderwerpen, de Hugenoten in de ondergang van hun opperhoofden te begrijpen, en de meerderheid in de staten te verkrijgen, door omkoping of door bedreiging.

ANTOINE VAN BOURBON en de Prins VAN CONDÉ, werden uitgenodigd, om hun plaatsen in te nemen als prinsen van den bloede. Zij wisten, dat grote gevaren hun bedreigden, maar zij konden niet weigeren, zonder de schijn op zich te laden, dat zij openlijk met de koninklijke macht wilden breken. Ook de tegenovergestelde karakters van de beide broeders droegen bij, om hen de uitnodiging te doen aannemen. De koning van Navarre was te zwak om openlijk de kroon te weigeren, LOUIS DE CONDÉ was te stoutmoedig om zich zelfs aan de schijn van vrees bloot te stellen. De één kwam, omdat hij te weinig, de ander, omdat hij te veel durfde ondernemen.

CONDÉ was nauwelijks te Orléans aangekomen, of hij werd gevangen genomen, op de beschuldiging van hoog verraad, en er werden commissarissen benoemd, om hem te oordelen. Hij weigerde te antwoorden, zeggende, dat een prins van den bloede niet anders dan door de koning en de Pairs, voor de verenigde Kamers van het Parlement, kon geoordeeld worden. De Lorrains lieten hem een bevelschrift tekenen, waarbij hij schuldig werd verklaard aan gekwetste majesteit, zo hij bij zijn weigering bleef. "Men mag niet dulden", zei de hertog DE GUISE, "dat een snoever, al is hij ook prins, zich zo veel aanmatigt, maar met één slag treft men voor goed de opstand en de ketterij." Het hoofd van het huis BOURBON vernederde zich voor de hertog en voor de kardinaal om gratie te vragen voor zijn broeder. Zij ontvingen hem met trotsheid en lieten hem in het oog houden. Al de geschiedschrijvers verhalen, dat zij ook tegen hem zelf een vreselijke moordaanslag beraamden. Men durfde hem niet in staat van beschuldiging stellen,

en besloot daarom, hem voor FRANS II te roepen, deze zou twist met hem zoeken, en zijn degen trekken. En op dat teken zouden de hovelingen toeschieten, zich op ANTOINE DE BOURBON werpen en hem met dolksteken afmaken.

Maar hij werd verwittigd van het gevaar, en juist daardoor zijn moed aangevuurd. Bij zijn vertrek sprak hij tot de kapitein RENTI: "Ik ga naar een plaats, waar men mij de dood heeft gezworen. Indien ik sterf, neem dan mijn hemd en breng dat aan mijn vrouw, dat zij het zende aan de Christenvorsten opdat die mij wreken, omdat mijn zoon daartoe nog te jong is." Daarop trad hij de kamer van de koning binnen en de kardinaal sloot de deur achter hem. De koning sprak hem enige scherpe woorden toe, maar durfde, hetzij uit kinderlijke vrees, hetzij uit medelijden, het teken niet geven. *O welk een lafaard!* zei FRANÇOIS DE GUISE, die achter de deur verborgen was. Wij zeggen: een koning van zeventien jaren gedwongen, om zijn oom te vermoorden.... Welke zeden! Welk een regering! Welk een hof![24]

De kardinaal had nog een ander plan tot uitroeiing van de ketters bedacht, in de trant van hetgeen men tegen de Albigenzen in Languedoc en tegen de Moren in Spanje had ondernomen. Wij zouden om de eer van de mensheid wensen, dat wij zulke verschrikkelijke plannen konden loochenen, maar zij zijn bevestigd door de katholieke schrijvers en zelfs door de Jezuïet MAIMBOURG.

De kardinaal namelijk had besloten, om alle Fransen een geloofsbelijdenis te laten tekenen, die in 1542 door DE SORBONNE was opgesteld, een belijdenis, zoals JEAN DE SERRES zegt, die geen enkel belijder van de nieuwe godsdienst voor duizend levens zou hebben willen goedkeuren of ondertekenen. De Koning moest die op Kerstdag voorleggen aan alle prinsen en officieren en ridders van het hof; de Koningin aan alle de dames van het paleis; de kanselier aan de gedeputeerde staten en aan de rekwestmeesters; de hoofden van het Parlement en de balie aan hun ondergeschikten; de Gouverneurs van de provinciën aan de Edellieden; de pastoors aan alle inwoners van hun kerspelen, de heren des huizes, eindelijk aan hun dienaren. Ieder die weigerde te tekenen of wie maar enig uitstel verzocht moest reeds de volgende dag worden ter dood gebracht, of, volgens de gewijzigde verklaring van MAIMBOURG van zijn goederen ontzet, en uit het Koninkrijk gebannen worden. Vier Maarschalken moesten met hun troepen de provincies bezetten, om deze verdelgingswet meer kracht bij te zetten. De kardinaal, die ook hier spotternij aan wreedheid paarde, noemde deze geloofsbelijdenis de rattenval van de Hugenoten.

Nog nimmer waren de Hervormden in Frankrijk tot zulk een verschrikkelijk uiterste gebracht, toen eensklaps FRANS II door een ernstige ziekte werd aangetast. De kardinaal liet in Parijs openbare processies houden voor zijn genezing. De jeugdige Vorst riep de Maagd en de Heiligen aan, en beloofde, dom en bijgelovig gelijk hij was opgevoed, dat hij, wanneer het God behaagde hem de gezondheid weer te geven, noch vrouw, noch moeder, noch broeders, noch zusters sparen zou, al ware zij maar van ketterij verdacht. Maar zijn bede werd niet

[24] Men leze over deze daadzaak REGNIER DE LA PLANCHE, JEAN DE SERRES, D'AUBIGNÉ, DE THOU, en onder de nieuwere geschiedschrijvers, ANQUETIL, SISMONDI M. LACRETELLE en anderen.

verhoord. FRANS II stierf in zijn zeventiende jaar, na een regering van zeventien maanden, op 15 december 1560.

Niemand droeg zorg voor zijn begrafenis, want allen, de Koningin moeder, de Bourbons, de Guises, de Kardinalen en de hovelingen allen waren te veel vervuld van hun eigen zaken. Zijn lijk werd door een oude blinde bisschop en twee oude dienaren van zijn huis naar St. Denis gebracht.

Vóór dat hij de laatste adem had uitgeblazen, hadden de Lorrains zich in hun vertrekken opgesloten, waar zij gedurende zes en dertig uren bleven, totdat zij gerust gesteld waren, omtrent de bedoelingen van de Koningin moeder en van de Koning van Navarre. Men liet hen in hun bestuur en waardigheid, maar zij bleven niet langer meester van de staat. KAREL IX toen eerst tien en een halfjaar oud, werd als Koning uitgeroepen, CATHARINA de Medicis tot regentes en ANTOINE DE BOURBON tot Luitenant-Generaal van het koninkrijk aangesteld. Als eerste Prins van den bloede, had hij het regentschap voor zich kunnen eisen, maar hij verloor zijn kans door gebrek aan stoutmoedigheid. De Prins van CONDÉ werd uit de gevangenis verlost, de Connetable DE MONTMORENCY hernam zijn betrekking als grootmeester bij de nieuwe Koning, en de Admiraal de COLIGNY, die niets voor zichzelf begeerde, zocht van de omstandigheden gebruik te maken, om een vrije uitoefening van godsdienst te verkrijgen. De staat van zaken was dus geheel veranderd. Geen wonder dat de gelovigen zich verheugden.

De Staten-Generaal werden op 13 december te Orléans geopend. De Kanselier MICHEL DE L'HOSPITAL voerde het eerste het woord, in naam van de minderjarige Koning en van de regentes. Hij begon met de verklaring dat de wanorde in de kerk aanleiding had gegeven tot ketterijen, en dat deze alleen door een Hervorming konden weggenomen worden. Hij raadde de katholieken, om zich te versieren met deugd en goede zeden, en hun vijanden te bestrijden met de wapenen van de liefde, van het gebed en van de overtuiging. Het zwaard zei hij, vermag weinig tegen de geest, door zachtheid wordt meer dan door hevigheid gewonnen. Laat ons die duivelse partijnamen en leuzen laten rusten en niet langer spreken van Luthersen, van Hugenoten en Papisten. Dat wij toch de naam Christen voor geen andere verwisselen. Hij besloot met het voorstel, om een nationale kerkvergadering bijeen te roepen ten einde deze verschillen in de godsdienst te vereffenen.

De redenaar van de middenstand JEAN LANGE, advocaat bij het Parlement te Bordeaux, bestreed hevig de drie voorname gebreken van de roomse geestelijkheid, haar onwetendheid, gierigheid en weelderigheid, en gewaagde van het uitzicht dat de onrust zou ophouden wanneer deze misbruiken waren verbeterd.

JACQUES DE SILLY, heer van Rochefort, sprak voor de adel en spaarde de priesters niet meer dan de vorige redenaar. Hij beklaagde zich over hun aanmatigingen in rechtszaken, over hun uitgebreide bezittingen, over de afwezenheid van de bisschoppen uit hun bisdommen, over hun gebrek aan ijver voor het onderwijs van hun kudde, en eindigde met het verzoek om bedehuizen voor de edellieden, die belijders waren van de nieuwe leer.

Enige maanden later stelde zelfs een ander redenaar van de middenklasse, de eerste magistraat van de stad Autun, aan de staten te St. Germain voor, om de goederen van de kerk, die hij op 120 miljoen livres schatte, te verkopen. De Koning zou deze verkoop moeten bevelen, daarvan 48 miljoen afzonderen, waarvan de twaalfde penning een jaarlijkse opbrengst van 4 miljoen zou opleveren, een som voldoende voor het onderhoud van de priesters. Van de 72 overblijvende miljoen, zouden 42 aangewend moeten worden om de schulden van de kroon af te lossen en de 30 andere tot aanmoediging van landbouw en handel. Wat de godsdienstige verschillen betrof, stelde dezelfde redenaar voor, om die in een nationale kerkvergadering te doen beslissen, mits in een *vrije en wettige vergadering, waar men veilig zou kunnen in en uitgaan*.

Met verwondering ontdekken wij reeds in 1560 denkbeelden die eerst in 1789 verwezenlijkt zijn. De machtige volkstem had zich doen horen. De burgeroorlogen hadden de gemoederen nog niet met dweepzucht vervuld en de harten nog niet verhard. Het was één van die beslissende ogenblikken, waarin de Hervorming in Frankrijk had kunnen overwinnen. De adel was voor drie vierde gewonnen, de burgers waren bereid, de regering wachtte, en de grote menigte, in een deel van het rijk reeds gunstig gestemd voor de nieuwe denkbeelden, zou voorzeker hebben gevolgd. Terecht mogen wij daarom vragen, waardoor werd die ernstige beweging gestuit, die een geheel nieuw Frankrijk, een nieuw Europa had kunnen tevoorschijn roepen? Wij denken ter beantwoording van die vraag, allereerst, aan de ondoorgrondelijkheid van Gods wegen. Maar wij vergeten ook niet dat bij de mensen, bij velen althans, diep gewortelde begrippen, oude overleveringen en eerbied voor herinneringen en gewoonte bestonden. En wel verre dat wij alleen uit deze oorzaken de oorsprong van de grote gebeurtenissen zouden afleiden, wijzen wij ook op de afwisselende politiek van CATHARINA DE MEDICIS, de naijver van de Guises, de intrigues van de Koning van Spanje, en de geldzucht en berekeningen van de priesterschap.

De stelling van de priesters in de Staten-Generaal was hoogst moeilijk. Hoe zwakker zij zich gevoelden, des te meer hevigheid werd door hen aangewend. De redenaar die zij gekozen hadden, JEAN QUINTIN Hoogleraar in het Kanoniek recht, begon met zijn leedwezen uit te drukken, dat de adel en de middenstand, alleen in hun belang gesproken hadden, daar toch de staten één lichaam uitmaakten, waarvan de Koning het hoofd en *de kerk de mond was*. Hij beschuldigde de ketters dat zij geen ander Evangelie hadden, dan dat hun leerde de altaren te verwoesten, zich aan kerkelijke gehoorzaamheid te onttrekken, en de burgerlijke wetten omver te werpen. Hij wilde daarom, dat de Koning hen gestreng zou vervolgen, en beweerde dat hij tot geen ander doel het gezag voerde. Ja hij voegde er zelfs bij, dat men met hen noch wonen, noch omgaan, noch handeldrijven mocht omdat zij geexcommuniceerd waren, dat men veeleer hen ter dood toe moest vervolgen, uit vrees van deel aan hun zonde te hebben. “Sire!” zo sprak hij aan het einde van zijn rede, “geheel de geestelijkheid van uw koninkrijk knielt, met hart en ziel onderdanig zijnde, voor u neder, smekende dat u haar tot verdediger mag gegeven zijn. Indien de één of ander oude, dode en reeds begraven ketterijen mocht willen oprakelen en een of andere reeds veroordeelde sekte weer in het leven roepen; indien hij daartoe verzoek mocht indienen en tempelen vragen en vrijheid om in dit koninkrijk te wonen — (hier wendden aller ogen zich naar COLIGNY, die tegenover de redenaar was gezeten), wij vragen dat hij voor ketter

worde verklaard en gehouden, en dat men tegen hem handele met al de gestrengheid van de kerkelijke en burgerlijke wetten, opdat de boze uit ons midden wordt weg genomen."

Hoe zeer men ook gewoon was aan de hevigheid van de priesters, zo verbaasde toch deze redevoering, door een zo vreselijk fanatisme ingegeven. De admiraal vroeg voldoening van de Koningin moeder voor de belediging hem aangedaan en JEAN QUINTIN was genoodzaakt hem vergiffenis te vragen. Weinige dagen daarna, zegt JEAN DE SERRES, stierf de redenaar van spijt, nadat hij ontmaskerd was door menig antwoord op zijn redevoering, waarin zijn lasteringen en valsheden deugdelijk werden wederlegd (p. 128).

XIV.

De Hervorming te Fontainebleau gepredikt. — Grote aanwas van het getal kerken en leraars. — Onlusten in verscheidene plaatsen. — Listen van de Guises. — Het driemanschap. — Edict van juli.

De Staten-Generaal hadden de zaak van de Hervorming bevorderd. De Kardinaal DE LORRAINE gramstorig, omdat hij slechts een ondergeschikte rol had gespeeld, trok zich in zijn aartsbisdom van Reims terug. De Hertog de GUISE verwijderde zich van het hof, en de Koningin moeder, ziende dat de beide standen van de leken de godsdienstige vervolgingen afkeurde, toonde enige welwillendheid jegens de Calvinisten, in overeenstemming met de Kanselier DE L'HOSPITAL.

COLIGNY liet de Hervormde leer in zijn woning prediken en CATHARINA DE MEDICIS stond de predikstoel te Fontainebleau af aan de Bisschop MONTLUC, dezelfde, die zich in de vergadering van de edelen zo hevig had uitgelaten over de misbruiken in de kerk. De hovelingen, altijd gereed om zich aan de zijde van de gelukkigen en machtigen te scharen, stroomden naar de nieuwe redenaars, en lieten een Jakobijner monnik die de vasten predikte, alleen.

De Jezuïet MAIMBOURG zegt met enige bitterheid van de Koningin moeder: "mij dunkt, zo wij haar gunstig willen beoordelen, moeten wij toch erkennen, dat zo alles wat zij bij die gelegenheid deed, geveinsdheid is geweest, zij toch kwalijk deed door zo natuurlijk te veinzen, dat zij in de waan bracht dat zij tot de nieuwe sekte behoorde. Niet alleen vergunde zij aan de leraars om in de vertrekken van de Jezuïeten te prediken, waar alles heen stroomde om hen te horen, terwijl een oud Jacobijn, die te Fontainebleau de vasten predikte, verlaten werd, maar zij wilde zelf met al haar hofdames tegenwoordig zijn bij de prediking van de bisschop van Valence, die in één van de zalen van het kasteel, de nieuwe leerstellingen aan de ketters, en aan LUTHER en CALVYN ontleend, openlijk predikte. Er had plotseling zulk een verandering plaats aan het hof, dat men zou gezegd hebben, het was geheel Calvinistisch geworden. Men verkocht overal vlees en diende het op alle tafels, ofschoon het in de Vasten was. Van de mis werd bijna niet meer gesproken, en als de jonge Koning voor de schijn daar heen werd gebracht, ging hij bijna alleen. Met het gezag van de Pausen werd de spot gedreven en de

verering van de heiligen, de beelden, de aflaten, de kerkelijke plechtigheden als bijgeloof beschouwd[25]."

De Jezuïet zegt naar waarheid, dat de Koningin moeder slechts veinsde, als zij de predicatie ging horen, maar had er bij kunnen voegen dat het evenzeer veinzerij was, als zij naar de mis ging. CATHARINA DE MEDICIS was een ongelovige, zoals het in die tijd in de hogere standen in Italië de mode was. Zij geloofde misschien aan tovenarij, aan duivelskunsten, maar niet aan de Christelijke waarheid; en in plaats van God te dienen, bediende zij zich van Hem.

Doch hoe het zij, de godsdienstige beweging deelde zich aan de provincies mee. Het ging bezwaarlijk om de openbare godsdienstige bijeenkomsten te verbieden, daar men zich op het voorbeeld van het hof beroepen kon. De vreesachtige werden stoutmoedig, die nog aarzelden kwamen tot een vast besluit. Het was een algemene geestdrift. Strijdschriften overstroomden het koninkrijk. Men kan een brede verzameling daarvan vinden onder de titels: *Complainte apologique des Eglises, Exhortation chrétienne au roi de France, Remontrances à la reine et au roi de Navarre*, en dergelijke.

De gelovigen meenden in deze dagen van geestdrift en hoop, dat de overwinning van de Hervorming geheel berustte in handen van het hoofd van de Staat. Zij schreven daarom aan CATHARINA DE MEDICIS en aan ANTOINE DE BOURBON: "het hangt van u alleen af, en JEZUS CHRISTUS zal door het gehele koninkrijk, in waarheid, gerechtigheid en heiligheid worden gekend en aangebeden. Indien u beveelt dat alle bijgeloof en afgoderij moet uitgeroeid worden, het zal onmiddellijk geschieden, zonder dat iemand durft tegenspreken. Dit ene woord, uit uw mond uitgegaan, zal allen verjagen, die de kerk kwalijk behandeld hebben. Dit ene woord ontneemt hen voor altijd alle invloed en alle macht."

Er waren in die tijd leraars te kort, en men schreef daarom naar Zwitserland om ze vandaar te verkrijgen. Geneve, het Waadland, het kanton Neufchatel leverden zoveel zij konden. Zij beroofden zich zelfs van hen, wier dienst hun het meest nuttig was, om daardoor in behoeften, dringender dan de hunne, te voorzien. Vele jonge lieden onder de ogen van CALVIJN opgevoed en anderen van rijpere leeftijd en verschillende betrekkingen, werden tot het leraarsambt opgeleid. Allen meenden in de gloed van hun geloof, dat hier een grote natie te veroveren was.

Maar het laat zich horen dat de priesters van hun kant ook niet insluimerden, en nu zij geen steun meer vonden bij het hof, zochten zij die bij het volk. In verschillende plaatsen zo als te Pontoise, te Amiens en voornamelijk te Beauvais ontstonden volksbewegingen. De kardinaal DE CHATILLON, die beschuldigd werd, dat hij op Pasen (1561) in zijn paleis het Avondmaal had gevierd op de wijze van Geneve, werd door het volk aangerand en de maarschalk DE MONTMORENCY moest van Parijs komen met een talrijke krijgsmacht, om de opstand te dempen.

---

[25] Hist. Du Calvinisme, p. 192, 193.

L'HOSPITAL zond aan de landvoogden en opperrechters bevelen om de gevangenen los te laten, die om godsdienstige redenen waren gegrepen, en om niet meer in de huizen door te dringen onder voorwendsel van ongeoorloofde vergaderingen. Maar het Parijsse Parlement was ontevreden over het uitvaardigen van deze bevelen, voordat zij aan deszelfs goedkeuring waren onderworpen, het was daarenboven voor de Hervorming slecht gestemd, nadat men door een daad van gezag ANNE DUBOURG en zes of zeven andere raadsleden had weggevoerd, en het eiste daarom dat de vorige bevelen gestreng zouden worden gehandhaafd.

Deze tegenstand zou echter vruchteloos geweest zijn, indien zich geen andere gevormd had, onder de naam van het driemanschap. Dit bestond uit de hertog DE GUISE, de Connetable DE MONTMORENCY en de Maarschalk de SAINT-ANDRÉ. Achter dit driemanschap schuilde de Kardinaal DE LORRAINE met de gehele geestelijkheid; aan het hoofd was de Paus en FILIPS II, deszelfs steun was het volk, vooral van het noorden en van het westen. Dit driemanschap dat er zelfs in slaagde om de Koning van Navarre te winnen, stond de voortgang van de Hervorming in Frankrijk het meest in de weg; het is daarom van belang de oorsprong en het kenmerkende daarvan te vermelden.

De hertog DE GUISE, door CATHARINA DE MEDICIS op een afstand gehouden en gehaat door de prinsen van den bloede, kon door zichzelf alleen de macht niet verkrijgen, die de dood van FRANÇOIS II hem ontnomen had. Hij nam daarom zijn toevlucht tot vreemdelingen, en verbond zich ten nauwste met de afgezant van Spanje, die van FILIPS II in last had, om onlusten in het koninkrijk aan te kweken, ten einde het te verzwakken en aan zijn willekeur over te leveren. Deze afgezant speelde de rol van een Franse staatsminister, zoals de abt D'ANQUETIL terecht aanmerkt, in alle zaken gaf hij zijn raad, keurde goed en af en verbeterde of veranderde naar zijn wil, terwijl de Guises in alles eenstemmig met hem handelden.

Doch de hulp van de Spanjaard zou hun niet genoeg hebben gebaat. Ter goeder uur kwam hun dus een ongebonden vrouw te stade DIANA DE POITIERS, de voormalige minnares van HENDRIK II, die vreesde dat men de buit van de Hugenoten van haar zou terug eisen, en die daarom tussenbeide trad, om de oude Connetable met de Hertog DE GUISE te verzoenen. ANNE DE MONTMORENCY was toen 64 jaren oud. Hij was wapenbroeder geweest van FRANS I, die hem in 1538 Connetable had benoemd, een moedig ridder, een braaf dienaar van de kroon, in staat om moedig zelfs ongenade te dragen; maar hij was bekrompen van geest, woest van aard, telde hoofdigheid voor kracht en hardheid voor waardigheid. In het godsdienstige wist hij niet veel anders, dan dat hij de eerste christelijke baron was, en dat de koningen, zijn meesters, katholiek waren. Hij kwam daardoor tot de overtuiging, dat men op generlei wijze de ketters mocht toelaten. BRANTÔME verhaalt ons waaruit de bijzondere vroomheid van ANNE DE MONTMORENCY bestond. Hij vastte geregeld iedere vrijdag, en vergat nooit 's morgens en 's avonds zijn paternosters op te zeggen, maar soms brak hij deze af, alleen om te bevelen: "ga deze of die ophangen; hang die aan een boom; laat genen door de bajonnetten lopen; steek een kwartier in het rond alles in brand." Daarna hervatte hij zijn vrome oefeningen als ware er niets gebeurd.

Zijn bestuur over de geldmiddelen, dat hem onder HENDRIK II was opgedragen, was niet geheel recht geweest. Toen hij bemerkte dat de Staten hem tot verantwoording wilden roepen, verbeeldde hij zich dat het een last was van de Bourbons, die het zowel op zijn eer als op zijn huis gemunt hadden. Van dat ogenblik verwijderde hij zich van hen. Het was vergeefs, zoals MEZERAY zegt, dat zijn oudste zoon, de Maarschalk DE MONTMORENCY, die voor één van de verstandigste edelen in het koninkrijk werd gehouden, hem voorhield om zich niet van de prinsen van den bloede en van zijn neven, de CHATILLONS te scheiden, om een werktuig van het huis van Lotharingen te zijn. De stijfhoofdige Connetable antwoordde steeds: ik ben een goed dienaar van de Koning en van mijn kleine meesters, (zo noemde hij de jongere broeders van KAREL IX) maar ik zal niet dulden dat men de daden van de overleden Koning afkeurt, om de Koning daardoor te eren? MAGDALENA van Savoye, de vrouw van de Connetable, die *altijd van priesters en monniken omringd was* (zegt JAN DE SERRES), *hitste hem aan door haar geschreeuw*, zij wilde dat hij zijn titel van eerste christelijke baron zou laten gelden. Als eerste officier van de kroon, zei zij, en als afstammeling niet alleen van de eerste Baron maar van de eerste Franse Christen, mocht hij de verachting van de Roomse kerk niet dulden, want de oude zinspreuk van het huis Montmorency is: *God helpt de eerste Christen*.

DIANA DE POITIERS, MAGDALAENA van Savoije, de Lorrains, de priesters en de Ambassadeur van PHILIPS II speelden hun rollen zo goed dat de Hertog DE GUISE en ANNE DE MONTMORENCY op de Paasdag tezamen communie hielden. De listige ondernemers hadden wel gezorgd te werken op het geweten van de grijsaard.

De derde persoon in dit driemanschap was JACQUES D'ALBON maarschalk DE SAINT-ANDRÉ. Ondanks zijn hoge militaire rang had hij niet de minste zelfstandigheid, en zocht hij bondgenoten om zich een bepaalde stelling te kiezen; hij was één die de verbeurd verklaarde goederen van de Hugenoten had doorgebracht. BRANTÔME, die anders zo toegevend is voor de gebreken van de hovelingen zegt van hem: hij heeft altijd de meeste liefde gehad voor zijn gemak, en voor genoegens en tafelweelde, Door hem werd deze het eerst aan het Hof ingevoerd, en dikwijls tot uitersten opgevoerd. Hij toonde zich een ware Lucullus in goede sier en pracht (S. III P. 278). Dat waren dus de leden van het driemanschap en de gewaande vrienden van de katholieke godsdienst. Het waren geheel menselijke oorzaken die hen samenbrachten, maar de godsdienst was de dekmantel waaronder zij deze verborgen.

Intussen hadden de GUISES opnieuw moed gevat. Dit bleek genoeg uit de taal van de Kardinaal, bij de inwijding van KAREL IX in de maand mei 1561. Hij bracht duchtige klachten in tegen de toenemende vergaderingen van de Hugenoten, en eiste dat een nieuw edict zou overwogen en vastgesteld worden door het verenigd parlement in overeenstemming met de prinsen, de edelen en alle andere leden van de geheime raad. De zittingen daartoe duurden twintig dagen, en aan het einde van deze werd een bevel uitgevaardigd, waarbij kwijtschelding werd verleend voor de fouten die er weer begaan waren, en de priesters uitgenodigd om het volk niet langer oproerig te maken, maar waarbij ook de openbare godsdienstige vergaderingen verboden werden, tot aan de samenkomst van het nationaal Concilie, onder bedreiging van verbanning en verbeurd verklaring van goederen.

Dit bevel dat slechts met een meerderheid van drie stemmen werd aangenomen, droeg de naam van het edict van Juli.

Nu meende de katholieke partij een grote overwinning behaald te hebben, en de Hertog de GUISE zei bij het verlaten van het Parlement: “Mijn degen zal niet rusten, maar immer dit edict handhaven.” Maar het was dwaasheid te geloven, dat mensen die veertig jaren lang schavotten en brandstapels hadden getrotseerd voor de straf van verbanning zouden terug deinsen. Het vervolg van de geschiedenis zal dit doen zien, want Frankrijk moest nog schrikkelijke gebeurtenissen beleven, voor dat de beide partijen vatbaar waren, om de vrede op meer redelijke gronden te sluiten.

TWEEDE BOEK

VAN DE AANVANG VAN DE SAMENSPRAAK TE POISSY TOT AAN HET EDICT VAN NANTES

(1561-1598)

I.

Plan tot een nationaal concilie. — Tegenstand van de geestelijkheid. — De Samenspraak. — Misverstand van beide zijden. — Theodorus Beza. — Bijzonderheden uit zijn levensgeschiedenis. — Aankomst van Beza te Poissy. — Onderhoud met de kardinaal de Lorraine. — Verzoekschriften van de leraars.

De maatregelen, die in de laatste tijden in zaken van godsdienst genomen waren, waren slechts voorlopig geweest. Zij kondigden de nadering aan van een kerkvergadering, die aan alle twisten een einde moest maken, en weldra was dan ook in Frankrijk aller oog daarop gevestigd.

Het denkbeeld was geenszins nieuw. Duitsland had, terstond na de Hervorming, de bijeenroeping van een vrije en algemene kerkvergadering gevraagd. De Pausen hadden zich lange tijd daartegen verzet; zij herinnerden zich de grote vergaderingen van Constans en Bazel en vreesden om tegenover deze kerkelijke machten te staan Eindelijk, door de aandrang van vorsten en volken daartoe gedrongen, hadden zij een Italiaanse stad tot plaats van de vereniging gekozen, de vergadering met hun aanhangers opgevuld en de zittingen nu eens hier opgeheven, dan weer elders geopend, al naar gelang hun staatkunde dit vorderde. De Protestanten konden zulk een ijdel vertoon van een algemene kerkvergadering niet erkennen en verschenen er daarom niet. De verlichte Katholieken van Frankrijk konden er zich evenmin mee verenigen en zo werd het denkbeeld geboren om een nationale kerkvergadering tezamen te brengen.

Maar de Franse kardinalen en bisschoppen waren er niet mee ingenomen. “Wat baat het, met zulke halsstarrige mensen te twisten?” zei oude kardinaal DE TOURNON. “Indien zij de gronden van hun verdediging willen ontwikkelen, dat zij naar het Trentse concilie gaan, men zal hun een vrijgeleide geven en zij zullen zich rechtvaardigen als zij kunnen.” De kardinaal DE LORRAINE daarentegen, de geest van het hof beter kennende en steunende op zijn welsprekendheid om de Hugenoten te verpletteren (zoals de schrijvers van zijn partij hem te laste leggen) was van een tegenovergesteld gevoelen. In plaats van een kerkvergadering, wilde hij een samenspraak, een eenvoudige godgeleerde onderhandeling, en met behulp van deze middenweg verkreeg hij de toestemming van de hoofden van de geestelijkheid. Overigens was deze gehele zaak rijk aan achterhoudendheid, kwade gedachten en kwalijk verstaan, en hieruit alleen wordt het kenmerkende zowel als de afloop van de samenspraak te Poissy verklaard.

De Hervormde leraars, die zich herinnerden, wat te Zurich en te Geneve en op andere plaatsen in Zwitserland en Duitsland was voorgevallen, wilden met de priesters, gelijken tegenover gelijken handelen en stelden daarom voor, om de

Bijbel als hoogste rechter te beschouwen, en aan de hoofden van de staat het recht toe te staan, om in het laatste ressort tussen de strijdenden te beslissen. Doch de kardinalen en bisschoppen zagen de zaak gans anders in. Zij wilden geen gelijkheid, zij beschouwden zichzelf als de enige ware vertegenwoordigers van de kerk, en de leraars van de Hervorming als verdwaalden; die zij uit louter mededogen wilden horen. Zij erkenden de Bijbel niet als enige scheidsrechter in het geschil en behielden zich voor, om rechter in hun eigen zaak te zijn, zowel als om te bepalen wat men aannemen of verwerpen moest. In één opzicht was de Katholieke geestelijkheid in het gelijk, want het komt aan de burgerlijke macht niet toe, om godsdienstige vraagstukken op te lossen; maar in een ander opzicht dwaalde zij geheel, want, terwijl zij toestemde, om deze zaken te behandelen, ten aanhore van de burgerlijke machten, had zij de schijn van toe te staan, wat zij inderdaad niet toestaan kon. De samenspraak van Poissy kon daarom niet wel anders zijn, dan een godgeleerde schermutseling, of liever, zoals later bleek, een loutere spotternij. De priesters hadden zich verzekerd, dat zij, wat er ook mocht voorvallen, hun proces zouden winnen, want zij waren in het bezit gebleven van het onbeperkte recht om uitspraak te doen.

De twaalf leraars, die tot de samenspraak uitgenodigd waren, verschenen in gezelschap van twee en twintig afgevaardigden uit de leken. De voornaamste onder hen was THEODORUS BEZA; hij nam de plaats in van CALVYN, voor wie de magistraat van Geneve zich vergeefs in de bres had gesteld.

THEODORUS BEZA was in 1519 te Vezelay een kleine plaats in Bourgonje geboren, uit een edel geslacht. Hij werd toevertrouwd aan de zorg van de beroemde hoogleraar MELCHIOR WOLMAR die hem de schriften liet lezen en door zijn voorbeeld en door zijn lessen de eerste zaden van de deugd in zijn ziel strooide. Dertig jaren later betoonde BEZA hem nog zijn dankbaarheid en noemde hem met de naam van vader bij de toezending van zijn geloofsbelijdenis.

In het eerst schenen deze vrome onderwijzingen te zullen verstikken, onder de hartstochten van de jeugd. Te Parijs waar hij omringd was van alles wat hem aan het dolen kon brengen, leefde hij als een man naar de wereld, en was daarbij beminnelijk, rijk en vol geest; daar gaf hij een bundel met lichtzinnige gedichten uit, onder de titel *Juvenilia* en sloot hij een geheim huwelijk. Dit laatste durfde hij niet bekend maken omdat een Oom van hem die geestelijke was, zich in zijn belang van de inkomsten van enige kerkelijke betrekkingen had beroofd. Een zware ongesteldheid deed zijn geweten ontwaken. “Nauwelijks was ik weer op de been”, zo schrijft hij aan WOLMAR, “of ik verbrak alle banden, voorzag mij van het weinige nodige en verliet tegelijk mijn vaderland, mijn ouders en mijn vrienden om CHRISTUS te volgen. Vrijwillig verbande ik mijzelf en begaf mij met mijn vrouw naar Geneve”. Daar liet hij zijn huwelijk inzegenen, en zwoer alle fouten van zijn jeugd af. Dit alles gebeurde in november 1548 toen hij negen en twintig jaar en vier maanden oud was. De Jezuïeten GARASSE en MAIMBOURG en wat nog verwonderlijker is de Kardinaal de RICHELIEU hebben de dichtkunst van de twintigjarige jongeling aangevallen om de nagedachtenis van de hervormer te bezwalken. Voorwaar zij hebben de heilige rechten van het berouw miskend.

BEZA werd arm omdat hij alles ondergeschikt maakte aan zijn overtuiging, en de elegante man van de Parijse salons, besloot zich als Boekdrukker te vestigen,

waartoe hij zich verenigde met JEAN CRISPIN de schrijver van de *geschiedenis van de martelaren*. Maar schoon hij nederig genoeg was, om zich in zulk een betrekking te schikken, hij had te veel verdiensten om daarin op de duur werkzaam te blijven. Hij werd als hoogleraar in de Griekse taal aangesteld te Lausanne, later als hoogleraar in de godgeleerdheid, rector van de hogeschool en predikant te Geneve. Daar werd de nauwe band gelegd tussen hem en CALVYN. Beiden leefden door hetzelfde geloof en door dezelfde hoop; beiden hadden dezelfde ijver om de leerstellingen van de Hervorming in Frankrijk te verspreiden. CALVYN was de leidsman en leermeester van BEZA, want hij had grote aanleg en juister oordeel, zijn blik was scherper, zijn geleerdheid grondiger, en zijn wil vaster. BEZA daarentegen sprak gemakkelijker en vloeiender, hij was aangenamer in de omgang en beter geschikt voor de samenleving. De één was beter om de mensen te treffen en te besturen, de ander om met hen te onderhandelen. Men heeft daarom BEZA dikwijls beschouwd als de MELANCHTON van de nieuwe LUTHER; en er is waarheid in deze vergelijking. Maar zeker had de Hervormer van Duitsland meer behoefte aan MELANCHTON dan die van Geneve aan BEZA. MELANCHTON was de raadsman en steun van LUTHER en vulde het ontbrekende aan; BEZA was slechts de eerste onder de leerlingen van CALVYN. Het verdient opmerking dat BEZA zich altijd zedig in de schaduw van CALVYN plaatste, dat hij hem altijd met achting hoorde, en geen andere roem bedoelde, zo hij die ooit heeft gezocht, dan om het beeld van zijn meester weer te geven. Hij hechtte zich zozeer aan CALVYN, dus getuigt zijn geschiedschrijver ANTOINE DE LA FAIJE dat hij hem bijna nooit verliet. De omgang met deze grote man was hem zo nuttig, dat hij ongelooflijke vorderingen maakte in de leer en in de kennis van de kerkelijke tucht. Hij heeft vele geschriften opgesteld, die meest van polemische aard zijn. Zijn voornaamste werken zijn de commentaren op het Nieuwe Testament, de verzameling van zijn leerredenen, de vertaling van een gedeelte van de Psalmen in Franse verzen, en de geschiedenis van de Hervormde kerk in Frankrijk tot aan het jaar 1562.

Op uitnodiging van de koning van Navarre, ging BEZA te Nerac en in Bearn prediken in 1560 en nauwelijks te Geneve teruggekeerd, werd hij tot de samenspraak te Poissy geroepen, omdat hij geacht werd, na CALVYN de meest geschikte te zijn, om de zaak van de Hervorming in deze vergadering te verdedigen. “Hij was”, zegt zijn levensbeschrijver, “van een middelmatige gestalte, schoon van aangezicht, en met een aangenaam voorkomen begaafd. God had hem meer dan gewone geestvermogens geschonken, een uitnemend oordeel, een verwonderlijk geheugen, een bijzondere welsprekendheid en een zo uitnemende minzaamheid, dat hij het hart won van allen die hem ontmoetten.” Terstond na zijn aankomst te Poissy, predikte hij openlijk aan het hof, voor een uitgelezen en aandachtig gehoor. Het was op de 24 augustus 1561. Elf jaren later op dezelfde dag, gaven KAREL IX en CATHARINA DE MEDICIS het teken van de Bartholomeüs-nacht. Treurig beeld van de wisselvalligheid van alle menselijke zaken, van de onzekerheid van de toekomst en van de raadselen in het Godsbestuur!

Op de avond van dezelfde dag, ontmoette hij de kardinaal DE LORRAINE in de vertrekken van de koning van Navarre. Terstond kwam hij met deze in gesprek over enig leerstukken en wel bepaaldelijk over het Avondmaal. De kardinaal scheen niet veel te hechten aan de leer van de transsubstantiatie, indien maar de

lichamelijke tegenwoordigheid op één of andere wijze werd volgehouden, en nadat hij BEZA ten einde toe gehoord had; zei hij tot hem: “Ik verheug mij dat ik u gezien en gehoord heb, en ik bezweer u in de naam van God dat u met mij spreken wilt, opdat ik uw en gij mijn redenen mag horen en u zult zien dat ik niet zo zwart ben, als men mij afgeschilderd heeft.” Terstond daarop zei mevrouw DE CRUSSOL, die zeer vrijmoedig was in het spreken. “Heden doet u zich wel schoon voor, maar wat zult u morgen zijn. Breng spoedig papier en inkt, opdat de kardinaal de belijdenis onderschrijve, die hij heden heeft afgelegd, want hij zal weldra het tegendeel verzekeren! En zij had juist geraden. Reeds de volgende dag liep het gerucht, dat de kardinaal al aanstonds de hoogleraar van Geneve tot zwijgen had gebracht. De Connetable gaf daarover zijn vreugde te kennen, aan de maaltijd van de koningin. Maar CATHARINA antwoordde kalm: “ik was daarbij tegenwoordig en ik kan u verzekeren dat u verkeerd onderricht bent.”

De predikanten leverden verzoekschriften in om te verkrijgen dat de bisschoppen hun rechters niet zouden zijn, omdat zij hun vijanden waren; dat de samenspraak zou worden voorgezeten door de koning en de groten van de staat; dat alle verschil alleen door het woord van God zou beslist worden, en dat de Secretarissen in gelijk getal van beide zijden gekozen werden, aantekeningen zouden houden, die geen gezag zouden hebben alvorens zij goedgekeurd en getekend waren. Maar de bisschoppen wilde zulke bepalingen niet, en hadden liever twintig samenspraken onverrichterzake afgebroken, dan daarin te treden. De Koningin moeder was van alles onderricht en gaf een ontwijkend antwoord, waarbij zij de leraars verzocht om tevreden te zijn met de belofte, dat de prelaten geen rechters zouden zijn, maar zij wilden niets bij geschrift verzekeren.

De avond tevoren kwamen twaalf leraars van de Sorbonne geheel bedrukt aan en baden CATHARINA dat zij de ketters niet zou laten spreken, of ten minste hun deze gunst slechts toestaan als de deuren gesloten waren. “Het zal toch geen stichting aanbrengen, zei zij, en de Koning is nog zo jong, dat hij wel eens met deze leer kon worden besmet.” “Ik heb mij om gewichtige redenen verbonden”, zei de Koningin “en ik kan niet terug treden. Maar wees gerust alles zal goed aflopen.”

II.

Opening van de samenspraak. — De afgevaardigden van de kerken voor de balie van de vergadering. — Redevoering van Theodorus Beza. — Gemompel van de prelaten. — Tweede zitting. — Antwoord van de Kardinaal de Lorraine. — Bijzondere samenkomsten. — Krijgslist van de Kardinaal. — De jezuïet Lainez. — De samenspraak wordt afgebroken.

De samenspraak te Poissy ving op 9 september 1561 aan. Zij was de levenszaak voor dat ogenblik van de Christenheid. De Paus beefde op de gedachte dat hij misschien de schoonste van zijn provincies verliezen zon, en hij zond daarom in allerijl de Kardinaal DE FERRARE en de Generaal van de Jezuïeten om de samenspraak te beletten. De Koning van Spanje vreesde half uit staatkunde, half uit dweepzucht, dat de overeenstemming van de godsdiensten in Frankrijk niet bereikt zou worden. De Katholieke en de Protestantse staten, hadden dan ook met hetzelfde ongeduld, het oog op de uitslag gevestigd.

Op de bepaalde dag verenigden zij zich in het refectorium van de kloosterzusters te Poissy, Koning KAREL IX, een kind van elf jaren, zat op zijn troon, hebbende aan zijn rechter en linker hand de prinsen en prinsessen van zijn geslacht, de orde ridders, de officieren en dames van het Hof. Aan de beide zijden van het lange vierkant zaten de Kardinalen, DE TOURNON, DE LORRAINE, DE CHATILLON, DE BOURBON, DE GUISE en D'ARMAGNAC, voor hen zat een menigte bisschoppen en leraars. De afgevaardigden van de Hervormde kerken, waren nog niet binnen geleid: zie daar een eerste proeve van onbillijkheid.

De jeugdige Koning stond op en las een rede voor, waarin hij de aanwezigen vermaande alle drift ter zijde te stellen en alleen te strijden voor de eer van God, tot geruststelling van hun geweten en tot herstel van de vrede in het Koninkrijk. Daarna nam de Kanselier MICHEL DE L'HOSPITAL het woord, "u bent hier bijeengekomen", zei hij, "om over te gaan tot de Hervorming van leer en zeden. het is niet raadzaam daarvoor een algemene kerkvergadering af te wachten, daar vele vorsten aarzelen om afgevaardigden te zenden, andere geheel onwillig zijn, en zij dus voor het merendeel zal samengesteld zijn uit vreemdelingen die onze omstandigheden niet kennen. Men moge daartegen aanvoeren, dat het niet goed is om gelijktijdig twee kerkvergaderingen te houden, maar het is niet de eerste maal dat dit gebeurd. Het beste middel om zich te verstaan, is, dat men in nederigheid werkzaam zij, en de vreemde en tedere punten daar late. Vele boeken zijn nu niet nodig, maar wel een recht verstand van het woord van God, en dat men zich zoveel mogelijk daaraan houdt. Denkt niet dat zij, die men zegt belijders van de nieuwe godsdienst te zijn, uw vijanden zijn, zij zijn gedoopte Christenen zowel als u, beoordeel hen daarom niet uit vooroordeel, maar ontvangt hen zo als een vader zijn kinderen."

De prelaten waren lang niet tevreden over deze reden. Het denkbeeld van een Hervorming van de leer en de raad om alleen het woord van God tot richtsnoer te nemen scheen hun een toegeven aan de verzoekschriften van de Hervormden. De Kardinaal de TOURNON vroeg afschrift van de aanspraak van de Kanselier, ten einde daarover met zijn ambtgenoten te raadplegen, omdat daarin, zoals hij zei, vele gewichtige zaken waren behandeld waarvan niet gesproken was in de brieven van bijeenroeping. De samenspraak dreigde alzo te eindigen alvorens zij begonnen was, maar L'HOSPITAL weigerde en men ging voort.

Dadelijk leidde de Hertog DE GUISE THEODORUS BEZA binnen met tien andere predikanten en de twee en twintig afgevaardigden uit de leken. (PIERRE MARTYR was nog niet aangekomen). Hun deftige en eenvoudige kleding stak zonderling af bij de pracht van de prelaten en van de hovelingen. Maar zij traden met waardigheid te voorschijn, want zij wisten, boven hen waakte God en achter hen stond een groot deel van het volk.

De predikanten wilden zich achter de balustrade begeven, om plaats te nemen naast de Katholieke leraars, maar het werd hun belet, en alzo een tweede proeve van onbillijkheid hun gegeven. Het was de toeleg van de priesters, dat de leerlingen van de Hervorming als beschuldigden voor de balie zouden blijven staan. Deze verschenen blootshoofds en bogen eerbiedig; BEZA knielde met de andere leraars neder, deed een plechtige belijdenis van de zonden van het volk en

riep de zegen van de hemel in over de vergadering. Eén en ander werd met ontroering en met verwondering aangehoord.

Nadat hij de Koning bedankt had voor de gunst aan de Hervormden verleend, dat zij zich voor hem mochten verdedigen, richtte hij zich tot de prelaten, en bad hen in naam van de grote God, Die aller rechter zal zijn, om zich met hen te verenigen niet tot het houden van onvruchtbare gesprekken maar om de waarheid te ontdekken. Hij wilde niet aanvallen wat hij wist dat eeuwig was, namelijk de ware kerk van de Heere. Hij beloofde voor zich en voor zijn broeders, dat zij zich verbeteren zouden, indien zij van dwaling overtuigd werden. En mocht het God behagen, zo riep hij uit, dat wij zonder verder te gaan en in plaats van tegen elkaar te strijden, uit één mond een loflied konden aanheffen en elkaar de broederhand reiken.

Vervolgens ontwikkelde BEZA de voornaamste leerstukken van de Hervorming en verklaarde, ten aanzien van de tucht onder anderen, dat de Hervormde belijdenis voorschreef, gehoorzaamheid aan Koning en overheden, met dit voorbehoud alleen, dat de eerste gehoorzaamheid aan God is verschuldigd, de Koning der Koningen en de Heere der Heeren. Aan het einde van zijn rede boog hij andermaal de knieen met zijn broeders en bood daarna KAREL IX de geloofsbelijdenis van de Hervormde kerken in Frankrijk.

Een diep stilzwijgen heerste in de vergadering tot op het ogenblik, waarop hij zei, sprekende van het Avondmaal, indien iemand mij vraagt of zij CHRISTUS verwijderen van het Avondmaal, wij antwoorden: nee! Maar wanneer wij zoals nodig, is, op de afstand letten, waar van Zijn lichamelijke tegenwoordigheid en van Zijn eigenlijk gezegde mensheid wordt gesproken dan zeggen wij, zover de hemel verwijderd is van de aarde zover is zijn lichaam verwijderd van het brood en van de wijn.

Bij deze woorden, werden luide kreten van afkeuring door de bisschoppen aangeheven. Sommige riepen: *hij is een Godslasteraar*. Anderen stonden op en wilden zich verwijderen. De kardinaal DE TOURNON viel de spreker in de reden, en verzocht de koning om aan BEZA het zwijgen op te leggen, of om aan de prelaten toe te staan dat zij zich verwijderden. Maar de koning, de koningin en de prinsen bleven rustig op hun plaatsen, en BEZA had gelegenheid om zijn denkbeelden te ontwikkelen, die hier op neerkwamen: dat wel het lichaam van CHRISTUS in de hemel en nergens elders is, maar dat ook de gelovige, in een geestelijke zin deel heeft aan Zijn lichaam en bloed, door het geloof.

Nauwelijks had hij geëindigd, of de kardinaal de TOURNON sprak, bevende van gramschap tot de Koning: wij dachten wel dat deze nieuwe Evangelisten dingen zouden spreken die het gehoor van een zeer Christelijke Koning onwaardig waren. Maar wij bidden u daaraan geen geloof te hechten en uw oordeel op te schorten, tot dat deze beantwoord is, wij twijfelen er niet aan of u zult terugkeren.... (en terstond zich herhalende), nee niet terugkeren, maar bewaard worden bij het ware geloof.

Het is niet onbelangrijk een gesprek te lezen, dat over dit zonderling voorval, ruim een eeuw later is ingevoerd, tussen BOSSUET, BASNAGE, en BAYLE. Het is de

Kardinaal DE TOURNON, de oudsten van de Franse Kardinalen, een grijsaard van twee en zeventig jaren, vanwege zijn ouderdom toe te geven, dat hij zich door drift liet vervoeren. Maar hoe zal men het ijdel geschreeuw van de overige hoofden van de kerk verklaren. BEZA had niet anders gedaan, dan de leer van de Hervormden over het Avondmaal, in bepaalde bewoordingen terug te geven. En de prelaten konden verondersteld worden deze te kennen, gelijk zij verwachten konden dat BEZA deze zou voorstaan. Wat betekende dan die drift en die ogenblikkelijke opgewondenheid? Of zij was geveinsd of zij was onzinnig. Het was slechts om een voorwendsel te vinden, dat de samenspraak kon worden afgebroken. Want al neemt men ook aan dat de bisschoppen in hun tegenstanders slechts beschuldigden zagen, men had de beschuldigden ten minste het recht moeten laten, om zijn overtuiging uit te spreken, maar dat men hem met de aanklacht van Godslastering het zwijgen oplegde, dat wordt met reden als de grootste tegenstrijdigheid geoordeeld.

Na de zitting hielden de prelaten raad met hun godgeleerden om te overleggen wat hun te doen stond. Gave God, zo sprak de Kardinaal DE LORRAINE dat hij stom of dat wij doof geweest waren. Hun verlegenheid was groot. Eindelijk moest men toch antwoorden, en nu niet langer door strafoefeningen, maar door redenen. Zij kwamen dan overeen dat men zich bepalen zou tot de behandeling van twee punten, de Kerk en het Avondmaal, terwijl aan CLAUDE D'ESPENCE, de geleerdste van hun leraars, werd opgedragen om de bouwstoffen te verzamelen voor een redevoering, die door de Kardinaal DE LORRAINE moest worden uitgesproken. In die tussentijd besloten de bisschoppen een geloofsbelijdenis op te stellen, die door hen allen zou ondertekend worden, en die zij daarna ter tekening wilden aanbieden aan de Hervormde leraars. Weigerden deze laatste, dan moest de banvloek onmiddellijk over hen worden uitgesproken, en alle onderhandeling gesloten. Op zulk een wijze meende de Roomse kerk met haar tegenstanders te moeten handelen. Ofschoon het gezegd moet worden, dat er enkele Katholieke godgeleerden waren, die de besluiten van de meerderheid durfden bestrijden.

Toen de afgevaardigden van de kerken van één en ander kennis bekomen hadden, beklaagden zij zich bij de koning, zeggende dat het strijdig was met alle Goddelijke en menselijke wetten, om hen onverhoord te veroordelen, zelfs al wilde men aannemen dat de bisschoppen hun rechters moesten zijn. Zij voegden er bij: wij verklaren plechtig, dat wij onschuldig zijn, wanneer soms omdat men ons niet heeft gehoord, de beroeringen niet bedaren of tot onze smart nog meerder worden, want wij hebben op alle mogelijke wijze de vrede gezocht. Deze poging bleef niet zonder vrucht. De kanselier beloofde dat aan deze klacht zou worden tegemoet gekomen, en hij noodzaakte de bisschoppen om van hun voornemen af te zien.

Het was op de 16 september, dat de kardinaal de LORRAINE, in hetzelfde repertorium te Poissy, voor dezelfde vergadering, zijn rede uitsprak over de beide genoemde punten. Hij verklaarde dat de kerk niet dwalen kon, en dat, zo één of ander deel van haar in dwaling vervallen mocht, de stoel van Rome beslissen moest, als zijnde deze van oude tijden af erkend als het hoofd van de Christenheid. Ten aanzien van het Avondmaal hield hij vast aan de lichamelijke tegenwoordigheid en betreurde, dat juist, dat wat tot een band van de vereniging gegeven was, een oorzaak van onenigheid was geworden. Eindelijk richtte hij een

roerend woord tot de koning en bad hem, om bij de godsdienst te blijven, die zijn voorvaders sinds CLOVIS hem hadden overgeleverd.

BEZA verzocht vergunning om terstond te antwoorden, maar de prelaten waren reeds opgestaan en de kardinaal DE TOURNON zei tot de koning: wanneer zij die zich van ons hebben afgescheiden, onderschrijven willen wat door de kardinaal DE LORRAINE is gezegd, dan zullen zij ook op andere punten in het brede gehoord worden. zo niet, dan worde hun alle gehoor ontzegd en het is best dat uwe majesteit hen heen zendt en zijn rijk van hen zuivere. Dit is de nederige bede van de vergadering van de prelaten, opdat het ook in dit koninkrijk moge wezen: "één geloof, één wet, één koning."

Het werd de Hervormde leraars nu duidelijk, welk een bittere bedoeling deze samenspraak te Poissy naar de bedoeling van de prelaten moest zijn. Geen vrije woordenstrijd, zelfs geen schijn van overweging; geen geduld bij de rechters om ten einde toe de beschuldigden te horen, en dan daarbij de eis, dat men onvoorwaardelijk zou onderschrijven, wat ten aanzien van de beide punten van Kerk en Avondmaal was voorgesteld, waarmee natuurlijk al het overige in nauw verband stond, terwijl een ontkenning zou uitlopen op vloek en verbanning!

Wederom dienden zij bittere klachten in, maar ditmaal vruchteloos. Eigenlijk bestond er van dit ogenblik af geen samenspraak te Poissy meer, en de kardinaal de FERRARE, die juist toen aankwam bevestigde de geestelijkheid in haar overtuiging, zeggende, dat de Paus met het grootste ongenoegen het houden van zulk een nationale kerkvergadering had vernomen. Er hadden nu slechts bijzondere samenkomsten plaats, in tegenwoordigheid van enige willekeurig gekozen personen en de kerkelijke afgevaardigden met de leken mochten daarbij zelfs niet tegenwoordig zijn.

Een zodanige samenkomst had plaats, op de 24 september in het kleine vertrek van de prior te Poissy, waarin BEZA over de beide betwiste punten handelde met de kardinaal DE LORRAINE, doctor CLAUDE D'ESPENCE en een CLAUDE DE SAINTES die half godgeleerde, half kluchtspeler was, en die zijn partij voor een wederdoper hield, omdat hij gezegd had, dat hij de Heilige Geest had ontvangen.

Nog had de kardinaal DE LOIIRAINE een verrassing bereid, zo hij meende, waarvan hij veel verwachtte. Het was een plan om de Lutherse leraars met de Calvinisten te laten strijden. Bij de aanvang van de samenkomst te Poissy, had hij aan de gouverneur van Mets geschreven om hem enige theologanten van de Augsburgse Confessie te zenden, die goed onderwezen waren en sterk vasthielden aan hun beginselen. De geleerden kwamen, maar omdat één van hen aan de pest stierf bij zijn komst te Parijs, durfde men de andere niet onmiddellijk aan het hof te roepen. Doch de kardinaal wilde niet al de vrucht van zijn vernuftige uitvinding verliezen, hij haalde daarom een geschrift voor de dag dat hij van de Graaf PALATYN had ontvangen, en vorderde van de leraars een verklaring, of zij de drie of vier voornaamste artikelen al dan niet wilden onderschrijven. Zij, vroegen daarop enigen tijd om te overleggen.

Den 26 september kwamen zij tot de koningin, die omringd was door de opperhoofden van de kerk en zeiden haar dat zij wensten te weten. of de kardinaal

DE LORRAINE en de andere prelaten, hun namen zouden schrijven onder het uittreksel uit de Augsburgse geloofsbelijdenis, met verwerping van het leerstuk van de transsubstantiatie. “Indien men wil dat wij iets tekenen”, vervolgde BEZA, “dan is het billijk dat de kardinaal DE LORRAINE ook tekene, wat hij in naam van zijn gezelschap voorlegde.” De kardinaal was door deze voorslag zeer geraakt. “Wij staan niet gelijk”, zei hij, “wat mij betreft, ik ben niet gehouden het woord van enige meester te onderschrijven, ik teken noch met hen die deze belijdenis hebben opgesteld, noch met u.” — “Maar”, hernam BEZA, “indien u zelf niet ondertekenen wilt, dan is het ook niet billijk dat van ons te vergen.” — BOSSUET zegt dat BEZA zich hier door een list redde. Maar zo hij dit al deed, hij deed het op het voorbeeld van zijn partij.

Bij deze zelfde samenkomst was ook JACQUES LAINEZ tegenwoordig, de generaal van de Jezuïeten, die met de pauselijke legaat was aangekomen. Hij sprak een rede uit in de Italiaanse taal, die zelfs de heftigste katholieken verbaasde, vanwege haar aanmatiging en bespottelijkheid. Nadat hij de ketters met vossen en wolven vergeleken had, zei hij dat men met hen niet moest redetwisten, maar hen naar het concilie van Trente heenwijzen, en dat noch vrouwen, noch leken over deze aangelegenheden mochten oordelen. Deze laatste aanmerking doelde op CATHARINA DE MEDICIS, die zich daarover zeer beledigd toonde.

Bij de behandeling van het geschil over het Avondmaal, zei de generaal van de Jezuïeten “dat JEZUS CHRISTUS in het Avondmaal tegenwoordig was, evenals een koning, die zelf een rol vervulde bij de feesten, die ter zijner eer werden gegeven”. Hij bleef lang bij deze vergelijking staan, onder het slaken van diepe zuchten en begon aan het eind van zijn rede te schreien. BEZA antwoordde hem met verachting, dat hij van het Avondmaal een grap gemaakt had, waarbij hij wilde, dat JEZUS de speler zou zijn, iets dat te dwaas en te schandelijk was om gezegd en gehoord te worden. Hij liet daarop deze voorvechter eenvoudig rusten en ving een meer ernstig gesprek met CLAUDE D’ESPENCE aan.

Dat was de eerste optreden van de Jezuïeten in Frankrijk, waaruit men wel moeilijk besluiten kon tot de grote rol, die zij later in dit land zouden spelen. De prelaten, die te Parijs verenigd waren, gaven hen vrijheid om zich hier te vestigen, zodat dezelfde vergadering, die, naar de juiste opmerking van een geschiedschrijver, een billijke schikking tussen de godsdiensten had moeten aanbrengen, in plaats daarvan die mensen in het rijk bracht, die voor geen middelen terug deinsden om elke schikking te verhinderen.

Intussen werd de samenspraak te Poissy gedurig binnen engere grenzen beperkt. De koningin moeder droeg aan enige godgeleerden op, om een algemeen formulier op te stellen over de leer van het Avondmaal. De vijf Katholieke afgevaardigden, die uit de meest gematigden waren gekozen, kwamen eindelijk tot een vergelijk met de Hervormden, door middel van zodanige algemene uitdrukkingen, die iedereen naar zijn goedvinden verklaren kan. Als het gerucht hiervan aan het hof gekomen was, verblijdden velen zich daarover en CATHARINA DE MEDICIS liet BEZA roepen om hem haar tevredenheid te betuigen. Ook de kardinaal LORRAINE scheen voldaan, als hij het stuk gelezen had. Maar de vergadering van de geestelijken en de leraars van de SORBONNE protesteerden, zeggende, dat dit stuk was: onvoldoende, bedriegelijk, vals en ketters, en zij boden daarentegen

de koningin een ander stuk aan, in streng katholieke zin opgesteld met bijvoeging van de eis, dat, zo de leraars weigerden te tekenen, zij voor verharde lieden zouden gehouden worden, die van de kerk moesten gescheiden en uit het zeer Christelijk koninkrijk gebannen zijn.

Alzo viel er niets meer te bespreken en de samenkomst eindigde op 9 oktober. Slechts één punt werd daar tot helderheid gebracht, namelijk, dat het een ijdele hoop was, om de twee gemeenten te verenigen door wederkerige toegevendheid, en dat dus of de één door de andere moest verdrongen of de één naast de andere toegelaten worden. Dit laatste denkbeeld was tot hiertoe nog weinig begrepen, maar het begon toch meer ingang te vinden bij sommige nadenkenden, bijzonder bij de kanselier L'HOSPITAL, zoals wij weldra zullen zien.

III.

Verbazende uitbreiding van de hervorming. — Viret te Nismes. — Katholieke kerken opgeheven. — Grote vergaderingen te Parijs. — Vermoedelijke getal sterkte van de Hervormden in dit tijdperk. — Edict van Januari. Wederstand van de Guises en van onderscheiden parlementen.

Hoe slecht ook de uitslag van de samenkomst te Poissy was geweest, toch was de moed van de Hervormden daardoor toegenomen, omdat zij gelukkig genoeg geweest waren, om van hun geloof belijdenis te doen, voor de opperhoofden van het koninkrijk en voor de vorsten van de Katholieke kerk. Men kon hen nu niet langer van schandelijke misdrijven beschuldigen, noch hen, zonder vorm van proces overleveren aan het moordend zwaard. De vreesachtigen en besluitelozen kwamen zich nu rond de banier van de Hervorming scharen, en men zag weer hetzelfde gebeuren, wat in soortgelijke omstandigheden reeds meermalen had plaats gehad.

Belangrijke steden, zoals Milhau, Sainte Foij, Lacaune en honderde dorpen, maakten zich op eenmaal los van het Katholicisme. Zekere Predikant BEAULIEU, deelde aan FAREL mede, dat drie honderd gemeenten van Agenois, de mis ter zijde hadden gesteld. "Ik heb van geloofwaardige mensen horen zeggen", schreef hij, "dat indien er vier, ja zelfs zes duizend leraren waren, zij nuttig konden werkzaam zijn." Het moge waar zijn, dat hierin overdrijving was, het bewijst toch, voor een belangrijke voortgang van de Hervorming.

De oude FAREL ging voor enige tijd terug naar zijn vaderland, en wekte, op zijn doortocht door Grenoble, de gelovigen aldaar op, dat zij hun vergaderingen in de open lucht zouden houden. Een ander prediker, die grote naam had te Geneve en in geheel Zwitserland PIERRE VIRET, kwam in oktober 1561 te Nismes, en reeds de dag na zijn aankomst, verdrongen zich acht duizend toehoorders rondom het spreekgestoelte vanwaar hij het woord voerde.

Hij was nog lijdende aan de gevolgen van twee moordaanslagen, op verschillende tijden tegen hem gesmeed. Eens had een dienstmaagd te Geneve, die door kanunniken was omgekocht, hem zoeken te vergeven en op een andere tijd viel een priester uit Waadland, hem op de grote weg aan en sloeg hem zodanig, dat hij voor dood op de plaats bleef liggen. "Toen ik voor de eerste maal te Nismes

predikte", zo schreef VIRET later, "scheen ik niet meer dan een levend geraamte en het was of ik mijn beenderen slechts daarheen had gebracht, om aldaar begraven te worden. Zelfs de bitterste vijanden van de Hervorming, die mij zagen, hadden medelijden met mij, en zeiden: *Wat is deze ongelukkige in ons land komen doen? Is hij hier gekomen om te sterven?* En men heeft mij verhaald, dat toen ik voor de eerste maal de predikstoel beklom, velen vreesden, dat ik bezwijken zou en mijn rede niet zou kunnen voleindigen." — Maar hij heeft niettemin grotelijks medegewerkt aan de bevordering van de Hervormingszaak te Nismes, te Lyon, te Montpellier en te Orthez. Volgens het getuigenis van zijn tijdgenoten, predikte hij met een, hem bijzonder eigen aangenaamheid. Bij hem was noch de hevigheid van FAREL, noch de diepte van CALVIJN, maar iets zalvends en doordringends, waarom men hem altijd gaarne hoorde. VIRET zat in 1563 voor in de Synode te Lyon. Er bestaan van hem nog enige strijdschriften in levendige en oorspronkelijke stijl en waarvan de exemplaren het kenmerk dragen, dat zij onder het volk van hand tot hand zijn gegaan.

Te midden van deze godsdienstige beweging, werden er vele Katholieke kerken bemachtigd; want op menige plaats was geen priester overgebleven om de oude eredienst te onderhouden, en geen gelovigen om die bij te wonen. In deze kerken vond men nog, crusifix, beelden, relikwieën en andere voorwerpen, die de Hervorming als gedenktekenen van afgoderij beschouwde en die daarom verwoest werden of verbrand. Algemeen vernieuwde men deze verwoestingen, waartegen VIRET en alle wijze mannen van zijn tijd zich krachtig verzetten. Maar hoe kon het ook anders? De Hervormden volgden ook hier onwetende en door gelijke omstandigheden gedreven, de oude Christenen.

CHATEAUBRIAND zegt in zijn beschouwing van de vierde eeuw: "Overal werden de tempels verwoest en aan de kunst een altijd te betreuren schade toegebracht, maar *zoals altijd* moest de stoffelijke vorm bezwijken onder de geestelijke kracht van de bewustheid, die zich bij het menselijke geslacht gevestigd had[26]."

Reeds waren er te Parijs vergaderingen van acht en vijftien duizend, ja volgens sommige geschiedschrijvers van veertig duizend personen. Om alle oploop voor te komen, hield men die buiten de stad. De menigte ging en kwam dan door onderscheiden poorten. Bij deze vergaderingen trad THEODORUS BEZA meermalen als prediker op. De koningin moeder had hem uitgenodigd om in Frankrijk te blijven, omdat men hem wellicht nodig zou hebben. Hij werd zelfs geroepen om een huwelijk aan het hof in te zegenen tussen de hertog DE ROHAN en Mad. DE BARBANCON, in tegenwoordigheid van de koningin van Navarre en van de prins VAN CONDÉ. Ook deze gebeurtenis versterkte de gelovigen in hun

[26] ETUDES Hist. T. II. p. 198. Dcze opmerking geldt van alle grote politieke en godsdienstige denkbeelden. In de dagen van omwenteling werpt het volk de gedenktekenen van de vroegere regering omver. Het symbool, door de volksmenigte voorop gesteld, draagt de kenmerken van deszelfs afkomst en bestemming. Wij willen uit vele één enkele proeve kiezen om de brandende ijver van de beeldstormers in de zestiende eeuw te doen kennen. De grote kerk van St. Croix te Orleans, was in de eerste godsdienstoorlog 's nachts geopend en geplunderd. CONDÉ en COLIGNY kwamen ijlings om deze wanordelijkheid te stuiten. De prins legde een geweer aan op een soldaat, die op een ladder stond om een beeld te verbrijzelen, maar de Hugenoot riep hem bedaard toe: Monseigneur heb een ogenblik geduld tot ik deze afgod verbrijzeld heb en dan, laat mij dan sterven, als het u behaagt!

goed vertrouwen, want de Hervorming werd alzo in openbare en officiële akten erkend.

Deze grote menigte verdeelde zich in twee secties, waarvan de één buiten de poort St. Antoine bijeen kwam, terwijl de andere vergaderde in de voorstad St. Marceau, op een plaats genaamd te Patriarche. Meer dan één prediker trad telkens voor deze vergaderingen op. De vrouwen plaatsten zich in het midden, dan volgden de mannen te voet, dan enige mannen te paard, en eindelijk enige soldaten of schutters, die de ongewapende menigte beschermden.

Te midden van zoveel tegenstrijdige berichten van de tijdgenoten is het moeilijk juist te berekenen, hoe sterk de beide gezindheden waren. BEZA beweert, dat, zo de Hervormden, hetzij te Parijs, hetzij in de provincies, van alle middelen hun ten dienste, gebruik hadden willen maken, zij met hoop op goede uitslag de worsteling hadden kunnen volhouden. De kardinaal DE SAINTE CROIX, een getiteld spion door Rome van 1561 tot 1565 in Frankrijk bezoldigd, bericht in zijn brieven, dat zelfs de leden van de raad, onzeker waren over de getalsterkte van de partijen, en hij eindigt zijn laatste brief met te zeggen, dat het koninkrijk voor de helft aan de Hugenoten was. — Op verzoek van de koningin moeder bood de admiraal DE COLIGNY, deze een lijst aan, waarbij meer dan twee duizend honderd vijftig kerken vrijheid van godsdienst vroegen, terwijl zij de personen en goederen van de Hervormden ter beschikking stelden van de koning. Deze allen waren gevestigde gemeenten, door geordende geestelijken bediend. Indien men nu een juiste opgave van het getal van de gelovigen verlangde, dan zou men hierbij nog de grote menigte van nieuwe leden bij moeten voegen, die nog niet in de gelegenheid waren geweest, om zich naar de regelen van de kerkenorde te vestigen.

Weinige dagen voor de samenkomst te Poissy, had de kanselier L'HOSPITAL, naar men zegt, een brief geschreven en vanwege de koning aan Paus PIUS IV gezonden, waarin de volgende wetenswaardige bijzonderheden voorkwamen: "Het vierde gedeelte van het koninkrijk is van de gemeenschap van de kerk afgescheiden, dit vierde deel bestaat uit edellieden uit de voornaamste burgers van de steden en uit de zodanigen van de mindere standen, die met de wereld bekend en de wapenhandel geoefend zijn, zodat het deze afgescheidenen aan geen krachten ontbreekt. Het ontbreekt hun evenmin aan goede raad, want drie vierde van hen zijn geletterden. Ook hebben zij geen behoefte aan geld om hun zaken voort te zetten, want zij hebben onder hun aantal een ganse menigte van rijk gegoeden, zowel uit de adel, als uit de middenstand."

Het is blijkbaar, dat om het getal van de Hervormden tot een vierde van de bevolking op te voeren, men ook de ontevredenen en besluitelozen mede gerekend had, opdat de kerkvoogd des te eerder zou treden in de beraamde plannen van schikking. Maar de geschiedschrijvers, die beweren, dat de Calvinisten in die tijd niet meer dan een tiende deel van de bevolking uitmaakten, maken zich aan grote overdrijving schuldig. Want hoe zou een zodanige minderheid langdurige en hevige oorlogen hebben kunnen volhouden tegen de Katholieken, in alle delen van het koninkrijk en dezen kunnen dwingen om de vrede te sluiten. Het tiende deel van de bevolking had zich niet zo lang kunnen staande houden, tegenover de negen andere delen.

Te Parijs bleef de lagere klasse, zoals de gilden, de handwerkslieden, de kaaiwerkers, aan de oude eredienst verbonden. De goede burgerij was verdeeld, maar de meerderheid bleef het Katholicisme belijden. De meeste edellieden daarentegen hadden het Hervormd geloof aangenomen, of waren dit ten minste genegen. Zeker heeft de stad Parijs, na de Guises en het hof, de Roomse kerk in Frankrijk staande gehouden.

Intussen was de toestand van de Hervormden in alle opzichten gedwongen en ondragelijk geworden, onder de invloed van het Juli-edict. Dit edict, dat de huiselijke verenigingen toestond, maar de openbare vergaderingen verbood, kon niet ten uitvoer worden gelegd. De nieuw-gelovigen verhieven zich boven deze drukkende wetsbepaling, overal waar zij sterk in getal waren, en de Katholieken, die door de priesters opgeruid of door hun fanatisme weggesleept werden, bedreven allerlei wreedheden, Zij baadden zich in bloed te Tours, te Sens en te Cahors. Te Parijs barstte een onweer los, bekend onder de naam van het oproer van Saint-Medard. Er was nergens orde, regel of gezag. Het werd dus hoog tijd om in dat alles te voorzien. De kardinalen en bisschoppen, getrouw aan hun vervolgings-systeem, raadden om alle predikanten uit het koninkrijk te bannen en de weerspannigen uit te roeien, maar CATHARINA DE MEDICIS en L'HOSPITAL antwoordden, dat dit rechtstreeks tot burgeroorlog leiden zou. De kanselier meende, dat er maar één weg open stond, namelijk, om de openbare vergaderingen van de Calvinisten wettig te erkennen, maar onder het opleggen van bepaalde voorwaarden.

Van daar het edict van Januari 1562, dat in een plechtige vergadering van aanzienlijken overwogen en aangenomen werd. L'HOSPITAL ontwikkelde daar voor de eerste maal het denkbeeld, om de twee godsdiensten nevens elkaar te doen bestaan. Hij beweerde, dat, wanneer de koning voor de ene partij koos, hij noodzakelijk een leger op de been zou moeten brengen om de andere te laten uitroeien en dat het moeilijk zou gaan om de soldaten te laten strijden tegen hun vaders, broeders, zonen en vrienden. "Het geldt hier niet de vraag", zei hij, "om een godsdienst te vestigen, maar om de algemene zaak te handhaven, en velen kunnen burgers zijn, al zijn zij ook geen Christenen. Zelfs een geëxcommuniceerde houdt niet op burger te zijn, en men kan met degenen, die van verschillende meningen zijn in vrede leven, zoals het voorbeeld van zulke huisgezinnen leert, waarin de Katholieken vreedzaam en liefderijk verkeren met de belijders van de nieuwe godsdienst."

De voornaamste bepalingen van het edict van Januari waren de volgende: De belijders van de nieuwe godsdienst, die kerken of kerkelijke eigendommen bemachtigd hadden, moesten deze onverwijld terug geven. Hierbij werd een streng verbod gevoegd, om geen beelden te verwoesten of kruistekenen te verbrijzelen of iets te doen, dat ergernis verwekken kon. Binnen de steden mocht men, noch 's nachts, noch overdag vergaderen, maar wel buiten de poorten, waar men mocht prediken, gebeden en andere godsdienstige verrichtingen houden. Behalve de edellieden mocht niemand gewapend in de vergadering komen. En de dienaren van de regering moesten ten allen tijde bij de godsdienstige verrichtingen worden toegelaten, zo dikwijls zij die verkozen bij te wonen. Ten, slotte was er een bepaling bijgevoegd, die geheel en al de geest van de tijd doet kennen, dat namelijk de leraars in handen van de burgerlijke overheid een eed afleggen

moesten, waarbij zij beloofden, dat zij zouden prediken in overeenstemming met het Woord van God en de geloofsbelijdenis van Nicea, *ten einde*, zo luidde de bepaling, *onze onderdanen met geen nieuwe ketterijen te vervullen*. De Predikanten verzetten zich daartegen niet, want zij vonden in deze verplichtingen een waarborg tegen de inmenging van leerstellingen, die strijdig waren met hun geloofsbelijdenis.

Dit Januari-edict was meer geschikt voor de behoefte van Parijs en van de noordelijke en midden provincies, dan voor die van de overige delen van het land. Hoe was het toch mogelijk, dat gehele steden hun godsdienstoefening buiten de stadsmuren hielden, en wat nuttigheid had het kerken terug te geven, die, bij gebrek aan Katholieken toch ledig moesten blijven staan? Doch BEZA. en zijn ambtgenoten, ofschoon erkennende, dat men meer had kunnen hopen, nodigden de gelovigen uit, in naam van God, om het edict te gehoorzamen, en gelukkig werden hun raadgevingen algemeen gevolgd. Men gaf de kerkgebouwen terug, betaalde tienden aan de priesters, en de Hervormden hielden zich met niets anders bezig dan om hun gemeente te regelen onder de waarborg van de wet.

Bij de tegenpartij was de stemming zo gunstig niet. De Guises hadden geweigerd om bij de vergadering van de aanzienlijken tegenwoordig te zijn en ANNE DE MONTMORENCY was er slechts verschenen om te protesteren tegen het nieuwe besluit. De parlementen van Bordeaux, van Toulouse, van Rouaan en van Grenoble, vaardigden het edict zonder tegenstreven uit. Dat van Dyon daarentegen, hetwelk onder de invloed stond van de hertog VAN AUMALE, broeder van kardinaal DE LORRAINE kwam daartegen in formeel verzet. Het parlement van Parijs gaf niet toe, dan nadat verscheiden brieven met het kabinet van de koning gewisseld waren, en voegde er nog deze clausule bij: “In aanmerking genomen de dringende noodzakelijkheid, zonder de nieuwe godsdienst goed te keuren en tot zolang als er een andere bepaling zal gemaakt zijn.”

Ondanks deze tegenstand werd toch de toestand dragelijker en de openbare vrede zou zich van lieverlede hebben kunnen herstellen, toen de afval van ANTOINE DE BOURBON, luitenant-generaal van het koninkrijk, het begin werd van de burgeroorlog en van de schromelijkste onheilen.

IV.

Listen, aangewend bij Antoine van Bourbon, de luitenant-generaal van het Koninkrijk. — Afval van deze vorst. — Jeanne d'Albret. — Haar vroomheid en standvastigheid. — Terugkeer in Bearn. — Wijs bestuur en moed van de koningin van Navarre.

De vijanden van de Hervorming waren schrander genoeg, om bij hun ontwerpen de prins VAN CONDÉ en veel meer nog om COLIGNY buiten het spel te laten, want zij wisten, dat deze te hooghartig waren en tevens te vaste wil hadden, om zich te laten vangen. De koning van Navarre was een meer gemakkelijke prooi voor hun aanslagen, en de afgezant van de Paus, de kardinaals, de Lotharingse vorsten en de Spaanse afgezant verenigden daartoe hun krachten. De volgende bijzonderheden zijn door de verdedigers van de Roomse kerk zelf gestaafd, en

men moet zich die in het geheugen terug roepen, om er enig geloof aan te kunnen hechten.

Allereerst werd er op de jaloezie van de koning van Navarre gewerkt, door hem voor te houden, dat hij, niettegenstaande zijn titel van luitenant-generaal, eerst de tweede of derde persoon onder de Calvinisten was. Men liet hem overal slechte vrouwen ontmoeten, omdat het bekend was, dat hij zich gemakkelijk overgaf aan onedele driften. Bovenal vleidde men hem met de herstelling van het koninkrijk van Navarre of van een gelijke waardigheid. FILIPS II liet hem zonder zich, gelijk licht te begrijpen is, schriftelijk te verbinden, door zijn gezant het koninkrijk Tunis in Afrika aanbieden, of het eiland Sardinie, waarvan hij opperhoofd zou zijn, onder voorwaarde van een jaarlijkse uitkering. In sommige gedenkschriften van die tijd vinden wij het verhaal van de fantastische en wondervolle beschrijvingen, die hem van dat land werden gegeven: het zou, volgens deze, één van die gelukkige eilanden zijn, zoals die alleen in de fabels worden gevonden. En de heilige stoel, die zich ook tot deze toneelvertoning leende, beloofde zijn goede diensten om dit heerlijk koninkrijk aan ANTOINE DE BOURBON te bezorgen.

De geschiedschrijver DAVILA, die overigens de Katholieke partij zeer is toegedaan, drijft zelf de spot niet de lichtgelovigheid van de koning van Navarre "De ambassadeur MANRIQUEZ",[27] zo schrijft hij, "hervatte de onderhandelingen met zijn gewone kunstgrepen, en de voorwaarden en bepalingen werden onderzocht en behandeld, als ware men reeds tot het tekenen van het verdrag genaderd." Ook de kardinaal DE SAINTECROIX, ontdekt met dezelfde vrijmoedigheid de geheimen van deze handel. ANTOINE DE BOURBON bewilligde er in, om zich van *de anderen* (de Calvinisten) af te scheiden, maar hij wilde eerst in het bezit treden van zijn goed, of een billijke vergoeding daarvoor ontvangen. Hij begreep het niet, dat hij zijn geweten verkrachtte, voor het bezit van een ingebeeld koninkrijk.

De Guises zochten hem intussen nog op een andere wijze te vangen. Zij deden de koning van Navarre weten, dat hij hun nicht, MARIA STUART, zou kunnen huwen, wanneer de Paus zijn huwelijk met JEANNE D'ALBRET, om reden van ketterij ontbonden had; en zij lieten hem alzo in de verte de kroon van Schotland zien.

Nu was ANTOINE DE BOURBON verblind, verleid en overwonnen, en hij maakte gebruik van een samenkomst van Godgeleerden van onderscheiden belijdenis, om te verklaren, dat de Calvinistische leraars, met al hun grootspraak niet waren opgewassen geweest tegen de Katholieken, en in zijn opgewondenheid, zoals die natuurlijk is bij iemand, die zich zelf verkoopt, noemde hij hen kwakzalvers en indringers, met wie hij niet meer te maken wilde hebben. De kardinaal DE LORRAINE, dit horende, riep op triomferende toon uit: "Ziedaar dan wat de kracht van de waarheid heeft uitgewerkt, in die bijeenkomsten, die men mij zo dikwijls heeft verweten."

---

[27] Hist. Des gueres civiles de France. T. I. p. 115.

BEZA, die door de koning van Navarre naar Frankrijk geroepen was, bad hem meermalen dringend, dat hij toch de goede zaak van de godsdienst niet zou verlaten. Maar hij werd slecht ontvangen, en schreef in een brief aan CALVYN (26 febr. 1562): "Zelden heb ik een voorbeeld van zulk verraad en van zo grote boosheid gezien. In één van de gehoren, die hij mij verleende, durfde hij mij behandelen, alsof ik onkundig ware in dingen, die zelfs de kinderen weten."

Ook CALVYN schreef dringende brieven aan de koning, maar te vergeefs. JEANNE D'ALBRET wendde vruchteloos haar gebeden en tranen aan. "De gehele wereld", zegt BEZA, "*zag haar met medelijden aan, behalve de koning, haar gemaal, die ten enenmale verblind was*." ANTOINE DE BOURBON werd hevig tegen haar, tot mishandeling toe, en omdat zij niets meer te hopen had, trok zij zich in Bearn terug.

JEANNE D'ALBRET, geboren te Pau in 1528, was de enige dochter van MARGARETHA VAN VALOIS. Zij bezat de voortreffelijke eigenschappen van haar moeder, maar met meer standvastige vroomheid en een meer vast karakter. Haar opvoeding was met zorg behandeld, zij verstond het Grieks, het Latijn en het Spaans, en maakte zo gemakkelijk verzen, dat zij een dichterlijke wedstrijd kon volhouden met JOACHIM DU BELLAY. Zij huwde in 1548 met ANTOINE DE BOURBON, en verkreeg in 1555, bij de dood van haar vader de titel, van koningin van Navarre. JEANNE was niet zo haastig als haar echtgenoot om de leerstellingen van de Hervorming te omhelzen en kwam daartoe eerst in 1560; maar als zij die eenmaal aangenomen had, bleef zij ook onveranderlijk getrouw. CATHARINA DE MEDICIS raadde haar om zich te schikken naar de veranderde gezindheid van de koning van Navarre, maar zij antwoordde met die gloed, die ons de nieuw bekeerde doet kennen: "Mevrouw, liever dan naar de mis te gaan, zou ik, indien ik mijn koninkrijk en mijn zoon in mijn handen had, beide in de diepte van de zee werpen, wanneer zij mij wilden verhinderen." — Toen zij gereed was om naar Bearn te vertrekken, drukte zij haar zoon aan haar hart en bad hem, badende in tranen, dat hij het geloof bewaren mocht, waarin hij opgevoed was. — HENDRIK IV heeft die tranen en die beden van zijn moeder vergeten!

In haar staten terug gekeerd, vatte zij het werk op, waarin MARGARETHA VAN VALOIS haar was voorgegaan. Zij richtte scholen, colleges, hospitalen op, en gaf een nieuw wetboek, dat een heerlijk gedenkstuk van gezond verstand en wijsheid mag worden genoemd en dat bekend is onder de naam van *Stil de la reine* JEHANNE. Weldra was er niet één bedelaar meer in Bearn. De kinderen van armen, die aanleg toonden tot het leren van kunsten en wetenschappen, werden voor rekening van de schatkist onderwezen. Dronkenschap, woeker en hasardspel werden streng verboden en tegengegaan. Met het nieuwe geloof begonnen alle kunsten te bloeien, en nog heden ten dage, na drie eeuwen, noemt het volk van Bearn, met vrome weemoed de naam van de *goede koningin*, die zoveel voor de welvaart van hun land heeft gedaan.

JEANNE D'ALBRET had, bij dit alles, menige strijd te strijden en menig gevaar te ontworstelen. De kardinaal D'ARMAGNAC verweet haar op bevel van de prins, dat zij een ketterij op haar grondgebied had ingevoerd, die tot schrikkelijke uitersten leidde. "U doet mij, om uw wil, blozen," antwoordde zij; "doe de balk uit

uw oog, om de splinter in het oog van de broeder te zien; reinig de aarde van het bloed van zoveel rechtvaardigen, dat door de uwen vergoten is."

In 1563 daagde PIUS VI de koningin van Navarre voor de rechtbank van de Inquisitie, om te verschijnen binnen zes maanden, op verbeuren van haar kroon en van haar goederen. Zij beklaagde zich daarover bij alle de vorsten van Europa, en op raad van de kanselier L'HOSPITAL, deed KAREL IX de kerkvoogd weten, dat hij deze poging, om een onderdaan en vasalle van de Franse kroon, aan haar natuurlijke rechten te onttrekken, zeer euvel opnam. De Paus deinsde terug. De dagen van GREGORIUS VII waren voorbij. Maar nauwelijks was JEANNE D'ALBRET aan dit gevaar ontkomen of een nieuw bedreigde haar. De geschiedschrijver DE THOU verhaalt, dat aan het hof van Madrid het plan was gesmeed om haar met haar kinderen op te lichten en aan de Inquisitie over te leveren. ELISABETH, de vrouw van FILIPS II en een Franse prinses, gaf haar bloedverwante kennis van dit plan en het werd verijdeld. Ware JEANNE D'ALBRET op hoger standpunt geplaatst geweest, zij ware misschien de eerste vrouw van haar eeuw geworden. "Zij was," zegt de abt te LABOUREUR, in zijn aantekeningen op de *gedenkschriften van Castelnau*, "de schranderste, de edelmoedigste, de geleerdste vorstin van haar tijd; haar hart was de zetel van alle deugden en edele hoedanigheden. En AGRIPPA D'AUBIGNÉ, voegt er bij: "Zij was alleen vrouw door haar sekse, haar ziel was van mannelijke kracht vervuld, haar geest was berekend voor grote dingen en haar hart was onwrikbaar in de grootste tegenspoed!

Wat HENDRIK IV uitnemends had, dat erfde hij van zijn edele moeder, zijn ridderlijk karakter, zijn edelmoedigheid, zijn liefde tot zijn volk. En zo dikwijls Frankrijk de naam noemt van de meest populaire koning, het moet daarmee de naam verenigen van JEANNE D'ALBRET.

V.

Het complot van de Guises. — De Hervormden van Vassy. — Moord van Vassy. — De leraar Morel. — De Bijbel en de hertog van Guise. — Of deze de moord bevolen heeft? — Grote angst van de Calvinisten. — Klachten van het Consistorie te Parijs.

De afval van de koning van Navarre leverde die uitkomsten op, welke de Katholieke partij zich daarvan had voorgesteld. COLIGNY en zijn broeders verwijderden zich van het hof, omdat zij zagen, dat zij met wantrouwen behandeld werden. De prins DE CONDÉ die men gaarne ter zijde wilde schuiven, vestigde zich te Parijs; en de Guises kregen de handen ruim, tot zulke handelingen, als men in meer gewone tijden misdaden van hoogverraad zou hebben genoemd. Zij sloten een verbond met de koning van Spanje en de hertog van Savoije, en gaven hun woord om het koninkrijk voor deze open te stellen, tot uitroeiing van de ketters. Te gelijkertijd verscheurden zij gewelddadig bij de moord van Vassy, het edict van Januari.

Vassy was een kleine sterke stad in het graafschap Champagne. Zij telde ongeveer drieduizend, inwoners, waarvan het derde deel, de bevolking van de omliggende dorpen niet mede gerekend, het Gereformeerd geloof beleed. Deze verandering

van godsdienst vertoornde de Lorrains, die niet ver van daar op het domein Joinville zich gevestigd hadden, en in het bijzonder een zeer bejaarde dame, de hertogin weduwe DE GUISE, die zich niet begrijpen kon, waarom men nog niet alle Hugenoten had ter dood gebracht. Zij beweerde, dat de inwoners van Vassy, als vazallen van haar kleindochter MARIA STUART, het recht niet hadden om zonder haar verlof van godsdienst te veranderen. Zij bedreigde hen met een schrikkelijke wraak, en omdat men zich om deze bedreiging niet bekommerde, droeg zij aan haar zoon FRANÇOIS DE GUISE op, om aan deze weerspannigen een geducht voorbeeld te stellen.

Het was op de 28 februari 1562, dat de hertog, door de koning van Navarre uitgenodigd om naar Parijs te komen, tot onderdrukking van de Hugenoten, het kasteel van Joinville verliet, met een escorte van vele edellieden en twee honderd ruiters. De volgende morgen te Brousseval, een dorp, dat een vierde mijl van Vassy was gelegen, komende, hoorde hij de klokken luiden. en vroeg aan één van zijn vertrouwden, "wat is dat?" — "Dat is de preek van de Hugenoten," was het antwoord. "Bij God!" riep de Hertog uit, "wij zullen hen zo straks Hugenoten op een andere wijze!"

Bij zijn komst te Vassy, zondag 1 maart, voegden zich een zestigtal ruiters en schutters hij hem. Hij stapte af bij het klooster en liet de prior en de prevoost roepen, die beide grote vijanden van de nieuwe leer waren. Middelerwijl waren de Hervormden, ten getale van ongeveer twaalf honderd in een schuur verenigd, om hun godsdienstoefening te houden, onder de bescherming van het Januari-edict. Geen van hen was gewapend, met uitzondering van twee vreemdelingen, vermoedelijk edellieden, die hun degens droegen. De soldaten van de hertog, aan het hoofd van het escorte geplaatst, naderden de schuur en schreeuwden: *Hugenoten, ketters, honden, oproerlingen tegen de koning en tegen God!* De gelovigen haasten zich om de deuren te sluiten, maar de anderen sprongen van hun paarden, roepende: dood, dood de Hugenoten!

De eerste die hen ontmoette was een arme wijnverkoper. "In Wie gelooft u?" "Ik geloof in JEZUS CHRISTUS," antwoordde de man, en een lanssteek deed hem dood neervallen. Twee anderen werden bij de deur gedood, en van buiten loste men geweerschoten op degenen, die zich voor de opening van de schuur vertoonden. De Calvinisten hadden stenen verzameld om zich te verdedigen. Op het gerucht van deze opschudding kwam GUISE toeschieten en wierp zich onder de menigte. Terstond wordt hij door een steenworp in het aangezicht getroffen. zodat zijn bloed stroomde. Dat verdubbelde de woede van de zijnen, en hij ook geraakte buiten zichzelf. Nu werd er geen leeftijd of sekse meer verschoond, en een verschrikkelijke moord begon. Sommigen wierpen zich op de knieën en smeekten met gevouwen handen genade in de naam van JEZUS CHRISTUS. "U roept tot uw CHRISTUS," was het antwoord, "waar is hij nu?" Anderen maakten openingen in het dak en zochten over de stadsmuren te ontkomen. Maar zij vielen, door geweerschoten getroffen, gelijk een oud geschiedschrijver zegt, als duiven van het dak.

De predikant LEONARD MOREL lag geknield op de predikstoel en riep tot de God aller barmhartigheden. Een geweer werd op hem gelost, hij wilde ontsnappen, maar dicht bij de deur viel hij over een lijk en werd door degenstoten aan de

rechter schouder en het hoofd getroffen. Hij meende dodelijk getroffen te zijn en riep uit: *Heere! ik beveel mijn ziel in Uw handen, want U hebt mij gekocht!* Maar twee edellieden die daarbij stonden zeiden: Dat is de predikant, laat ons hem bij de hertog brengen. Men droeg hem daar heen, want lopen kon hij niet. De hertog zei tot hem: bent u predikant! wie maakt u zo stout om dit volk te verleiden! Ik ben geen verleider, antwoordde MOREL, ik heb het evangelie van JEZUS CHRISTUS gepredikt! — Mon Dieu, zei de hertog, predikt het evangelie dan verleiding? U bent de oorzaak van de dood van alle dezen, u zult terstond worden opgehangen: Ga, prevoost, dat men terstond een galg oprichte. Maar gelukkig, niemand van deze wreden wilde de post van beul waarnemen. MOREL werd dus in verzekerde bewaring gehouden, en dit oponthoud redde hem.

Zestien personen bleven op de plaats van deze slachting dood en tweehonderd anderen werden, sommigen dodelijk gewond. De lijken werden geplunderd, en enige dagen daarna hielden de knechten van de hertog openlijk verkoping van het geroofde, anderen het aanbiedende zoals CRESPIN zegt, evenals een deurwaarder die in beslag genomen goederen verkoopt.

Te midden van de slachting die te Vassy werd aangericht, bracht men de Bijbel van de Calvinisten aan de hertog. Hij zond die terstond aan zijn broeder de kardinaal LOUIS DE GUISE, die op de muren van het kerkhof post had gevat. Zie, zei hij, daar hebt u de titels van de boeken van de Hugenoten! — Dit boek bevat geen kwaad antwoordde de kardinaal, het is de heilige Schrift! — wat, de heilige Schrift? Het is meer dan vijftienhonderd jaren geleden dat deze is opgesteld, en deze boeken zijn eerst een jaar geleden gedrukt. Nee, dat kan niet deugen. De kardinaal kon zich niet onthouden van te zeggen: mijn broeder heeft ongelijk.

Deze bijzonderheid verdient door de geschiedenis bewaard te worden, want zij is een vernieuwd bewijs van de verregaande onkunde van de voornaamste verdediger van de Roomse kerk.

De hertog wandelde op en neder, zich, op de lippen bijtende, hetgeen bij hem een bewijs van hevige woede was. Hij ontbood de plaatselijke rechter en verweet deze dat hij de samenkomsten van de Calvinisten had geduld. De rechter beriep zich op het edict van Januari. Maar GUISE, de hand slaande aan het gevest van zijn degen, antwoordde: Het edict van Januari, hoe hecht ook, zal weldra door het zwaard worden vernietigd! Toen hij de volgende dag te Eclairon was, waarschuwden hem zijn vrienden dat de Hugenoten zich beklaagd hadden bij de koning, "Dat zij tot de koning gaan", zei hij met verachting, "zij zullen er noch van hun admiraal, noch van hun kanselier vinden." Bij verder indenken evenwel, begreep hij, dat het geen zaak van geringe betekenis was, deze slachting te hebben veroorzaakt in een tijd van vrede. Hij zond daarom een zaakgelastigde naar Vassy om in schijn een onderzoek te beginnen. Men strooide uit, dat de Hugenoten de eerste aanvallers waren geweest, en begreep niet, dat het onwaarschijnlijk, ja ongerijmd moest worden geacht, dat ongewapende mensen, die zich met vrouwen en kinderen rondom een predikstoel verzameld hadden, het eerst de talrijke bende van FRANÇOIS DE GUISE zouden hebben aangerand. Het volgende jaar verzekerde de hertog, als hij op zijn sterfbed lag, dat de moord van Vassy van hem niet was uitgegaan of bevolen. Wij willen hem op zijn woord geloven ondanks de

bezwarende aanmerkingen van BAYLE, want het ware bedroevend, in de verdediger van Metz, de overwinnaar van Renty, in de edele en dappere krijgsbevelhebber, het lage opperhoofd van moordenaren te moeten erkennen. Maar toch had hij een welberaamd plan, om ten minste enige hevige maatregelen tegen de Hugenoten van Vassy te wenden. En wat heeft hij gedaan om de moord te beletten? Was hij de man, die men niet gehoorzamen moest? slechts dit deed hij, dat hij, toen de zaak bijna afgelopen was, op verzoek van de hertogin DE GUISE, bevel gaf om de zwangere vrouwen te sparen. Daarenboven heeft hij zelfs geen enkele van de moordenaars vervolgd of hun werk afgekeurd. Men moge dan geloven dat hij de moord niet vooraf had beraamd, maar het laat zich niet ontkennen, dat hij op het ogenblik zelf zijn toestemming heeft gegeven. Het bloed van Vassy komt op zijn hoofd. Hij, zijn zoon en zijn geslacht zijn daarvoor gestraft en het woord is vervuld, "die het zwaard nemen zullen door het zwaard vergaan."

De tijding van de moord te Vassy, maakte door het gehele koninkrijk een diepe indruk, en vervulde alle Hervormden met verontwaardiging en schrik. Het gold hier geen misdaad door de heffe des volks, onder aanvoering van verachtelijke priesters of lage monniken gepleegd. Het was één van de aanzienlijkste van Frankrijk, die, met verkrachting van de wet, het bloed van de gelovigen in stromen had vergoten. Indien zulk een aanslag ongestraft bleef, waar was dan de gerechtigheid,, en welke waarborg bestond er dat men niet haast op één of andere wijze vermoord zou worden.

Te Parijs was de ontzetting zo groot, dat men vreesde voor een onmiddellijke wapening en de maarschalk DE MONTMORENCY, gouverneur van de stad, verzocht de gelovigen om hun vergaderingen op te schorten. Maar zij antwoordden, dat zij aan hun vijanden gewonnen spel zouden geven en stilzwijgend erkennen, dat er in het koninkrijk een macht was boven de wet. Zij bepaalden zich dus tot de vraag aan de maarschalk dat hij gewapenderhand voor de handhaving van de edicten zou zorgen.

De Prins VAN CONDÉ en de voornaamste hoofden van de partij wendden zich tot CATHARINA DE MEDICIS. Zij wezen haar op de onbeschaamdheid van het driemanschap, op het verbond van de Lotharingse vorsten met de koning van Spanje, op de toenemende stoutheid van hun ondernemingen, op de gevaren die het koninklijk gezag bedreigden, en verzekerden, dat zij bereid waren om hun goed en hun leven te offeren voor het belang van de troon, dat nu ten nauwste met dat van het Hervormd geloof was verbonden. CATHARINA bediende zich van haar gewone geveinsdheid, antwoordde ontwijkend en zocht de geheimen van de Calvinisten te doorgronden, om zich daarvan naar de omstandigheden voor of tegen hen te bedienen.

Het Consistorie van Parijs besliste dat men eerst alle wettige middelen te baat zou nemen, alvorens men geweld tegenover geweld stelde, en zond THEODORUS BEZA naar het hof, om te eisen dat de moordenaars voorbeeldig zouden gestraft worden. De koning van Navarre, die het gehoor bij woonde, en zijn nieuwe bondgenoten van zijn goede gezindheid wilde verzekeren, riep uit: "Zij hebben stenen naar mijn broeder, de hertog DE GUISE geworpen; hij heeft de woede van deze lieden niet kunnen beteugelen; maar weet wel, dat wie hem met de vinger

aanraakt, met mij te doen zal hebben." "Sire," antwoordde BEZA, "de kerk in wier naam ik spreek, is wel geroepen om slagen te verduren, geenszins om die te geven; maar het behage u gedachtig te zijn, dat zij evenzeer een aambeeld is, waarop menige hamer is gebroken."

BEZA sprak waarheid. ANTOINE DE BOURBON en zijn medestanders zijn gevallen, de vervolgers rusten sinds lang in hun graf, maar de Hervorming heeft stand gehouden.

VI.

Afwezigheid van alle geregelde macht. — Wapening. — Brieven van Catharina de Medici aan Condé. — Van beide zijden vreemdelingen ingeroepen. — Manifesten van beide partijen. — Verbond van de Calvinistische heren. — Nutteloze samenkomsten. — Barbaarse arresten van het parlement. De Engelsen te Havre.

Wij zijn thans genaderd tot de ***godsdienstoorlogen.***

De geschiedenis van de Hervormden begint zich hier met de algemene geschiedenis van Frankrijk te verenigen, en daar deze, in vele geschriften die in aller handen zijn, wordt beschreven, zullen wij slechts een vluchtig overzicht van de voornaamste daadzaken geven, en ons vooral bepalen tot een getrouwe voorstelling van het inwendig leven van de verdrukte partij.

De hertog DE GUISE hield een zegepralende intocht in Parijs. De priesters drongen de menigte, om de man van Vassy te gemoet te gaan, door hem met JUDAS de Maccabeër te vergelijken en hem de eervolle naam te geven van *verdediger van het geloof*. CATHARINA DE MEDICIS gevoelde zich daardoor in haar moederlijke hoogmoed en in haar rechten als regentes gekrenkt, maar de hertog liet haar geen tijd om zich met de Calvinisten te verenigen. Aangemoedigd door de ondersteuning van de koning van Navarre, van ANNE DE MONTMORENCY en van de maarschalk DE SAINT-ANDRÉ, deed hij KAREL IX en CATHARINA oplichten en hen eerst van Fontainebleau naar Melun, van Melun naar Vincennes en van Vincennes naar Parijs brengen. Het waren de gewichtige dagen van 5 en 6 oktober van het driemanschap.

Nu wist men niet meer bij wie de wettige macht berustte. Het oppergezag was aan het toeval overgelaten. De Hervormden waren in zeker opzicht buiten de wet gesteld, door hem, die hun broeders had vermoord en zij moesten dus op zelfverdediging bedacht zijn. Zij namen dan ook zonder voorafgaand overleg, van het ene einde van het rijk tot het andere de wapenen op, gelijk men in een huis, dat 's nachts door rovers overvallen wordt, allen zich tot zelfverdediging ziet aangorden.

Een geschiedschrijver van de zestiende eeuw merkt hierbij aan: "Het verdient algemeen en altijd bekend zijn, dat de Hervormden, zolang men hen doodde onder de schijn van recht, hoe onrechtvaardig en wreed behandeld, altijd gezwegen en nimmer de hand tot verdediging opgeheven hebben. Maar als het openbaar gezag, als de overheid, de brandstapels moe, het moordzwaard aan het volk in handen

gaf, als zij het eerwaardig gelaat van de gerechtigheid door beroeringen en moordaanslagen in geheel Frankrijk bezoedeld had, als zij toeliet, dat bij trompetgeschal en trommelslag de één de ander vermoordde, was het deze ongelukkigen niet euvel te duiden, dat zij hard tegen hard, wapens tegen wapens stelden, en dat zij door een billijke woede werden weggesleept, bij de ervaring van een woede zonder rechtvaardigheid. De vreemde naties mogen oordelen, op wie de schuld van de oorlog en zijn gevolgen drukt."[28]

De koningin moeder scheen de wapening van de Hugenoten goed te keuren, ja zelfs die te verlangen in naam van KAREL IX. Zij schreef aan de prins VAN CONDÉ: "u zult niet vergeten te waken voor de moeder en haar kinderen, voor het koninkrijk en voor hem, die tot hetzelve in zo nauwe betrekking staat, en die zich verzekerd kan houden dat hij nimmer wordt vergeten. Indien ik mocht sterven alvorens hem mijn erkentelijkheid getoond te hebben, zoals ik verlang, dan zal ik mijn kinderen de nodige bevelen achterlaten. Ik zie zoveel wat mij mishaagt, dat ik nog oneindig meer verstoord zou zijn, indien ik geen vast vertrouwen in u had, dat u mij zult helpen het koninkrijk en het gezag van de koning mijn zoon te bewaren, in spijt van hen, die alles willen bederven." — Dit schrijven werd aan de edellieden van de nieuwe godsdienst toegedaan bekend, en versterkte hen in hun voornemens; want zij meende niet alleen hun zaak, maar die van het koningschap te dienen.

Van beide zijden riep men de vreemdeling in het koninkrijk. De katholieken gaven daarvan het voorbeeld want de paus van Rome wekte in Italië en in Spanje tot een krijgstocht op, gelijk aan die van SIMON DE MONTFORT tegen de Albigenzen; terwijl de Hugenoten op hun beurt de hulp inriepen van alle protestantse volken: Weldra schaarden zich dan ook onder verschillende vanen Spanjaarden, Zwitsers, Duitsers en Engelsen. Dat is de gewone gang van de zaken in tijden van grote strijd over godsdienstige en politieke beginselen. Men verenigt zich, niet volk bij volk, maar geloof bij geloof, omdat het iets hogers geldt dan de nationaliteit en omdat het vaderland slechts dierbaar is, wanneer het de verwachtingen verwezenlijkt die de gemoederen vervullen. Wanneer morgen in Europa een beslissende strijd uitbarstte over grondbeginselen van de politiek, men zou hetzelfde zien gebeuren, dat in de zestiende eeuw voorgevallen is, slechts het opschrift van de banieren en het wachtwoord van de strijdenden zou veranderd zijn.

Door beide partijen werden uitvoerige manifesten openbaar gemaakt, zoals doorgaans bij elke strijd over beginselen. De Calvinisten eisten een strikte uitvoering van het edict van Januari, het in vrijheid stellen van de koning en van de koningin moeder, die zij als gevangenen beschouwden, de terechtstelling van de aanleggers van de moord van Vassy, of ten minste de verwijdering van de hertog DE GUISE en van de twee anderen leden van het driemanschap. De katholieken antwoordden; ten aanzien van het Januari-edict in dubbelzinnige woorden; ten aanzien van de invrijheidstelling van de koning en van de koningin-moeder, dat zij volkomen vrij waren; ten aanzien van de bestraffing van de moordenaars van Vassy, dat er niemand te straffen was; en ten aanzien van de ver-

[28] AGRIPPA D'AUBIGNÉ, Hist. Universelle.

wijdering van de driemannen, dat hun tegenwoordigheid voor het algemeen belang noodzakelijk was.

Het voornaamste van deze voorlopige overeenkomsten was, de acte van vereniging, tussen de prins VAN CONDÉ en de Calvinistische edelen, gesloten op de 10 april 1562 na de viering van het Avondmaal. Allen verzekerden dat zij niet anders voor ogen hadden, dan de bevrijding van de koning en van de koningin, de handhaving van de edicten en de bestraffing dergenen die ze geschonden hadden. Zij verbonden zich door een plechtige eed, om te waken tegen alle godslastering, geweld, roof, verwoesting en alles wat in strijd was met de Goddelijke wet, om goede en getrouwe leraars te beschikken, die leerden Gods wil te doen. Zij benoemden de prins VAN CONDÉ, tot hun hoofd en leidsman, omdat hij van koninklijk bloed en beschermer van de Franse kroon was. Zij beloofden eindelijk, bij hun hoop op de hemel, dat zij hun verplichtingen zouden nakomen met onvoorwaardelijke getrouwheid.

Hun eerste wapenfeiten waren gelukkig. Reeds voor het einde van april, waren zij zonder slag of stoot meester van Orléans, Tours, Bourges, Poitiers, Rouaan, Havre, Lyon, Montauban, Nismes, van de voornaamste sterkten in Normandië, in Poitou, Saintanges, Guyenne, Languedoc en Dauphiné. Het driemanschap, handelde van zijn kant met hevigheid. Het schreef naar willekeur de besluiten van de raad en de arresten van het Parlement voor. Het was er vooral op uit, om de Parijse bevolking aan zijn zaak onvoorwaardelijk te verbinden. De Katholieke burgers werden gewapend en in regimenten ingedeeld. Bij de eerste wapenkreet, rekenden zij op een aantal van vijftig duizend strijders. De gemeenteraad werd permanent verklaard. Kettingen werden aan de hoeken van de straten aangebracht, om zich bij de minste aanval te kunnen barricaderen. Alle procureurs, ontvangers, kwartiermeesters en andere openbare ambtenaren moesten een bewijs leveren, dat zij katholiek waren. De kerken waren de clubs van de tijd, en werden het nog meer gedurende de Ligue. — De Hugenoten kregen bevel op straffe des doods, om binnen vier en twintig uren Parijs te verlaten. De schandelijke beschuldigingen tegen hen, van vroegere tijd, werden weer te berde gebracht. Voortdurend werden er ergerlijke prenten uitgestrooid, waarop men de ketters zag, bezig om de ingewanden van de monniken uitte rukken en de hostie voor de zwijnen te werpen. Het fanatisme van de bevolking werd daardoor tot blinde dolheid aangevuurd en het was genoeg, als men over straat ging, voor een Hugenoot aangezien te worden, om een wisse dood te vinden. BEZA noemt daarvan talrijke voorbeelden op.

De driemannen en de priesters wisten zeer wel hoeveel zij wonnen, door zich van de gunstige stemming dezer machtige stad te verzekeren. Parijs zegt de geschiedschrijver DAVILA, zette alleen aan deze partij meer kracht bij, dan de helft van het koninkrijk had kunnen geven.

COLIGNY liet dit alles niet onopgemerkt. Hij raadde de Prins VAN CONDÉ, om regelrecht op Parijs te trekken omdat de driemannen nog geen leger hadden, en omdat men de handen ruim had tegen over een menigte zonder krijgstucht. Maar CONDÉ weigerde. Als broeder van de Koning van Navarre, en omdat hij eenmaal luitenant generaal van het Koninkrijk worden kon, had hij behoedzaamheid nodig, ook tegen over zijn bitterste vijanden. Een prins van den bloede is niet de geschikste persoon om een partij aan te voeren in ogenblikken van gevaar, als alles

voor de overwinning op het spel moet worden gezet. Indien de Engelse Puriteinen een lid van de koninklijke familie aan hun hoofd hadden gesteld, in plaats van ene CROMWELL, de zoon van het fortuin, zouden zij dan wel overwonnen hebben?

CATHARINA DE MEDICIS stelde voor dat de beide partijen, in onderling overleg zouden treden. Het was het enige middel voor haar om iets te kunnen doen. Op het gebied van de wapenen vermocht zij niets meer, maar werden er onderhandelingen gevoerd, dan rekende zij op haar genie, en vertrouwde dat zij zowel de hoofden van de katholieke, als van de Hervormden, in haar intriges zouden inwikkelen.

De eerste samenkomst had plaats op 21 juni te Thoury. Er was overeen gekomen dat men komen zou, geëscorteerd door een gelijk getal edellieden, die op een afstand van achthonderd passen van elkaar zouden blijven. Maar terwijl de opperhoofden tezamen spraken, naderden de edellieden elkaar, en voelden zich wederkerig tot elkaar getrokken. Eensklaps ontwaakte de oude vriendschap en de partijschappen werden vergeten. Van dat ogenblik af zijn er geen papisten of Hugenoten meer, zij omhelzen elkaar en hun tranen smelten tezamen, zij herinneren zich allen dat zij de jaren van de jeugd tezamen hebben doorgebracht, dat zij uit dezelfde beker gedronken en onder hetzelfde dak gerust hebben. Heilige aandrift des harten! U oefent grotere invloed uit dan de wetenschap van de godgeleerden en de politiek van de staatslieden.

De Koningin-weduwe had met de bisschop MONTLUC, haar geheime raadsman een redmiddel bedacht, namelijk om de hoofden van de beide partijen te bewegen tot een vrijwillige ballingschap. De driemannen zouden zich verwijderen van het hof, de Prins van CONDÉ, de Admiraal en de voornaamste Calvinisten verlieten het koninkrijk, in afwachting van de meerderjarigheid van KAREL IX, en de godsdiensttwisten werden alzo in der minne geschikt. Maar dit denkbeeld, in een tweede samenkomst voorgedragen, was niet anders dan een krijgslist van het hof, waarmede niets gevorderd werd. Intussen was er veel tijd verloren. De Calvinistische edellieden, die op eigen kosten moesten leven, begonnen naar hun haardsteden weer te keren, en het leger van de drie mannen werd sterker. Dit werd eerst opgemerkt bij de vernieuwde vervolging. Het Parlement van Parijs, vaardigde op het einde van juni een edict uit, waarbij bevolen werd om de ketters te vervolgen, en hen te doden, waar men ze vond, als zijnde uitzinnige lieden, vijanden van God en de mensen. Iedere zondag moesten de Priesters, bij hun predicaties dit schrikkelijk bevel voorlezen. Dien ten gevolge wapenden zich boeren en handwerkslieden met alles wat hun maar in handen kwam, en trokken het land door, alsof het van wilde dieren moest gezuiverd worden. De Monniken noemde dit in hun afgrijselijke taal: *de grote jacht openen*. Een nieuw arrest van het Parlement (gegeven 18 augustus) verklaarde al de edellieden, die de Hervorming waren toegedaan, met uitzondering van de Prins Van CONDÉ, verraders van God en van de Koning, daagde hen om binnen drie dagen te verschijnen, bij gebreke waarvan zij zouden gestraft, worden met verbeurdverklaring van hun personen en goederen. Toen kwamen de Calvinisten tot het besluit om ANDELOT te bewegen, dat hij voetknechten uit Duitsland zou zien te krijgen, en dat hij met ELISABETH, Koningin van Engeland, onderhandelen zou, opdat deze hun zes duizend man ter hulpe mocht zenden. Drie duizend moesten te Havre de Grâce binnen komen en drie duizend zouden dienen

tot verdediging van Dieppe en R,ouaan, welke beide in handen van CONDÉ waren. Het verdrag werd getekend 20 september 1562, en de Koningin ELISABETH maakte een manifest bekend, waarin zij voor God en voor de mensen verklaarde, dat zij geen ander oogmerk had, dan de trouwe onderdanen van Koning KAREL IX, haar broeder te beschermen, tegen de overheersing van hun onderdrukkers.

VII.

Beleg van Rouaan. — Wreedheden. — De leraar Marlorat. — Dood van Antoine van Bourbon. — Slag bij Dreux. — Beleg van Orléans. — Moordaanslag op de hertog van Guise. — Opstand. — Onstandvastigheid van de prins de Condé. — Vrede van Amboise. — Ontevredenheid van Coligny.

De Hertog DE GUISE en zijn bondgenoten haastte zich het beleg te slaan voor Rouaan. De Hertog VAN MONTGOMMERY, dezelfde die HENDRIK II dodelijk had gewond in een tournooi, voerde daar het bevel, en hij werd daar gerugsteund door een trouwe bevolking en een sterk garnizoen.

Tussen de belegeraars en de belegerden bestond hetzelfde contrast, dat tachtig jaren later tussen de puriteinen van CROMWELL en de koninklijke ruiters werd waargenomen. In het Katholieke leger heerste een grote losbandigheid. CATHARINA DE MEDICIS, die de partij van de sterksten had gekozen, was vergezeld van haar Staatsdames. De loopgraven werden geopend onder het spelen van de muziek, de hofdames stelden zich tot kamprechters en bepaalden de prijzen voor de ridders. Binnen de stad was alles ernstig en treurig. Geen spel of schouwburg werd er gezien, men vernam niets anders dan predicaties, gebeden en psalmgezang, en na de godsdienstige verrichtingen zag men op de wallen, zelfs de vrouwen nevens haar echtgenoten strijden.

Nadat het beleg, gedurende vijf weken was volgehouden, werd de stad stormenderhand ingenomen, en acht dagen lang aan de woede van de soldaten prijs gegeven. Het Parlement dat zich naar Bouviers had begeven, kwam het werk voltooien, door gerechtelijke moorden. Vele van de voornaamste inwoners werden ter dood veroordeeld, onder andere JEAN DE MANDREVILLE, voorzitter van het hof van schattingen, en de predikant AUGUSTUS MARLORAT. Deze laatste was ook geweest bij de samenkomst te Poissy. Hij was een man van kennis en vroomheid, gematigd van karakter, en die in hoge achting was bij de gelovigen. De Connetable wilde MARLORAT zien, en beschuldigde hem dat hij het volk had verleid. “Indien ik hen verleid heb,” antwoordde de dienaar van CHRISTUS “dan heeft God mij eerst verleid, want ik heb hun niet anders gepredikt, dan het woord van God.” Terwijl zij hem, op een horde naar de galg sleepten, vermaande hij zijn lotgenoten, om de Heere te verheerlijken tot aan van hun jongste snik.

ANTOINE DE BOURBON werd dodelijk gewond, gedurende het beleg, en zijn buitensporige driften, die hij niet beheersen kon, verhaastten zijn dood. In zijn laatste ogenblikken, toen hij reeds het Sacrament van de stervenden, op aanhouden van een Bisschop van het hof ontvangen had, schoon hij tot het gereformeerde geloof weer te keren, want hij verzocht zijn geneesheer om hem uit de Bijbel voor te lezen; met tranen in de ogen, bad hij God om vergeving en beloofde, dat zo hij

genezen mocht, hij het zuiver Evangelie door geheel het Koninkrijk zou laten prediken. Maar het was te laat. ANTOINE DE BOURBON stierf, vier en veertig jaren oud, en de enige lijkrede, die men op hem houden kan is die van ETIENNE TASQUIER. “De Koning van Navarre is gestorven, door een kogel getroffen; hij wordt noch door de één noch door de andere partij betreurd.” De 19e december was de slag bij Dreux. Het leger van de Calvinisten telde slechts vier duizend ruiters en vijf duizend voetknechten, het leger van de Katholieken daarentegen zestien duizend man voetvolk en twee duizend ruiterij. Deze strijdkrachten waren gering voor wie ontmoeting, die zo grote gevolgen moest hebben; terwijl het leger van de drie mannen voor twee derde en dat van de Hugenoten voor de helft uit vreemdelingen bestond. Maar geheel Frankrijk was in oorlog, iedere provincie, iedere stad, ja ieder dorp had haar soldaten, en de troepen die bij Dreux gelegen waren, maakten slechts het kleinste deel van de strijdenden uit.

Meer dan twee uren stonden de beide legers in dodelijke stilte tegenover elkaar. Ieder was in zichzelf gekeerd, zoals de edele LANOUE verhaalt, bedenkende dat hij daar stond tegenover betrekkingen, vrienden en metgezellen.

Eindelijk ving de slag aan, die gedurende zeven uren met verbittering werd gevoerd. Aan de avond van die dag, bedekten acht duizend doden de vlakte. In de aanvang was het voordeel aan de Calvinisten. Enige vluchtelingen brachten het bericht daarvan te Parijs, waarop CATHARINA DE MEDICIS koelbloedig antwoordde: “wel nu wij zullen dan in het Frans tot God bidden!”

Maar de Hertog DE GUISE, die met zijn reserve aanrukte, deed de krijgskans verkeren. COLIGNY zocht vruchteloos de zijnen tot een nieuwe aanval te bewegen, hij kon slechts in goede orde terug trekken. De beide legerhoofden, de Prins van CONDÉ en de Connetable DE MONTMORENCY werden gevangen gemaakt. De Maarschalk DE SAINT-ANDRÉ bleef op het slagveld. “Sterf verrader,” zei een Officier van de Calvinisten, die hem het hoofd met een pistoolschot verbrijzelde, “sterf door de handen van een man die u alles hebt ontroofd.”

Zelfs de winter deed de vijandelijkheden niet eindigen. COLIGNY trok mede te velde in boven- en beneden-Normandië. De Hertog DE GUISE sloeg het beleg voor Orléans, het voornaamste punt van de oorlog en het middelpunt van de ondernemingen van de Calvinisten: “Zijn eenmaal de holen bezet”, zei hij “waarin zich de vossen verbergen, zij zullen door geheel Frankrijk worden vervolgd.”

Reeds waren, ondanks de heldhaftige verdediging van D’ANDELOT en de burgers, twee voorsteden genomen, en de toren bij de brug verwoest, toen in de avond van de 18e februari (1565) de Hertog DE GUISE dodelijk werd gewond, door zekere JEAN POLTROT DE MÉRÈ die hem een pistoolschot door de borst joeg. Hij stierf zes dagen daarna, bitter betreurd door de Katholieke partij. Te Parijs werden vorstelijke lijkdiensten voor hem gehouden, en CATHARINA DE MEDICIS, veinsde een grote droefheid, waarvan zij evenwel niets ondervond.

Vele geschiedschrijvers, waaronder MEZERAY en anderen, verhalen, dat hij in zijn laatste ogenblikken de Koningin-moeder aanraadde, om zo spoedig mogelijk vrede te maken, er bijvoegende, dat wie haar daarin tegenwerkte, een vijand van

de Koning en van de Staat zou zijn. Hij bedoelde niet anders dan verdraagzaamheid aan te raden, Omdat zonder deze, de vrede op geen vaste gronden kon worden gevestigd. Misschien begreep FRANÇOIS DE GUISE, zijn plicht beter in zijn jongste uur, dan hij het in geheel zijn leven had gedaan. De naijver deed hem niet langer dwalen, en de gedachte aan het oordeel van God gaf hem woorden van de waarheid in de mond.

De moordenaar was een edelman van Augoumois en eerst vijf of zes en twintig jaren oud. In zijn jeugd was hij een ijverig Katholiek, diende in Spanje, en had zoveel van de taal en manieren van dit land overgenomen, dat men hem de bijnaam van de *Spanjaard* gegeven had. Toen hij het Gereformeerde geloof had aangenomen, moest hij naar Gelieve wijken, en daar, evenals vele andere edellieden, een handwerk te baat nemen, om te kunnen leven. Zijn karakter was daardoor bitter, zijn verbeelding opgewonden geworden. Toen hij in Frankrijk terug kwam hoorde hij overal klachten tegen de Hertog DE GUISE, die de Hugenoten *de slachter van Vassy* noemden, en de moord van de moordenaar van zijn broeders, scheen hem een daad van wettige wederwraak. Treurig gevolg van godsdienstoorlogen, die de denkbeelden van rechtvaardigheid vervalsen en het gemoed bederven. De ene afgrond roept tot de anderen (Ps. 42: 8).

De dood van de Hertog DE GUISE gaf een andere wending aan de loop van de zaken. ANNE DE MONTMORENCY was gevangen, in het leger van de Katholieken was niet een opperhoofd van enige naam, en CATHARINA DE MEDICIS hervatte de onderhandelingen, die zij eigenlijk nimmer geheel had afgebroken. Zij trachtte CONDÉ te winnen, door te beloven, dat hij Luitenant-generaal van het Koninkrijk zou worden. Deze vorst, die bij de slag van Dreux, in de handen van de Katholieken was gevallen, leefde sinds drie maanden ver van de strenge Calvinisten; hij ademde reeds in gedachte, zegt MEZERAY, de aangename lucht van het hof en van de genoegens daar te vinden, in. En door de kunstgrepen van de Koningin overwonnen, vroeg hij vrijheid om naar Orléans te gaan en daar over de vrede te onderhandelen. Nauwelijks daar aangekomen, richtte hij deze twee vragen aan de Predikanten: Is het zaak nu te eisen dat het Januari-edict in alle artikelen wordt hersteld? Of wel, zo dit niet te verkrijgen is, zou het dan ook goed zijn om met de Koningin in schikking te treden, ten einde de bewegingen in het Koninkrijk te doen bedaren? De Predikanten, die zagen dat hij wankelde, deden hem, in naam van twee en zeventig anderen een schriftelijk verzoek, dat zij vrij en veilig hun godsdienst zouden mogen uitoefenen, zowel in de plaatsen waar die reeds bestond, als daar waar de inwoners dit later zouden vragen.

De Prins sloeg daarop generlei acht, en omdat hij geen kans zag, om de tegenstand van de Predikanten te overwinnen, wendde hij zich tot de edellieden, die hij wist dat vermoeid waren van de oorlog, en deelde hun enige bepalingen mede, waarvoor aan de edellieden godsdienstige voorrechten werden toegestaan. De Predikanten werden daarbij noch gehoord, noch tot de onderhandeling toegelaten, en de meerderheid van de edellieden, nam de voorgestelde artikelen aan.

De Koningin-moeder deed alle moeite om het besluit te verhaasten. Zij vreesde een enkele dag te verliezen, want zij wist, dat, wanneer de admiraal COLIGNY tijd had om te komen, het gebouw van haar listen, met één slag zou instorten.

Zodra de prins DE CONDÉ terug was, bekrachtigde zij de artikelen, en dit verdrag, in de vorm van een edict tot bevrediging opgesteld, werd te Amboise afgekondigd op 19 maart 1563. Het bevatte de volgende artikelen: Vrije uitoefening van godsdienst in de steden, die in de macht van Calvinisten waren, op 7 maart 1563; vergunning aan de heren, die vrije uitoefening van recht hadden, om in de gehele uitgestrektheid van hun gebied vergaderingen tè houden; vergunning aan de edelen van de tweede rang, om in hun huizen godsdienstoefeningen te houden, maar alleen voor de lieden van hun huis; eindelijk voor iedere baljuwschap, die onmiddellijk onder de parlementen ressorteerden, de vrijheid, om een enkele plaats tot eredienst in te richten. Aan alle andere Hervormden werd slechts de huiselijke godsdienst toegestaan. "Ieder kon," dus luidde het verdrag, "vrij in zijn huis leven en wonen, zonder bemoeilijkt te worden, zonder dat zijn geweten in enig opzicht geweld werd aangedaan."

Zeker was er groot verschil tussen de artikelen van Amboise en het edict van Januari. In plaats van algemeen recht, verkreeg de grote menigte van de Hervormden slechts vrijheid op het huiselijk gebied. Alleen de edelen en de gelovigen, die in de nabijheid van een stad, waarin de baljuwschap zetelde, woonden, konden nog vergaderingen houden. De leerlingen van de Hervorming werden afgesloten als de pestzieken in een ziekenhuis.

De admiraal was over dit verdrag zeer verontwaardigd. "Deze pennestreek", zei hij, "vernietigt meer kerken, dan de vijand in tien jaren had kunnen verwoesten." Met geforceerde mars kwam hij op 23 maart te Orléans, hopende, dat hij middel zou vinden, om voordelige voorwaarden te bedingen. Hij stelde zich voor de raad en deed de prins zijn ongenoegen duidelijk blijken. Hij beweerde, dat de zaken van de godsdienst in goede staat waren, dat twee voorname aanleggers van de oorlog dood waren, terwijl de derde gevangen zat, dat men de armen, die het voorbeeld aan de rijken gegeven hadden, opofferde, wanneer de vergaderingen alleen werden toegestaan aan enkele steden en aan de machtige heren, eindelijk, dat de edellieden zelf, die getrouw wilden zijn aan van hun plicht, welhaast beseffen zouden, welke zware ketenen zij zich hadden opgelegd.

Deze toespraak maakte zulk een indruk, dat velen van hen, die zich naar de raad van CONDÉ hadden geschikt, wensten, dat men de zaken kon veranderen. Maar de prins antwoordde altijd, dat hem bijzondere toezeggingen waren gedaan, en dat alles goed zou gaan, wanneer hij luitenant-generaal van het koninkrijk was. COLIGNY moest zich onderwerpen. Orléans werd aan de soldaten van de koning overgegeven en de Hugenoten hielpen hen om Havre op de Engelsen te veroveren.

Zodanig was het einde van de eerste godsdienstoorlog, indien men aldus een eenvoudige wapenstilstand noemen kan, die van beide zijden met achtergedachten werd aangenomen. Niemand was voldaan of kon dit zijn. De hevige Katholieken beklaagden zich niet minder dan de Calvinisten. De staatkundigen begrepen niets van die schikking, waarbij aan enkelen gegeven werd, wat men de menigte onthield. Het edict van bevrediging rustte op geen beginselen hoegenaamd en Frankrijk, dat nog bloedde, na zoveel strijd, had zelfs de tijd niet, om een eerste verband te leggen op deszelfs gapende wonden.

VIII.

Godsdienstoorlog in al de provincies. — Strenge tucht van de hugenoten. — Stilstand. — Wreedheden van de oorlog. — Moord van Cahors. — Gebeurtenissen te Toulouse in 1562. — Tegenstand van de Calvinisten op het capitool. — Hun overgave. — Grote bloedstorting. — Montlue en des Adrets.

Wij hebben de loop van de algemene zaak voorgesteld, wij moeten thans een blik werpen op hetgeen er in de provincies is voorgevallen. De strijd werd niet alleen gevoerd tussen partijhoofden en ordelijke legermachten, maar hij vertoonde zich door het gehele koninkrijk onder allerlei gedaanten. Het was een grote en verschrikkelijke worsteling van de ene provincie met de andere, van de steden onderling, van wijken met wijken, van geslacht met geslacht, van de ene mens met de andere. Nooit misschien is het meer overtuigend gebleken, dat van alle oorlogen de burgeroorlog, en van alle burgeroorlogen de godsdienstoorlogen het ergste zijn.

De uitersten van een revolutionair bewind kunnen ons slechts een flauw denkbeeld daarvan geven. Het fanatisme had Frankrijk tot een land van kannibalen gemaakt en de verbeelding van de zwaarmoedigsten zou zich vergeefs uitputten om al de soorten van stuitende, afschuwelijke en schandelijke strafoefeningen uit te vinden, die in die tijd werden toegepast. Maar de grote les, die ons de aanblik van die schrikkelijke tijd geeft, is deze: dat het beginsel van godsdienstvrijheid de grootste schat van de mensheid is.

Men verwachte dan ook niet, dat wij een uitvoerig bericht van zo vele gruwelen zullen geven. BEZA heeft een geheel boekdeel daarvan vol geschreven. JACQUES DE THOU besteedt daaraan menig boek van zijn geschiedenis, en CRESPIN, JEAN DE SERRES, de gedenkschriften van MONTLUC, van TAVANES, van CONDÉ, van LANOUE en van vijftig anderen zijn er mede vervuld. Die met bijzonderheden bekend wil worden, kan ze daar vinden. Wat ons betreft, de pen zou ons uit de hand vallen, indien wij haar tot zulk een taak wilden gebruiken.

In het begin van de veldtocht hadden de Hugenoten een strenge krijgstucht in acht genomen. Als nieuwe kruisvaarders, die de roepstem van het geweten hadden gevolgd, wilden zij door de strengheid van hun levenswijze het gebruik van de wapenen goed maken. In hun legerplaatsen mochten geen vrouwen, geen kaarten, geen dobbelstenen worden gezien; geen godslastering of onbetamelijk gesprek gehouden worden; geen plundering of roof werd vergund. De edelen betaalden van hun eigen geld, alles, wat zij voor zich of voor hun volk nodig hadden. Die enig geweld pleegde werd dadelijk gestraft. Een zeker heer, DE DAMMARTIN, die de dochter van een dorpsbewoner beledigd had, ontkwam ternauwernood aan de doodstraf. Een ander werd om overspel te Orléans opgehangen; En juist daardoor werd aan het losbandig hof van CATHARINA DE MEDICIS groter indruk teweeg gebracht, dan ooit door verschillende leerstellingen was geschied. Iedere morgen en avond, bij het spijzigen en bij het opstaan van de soldaten, werden openbare gebeden gedaan. De leraars, die bij de compagnieën verdeeld waren, handhaafden de goede orde door hun vermaningen. Nog is er een gebed bewaard, dat in het

leger werd uitgesproken. De Calvinisten baden daarin tot God voor de koning, de koningin-moeder, de prinsen van den bloede en de leden van de raad.

Te Orléans had hetzelfde plaats. Behalve de gewone predicaties en gebeden in de wachtkamers, werd er gewoonlijk een algemeen gebed gedaan, 's morgens ten zes ure, waarna de leraars in vereniging met allen, zonder onderscheid, met alle macht aan de versterkingen gingen arbeiden, om elkaar, ten vier ure in de namiddag, hij het gebed weer te vinden. Ook werd een bijzondere plaats ingericht om de gekwetsten op te nemen, deze werden zeer menslievend behandeld door de aanzienlijkste vrouwen, die daarvoor noch haar bezittingen, noch haar personen spaarden (T. II p. 162).

Maar dit alles duurde, zoals COLIGNY had voorzien, slechts enige maanden. Zulk een krijgstucht, zei hij, is zeker een goede zaak, maar ik vrees, dat deze lieden al hun goedheid op eens verspild hebben. Ik heb aan het hoofd van voetvolk gestaan en meen dit te kennen, maar ik weet dan ook, dat daarbij dikwijls het spreekwoord bewaarheid wordt: *een geestelijk begin, een beestelijk einde*.

De godsdienstige hartstochten en de behoefte aan geld bewogen de Hugenoten om de kerkelijke sieraden te roven. Zij verbrijzelden de heilige vaten, verminkten de beelden van de heiligen en verstrooiden de relikwieën. Daardoor werd bij de Katholieken een woede opgewekt die zich moeilijk laat beschrijven. "U haalt de beelden omver", zeiden zij, "en verwoest de relikwieën van de afgestorvenen, wij zullen zoveel levende beelden vellen, als er in onze handen komen."

De arresten van het parlement deden de volkswoede aangroeien, omdat zij daaraan enige schijn gaf van recht. De boer verliet zijn ploeg en de handwerksman zijn werkplaats. Zij verbonden zich met landlopers, vagebonden en bedelaars, tot vrije benden, gewapend met zeisen, messen en pieken. Zij kozen tot opperhoofd die het toeval hun aanbracht, een berucht rover, ofwel een monnik, een priester, soms een bisschop, en deze benden, door fanatisme en wraakzucht als buiten zichzelf, ontzagen noch wetten, noch vroomheid, noch eerbaarheid. In Champagne gaf men hun de naam van *naaktvoeten*.

Zij vielen de Calvinisten bij overrompeling aan, vermoordden de mannen, onteerden de meisjes en vrouwen, verwoestten de huizen en wijnstokken, roeiden de bomen uit, en maakten gehele kantons onbewoonbaar. Eén van de hoofden van deze losbandigen zei eens: "Er zijn veel te veel mensen in Frankrijk, ik zal er zoveel doden, dat de levensmiddelen goedkoop worden."

De Hugenoten, zoals zich begrijpen laat, namen maatregelen van wedervergelding, maar omdat zij minder talrijk waren, en over het algemeen tot de meer beschaafde klassen behoorden, deden zij minder kwaad dan zij ondervonden.

Hevig vooral waren de uitersten, waartoe men verviel aan het zuiden van de Loire, omdat de Hervormden daar talrijker waren en de bevolking heviger van karakter was. Te Cahors werden vijfhonderd Hugenoten, op één zondag, terwijl zij godsdienst-oefening hielden, aangevallen, en de bisschop PIERRE BERTRANDI, liet hen tot de laatsten toe wurgen. Te Montauban hadden de inwoners de stad verlaten, bij het naderen van de katholieke benden, maar als een menigte van hen

gedood was, trokken de overblijvenden zich binnen de muren terug, en stonden drie belegeringen met heldhaftige standvastigheid door.

De gebeurtenissen te Toulouze, in mei 1562 voorgevallen, kunnen ons een denkbeeld geven van hetgeen er door alle de zuidelijke provincies plaats greep.

Deze stad telde in die tijd vijf en twintig tot dertig duizend Hervormden, voor het grootste deel, burgers, kooplieden, hoogleraren, letterkundigen, studenten en magistraten. Zij hadden hun municipale overheid en schepenen gekozen uit lieden van gelijke richting. Toulouze werd, zoals een oude kroniek zegt, bestuurd door een mengeling van lieden, die tot de katholieke of tot de Hugenoten of tot de weifelende (temporiseurs) behoorden; allen mensen van grote geestvermogens, begaafd met smaak en met rijkdommen; waarbij zich dan nog een vierde soort voegde, namelijk de aanhangers van de oude ketterij (waarschijnlijk van de Albigenzen) die reeds gevestigd en geworteld was[29].

Na de uitvaardiging van het Januari-edict hadden de Hervormden buiten de stadspoort een tempel van hout gesticht, die vijf à zes duizend mensen kon bevatten. Zij gingen op het midden van de dag daarhenen en de vrouwen betoonden niet minder ijver dan de mannen. Met de gebedenboeken en de rozenkransen die zij aan de gordel droegen, hadden zij ook, zegt onze kroniekschrijver, de wijde en wellustige klederen afgelegd en van geen dansen of wereldse liederen werd meer gehoord. Het was of zij door de Heilige Geest werden gedreven en zij deden alzo vrijwillig, wat onze predikers met alle hun vermaningen van de katholieken niet konden gedaan krijgen (p. 50.)

De meerderheid van het parlement bleef daar de eredienst beschermen, en het volk door de verwensingen van de monniken opgezet, viel onder elk voorwendsel de Calvinisten aan en verwoestte hun woningen. Alles getuigde van geweld en van regeringloosheid.

De Hervormden tot het uiterste gedreven en door enige van hun overheden geleid, maakten zich meester van het stadhuis of capitool, in de nacht van de 11 op de 12 mei. Terstond wezen de raadsheren van het Parlement een arrest tegen de schepenen, die deel aan deze onderneming hadden gehad, en lieten gewapende tussenkomst vragen van alle de oversten en edellieden in de omtrek. Daarna vertoonden zij zich aan het volk in Joodse klederen, en gaven bevel om de wapenen op te nemen en de ketters, levend of dood te vatten. Vijf of zes onzinnige raadsheren, liepen door straten, roepende: Plundert en moordt vrijelijk met toestemming van de paus, van de koning en van het hof!

De strijd werd hoe langer hoe heviger. De Calvinisten, die geen wijkplaats in het stadhuis hadden kunnen vinden, werden in hun woningen gegrepen, door de vensters geworpen en in de Garonne gesleept. Enkelen, die naar de gevangenis werden gebracht, doodde men onderweg, en ongelukkig de welgeklede

[29] Histoire de M.G. BOSQUET, sur les troubles advenus en la ville de Toulouze, p. 25.

voorbijgangers! Men ging van de onderstelling uit, dat al wie geen handwerksman of lid van het parlement, of monnik of priester was, een ketter moest zijn.

Een ander kenmerk van de strijd was, dat het volk, zich verbeeldende dat iedere geestesoefening een begin van ketterij was, terstond voor de winkels van de boekverkopers samenschoolde en op de openbare plaatsen alle boeken verbrandde, die zij bevatten. De ellendige menigte, die niet lezen kon, meende dat zij alzo recht goede Katholieke daden deed.

Van alle kerken, zelfs vijf of zes uren in de omtrek, luidden de klokken. Gehele benden van boeren, trokken de stad in, door begeerte naar plundering uitgelokt. De Calvinisten, die op het stadhuis gelegerd waren, bedienden zich van het kanon en verdedigden zich van maandag tot zaterdag met een wanhopige moed. Eindelijk werden zij tot het uiterste gebracht. Zij hadden geen levensmiddelen meer om hun vrouwen en kinderen te voeden, geen kruid meer om hun wapenen te bedienen, en het volk stak het gehele naburige wijk, du Capitole in brand Zij vroegen dus om te onderhandelen roepende: *leve het kruis! leve het kruis!*

De uitslag was, dat zij vrije uittocht verkregen, onder voorwaarde dat zij hun wapenen en goederen in het stadhuis zouden achterlaten. Voor hun vertrek vierden zij het Avondmaal onder vele tranen en gebeden, en ondernamen de aftocht, tussen acht en negen uur ’s avonds, door de poort van Villeneuve. Maar nauwelijks waren zij buiten gekomen, of de ambachtslieden en boeren die van de priesters geleerd hadden, dat men zijn woord aan de ketters niet behoeft te houden, vielen op hen aan en men berekent dat er drie duizend vijfhonderd, in deze ontmoeting gedood werden.

Het parlement ging daarna tot de rechterlijke vervolgingen over. Het begon met zichzelf, door de uitsluiting van twee en twintig raadsheeren, die zonder Hugenoten te zijn, aan hun vrouwen en andere leden van hun familie hadden vergund, om de predicaties bij te wonen. De landrechter, vele schepenen en drie honderd andere ketters werden nog voor de maand maart van het jaar 1563 ter dood gebracht. Vier honderd personen werden bij verstek, tot dezelfde straf veroordeeld. En de priesterschap gaf een zeer scherpe vermaning, onder bedreiging van excommunicatie en eeuwige verdoemenis, om niet alleen de ketters aan te klagen, maar ook allen die hen met raad of hulp of gunsten hadden gediend.

Het gevolg hiervan was, dat het wreedste fanatisme zich openbaarde. Zo verhaalt men van een jongen, nauwelijks twaalf of dertien jaren oud, die van Montanban naar Toulouze kwam, dat hem bevolen werd om een ave Maria op te zeggen. De jongen antwoordde *dat hem dat niet was geleerd,* en direct werd hij aan een galg opgehangen.

Te midden van deze afgrijselijkheden gaven BLAISE DE MONTLUC en de baron DES ADRETS zich nog de akelige eer van door wreedheden zich te onderscheiden. De eerste, een ruw en dom soldaat, was de wreedste van al de katholieke opperhoofden van het zuiden. Hij scheen een onverdragelijke genot te scheppen in bloedige taferelen, hij heeft zelf, in zijn *Commentaren*, met de grootste koelbloedigheid verhaald, al de terechtstellingen die hij had bevolen. Hij werd altijd gevolgd door twee beulen, met scherpe bijlen gewapend, die zijn

lakeien werden genoemd. Hij liet de Hugenoten ophangen of onthoofden, zonder hen te ondervragen en men kende de weg, waarlangs hij gekomen was, aan al de lijken die aan de bomen hingen. Intussen verzuimde hij de zorg voor zijn tijdelijke belangen niet en wist in het bloed goud te vinden. “Te voren”, zegt BRANTÔME, “had hij weinig of niets, maar bij het einde van de oorlog was hij honderd duizend kronen rijk” (t. II. p. 223). En tot loon van zijn daden verkreeg hij de staf van maarschalk van Frankrijk.

Maar, hoe hardvochtig hij was, eenmaal toch ontmoette hij mensen die hem daarin overtroffen. Het waren de Spanjaarden, door FILIPS II gezonden tot hulp van de katholieke partij. MONTLUC had een kleine stad van Agenois ingenomen en joeg allen over de kling die het kasteel hadden verdedigd, maar de vrouwen liet hij heengaan langs een trap die in de muur was uitgehouwen. De Spanjaarden wachtten haar op, op de plaats van het kasteel, en verworgden ze allen met de kleine kinderen, die zij op de armen droegen. MONTLUC deed hen daarover verwijtingen, maar zij antwoordden met de grootste koelbloedigheid: “wij dachten dat het alle vermomde lutheranen waren.”

De baron DES ADRETS, die enige benden van Hugenoten aanvoerde, toonde zich even onmenselijk als MONTLUC. Hij had de nieuwe godsdienst aangenomen, omdat hij een proces verloren had, zo hij meende door toedoen van de hertog DE GUISE. Hij bracht de schrik in Lyon, Dauphiné, Provence en het Hertogdom Avignon. Maar de Calvinistische opperhoofden schaamden zich al spoedig over zijn gruwelijke bedrijven, en zonden SOUBISE naar Lyon, om hem in bedwang te houden. Hij werd krijgsgevangen te Valence en eerst na het tekenen van de vrede in vrijheid gesteld, maar dit had zodanig op zijn gemoed gewerkt, dat hij tot het Roomse geloof terugkeerde, en daarin ook stierf.

IX.

Schending van het vredesverdrag. — Reis van Catharina de Medicis en van Karel IX. — Samenkomst te Bayonne met de hertog van Alba. — Ondernemingen van de Calvinistische hoofden. — Slag bij St. Denis. — Aankomst van de hulptroepen uit Duitsland. — Vrede van Longjumeau.

CATHARINA DE MEDICIS weigerde de Prins VAN CONDÉ aan te stellen als Luitenant-generaal van het koninkrijk, zoals zij had beloofd. Zij liet haar zoon meerderjarig verklaren, in een zitting van het Parlement te Rouaan, op 17 augustus 1563. KAREL II was toen nog maar dertien jaren en twee maanden oud. Het ontbrak deze vorst niet aan natuurlijk verstand; hij beminde de letteren en onder een andere voorgang had hij zich kunnen voorbereiden om de kroon waardig te dragen. Maar zijn moeder had hem tijdig geleerd om vals, geveinsd en achterdochtig te zijn, zij had hem tot leermeester gegeven, een zekere ALBERT GONDI, uit haar geboortestad Florence, die naderhand tot maarschalk van Retz werd benoemd en die, naar het getuigenis van BRANTÔME, een listig, geslepen, bedorven, leugenachtig en geveinsd mens was, die vloekte en godlogende als een soldaat.

Het edict van bevrediging werd niet ten uitvoer gelegd. Meer dan een parlement kwam eerst, na lange wederstand, tot de aanneming. De gouverneurs van de

provincies, verwijdden of beperkten de bepalingen van het edict naar hun welgevallen; en de staten van Bourgogne, die door de hertog van Aumale werden bestuurd, durfden zelfs verklaren, dat zij even weinig twee godsdiensten dulden konden, als de hemel twee zonnen.

In die plaatsen, waar de katholieken de meerderheid hadden, beweerden zij, dat zij bezoedeld werden door de nabijheid van ketters en op die grond pleegden zij het grootste geweld tegen de gelovigen, die zich naar de godsdienstige bijeenkomsten begaven, zij drongen door tot in de woningen, zonder iets heilig te achten, mishandelden hen die psalmen zongen, dwongen de Hugenoten om het gewijd brood te leveren voor de missen en geld te geven voor de kerkelijke broederschappen. Wanneer de verdrukten zich durfden beklagen en op de gemaakte bepalingen zich beriepen, dan antwoordde men hen met slagen en soms met moord. Meer dan drieduizend van hen stierven een gewelddadige dood, nadat de vrede was getekend.

De Calvinisten daarentegen, waar zij de meerderheid hadden, gehoorzaamden niet aan het edict van Amboise, en zij hadden het ook niet kunnen doen, zelfs bij de beste wil. Dat edict was meer ingericht voor het noorden dan voor het zuiden van Frankrijk. En men kan zich die ongehoorzaamheid best verklaren, wanneer men slechts bedenkt, dat daar vijftig tot honderdduizend personen gedwongen werden vele uren ver te gaan, om hun godsdienst in één of andere bevoorrechte stad te kunnen uitoefenen.

Katholieken en Hervormden konden zich dan ook helemaal niet tot één maatschappij verenigen, zij waren immer tegenover elkaar gelegerd en met de wapenen in de hand. Met het jaar 1563, begonnen de katholieken, op aansporen van de kardinalen en bisschoppen, zich tot bijzondere samenspanningen te verenigen, ter uitroeiing van de ketterij. Zij verbonden zich, om daaraan hun personen en goederen onbepaald toe te wijden. De Calvinisten hadden, van hun zijde, hun oorlogsplaatsen, hun tekenen van vereniging, hun wachtwoorden en hun krijgsplannen. Het waren als twee grote legers, die zich nog slechts tot schermutselingen van de voorposten bepaalden, in afwachting van de plaats en het uur van het gevecht.

CATHARINA DE MEDICIS bewerkte, dat KAREL IX in 1564 een rondreis deed door de onderscheiden provincies van zijn koninkrijk, ten einde de gehechtheid van de Katholieken aan te wakkeren en de Hugenoten schrik aan te jagen. Op 4 augustus, liet zij te Roussillon, een kleine stad in Dauphiné, een opheldernde verklaring geven van het edict van Amboise. De heren, die het hoogste recht mochten uitoefenen, mochten nu in hun vergaderingen niemand meer toelaten, dan de leden van hun geslacht en hun onmiddellijk onderhorigen. Het werd aan de kerk verboden om vergaderingen (Synoden) te houden en gelden in te zamelen. De leraars hadden geen recht meer, om de plaats van hun eens gekozen verblijf te verlaten of om scholen te openen. De priesters, monniken en leden van geestelijke orden, die gehuwd waren, moesten zich, onmiddellijk van hun echtgenoten scheiden, of het Koninkrijk binnen de kortst mogelijke tijd verlaten. zo werd de ijzeren boei, voor de Hugenoten gesmeed, al nauwer en nauwer gemaakt, om hen eindelijk daarin te kunen verstikken.

In de maand juni van 1565 hield de koningin-moeder te Bayonne een samenkomst met de Hertog van Alva. Deze ontmoeting is altijd merkwaardig geacht, naar het getuigenis van vele geschiedschrijvers, omdat de grondslagen van de St. Bartholomeüs, daarbij zijn gelegd. De wrede zendeling van FILIPS II, verzekerde aan CATHARINA dat een vorst niets doen kan, zo schandelijk en zo schadelijk voor zijn belangen, dan vrijheid van geweten toe te staan aan zijn onderdanen. Hij raadde aan om de voornaamste hoofden van de Hugenoten te doen vallen, omdat men de anderen dan gemakkelijk zou kunnen overwinnen. "Tienduizend kikvorsen", sprak hij in zijn lage taal, "gelden nog niet één kop van een zalm."

De aanslag moest, zo als verzekerd wordt, in 1566 worden uitgevoerd, in de zitting van de vergadering van de notabelen te Moulins. Maar COLIGNY en de andere opperhoofden kwamen daar onder goed geleide, en het bloedig werk werd daarom tot een betere gelegenheid uitgesteld.

De Hugenoten intussen begrepen dat zij alles te vrezen hadden, omdat het hof zesduizend katholieke soldaten uit Zwitserland had ontboden, en de Prins VAN CONDÉ hield met de andere opperhoofden van zijn partij raad, wat in deze te doen. De admiraal meende, dat men als nog geduld moest hebben en wachten dat men tot het uiterste werd gedreven. "Ik zie wel", zei hij, "hoe wij het vuur kunnen aansteken, maar ik zie geen water om het te kunnen blussen."

Zijn broeder D'ANDELOT was van een ander gevoelen. "Wat zal dat geduld oefenen, die vroegere onderdanigheid ons baten", sprak hij, "als u wacht tot wij naar vreemde landen verbannen, in de gevangenis geworpen, door het volk veracht en door de krijgslieden verlaten worden ? Welk voordeel zal onze onschuld ons aanbrengen? Bij wie zullen wij ons beklagen? Wie zal ons willen horen? Reeds hebben zij de oorlog verklaard, die zesduizend vreemde soldaten in ons midden hebben gebracht. Indien wij hun nu nog het voordeel gunnen van de eerste slagen te kunnen toebrengen, dan zal er voor ons geen redding meer zijn."

Nog eenmaal vervoegde zich de Prins VAN CONDÉ met de admiraal bij de koningin om haar te bidden, dat zij de gerechtigheid beter handhaven mocht jegens de Hervormden. Maar zij werden slecht ontvangen, en ziende dat hun klachten hun niet konden baten, besloten zij om het voorbeeld te volgen, dat de hertog DE GUISE hun vijf jaren vroeger had gegeven, en zich meester te maken van de jeugdige koning, die toen op het kasteel van Monceaux, in Brie zijn verblijf hield (september 1567).

Maar de aanslag werd ontdekt en het hof nam ijlings de wijk naar Meaux. De kanselier L'HOSPITAL, altijd gunstig gestemd voor elke maatregel van rechtvaardigheid en gematigdheid, deed de voorslag om de Zwitsers af te danken, het edict van AMBOISE getrouw na te leven en hij beloofde dat op deze voorwaarden de Hugenoten de wapenen zouden nederleggen. "Wel mijnheer de kanselier", zei de koningin, "durft u dan ook verzekeren, dat zij geen ander oogmerk hebben dan de koning te dienen?" Ja mevrouw, antwoordde de kanselier, indien men mij de verzekering geeft dat men hen niet bedriegen wil? — Maar de kardinaal de LORRAINE en de Connetable waren van gevoelen dat men in niets moest toegeven.

Intussen was het nodig tijd te winnen, want de Zwitsers waren nog niet aangekomen. CATHARINA hield de Calvinistische hoofden met onderhandelingen bezig, en zond hun de maarschalk DE MONTMORENCY de man van de middenpartij. Hij werd goed ontvangen. De Hervormden herhaalden ook voor hem de grote inhoud van al hun klachten: vrije uitoefening van godsdienst! Ondertussen kwamen de Zwitsers, de onderhandeling werd afgebroken en de toeleg mislukte. Een katholiek geschiedschrijver van onze tijd verwondert zich *over de lichtgelovigheid van deze landedellieden, die op een enkele belofte gereed waren om uiteen te gaan*. Maar het komt ons voor, dat deze opmerking even beledigend is voor de goede trouw van de Calvinistische partij, als zij vernederend is voor het Katholieke hof van KAREL IX.

Na deze onderneming bleef er niet anders over, dan om zich aan de krijgskans te wagen. CONDÉ legerde zich in de omstreken van Parijs met duizend voetknechten en vijftien honderd ruiters. De Connetable leverde hem slag, de 10 november 1567 in de vlakte van St. Denis. Deze had onder zijn bevel achttien duizend man infanterie en drie duizend ruiters, maar het waren voor het merendeel nieuw aangeworven Parijse vrijwilligers.

Een menigte van nieuwsgierigen en daaronder van vrouwen in amazone gewaad kwam om de slag te zien. Monniken deelden rozenkransen uit en zongen litanieën. De slag begon tegen het einde van de dag. Bij de eerste aanval namen de Parijzenaars, die men aan hun gegalonneerde klederen en prachtige wapenrustingen herkende, de vlucht. De Connetable verdedigde zich hardnekkig met de Zwitsers en met de cavallerie. Na twee uren strijd trokken de Hugenoten in goede orde terug, zonder dat men hen verder vervolgen durfde, dan tot op een vierde uur afstand van het slagveld.

Een Schots edelman dwong ANNE DE MONTMORENCY, die met wonden overdekt was, zich over te geven. “Kent u mij?” vroeg hem de Connetable. — “Omdat ik u ken,” antwoordde de ander, “breng ik u dit!” En op hetzelfde ogenblik trof hij hem met een pistoolschot. MONTMORENCY, de laatste van de drie mannen stierf dientengevolge weinige dagen daarna. CATHARINA DE MEDICIS, wijdde hem enige gehuichelde tranen, de opgewonden Katholieken bleven koud en onverschillig, en de Hervormden dachten aan hem met billijke verontwaardiging. zijn toevallig hoge geboorte was oorzaak dat hij veel te hoog was geplaatst. Want bij al zijn ondernemingen bleef hem ontbreken, wat door niets vergoed kan worden, een uitgebreid verstand.

De maarschalk de VIEILLEVILLE een verstandig man, heeft naar waarheid over deze zaak van St. DENIS geoordeeld. — “Uwe majesteit” zei hij tot de Koning, “heeft de slag niet gewonnen, zo min als de Prins VAN CONDÉ. “Wie dan?” vroeg KAREL IX: “Sire! de Koning van Spanje.”

Reeds de volgende dag vertoonde zich het leger van de Calvinisten in de voorsteden van Parijs, maar niemand trok op om het te bestrijden. Het trok vervolgens, in de richting van Lotharingen terug, ten einde de hulptroepen te ontmoeten, die door JAN CASIMIR, zoon van de keurvorst PALATIN, werden aangebracht. De beide legers verenigden zich te Pont-à-Mousson op 11 januari 1568. Daar had een voorval plaats, dat zeker enig is, in de geschiedenis van het

krijgswezen. De Duitse Protestanten eisten honderd duizend kronen voor achterstallige soldij, en CONDÉ bezat geen twee duizend. Wat zou men aanvangen, tot wie zich wenden? Het ene leger, dat zelfs niets ontving; legde zich een belasting op, om het andere te betalen.

De geschiedschrijver JEAN DE SERRES verhaalt in krachtige trekken dat zonderlinge voorval. "De Prins en de Admiraal wekten door dit voorbeeld, groten en kleinen en ook de middenstand op; de Leraars werkten op het gemoed van hun hoorders, en de oversten spoorden hun onderhorigen aan. Ieder bracht van zijn geld, de één uit ijver, de ander uit liefde, de één uit vrees, de ander uit schaamte en angst voor verwijt. Zij verzamelden, zo aan geld, als aan gouden vaatwerk, kettingen en ringen, ongeveer tachtig duizend Franken, en door deze vrijwillige giften, werd de eerste en grootste behoefte van de Duitse vrijwilligers gestild." (p. 696).

Door geheel Frankrijk was de oorlog aangewakkerd. MONTLUC hervatte zijn tochten in Guyenne en Saintonge. En nadat hij voor de muren van Rochelle was teruggeslagen, joeg hij bijna de gehele Calvinistische bevolking van het eiland Re' over de kling. Een leger van zeven duizend Hugenoten doorkruiste Gascogne, Quercy en Languedoc, en trok het gehele rijk door tot aan Orléans. Men noemde dat, *het leger van de burggraven*, omdat de legerhoofden waren, de Burggraven van Montclar, van Bruniquel, van Caumont, van Rapin, en andere edellieden.

De steden Montauban, Nismes, Castres, Montpellier en Uzes bleven of kwamen weer in het bezit van de Calvinisten, die daar de meerderheid hadden. Reeds in de aanvang van de oorlog hadden de Hugenoten te Nismes, ondanks de vermaningen van hun leraars en de aanzienlijken, een schrikkelijke moord gepleegd aan twee en zeventig gevangenen. De volgende dag werden acht en veertig Katholieken op het land gedood. Deze misdaad droeg de naam van de *Michelade*, omdat zij plaats had op de dag van St. MICHEL in 1567.

De Prins VAN CONDÉ trok door Bourgogne, Champagne en La Beauce, om Chartres te belegeren, dat één van de voorraadschuren was van Parijs. De zaken van de Hugenoten namen een gunstige wending. Maar nu begon de Koningin-moeder zich weer in de zaken te mengen, getrouw aan haar stelling, dat zij met drie vellen papier en met haar tong, meer kon doen dan de krijgslieden met hun lansen. De Calvinistische opperhoofden, die met schade geleerd hadden, hoeveel zij op het woord van CATHARINA konden bouwen, eisten waarborgen. Daarop liet de Koningin in het leger uitstrooien, dat het Edict van bevrediging voor altijd zou hersteld worden, zonder nadere verklaring of voorbehoud, dat een volledige amnestie zou worden verleend aan alle die de wapenen hadden opgenomen, en dat alleen de opperhoofden, door naijver gedreven, zulke voordelige schikkingen konden tegenstaan.

Deze list gelukte. Gehele afdelingen van de Calvinisten togen huiswaarts, zonder verlof van hun bevelhebbers, en de Prins VAN CONDÉ, ziende dat zijn gehele leger versmolt, tekende, op 20 maart 1568, de vrede van Longjumeau. Hij werd genoemd, *de manke en slecht gezeten vrede*, omdat één van de onderhandelaars van de Koningin, heer was van Malassise en de ander mank ging. De Fransen zoeken zich ook met alles te vermaken, maar er was in die ogenblikken weinig

reden toe. “De vrede”, zegt MEZERAY, “maakte de Hugenoten ten speelbal van hun vijanden, zonder andere waarborg dan het woord van een Italiaanse vrouw.” (T. V. p. 104).

X.

Nieuwe daden van schending en trouweloosheid. — De Calvinistische opperhoofden trekken terug naar La Rochelle. — Slag bij Jarnac. — Uittartingen van de Paus Pius V. — Slag bij Moncontonr. — Heldenmoed van Coligny. — Brief aan zijn kinderen. Vrede van St. Germain.

Het verdrag van Longjumeau hield slechts zes maanden stand, of eigenlijk, het bestond nooit anders dan op het papier. De Calvinisten zonden hun vreemde hulptroepen terug, maar CATHARINA DE MEDICIS, hield de hare aan, zij liet de sterke plaatsen bezetten, de bruggen en doorgangen bewaken en nam alle maatregelen om de Hugenoten te vernietigen.

De Katholieke predikstoelen weergalmden van vloek en verwensing tegen de Hervormden. De Abt ANQUETIL zegt: “Men plantte stoutmoedig de vreselijkste leerstellingen voort, dat het woord aan ketters gegeven niet behoeft gehouden en dat het een rechtvaardige, vrome, en voor het algemeen heilzame zaak is hen te doden. De vrucht hiervan was, dat er openbare oplopen kwamen of moorden werden gepleegd, waartegen geen recht te verkrijgen was[30].”

Wij worden met afgrijzen vervuld bij het horen van zoveel moorden, allerwege gepleegd, zowel in dagen van vrede als van oorlog. Lyon, Bourges, Troyes, Auxerre, Issoudun, Rouen, Amiens en andere steden werden met lijken van de Hugenoten als bezaaid. Meer dan tienduizend kwamen in drie maanden om. Te Orléans had men er twee honderd in de gevangenissen opgesloten, het volk stak deze in brand, en dreef met pieken en zwaarden in de vlammen terug, die zich daaruit zochten te redden. “Men zag”, zegt CRESPIN, “een menigte van dezen, te midden van de vlammen de handen vouwen en hoorde hen de Heere aanroepen met luider stem”. (p. 700).

De kanselier L’HOSPITAL beklaagde zich ernstig over de straffeloosheid, waarmede men de beulen liet begaan, maar hij vond geen gehoor, en daar hij zag, dat hij de staat toch niet meer met vrucht dienen kon, trok hij zich terug en week naar zijn goederen te Vignay. CATHARINA droeg zijn betrekking op aan de bisschop JEAN DE MORVILLIERS, een afhangeling van de kardinaal DE LORRAINE. En de maarschalk MONTMORENCY die ook van gematigdheid en van menselijkheid werd verdacht gehouden, werd vervangen in zijn bestuur over Parijs. Niets was nu meer heilig, zelfs die rechten werden niet geacht, die barbaren zich zouden schamen te schenden. De baron PHILIBERT DE RAPIN, grootmeester van de Prins VAN CONDÉ, die onder vrij geleide door de Koning verleend, naar Languedoc gezonden was, om het vredesverdrag over te brengen,

[30] Esprit de la Ligue d. I. pag. 249.

werd op bevel van het parlement te Toulouse gevangen genomen en drie dagen daarna onthoofd.

CONDÉ, COLIGNY en D'ANDELOT, van alle kanten met ondergang en dood bedreigd, namen de wijk naar La Rochelle. Zij vertrokken 25 augustus 1568 te middernacht van het kasteel van Noyers in Bourgogne, met vrouwen en kinderen, en legden gedurende vier en twintig dagen honderd mijlen af, midden door vijandelijke benden. De koningin van Navarre, JEANNE D'ALBRET verenigde zich toen met hen, aan het hoofd van vierduizend mensen. Een even groot getal kwam uit Normandië, Maine en Anjou. De meest beroemde opperhoofden van de partij kwamen met hun krijgsbenden, zodat zij, die kort te voren nog vluchtelingen waren, nu aan het hoofd, stonden van een leger sterker dan zij tot hiertoe ooit hadden gehad. COLIGNY herhaalde toen het woord van THEMISTOCLES: Mijn vrienden! wij zouden omgekomen zijn indien wij niet verloren waren geweest; — en de derde godsdienstoorlog had aangevangen.

CATHARINA DE MEDICIS deed vervolgens nieuwe edicten uitvaardigen, waardoor dat van Januari vernietigd en op straffe des doods verboden werd de zogenaamde Hervormde godsdienst uit te oefenen, terwijl aan alle leraren werd bevolen om binnen veertien dagen het rijk te ontruimen. Terzelfder tijd werd de hertog van Anjou, jonger broeder van KAREL IX en geliefd kind van CATHARINA, later onder de naam van HENDRIK III bekend, aan het hoofd van het Katholieke leger geplaatst. Maar, ofschoon hij vierentwintig duizend man voetvolk en vierduizend ruiters onder zijn bevel had, durfde hij evenwel geen slag leveren. De strenge winter van 1568 op 1569 ging dan ook geheel met heen- en weertrekken voorbij, zonder dat er iets belissends gebeurde.

Op 15 maart daaraanvolgende ontmoetten de beide legers elkaar te Jarnac. Het was minder een veldslag dan een overrompeling. De onderscheidene corpsen van de Calvinisten kwamen ieder afzonderlijk in de slag en werden het één na het ander verslagen. De Prins VAN CONDÉ deed wonderen van dapperheid, maar hij werd van zijn paard geworpen en daar hij de arm van het begin van de slag, in een draagband had, moest hij zich overgeven aan een Katholiek edelman. Op hetzelfde ogenblik kwam zekere MONTESQUIOU, een officier van de hertog van Anjou, van achteren aangelopen en verbrijzelde hem het hoofd met een pistoolschot. "Ware dit in het gevecht voorgevallen, men had het een schoon wapenfeit genoemd", zegt MEZERAY, "maar nu het in koelen bloede werd gedaan noemden alle weldenkende het een afschuwelijke moord". (d. V. p. 117). De hertog van Anjou liet het lijk op een ezel rondvoeren, verenigde zich met de soldaten in afgrijselijke bespotting, en wilde op de plaats waar de prins vermoord was een triomfteken laten oprichten. Zo gedroeg hij zich als een waardig zoon van de koningin CATHARINA.

De tijding van de dood van CONDÉ, en van de de overwinning van Jarnac, wekte in hoge mate de blijdschap van de Katholieken op en KAREL II zond aan de paus, de vaandels die op de Hugenoten veroverd waren. Het was MICHEL GHISLERI, die toen onder de naam van PIUS V op de Pauselijke stoel was gezeten. Op zijn vijftiende jaar was hij in een dominicaner klooster gekomen, werd vervolgens inquisiteur in het Milanese, van waar hij, om zijn onverdraaglijke heftigheid werd verdreven. Hij kende LUTHER niet anders dan onder de naam van het wilde dier

en meende dat ketterij de grootste van alle misdaden was. Zijn brieven zijn gedrukt te Antwerpen in 1640, en zijn een voorbeeld van dwaze woede tegen de ketters. Pius V schreef aan KAREL IX, dat hij doof moest zijn voor elke bede, alle stemmen van bloed en van genegenheid moest onderdrukken en de ketterij met wortel en tak uitroeien. Hij wees hem op het voorbeeld van SAUL, die de Amalekieten moest doden, en stelde elke ingeving van de zachtmoedigheid voor als een werk van de duivel. Men mag zich niet vertoornen over zulke treurige dwalingen, maar wordt des te meer met leedwezen daarover vervuld.

PIUS V en KAREL IX waren wel wat haastig geweest om de toestand van de Hugenoten hopeloos te achten. COLIGNY bleef nog altijd over. Deze werd ondersteund door JEANNE D'ALBRET, die met haar vijftienjarige zoon HENDRIK VAN BEARN, en met haar neef HENDRIK, zoon van de prins VAN CONDÉ, naar Saintes kwam, om deze jongelingen voor *de zaak* zo als de Calvinisten het gewoonlijk uitdrukten, aan te bieden, terwijl zij van God had, dat zij nooit mochten te kort komen in hun plicht. De jonge HENDRIK VAN BEARN werd tot generalissimus en *beschermer* van de kerken verklaard. — "Ik zweer", zei hij, "dat ik de godsdienst verdedigen en aan de algemene zaak getrouw zal blijven, tot dat de dood of de overwinning ons allen tot die vrijheid heeft geleid, waar naar wij streven."

Op de 23 juni 1569 behaalde COLIGNY enig voordeel in de slag van Laroche-Abeille; maar hij verloor echter veel volks bij het, beleg van Poitiers, waartoe hij door het aanhouden van de edellieden uit de omtrek was gedwongen, Op de 30 oktober daaraanvolgende werd hij geslagen hij Moncontour. De Duitse soldaten waren oproerig geworden en de admiraal kon daardoor niet terugtrekken, zoals hij voornemens was geweest. Het gevecht duurde maar drie kwartier, maar de nederlaag was verschrikkelijk. Maar zes tot acht duizend, bleven, van de vijfentwintigduizend onder het vaandel. Munitie, kanonnen, bagage, alles ging verloren, gehele corpsen waren over de kling gejaagd. De Duitse soldaten hadden om genade gebeden, roepende: *Bon Papiste, Bon Papiste moi*, maar niemand bleef gespaard.

COLIGNY had reeds bij de aanvang van het gevecht drie wonden bekomen, en het bloed, dat onder zijn vizier stroomde, dreigde hem te verstikken. Hij werd daarom van het slagveld gebracht. 's Avonds deden enige officieren de voorslag om zich in te schepen, maar hij verlevendigde van hun moed, door zijn kalme en mannelijke taal. COLIGNY was nooit groter, dan in tegenspoed, omdat hij te voren al de gevolgen daarvan had berekend. Nog een enkele trek van zedelijke grootheid uit die tijd, verdient hier vermeld te worden. AGRIPPA D'AUBIGNE verhaalt, dat toen de admiraal in een draagstoel werd weggedragen, een oud edelman en één van de voornaamste raadslieden van COLIGNY, LESTRANGE die langs dezelfde weg op gelijke wijze, gewond werd weggedragen, zijn draagstoel liet brengen tegenover die van COLIGNY. Toen het hoofd uit het portier stekende, zag hij zijn bevelhebber met doordringende blik aan, en scheidde zich van hem met tranen in het oog en met het woord op de lippen: *Wat is God goedertieren!* Daarna riepen zij elkaar het vaarwel toe zonder meer te kunnen spreken, schoon hun zielen verenigd waren. De grote bevelhebber heeft naderhand aan zijn vrienden betuigd, dat dit enkele woord van zijn vriend hem had

opgebeurd, en hem niet alleen tot goede gedachten, maar ook tot een vast besluit voor de toekomst had gebracht. (C. V: p. 18).

Maar het scheen of alle ongelukken COLIGNY gelijktijdig moesten treffen. Hij had zijn broeder D'ANDELOT verloren. Het parlement van Parijs had hem schuldig verklaard aan gekwetste majesteit, verraad en meineed, een ieder was uitgenodigd om hem op te sporen, met belofte van vijftigduizend kronen aan dergenen die hem dood of levend zou overleveren. Hij was dan ook meer dan eens aan poging tot moord blootgesteld. een bende ellendelingen had zijn kasteel verbrand en zijn goederen verwoest. En om hem eindelijk de laatsten slag toe te brengen schreef PIUS V brieven aan de koning en aan de koningin-moeder, waarin hij hem beschreef *als een man, even verachtelijk als eerloos en afschuwelijk, die de naam van mens nauwelijks verdiende*.

Zoo werd deze waarlijk diep ongelukkige, door het bestuur van zijn land buiten de burgerlijke wet gesteld en in zeker opzicht buiten de menselijke en Goddelijke wet, door het opperhoofd van het katholicisme. Daar lag hij, met wonden overdekt, door de koorts geteisterd, beroofd van alles wat hij in de wereld bezat, alleen met oproerige huurlingen en een verslagen leger, verlaten door velen van zijn vrienden, door een ganse menigte gelasterd, verplicht om te strijden tegen vijanden zonder trouw of genade. Laat ons, met dit alles voor de aandacht, de vrome en kalme brief lezen, die hij aan zijn kinderen schreef, 16 oktober 1669, dertien dagen na de nederlaag bij Moncontour; het is één van de schoonste bladzijden uit de geschiedenis van de mensheid.

"Wij moeten ons vertrouwen niet stellen op hetgeen men zijn goederen noemt; onze hoop moet hoger dan de aarde gevestigd zijn en wij moeten wat anders trachten te verkrijgen dan de dingen, die men met de ogen ziet en met de handen tast. Wij moeten het voorbeeld volgen van ons hoofd, JEZUS CHRISTUS, Die ons is voorgegaan. De mensen hebben ons ontroofd wat zij konden; maar indien dit de wil van God is, wij zullen gelukkig zijn en onze toestand zal goed wezen, want dit verlies is ons niet overgekomen, omdat u iemand beledigd hebt dergenen die het u hebben toegebracht, maar alleen uit haat, omdat het God behaagd heeft Zich van mij te bedienen tot hulp van Zijn kerk. Voor het ogenblik kan ik niet anders doen dan u te vermanen en te bezweren, in de naam van God, dat u moedig volharden zult in onderzoek en in deugd."

Maar COLIGNY liet het bij geen schrijven berusten. Hij herstelde zijn leger. Op zijn roepstem kwamen moedige edellieden en tot de krijg geschikte landlieden over uit Bearn, uit de Ceveunes, uit Dauphiné, uit Vivarrais en het graafschap Foix, die plechtig verklaarden hun geloof en hun vrijheid tot de dood te zullen verdedigen. Hij trok half Frankrijk door, ging de Loire over, versloeg de Katholieken bij Arnay-le-Duc, en toog naar Parijs, zeggende, dat de Parijzenaars de vrede zouden begeren, als zij de oorlog voor de deur zagen. Het hof was verbaasd en verschrikt, als COLIGNY aan het hoofd van een derde leger verscheen, even sterk als de vorigen die hij verloren had, maar beter geordend. Nog eenmaal bood het vredesvoorwaarden aan en het verdrag werd getekend te St. Germain en Laye, de 8e augustus 1570. Dit verdrag was voordeliger voor de Protestanten dan de vorige. Hun werd vrijheid van eredienst toegestaan, in alle plaatsen die in hun bezit waren, daarenboven twee steden in iedere provincie, om

daar hun godsdienstplichten uit te oefenen, kwijtschelding voor het verleden, gelijk recht op alle openbare bedieningen, vergunning om zich door geheel het koninkrijk te vestigen zonder gevaar van vervolging om de godsdienst en vier steden van gijzeling, LA ROCHELLE, LA CHARITE, COGNAC en MONTAUBAN.

CATHARINA toonde zich edelmoedig. De katholieke geschiedschrijver DAVILA, die de geheimen van dit hof zeer wel kende, verhaalt dat zij zich met de kardinaal DE LORRAINE en met de hertog van ANJOU had verstaan, omtrent het moordplan, dat in de St. Bartholomeüsnacht moest worden uitgevoerd. "Men besloot", zegt hij, "om terug te komen op het plan reeds zo dikwijls gemaakt, en even dikwijls weer opgegeven, om het rijk van vreemde troepen te bevrijden, en zich dan van list te bedienen en de hoofden uit de weg te ruimen, in de hoop dat de partij van zelf zou volgen, zodra zij zich van haar steun zag beroofd". (d. I. p. 383).

De admiraal, die niets kwaads vermoedde tekende het verdrag met blijdschap. "Ik zal liever duizend doden sterven en door de straten van Parijs worden gesleept", zei hij, "dan andermaal tot zulke beroeringen te komen. Hij werd in waarheid door Parijs gesleept, maar wel ver van dat de beroeringen zouden opgehouden hebben, begonnen die met dubbele woede, en duurden nog gedurende vijfentwintig jaren voort.

XI.

De partij van de hugenoten wordt verzwakt. — Vroomheid en goede zeden nemen af — Nationale synoden. — De nationale synode van La Rochelle in 1571.

Het is hier de plaats om gewag te maken van die veranderingen, die, gedurende de godsdienstoorlogen, hadden plaats gegrepen, zowel in de gesteldheid en het karakter van de Hervormden, als in hun betrekking tot de katholieken.

Ofschoon zij nog zeer talrijk waren in het zuiden van de Loire hadden zij toch veel grond verloren. Parijs was zonder enige uitzondering in handen van de Roomse kerk. In Picardië, Artois, Normandië, Orléans en Champagne, in geheel het noorden en in een goed deel van het midden van Frankrijk vond men nog slechts verstrooide en vreesachtige kudden. De moedigste waren omgekomen, de meest vreesachtige waren teruggekeerd tot het heersend geloof. Hetzelfde deden enige die openbare betrekkingen bekleedden, enige edellieden en rijke burgers. Terwijl vele vrouwen om de schandelijke mishandelingen, die men haar deed ondergaan, te ontwijken, in groot getal tot het katholicisme de vlucht genomen hadden, als de laatste wijkplaats van haar bedreigde eerbaarheid.

Nog een ander aanmerkelijk verschil met vorige tijden moet hier vermeld worden. Op de vergadering van de staten te Orléans en bij de samenspraak te Poissy konden de Hervormden nog hoop voeden, dat zij de grote hoop, de parlementen, ja zelfs het koningschap zouden kunnen overhalen; in 1570 konden zij dit niet meer.

Ieder had voor één of andere kerk partij gekozen; de meningen hadden zich verdeeld en waren gerijpt, en de wankelende menigte was verdreven.

Vóór de oorlogen ging het proselieten maken in het groot, er werden gehele steden en provincies daardoor gewonnen; maar nauwelijks was de vrede en vrijheid verkregen, of men kreeg slechts zelden proselieten en dan nog enkelen tegelijk en dat met grote moeite. Het was of de menigte lijken in de oorlogen gevallen, een berg vormden tussen de beide godsdienstbelijdenissen, en de menigte van bittere vijandschappen en wrede herinneringen waarde om beide legerplaatsen, als om de toenadering te beletten.

Het lot van de Hervormden in Frankrijk was waarlijk wreed en betreurenswaardig. Hadden zij de wapenen niet opgevat dan waren zij zeker uitgeroeid als de Albigenzen. Door zich te wapenen vuurden zij de hevigste vijandschappen aan, en groeven een afgrond waardoor de Katholieken hen niet meer konden naderen.

Toch hadden de rampen voor beiden een bron van geluk kunnen worden. De Hervormden waren onderwezen door het ongeluk. Zij begrepen nu en kwamen er voor uit, dat twee godsdiensten in dezelfde staat konden bestaan. Zij berustten er in, dat zij een minderheid uitmaakten en beriepen zich in hun latere geschriften op de schikkingen die in Duitsland tussen de wedijverende kerken waren gemaakt. Zij gingen zelfs zo ver dat zij de verdraagzaamheid van de Roomse kerkvoogd, van de Joden en van de Turken voor de Christenen inriepen. Zij hadden de hoop opgegeven om te heersen, zij vroegen slechts het recht om te blijven leven en het katholicisme had hun dit kunnen toestaan, zonder deszelfs oude voorrechten op het spel te zetten.

Een verdienstelijk geschiedschrijver van de latere tijd, zegt ten aanzien van dit onderwerp: "Vele begoochelingen omtrent hun krachten, waren bij de Hervormden weggenomen, door de ondervinding van de edicten van verdraagzaamheid gedurende de vrede, en door de wederzijdse pogingen in de oorlog. Zij konden niet langer geloven dat zij het talrijkst waren, en dat alleen vrees de menigte in schijnbare eenstemmigheid met de Roomse kerk deed blijven. Zij hadden zich kunnen overtuigen, dat integendeel denkbeelden, die zich ontwikkelden en die in het gezond verstand en het oordeel hun voedsel vonden, slechts bij de kern van de natie heersende konden zijn.[31]

Daarom is het een grove dwaling om ter rechtvaardiging van de St. Bartholomeüs op godsdienstige of politieke noodzakelijkheid zich te beroepen. Rome had voor haar oppermacht in Frankrijk niets meer te vrezen, zo min als de troon voor haar staatkundig gezag. De minderheid is, in 1572, vermoord door het fanatisme en de herinnering aan de gevoerde strijd, geenszins door staatkundige redenen.

De rampen van de tijd waren ook niet zonder vrucht gebleven, op de vroomheid en de zedelijkheid van de Hervormden. Wel waren zij niet gezonken tot een zo diep zedenbederf als het hof van CATHARINA; wel gaven zij zich niet over aan die

[31] SISMONDI, Hist. Des Français T. XIX : p. 2.

wanordelijkheden waarmee de Roomse geestelijkheid zich bezoedelde; maar zij hadden toch veel verloren van hun eenvoudig en ijverig geloof, zij waren afgeweken van die strenge en heilige levenswijze, die hen in de eerste jaren kenmerkte. De invloed van de godsdienst was verminderd, zodra partijgeest de overhand kreeg, en hoe minder men aan zijn secte getrouw bleef, des te gereder maakte men zich van het Christendom los. Ook waren er vele Hugenoten die, nadat zij sinds acht jaren onder de wapenen waren geweest zich niet meer tot het huiselijk leven konden schikken. Zij leefden niet en waren althans niet op hun gemak, als in het rumoer van de legerplaatsen en in de opwinding van de veldslagen. COLIGNY droeg daartoe bij, omdat hij zich van hen bedienen wilde in de oorlog in Brabant. Anderen die zich maar voor een tijd tot het krijgsleven hadden begeven, kwamen daarvan terug, verachterd in broederlijke liefde en meer bezield met dorst naar wraak. Gierigheid en eerzucht waren met andere ondeugden teruggekeerd. "Veler geweten, zegt een tijdgenoot, was in slaap gewiegd, en er waren slechts weinige, die toonden dat zij de godsdienst toegedaan waren; groot en klein begon al meer over de wereld te denken en zich met luchtkastelen bezig te houden[32]." De leraars verenigden zich met de vrome leden van de gemeente en van de synoden om deze wonden te genezen, maar de St. Bartholomeüs en de daaruit gevolgde nieuwe oorlogen lieten hun weinig tijd voor een zo groot werk.

Wij hebben nog niet gesproken van de nationale synoden, die na die van 1559 werden bijeen geroepen, omdat haar werkzaamheden niet in verband stonden met de algemene zaak, maar men zich uitsluitend bezig hield met zaken van tucht, of met bijzondere onderwerpen, die van geen belang zijn voor latere tijd. De tweede nationale synode werd gehouden te Poitiers in 1561, de derde te Orléans in 1562, de vierde te Lyon in 1563, de vijfde te Parijs in 1565, de zesde te Verteuil in 1567. Deze vergaderingen toonden zich billijk gestreng in zaken van geloof en tucht bij de gemeente. De zevende nationale synode, die te Rochelle in de maand April 1571, onder voorzitting van THEODORUS BEZA werd gehouden, was de eerste van deze grote vergaderingen die met volle toestemming van de Koning gehouden werd. Zij verdient van anderen onderscheiden te worden, en om haar gewicht en om de bijzondere plechtigheid die haar vergezelde. De Koningin van Navarre, de prinsen HENDRIK VAN BEARN en HENDRIK VAN CONDÉ, de admiraal COLIGNY en de Graaf LODEWIJK VAN NASSAU waren daarbij tegenwoordig en vele van deze aanzienlijken namen als afgevaardigden van de kerken een levendig deel aan de beraadslagingen. De geloofsbelijdenis van 1559 werd daar bekrachtigd en de tekst daarvan voor het vervolg vastgesteld. De leden van de vergadering bepaalden: "omdat onze geloofsbelijdenis op onderscheiden wijze is gedrukt, verklaart de synode dat deze de ware is, die op de eerste nationale synode is opgesteld." — Men besloot daarvan drie afschriften op perkament te laten maken, waarvan één zou bewaard worden te La Rochelle, een in Bearn en het derde te Geneve, nadat zij zouden ondertekend zijn door al de leden van de synode, zowel kerkelijken als leken. Het exemplaar dat te Rochelle bewaard moest worden, is daar nog aanwezig, in de archieven van het stadhuis.

[32] Recueil des choses memorables, p. 417.

XII.

De St. Bartholomeüs. — Wie daarvan de ware oorzaken waren. — Italiaanse misdaad. — Wat die voorbereidde. — Plotselinge dood van Jeanne d'Albret te Parijs. — Aankomst van Coligny aan het hof. — Huwelijk van Hendrik van Bearn. — Coligny door Munrevel gewond. — Bezoek van Karel IX. — Moord van de admiraal. — Hendrik de Guise.

Een beroemd persoon van de zestiende eeuw heeft, van de Bartholomeüsnacht sprekende, gezegd: "mocht hij worden uitgewist uit de gedachten van de mensen!" — Die wens is niet vervuld, en mag ook niet vervuld worden; want de grote misdaden door de mensheid gepleegd, geven grote lessen aan de nakomelingen.

Wel ver dat die nacht zou vergeten zijn, zou men veeleer een gehele bibliotheek kunnen vullen met de boeken die over dat onderwerp geschreven zijn. Schrijvers van alle naties, Fransen, Italianen, Engelsen en Duitsers hebben daaraan uitvoerige beschouwingen gewijd. Ieder woord is gewogen, iedere daad nauwkeurig omschreven en men heeft getracht aan te wijzen, welk een mate van verantwoordelijkheid op elk van de handelende personen moet worden gelegd.

Sommige beweringen van vroegere tijd zijn reeds door verlichte en brave mensen van allerlei richting verworpen. Zo bijvoorbeeld hecht niemand meer aan de fabel, dat door een COLIGNY een aanslag tegen het leven van de Koning zou zijn geschied. De stelling van de abt CAVERAC, over *de heilzame gestrengheid*, wordt door niemand meer verdedigd. Men kan evenmin op goede grond beweren dat de moord niet met overleg zou zijn gepleegd, De Franse katholieke geschiedschrijvers, DE THOU, MEZERAY, PÉRÈFIXE, MARIMBOURG, stemmen dit allen toe; de Italiaanse geschiedschrijvers DAVILA, CAPILUPU, ADRIANI en CATENA, alle vertrouwelingen van CATHARINA DE MEDICIS gaan verder; zij bewonderen en verheffen dat overleg, en zien daarin een verwonderlijke uitwerking van hemelse zegen. Men kan dus veilig zeggen, dat dit punt is uitgemaakt[33].

Maar er is hier een andere vraag, waarvan de overweging gevorderd wordt zowel door de eer van de Franse naam als door het recht van de waarheid. Wie waren de eerste, de ware aanleggers van de Bartholomeüsmoord? Wij beantwoorden die, na grondig onderzoek, waarvan wij hier in korte trekken een overzicht geven.
De pausen en de koning van Spanje die steeds aanhielden, door hun legaten, ambassadeurs, openbare en geheime agenten, dat de hoofden van de Hugenoten zouden worden uit de weg geruimd;
CATHARINA DE MEDICIS de nicht van CLEMENS VII, de Florentijnse vrouw, die door MACHIAVEL was onderwezen;

---

[33] M. CAPEFIQUE een schrijver van deze tijd, brengt de denkbeelden en hartstochten van de negentiende eeuw in de zestiende over en beweert dat KAREL IX en zijn hof, de handen gebonden hadden door het gepeupel en dat dit alleen gedreven werd door haat tegen de adel of de aristocratie van de Hugenoten. Vervolgens past hij op deze beweringen toe het systeem van een revolutionair noodlot en besluit dat men niemand in deze beschuldigen kan. (La Reform et la Ligue p. 341, 346, 361, 373 et passim). Wij stippen dergelijke dromerijen slechts aan, maar wij wederleggen ze niet.

De kardinaal DE LORRAINE, die in Frankrijk vreemdeling was en door zijn geboorte en door zijn betrekking als Vorst van de Roomse kerk;
Zijn neef HENDRIK DE GUISE, de Lotharinger een jong mens van twee en twintig jaren, die zich eerst nog overtuigen moest dat de admiraal zich met het bloed van zijn vader bezoedeld had, zou hij de moed hebben om COLIGNY te vermoorden en om na diens dood de eerste te worden in het koninkrijk;
ALBERT DE GONDI, een Florentijn, die wij reeds genoemd hebben. Hij gaf KAREL IX het voorbeeld aan de hand van de moord van de Hertog van Orléans door de Hertog van Bourgondië en zei dat men de dingen niet half moest doen, maar alles ombrengen, zelfs de beide jonge prinsen van Bourbon, daar toch de zonde even groot was, of men weinig of veel kwaad deed;
RENÉ BIRAGO of DE BIRAGUE, een Milanees fortuinzoeker, die door FRANS I in Frankrijk was gebracht. Al kruipende was hij tot de hoogste betrekking opgeklommen en verkreeg de kardinaalshoed vanwege het grote aandeel, dat hij aan de St. Bartholomeüs had genomen, het was deze BIRAGO die gedurig het wreedaardig woord herhaalde, dat men om deze godsdienstoorlogen te eindigen veel meer *slachters dan soldaten nodig had.*

Louis DE GONZAGUE eindelijk, afkomstig van Mantoue, gewoonlijk hertog van Nevers genoemd, een geslepen hoveling, een middelmatig krijgsoverste en één van de ijverigste waar het op moorden aankwam.

Dusver alzo geen enkel Fransman. Behalve uit Spanje en het Pausdom, twee Lotharingers, drie Italianen en een Italiaanse vrouw[34]. ALBERT DE GONDI was de grootste vertrouweling van CATHARINA DE MEDICIS. De Hertog DE GUISE, BIRAGO en LOUIS DE GONZAGUE maakten een tweede geheime raad uit, waardoor alles werd beslist.

Nog deze Fransen moeten hier genoemd worden, de hertog VAN ANJOU, en KAREL IX. Zij alleen, met de Lotharingers en de Italianen hadden enige invloed op de beraadslagingen, de overige Fransen waren slechts werktuigen. De maarschalk de TAVANNES billijkte de misdaad en hielp om die te volbrengen, hij toonde zelfs, toen de zaak eenmaal was aangevangen een grote heftigheid; maar in de raadsvergaderingen had hij met meer gematigdheid gesproken dan zijn mede-standers, en krachtig geijverd tegen het plan om de beide prinsen van Bourbon ook te doden.

De Hertog VAN ANJOU die toen in zijn twintigste jaar was, was evenals zijn broeder KAREL II opgevoed door GONDI, die hem geleerd had zijn woord te breken en zich te vermaken met bloedige schouwspelen. Reeds op die leeftijd was hij aan die teugelloze losbandigheid en aan dat onedele bijgeloof overgegeven dat hem tot de Heliogabalus van de nieuwere tijd en tot de meest verworpene vorsten, die ooit de Franse troon bezaten, heeft gemaakt. “Wat mij betreft”, zei KAREL IX tot COLIGNY, “ik ben Fransman en Koning van de Fransen; mijn broeder de Hertog VAN ANJOU, spreekt van niets anders dan van het hoofd, de ogen, de schouders, het is een Italiaan.”

---

[34] Men herleze hierbij de aantekening over de Italianen van de zestiende eeuw bl. 62.

Eindelijk KAREL IX. De vloek van het menselijk geslacht rust op zijn hoofd, omdat hij de scepter voerde op de noodlottige dag, en omdat hij, zodra het bloedbad begonnen was in zulk een woede geraakte, dat hij bijna zelf de beul van zijn onderdanen werd. Maar hij was de meest schuldige niet. Hij had ogenblikken van openheid en edelmoedigheid; hij aarzelde en hij was de enige aan het bedorven hof, die daarna zelfverwijt heeft gekend.

"Moet men geen medelijden hebben", zo vraagt de CHATEAUBRIANT, in zijn *Etudes historiques*, "met deze vorst van drieëntwintig jaren, geboren met een gelukkige aanleg en met smaak voor letteren en kunsten, van nature begaafd met een edelmoedig karakter, maar die het slachtoffer werd van een verachtelijke moeder, die er behagen in schepte om haar kind te bederven door alle kunstgrepen van de verleiding en van het gezag?" Voorzeker hij moet medelijden vinden, zelfs bij de Hugenoten om vrede en oorlog in *Europa* te kunnen beschikken. De overwinning van de Nederlanden was toen gemakkelijk, want de Belgen door haar tegen FILIPS II en de Hertog van ALVA gedreven, wilden gaarne een deel uitmaken van het Koninkrijk. Ware het plan van de Admiraal aangenomen, dan zou *Frankrijk*, van de zestiende eeuw af de eerste macht van de wereld geworden zijn, en de gehele nieuwe geschiedenis had een andere wending genomen. Maar de Pausen, de Koningin-moeder, haar vertrouwelingen de Guises, deden het mislukken, niettegenstaande KAREL IX er toe overhelde, omdat eindelijk het nationaal eergevoel bij hem was ontwaakt.

Het huwelijk van MARGARETHA VAN VALOIS met HENDRIK VAN BEARN die optrad onder de naam van Koning van Navarre, werd op 18 augustus 1572 voltrokken en vier dagen werden, in spelen, feesten, maskeraden en dansen doorgebracht.

Vrijdag 22 augustus kwam COLIGNY van de *Louvre* terug in gezelschap van twaalf of vijftien edellieden. Hij ging zeer langzaam, omdat hij bezig was een verzoekschrift te lezen, toen hij, bij het voorbijgaan van het klooster St. Germain plotseling door een geweerschot getroffen werd, met drie kogels geladen, waardoor hem de duim van de rechterhand verbrijzeld, en de linkerarm gewond werd. De deur van het huis werd terstond opengebroken, maar men vond daarin niet anders dan een knecht en een meid. De moordenaar had de tijd gehad om te vluchten. Het was MAUREVEL, voormaals page en vertrouwde van de Hertogen van GUISE, een man die door de geschiedschrijvers van die tijd wordt genoemd; de *door de Koning bezoldigde, de gewone moordenaar*.

De geneesheer AMBROISE PARÈ, onderzocht de wonden van de Admiraal. Men vreesde dat de koperen kogels misschien vergiftigd waren geweest en COLIGNY meende dat zijn laatste uur was gekomen. "Waarom weent u, mijn vrienden!" zei hij. "Wat mij betreft ik verheug mij dat ik deze wonden gekregen heb voor de naam van God, bidt tot Hem, opdat Hij mij ondersteune."

De tijding van deze misdaad was ijlings door Parijs verspreid en bracht een geweldige opschudding te weeg. De schepenen gaven aan de oversten van het krijgsvolk bevel, om hun manschappen te verzamelen en het Stadhuis te bewaken. De Koning speelde in de kaatsbaan, als hem de tijding werd gebracht, en zijn kaatsbal hoog in de hoogte werpende, riep hij uit, "zal ik dan nooit rust hebben, en

zal ik iedere dag nieuwe beroeringen moeten zien?" — Deze verklaring door het geweten van de Koning afgelegd, ontlast zijn nagedachtenis. De moordaanslag was het werk van de Hertog de GUISE ondersteund door CATHARINA DE MEDICIS en haar vertrouwelingen.

Velen kwamen onthutst naar de woning van de admiraal, om daar raad te houden. Zij wilden hem terstond buiten Parijs laten brengen, maar de geneesheren stonden het niet toe.

De maarschalken DAMVILLE en DE COSSÉ, mannen van de middenpartij kwamen ook hun goede diensten aan de admiraal aanbieden. "Ik betreur hetgeen mij overgekomen is", zei hij, "alleen daarom, omdat ik niet in de gelegenheid ben om de Koning te tonen, hoeveel ijver ik heb voor zijn dienst. Ik had gaarne met zijne Majesteit gesproken, over zaken, die voor hem zeer gewichtig zijn, en ik geloof niet dat er iemand is, die er hem van zou durven spreken."

In de namiddag kwam KAREL IX met de Koningin-moeder, de Hertog ANJOU en andere personen van het hof naar hem zien. Men verhaalt vele bijzonderheden van deze ontmoeting. COLIGNY sprak met de Koning over de oorlog van de Nederlanden en het vredesverdrag, en onderhield zich daarna enige minuten met hem in stilte. KAREL IX en zijn moeder wilden de kogel zien, die men uit de wond had gehaald, "U hebt de wond," zei de Koning, "en ik de altijddurende smart, maar dit zweer ik, dat ik een wraak zal oefenen, zo verschrikkelijk, dat men die nimmer vergeten zal!"

Het is de vraag of deze verontwaardiging oprecht is geweest. Wij zouden zeggen, ja, blijkens de bedreigingen aan de Hertog HENDRIK DE GUISE gedaan en het bevel aan dezen gegeven, om onmiddellijk het hof te verlaten. Maar CATHARINA en de Hertog VAN ANJOU hielden de Koning voor, dat de beschuldiging van de moord op de Admiraal op hem zou terugkomen, wat hij ook deed; dat de burgeroorlog opnieuw zou uitbreken en dat het beter ware de slag te winnen in Parijs, waarin al de hoofden verenigd waren, dan om zich bloot te stellen aan de kansen van een nieuwe veldtocht. "Welnu dan", zei KAREL IX in een aanval van razernij, "ik wil dat de Admiraal gedood zal worden, omdat u het goedvindt, maar dan ook al de Hugenoten, opdat er niet één overblijve, die het ons kan verwijten."

De Zaterdag ging voorbij onder velerlei voorbereidselen en geheime bijeenkomsten. De Hertog DE GUISE, die in schijn vertrokken, maar onmiddellijk teruggekeerd was, overlegde alles met de schepenen en de oversten van de wijken en met de Zwitsers. Op zijn bevel moesten alle goede Katholieken een stuk linnen om de arm winden en een wit kruis op de hoed dragen. Intussen naderde het uur. CATHARINA herinnerde nog eens aan KAREL IX, dat hij niet meer kon terug treden, maar dat nu het ogenblik gekomen was, om de zieke delen weg te doen, en eensklaps weer in haar moedertaal sprekende, zoals zij alleen bij hevige gemoedsaandoeningen deed, sprak zij: "*E pietà lor ser crudele e crudelta lor ser pietoso*". (Het is vroomheid en medelijden om wreed tegen hen te zijn. Het zou wreed zijn om medelijden met hen te hebben).

Maar KAREL aarzelde nog, en een koud zweet bedekte zijn voorhoofd. Nu tastte zijn moeder hem van zijn zwakke zijde aan en vroeg hem, of hij door zijn aarzelen aan zijn moed wilde doen twijfelen. De enkele gedachte om van lafheid te worden verdacht, verontwaardigde de Koning, hij stond op en riep uit: "welaan, dat men beginne!" —

Het was toen half twee in de morgen. In de vertrekken van de Koning was niemand dan CATHARINA, KAREL IX en de Hertog van Anjou. Alle drie bewaarden een diep stilzwijgen. Het eerste pistoolschot werd gehoord, KAREL beefde en liet aan de Hertog DE GUISE zeggen, dat men toch niet overhaasten zou, maar het was te laat. De Koningin-moeder, die zich ongerust maakte over de weifelingen van haar zoon, had het uur van het afgesproken teken laten vervroegen. De grote klok van Sint Germain l'Auxerrois, werd tussen twee en drie uren getrokken, in de morgen van zondag 24 augustus. En op dit klokkengelui stroomden van alle kanten gewapende mannen, roepende: *leve God en de Koning!*

De Hertog DE GUISE spoedde zich naar het huis van de admiraal, in gezelschap van zijn oom, de Hertog VAN AUMALE, van de ridder VAN ANGOULÊME en van driehonderd soldaten. In naam van de Koning klopten zij aan de eerste deur. Een edelman opent die, en valt terstond onder dolksteken neder. De binnendeur wordt vervolgens verbrijzeld. Op het gerucht van de geweerschoten waren COLIGNY en al de personen van zijn huis opgestaan. Zij poogden nog de toegang tot de vertrekken te versperren, maar hun zwakke wederstand werd verijdeld door de krachtige pogingen van de aanvallers.

De admiraal had zijn leraar MERLIN verzocht om met hem te bidden, toen een dienaar des huizes geheel verschrikt kwam binnenstuiven zeggende, dat het huis geheel ingenomen en er geen kans tot verdediging was. COLIGNY antwoordde: "Ik heb mij reeds lang tot sterven voorbereid, laat ieder van u zich zoeken te redden zoveel hij kan, want u kunt toch mijn leven niet beschermen. Ik beveel mijn ziel aan de genade van God."

Met uitzondering van enen NICOLAAS MUSS, de tolk van COLIGNY voor de Duitse taal, namen allen de wijk boven in het huis. COLIGNY steunde zich tegen de muur, omdat hij vanwege zijn wond niet kon blijven staan. De eerste die in zijn kamer doordrong was een Lotharinger of Duitser, genaamd BEHEM, BESME, een knecht van de hertog DE GUISE: "Bent u niet de Admiraal?" — "Ja, die ben ik."

En zonder schrik de ontblote degen van de moordenaar ziende, zei hij: "Jongeling, u moest eerbied hebben voor mijn ouderdom en voor mijn zwakheid, maar u zult daarom mijn leven niet korter maken dan God wil!" — BESME stootte hem de degen in de borst en bracht hem een tweede stoot toe aan het hoofd. Intussen kwamen er nog anderen, die hem onder dolksteken deden bezwijken[35].

[35] Deze BESME werd door de kardinaal DE LORRAINE voor zijn misdaad beloond, want deze gaf hem één van zijn natuurlijke dochters ten huwelijk: dubbele schande voor de priester, zulk een mens te belonen en zulk een beloning te kunnen geven.

GUISE stond ongeduldig beneden te wachten, en riep: BESME, hebt u uw taak volbracht? — Het is afgelopen, was het antwoord. Nu riep GUISE: “de ridder kan het niet geloven, voor hij het met de ogen ziet, werp daarom het lijk door het venster.” BESME en één van zijn handlangers namen nu het lichaam van de Admiraal op, die nog ademende, zich aan de kruisramen trachtte vast te klemmen. Maar meedogenloos wierp men hem naar beneden. De Hertog DE GUISE wiste met zijn zakdoek het bloed van het gelaat. Ik herken hem, zei hij, hij is het, en het lijk verachtelijk met de voet wegschoppende, ijlde hij de straat op, roepende: “Moed, kameraden, wij hebben gelukkig begonnen, zetten wij ons werk voorts, de koning beveelt het.”

Zestien jaren en vier maanden daarna, op de 23 december 1588, lag het lichaam van dezelfde HENDRIK DE GUISE, op het kasteel van Blois, voor HENDRIK III, die het ook met de voeten in het aangezicht schopte. Zo openbaart zich de Goddelijke rechtvaardigheid.

COLIGNY was eerst vijfenvijftig en een half jaar oud. Sinds de vrede in 1570, las hij ’s morgens en ’s avonds de leerredenen van CALVYN, over het boek JOB, omdat, zoals hij zei, deze geschiedenis zijn geneesmiddel en vertroosting was, onder al zijn rampen. Hij besteedde ook enige uren van de dag om gedenkschriften in orde te brengen. Maar zijn papieren, die naar de raad overgebracht waren na zijn dood, werden op bevel van de Koning verbrand, opdat de smart over zijn dood, niet mocht vermeerderen.

Als enige tijd daarna de Ambassadeur van Engeland, zijn smart betuigde over de moord van COLIGNY, vroeg CATHARINA aan hem: weet u wel dat de Admiraal de Koning, als een zaak van het hoogste belang aanbeval, om de Koning van Spanje en ook uw meesteres, de Koningin ELISABETH, zo laag mogelijk te houden? — Het is waar, Mevrouw, antwoordde de Ambassadeur, hij was, een slecht Engelsman, maar een goed Fransman!

Wij voegen hierbij eindelijk het woord van MONTESQUIEU: “de Admiraal COLIGNY werd gedood, op het ogenblik dat hij niets anders dan de roem van de staat, in het hart had.”

XIII.

Verfoeilijke aanslagen. — Algemene processie. — De St. Bartholomeüs in de provincies. — De bisschop Hennuijer. — Moorden te Meaux. — Troijes. — Orléans. — Rouaan. — Toulouse. — Bordeaux. — Lyon, enz. — Getal van de slachtoffers. — Grote vreugde te Rome en te Madrid. — Verslagenheid in de protestantse landen. — De Franse ambassadeur te Londen en de hertog van Auson in Duitsland. — Gevolgen van de St. Bartholomeüs.

Wij willen onze taak voleindigen, maar toch de bijzonderheden de St. Bartholomeüs, zoveel mogelijk bekorten.

Toen de zon op 24 augustus over Parijs opging, was alles daar oproer, wanorde en moord; het bloed vloeide in brede stromen door de straten; de lijken van mannen, vrouwen en kinderen versperden de deuren, overal hoorde men klagen,

godslasteringen, noodkreten en verwensingen; duizend beulen tartten hun slachtoffers alvorens ze te doden en bedekten zich daarna met de roof aan de lijken gepleegd; alle mogelijke wapens van soldaten of rovers, dolken, pieken, messen, degens, geweren, werden tot deze afschuwelijke slachting gebruikt; en het laag gepeupel, dat de beulen achternaloopt, maakte de Hugenoten verder af, verminkte hun lichamen en sleepte die met een touw aan de hals door het slijk, om toch ook deel te nemen aan dit Kanibalen feest.

De Hugenoten op de Louvre, werden één voor één door een dubbele rei van hellebaardiers geleid, en vielen bloedende neder, voor zij het einde bereikt hadden, terwijl de dames van het hof, waardige moeders, vrouwen en zusters van zulke moordenaren, opzettelijk kwamen om haar schaamteloze blikken over de lijken van de slachtoffers te laten gaan.

Men heeft opgemerkt, dat onder zoveel edellieden, die duizendmalen de dood op het slagveld moedig onder de ogen hadden gezien, slechts één een poging gedaan heeft om zich te verdedigen. Het was TAVERNY, een rechtsgeleerde. De overige gaven zich als vrouwen aan de moordenaars over. Zulk een monsterachtig moordplan verwarde hun begrip, verlamde hun handen, en eer zij zich konden herstellen waren zij niet meer. Slechts enkele, die aan de andere zijde van de Seine woonden, in de voorstad St. Germain, Montgommery, Rohan en Segur la Ferrière, hadden de tijd om van hun toestand in te zien en te vluchten. Toen nam de Koning, dronken van woede, een geweer, en schoot op Fransen. Tweehonderd zeven en twintig jaren later nam MIRABEAU het wapen van KAREL IX uit het stof van de eeuwen op, om het tegen de troon van LODEWIJK XIV te keren. De geslachten van de koninklijke stammen zijn ook voorbeelden van menselijke gerechtigheid.

Op dezelfde zondagmorgen liet de Koning ook HENDRIK VAN NAVARRE en HENDRIK DE CONDÉ opwachten, toen zei hij: *Naar de mis, dood of naar de Bastille*. Na enige tegenstand stemden de beide prinsen toe om het Roomse geloof aan te nemen, maar noch het volk noch het hof, geloofde aan de oprechtheid van hun afzwering.

Gedurende vier dagen hield het moorden aan. Men begreep dat er één of ander voorwendsel gegeven moest worden om de zaak voor Frankrijk en voor geheel Europa te verschonen. Eerst poogde men de schuld op DE GUISES te leggen, maar deze Weigerden. Daarop werd de voorgewende zamenzwering van de Hugenoten tegen KAREL IX en zijn familie bedacht. Men hoorde allerlei uitvlugten, voorwendsels die geen uur konden worden volgehouden, bekentenissen die de volgenden dag weer werden ontkend, bevelen en tegenbevelen aan de gouverneurs van de provinciën; kortom het was een ellendig vertooning maken, nadat het grote treurspel was afgespeeld.

De geestelijkheid vierde een buitengewoon feest donderdag daaraanvolgende, toen nog het bloed van de slachtoffers door de straten van Parijs stroomde, en hield een algemene processie. Zij besloot zelfs om jaarlijks een feest aan deze roemrijke overwinning te wijden en terwijl de Katholieke predikstoelen weergalmden van dankzeggingen, werd er een medaille ter gedachtenis geslagen, met het opschrift: *De vroomheid heeft de gerechtigheid doen ontwaken*.

De St. Bartholomeüs werd daarna ook in de provincies voortgezet en duurde daar nog — wij schromen bijna het te zeggen — gedurende zes weken voort.

Het is een aangename taak met de meest mogelijke nauwgezetheid de namen te bewaren van die gouverneurs die weigerden aan de moord deel te nemen; het waren: de burggraaf D'ORTE te Bayonne, de graaf DE TENDE in Dauphiné; SAINT-HERAN in Auvergne; CHABAT-CHARNY en de president JEANNIN te Dyon; LA GUICHE te Maçon; DE RIEUX te Narbonne; MATIGNON te Alencon; VILLARS te Nismes; de Graaf DE CARCE in Provence en de MONTMORENCY'S in hun bezittingen en in hun bestuur. Maar wie wij bovenal hier groot noemen, is zekere priester JEAN HENNUYER, Bisschop van Lisieux. Toen de Luitenant van de Koning hem het bevel mededeelde, om de Hugenoten te vermoorden, antwoordde hij: "Nee, nee, mijnheer, daartegen verzet ik mij en daartegen zal ik mij altijd blijven verzetten. Ik ben de herder van Lisieux, en die lieden, die u zegt te moeten vermoorden zijn mijn kudde. Ofschoon zij voor een ogenblik zijn afgedwaald en de stal verlaten hebben, waarover JEZUS CHRISTUS de opperste Herder mij heeft gesteld, zij kunnen echter wederkeren. Ik zie nergens in het Evangelie, dat de herder zou moeten dulden, dat het bloed van de schapen vergoten wordt, integendeel, de schrift leert, dat hij Zijn bloed uitstorten en zijn leven geven moet voor hen!" — De Gouverneur vroeg daarop ter zijner verantwoording een schriftelijke weigering en de bisschop HENNUYER aarzelde niet om die te geven[36].

De provincies werden zeer ongelijk getroffen. Daar waar weinige Hervormden waren, zoals in Bretagne, Picardië, Champagne en Bourgogne kwam men niet tot het uitersten. In sommige kantons waar zij zeer talrijk waren, zoals in Saintonge en in beneden-Languedoc durfde men niet aanvallen. Daarbij dient opgemerkt dat de St. Bartholomeüs slechts in de steden werd herhaald. En daardoor laat zich dan ook verklaren, hoe zoveel Calvinisten de dood ontkomen zijn.

Te **Meaux** werden de gelovigen in de gevangenis gedood, vele dagen achtereen, en omdat het met de degen te langzaam ging, gebruikte men ijzeren hamers. Vierhonderd huizen, die in de schoonste wijk van de stad stonden, werden geplunderd en verwoest.

Te **Troyes** was de beul menselijker dan de Gouverneur, die hem bevel gaf, om de gevangenen te vermoorden. "Het zou tegen de eis van mijn betrekking zijn", zei hij, "want ik heb niet geleerd iemand anders te doden, dan tegen wie eerst een doodvonnis is geveld." — Er waren ook anderen die te midden van de slachting, zich de moed voelden ontzinken, en wijn moesten laten halen om zich te versterken.

Te **Orléans** waar nog drieduizend Calvinisten werden gevonden, reden mannen te paard door de straten, roepende: moed, kinderen! doodt hen allen en daarna zult u hun bezittingen plunderen. Zij, die in de laatste oorlogen de Hervorming hadden afgezworen, waren nu het hevigste; zij parodieerden de psalmen, terwijl zij die mensen doodden, wier geloof zij zelf hadden verloochend.

---

[36] MALMBOURG, Hist. De CALVIN, p. 486.

Te **Rouaan** namen vele Hugenoten de vlucht en de anderen werden in de gevangenis geworpen. De moord begon daar eerst de 17 september en duurde tien dagen voort. De gevangenen werden afgeroepen volgens een lijst, die men aan de moordenaren had gegeven. En naar de opgave van CRESPIN, stierven daar alleen meer dan zeshonderd mensen.

Te **Toulouse** werden de Parijse gebeurtenissen bekend, zondag 31 augustus. Terstond sloot men de poorten van de stad, en liet de Hervormden, die van het dorp Cassault, waar zij hun godsdienst uitgeoefend hadden, wederkeerden, slechts één voor één door kleine poortjes binnen. Zij werden terstond in de gevangenissen en in de kloosters gebracht en bleven daar gedurende een maand. Eerst op 3 oktober werden zij ter dood gebracht, op bevel van de eerste president DAFIS. Driehonderd kwamen daar om, en onder deze vijf raadsheren, die na van hun dood in hun orde-gewaad werden opgehangen aan een grote vlierboom op de plaats van het paleis.

Te **Bordeaux** werd evenals te Toulouse de moord uitgesteld, en terwijl men nog scheen te aarzelen sprak zekere jezuïet genaamd AUGIER dagelijks van de predikstoel over de bloodhartigheid van de gouverneur. Eindelijk werden er afdelingen moordenaars gemaakt, die men de naam gaf van *rode bende* of kardinalen bende.

De steden **Bourges, Angers** en vele andere waren getuige van dezelfde voorvallen. Maar het was alles nog gering bij de moord te Lyon gepleegd. Daar werd een tweede St. Bartholomeüs gehouden, erger nog dan die te Parijs, omdat het met zekere orde geschiedde. De Gouverneur MANDELOT beval de Calvinisten op te sluiten in de gevangenissen van het aartsbisschoppelijk paleis, van de Franciskanen en van de Celestijnen, en hen dan vervolgens te doden bij geregelde gedeelten. De beul van Lyon weigerde evenals die van Troijes, om daaraan de hand te lenen. Wanneer er een vonnis gesproken was, zei hij, zou ik weten wat ik te doen had, voor het ogenblik zijn er genoeg in de stad, die gaarne zulke bevelen zullen uitvoeren. Zeker schrijver zegt, met het oog hierop: "welk een herstel van de orde zou het voor deze ongelukkige stad geweest zijn, indien men de beul tot gouverneur, en de gouverneur tot beul had aangesteld[37]."

Volgens sommigen stierven te **Lyon** achthonderd, volgens anderen dertien, vijftien of achttienhonderd Hugenoten. De oeverbewoners van de Rhône, in Dauphiné en Provence waren ontzet over de menigte van lijken, die met de stroom kwamen afdrijven, waarvan sommige aan lange stokken vastgemaakt en afschuwelijk verminkt waren. "Te Lyon zegt CAPILUPI, een edelman van het Pauselijke hof, werden, dank zij de verwonderlijke goede orde en het bijzonder beleid van de Heer DE MANDELOT, gouverneur van de stad, al de Hugenoten één voor één als schapen onderhanden genomen[38]."[39]

---

[37] AIGNAN, Biblioth. étrangère. S. I. p. 229.

[38] Le Stratagème de CHARLES IX. P. 178.

Voor enige tijd is een briefwisseling van MANDELOT bekend gemaakt. Hij geeft daarin aan KAREL IX zijn leedwezen te kennen, dat enkele Hugenoten ontsnapt zijn en verzoekt van zijne Majesteit, dat hij een aandeel hebben mocht in de nalatenschap van de doden. Lyon heeft meermalen moordtonelen bijgewoond, maar wij hebben nooit gehoord, dat de landvoogden door de conventie aangesteld, de hand hebben uitgestrekt naar een beloning voor het bloedstorten.

Vraagt men hoe groot het aantal van de slachtoffers door geheel Frankrijk is geweest, DE THOU zegt 30.000, SULLY 70.000, de bisschop PÉRÉFIXE telt er 100.000. Dit laatste cijfer is zeker overdreven, als men alleen neemt, die een gewelddadige dood gestorven zijn. Maar, als men er bij telt die allen, die van gebrek, van honger en van smart zijn omgekomen, de verlaten grijsaards, de vrouwen zonder toevlucht, de kinderen zonder verzorgers, zoveel ellendigen, wier

---

[39] Beknopte maar ingrijpende informatie wordt verstrekt door A. van Haamstede in zijn **Martelaarsboek, zie theologienet.nl.** Van Haamstede besluit als volgt:

In bovenstaande regelen hebben wij de christelijke lezer het verhaal meegedeeld van de meest vreselijke ellenden, verdrukkingen en vervolgingen van de Hervormde gemeenten in vele plaatsen van Frankrijk, waarin weinige weken bijna dertigduizend lieden vermoord werden.

Over deze bedroevende voorvallen heerste te Rome grote vreugde, men zong daar openbare missen, en dankte God voor de goede afloop van de rooms katholieke moord aan de Hugenoten. Tot een teken van vreugde, werden 's nachts op verschillende plaatsen in de stad vreugdevuren gebrand.

Naar men zegt, schonk de kardinaal van Loraine, de voornaamste steun van het huis van Guise, en een streng vervolger van de Hervormde kerk, duizend kronen aan de persoon, die hem deze gewenste tijding overbracht; doch hij had daarom toch geen gewenst en vreugdevol einde. Als waarheid schrijft men van deze kardinaal, dat hij zeer spoedig na de regering van Hendrik de derde, de broeder van Karel de negende, in het jaar 1574, te Aviorion in woedende toestand krankzinnig is gestorven; en dat er in het uur, waarop hij stierf, zulk een verschrikkelijk onweer losbrak, waarover allen zich verbaasden en verslagen waren, zodat het volk zich niet ontzag van deze kardinaal te zeggen, dat deze wereldwijze, die zich bovenmate verrijkt had door gruwelijke listen en handelingen, nu in de bloei van de jeugd en op het toppunt van hoop, het rechtvaardige loon ontving voor al zijn goddeloze handelingen; en dat het niet mogelijk was, dat een ziel, die zodanig met ongerechtigheid vervuld was, gerust van hier zou kunnen scheiden.

De geschiedenis verhaalt van Karel de Negende, op wiens bevel de beschreven afgrijselijke moord plaats had, dat hij sinds die tijd in voortdurende angst verkeerde, weinig rust had, onder verzuchtingen en hartzeer gebukt ging, en dikwerf in vervloekingen en wanhoopskreten uitbarstte, waarvan men hem door muziek zocht te genezen, doch tevergeefs. Ja, de dood greep hem zo geweldig aan, en het hart was door pijnen zo benauwd, dat het bloed hem gedurig de huid en zweetgaten werd uitgeperst. Over deze moord gevoelde hij zulk een grote wroeging, dat hij de leden van de bloedraad niet onder zijn ogen kon dulden. Ja, ook zijn eigen moeder, die hem tot deze moord had aangezet, zou hem naar haar zoon Hendrik, koning van Polen, hebben gezonden, indien de dood hem niet had overvallen. Terwijl hij zieltogend neerlag, wilde hij nog zijn broeder, de hertog van Alenoçon, en de koning van Navarre spreken; doch dit werd zo lang uitgesteld, totdat hij reeds buiten kennis was. Hij stierf op Pinksteravond de 30e Mei 1574, in tegenwoordigheid van zijn moeder en van de kardinalen van Bourbon en Ferrare, in de leeftijd van vijfentwintig jaren, na een regering van dertien jaren. Doch, aangezien hij geen goede opvoeding genoten had, was zijn regering zo, dat de nakomelingen alle reden hadden zich daarover te verwonderen en die te verachten. Dit kan tot waarschuwing dienen van de groten, dat zij zich door hun goddeloze raadslieden niet tot zodanige verschrikkelijke zonden en vervloekte daden moeten laten verleiden, maar moeten luisteren naar de rede, en de christelijke wet steeds voor ogen bonden. Immers, na de volbrachte boosheid velt de inwendige rechter zijn vonnis, en prikkelt het arme gemoed met zoveel weeën en hartkloppingen, alsof het moorden en het geschrei voortdurend de ziel met kwellingen doorboort, als oordelen Gods, waarvoor de groten bovenal te vrezen hebben, als die weten, dat een hoger Rechter over hen gebiedt.

leven door deze grote gebeurtenis is verkort, dan zal men moeten erkennen, dat het getal door PÉRÉFIXE opgegeven, nog ver beneden de waarheid is.

De mare van de St. Bartholomeüs maakte door geheel Europa een geweldige indruk. De eerste berichten daarvan vonden nauwelijks geloof. Maar toen die later bevestigd werden, weerklonken zij aan alle hoven, in alle tempelen, op alle openbare plaatsen, in alle huizen en er was geen hut zo klein, waarin de St. Bartholomeüs geen schrik of vreugd verspreidde, al naar de denkwijze was van de bewoners.

In de aanvang meenden velen, dat het slechts het eerste bedrijf zou geweest zijn van een uitgebreide samenspanning, en dat de Katholieke mogendheden besloten hadden al de Protestanten in Europa te verdelgen. Inderdaad, door het Pauselijk hof, door FILIPS II en aan het hof van KAREL IX werd van niets anders gesproken, dan van de gehele uitroeiing van de ketters. Het ontbrak hun slechts aan de macht, geenszins aan de goede wil.

Te Rome werd met ongeduld het bericht verwacht van de moord die KAREL IX onder bedekte woorden aan de Pauselijke legaat had aangekondigd; het laat zich begrijpen, dat dit met blijdschap ontvangen werd. De overbrenger van het bericht werd met duizend goudstukken beloond. Hij bracht een brief van de Nuntius SALVIATI, op de 24e augustus geschreven, waarin deze priester aan GREGORIUS XIII verzekerde, dat hij God dankte, omdat de regering van de Paus onder zulke gunstige voortekenen begon. KAREL IX en de koningin CATHARINA werden daarbij geprezen over het beleid, waarmede zij te werk gingen om deze verpestende sekte uit te roeien en omdat zij zo wel hun tijd hadden weten te kiezen, dat alle de oproerlingen achter slot waren, als vogels in een kooi.

De Paus hield plechtige dankzeggingen met het collegie van de Kardinalen, hij liet het kanon lossen van de Engelenburg, een jubilé afkondigen en een medaille slaan ter ere van deze grote gebeurtenis. De Kardinaal DE LORRAINE, die naar Rome gegaan was voor de verkiezing van een nieuwe Paus, vierde de moord door een grote processie in de Franse kerk van St. Louis. Hij had met gouden letters boven de deuren laten schrijven, dat de Heere de wensen en gebeden had verhoord, die hij sinds twaalf jaren had opgezonden.

Madrid deelde in de opgewondenheid van Rome. FILIPS II schreef aan CATHARINA dat dit de aangenaamste tijding was die men hem had kunnen brengen. Deze vorst, die men bijgenaamd heeft *de duivel van het zuiden*, had dan ook nog wel andere redenen behalve zijn dweepzucht, om daarover blij te zijn.

De Hertog van Alva, die in de Nederlanden was, riep, bij het vernemen van de dood van COLIGNY uit: “dat is een groot veldoverste minder voor Frankrijk, maar een groot vijand minder voor Spanje.”

Moeilijk is het de indruk te beschrijven, door de St. Bartholomeüs in de protestantse landen teweeg gebracht. De brieven van THEODORUS BEZA en zijn tijdgenoten getuigen er van, dat in geen jaar de voorstelling van deze bloedige en ontzettende gebeurtenis uit de verbeelding week en dat men algemeen daarover sprak met een ontroering, die deed zien hoe diep de gemoederen waren geschokt.

In Duitsland, Engeland en Zwitserland, waar heen de menigte van verstrooide vluchtelingen de wijk nam, werd de naam van Frankrijk gevloekt, als uit de mond van deze halfdoden, het verhaal van de moord werd vernomen. Te Geneve, werd dadelijk een vasten- en bededag uitgeschreven, die tot op deze tijd in stand is gebleven. In Schotland vermeldden al de predikers de droevige gebeurtenis, en de oude KNOX sprak in een kerk te Edinburg de volgende woorden, zich bedienende van de taal van de profeten: "Het vonnis is geveld over deze moordenaar, de Koning van de Fransen, en de wraak van God zal van zijn huis niet wijken. Zijn naam zal in vervloeking zijn bij het nageslacht en niemand, die uit zijn lendenen voortkomt, zal het Koninkrijk in vrede en rust bezitten, ten ware dat diep berouw het oordeel van God voorkomt."

De Ambassadeur LA MOTHE-FENELON, die belast was met de verdediging van de St. Bartholomeüs bij het hof van Londen en de Admiraal beschuldigen moest van samenzwering tegen KAREL IX, riep in zijn verbittering uit, dat hij zich schaamde de naam van Fransman te dragen. HUME verhaalt: "nimmer was iets zo treffend en ontroerend als dit plechtig verhoor van de Franse Ambassadeur. een sombere droefgeestigheid was op aller gelaat te lezen, een diepe nachtelijke stilte scheen in al de vertrekken van de Koningin te heersen. De heren en dames van het hof stonden in lange rouwklederen geschaard en lieten de afgezant staan zonder hem te groeten of met een enkele blik te verwaardigen[40]." Tot de Koningin genaderd, stamelde LAMOTHE-FENELON zijne hatelijke verdediging, en keerde diep ontroerd terug.

In Duitsland ging het even bezwaarlijk om de moord te verdedigen. De Ambassadeur SCHOMBERG deed al zijn best om het verzinsel van de samenzwering van COLIGNY ingang te doen vinden, maar niemand geloofde hem. Zelfs weigerde men om anders dan in geschriften met hem te handelen, want niemand vertrouwde een afgezant van KAREL IX en het woord, de roem, de naam van Frankrijk waren ten enenmale onteerd.

Toen in 1573 de Hertog van Anjou door Duitsland trok, bracht de keurvorst PALATYN hem in zijn kabinet en zei, op het portret van COLIGNY wijzende: "U kent deze man, mijnheer! u hebt de grootste bevelhebber van de Christenheid doen sneven en u had het niet moeten doen, want hij heeft u en de Koning de grootste diensten bewezen." — De Hertog antwoordde, dat het de Kardinaal was, die ze allen had willen doden. Wij kennen die geschiedenis, mijnheer! was het koele antwoord van de Keurvorst.

Wanneer men alle de omstandigheden die de St. Bartholomeüs vooraf gingen of vergezelden, in aanmerking neemt, dan is deze ontwijfelbaar de grootste misdaad, die gedurende de christelijke tijdrekening is gepleegd, sinds de inval van de Noormannen. Men denke slechts aan het voorafgaand overleg, aan de tussenkomst van de Koning en van zijn raadslieden, aan de lagen tegen de Calvinisten gesmeed, aan de plechtige eden waarmede zij naar Parijs gelokt waren, aan de met bloed bevlekte feesten van een koninklijk huwelijk, aan de hoofden van de staat die het volk de moorddolk in handen gaven, aan de offers van zoveel mensenlevens in tijd

[40] Histoire d'Angleterre ch. VII. P. 201.

van volle vrede gepleegd, aan het bloedbad dat twee maanden lang in de provincies voortduurde, eindelijk aan de priesters en priesterhoofden, die met de voeten in het bloed plassende, de handen ten hemel hieven, om God te danken. In de Siciliaanse vesper, de uitroeiing van de Albigenzen, de strafoefeningen van de Inquisitie, de moorden van de Spanjaarden in de nieuwe wereld, hoe hatelijk deze ook waren, was niet in zulk een mate verkrachting van Goddelijke en menselijke wetten. Men voege er bij, dat uit deze grote aanslag schrikbarende onheilen zijn voortgekomen. Bijzondere personen kunnen soms misdaden bedrijven die in deze wereld ongestraft blijven, maar niet alzo de vorstenhuizen, de volksstammen en de natiën. Het geslacht van de VALOIS is onder moorddolken bezweken, en bijna alle de handelende personen van de St. Bartholomeüs, zijn een gewelddadige dood gestorven[41].

De gevolgen voor Frankrijk waren: inwendig, een verachtelijk bestuur, dat van HENDRIK III; woeste en lage zeden; geringachting van de wetten; de woede van de Ligue en vijf en twintig jaren van nieuwe burgeroorlogen; uitwendig, vernietiging van alle oude en natuurlijke bondgenootschappen, het protestantse Zwitserland, Duitsland en Engeland in strijd tegen hetzelve, of zich terugtrekkende tot een wantrouwende onzijdigheid; eindelijk Frankrijk zo diep vernederd, dat het zich aan de voogdij van de Koning van Spanje moest onderwerpen, en dat het te Madrid laagheden moest begaan om een leger op de been te kunnen brengen. De grote regeringen van HENDRIK IV en van RICHELIEU, konden met moeite aan Frankrijk de rang teruggeven die het onder de Europese volken had bekleed, en zij hebben het zeker zover niet gebracht, dan door een politiek te volgen, geheel tegenovergesteld aan die van de St. Bartholomeüs.

Of er bij zoveel schande en onheilen, niet een goede zijde is op te merken? Slechts één, indien men zich daarop beroepen wil! Zonder de St. Bartholomeüs, zouden de Hervormden in Frankrijk, ondanks de verliezen die zij geleden hadden, nog een indrukwekkende minderheid hebben uitgemaakt. De helft van de adel in het koninkrijk zou in de nieuwe godsdienst zijn gebleven. Misschien had HENDRIK IV dan zijn geloof niet afgezworen. In ieder geval, ware dan de herroeping van het edict van Nantes een onmogelijkheid geweest, en bij de uitbreiding van de bevolking, zou misschien Frankrijk in onze tijd vijf á zes miljoen Hervormden hebben geteld. De St. Bartholomeüs heeft hen, door moord en vlucht en afzwering, een schade toegebracht waarvan zij zich nog nimmer hersteld hebben. — Hoe kan daarmee de misdaad worden verschoond? — Nee, wie deze redenen ook laat gelden, wij moeten ook die grond van verdediging bestrijden. De afschuwelijke Bartholomeüsdag, zegt CHATEAUBRIAND, heeft slechts martelaren gemaakt; hij gaf aan de wijsgerige denkbeelden een overwicht over de godsdienstige, welke zij sinds niet hebben verloren[42]. De slotsom is dus, dat er enige miljoenen protestanten minder, en vele miljoenen wijsgeren of ongelovigen meer gekomen zijn, na die dag. De priesters hebben niets gewonnen, door de vermindering van de leerlingen van LUTHER en CALVYN, want die van MONTAIGNE en VOLTAIRE zijn er door vermeerderd. Zij hebben slechts de anti-Katholieke

[41] LA FRETELLE heeft de bewijzen daarvoor opgezameld in zijn Histoire des guerres de religion.

[42] Études hist. T. IV. P. 296.

reactie van de achttiende eeuw gewonnen, die wreedheden van de constituerende vergadering, de moorden van l'Abbaye, de verbanningen van 93 en bovenal de geest van deze eeuw. Deze geest die uit Frankrijk naar Italie is overgegaan, houdt nog niet op zijn invloed op het Katholicisme te doen gevoelen.

XIV.

Tegenstand en verademing van de Calvinisten. — Verbond te Montauban. — Beleg van Sancerre. — Beleg van La Rochelle. — François Lanoue. — Edict van 1573. — Verzet van de Hervormden. — De partij van de politieke of ontevredenen. — Dood van Karel IX.

De Calvinisten die aan de St. Bartholomeüs ontkomen waren, dachten nu aan niets anders, dan om nieuwe middelen van verdediging te vinden. In de Cevennes, te Rouergue, Vivarais en Dauphiné vonden zij hun wijkplaatsen in het gebergte. In de vlakte van het zuiden hadden vijftig steden of dorpen, als Aubenas, Anduze, Milhau, Sommières, Privas, hun poorten gesloten, en verklaard een wanhopende tegenstand te zullen bieden aan de troepen van de Koning. Te Nismes werden de inwoners gelast om garnizoen te ontvangen, maar zij bleven weigeren trots de hevigste bedreigingen. Een raadsheer van het landsgerecht, zekere DE CLAUSONNE, *een man van grote invloed in die streken*, had hen, zoals JEAN DE SERRES verzekert, doen begrijpen, dat alleen een krachtige houding hen redden kon.

Enige edellieden en leraars, die te Montauban zich verenigd hadden, maakten een plan van een godsdienstig en politiek verbond, *in afwachting dat het God behagen zou het hart van de Koning te veranderen of aan dat arme volk een redder te beschikken*. Iedere stad moest een raad van honderd personen benoemen, zonder onderscheid van edelen, burgers en boeren, om alle zaken van recht en politie, van belasting en oorlog te regelen, en deze raden moesten weer een algemeen opperhoofd kiezen. Men raadde daarbij, om alle mogelijke gestrengheid tegen de gewapende oproerlingen te gebruiken, maar om met alle gematigdheid en zachtheid te werk te gaan tegen de vreedzame Katholieken.

CATHARINA DE MEDICIS en KAREL IX konden zich al spoedig overtuigen, dat zij zich jammerlijk bedrogen hadden in de veronderstelling, dat alles beslist en geëindigd zou zijn met de dood van de voornaamste Calvinistische leidslieden. Zij hadden teveel gehecht aan de invloed van het oude beginsel van een volstrekte onderdanigheid en te weinig aan de macht van het godsdienstig beginsel. De Hervorming had aan allen, ook aan de geringsten, een zelfbewustheid gegeven, die slechts aan God rekenschap schuldig is, en deze nieuwe soort van onafhankelijkheid werd in de gemoederen de voorbereiding van het nieuwe recht.

De tegenstand openbaarde zich overal, waar die maar mogelijk was, en nog veel levendiger, veel hardnekkiger, dan tevoren, want men zag in de Koning nu niets anders dan een vijand.

Het beleg van **Sancerre** is daarom altijd berucht gebleven. Deze kleine stad hield langer dan tien maanden vol tegen het koninklijke leger, ofschoon de inwoners bij gebrek aan vuurwapens, zich slechts met eenvoudige slingers verdedigen konden,

die daarna de geweren van Sancerre werden genoemd. Zij stond een hongersnood door, welke aan die van Jeruzalem in de dagen van TITUS en VESPASIANUS deed denken. De Predikant JEAN DE LERY, een ooggetuige, heeft de bijzonderheden daarvan in een dagboek opgetekend. Men at slakken, mollen, wilde kruiden, brood, dat gemaakt werd uit stro en gestampte leien, het tuig van de paarden en zelfs het perkament van oude boeken, titels en brieven, dat men in water liet weken. "Ik zag er voordienen", zegt LERY, "waarop de gedrukte of geschreven letters nog zichtbaar waren, en men kon lezen op de stukken die op de schotels lagen, gereed om gegeten te worden." Van uur tot uur verminderden de belegerden, door krachteloosheid geveld. De oorlog doodde er slechts vier-en-tachtig, de honger deed er meer dan vijfhonderd sterven. "Bijna al de kinderen beneden de twaalf jaren, stierven;" zegt JEAN DE SERRES. "Het was akelig om de klachten van de vaders en moeders te horen, ofschoon de meesten van hun zich versterkten door het vertrouwen op Gods genade. Een jongen van tien jaren, die de dood nabij was, zag zijn ouders wenen en hem de armen en benen, die als hout waren uitgedroogd, betasten. "Waarom weent u", zei hij, "daar ik van honger sterf. lk vraag u niet om brood, moeder! want ik weet dat u het niet hebt. Maar als God wil dat ik aldus sterf, moet u tevreden zijn. De heilige LAZARUS heeft immers ook honger gehad. Dat heb ik in de Bijbel gelezen. Met deze woorden blies hij de adem uit (p. 462)."

De inwoners hadden besloten liever allen te sterven dan zich over te geven aan de moordenaars van de St. Bartholomeüs. "Hier verdedigt men zich," riepen zij hun toe, "ga elders heen om te moorden." Een onverwachte gebeurtenis bracht hen verlossing aan. De Poolse afgezanten, die gekomen waren om de kroon aan te bieden aan de Hertog VAN ANJOU, kwamen ten gunste van hen tussenbeide, en nu werden hun die verzekeringen gegeven, die zij begeerden.

Hetzelfde gebeurde te **La Rochelle.** Ook deze stad, die door haar oude stedelijke vrijheden een soort van republiek was, en door haar menigte schepen tegen de krachten van de koninklijke marine opwoog, had geweigerd, garnizoen te ontvangen. Vijf-en-vijftig leraren uit Poitou en Saintonge, en een menigte van edellieden, burgers en boeren, hadden op het eerste gerucht van de St. Bartholomeüs, achter haar hoge muren een wijkplaats gezocht en besloten zich tot de dood te verdedigen. Daar de openingen aan de inwoners van La Rochelle gegeven, tot niets hadden geleid en het leger van de belegeraars veel volks verloren had, nam KAREL IX het vreemde besluit, om een Calvinistisch gouverneur in de stad te zenden, namelijk de brave LANOUE.

FRANÇOIS DE LANOUE, bijgenaamd *Bras de fer* (IJzeren arm) die in de legers van de Hugenoten slechts een tweede rang had bekleed, werd nu hun voornaamste opperhoofd, na de dood van COLIGNY. Het was een man van een scherp en doordringend verstand, van een edel karakter en volmaakte rechtschapenheid. In al deze oorlogen was hij onverschrokken te midden van gevaren; moedig zonder vermetelheid, zedig bij overwinning en bedaard in tegenspoed. Hij was de CATINAT van de zestiende eeuw.

Het is een bijzonderheid in zijn krijgskundig leven, dat hij vier of vijf malen krijgsgevangen werd gemaakt. LANOUE verdroeg dit leed als een soldaat, die een beter lot had, verdiend, en de Katholieken, die hem van nabij leerden kennen,

moesten hem achten. Niemand onder de Hervormden, zelfs niet COLIGNY, is ooit zo door hen geprezen. Twee Jezuïeten MAIMBOURG en DANIEL, doen hulde aan zijn zeldzame deugden en betreuren alleen zijn ketterij. De woeste MONTLUC noemt hem een dapper en wijs man, zoals er weinige in Frankrijk waren; de luchtige BRANTOME, dat men moe wordt om van zijn deugden; zijn moed en zijn verdiensten te horen verhalen; de Scepticus MONTAIGNE prijst zijn standvastigheid en zachtmoedigheid. En HENDRIK IX gaf hem bij zijn dood de schoonste lofspraak in weinige woorden: "hij was groot in de oorlog, maar veel groter nog als goed mens." Gedurende één van zijn langdurige krijgsgevangenissen, stelde hij politieke militaire gesprekken op, die een deel uitmaken van zijn dusgenoemde gedenkschriften. De stijl daarvan is beknopt maar gespierd; het is de taal van een krijgsman en beschaafd man, die alleen spreekt van wel te doen, geenszins om zich te laten toejuichen.

In de tijd van de St. Bartholomeüs was LANOUE krijgsgevangen van de Hertog van ALBA en daardoor werd hij gered. Toen hij weer in vrijheid gesteld was, droeg de koning aan hem op om vredesvoorslagen te doen aan La Rochelle. Hij werd daar goed ontvangen, maar zijn zending, niet aangenomen, en de inwoners bleven zich verdedigen tot aan de komst van de Poolse gezanten.

De Hertog VAN ANJOU, die het bevel voerde over het Koninklijke leger en zich bedroefde, dat hij zijn troepen en zijn goede naam verloor in dit langdurig beleg, zag ongeduldig naar de gelegenheid uit, om zonder grote schande terug te trekken. Deze werd hem aangeboden door zijn roeping tot de kroon van Polen.

Een nieuw edict, dat op 11 augustus 1573 werd uitgevaardigd, gaf vergunning tot openbare godsdienstoefening, maar alleen in drie steden, La Rochelle, Montauban en Nismes. De aanzienlijkste heren, moeten de Doop en het Avondmaal laten bedienen en huwelijken voltrekken, maar alleen in bijzondere verenigingen van niet meer dan tien personen. De andere Calvinisten verkregen niet anders dan alleen de vrijheid van belijdenis. In dit edict werd voor het eerst de uitdrukking gebezigd van *zogenaamd gereformeerde godsdienst*.

Maar het was slechts een halve maatregel, tegenstrijdig in beginsel en onuitvoerlijk in de daad, die tot niets anders leidde, dan om de gemoederen nog meer te verbitteren en de moeilijkheden van het ogenblik te vermeerderen. Ware de uitoefening van de Hervormde godsdienst een misdaad geweest, men had haar alom moeten verbieden, maar was zij dit niet; dan mocht zij nergens verboden worden. Daarenboven wat betekende de willekeurige beperking van sommige bijeenkomsten tot tien personen en hoe kon men ook de Calvinisten beletten zich te verenigen in die plaatsen waarin zij de meerderheid hadden? Men kon toch geen garnizoen brengen in alle de burchten en dorpen van het zuiden, of soldaten plaatsen in al de bergpassen?

Een jaar na de St. Bartholomeüs, juist op de 24 augustus, leverden de Hervormden van Montauban krachtige vertogen, waarbij zij alles terug vorderden, wat hun door het tractaat van 1570 was toegestaan, en drie edellieden namen op zich om dit verzoekschrift aan KAREL IX te overhandigen. Zij ontmoetten de Koning te Villers-Coterets en deze hoorde tegen zijn gewoonte de voorlezing aan, zonder een woord te spreken. Maar CATHARINA riep uit met een vertoornde stem: "Indien

nu Prins DE CONDÉ nog leefde, en indien hij in het hart van Frankrijk stond met twintig duizend ruiters en vijftien duizend man voetvolk, hij zou niet de helft vragen, van hetgeen deze onbeschaamden ons durven voorstellen."

Het was voorzeker trots gesproken; en zodanige trotsheid voegt weinig na lage moordaanslagen, daarom had CATHARINA geen recht om alzo op hoge toon te spreken. Overal in het koninkrijk heerste wanorde en regeringsloosheid, en zelfs in de Koninklijke familie woonde verdeeldheid en verwarring. De Koningin-moeder vreesde haar oudste zoon en verachtte de jongste, zij beminde alleen de tweede die gereed was om naar Polen te vertrekken, en alle wantrouwden haar. De drie broeders waren elkaars vijanden en hun zuster MARGARETHA VAN VALOIS bezoedelde zich door overspel en bloedschande.

Intussen groeide de partij van de *politieken*, of de middenpartij aan. Deze bestond uit degenen bij wie nog enig gevoel voor de oude nationaliteit was overgebleven, en die een volslagen afkeer hadden van een hof, dat overvloeide van gehuurde moordenaars, vergiftigers, sterrekijkers en slechte vrouwen. Tot deze partij van de politieken of van de *ontevredenen* behoorden de drie zonen van de Connetable FRANÇOIS DE MONTMORENCY, DAMVILLE en THORÉ, de Maarschalken COSSE en BIRON, vele Gouverneurs van Provincies, overheden en zelfs enige leden van de geheime raad. Hun opperhoofd was de Hertog van ALENÇON, naderhand bekend onder de naam van Hertog VAN ANJOU, jongste zoon van CATHARINA. Als broer van de Koning had hij veel invloed, maar deze jeugdige vorst, die toen zijn twintigste jaar had bereikt, was naar lichaam en ziel slecht bedeeld, ijdel, laatdunkend, ontrouw aan zijn woord, en altijd gereed om grote ondernemingen te beginnen, die hij niet voleindigen kon.

Ook onder de burgerij begonnen nieuwe stellingen van recht en van burgerlijke vrijheid ingang te vinden. In die tijd maakte BOËTIUS zijn verhandeling openbaar over *vrijwillige slavernij*, die nog heden ten dage verbaast door haar stoutheid, en FRANÇOIS HOTMAN gaf zijn *Franco-Gallia* uit, waarin hij beweerde dat de algemene staten slechte vorsten kunnen ter zijde zetten en hun andere opvolgers geven.

De ontevredenen begonnen te onderhandelen met de Calvinisten, die zich nauwer aaneen gesloten hadden, te Milhau op 16 december 1573 door elkaar *wederkerige volmaakte en duurzame broederschap zowel in burgerlijke als in godsdienstige zaken te beloven*. Hun verbonds-acte schreef voor, dat hun bijeenkomsten om de zes maanden moesten worden samengeroepen, een nieuw beleid van de rechterlijke macht, en de bepalingen, die er moesten in acht genomen worden, bij de lichtingen van manschappen en van geld. Het was een staat in de staat, een treurig maar onvermijdelijk gevolg van de onderwerping van alle wetten, door de St. Bartholomeüsnacht.

Te midden van alle deze beroeringen stierf KAREL IX, gedrukt door sombere schrikbeelden zodat hij overal meende klaagstemmen te horen in de lucht, 's nachts met schrik wakker werd, terwijl een vreemde ziekte, die hem het bloed uit al de poriën deed stromen, hem ten grave bracht.

Twee dagen voor zijn dood, zegt L'ESTOILE, was zijn voedster bij hem, die hij beminde, *schoon zij huguenote was*. Zij had zich op een kist nedergezet en was in slaap gevallen, maar horende dat de Koning klaagde en zuchtte en weende, naderde zij zachtjes zijn ledikant. De Koning wierp zijn dekens weg, en begon tot haar te spreken, onder diepe zuchten en tranen die zijn woorden afbraken. Ach, mijn voedster mijn goede voedster, wat al bloed en moorden! Ach wat heb ik een slechte raad gevolgd! O, mijn God! schenk mij vergiffenis en bewijs mij barmhartigheid als het U behaagt. Ik weet niet waarheen mij te wenden of wat te doen. Ik zie wel, dat ik verloren ben! Daarop antwoordde hem de voedster! "Sire! deze woorden zullen drukken op hen die ze u lieten begaan, en omdat u er niet mede instemde, en daar u berouw hebt, zal God ze u niet toe rekenen en bedekken u met het kleed van de gerechtigheid van Zijn Zoon, tot Wie alleen u uw toevlucht moet nemen." Daarna, als zij hem een zakdoek gehaald had omdat de zijne van tranen doorweekt was, nam hij haar bij de hand en gaf haar een teken om zich te verwijderen en hem met rust te laten[43]."

KAREL IX stierf 20 mei 1574, nog geen vierentwintig jaren oud. Hij verheugde zich, zoals hij zei, dat hij geen mannelijk erfgenaam in jeugdige leeftijd achter liet, omdat deze te veel te lijden zou hebben.

XV.

Reis en terugkeer van Hendrik III in Frankrijk. — Verachtelijk bijgeloof van deze vorst. — De Hervormde consistories en de edellieden. — De Calvinistische partij. — Nieuwe wapeningen. — Vrede van Monsieur. — Staten-Generaal te Blois. — Edict van Poitiers.

CATHARINA DE MEDICIS, nam nu het regentschap weer op zich, waarvan zij inderdaad nooit afstand had gedaan, en deed pogingen om met de Calvinistische partij en met de ontevredenen te onderhandelen, in afwachting van de komst van haar tweede zoon, die wij nu HENDRIK III zullen noemen.

Deze ontsnapte uit Polen als uit een gevangenis. Op zijn reis ontving hij wijze raadgevingen van Keizer MAXIMILIAAN, van de Doge van Venetie en zelfs van de Hertogen van Savoye, die hem opwekten om de vrede in zijn Koninkrijk te herstellen, door allerlei edicten die getrouwelijk nageleefd werden; maar hij leende het oor aan deze raadgevingen niet.

In de maand september kwam hij in Frankrijk terug, werd door zijn moeder te Bourgoin opgewacht en hield met haar een zegepralende intocht in Lyon. De Hertog van ALENÇON en de Koning VAN NAVARRE volgden hem, wel vrij in schijn, maar in waarheid als gevangenen. Daar werd het plan beraamd omtrent de gedragslijn, die men met de Calvinisten en politieken zou houden. Enige van de raad, zoals PIBRAC, BELLEGARDE CHRISTOPHE DE TOU en PAUL DE FOIX waren voor zachtheid en schikkingen, maar CATHARINA en haar Italiaanse vertrouwelingen, als RETZ, NEVERS en BIRAGUE waren van een

[43] Journal de Henri III t. I. p. 71, 72.

tegenovergesteld gevoelen en de laatsten hielden de overhand op de inzichten van HENDRIK III.

Reeds voor het verdrag van 1570 had deze, nu drieentwintig jarige Prins enige bewijzen van zijn moed gegeven. Het ontbrak hem niet aan bekwaamheid in het behandelen van zaken noch aan waardigheid en uiterlijk voorkomen, wanneer hij in het openbaar verscheen. Maar hij was geheel verbasterd door de wellusten van het hof. Uren lang bracht hij door om zich als een vrouw op te schikken, en hij bevlekte zijn waardigheid als mens en als Koning door een teugelloze losbandigheid. De vrouwen die hem omringden hielden hem in een lage en schandelijke zorgeloosheid, en de treurige laagheid van zijn ondeugden werd alleen opgewogen door de hevigheid van zijn bijgeloof.

Dadelijk na zijn terugkomst in Frankrijk, sloot hij zich aan, aan de broederschap van de FLAGELLANTEN Of FRÈRES BATTUS VAN AVIGNON, en bij een plechtige processie werden de witte BATTUS door de Koning, de zwarte door CATHARINA, de blauwe door de Kardinaal D'ARMAGNAC geleid. Zij gingen de stad door, barrevoets, met ongedekt hoofd, met rozenkransen van doodsbeenderen aan de gordel, terwijl zij door slagen het bloed langs hun schouders lieten druipen. Sommige geschiedschrijvers menen dat onder deze onwaardige vermommingen een politiek oogmerk schuilde. Maar waarom het doel ver gezocht dat voor de hand ligt! Tussen de beide uitersten van zedeloosheid en bijgeloof is soms een bijzonder en diepliggend verband.

Het was in de maand december. De kardinaal DE LORRAINE haalde zich door deze maskerade een koorts op het lijf waaraan hij bezweek. De Koningin-moeder, die men beschuldigt van nauwe betrekkingen met hem gehad te hebben, kon bij deze gebeurtenis haar gewone veinzerij niet volhouden. Terwijl zij zich 's avonds aan tafel zette, en men haar glas haar toereikte, begon zij zo te beven, dat het glas dreigde haar uit de hand te vallen, en zij riep uit: dat is de Kardinaal, die ik zie. Langer dan een maand, schroomde zij 's nachts alleen te zijn, omdat zij altijd vervolgd werd door deze treurige verschijning. Dan zei zij tot haar vrouwen: jaagt die Kardinaal weg, ziet u niet dat hij mij wenkt en met de vinger roept ? Wel moest er dus tussen haar en deze priester veel zijn voorgevallen, dat een vrouw als CATHARINA DE MEDICIS zodanig door zijn dood werd verschrikt.

Intussen zette HENDRIK III te Parijs zijn vrome oefeningen voort, en gedroeg zich daarbij niet als Koning, maar als een domme monnik. Hij liet zich bidstoelen maken in de kerken, anders gezegd *paradis*, waarin hij dagelijks plaats nam, zolang de vasten duurde. Hij volgde de processies, met een pruik op het hoofd, in een bespottelijk gewaad getooid, in gezelschap van een dwaas, genaamd SIBILLOT, de grootste deugniet zoals JEAN DE SERRES zegt uit Frankrijk, die tussen zijn meester en de Kardinaal van Ferrara liep, en terwijl de priesters hun *ora pro nobis* zongen, allerlei grappen maakte en zijn narrenstukken uitvoerde. Daarna reed HENDRIK III, met de Koningin zijn vrouw door de straten van Parijs, en kocht kleine honden, apen en andere zeldzame dieren, die men hem met goud betalen liet.

Als zes maanden verlopen waren, werd hij zelfs door het gemeen en door zijn dienstboden veracht. Overal in de stad werd een schotschrift aangeplakt in deze

bewoordingen: “HENDRIK, door de gunst van zijn moeder, dwaas Koning van Frankrijk, deurwaarder van de Louvre, koster van St. Germain-l’Auxerrois, potsenmaker van de kerk van Parijs; kragenplooier en kapper van zijn vrouw, gardiaan van de *Quatre Mendiants*, raadsheer van de *Blancs Battus* en beschermer van de Capucijnen.”

Het aantal van de ontevredenen nam toe en zij deden vele ernstige voorslagen tot vereniging van de Calvinisten. Deze waren het niet eens over het gedrag dat zij houden moesten. Aan de ene zijde stonden de zogenaamde Consistoriale Hervormden; aan de andere de edellieden, de grote heren, de overheden en de stedelijke raadsheren. Reeds in de eerste oorlogen waren deze onderscheidingen gemaakt, maar zij werden scherper gedurende de volgende.

De Consistorialen, waartoe het merendeel van de leraars behoorden, bekommerden zich vooral over de aangelegenheden van het geloof en vroegen niets anders dan vrije uitoefening van hun godsdienstplichten. De meerderheid van de handwerks- en kooplieden, die de zaken eenvoudig behandelden en uit een godsdienstig oogpunt beschouwden, waren meest afkerig om de wapens op te nemen, en deden dit niet dan in de uiterste nood, wanneer zij geheel verhinderd werden om God naar de inspraak van hun geweten te dienen; maar waar deze eenmaal in het slagveld waren, wilden zij ook niet van de vrede horen, zonder krachtige waarborgen voor de vrijheid van hun kerken. De edellieden, die altijd gereed waren om te strijden, kwamen spoedig in schikking over zaken van godsdienst, en bekommerden zich allermeest over hun stelling in de staat. De Consistorialen hadden de overhand in getal maar niet in rang, zij moesten zich dan ook meermalen de overheersing van de Calvinistische adel getroosten en haar lot delen.

Dit één en ander werkte het verbond met de ontevredenen in de hand. Het werd gesloten in Languedoe, ondanks de tegenstand van vele vromen en de gevolgen werden dan ook spoedig vernomen. “De losbandigheid en vreemde schandalen van de politieken, nu met de voorstanders van de godsdienst vermengd”, zegt een tijdgenoot, “wisten geheel en al de ijver uit waarmede men nog aan vroomheid en tucht was gehecht gebleven. De Maarschalk DAMVILLE liet zich weinig gelegen liggen aan de onderhouding van de voorwaarde door hem bij het verbond gemaakt en beloofd. Ondertussen hield hij de leraars en anderen met fraaie woorden op, maar de ongebondenheden, namen toe en overstormden hen aan alle kanten. De afpersingen en roverijen namen van ogenblik tot ogenblik toe[44].”

De oorlog werd met afwisselende kansen gevoerd, zonder een beslissend gevecht. Bijzonder wordt gewaagd van de heldhaftige verdediging van het vlek Livron in Dauphiné. Toen HENDRIK III zich daar vertoonde in januari 1575, riepen de belegerden van hun bolwerken: moordenaars, u zult ons niet in ons bed vermoorden, zoals u de Admiraal en anderen hebt: gedaan, brengt ons nu die geblankette en geparfumeerde dames, dat zij kunnen zien of zij met onze vrouwen zich kunnen meten! — HENDRIK III moest deze belediging verdragen, tweederde van zijn leger stierf bij deze belegering en het beleg werd opgebroken.

---

[44] Recueil de choses mémor., p. 546.

De Prins van Condé en de Koning van Navarre, die aan het hof gevangen waren gehouden, sinds de St. Bartholomeüs, vonden gelegenheid om te ontsnappen en zwoeren de één te Straatsburg en de andere te Tours, het Katholiek geloof af, dat men hen met de dolk op de keel had opgedrongen. Ook de Hertog van Alençon had de wijk genomen naar zijn goederen te Dreux, en maakte een manifest bekend, waarbij hij de Fransen van beide godsdiensten, onder zijn bescherming nam.

Het hof bezat nu noch manschappen, noch geld om tegen de samenverbondenen op te trekken, die reeds spraken van naar Parijs te komen. Het hof zocht enige leden van de middenpartij door de belofte van persoonlijke voordelen te gewinnen en bood aan de Calvinisten zeer gunstige vredesvoorslagen aan: vrije uitoefening van godsdienst door geheel het rijk, behalve in Parijs, en twee mijlen in de omtrek; toelating tot alle openbare bedieningen; de kamers van het parlement tussen beiden verdeeld; acht wijkplaatsen, het recht om scholen te openen en Synoden te houden; verering van de nagedachtenis van COLIGNY; eindelijk herstelling van de Koning van Navarre, van de Prins van Condé en van de heren, de Hervormde godsdienst toegedaan, in hun bezittingen en bestuur. Dit verdrag, doorgaans genoemd *la paix de Monsieur* omdat het onder waarborg van ’s Konings broeder gesloten was, werd getekend te Charstenoy, 6 mei 1576.

CATHARINA en HENDRIK III, hadden met het tekenen van dit verdrag geen ander doel, dan om het verbond van de politieken met de Calvinisten te verbreken. Dit doel bereikt zijnde, werd het tractaat beschouwd als niet gemaakt. De Katholieken van Picardië werden in het geheim gemachtigd om de Prins van Condé te verdrijven, die bezit van zijn bestuur kwam nemen, en de vervolgingen hielden geen enkele dag op.

Om een voorbeeld te geven, wijzen wij op de Hervormden van Parijs, die getrouw aan het voorschrift van het edict, op twee mijlen afstand van Parijs vergaderden te Noisy-le-Sec. Zodra zij vandaar terug kwamen werden velen door het volk gedood en een groter aantal gewond. Zij beklaagden zich bij de Koning, die op dat ogenblik, als amazone gekleed, naar de ring stak, zoals L’ESTOILE zegt, maar deze bekommerde zich daarover zoveel, alsof deze moorden in een ander wereld-deel hadden plaats gehad.

Een artikel van het verdrag bepaalde, dat de Staten-Generaal eerlang moesten bijeen geroepen worden. Zij kwamen dan ook tezamen te Blois in december 1576, maar de geest van de Staten van Orléans bezielde dezen niet. Een groot deel van de adel was tot de Katholieke Kerk teruggekeerd, en de onheilen van het Koninkrijk hadden het hart van de burgerij diep gewond. De afgevaardigden van de drie ordes kwamen overeen om de eenheid van godsdienst te vragen, zij drongen bij de Koning aan op een bevel, dat de Predikanten, diakenen, opzieners, onderwijzers en andere valse leraars het Koninkrijk zouden moeten ontruimen, en dat zij, zo zij niet gehoorzaamden, zouden gevonnisd worden als schuldigen aan grote misdaden.

De eenheid door hen, in die zin gevraagd, was niet anders dan de oorlog. Maar om oorlog te voeren was er geld nodig en als het daar op aan kwam trokken alle drie de ordes zich terug. De geestelijkheid verklaarde, dat zij door de wanorde in het Koninkrijk grotelijks was verarmd en niet kon geven, de adel bood slechts de

degen aan en de middenstand verklaarde bij monde van zijn spreker, dat zij een vereniging van alle onderdanen van de Koning wilde, *door zachte middelen en zonder oorlog*; het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat dit een bittere bespotting was.

Inmiddels hadden de Calvinisten, bij het vernemen van deze bepalingen, de wapens weer opgevat. Maar, hun zaken gingen slecht omdat zij onder elkaar verdeeld en nu ook beroofd waren van de steun van de ontevredenen uit de Katholieke partij. Ditmaal waren de Consistorialen meer dan de anderen vast besloten, want het kwam er nu op aan om alles te behouden of alles te verliezen, ten aanzien van de uitoefening van de godsdienst. De Kerkenraad van La Rochelle diende krachtige bedenkingen in bij de edellieden. BEZA schreef uit Genève: "ik zie niet dat wij, met een goed geweten deze toestemming geven kunnen, om de werking van Gods Geest tot zekere plaatsen te beperken, of haar buiten de steden te sluiten, die niet telkens veranderen als het hart en huis van de vorsten. Ik kan mij niet voorstellen, dat God Zijn zegen zou kunnen of willen geven over zodanige bepalingen, en ik zou daarom raden van liever het hoofd op het blok te leggen en alles zonder wederstand te lijden, indien het zoverre komen moet, dan goedkeuring te hechten aan zulke voorwaarden."

Maar de klachten van de Consistorialen vonden geen gehoor, en de heren van de partij tekenden de vrede te Bergerac in september 1577. Op 8 oktober daaraan volgende verscheen het edict van Poitiers, waarbij aan de Hervormden in het algemeen niets meer werd toegestaan dan de eenvoudige vrijheid van het geweten en de toelating tot openbare bedieningen. De vrije godsdienstoefening werd bepaald tot die plaatsen, waar zij bestond op het ogenblik dat het tractaat getekend werd. HENDRIK III beroemde zich op dit edict als zijn persoonlijk werk, en zei dikwijls: *mijn edict, mijn tractaat*, jammer maar dat het niet beter werd opgevolgd dan de vroegere.

XVI.

Listen van Catharina de Medici. — De oorlog van de verliefden. — De Ligue. — Bepaald voornemen van Philips II. — Karakter van de hertog Hendrik de Guise. — Zwakheid van Hendrik III. — Regeringloosheid in het koninkrijk. — Edict van Nemours. — Excommunicatie van de Bourbons door Sixtus V.

CATHARINA DE MEDICIS had wederom een ander middel uitgedacht, om gedurende de vrede, die edellieden onder de Hugenoten te winnen, die door de wapenen niet overwonnen waren; het bestond daarin dat zij hen slecht wilde maken. Zij doorreisde de provincies met een grote menigte eredames (somtijds honderd vijftig in getal) die gewoonlijk haar *vliegend escadron* werden genoemd. Overal waar zij kwam, waren bals, feesten, minnarijen aan de orde van de dag, en te midden van deze ging de vroegere ingetogenheid van de metgezellen van COLIGNY geheel verloren.

Onder voorwendsel van MARGARETHA VAN VALO1S naar het huis van haar echtgenoot de Koning van Navarre te brengen, toog CATHARINA op reis, in juli 1578, naar de zuidelijke provincies. De Bearnees, die gedurende zijn lang verblijf op de Louvre, de lessen van zijn moeder te veel had vergeten, bood niet lang

tegenstand aan de hem omringende verleidingen. “Het hof van de Koning van Navarre: zegt AGRIPPA D’AUBIGNE, zocht zijn luister in edelen en dames. Het gemak kweekte er de ondeugden, gelijk de warmte de slangen. De Koningin van Navarre had weldra de geesten gepolijst, terwijl zij de wapens liet roesten. Zij hield haar man gedurig voor, dat een ridder zonder ziel was, als hij zonder liefde was.” (1. IV, c. 5).

Dezelfde geschiedschrijver verhaalt, dat CATHARINA er zich op toelegde om Bijbeltaal te spreken. Zij had zich een verzameling laten maken van de meest gebruikelijke uitdrukkingen onder de strengste Hervormden, en zij bediende zich daarvan nu eens uit politiek, dan weer spottender wijze. Zij had, zegt hij, vele gezegden van buiten geleerd, die zij consistoriaal noemde, als *de raad van* GAMALIËL *goedkeuren*, te zeggen, *dat de voeten liefelijk zijn van degenen die de vrede verkondigen*, de Koning te noemen, *de gezalfde des Heeren, het beeld van de levende God*, en dikwijls uit te roepen: *God richte tussen u en mij. Ik betuig voor God en voor zijn Engelen*.

Deze wijze van spreken, welke de dames onder elkaar, *de taal Kanaäns* noemden, werd ’s avonds bij het naar bed gaan van de Koningin, en niet zonder grote spotternij bestudeerd (I. IV, c. 3).

Voor en na de feesten hield men zittingen, waardoor het verklarend verdrag van NERAC, getekend 28 februarij 1579, tevoorschijn kwam. Het gaf geen wezenlijke uitbreiding aan dat van POITIERS. De Koning van Navarre ontving alleen enige meerdere vrijplaatsen in Guyenne en Languedoc, onder voorwaarde dat hij die niet langer dan zes maanden zou houden.

Ten gevolge van een hofintrigue werden de wapens weer opgevat, en deze belachelijke twist werd *de oorlog van de verliefden* genoemd. Het merendeel van de Hervormden nam daaraan geen deel. Het eerste gevolg daarvan was, dat de vrede getekend werd op het kasteel van Fleix, in Perigord, op 26 november 1580. Dit verdrag bevestigde het edict van Poitiers, alleen had de Bearnees daarmee gewonnen, dat hem de huwelijksgift van zijn vrouw in Agenois en Quercy werd uitgekeerd.

Zo gingen vier of vijf jaren voorbij, waarin geen verklaarde oorlog werd gevoerd, maar waarin noch veiligheid, noch rust werd genoten. Bij onderscheiden gelegenheden zonden de bewoners gehele boekdelen grieven en bedenkingen naar het hof, zij ontvingen de belofte, dat daarop recht zou worden gedaan, maar de volgende dag word er bij de raad niet meer aan gedacht.

Ten einde de partij van de Calvinisten te verzwakken, werd nog een ander middel uitgedacht, dat beter slaagde dan de vorige. Het bestond hierin, dat de Calvinisten buiten alle openbare bedieningen werden gesteld of gelaten. Het edict van bevrediging had hun wel een gelijk recht van toelating tot alle bedieningen verzekerd, maar er waren honderd voorwendsels bij de hand om deze bepaling te ontwijken. Het we een stilzwijgende, indirecte, maar niettemin systematische aanhoudende vervolging.

MEZERAY beweert, dat deze handelingen in vier jaren een groter aantal afvallig maakten, dan beulen en wapenen gedurende veertig jaren hadden gedaan. Dat is wel wat veel gezegd. Maar het is toch zeker, dat vele edellieden bezweken voor de verzoeking om betrekkingen of gunsten aan het hof te verkrijgen. De geschiedschrijver ELIE BENOIT zegt: sommigen die zich schaamden zelf hun godsdienst te verlaten, lieten die door hun kinderen afzweren, onder voorwendsel dat vaderlijke genegenheid en voorzichtigheid hen daartoe noodzaakte. Anderen daarentegen omhelsden het Katholicisme om in betrekkingen te kunnen komen en lieten hun kinderen in het Hervormd geloof opvoeden, ten einde alzo hun geweten te bevredigen. Zo heeft het menselijk hart altijd drogredenen bij de hand gehad, waar het de voldoening van neigingen gold.

Intussen bleven de ijverige Katholieken zich beklagen; en beschuldigden HENDRIK III en CATHARINA DE MEDICIS van traagheid. Zij werden in hun tegenstand versterkt door de dood van de Hertog van Alençon of Anjou, die in 1584 voorviel. HENDRIK III had geen kinderen, en de geneesheren verzekerden, dat hij misschien het einde van het jaar niet beleven zou. Zo zou het geslacht van de Valois uitsterven, wie zou hem opvolgen? Volgens de oude wetten van het Koninkrijk, HENDRIK VAN BOURBON. Deze was de naaste erfgenaam in de mannelijke lijn en niemand kon hem de titel van eerste Prins van den bloede betwisten. Maar zou dan een ketter, een verzaker, een wederafvallige (want men aarzelde om de afzwering die hem bij de St. Bartholomeüs was opgelegd, voor welgemeend te houden) een geëxcommuniceerde door de heilige stoel, de troon van de zeer Christelijke vorsten beklimmen? Deze enkele gedachte stuitte drievierde inwoners van het koninkrijk, en de Ligue had daaraan een belangrijke aanwinst te danken.

De *Ligue*, of het *Heilig Verbond* bestond reeds sinds 1576. Ja zij was reeds van ouder dagtekening en strekte zich buiten de grenzen van Frankrijk uit. De Kardinaal DE LORRAINE had daarvan het plan ontworpen in de Kerkvergadering van Trente, de Jezuïeten hadden dit opgevat en uitgebreid FILIPS II, de Pausen, de Hertog HENDRIK DE GUISE hadden daaraan achtereenvolgend gearbeid, en langzamerhand was deze vereniging op de hoogte gekomen om een poging te wagen, waarbij geheel het Protestants Europa door het Katholiek Europa werd overwonnen. De eerste stappen daartoe moesten in Frankrijk worden gedaan.

Dit plan was geen ander, dan om eerst de Hugenoten uit te roeien, daarna zouden de nieuwe kruisvaarders de oproerlingen in Holland ten onder brengen, vervolgens zouden zij zich gezamenlijk naar Engeland wenden en later naar Duitsland en het Noorden; en zij mochten niet rustens voor zij de laatste leerling van LUTHER en CALVIJN in de schoot van de Roomse Kerk hadden teruggebracht, of hem gedood. Het was een laatste worsteling, een dodelijke tweestrijd, waardoor men hoopte de Katholieke eenheid op te richten op bergen van lijken.

FILIPS II was de voornaamste van de gewapende opperhoofden van deze geduchte samenzwering. In zijn afzondering te San-Lorenzo, was hij immer met deze grote en vreselijke plannen bezig, gelijk blijken kan uit zijn correspondentie, die in onze tijd in het licht gekomen is. Bij hem golden slechts twee hoofdwaarheden: het oppermachtig gezag van de vorst in burgerlijke zaken en de onfeilbaarheid van de Paus in godsdienstige beslissingen. De grootste misdaad in zijn oog was: het

recht van wederstand in wereldlijke en dat van onderzoek in geestelijke zaken. Bij hem stond vast, dat alle recht slechts in de handen van enkelen moest zijn en dat geen recht buiten of onder dezen mocht bestaan. De twee zwaarden moesten gelijk treffen, om de volken in vrees en onderwerping te houden. Daarbij voegde hij de bijl van de beul, de brandstapel van de inquisitie en zelfs de dolk van de moordenaar. De Katholieke Koning ging in zijn laagheid zover, dat hij brieven van adeldom verleende aan de ouders van BALTHASAR GERARD, de moordenaar van de Prins van Oranje. FILIPS II had dit afschuwelijk schrik-systeem uitgevonden in het belang van het Koningschap en het Pausdom. Maar het heeft hem niets opgeleverd dan het verval van Spanje en de verachting van het nageslacht.

De heilige stoel ondervond een geduchte smart bij de aanblik van die ketterij, die zich onophoudelijk tegen haar verhief en zocht tot elke prijs één geloof te herstellen onder één geestelijk hoofd. Kardinalen, Bisschoppen, Priesters en Monniken van alle orden beijverden zich om het beginsel van de uitroeing van de ketters, bij de hoven en bij de volken ingang te doen vinden, zowel op de predik- als in de biechtstoel.

De ziel van de Ligue in Frankrijk was HENDRIK DE GUISE, *le Balafré* (de geschondene in het aangezicht). In de aanvang hield hij zich schuil maar naarmate HENDRIK III meer aanleiding tot verachting gaf, trad hij meer te voorschijn om zich door de volksmenigte te doen waarderen. Jegens geringeren was hij voorkomend, een vertrouwd vriend, een onverbiddelijk vijand, edelmoedig voor die hem enige dienst bewees, kwistig jegens hebzuchtigen, en mild met grote beloften aan eerzuchtigen, zowel als met voorkomenheid voor de burgers van Parijs, die zijn hoogmoed streelden. Hij had geleerd alles te kunnen veinzen en scheen het open en vrijmoedig voorkomen van de krijgsman te hebben. Hij was een groot bevelhebber en verstond nog beter de kunst om van de overwinningen partij te trekken dan om ze te verkrijgen. Hij was bijzonder ijverig voor de kerk van Rome, zonder evenwel tot het dwaze bijgeloof van HENDRIK III te vervallen, en altijd bezorgd om zijn fortuin te bevestigen, bediende hij zich van de godsdienst voor zoveel die hem daartoe helpen kon.

Een van de afhangelingen van zijn huis JACQUES D'HUNIÈRES, was reeds in 1576 begonnen, om in de steden van Picardië vrienden voor de LIGUE te winnen, waardoor de vereniging zich dan ook al spoedig uitbreidde in alle de provincies. Er was enig verschil in de artikelen die men liet bezweren en tekenen, maar de grond was overal dezelfde; onderlinge verzekering van de leden van het verbond, volstrekte gehoorzaamheid aan het geheime hoofd van de Ligue, belofte om alles, lijf en goederen, op te offeren tot uitroeiing van de ketters en herstel van de eenheid van godsdienst.

Voor het overige bestond het genootschap uit geheel verschillende bestanddelen. De GUISES bedoelden een uitbreiding van hun gezag, een deel van de burgerij en de magistraten kozen dit middel om de openbare orde te handhaven; een ander deel wenste een waarborg tegen de wraakneming die de Calvinisten tegen de moordenaars en plunderaars van de St. Bartholomeüs zouden kunnen nemen; handwerkslieden wilden van hun afkeer verklaren van de Hugenoten; de priesters eindelijk hadden alleen het oog op een godsdienstige opperheerschappij. Zoals

altijd, waren ook hier mensen ter goeder trouw werkzaam, die de zegepraal van een mening wilden bevechten, zowel als eerzuchtigen en geveinsden, die de oprechtheid van anderen op de proef wilden stellen. De gematigden stonden in de voorhoede, uit vrees, dat weldenkenden zouden afgeschrikt worden, maar de meest opgewondenen meenden, dat zij de rijkste vruchten van de samenzwering zouden inoogsten.

Te Parijs, werkte de domheer LAUNOY en de pastoors PRÉVÔT en BOUCHER met allerlei gelukzoekers, door zich tot de laagste klassen, kaaiwerkers, zeelieden, paardenkopers en lastdragers te wenden en deze wijs te maken, dat de Hugenoten alle goede Katholieken de keel wilden afsnijden, dat er tienduizend van hen in de voorstad Saint-Germain verborgen waren, gereed om de moord te beginnen. De doldriftigste clubs waren in de kerken, de predikers, monniken of leraars van de Sorbonne hitsten het volk op tot de bloedigste uitersten, voorgevende dat dit de wil van de hemel was. Dezelfde uitdagingen werden door het gehele Koninkrijk gedaan en de Ligue breidde zich daardoor op een schrikkelijke wijze uit.

Hendrik III durfde haar niet openlijk tegenstaan en meende daarom een meesterstuk te doen, door zelf de artikelen van het verbond te ondertekenen, maar hij bewerkte daardoor niet anders dan dat hij haar stouter maakte en zich zelf vernederde. De Koning werd de tweede van de samengezworenen en wel één die door zijn medestanders werd veracht.

De Ligue eiste dat hij de onterving van de Koning van Navarre zou uitspreken en benoemde tot zijn erfgenaam de Kardinaal van Bourbon, een grijsaard van meer dan zestig jaren en een man van beperkte geestvermogens, van een zwak karakter, een priester van weinig invloed, die altijd in weekheid en ongebondenheid had geleefd. Deze Kardinaal zou voor de Hertog de GUISE plaats bereiden. HENDRIK III wist dit; hij wist ook dat de LORRAINE slechts op een gelegenheid wacht om hem de tonsuur te laten geven en hem in een klooster op te sluiten, zoals men met de oude ongeschikte koningen had gedaan.

Maar als het gevaar op het hoogste was, hervatte HENDRIK III enigszins de moed en weigerde hun plannen toe te stemmen.

Het Koninkrijk werd daardoor ten prooi aan een regeringloosheid, die men geen naam kan geven. Er bestond geen gezag, geen breidel, geen wet meer. De aanhanger van de Ligue maakte manifesten openbaar in naam van de Kardinaal VAN BOURBON, en bemachtigde deels door verraad, deels met de wapens Toul, Verdun, Chalons, Lyon, Bourges, en andere belangrijke steden. HENDRIK III die geen leger tegenover hen kon stellen, sloot de vrede met de Guises, ten koste van de Hugenoten. Hij beloofde bij het verdrag van Nemours getekend in 1585, niet alleen dat hij hun de vrijheid van godsdienstoefening, maar ook de vrijheid van geweten zou ontnemen. Aan de predikanten werd bevel gegeven, dat zij binnen een maand het Koninkrijk moesten ontruimen, en alle de Hervormden moesten binnen zes maanden afzweren, of het land verlaten, onder bedreiging van doodstraf en verbeurdverklaring van hun goederen. Weldra werd de termijn ingekort tot op veertien dagen, als wilde men aan deze afzweringen zelfs de schijn van goede trouw ontnemen.

Zo werd de oorlog die men aan de ene kant eindigde aan de andere kant aangewakkerd. Het waren nu niet langer onbeduidende hoftwisten, maar het gold hier de vrijheid, het geloof, de bezitting, het bestaan van allen.

Het edict van Nemours werd zo streng gehandhaafd, dat de Koning zelfs het verzoek afwees van enige vrouwen, die als gunst vroegen om in één of andere hoek van Frankrijk, die de Koning haar zou aanwijzen met haar kinderen te leven. HENDRIK III beloofde alleen dat hij haar ongehinderd en zonder schade naar Engeland zou laten overbrengen. Maar na het verdrag werden te Parijs zelfs vrouwen verbrand. Zo kwam men terug tot de wrede wetten van HENDRIK II.

Sommige vreesachtige Hervormden meenden zich te kunnen verschuilen achter dubbelzinnige uitdrukkingen, zoals: *daar het de Koning behaagt*, enz., en zij tekenden alzo geen afzwering maar een acte van gehoorzaamheid aan de Koninklijke wil. De bisschoppen werden dit gewaar, en werden daarom zeer streng in het toelaten. Eén van hen, de Bisschop van Angers beval, dat de Hugenoten niet mochten toegelaten worden, dan na een langdurig nauwkeurig onderzoek van hun geloof, zo drong hen de Koning om zich binnen veertien dagen te bekeren, en de geestelijkheid weigerde hen, die niet geheel en al doortrokken waren van de Roomse leer. Voorwaar een bittere tegenstrijdigheid.

Maar HENDRIK III wilde de partij van de Calvinisten niet geheel uitroeien, want hij vreesde daardoor te grote macht te geven aan de Ligue en aan de Hertog DE GUM. zijn grootste begeerte was, om de een partij door de andere te vernietigen, en men hoorde hem dikwijls met gesmoorde stem zeggen. “Ik zal mij door mijn vijanden op mijn vijanden wreken.”

Als Paus SIXTUS V zag dat de Koning niet doorzette met de vervolging van de ketters, verloor hij zijn geduld en zwaaide een banvloek tegen de Bourbons, die vijfentwintig Kardinalen met hem ondertekenden. Zij hield in, dat HENDRIK van Bourbon, voormaals Koning van Navarre, en HENDRIK, ook van Bourbon, Prins van Condé, als ketters, wederafvalligen in ketterij, en geen berouw hebbende van hun waardigheden vervallen verklaard werden, zij en hun erfgenamen voor altijd. Indien iemand nog durfde gehoorzamen aan dit *bastaard en onwettelijk geslacht van de Bourbons*, of voor zijn vorst erkennen de voormalige Koning van het zogenaamde Koninkrijk van Navarre, hij zou in dezelfde excommunicatie delen. Voorwaar de Conventie van 93, heeft in haar hevigste maatregelen tegen de *voormalige Koning Lodewijk Capet* nooit zowel ongematigheid en onbeschaamdheid aan de dag gelegd.

De Bearnees antwoordde op deze aanmatigende bul, door op de 6 november 1585, op alle openbare plaatsen te Rome een protest te laten aanplakken, dat aldus aanving: HENDRIK door de genade Gods Koning van Navarre, Souverein Vorst van Bearn, eerste Pair en Prins van Frankrijk, verzet zich tegen de verklaring en excommunicatie van SIXTUS de vijfde zogenaamd Paus van Rome, houdt haar voor vals en beroept zich op het hof en de Pairs van Frankrijk. En wat betreft de misdaad van ketterij, waarvan hij valselijk in de verklaring beschuldigd wordt, verklaart en beweert hij, dat de heer SIXTUS zogenaamd Paus valselijk en kwaadwillig gelogen heeft, dat hij zelf een ketter is, al hetwelk hij bewijzen zal in

een vergadering, vrij en wettig tezamen geroepen? Men verzekert dat SIXTUS, over een zo stout stuk verbaasd, van dat ogenblik af zijn vijand heeft leren achten.

XVII.

Nieuwe godsdienstoorlog. — Hendrik van Condé. — De koning van Navarre. — Slag bij Coutras. — Populariteit van de hertog van Guise. — Tweede vereniging van de Sstaten-generaal te Blois. — Moord van de hertog van Guise. — Opheffing van de Ligue. — Manifest van de koning van Navarre. — Verbond van de beide vorsten. — Moordaanslag op Hendrik III. Zeden van het hof van de Valois.

De Prins VAN CONDÉ was het eerst op de been. Nog jong en vol ijver voor de godsdienst, was hij ongeduldig om de hoge rang te verdienen, hem door zijn geboorte toegewezen. Maar zijn krijgskundige bekwaamheden evenaarden zijn moed niet. Door verkeerde aanwijzingen misleid trok hij de Loire over, waagde zich te ver en verloor voor de poorten van Angers het eerste leger dat tegen de Ligue op de been was gebracht.

De Hertog DE MONTMORENCY, (de oude Maarschalk DAMVILLE) vernieuwde in Languedoc het verbond met de Calvinistische partij, maar er volgde in deze provincie niets dan enkele ontmoetingen van partijgangers. LESDIGUIERES, die aan het hoofd van de Hugenoten in Dauphiné stond, vermeesterde vele sterke plaatsen, en wist de gehele streek in bedwang te houden. De Koning van Navarre hield zich staande in GUYENNE en werd door HENDRIK III ontzien. Deze liet hem voorstellen om van Godsdienst te veranderen, ten einde de Ligue haar krachtigste wapen te ontnemen. CATHARINA DE MEDICIS, die altijd bereid was om onderhandelingen te openen kwam zelf met de Bearnees raadplegen, op het einde van het jaar 1586, in het kasteel van Saint-Bris, nabij Cognac. Doch haar Italiaanse geslepenheid kon ditmaal haar oogmerk niet bereiken.

De oorlog werd zonder bijzondere merkwaardigheden voortgezet tot aan de slag van Coutras. Daar stonden de twee legers tegen over elkaar op de 20 oktober 1587, zij leverden een zonderling contrast op. Aan de zijde van de Calvinisten stonden slechts vijf à zes duizend mensen slecht gekleed, met de lompen van buffel huiden, zonder enige andere opschik dan van hun getrouwe degens en hun goede harnassen. De Katholieke telden tien à twaalf duizend mensen, aangevoerd door de Hertog VAN JOYEUSE, en daaronder de bloem van de hovelingen in zijde en fluweel gekleed, met gesneden wapenen van zilver en email, hun lansen met vanen versierd, met golvende vederbossen en met de zinspreuken van hun dames op hun gordels. De eerste waren soldaten in gevaren en in het vuur geoefend, de andere, smaakvolle ridders, die daar schenen gekomen te zijn om een tournooi bij te wonen.

Enige dagen voor de slag betuigde HENDRIK openlijk zijn berouw, op aandringen van de getrouwe MORNAY, omdat hij een familie te La Rochelle had onteerd. En toen men hem zei dat de predikanten meer van hem geëist hadden dan nodig was, antwoordde hij: “men kan zich niet genoeg vernederen voor God, maar de mensen niet genoeg trotseren.

Op het ogenblik van de slag bogen de Hervormde de knieën en zongen de 118e Psalm: *dit is de dag die de Heere gemaakt heeft*, enz. “Par la mort,” riepen de edellieden in het kamp van JOYEUSE, “zij beven de lafaards en biechten reeds.” — “Mijn heren”, zei een oud officier, “wanneer de Hugenoten dit gedaan hebben, zijn zij gereed om dapper te vechten.” —

En in waarheid zij vochten dapper, zodat de Katholieken een volkomen nederlaag leden. De Hertog van JOYEUSE verloor met de helft van zijn leger het leven. De Bearnees was grootmoedig ook na zijn overwinning, beval dat men voor de gekwetsten zou zorgen, liet bijna al de krijgsgevangenen zonder losgeld gaan, en betuigde zijn leedwezen dat er zoveel Frans bloed was vergoten.

Nauwelijks was de tijding van deze nederlaag vernomen of de Ligue verdubbelde haar woede tegen HENDRIK III, en de leraars van de Sorbonne beslisten in een onwettige kerkvergadering, dat men de kroon aan een onbevoegd vorst kon ontnemen, gelijk men het beheer ontneemt aan een verdachte voogd. Aller ogen waren nu op de Hertog DE GUISE gericht, die een talrijk leger van Dnitse ruiters, tot hulp van de Hugenoten uit Duitsland gezonden, had verslagen.

De Hertog won daardoor verbazend veel bij het volk. De paus zond hem een gezegende degen, FILIPS II en de Hertog van SAVOYE brachten hem gelukwensen en de Parijsenaars, die daartoe door de Priesters aangespoord werden, verklaarden hem voor de verlosser van de kerk.

Hij betoonde zich dan ook zeer dankbaar voor de ondersteuning van de kerk, want in een familie vergadering te Nancy, deed hij het besluit nemen, dat men aan de Koning zou voorstellen, om de uitspraken van het Concilie van Trente af te kondigen en in Frankrijk de Inquisitie in te voeren; een geschikt middel, zo luidde het manifest, om zich van de ketters te ontdoen, indien ten minste de hoofden van de Inquisitie vreemdelingen waren.

De dag van de Barricaden, 12 mei 1588, was het gevolg van de opgewondenheid van de priesters en van het volk. HENDRIK DE GUISE werd in triomf naar de Louvre gedragen, en de Koning zelf in zijn vrijheid bedreigd, nam de vlucht in het gewaad van een landman met enige voetknechten, terwijl hij in zijn hart de dood zwoer aan hem, die zij *de Koning van Parijs* noemden.

Vijf maanden later opende hij de tweede bijeenkomst van de generale staten te Blois, die bijna uitsluitend uit vrienden van de Ligue bestonden. Met dure eden verzekerde hij, dat hij aan de gehele uitroeiing van de ketters medearbeiden, en dat niemand het daarbij in ijver van hem winnen zou. Maar niemand geloofde hem. De Hertog DE GUISE bezat alleen het vertrouwen van de staten en had nog slechts één stap te doen, om de troon van Frankrijk te kunnen beklimmen.

HENDRIK III kwam hem voor, door hem te laten vermoorden door zijn edellieden, de 23e december. “Ach! mijn vrienden, ach! mijn vrienden genade,” zo riep de Hertog als hij zich door een dolk gewond gevoelde. Toen alles was afgelopen, kwam de Koning uit zijn kabinet en vroeg aan één van de moordenaars: “gelooft u dat hij dood is, LOIGNAC?” — “Ik geloof ja, Sire, want hij is met doodskleur overdekt.” HENDRIK III beschouwde enige tijd zijn slachtoffer, en

schopte het toen in het aangezicht. Indien er op die stond nog een laatste levensvonk in de Hertog is geweest, hij heeft zich de moord van COLIGNY kunnen herinneren.

Daarna ging HENDRIK III naar beneden bij zijn moeder die door ziekte aan haar bed was gebonden. “De Koning van Parijs is niet meer, Mevrouw”, sprak hij, “ik zal voortaan alleen regeren, ik heb geen compagnon meer”. — “Het is goed geknipt, mijn zoon”, antwoordde CATHARINA, “maar er moet nu gemaakt worden; hebt u uw voorzorgen wel goed genomen?” — Zij stierf twaalf dagen later, en liet aan haar oudste zoon een half verbrijzelde kroon, het koninkrijk in vuur en de natie in een hopeloze staat. CATHARINA DE MEDICIS ging heen beladen met de vervloeking van de Calvinisten en de verachting van de Katholieken. L’ESTOILE zegt: “niemand bekommerde zich over haar zo min bij haar ziekte als bij haar dood en men telde haar niet veel meer dan een dode geit.” En LINCESTRE, een prediker de Ligue toegedaan, zei tot het volk bij de aankondiging van haar dood: “heden doet zich een moeilijkheid voor, namelijk of de kerk bidden moet voor haar, die zo slecht heeft geleefd, en zo dikwijls de ketters heeft ondersteund: ik wil u alleen zeggen, dat, zo u bij geval, uit medelijden, een pater of een ave voor haar over hebt, dit haar misschien nog van enig nut zal zijn.” — Ziedaar dan de vrucht van dertig jaren, doorgebracht in intriges verraad en misdaden.

De moord van de Hertog de GUISE opende een afgrond tussen de Koning en de aanhangers van de Ligue. Zeventien godgeleerden van de Sorbonne, ontsloegen het volk van de eed van getrouwheid, na alvorens *de mis van de Heilige Geest* te hebben gehoord. De priesters lieten een processie houden door honderdduizend kinderen, die brandende waskaarsen droegen en deze onder hun voeten uitblusten, zeggende: God geve, dat het geslacht van de Valois binnenkort geheel zij uitgeroeid. Vreselijke verwensingen tegen HENDRIK III werden zelfs van de predikstoelen gehoord, de Koningsmoord werd openlijk geleerd, en één van de predikers verklaarde, dat Frankrijk van haar krankheid niet herstellen zou, dan door een geneesdrank van Frans bloed.

Zou word HENDRIK III tot het uiterste gebracht. Hij sloot zich op in de stad Tours, als zijn laatste wijkplaats, en reikte daar de hand aan de Calvinisten, die aan de overzijde van de Loire het veld hadden behounden.

Deze hadden in de laatste tijd niet één gewichtige onderneming gedaan. In de maand maart 1588 hadden zij HENDRIK VAN CONDÉ verloren, die wel in rang hun tweede opperhoofd was, maar de eerste wat het vertrouwen betreft dat zij in hem stelden. Deze vorst stierf te Saint-Jean D’Angely, in de ouderdom van 34 jaren. Zijn spoedige dood, onder vreemde verschijnselen, gaf aanleiding dat men vergiftiging vermoedde, hetgeen bij de lijkopening bevestigd werd. Zijn vrouw, de Prinses CHARLOTTE DE LA TREMOUILLE, een nieuw bekeerde, die door een opgewonden Katholieke familie omringd was, werd daarvan beschuldigd. Maar, schoon deze zaak later in het Parlement van Parijs werd gebracht, is zij nooit volledig opgehelderd.

Terwijl de Ligue haar algemene statenvergadering hield te Blois, hadden de Calvinisten een politieke vergadering samen geroepen te La Rochelle. Deze werd

de 14 november 1588 op het Stadhuis geopend. De Koning VAN NAVARRE en de Burggraaf de TURENNE, en de Prins DE LA TREMOUILLE woonden die met de andere heren van de partij bij. Er heerste daar meer orde en eerbied voor het gezag, dan in de bijeenkomst te Blois. Men maakte reglementen op het beleid van de justitie, de financiën, omtrent de lichting van het krijgsvolk, de krijgstucht en voor alles wat met de algemene zaak in verband stond. Voordat de vergaderden uiteen gingen, stelde zij een verzoekschrift op aan HENDRIK III, waarbij de herstelling van het Januari-edict werd gevraagd. Na de dood van de Hertog DE GUISE, richtte de Bearnees een manifest aan de drie Staten van Frankrijk, waarin hij verklaarde altijd getrouw te zijn aan zijn verplichtingen omtrent de Koning, en waarbij hij de Fransen tot eendracht vermaande. "Ik bezweer u", zo eindigde hij, "zowel Katholieken, dienaren van de Koning, als die van een ander gevoelen zijn, ik bezweer u als Fransen, dat u medelijden hebt met de staat en met uzelf. Wij hebben allen genoeg kwaad gedaan en geleden. Vier jaren lang zijn wij dronken, onzinnig en verwoed geweest. Het is nu genoeg! God heeft ons allen bezocht, om ons wijs te maken, en onze woede te doen bedaren."

De beide Koningen hadden een gelijk belang om elkaar te naderen, maar van beide zijden werd er lang geaarzeld. HENDRIK III kon moeilijk de hand reiken aan zijn oudste vijanden. Wanneer hij hen te hulp riep, zou hij al de verwijten van de Ligue rechtvaardigen, die hem beschuldigde, dat hij niet had opgehouden zich met de Hugenoten te verstaan. De Calvinisten van hun zijde wisten dat de haat van HENDRIK III tegen de ketters onveranderd was gebleven en dat hij zich nooit oprecht zou kunnen verzoenen met de broeders en zonen van hen, die hij in de St. Bartholomeüs nacht had laten ombrengen. Zij konden niet vergeten het schandelijk woord door HENDRIK III tot de staten van Blois gesproken, dat men hem niet geloven moest, al beloofde hij ook met de duurste eden, dat hij de ketters zou sparen. Doch deze wederkerige weerzin moest wijken voor de noodzakelijkheid.

De beide Koningen hadden op 30 april 1589 een eerste samenkomst op het kasteel van Plessis-les-Tours, de oude woonplaats van LODEWIJK XI. De Bearnees liet een deel van zijn adel vooruit het water overtrekken, en ging alleen scheep met zijn lijfwacht. Gedurende de overtocht sprak hij, tot de Maarschalk D'AUMONT die vanwege de Koning hem was komen afhalen alleen deze woorden: "Mijnheer de Maarschalk, ik ga op uw woord." Aan de overzijde gekomen boog hij de knie voor HENDRIK III, die hem oprichtte en hem omhelsde.

Dezelfde dag nog schreef hij aan MORNAY: "het ijs is gebroken, niet zonder een aantal waarschuwingen, dat het mijn dood zou zijn, indien ik ging". Zijn brave dienaar antwoordde hem: "Sire, u hebt gedaan wat u moest en wat niemand u moest aanraden."

Van dat ogenblik af, namen de zaken van HENDRIK III een gunstige keer. De vrienden van de LIGUE werden meer dan eens geslagen. Het leger tweeënveertigduizend man sterk, door de beide Koningen aangevoerd, kwam tot voor de poorten van Parijs, en bereidde zich om een algemene slag te leveren. De Hertog DE MAIJENNE telde slechts achtduizend, ontmoedigde soldaten. De leiders van de Ligue begonnen allen de moed te verliezen, de priesters waren verslagen, de Hervormden rekenden op een betere toekomst, maar de dolk van een

Dominikaner monnik JACQUES CLEMENT, sloeg opeens aan al die hoop en vrees van de verschillende partijen de bodem in.

HENDRIK III stierf na achttien uren, ten gevolge van zijn wond op 20 augustus 1589. Met hem was het geslacht van de Valois uitgestorven. FRANS I stierf een schandelijke dood, HENDRIK II werd dodelijk gewond in een steekspel; KAREL IX stierf onder de stuiptrekkingen van een onbekende ziekte; de Hertog van ALENÇON bezweek in ongebondenheid en schande. HENDRIK III werd vermoord. De Valois zijn als het ware getekend met het onuitwisbaar teken van de St. Bartholomeüs.

Mag de geschiedenis zich niet tevreden stellen, met enkel de nieuwsgierigheid te voldoen, zij moet dan ook nasporen welke de godsdienstige denkbeelden en de zeden waren van een hof, waar zoveel bijgelovige onverdraagzaamheid heerste.

Na de mis was het de gewoonte, dat men zich verenigde bij de sterrenkijkers om liefdesdranken en vergiften te bereiden. Al de duivelskunsten en toverijen, door CATHARINA DE MEDICIS uit Italië gebracht, werden in ere gehouden. De hovelingen hadden in hun kabinetten kleine beeldjes van was, die zij het hart met spelden doorboorden onder het uitspreken van kabbalistische woorden, ten einde, zoals zij geloofden hun vijanden te doen sterven. De godsdienstige plechtigheden dienden slechts om de laagste en bloeddorstigste driften op te wekken. De predicatie van de priesters van de Ligue, waren als zo vele brandende fakkels, die de brand in het Koninkrijk ontstaken. De processies vuurden de woestheid van de volksmenigte aan, en leverden juist het schouwspel van de schandelijkste en dierlijkste dingen. Na de dag van de Barricaden stelde een Kapucijner monnik te Chartres voor HENDRIK III, de Zaligmaker voor bij het beklimmen van de kruisberg. Hij had zich bloeddroppels laten schilderen, die uit zijn hoofd, dat met een doornen kroon bedekt was schenen te vloeien, hij torste een kruis van geschilderd bordpapier, en liet zich nu en dan neervallen onder het uiten van jammerklachten.

Na de moord van de Hertog DE GUISE, hield men te Parijs nachtelijke optochten, bestaande uit mannen, vrouwen en meisjes allen met een hemd of een laken bedekt, die, onder het zingen van heilige liederen zich aan beestachtigheden overgaven, die de heiden wereld, in haar ergste tijd waardig waren.

De soldaten van de Ligue, die voorzien waren van wapens door de priesters gewijd, bedreven de grootste schandelijkheden tot op de trappen van de Katholieke altaren. En men zal niet ligt openbaar maken wat zij in de kerk van Saint-Symphorien, en die van Arquenay en in een menigte andere hebben gedaan.

De godsdienst van de Koning, van het hof, van de geestelijkheid, van het volk en de soldaten, alles was slechts een bittere spot. Met de geestelijkheid was het niet beter gesteld. De Kardinaal de LORRAINE en de meerderheid van de prelaten, dreven openlijk de spot met alle wetten van eerbaarheid. De Hertog DE GUISE had de nacht in ongebondenheid doorgebracht, toen hij vermoord werd. MARGARETHA VAN VALOIS, de Prinses VAN CONDÉ, de Hertoginnen van NEMOURS, VAN GUISE, VAN MONTPENSIER, VAN NEVERS, leidden een schandelijk leven. Twee van deze lieten zich de hoofden brengen van hun

onthalsde minnaars kusten ze, balsemden ze, en bewaarden ze, onder de relikwieën van hun liefde. Het is bekend dat de Hertogin VAN MONTPENSIER de zuster VAN HENDRIK DE GUISE, de arm van JACQUES CLEMENT versterkte.

Overal heerste een afzichtelijke vermenging van bloeddorst en bijgeloof. De aanzienlijken hadden gehuurde moordenaars en twistzoekers, die elkaar voor tijdverdrijf vermoordden, iedere dag, zonder zelfverwijt of medelijden, twee tegen twee, vier tegen vier, honderd tegen honderd, en het ging even zo gemakkelijk om het adres te krijgen van een moordenaar of vergiftiger, als nu in onze tijd om de aanwijzing te krijgen van een goed logement.

Eindelijk dient vermeld te worden, dat de moordenaar van de Koning JACQUES CLEMENT van alle predikstoelen heilig werd verklaard, als het *welgelukzalig kind van Dominicus, de heilige martelaar van Jezus Christus*.

Zijn beeld werd op de altaren geplaatst met dit bijschrift: *Heilige Jacques Cement bid voor ons*. Toen zijn moeder te Parijs kwam pasten de monniken op haar dit Evangelie woord toe: *zalig de schoot die u gedragen en de borst die u gezoogd heeft*.

En wat het schandelijkste van alles was, Paus SIXTUS V, verklaarde in een consistorie, dat de daad van JACQUES CLEMENT, voor het heil van de wereld even grote waarde had, als de menswording en opstanding van JEZUS CHRISTUS[45].

Een kerk die door de mond van haar opperhoofd zulke godslasteringen spreekt, mag wel gedurig daarvoor vergeving zoeken bij God en bij de mensen. Zij behoort het beginsel van de verdraagzaamheid te zegenen, haar door de Hervorming en de wijsbegeerte voorgeschreven, want daardoor alleen wordt zij bewaard om niet andermaal zo diep te vallen.

XVIII.

Hendrik IV. — Moeilijkheid van zijn toestand. — Afval van de katholieke heren — Getrouwheid van de Calvinisten. — Duplessis Mornay. — Zijn overtuiging, talenten en bedrijvigheid. — De baron de Rosny. — Slag van Ivry. — Edict van Nantes.

In de oorlog door HENDRIK IV tegen de Ligue gevoerd zowel als in de andere gebeurtenissen van dit tijdperk, was de godsdienst slechts een bijkomende zaak. Wij behoeven dus van die niet te gewagen. Zij behoren tot de algemene geschiedenis van het land, niet tot die welke wij schrijven.

---

[45] Zie de Thou l. XCVI dl. VII p. 495, en de gedenkschriften van de 16 eeuw. Onder de nieuweren vergelijke men de *Etudes hist.* van CHATEAUBRIAND dl. IV. p. e71. Bij gelegenheid dezer godslasterlijke vergelijkingen zegt hij: "deze paus had er belang bij om de dwepers aan te moedigen, die bereid waren de Koningen te doden, in naam van het pauselijk gezag."

Indien een Calvinistisch vorst dertig jaren vroeger de troon had kunnen beklimmen, misschien ware daardoor aan de Hervorming in Frankrijk de overwinning verzekerd, maar in 1589 was alles veranderd. De zaak van de Hervormden werd daardoor niet verbeterd maar veel meer aan grote gevaren blootgesteld. Zolang HENDRIK VAN NAVARRE Luitenant was van HENDRIK III, kon hij voorwaarden voorschrijven; nu hij Koning was moest hij zich aan die van de Katholieken onderwerpen. Voor de afval van deze moest hij vrezen, maar hij had nooit behoeven te duchten dat zijn medeHervormden hem zouden verlaten. Hij deed dan ook weinig voor de zijnen, en veel voor anderen, en volgde ook daarbij die oude, regel van de hoven, dat men zijn vijanden moet tevreden stellen, ten koste van zijn vrienden waarvan men verzekerd is. De aanzienlijke Katholieken drongen er zeer op aan, dat HENDRIK in de schoot van de kerk zou terugkeren, alvorens zij de eed van getrouwheid aflegden. De Marquis D'O, Opperintendant van financiën, die zonderling genoeg voor deze godsdienstige zending was gekozen, voerde het woord. Deze oude gunsteling van HENDRIK III, was één van de verachtelijkste en ook meest verachte mannen van het gehele rijk, die de hovelingen verleidde door de dubbele onbeschaamdheid van zijn taal en van zijn gedrag. En toch was hij de eerste die verklaarde, in naam van de adel, dat hij zich liever in zijn degen zou storten, dan toelaten dat het Katholicisme in Frankrijk werd benadeeld.

HENDRIK IV weigerde om terstond van godsdienst te veranderen, "zou u liever, zo vroeg hij aan de adel, een Koning hebben zonder God." Zou u zich verlaten op de trouw van een godloochenaar, en zult u in het uur van het gevaar, van goeder harte de banier volgen van een meinedige en afvallige?" Na lange onderhandelingen beloofde hij alleen dat hij binnen de tijd van zes maanden zich zou laten onderwijzen.

Dat woord werd op twee verschillende wijze opgevat. Voor de Katholieken was deze belofte zo goed alsof hij zich verbonden had om tot de Roomse kerk terug te keren; de Hervormde daarentegen konden er uit opmaken, dat hij zich alleen verplichtte om opnieuw de punten van het verschil te onderzoeken, om daarna in oprechtheid zich aan de zijde van de waarheid te scharen. Wat HENDRIK betreft, het schijnt dat hij reeds toen besloten had om zich te laten onderwijzen, niet door leraars maar door de gebeurtenissen.

Na verloop van enige weken bleef er van zijn leger bijna niets meer over. Slechts zes of zevenduizend van de veertigduizend bleven hem getrouw, en hij werd genoodzaakt naar Normandië te trekken. De Hertog VAN EPERNON en andere Katholieke Opperhoofden, waren met hun troepen teruggegaan, zeggende dat zij onder geen Hugenoot konden dienen. Die nog overbleven waren wilden hun medewerking vergoed hebben, door bijzondere grote gunsten. De Calvinistische hoofden waren meer getrouw en eisten minder. Onder hen telde men de Hertog VAN BOUILLON, Opperheer van het vorstendom Sedan; FRANÇOIS DE CHATILLON, zoon van de Admiraal COLIGNI, de Hertog CLADE DE TREMOUILLE, JACQUES CAUMOIT DE LA FORCE, AGRIPPA D'AUBIGNE LANOUE, ROSNY en MORNAY. De laatste vooral deelde grotelijks in het vertrouwen van zijn meester.

FILIPS DE MORNAY, Heer van Plessis, was geboren op het Kasteel van Buhi in het oude Franse Vexin, in 1549, en door zijn moeder opgevoed in de leerstellingen van de Hervorming. Nog slechts twaalf jaren oud antwoordde hij aan een Priester, die hem vermaande om tegen de gevoelens van de Luthersen op zijn hoede te zijn: "Ik heb vast besloten om te blijven bij hetgeen ik geleerd heb van de dienst van God, en als ik over één of ander punt twijfel, zal ik ijverig de Evangeliën en de Handelingen van de Apostelen lezen."

Zijn oom, Bisschop van Nantes en later Aartsbisschop van Reims, raadde hem aan om de kerkvaders te lezen, en bood hem met de inkomsten van een rijke abdij, het uitzicht aan om hem op te volgen op de Bisschoppelijke stoel. MORNAY las de kerkvaders, die zijn geloof versterkten in plaats van het te verzwakken en zei aan zijn oom terwijl hij de abdij weigerde: "ik laat aan God over om mij te geven wat ik behoef."

Hij verloochende in later jaren de belangeloosheid van zijn jeugd niet. DUPLESSIS-MORNAY, werd geleid door een gunstige en onveranderlijke overtuiging, hij was zedig in voorspoed, geduldig in tegenspoed, altijd gereed om zijn goed en zijn leven op te offeren voor zijn geloof, en openbaarde één van de gevatste en edelste karakters, die de Christelijke kerk hebben versierd. Hij werd de paus van de Hugenoten genoemd, maar verdiende veeleer de naam van hun voorbeeld. — Zijn talenten evenaarden zijn vroomheid. Hij was krijgsman, nuttig raadslid, staatkundige, redenaar, kundig schrijver, geleerd theologant, en werkte veertien uren op een dag. In zaken van de meest verschillende aard toonde hij altijd zijn meerderheid en het zou moeilijk wezen enige verdienste aan te wijzen, waarin hij niet heeft uitgemunt of het zou moeten zijn dat hij de kunst niet verstond om zijn eigen fortuin te vermeerderen.

MORNAY, die als door een wonder aan de Bartholomeüs-moord ontkomen was, week uit naar Engeland, waar hij door de koningin ELISABETH met welwillendheid werd ontvangen. De Hertog van Anjou, tot Koning van Polen verheven, liet hem een plaats aanbieden in zijn raad, om een bewijs van verdraagzaamheid aan de Poolse protestanten te geven. Maar zijn antwoord was: "ik zal nooit in dienst treden van hen, die het bloed van mijn broeders hebben vergoten." — De Bearnees vond hem meer bereid om hem te dienen. Hij ging de Prins, toen nog arm en zwak, opzoeken, aan zijn klein hof van Agen, en deze twee mannen, hoe verschillend in karakter en gewoonte en gedrag sloten een verbond, dat wel dikwijls werd verstoord, naar nooit geheel verbroken. HENDRIK had behoefte aan MORNAY, aan zijn voorzichtigheid; aan zijn gehechtheid, ja zelfs aan zijn gestrengheid, en MORNAY schoon hij zijn meester veel te verwijten had, zag in hem de man, van boven gegeven om de zaak van de Hervorming te verdedigen.

Zijne betrekkingen aan het hof van Agen en van Nerac, waren ovenveel omvattend als zijn genie. In de kleine oorlogen, die telkens opnieuw gevoerd werden, tussen HENDRIK III en de Bearnees, was hij beurtelings bevelhebber, ingenieur, legerhoofd, en bestuurde de geldmiddelen, waarbij hij meer van het zijne opofferde de hij er zelf bij won. Daarna, nam hij in zijn tent de pen op en stelde met een verwonderlijke vlugheid, diplomatieke aantekeningen, gedenkschriften, manifesten, antwoorden aan katholieken, en raadgevingen aan de Hervormden. In

de raad stelde hij de aanspraken van de Koning van Navarra en deed hem de redenen aan de hand om achterdochtige en wantrouwende mensen gerust te stellen. Hij begaf zich ook naar het hof van Frankrijk om de belangen van zijn medegelovigen voor te staan. HENDRIK III vroeg hem eens, hoe een man van zijn kennis en bekwaamheid een Hugenoot kon zijn? "Hebt u dan nooit," zei Koning, "de katholieke leraars nagelezen?" — "Niet alleen, dat ik die gelezen heb", antwoordde MORNAY, "maar ik deed het met geestdrift, want ik ben van vlees en bloed zoals alle anderen, én ik ben niet zonder naijver geboren. Ik zou wel tevreden zijn geweest, indien ik had kunnen vinden wat mijn geweten gerust stelde, ten einde te kunnen delen in de eerbewijzingen en goederen die u lieden uitdeelt, en waarvan ik door mijn godsdienst was uitgesloten. Maar alles wat ik gevonden heb, heeft mijn geloof versterkt, en de wereld heeft voor het geweten moeten wijken." Edele taal, die wel vreemd moest luiden aan het hof van de Valois en van CATHARINA DE MEDICIS.

Na de dood van HENDRIK III was MORNAY, bij HENDRIK IV het orgaan van hen, die het sterkste geloof en de zuiverste bedoelingen hadden, van de consistoriaal-Hervormden.

De Baron de ROSNY, later hertog van Sully, vertegenwoordigde de partij van de politieke Hervormden of van de *moyenneurs*. Als staatsminister en bekwaam en eerlijk financier, heeft hij onder de regering van HENDRIK IV meer dan iemand medegewerkt om de ongelukkige gevolgen van de burgeroorlogen te verzachten; en indien de volken roem naar weldaden afmeten, dan moet de zijne onbegrensd zijn. Hij wist ook mannenmoed te betonen, wanneer het er op aan kwam de Koning te verhinderen, om de waardigheid van zijn kroon, door zijn zwakheden te bezoedelen. Maar in zake van godsdienst, miste hij vaste overtuiging, en schoon hij zelf de Hervormde kerk niet heeft verlaten, heeft hij veel bijgedragen om de koning daarvan te verwijderen. "Hij behoorde tot die sterke geesten", zegt één van onze geschiedschrijvers, "die zich boven alles verheffen, als het op de dienst van God aankomt; zijn godsdienst bestond meer in schijn en was hoogst oppervlakkig[46]."

Bij de slag van Ivrij verenigden zich de oude opperhoofden van de Hugenoten om HENDRIK IV in groot getal, en in het uur van gevaar herinnerde hij zich de onderwijzingen van zijn vrome moeder. Met de ogen ten hemel geslagen nam hij God ten getuige van zijn recht. "Maar Heere!" zei hij, "indien het U anders behaagt, of indien ik tot de koningen moest behoren, die U in Uw toorn op aarde zendt, neem mij het leven met de kroon, en laat mijn bloed het laatste zijn dat in deze twist wordt vergoten.

De slag werd gewonnen, maar de Calvinisten bleven in dezelfde ongelukkige en moeilijke toestand. Er was geen wettige staat van zaken, zij hadden slechts een eenvoudig bezit van de plaatsen die sterk genoeg waren om zich te verdedigen, maar nergens bezaten zij recht. Niet één edict, in wettige vorm afgekondigd, vernietigde de bevelen van uitroeiing, die tegen hen waren uitgesproken. Volgens de bestaande bepalingen, konden de parlementen, de Calvinisten laten gevangen

[46] ELIE BNEOIT. Hist. de l'edit de Nantes T. I. p. 121.

nemen, en veroordelen tot verbanning of tot doodstraf. In het leger liet de koning de Hervormde godsdienst uitoefenen, maar geen twee mijlen van daar werd dit als een misdaad beschouwd. DUPLESSIS beschreef deze toestand kort maar juist: Zij hadden altijd het koord om de hals.

Velen beklaagden zich daarover, en ziende dat hun klachten niet werden geacht, stelden zij voor in een vergadering te Saint-Jean-d'Angely gehouden, om een andere *beschermer* te kiezen voor de kerk. HENDRIK IV voelde zich daardoor beledigd, maar de getrouwe MORNAY antwoordde hem met krachtige redenen: "Hoe! men zal de edicten van verbanning niet wettig herroepen en toch aan de Hervormden raden om geduldig te zijn? Zijn zij dat niet reeds sinds vijftig jaren geweest? eist de dienst van de koning, dat men geduldig zij ook in zulke zaken? Moeten de kinderen dan niet gedoopt, de huwelijken niet ingezegend worden? Ieder uur van verwijl brengt beroering en lijden aan. Indien drie huisgezinnen bidden voor het heil van de koning, indien een werkman een psalm zingt in zijn winkel, of indien een boekhandelaar een Franse Bijbel verkoopt, dan zal dat voldoende zijn om hen te vervolgen! De rechters zeggen, de wet beveelt het alzo. Welnu de wet worde veranderd. Voor zulke kwalen moeten zulke geneesmiddelen worden bereid."

De Koning begon in te zien dat er voor hem dubbel gevaar in was, zo hij volhardde om recht te weigeren, aan de ene kant, omdat de Hervormden een andere bescherming zouden zoeken dan de zijne, aan. De andere kant omdat de Hervormden mogendheden hem ondersteuning zouden weigeren. Hij liet daarom in zijn raad, in juli 1593, het edict van verdraagzaamheid aannemen, bekend onder de naam van edict van Nantes, waardoor de Hervormden werden teruggebracht tot de toestand, waarin zij in 1577 verkeerden. Het was een zeer middelmatige vergunning, omdat men niet meer toestond dan HENDRIK III had gedaan. En toch ging dit besluit niet zonder moeite door, en werd het nooit recht ingevoerd, vooral ten aanzien van de toelating tot openbare bedieningen.

De volgende trek moge een bewijs opleveren van het bijgeloof, dat zelfs in het leger van HENDRIK heerste. Vele Calvinisten, die bij het beleg van Rouaan waren gesneuveld, waren vermengd met de Katholieken begraven geworden, maar de priesters lieten hen opgraven en gaven bevel dat zij ten voedsel moesten strekken aan het gedierte des velds. Mensen, die onder dezelfde vanen gevochten hadden, mochten niet rusten in hetzelfde stof.

XIX.

Woede van de Ligue. — Hoe Hendrik IV van godsdienst verandert. — De abt Duperron. — Gabrielle d'Estree. — Karakter van de koning. — Argumenten van Sully. — Onverzwakte tegenstand van Mornay. — Listen van Hendrik IV. — Belachelijk voorschrift. — Afzwering.

Naarmate de Ligue zich zwakker gevoelde, verdubbelde zij haar hevigheid. Zij had gehele benden van Spaanse en Napolitaanse soldaten naar Parijs geroepen en de predikers eisten in hun platte en hevige taal, duizenden hoofden. De prior van de Sorbonne, JEAN BOUCHER, zei dat men het mes moest opnemen en alles doden, alles uitroeien; de Bisschop ROSE beweerde dat er nog een aderlating als

de St. Bartholomeüs nodig was, en dat men daarmee de ziekte zou genezen; de jezuïet COMMOLET, leerde, dat de dood van de politieken het leven was van de Katholieken en de pastoor van Saint André verzekerde dat hij voorop zou gaan om hen te verworgen.

Terzelfder tijd zond Paus GREGORIUS XIV zijn vermaningen aan de Katholieken in Frankrijk, onder bedreiging van zware straffen aan hen, die HENDRIK IV trouw beloofden, die een ketter en geëxcommuniceerde was. Deze bullen, de eeuw van ROBERT de devote waardig, kwamen aan de parlementen van Tours en van Chalons zo hevig voor, dat zij deze schandelijk en oproerig verklaarden en in strijd met de rechten van de Gallikaanse kerk, waarom zij die door beulshanden lieten verbranden. Intussen waren reeds lang de zes maanden verlopen, binnen welke HENDRIK IV beloofd had zich te laten onderwijzen. Sinds vier jaren was hij in het veld, zonder dat zijn zaken vorderden. De Katholieken, die zich aan hem hadden aangesloten, drongen onophoudelijk bij hem aan, dat hij van godsdienst zou veranderen, en zich van de smet van ontrouw zou zuiveren; de edelen omdat zij ongeduldig waren om het loon van hun diensten te ontvangen; de mannen van het parlement en de leden van de geheimen raad, omdat zij zich beter verstonden op staatkunde dan op gewetensbezwaren. De meerderheid was bereid om zich met het uiterlijk tevreden te stellen, en rekende het voldoende, als men aan de volksmenigte zeggen kon, dat de Koning van Frankrijk naar de mis ging.

De abt DUPERRON, later bisschop van Evreux en Kardinaal, een listig en schrander man en welsprekend redenaar, sprak in die geest met HENDRIK IV, weinig theologie en veel politiek voor hem behandelende. —

GABRIELLE D'ESTRÉES oefende een meer dadelijke en heimelijke invloed uit. Zij beminde de Calvinisten niet, die haar meermalen strenge woorden hadden toegesproken. De Bearnees daarenboven, aan haar dwaze hartstocht onderworpen, had haar in de verte de helft van zijn troon doen zien. Maar om te *hertrouwen* moest eerst *zijn huwelijk ontbonden worden* en dit kon alleen de paus hem toestaan, indien hij geen ergernis wilde geven.

De Koning, wiens gemoed *door wellust week was*, volgens de juiste uitdrukking van een tijdgenoot, die nooit vaste godsdienstige beginselen had gehad, wachtte slechts op tijd en gelegenheid. Het grote punt van overleg, sinds zijn troonsbeklimming, was om te rechter tijd af te zweren, namelijk als hij de Katholieken winnen kon, zonder de Hervormden te verliezen.

Onder deze laatste waren vele edellieden, die vermoeid van het oorlogen, zich welgezind toonden. SULLY was hun voorbeeld, "u moet van mij niet wachten," zei hij tot HENDRIK IV, "dat ik u zal raden om naar de mis te gaan, dat zijn godsdienstzaken; maar ik kan u wel verzekeren, dat dit het beste en gemakkelijkste middel is, om alle boze aanslagen te verijdelen. U zult dan minder vijanden, minder moeite en bezwaren hebben in deze wereld; voor het overige" voegde hij er lachende bij, "sta ik niet in." De Koning ontving evenzeer lachende dezen raad.

SULLY verhaalt in zijn *Economies Royales*, welk een plan hij beraamd had, om met alle gerustheid van geweten, van de Hervormde tot de Roomse godsdienst

over te gaan. Op een zekere dag liet de Koning hem ’s morgens vroeg roepen en vroeg hem om raad, terwijl hij bij zijn bed neerzat. SULLY beriep zich eerst op politieke gronden, en *als de Koning zich in grote verslagenheid het hoofd krabde*, ging hij dus voort: “Ik houd voor ontwijfelbaar, dat welke godsdienst de mensen uiterlijk belijden, zij zeker zullen zalig worden, indien zij maar blijven bij de onderhouding van de tien geboden en het geloof aan de belijdenis van de Apostelen, indien zij God liefhebben met hun ganse hart, de naasten liefde betonen, op Gods genade hopen en de zaligheid alleen zoeken in de dood, de verdienste en de gerechtigheid van JEZUS CHRISTUS.”

Daarvan heeft HENDRIK IV zijn beducht bewijs ontleend voor, hetgeen hij het veiligste achtte, terwijl de Katholieke verzekerden dat er geen zaligheid is buiten hun gemeenschap, en de Calvinisten belijden dat men ook buiten hun kerk kan zalig worden. Maar de zaak was door SULLY niet juist voorgesteld. Er was hier geen sprake alleen van geloof, maar ook van goede trouw. Het een gedeelte van zijn bewijsvoering wierp het andere omver, als hij de Koning voorhoudende, dat men de tien geboden moest volbrengen, die het vals getuigenis verbieden, deze aanraadde om een daad te plegen van valsheid en geveinsdheid. Zeker is het dat hij met zulke redenen slechts dat gemoed kon winnen, dat reeds door redenen van geheel andere aard gewonnen was.

DUPLESSIS gaf raad in een tegenovergestelde zin, en had het in ernst gemeend, met de onderwijzing van de Koning. Hij wilde de voornaamste godsdienstige punten voor de Koning laten behandelen, door de achtingswaardigste geleerden, en alzo in zekere zin de samenspraak van POISSY herhalen. Hij had de voornaamste Hervormde godgeleerden verzocht om ieder een betwist punt te bestuderen, opdat allen welgewapend voor van hun vijand zouden verschijnen. HENDRIK IV, “de listigste en doortrapste prins die er ooit was,” volgens AGRIPPA. D’AUBIGNÉ, die dertig jaren vertrouwelijk met hem omging, liet MORNAY begaan en nodigde hem zelf uit om zonder verwijl zijn kampvechters te kiezen.

De Katholieken werden misleid en boden MORNAY twintigduizend kronen, indien hij niet langer twijfelingen bij de Koning opwekte. “Het geweten van mijn meester,” zei hij, “is zo min te koop, als het mijne.” Voorwaar een schoon antwoord, maar dat slechts ten dele waarheid was.

De politieken, die geen kans zagen om MORNAY te verleiden, baden HENDRIK IV, dat hij hem verwijderen zou. Maar, hen eensklaps in hun onwettige samenkomsten overvallende, zei MORNAY: het is hard, mijne heren, een meester te beletten, tot zijn trouwe dienaar te spreken. Alles wat ik hem zeg, durf ik gerust luid voor u te herhalen. Ik houd hem voor, om God met een goed geweten te dienen, Hem bij elke daad voor ogen te houden, de scheuring die in zijn staten bestaat door een heilige Hervorming te doen ophouden, en een voorbeeld te zijn voor de ganse Christenheid en voor het nageslacht. Zijn dat zaken die men in het geheim moet zeggen? U wilt dat ik hem raden zou om naar de mis te gaan. Maar hoe zou ik dit met een goed geweten doen, indien ik niet eerst ga, en wat is dat voor een godsdienst, die als een kleed wordt afgelegd.

De Maarschalk D'AUMONT, die verbaasd was over zoveel moed en deugd, riep uit: U bent beter dan wij, mijnheer DUPLESSIS en ik heb voor twee dagen gezegd, dat men u met een pistool het hoofd moest verbrijzelen, heden zeg ik dat men een standbeeld voor u oprichten moest.

Het baart enigszins verwondering dat de scherpziende MORNAY, die de Koning zolang van nabij had gezien, zulke goede gedachten had van zijn karakter. Maar hij bezat ook de verheven eenvoud van hen, die een groot geloof hebben, en HENDRIK IV gebruikte in deze zaak (het is droevig dit te moeten zeggen van de meest populaire van onze Koningen) een volmaakte dubbelhartigheid. Hij was reeds zover gegaan, dat hij de Hervormden in Frankrijk had uitgenodigd om met vasten en bidden zich voor te bereiden voor het gebed om zegen over de voorgewende samenkomsten, die weldra zouden geopend worden, en aan de leraars, die te Saumur verenigd waren, had hij gezegd: "Zo u ooit mocht horen dat ik tot één of ander uiterste vervallen ben, mag u er veilig iets van geloven, want ik ben ook een mens, aan allerlei zwakheden onderworpen; maar indien men u zegt dat ik mijn godsdienst verloochend heb, gelooft het niet; ik zal daarin sterven!" Drie maanden later, zwoer hij te St. Denis de Hervormde leer af.

Het was op de 22e Juli 1593 dat de Aartsbisschop van Bourges en andere dignitarissen van de Roomse kerk zich bij de Koning vervoegden. Men was overeengekomen dat zij alleen het woord zouden voeren. Daarvan is een zonderling bewijs voorhanden, in een brief, waarbij de Bisschop van Chartres bericht werd dat hij tot geruststelling komen kon, maar dat hij zich geen moeite behoefde te geven voor de theologie. Tot meerdere geruststelling had men ook gezorgd dat de MORNAY verwijderd was.

Later heeft HENDRIK IV verklaard, waarom hij de Hervormde leraars niet had toegelaten. Zijn besluit was vooraf genomen zei hij, waarom zou hij dan de verdedigers van de Hervorming aan een zekere nederlaag hebben blootgesteld. Waren zij tot een samenspreken gekomen, dan zouden de Bisschoppen zich beroemd hebben, dat zij hen verslagen hadden, terwijl nu de leraars het recht behielden om te verklaren, dat zij niet waren gehoord. Op zodanige wijze worden de ernstige dingen van deze wereld, maar al te dikwijls behandeld.

Op de 23e juli hield de Aartsbisschop van Bourges een rede tot de Koning, die van zes tot elf uren in de morgen duurde. De Bearnees viel hem slechts nu en dan in de rede, om enige ophelderingen te vragen; maar ook dan zelfs als hij een bedenking maakte, verklaarde hij vooraf, dat hij zich geheel aan het gezag van de Roomse kerk wilde onderwerpen. Een handelwijs de spottende wijsgeer meer dan een Koning waardig. Het was een vooraf beraamd spel. HENDRIK IV had aan GABRIELLE D'ESTRÈES geschreven: "Ik begin deze morgen met de Bisschoppen te spreken. Zondag zal ik de grote sprong doen."

De akte van afzwering was vooraf opgesteld, waarbij de Koning stuk voor stuk al de leerstellingen van het Hervormd geloof verwierp. Maar hij wilde die niet tekenen, en men vergenoegde zich met een onbestemde verklaring van toestemming in de leerstukken van de Roomse kerk, die in zes regels was vervat. Desniettegenstaande wist een zekere LOMÉNIE, door een schandelijk bedrog dat

ons de zeden van die tijd doet kennen, de handtekening van de Koning op het eerste stuk na te maken en dit werd aan de Paus gezonden.

Op zondag 25 juli 1593, te acht uur 's morgens verscheen de Koning voor de hoofdingang van de kerk St. Denis, vergezeld van de Prinsen en Officieren van het hof. Aan de ingang wachtten hem de prelaten met het kruis, het Evangelie en het wijwater. "Wie bent u?" vroeg hem de Aartsbisschop van Bourges. "Ik ben de Koning". "Wat wilt u?" "Ik verlang te worden opgenomen in de schoot van de Katholieke Apostolische Roomse kerk." "Wenst u dit in oprechtheid?" "Ja ik wil en wens dit." Daarop viel hij op de knieën, sprak het vooraf bepaald formulier uit en de Aartsbisschop gaf hem met de absolutie de zegen. De Priesters zongen een hoogmis, en tot besluit van de plechtigheid, hield de Kardinaal van Bourbon de Koning het Evangelieboek voor, om het te kussen.

Zie daar wat men de bekering van HENDRIK IV heeft genoemd, wat was het anders dan politiek, invloed van vrouwen, huichelarij van Priesters, geveinsdheid van het begin tot het einde.

XX.

De katholieke heren kapituleren. — De Calvinisten worden opgeofferd en in het harnas gejaagd. — Absolutie van Hendrik IV door Clemens VIII. — Klachten van de Hervormden. — Nieuwe politieke vergaderingen. — Inrichting en doel van deze vergaderingen. — De moord van de la Chataignerie. Nieuwe klachten. — Edict van Nantes. — Besluit.

De acte van afzwering had nog geen onmiddellijke onderwerping van de Ligue ten gevolge. De Spaanse Ambassadeur strooide met kwistige hand het goud. De legaat beweerde dat alleen de Paus het recht had om een geëxcommuniceerde met de kerk te verzoenen; en de Staten van de Ligue verklaarden dat zij zich onderwerpen zouden aan de uitspraak van de Heilige Stoel. BOUCHER hield negen predicaties tegen de geveinsde *bekering* van de Bearnees, zeggende dat de Bisschoppen van St. Denis verraders waren, hun gebeden banvloeken, en de mis voor de ketters gezongen, niet anders dan een ellendige grap. Al de predikers van de factie van de Zestien, predikten openlijk de Koningsmoord, en weldra vertoonden zich de vruchten van hun werk. In 1593 poogde JEAN BARRIÈRE een jaar later JEAN CHATEL, de Koning te vermoorden. Een arrest van het Parlement verdreef de Jezuïeten uit het Koninkrijk, maar zij kwamen daarin terug om het leven te geven aan ene RAVAILLAC.

De meerderheid van het volk daarentegen nam de afzwering van HENDRIK IV voor goed en welgemeend aan, omdat zij haakte naar rust. De hoofden van de Ligue, die de hoop van de overwinning hadden opgegeven dachten er slechts aan om zich zo duur mogelijk te verkopen.

Het kostte de Koning verbazende sommen, en bijna overal werden bij de verdragen de Hervormden opgeofferd. Rouaan, Meaux, Poitiers, Agen, Beauvais, Amiens; St. Malo en vele anderen grote en kleine steden bedongen bij hun onderwerping, dat de prediking van de Hugenoten uit van hun omtrek zou worden geweerd. Parijs strekte het verbod uit tot op tien mijlen buiten haar poorten. En de

Koning, begon wel met enige bedenking tegen deze vragen te maken, maar eindigde met alles toe te staan.

Met een nijdig oog werd elke handeling van de Bearnees gadegeslagen, die altijd de naam had van gehechtheid aan zijn vroegere medebelijders, en hij kon slechts in het verborgen de hand van die trouwe dienaren drukken, die zijn kroon hadden verdedigd met hun bloed. Het duurde niet lang of men begon van een nieuwe *beschermer* te spreken, ondanks de krachtige verzekeringen van HENDRIK IV, die zich de natuurlijke en wettige verdediger van al zijn onderdanen noemde. DUPLESSIS ondersteunde op een edele wijze de redenen van de Koning, niettegenstaande hij op zijn beurt alle klachten bij hem indiende. "Merk toch op, Sire! zo schreef hij, langs welke weg zij u naar de mis hebben gebracht, zij, die door allen voor godloochenaars worden gehouden, hebben u beelden en relikwieën, het vagevuur en de aflaten doen bezweren. Uw arme onderdanen zien u van lieverlede verder gaan. Zij moeten het dulden dat u zich aan Rome onderwerpt, zij weten dat er geen absolutie zonder boete wordt verleend, weldra zal de Paus u het geheiligd gewaad toezenden en u de oorlog tegen de ketters voorschrijven, terwijl hij onder die naam de braafste en edelste van uw onderdanen begrijpen zal."

En inderdaad, CLEMENS VIII eiste tot prijs voor de absolutie door hem verleend, de intrekking van ieder edict van verdraagzaamheid, de uitsluiting van de ketters van alle betrekkingen en de belofte dat zij zouden uitgeroeid worden, zodra de vrede met de Ligue en met Spanje was verkregen. Maar ditmaal verzette HENDRIK IV zich. Hij liet door D'OSSAT en DUPERRON weten dat hij met recht van onbeschaamdheid en ondankbaarheid zou kunnen beschuldigd worden, wanneer hij, na zoveel diensten van de Hervormden ontvangen te hebben, tegen hen lostrok en hen dwong om de wapenen tegen hem op te vatten. De Paus en, de Koning kwamen eindelijk tot een schikking, met behulp van enige dubbelzinnige bewoordingen, en op de 16 september 1593 knielden de beide Ambassadeurs van HENDRIK IV in het voorportaal van de St. Pieters Kerk, terwijl het *miserere* werd gezongen. Bij ieder vers ontvingen zij in de plaats van hun meester, slagen met een rotting of spitsroede op de schouders. De Spanjaarden dreven er de spot mede en de besten van de franse katholieken waren ten hoogste verontwaardigd.

De Koning ging intussen voort om de Hervormde kerk met fraaie woorden te paaien. In het geheim zei hij hun, dat hij zich aan hen meer vertrouwde dan aan de anderen, en hij zocht zelfs de privilegies, die hij aan de Katholieken had toegestaan, te rechtvaardigen door een vergelijking met de gelijkenis van de verloren Zoon, voor wie de Vader het gemeste kalf liet slachten. "Het is wel", zeiden de afgevaardigde van de Hervormde ketters, "maar behandel ons dan ook als de zoon, die altijd getrouw is geweest en tot wie de vader zei: *al het mijne is het uwe*. Want het ligt niet in de geest van de gelijkenis van onze Heere, dat de gehoorzame zoon van zijn wettige rechten beroofd zal worden, om ze aan hem te geven die het vaderlijk gezag met voeten getreden heeft." De Koning wist hierop niet veel meer te antwoorden, dan door hen op nieuw tot geduld te vermanen. "U zult voldoening hebben", antwoordde hij, "zodra ik mijn eigen meester ben." Maar het was moeilijk geduld te hebben in zulk een ongelukkige toestand als die van de Hervormden. Van alle bedieningen uitgesloten, werden zij mishandeld en vervolgd en konden nergens in vrede hun God aanroepen. Zelfs in hun woningen waren zij

niet veilig. Hun voormalige beschermer was hun ontvallen en zij mochten geen andere kiezen. Daarom besloten zij eindelijk met stilzwijgende toestemming van de Koning om in hun eigen zaken te voorzien, en om politieke bijeenkomsten te houden. De eerste had plaats te Saint-Foy in de maand mei 1594.

Men wachte zich deze vergaderingen te verwarren met de Synoden. In deze was een sterk getal van leraars en leken, en men handelde gewoonlijk over niets anders dan over kerkelijke zaken. Maar in de staatkundige samenkomsten was een groot getal van wereldlijke personen, en het onderwerp van de behandeling was het belang van de staat.

Reeds ten tijde van de godsdienstoorlogen waren er zulke bijeenkomsten gehouden, maar zij werden nu meer ordelijk ingericht en namen het besluit om op gezette tijden zich te verenigen. Daartoe werd Frankrijk verdeeld in tien afdelingen, die ieder een afgevaardigde benoemden om deel te nemen aan de *algemene raad*. Aan de Staten Generaal ontleende men de onderscheiding in drie orden. De algemene raad moest samengesteld zijn uit vier edellieden, vier uit de middenstand en twee leraars. Toen naderhand het getal op dertig werd gebracht, waren er twaalf afgevaardigden van de adel, twaalf vertegenwoordigers van de middenstand en zes leraars. De voorzitter werd uit de leden gekozen, de tweede voorzitter uit de kerkelijken. De helft van de raad word om de zes maanden vernieuwd. De Hertogen, de Luitenant-Generaal en andere lieden van hoge rang namen deel aan de beraadslaging zonder afgevaardigde te zijn, indien zij ten minste door de vergadering waren toegelaten.

Onder deze algemene raad stonden de *provinciale raden* die uit vijf en zeven leden gelijkelijk uit de drie orden gekozen, waren samengesteld. Daarin moesten ten minste een plaatselijk bestuurder en een leraar zitting nemen.

Deze raden waren belast met de bevordering van de eenheid onder de Hervormden, met het heffen van de gelden voor de instandhouding van de goede zaak en de regeling van haar gebruik, zij moesten waken over het garnizoen en de verdedigingsmiddelen van de versterkte steden en verder voor alles wat tot verdediging van de algemene belangen dienen kon. De afgevaardigden legden een eed af van gehoorzaamheid en de leden van de kerk verbonden zich om de beslissingen van de algemene en bijzondere vergaderingen\ te eerbiedigen. Daarenboven hadden zij een vast fonds van vijfenveertigduizend kronen, dat door de bijdragen van de gelovigen was tezamen gebracht.

De algemene raad ontving de aantekeningen en klachten van de provinciale raden, verzond die naar het hof, behandelde met de koninklijke Commissarissen de bepalingen van nieuwe edicten, en beijverde zich om op min wankelbare gronden, de vrijheid van de godsdienstoefening te vestigen.

Wanneer wij een zodanige orde van zaken, naar de denkbeelden en omstandigheden van onze tijd beoordelen, dan beschouwen wij haar met de goede orde in volslagen strijd. Het was, zoals wij al vroeger aanmerkten, een staat in een staat. Maar wensen wij een billijk vonnis te vellen over deze instelling van politieke vergaderingen, dan herinneren wij ons allereerst, dat de Hervormden in Frankrijk van het algemene recht waren uitgesloten. Naar de onverdraagzame

leerstellingen van het Katholicisme werden zij nauwelijks als Fransen beschouwd, — veelmeer behandelde men hen als vreemdelingen, ja, als vijanden. De Koning moest met een gedeelte van zijn onderdanen een voor hen nadelig verdrag sluiten. De Prins eiste hun vernietiging, de Bisschoppen hadden HENDRIK bij zijn inwijding laten zweren; ik zal met alle kracht trachten, allen die door de kerk voor ketters verklaard worden, uit mijn rechtsgebied en in hun landen te verdrijven; en toch was dit nog een verzacht formulier, waarin de prelaten ternauwernood hadden toegestemd. Het openbaar gezag beschuldigde en veroordeelde de Hervormden als misdadigers. Daarom was het hun niet euvel te duiden dat zij een bijzondere maatschappij oprichtten, daar zij van de algemene maatschappij werden uitgesloten, en het zou even ongerijmd als hatelijk zijn, hen in naam van de wet te beschuldigen, die men eerst buiten de wet had gesteld.

Ook de aanhangers van de Ligue hadden een staat in de staat opgericht, slechts met dit onderscheid, dat zij zich verbonden hadden om de Calvinisten te onderdrukken, terwijl deze zich verbonden om te waken dat zij niet werden onderdrukt. Ook zij leerden bij treurige ervaring, onder de regering van LODEWIJK XIV, dat zij met het gemis van hun burgerlijke stelling, alles dreigden te verliezen.

De koninklijke raad vernam niet zonder schrik de besluiten van de vergadering van Sainte-Foy. Hij had altijd gemeend, dat de Calvinistische partij, in duigen zou storten, zodra zij van haar oude beschermer was beroofd. Het was dezelfde dwaling, als waarin CATHARINA DE MEDICIS en KAREL IX verkeerden, na de St. Bartholomeüs. Maar toen de staatslieden bemerkten, dat de Hervormden andermaal een ferme houding aannamen en zich herstelden van de slagen van de vervolging, begonnen zij er over te denken, om met hen in onderhandeling te treden.

De Koning nam wel de schijn aan van mistrouwen, maar moedigde eigenlijk de politieke samenkomsten aan. Hij zag deze liever dan een beschermer, die zich in het koninkrijk wilde laten gelden, en bediende zich daarvan tegenover de vrienden van de LIGUE, bij zijn raadsleden, ja zelfs tegenover Rome, om voor zijn oude vrienden voordeliger voorwaarden te kunnen bedingen. Hadden deze vergaderingen van de Hervormden geen plaats gehad, het edict van Nantes, één van de roemrijkste daden uit de regering van HENDRIK IV, ware nooit goedgekeurd in de raad, of door het Parlement bekrachtigd.

De onderhandelingen duurden lang, waren moeilijk en werden gedurig afgebroken door tussenkomende zaken, voor onze tijd van weinig belang. De politieke vergaderingen hadden plaats te Saumur, te Loudun, te Vendôme, later nog eens te Saumur en te Chatellerault, in de jaren 1595, 96 en 97. Het hof zond haar bedreigingen of goede woorden, al naar omstandigheden. Men benoemde commissarissen om met de Calvinisten te onderhandelen, maar hun last was zeer beperkt, en zij mochten tot geen schikking komen. Het was een gedurig samenkomen, nu eens in de geheime raad, dan weer in de vergaderingen van de Hervormden, een gestadig gaan en komen, waarbij de ene partij niet anders wilde geven dan het edict van Poitiers, met enige onbeduidende wijzigingen, terwijl de andere volhield te eisen, dat de vrije uitoefening van de godsdienst zou worden

toegestaan; de eerste beriep zich op gronden van staatkundigen aard, de andere grondde zich op beginselen van recht en billijkheid.

Doch, te midden van deze onvruchtbare onderhandelingen, duurde de vervolging voort, en werd deze op sommige plaatsen zelfs zeer hevig. In 1595 werden onder anderen de Hervormden te Chataigneraie, op de grenzen van Poitou en Bretagne, onverhoeds overvallen te midden van hun godsdienstoefeningen, door de liguisten, aangevoerd door de hertog VAN MERCOEUR. Tweehonderd personen, mannen en vrouwen van verschillenden leeftijd, werden op een lage wijze vermoord. Het was een andere moord van Vassy.

Onder de slachtoffers was ook een klein kind, dat men ten doop had aangeboden. Een arme jongen van acht jaren, bood, in de eenvoud van zijn hart, de acht stuivers die hij bij zich had, om het leven van dat kind te kopen; maar de beulen hadden liever bloed dan geld, en de burchtvrouw van Chataigneraie vermaakte zich later met hen, om het aantal van de doden op te tellen.

Deze wrede slachting verontwaardigde zelfs de heftigsten onder de raadsleden van HENDRIK IV en de aanleggers van de moord werden uitdrukkelijk uitgesloten van alle amnestie. Maar uit een geschrift van 1597 onder de titel: *Plaintes des Eglises reformées de France*, blijkt dat zij niettemin vele knevelarijen onrechtvaardigheden en geweld, straffeloos hebben ondergaan. Het is een geheel boekdeel, dat met hun grieven is opgevuld. Wij zullen er slechts enkelen van opnoemen.

Gehele provincies, zoals Bourgogne en Picardië, waren van de vrije godsdienstoefeningen verstoken. In Bretagne mochten zij slechts op één enkele plaats, in Provence op twee plaatsen bijeenkomen. De gelovigen werden mishandeld, gestenigd of in de rivier geworpen, als zij van hun godsdienstige samenkomsten huiswaarts keerden. Elders, lostte men kanonschoten op de vergaderingen; de eigen zuster van de Koning werd gedwongen Rouaan te verlaten, om het Avondmaal te kunnen gebruiken, omdat het de legaat niet goed dacht dat zij dit in de stad zou doen; Bijbels en psalmboeken werden door beulshanden verbrand; de zieken mocht geen troostwoord worden toegesproken, zelfs werd te St. Quentin een man gebannen, omdat hij een pestzieke op straat vertroosting had toegediend; kinderen werden opgelicht of met geweld gedoopt in de huizen door priesters van gerechtsdienaren vergezeld; de pastoor van St. Etiènne liet een grijsaard in de gevangenis uithongeren, om hem een afzwering af te persen, en dwong hem voor een notaris een verbintenis aan te gaan, waarbij hij zich zelf tot verbanning veroordeelde, zo hij van het katholiek geloof mocht afwijken; vrijsteden werden opgeheven of haar versterkingen vernietigd; de armen werden verwaarloosd en verjaagd zelfs daar waar de Hervormden het meest in de algemene schatkist opbrachten; alle Hervormden werden systematisch uitgesloten van alle openbare, zelfs van de minst beduidende betrekkingen en mochten noch als notarissen, noch als procureurs worden aangesteld; bij de gerechtshoven was geen recht te verkrijgen; onder de nietigste voorwendsels werden ongehoorde boeten of gevangenisstraf opgelegd; de lijken werden op een onwaardige wijze opgegraven, zelfs van hen, die in de grafkelders van hun voorvaderen waren nedergelegd; enz., enz.

Aan het einde van de lange lijst van grieven, door de Hervormden bij de Koning ingediend, spraken zij deze, aldus aan: "En nochtans Sire, onder ons zijn geen Jacobijnen of Jezuïeten, die u naar het leven staan, noch linguïsten die u van de troon willen beroven. Nimmer hebben wij in de plaats van verzoekschriften ons van wapenen bediend. Wij worden afgescheept met staatkundige redenen. Het is nog geen tijd, zegt men, om ons een edict toe te staan. Na vijf en dertig jaren van vervolgingen, bereidt men ons nog tien jaren van ballingschap ten gevolge van de edicten van de Liguo, acht jaren onder de regering van de Koning en vier jaren van mishandeling! Wij vragen van uwe majesteit een edict, waardoor wij in het genot gesteld worden van die voorrechten, die het eigendom van al uw onderdanen zijn. Het toppunt van onze wensen en het doel van onze verzoekschriften is alleen de eer van God, de vrijheid van geweten, de rust van de staat, de veiligheid van onze personen en bezittingen."

De Koning en zijn raad zochten nogmaals middel om tijd te winnen. Maar nieuwe gevaren bedreigden het koninkrijk. Amiens werd door de Spanjaarden verrast, een menigte van edellieden uit de Hugenoten besloot in huis te blijven, in plaats van ten strijde te trekken ten behoeve van een Koning die hen verliet; het geweten van vele aanzienlijken begon eindelijk te ontwaken, en door dat alles kwam eindelijk in de maand april 1598 het edict tot stand, dat naar de plaats waar het afgekondigd werd, het edict van Nantes is genoemd.

In de voorrede van dit merkwaardige staatsstuk, erkende de Koning dat al zijn onderdanen God aanbaden, zo niet op dezelfde wijze dan toch met dezelfde bedoeling, zodat zijn koninkrijk altijd de *eervolle naam zou verdienen en dragen van zeer Christelijk*. Het edict werd voor eeuwig en onherroepelijk verklaard, als zijnde de voornaamste grond van de rust en de eenheid van de staat.

De voorname inhoud van dit grote Charter van de Franse Hervorming, onder de oude regering, kwam hierop neer: volkomen vrijheid van geweten in het bijzonder leven; vrije uitoefening van de godsdienst in alle plaatsen, waar die in 1597 bestond en in de voorsteden van de grote plaatsen; vrijheid voor de recht-uitoefenende heren om de godsdienstige verrichtingen te doen plaats hebben in hun kastelen; en voor de edellieden van de tweede rang om dertig personen tot hun huiselijke godsdienstoefeningen toe te laten; vergunning aan de Hervormden om openbare bedieningen te bekleden, om hun kinderen in de scholen te brengen, hun zieken in de hospitalen te laten verplegen, om hun armen te doen delen in de algemene liefdegiften; het recht om in sommige steden hun geschriften te laten drukken; het deelnemen voor de helft aan enkele parlementen; een kamer tot handhaving van het edict, te Parijs, op één lid na geheel uit Katholieken bestaande, maar onder krachtige waarborgen dat zij haar bijzondere roeping zou vervullen; vier academies voor wetenschappelijke en godgeleerde opleiding; machtiging tot het bijeen roepen van kerkelijke vergaderingen, volgens de bestaande kerkenorde; en eindelijk, een zeker aantal veiligheidssteden.

Maar ook aan de belangen van de Katholieke kerk was in het edict gedacht. De kerkengoederen moesten overal worden teruggegeven, de tienden betaald en de uitoefening van het Katholicisme in alle plaatsen van het Koninkrijk hersteld worden. Dit laatste artikel, waardoor in tweehonderd vijftig steden en in

tweeduizend landparochies de mis werd hersteld, was bijna oorzaak dat te La Rochelle een oproer uitbarstte.

Maar welke veranderingen ook door het edict van Nantes werden aangebracht, het was nog geen godsdienstvrijheid, zelfs geen verdraagzaamheid, zoals wij die in onze dagen bedoelen. Het was slechts een vredesverdrag tussen twee volken op dezelfde grond nevens elkaar geplaatst. Nog bestond er tweeërlei recht, twee legers, twee instellingen voor rechtspleging; en iedere partij had haar gijzeling-plaatsen. HENDRIK IV, had als hoofd van de gehele staat, de plicht van scheidsman tussen de beide partijen vervuld. Doch er was met dat al, een belangrijke schrede voorwaarts gedaan.

De valse stelregel, dat er maar één geloof behoort te zijn, gelijk er maar één Koning en één bestuur is, was Frankrijk op twee miljard van onze tegenwoordige munt en op twee miljoen mensen te staan gekomen. Die zelfde regel was oorzaak dat gedurende zeventig jaren een menigte van schavotten en brandstapels was opgericht. Door deze was de burgeroorlog vijf en dertig jaren lang aangestookt, hij had de moordaanslagen van Merindal, van Vassy en van de St. Bartholomeüsnacht verwekt, en moorden en misdaden zonder tal leren bedenken. De oorlog was nu geëindigd, maar de helft van de steden en van de kastelen lag in as, de nijverheid was te gronde, en de landerijen waren zodanig verwoest, dat duizenden boeren besloten Frankrijk, het vaderland dat hun voorouders had gevoed, bij gebrek aan het nodigste te verlaten.

Zo heeft de mensheid het beginsel van godsdienstvrijheid, door stromen bloed gekocht en op de overblijfsels van zoveel verwoesting gebouwd; het heeft haar genoeg gekost, om het nimmer weer te laten varen.

DERDE BOEK

VAN DE UITVAARDIGING TOT AAN DE HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES

(1598-1685)

I.

Bevrediging van de gemoederen. — Afzwering van Hendrik van Condé. — Catharina van Navarre, zuster van Hendrik IV. — Gematigdheid van de politieke vergaderingen van de Hervormden. — Nationale synoden. — Het vraagstuk van de Antichrist. — Samenkomst te Fontaineblean tussen Mornay en Duperron. — Bedriegerijen en kwade praktijken. — De HHervormde kerk van Charenton. — Aanslag op het leven van Hendrik IV.

De overeenkomst tussen de beide godsdienst-gezindheden gesloten, was wel door alle weldenkenden goedgekeurd, maar had daarom nog geen kracht van wet in denkbeelden en handelingen verkregen.

De Katholieke geestelijkheid beklaagde zich hevig over het edict van Nantes, en CLEMENS VIII schreef dat een bevelschrift, waarbij *vrijheid van geweten aan allen werd toegestaan, boven alle anderen vervloekt was*. De universiteit, die door de Sorbonne en door Jezuïeten werd beheerst, wilde twee colleges voor de Hugenoten sluiten, en enige parlementen maakten zelfs grote zwarigheden, om tot de bekrachtiging van het edict over te gaan.

Maar van lieverlede bedaarden de driften, en behalve de botsingen die na, zo grote verwikkelingen onvermijdelijk waren, waren de twaalf jaren, die tussen de uitvaardiging van het edict en de dood van de Koning verliepen, het rustigste tijdperk van de Franse Hervorming. De oude geschiedschrijvers drukken dan ook allen hun leedwezen uit, dat de regering van HENDRIK IV geen twaalf jaren langer heeft geduurd, dat hij zijn werk van bevrediging en verzoening niet heeft kunnen volbrengen.

De proselietenjacht, die door de godsdienst-oorlogen reeds binnen enge grenzen was gebracht, hield na het edict bijna geheel op, ten minste van de zijde van de Calvinisten. Alleen de Katholieken hielden vol om aanhangers te werven, maar de politiek diende hen daarbij meer dan de overtuiging. Het bepaalde zich tot enige Hugenootse edellieden, die door de kerk van Rome het hof zochten te naderen.

De priesters waren er vooral op uit om de predikanten te winnen, zij betoonden zich daarbij zelfs zeer edelmoedig, en zij maakten, krachtens een bevel van de Paus, een fonds van dertig duizend livres jaarlijkse rente, om daaruit de leraars en hoogleraars te bezoldigen, die zich hadden laten verleiden om af te zweren. Doch er deed zich niemand op, die op deze voorwaarde uit de beurs van de geestelijkheid wilde trekken.

Van het jaar 1598 tot 1610 bemoeiden de Calvinisten zich weinig met staatszaken. De jeugdige HENDRIK DE CONDÉ, was sinds 1595 te Parijs geroepen, onder

belofte dat hij de godsdienst van zijn vader zou mogen blijven belijden. Maar nauwelijks was hij aangekomen of hij werd in de handen van ijverige Katholieken overgegeven, met dat gevolg, dat hij niet alleen bekeerd werd, maar op zijn beurt anderen ging bekeren. Deze vorst gaf zijn dienstboden vijftien stuivers ter beloning, zo dikwijls zij naar de biecht gingen, mits zij hem daarvan deugdelijke bewijzen. konden leveren.

Slechts één lid van het geslacht van de Bourbons, CATHARINA VAN NAVARRE, zuster van HENDRIK IV, bleef aan de godsdienst van JEANNE D'ALBRET getrouw. Zij gaf zelfs het voorbeeld van een grote standvastigheid; en als eens een vals gerucht ging dat zij naar de mis was geweest, schreef zij aan MORNAY: "Ik denk daaraan niet voordat u Paus zult geworden zijn."

Na de komst van HENDRIK IV te *Parijs*, oefende zij haar godsdienst uit te St. Germain-en-Laye, ten einde alle beschuldigingen te vermijden. Eenmaal slechts, bij gelegenheid van het huwelijk van een nicht van COLIGNY, had zij in de Louvre met open deuren laten prediken. De priesters klaagden daarover met grote bitterheid. "Ik vind u zeer onbeschaamd," zei de Koning tot hen, "dat u alzo in mijn huis, over mijn zuster durft te spreken. — Maar men heeft een huwelijk voltrokken. — Welnu, daar het voltrokken is, welke bevelen wilt u dat ik zal geven?" — Deze kleine trek bewijst, dat de Katholieken met een vijandig oog over de Hervormden waakten, en dat zij, waar zij konden, hun banden enger toehaalden, maar nimmer toelieten dat die werden verwijd.

Het schijnt dat DE BEARNOIS zich geen moeite gegeven heeft om zijn zuster te laten afzweren, en hij verwees de Calvinisten steeds naar haar, wanneer hij geen middel zag om aan hun verzoekschriften te voldoen. "Richt u tot mijn zuster," zei hij lachende tot enige edellieden uit Sainttonge, "want uw staat is aan het spinrokken vervallen."

Later wilde hij haar uithuwelijken aan de Hertog van Bar, uit het Lotharingse huis. Deze aangelegenheid, hoe onbeduidend op zichzelf, hield echter lange tijd de raad van de kroon, de heilige stoel en de synoden bezig. Men liet een leraar van de Sorbonne met een hoogleraar van Sedan, ten aanhore van de Prinses disputeren, maar zij bleef volharden in haar geloof. De Paus weigerde de dispensatie tot het huwelijk; de prelaten op hun beurt weigerden verder te gaan; en de Koning, wie al dat talmen verveelde, verzon om zijn natuurlijke broeder, de Aartsbisschop van Rouaan, een wereldlijk geestelijke, in zijn kabinet te roepen, die er in toestemde om het huwelijk kerkelijk in te zegenen.

Maar dit huwelijk was niet gelukkig. De zuster van HENDRIK IV had veel te lijden van de koelheid en kwade praktijken van de Hertog van Bar, die zich onbepaald door de Jezuïeten liet beheersen. Zij stierf in 1604. Sinds die tijd heeft nimmer een Bourbon het Hervormde geloof beleden.

Enige aanzienlijken wendden aanhoudend maar vruchteloos pogingen aan, om hen in hun bijzondere twisten te mengen. zo riep de Hertog van Bouillon, die in het complot van de Maarschalk BIVON meende beledigd te zijn, zijn medebelijders op om hem te hulp te komen: "Zowel de leraars als de gehele Kerk moesten zonder enige uitzondering de verdediging van deze zo rechtvaardige en gewichtige

zaak op zich nemen." Werkelijk boden zich enige edellieden, op zijn oproeping, aan, maar de grote menigte gaf daaraan geen gehoor. Voor de zogenoemde Consistorialen was de vrijheid, bij het edict van Nantes gewaarborgd, voldoende, en de overigen waren van deze geheel onafhankelijk gemaakt.

Intussen bleven de politieke bijeenkomsten voortduren, maar alleen om de drie jaren. Soms kwamen zeventig leden daartoe op, als dertig edellieden, twintig van de middenpartij en twintig leraars. Nooit werd daarin enige verdeeldheid gezien. Maar gewoonlijk bepaalden zich de werkzaamheden van deze vergaderingen tot het verzamelen van een aantal grieven en tot het benoemen van twee algemene afgevaardigden, die de belangen van de Kerk moesten voorstaan aan het hof.

De Koning verbood deze bijeenkomsten niet, maar nam toch de schijn daarvan aan en deed zulks door SULLY mededelen, op de vergadering te Châtellerault in 1605. Maar de afgevaardigden antwoordden: "indien HENDRIK IV onsterfelijk was, wij zouden ons verlaten op zijn woord en van alle maatregelen van voorzorg afstand doen, in alle zaken die ons betreffen; wij zouden onze veilige wijkplaatsen opgeven, en alle bijzondere bepalingen die ter bewaring van onze maatschappij moeten dienen, voor onnut verklaren. Maar de vrees, dat de één of ander onder zijn opvolgers andere gevoelens zal toegedaan zijn (zij hadden maar al te goed geraden), dringt ons, om bij die maatregelen te blijven, die men ons vergund hooft tot onze veiligheid te nemen."

De nationale synoden verenigden zich van nu af ook voel regelmatiger dan te voren. Tussen de uitvaardiging van het edict van Nantes en het jaar 1609 worden er vijf gehouden. Allen, zowel leraars en ouderlingen als leken, begrepen dat de stipte toepassing van het Synodaal beginsel wezenlijk nodig was tot bevordering van de godsdienst. Geen twistgeding, geen zaak van enig aanbelang, werd door of bij wijze van hoger beroep voor deze rechtbank gebracht, of zij werd daar geëindigd. Bijzondere inzichten en hartstochten oefenden daar geen invloed uit op het algemeen belang.

Tot de verrichtingen van deze nationale Synoden behoorde ook, het verdelen tussen provincies en academies, van de *penningen, bij Koninklijk octrooi toegewezen*. Deze beliepen of liever moesten belopen, (want zij werden nooit stipt betaald) vijf en veertig duizend kronen, hetgeen op vier- of vijfmalen dezelfde som bij de gewone schatting te staan kwam. Een hoogleraar in de godgeleerdheid ontving toen jaarlijks 700 livres, één in het Hebreeuws, Grieks of in de wijsbegeerte 400 livres, de regenten van de Collegies 130 tot 300 livres. De Academies, die door de Synoden werden geschraagd, waren opgericht te Montauban, te Saumur, te Nismes, te Montpellier en te Sedan. De twee eersten waren de meest bloeiende.

Een gewichtig vraagstuk werd in deze vergaderingen voorgesteld, en werd bijna een staatszaak. Het was een artikel; door de nationale Synode van Gap in 1603 bij de geloofsbelijdenis gevoegd, waarin de Roomse Paus werd gezegd de *Antichrist* te zijn. Wij willen dat artikel hier overnemen, als een proeve van de denkwijze en van de schrijftrant van die tijd.

"Nademaal de Bisschop van Rome, zich te midden van de Christenheid een Koninkrijk heeft gesticht, zich heerschappij heeft aangematigd over alle Kerken en leraars, ja zelfs zich een Godheid laat noemen die aangebeden wil worden, en zich uitgeeft als één, die macht heeft in de hemel en op aarde, die over alle kerkelijke zaken kan beschikken, over alle geloofspunten kan beslissen, de Schrift naar zijn willekeur kan verklaren, handel drijft met de zielen, gelofte en eden ontbindt en een nieuwe godsverering voorschrijft; daar hij zich verder verstout alle wettig gezag van de overheden met voeten te treden en koninkrijken ontneemt, geeft of verruilt; zo geloven wij en houden wij vol dat hij de eigenlijke *Antichrist* is, de *zoon der verderfenis*, waarvan in de Schrift gesproken wordt, onder het zinnebeeld van de onkuise, met scharlaken bekleed. . ."

Dit artikel verwekte grote opschudding. Het was het vervolg op enige stellingen over hetzelfde onderwerp, die met glans verdedigd waren door JEREMIAS FERRIER, leraar te Nismes, en goedgekeurd door het Parlement van Toulouse. De adhesie van de nationale Synode van Gap zette groot gewicht daaraan bij. De Legaat beklaagde zich daarover grotelijks; de Paus toonde een grote verontwaardiging; de Koning riep uit, dat de beslissing van de Synoden de vrede in het Koninkrijk dreigde te verstoren en de hevige Katholieken lieten niet na hem deze zaak voor te stellen als een persoonlijke beleediging, ja zelfs als een daad van opstand tegen zijn kr**oon.**

Het gevolg van één en ander was, dat een langdurige en moeilijke onderhandeling werd geopend. Eindelijk besliste de nationale Synode van La Rochelle, die in 1607 werd bijeengeroepen, dat, schoon zij met algemene stemmen het betwiste artikel goedkeurde en het beschouwde als overeenstemmende met het onderwijs van de Schrift, men, op bepaald bevel van de Vorst, er in zou toestemmen, dat het artikel niet in de geloofsbelijdenis werd opgenomen. Maar tegelijk droeg zij aan één van haar leden op om te bewijzen dat de beschuldiging gegrond was, en de predikant VIGUIER kweet zich van deze last, in een geschrift, onder de titel: *Le théatre de l'Antichrist*. Deze volharding laat zich verklaren, als men bedenkt, dat de twist van beide zijden met grote hevigheid was gevoerd. Nadat eenmaal woord en pen de degen vervangen hadden, werden de driften en hartstochten, die zich niet anders uiten konden, op dit nieuwe slagveld overgebracht. Deze polemiek was zodanig behoefte geworden, dat de nationale Synode van Saint-Maixent, bij bijzonder besluit, de moeilijkste punten van verschil onder de provincies verdeelde, met bevel om die te laten onderzoeken door mannen, die in staat waren om te allen tijde aan de Katholieke leraars het hoofd te bieden. De strijd nam soms een ernstige wending, zoals onder andere in de onderhandeling, te Fontainebleau geopend, op 4 mei 1600, tussen DUPLESSIS-MORNAY en DUPERRON.

MORNAY had in een verhandeling over *het Avondmaal* vijf à zes duizend aanhalingen uit de Kerkvaders verzameld, die naar zijn mening gericht waren tegen de leer van de transsubstantiatie. Hij had als het ware de eerste eeuwen van het Christendom tot getuigenis geroepen tegen de uitvindingen van latere dagen, en al de eerwaardige leraars van de eerste Kerk stonden in zijn boek, de één na de ander op, om de verbastering van de Avondmaals-leer te bestrijden. Het verschijnen van deze verhandeling was een politieke zowel als een godsdienstige gebeurtenis. Wij kunnen ons daarover niet verwonderen, als wij aan de ene kant in aanmerking nemen, dat de schrijver dertig jaren lang gemeenzaam met de Koning

had verkeerd, aan de andere kant, dat het leerstuk van het Avondmaal, het grote twistpunt van die tijd was tussen het Katholicisme en de Hervorming. Om de opvatting van dit leerstuk waren de meeste doodvonnissen tegen de Ketters geslagen, en niets had, zoals wij gezien hebben, meer bijgedragen tot het afbreken van de samenspraak te Poissy.

De Kardinaal DE MEDICIS, legaat van de Paus, zond zesduizend exemplaren van het geschrift van MORNAY, naar Rome, en beloofde dat het door BELLARMIN zou worden wederlegd. Maar in plaats van een wederlegging, kwamen er brieven van de Paus CLEMENS VIII, die van een nieuwe samenzwering van de Ketters gewag maakten. HENDRIK 1V was te meer verbolgen, omdat hij juist in deze tijd bij de Heilige Stoel pogingen aanwendde om zijn huwelijk met MARGARETHA VAN VALOIS te laten verbreken. Ook de Parlementen mengden zich in de twist, en gedurende een gehele winter dreunde de predikstoelen van de oude predikers van de Ligue, van banvloeken tegen de stoutmoedige vijand van de lichamelijke tegenwoordigheid. HENDRIK IV liet hem zijn ongenoegen bekend maken, door DE LA FORCE. Maar MORNAY antwoordde: “Ik heb mij altijd ten regel gesteld om in deze orde te gehoorzamen: eerst aan God, dan aan de Koning, eindelijk aan mijn vrienden; het is mij onmogelijk om met een goed geweten daarin verandering te brengen.”

Ondertussen had DUPERRON, bisschop van Evreux, aan allen die het geloven wilden, gezegd, dat hij in die verhandeling *meer dan vijf honderd grote onwaarheden* had ontdekt, en dat hij zich sterk maakte die te bewijzen. Het gerucht daarvan kwam MORNAY ter ore, en hij verklaarde dit beweren niet alleen voor onwaardige laster, maar eiste ook dat hij zich in een openbare samenkomst verdedigen mocht.

Op het enkele woord *openbare samenkomst* beefden de legaat, de bisschop van Parijs en de leraars van de Sorbonne; want de priesters waren doorgaans slecht uitgekomen met hun mondelinge onderhandelingen met de Hervormde godgeleerden. “Wees gerust,” antwoordde de Koning, “de zaak zal wel zo goed bestuurd worden, dat de schande geheel op de Ketters zal terugvallen.”

Hij koos daarop tot rechters in het twistgeding, vier verklaarde Katholieken en slechts twee verdachte Calvinisten: DUFRÊNE-CANAYE die reeds de Koning zijn woord gegeven had, dat hij Katholiek zou worden, en CASAUBON, die, altijd met Griekse en Latijnse handschriften bezig een grote onverschilligheid toonde in zaken van geloof. Van hem wordt verhaald, dat hij, toen zijn zoon die capucijn geworden was, hem om zegen vroeg, zei: “Ik geef u die van goeder harte; ik veroordeel u niet; veroordeel mij ook niet.”

MORNAY bemerkte de strik en kwam in verzet tegen zo grote partijdigheid. “Sire,” zo sprak hij tot de Koning, “indien het alleen om mijn leven of om mijn eer te doen was, ik zou beiden aan uw voeten werpen en ze geheel opofferen voor uw dienst. Maar nu ik tot verdediging van de waarheid geroepen ben en het hier aankomt op de eer van God, nu vraag ik uwe Majesteit vergiffenis, als ik alle rechtvaardige en eerlijke middelen te baat neem, om haar te behoeden.”

De Koning deed hem geen recht op zijn verzoek, maar antwoordde op harde toon, dat hij hem het grootste ongenoegen had berokkend, door de Paus aan te vallen, *omdat hij aan die meer verplicht was dan aan zijn eigen vader*. "Welaan Sire," zei MORNAY, ",de zaak is beslist omdat het God alzo behaagt, men zal u de waarheid laten veroordelen binnen vier muren en God zal mij, zo ik leef, de gunst bewijzen, haar te doen horen aan de vier hoeken van de wereld."

De dag van de samenkomst werd bepaald. HENDRIK was in deze twist zo opgewonden, dat hij de nacht, die daaraan voorafging, volstrekt niet slapen kon. Een geschiedschrijver verhaalt, dat de heer DE LOMÉNIE, die in het vertrek van de Koning sliep, hem had gezegd: "Deze zaak schijnt uwe Majesteit bijzonder bezig te houden, daags voor Contras, Arques en Ivry, drie veldslagen waarvan alles voor ons afhing, was uwe Majesteit veel rustiger." De Koning stemde hem dit toe en bewees alzo hoeveel er hem aan gelegen ware, om de Paus genoegen te geven ten nadele van DUPLESSIS.

Maar het was niet genoeg dat er slechte zaakverzorgers gekozen waren. De strijdpunten werden eerst dezelfde dag aan MORNAY medegedeeld en hij verloor nog een geheel uur met op boeken te wachten, die hij nodig had om zijn aanhalingen te staven. Tegen acht uren liet de Koning hem in zijn tegenwoordigheid roepen, ofschoon de samenkomst eerst tegen de middag moest plaats hebben; het was, zoals een geschiedschrijver zegt, *om hem zijn tijd te roven*. Nu steeg de verontwaardiging van MORNAY ten top. "Sire!" riep hij uit, "uwe Majesteit vergeve mij! Zulk een ongewone strengheid jegens een trouw dienaar kan niet van u afkomstig zijn." Op de bepaalde tijd verenigden zich de heren en dames van het hof, de leden van de raad en van het parlement, de bisschoppen en prelaten, in de grote zaal van het paleis te Fontainebleau. DUPERRON trad op met een glans van vergenoegen op het gelaat en trots op een overwinning, waarvan hij vooraf verzekerd was. MORNAY kwam ook, omdat hij gemeend had niet te kunnen terug blijven, zonder de zaak van het Evangelie in de waagschaal te stellen; maar hij kon slechts een klein deel van zijn aanhalingen verdedigen; hij was lijdende, verslagen, en maar al te zeker van het vonnis, dat gewezen zoude worden.

Bij de opening van de vergadering was het plan van de aanval veranderd; er werd niet meer gesproken van grote onwaarheden maar alleen van *eenvoudige misvattingen*. Doch, het kon wel niet anders of in een zo dik boek met aanhalingen, moest de schrijver wel een of andere onnauwkeurigheid hebben begaan. MORNAY verdedigde zich slecht, en van enige duizenden teksten, werden slechts negen door de rechters veroordeeld. De volgende maand werd hij ziek en men vond daarin een goed voorwendsel om de samenkomsten af te breken.

HENDRIK wilde zijn avondmaaltijd houden in de zaal waar dit theologisch toernooi was gehouden, evenals hij zulks op de slagvelden had gedaan. Hij liet door het gehele Koninkrijk bekend maken welk een uitslag hij had verkregen en hij schreef de Hertog van Epernon: "Ik heb wonderen gedaan." DUPERRON zegevierde, en de Koning die zijn spotlust niet langer bedwingen kon, zei tot hem: "Laat ons de waarheid erkennen, het goed recht heeft hier goede hulp nodig gehad."

CLEMENS VIII betoonde een grote vreugde over deze overwinning. Hij ontbond het huwelijk van HENDRIK IV en zond de Kardinaalshoed aan DUPERRON.

Ter ontschuldiging van HENDRIK IV moet hier aangemerkt worden, dat hij kort daarna MORNAY openlijk prees en verklaarde, dat hij nooit beter en nooit groter dienaar had gehad. Het geweten van de mens verzette zich tegen de staatkunde van de Koning.

DUPLESSIS keerde tot zijn bestuur te Saumur terug, met een verslagen hart. "Houd moed," zei zijn vrouw tot hem, "het is God die het alzo wil. Zorg slechts voor uw hart en voor uw verstand om het te kunnen gebruiken waar het nodig is." Hij begon opnieuw alle de teksten over het Avondmaal te vergelijken en gaf daarvan een nieuwe uitgave, die door de godgeleerden van Frankrijk en Genève werden goedgekeurd. De Koning bemoeide er zich niet meer mee, noch ook de Kardinaal DUPERRON; zij hadden beiden wat zij hadden verlangd.

De andere helft van de regering van HENDRIK IV leverde verder geen bijzondere belangrijke gebeurtenissen op. Bij de herinnering aan zoveel gruwelijks als het verleden had opgeleverd, zijn wij gelukkig dat hier slechts enige godgeleerde worstelingen te vermelden zijn. Wel werden ook deze gekenmerkt door hevige hartstochten, maar er werd daarbij toch geen bloed vergoten.

Bijna overal werd de eredienst ongehinderd uitgeoefend in de zeven honderd zestien kerken, die de Hervormden in Frankrijk hadden behouden, en zo dikwijls men over wezenlijke grieven zich beklaagde, werd daarin door de raad voorzien. De Parijse gelovigen hadden van hun tempel ook geopend voor de inwoners van het kleine dorp Ablon, dat vijf mijlen van de stad was gelegen. Nu beklaagden zich de aanzienlijken, dat zij niet op dezelfde dag hun plichten omtrent God en de Koning konden vervullen. De armen klaagden ook over de grote afstand. Kinderen, die naar het kerkelijk voorschrift, naar de Kerk gebracht werden om daarin gedoopt te worden, stierven onderweg. Al deze bezwaren bewogen de Koning tot medelijden, en in 1606 gaf hij deze Hervormden vergunning om hun godsdienst te Charenton uit te oefenen, bij welk voorrecht zij tot op de herroeping van het edict van Nantes werden bewaard.

Intussen werd in stilte een afschuwelijke moord beraamd. De Jezuïeten, die na de misdaad van JEAN CHATEL uit het Koninkrijk verdreven waren, kwamen daarin terug, omdat HENDRIK IV tussen twee gevaren kiezende, ze liever bij zich dan tegen zich had. Vruchteloos werd hem voorgehouden dat hij kwalijk deed, met deze trouwloze en bloeddorstige monniken terug te roepen. "Bij alle heiligen!" zei hij, "staat u dan in voor mijn persoon? Hij zocht deze dan ook met geweld te winnen door vertrouwelijkheid en door weldaden. Pater COTTON werd als biechtvader van de Koning en onderwijzer van de Dauphin aangesteld. Maar zij werden evenmin ontwapend als de heffe van het volk, die, de predicaties van de Ligue nog niet vergeten, in de Bearner niet anders zag dan een ketter en geëxcommuniceerden.

Op de 14 mei 1610 stootte RAVAILLAC tweemalen zijn dolk in de borst van HENDRIK IV. De ellendeling bekende in de verhoren, dat hij voor de verzoeking om de Koning te doden bezweken was, omdat hij geloofde dat de Koning, als hij

tegen de Paus in opstand was, strijd voerde tegen God, omdat de Paus God is. En zo bleek het, dat een heiligschennende leer tot de misdaad van Koningsmoord had gebracht.

HENDRIK IV is nog altijd blijven leven in de gedachtenis en in het hart van de Fransen. Zijn zwakheden werden opgewogen door schitterende hoedanigheden en zijn gebreken door de uitnemende diensten, die hij aan zijn volk bewezen heeft. Het is naar waarheid opgemerkt, dat zijn regering het einde is geweest van de middeleeuwen; en de Hervormden hebben zich altijd dankbaar betoond jegens een vorst, die het eerst hun met goede bedoelingen de vrije uitoefening van hun godsdienst heeft toegestaan.

II.

Ongerustheid van de Calvinisten. — Verklaring van het hof. — Listen van de hertog van Bouillon en van Lesdiguières. — De hertog Hendrik van Rohan. — Wijs gedrag van Duplessis-Mornay. — Politieke vergadering van Saumur. — Redevoering van de hertog van Rohan. — Verdeeldheid onder de Hervormden. — Nationale Synode van Privas. — De zaak van Jeremie Ferrier

Op het bericht van de dood van de Koning ontwaakten alle de bekommeringen van de Calvinisten. Vele families verlieten ijlings Parijs, alsof hun een andere Bartholomeüs-nacht bedreigde, ofschoon de wacht aan de poorten aan burgers van beide godsdiensten was toegestaan. De Hertog SULLY sloot zich in de Bastille op, waarvan hij gouverneur was. In de zuidelijke provinciën grepen de Hugenoten naar hun wapens. Het was alsof dezelfde hand die HENDRIK IV had gedood, ook het edict van Nantes had verscheurd. Reeds op de 22e mei, gaf het hof een verklaring, waarbij in zeer duidelijke bewoordingen al de edicten van verdraagzaamheid bevestigd werden. Maar de Hervormden geloofden noch aan de macht, noch aan de goede trouw van de regentes MARIA DE MEDICIS. Zij vreesden in haar een andere Koningin CATHARINA en in haar een LODEWIJK XIII, toen eerst acht en een half jaar oud, een nieuwe KAREL IX te zullen vinden.

MARIA DE MEDICIS liet zich geheel leiden door twee Italiaanse fortuinzoekers, CONCINI en LEONORA GALIGAÏ. Zij was een domme bijgelovige en wraakgierige vrouw, zij bezat al de gebreken maar geenszins de goede hoedanigheden van de eerzucht, zij regelde de gewichtigste staatszaken naar de voorspellingen van de sterrenkijkers en schroomde niet zich van staatsgezag te bedienen, waar het niet anders dan kinderachtige hofintriges gold.

Gedurende haar bestuur was de schatkist een prooi van de roofzucht van de grote heren, terwijl het koninkrijk door hun oproerige geschillen werd beroerd. De Hertogen van Nevres, van Mayenne, van Epernon, van Longueville en van Vendôme, verschansten zich ieder in hun provincie, schreven zelf de voorwaarden van hun gehoorzaamheid aan het hof voor, en gaven alzo aan de hoofden van de Calvinisten het gevaarlijke voorbeeld, om het algemeen belang op te offeren aan hun persoonlijke eisen.

Onder deze laatsten waren er enigen die gereed stonden dat voorbeeld te volgen, vooral de Hertog van Bouillon en de Maarschalk DE LESDIGUIÈRES; de eerste een man van bekwaamheid en vastberadenheid, maar die vele fouten beging omdat één denkbeeld hem beheerste, dat namelijk van de eerste persoon in het koninkrijk te zijn. De ander was bekwaam en dapper in het slagveld, maar ongeregeld van leven, niet zeer kies in de keuze van de middelen om zijn doel te bereiken en verleid door het vooruitzicht op de degen van Connetable. Beiden namen de schijn aan van grote ijver voor de godsdienst, ten einde door de Hugenoten gerugsteund te worden; maar zij werden spoedig verdacht door hun oude vrienden en bewezen ook aan het hof die diensten niet, waarop zij hadden doen hopen.

De Hertog DE SULLY, die nu buiten alle bediening was gesteld, nam de zaak van de Hervorming weer op, maar met al de kwaden luim van een minister die in ongenade is gevallen. Niet altijd deinsde hij voor uitersten terug, maar als het tot de uitvoering kwam, hield zijn uitnemend verstand hem terug en hij vergat nooit, dat hij één van de trouwste dienaren van de kroon was geweest.

Zijn schoonzoon, de Hertog HENRI DE ROHAN, toen eerst twee en dertig jaren oud, kwam nu op het toneel en scheen de eerste rang onder de Calvinisten te willen innemen. Hij was jong, werkzaam, van bijna koninklijke afkomst en beminde de studie niet minder dan de wapenhandel. Reeds had hij de verschillende staten van Europa doorreisd, om derzelver krachten en krijgsbouwkunst te leren kennen. Hij was eenvoudig en streng van zeden, onbevreesd, edelmoedig, en had een natuurlijke aanleg voor grote daden, terwijl hij bekwaam was om die uit te voeren. Hij sprak sierlijk, kort en mannelijk, en bezat dus de ware welsprekendheid voor een partijhoofd. zijn godsdienstige denkbeelden boezemden meer vertrouwen in, dan die van andere heren van zijn rang, en de geschiedenis moet ter zijner eer getuigen, dat hij bij zijn ondernemingen, altijd eigen eerzucht aan de gehechtheid aan de zaak van de Hervorming opgeofferd heeft

DUPLESSIS-MORNAY, helde zeer tot vredelievende inzichten over en raadde om liever alles te verduren dan andermaal de wapenen op te vatten; of omdat de jaren zijn ijver hadden bekoeld, of omdat hij reeds berekend had hoe weinig militaire hulpmiddelen de Hugenoten ten dienste stonden. Zodra hij de dood van de Koning vernomen had, riep hij de overheden van Saumur bijeen en sprak hen dus aan: “Laat onder ons nooit meer van Hugenoten en van Papisten gesproken worden, want deze woorden zijn door de edicten verboden. Maar ook al waren er geen edicten in de wereld, indien wij waarlijk Fransen zijn en ons vaderland, onze families en onszelf liefhebben, dan moeten die namen voor immer uit ons geheugen worden uitgewist. Wij moeten slechts door één band verbonden zijn. Die goed Fransman is, zal mij een goed burger, een broeder zijn.”

Het hof gevoelde de noodzakelijkheid om de Hervormden te ontzien en liet hun geld of gunsten aanbieden. De rechtschapen dienaar van HENDRIK IV antwoordde op deze voorslagen: “men zal niet kunnen zeggen, dat ik met de algemene ramp mijn voordeel heb gedaan, dat ik de rouw van de Koningin heb verzwaard of de minderjarige vorst heb bedroefd. Ik laat aan de Koningin te beoordelen of ik iets heb verdiend, indien het haar behaagt mij te laten geven, wat men mij reeds lang verschuldigd is. Maar in dezen ramspoedige tijd vraag ik niets, en ik ben dankbaar als had de Koningin mij alles gegeven.”

Gedurende de tijd dat MARIA DE MEDICIS, als regentes bestuurde, beijverde hij zich om vele listen te verijdelen en treurige herinneringen te doen wijken. Na de onlusten door de Prins VAN CONDÉ verwekt, schreef de president JEANNIN aan hem: "Gedurende deze ongelukkige oorlog hebt u zich zo voortreffelijk gedragen, dat hun majesteiten daarover uiterst tevreden zijn en uwe voorzichtigheid en getrouwheid hulde doen. En toch, DUPLESSIS-MORNAY, had nog voor zijn dood gelegenheid om op te merken, dat de Koningen vaak vergeetachtig en ondankbaar zijn.

Al de tegenstrijdige gevoelens, die onder de Calvinisten bestonden waren vertegenwoordigd in de politieke vergadering, die eerst te Chatellerault werd bijeen geroepen en naderhand geopend te Saumur, 25 mei 1611. Het hof had slechts met weerzin en angst daartoe verlof gegeven. Het had tot voorwaarde gesteld, dat de vergadering uiteen zou gaan, zodat zij een lijst had opgemaakt van zes personen, uit welke de Koning twee afgevaardigden voor de algemene staten meent kiezen; doch het sprak vanzelf dat de Hervormden en afgevaardigden niet uit alle oorden van het koninkrijk tezamen wilden komen, alleen om zes namen op hun stembriefje te plaatsen.

De vergadering te Saumur bestond weer uit zeventig leden; dertien edellieden, twintig leraars, zestien afgevaardigden uit de middenstand en vier gemachtigden van het bestuur van La Rochelle, dat toentertijd als het ware een vorstendom op zichzelf was. Vijftien provincies waren vertegenwoordigd, Bearn niet mede gerekend, waarvan de afgevaardigden eerst, na enige aarzeling, werden toegelaten. Daarenboven waren de voornaamste heren van de partij, bij bijzonder schrijven opgeroepen. Onder hen zag men de Maarschalk LESDIGUIÈRES, de Hertogen VAN BOUILLON, SULLY, ROHAN en DUPLESSIS-MORNAY, die wel niet van gelijke rang was, maar wiens mindere titels door zijn lange diensten en door zijn braafheid werden opgewogen.

De hertog VAN BOUILLON stond naar het Voorzitterschap en steunde daarbij op de intrigues van het hof. Maar hij werd niet benoemd. Drie vierde van de stemmen bepaalde zich op DUPLESSIS-MORNAY, en voegden aan deze als oud-voorzitter toe, de leraar CHAMIER. Zo werd aan de raad van de Koning al dadelijk een overtuigend bewijs gegeven, dat de politiek in deze vergadering geen overwicht hebben zou, maar dat men zich uitsluitend met godsdienstige belangen wilde bezighouden, terwijl men vast besloten had, om ten aanzien van deze in geen vergelijk te treden.

De zittingen duurden bijna vier maanden, te midden van drukke onderhandelingen. Het hof eiste de onmiddellijke ontbinding van de vergadering en deze wilde niet uiteen gaan voordat zij voldoening gekregen had op haar klachten. De eed van verbintenis werd daar hernieuwd; zij zwoeren gehoorzaamheid en trouw aan de Koning, *terwijl het oppergezag van God ongeschonden moest worden bewaard*. Deze wettige reserve, hoe onherroepelijk in zichzelf, zette echter de deur open voor nieuwe conflicten. Eindelijk ging de vergadering uiteen, nadat er twee algemene afgevaardigden gekozen en aangenomen waren.

HENDRIK VAN ROHAN ontwikkelde daar alle zijn talenten als staatsman en als groot politiek redenaar. Hij drong zeer aan op vereniging, orde en onderzoek naar

de grieven, ook van de minste onder de Hervormden; hij wilde ernstig aanhouden om de Hervormden weer tot alle bedieningen in het koninkrijk toe te laten, en voorzien in het behoorlijk onderhoud van de vrijsteden. "Wij zijn tot een kruisweg genaderd, zei hij, waar verscheiden wegen zich ontmoeten, maar er is er slechts één, waarin wij veilig kunnen gaan. Het leven van HENDRIK de Grote was onze waarborg om die te kiezen, thans moet het onze deugd zijn, die ons daarop doet blijven. Ons enig deel moet zijn de eer van God en de veiligheid van de kerken, die Hij zo wonderlijk in dit koninkrijk deed verrijzen; wij moeten daartoe elkaar ijverig helpen, maar slechts van wettige hulpmiddelen ons bedienen. Laat ons nauwgezet zijn, om niet meer dan het nodige te vragen, maar laat ons ook volharden om dat te verkrijgen."

In volgende jaren werden nog andere politieke vergaderingen bijeen geroepen, te Grenoble, te Nismes, te La Rochelle en te Loudun. Oude geschiedschrijvers onderscheiden de leden, waaruit deze waren samengesteld op de volgende wijze: de *eerzuchtigen*, die de godsdienst tot een voorwendsel namen om hun eigen inzichten te bereiken; de *ijveraars*, die niet anders vroegen, dan om in vrede hun godsdienst te kunnen uitoefenen; de *schranderen*, die politieke belangen met die van het geloof zochten te verenigen; eindelijk de *vreesachtigen*, die liever aan alles zich onderwerpen wilden, dan hun rust of hun fortuin wagen. Die te Parijs of in de provincies, waar de Hervorming slechts weinig ingang vond, woonden, raadden gewoonlijk tot voorzichtigheid, uit vrees, dat zij zouden moeten bukken; de anderen die zich ten hunnent sterk gevoelden, spraken op hoge toon en lieten de degen zien die ten halve uit de schede was getrokken. En het onderscheid dat reeds merkbaar was tussen de Hervormden van het Noorden en het Zuiden, deed zich in het vervolg hoe langer zo meer zien.

De oproepingen tot het houden van nationale Synoden waren even talrijk, en deze kerkelijke lichamen bemoeiden zich meer dan te voren met politieke zaken, zoals bijvoorbeeld de Synode van Privas, welker zitting 23 mei 1612 geopend werd. De predikant CHAMIER was daar voorzitter of bestuurder, en de predikant PIETER DUMOULIN werd hem als helper toegevoegd. De leden van deze Synode beklaagden zich over de open brieven van kwijtschelding of vergiffenis, die door de raad van de Koning in de maand april waren uitgevaardigd. "De kerken van dit Koninkrijk," zeiden zij, "verklaren dat zij nooit geëist of gevraagd of gepoogd hebben zulk een vergiffenis te verkrijgen, en dat geen van haar schuldig is aan de ingebeelde misdaden, die men haar ten laste legt. Zij zijn allen gemeenschappelijk en afzonderlijk bereid om rekenschap te geven van hun daden, om die door de gehele wereld en openlijk bekend te maken en wat men haar ook bedreige, zij willen, liever lijden dan een zo vernederende en schandelijke poging te doen, die haar verachtelijk zou maken bij het nageslacht en die haar beroven zou van de roem, die zij altijd genoten, van haar vaderland waardig te zijn; zij verklaren daarenboven, dat zij hiervan geen voordeel willen trekken, noch zich op enige wijze van deze brieven bedienen, en dat zij het ten hoogste afkeuren, wanneer sommige personen die hebben aangenomen, of toegestemd, dat zij aangenomen werden."

Dezelfde Synode beijverde zich om de goede verstandhouding op te wekken tussen die Calvinistische hoofden, die op de vergadering te Saumur zich van elkaar hadden gescheiden, en het gevolg hiervan was, dat 16 augustus een plechtige acte

van bevrediging getekend werd door de Maarschalken VAN BOUILLON en LESDIGUIÈRES, de Hertogen SULLY, ROHAN, SOUBISE, de Markies DE LA FORCE en DUPLESSIS-MORNAY.

In de provinciale nationale Synoden werd nog een andere zaak, meer rechtstreeks van godsdienstige aard behandeld. Zij betrof JEREMIAS FERRIER, van wie wij reeds gesproken hebben, die eerst een hevig voorstander van de Hervorming was, maar daarna in het geheim door het hof werd gewonnen en betaald. FERRIER was geleerd, scherpzinnig en welbespraakt, maar zijn rechtgelovigheid en braafheid waren zeer verdacht. Hij werd beschuldigd van onchristelijke leerstellingen te hebben gepredikt over de menswording van JEZUS CHRISTUS, en van een slecht beheer van de penningen van de Hogeschool te Nismes. Hij werd daarom duchtig vermaand en juist dit deed hem besluiten om zich in de armen van de Katholieken te werpen.

In 1613 werd hij raad in het landsgerecht te Nismes. Het consistorie deed hem in de ban, en het volk dat niet anders van hem sprak dan onder de naam van *de verrader Judas*, wilde zich tegen zijn inhuldiging verzetten. De huizen die hij in de stad en op het land bezat, werden verwoest, en het landgerecht was genoodzaakt, zich voor een tijd naar Bancaire te verplaatsen.
De Synode van Neder-Languedoc, daartoe door de nationale Synode van Privas gemachtigd, bevestigde de ban in zeer stellige bewoordingen.
"Wij, leraars en ouderlingen, verklaren dat gezegde JEREMIAS FERRIER een slecht, onverbeterlijk, onboetvaardig en onhandelbaar mens is; als zodanig wordt hij door ons buiten de gemeenschap van de gelovigen gesteld, nadat wij de naam van de ware en levende God hebben aangeroepen, en volgens de aanwijzing van de Heiligen Geest en het gezag van de Kerk."
FERRIER kreeg, door tussenkomst van de Jezuïeten, een bediening als raadsheer van Staat, en schreef de verdediging van de Kardinaal RICHELIEU. Hij stierf in 1626, veracht door de Calvinisten en weinig geacht door de Katholieken. Zijn dochter, die gehuwd was met de Luitenant-Crimineel TARDIEU, is in de satyren van Boileau ten toon gesteld, vanwege haar schandelijke gierigheid; zij werd door dieven vermoord in 1664.

III.

Vervolgingen van en onrechtvaardigheden jegens de Hervormden. — Aanmatiging van de katholieke geestelijkheid. — Manifest van de prins van Condé. — Onderdrukking van de Calvinisten in Bearn. — Verontwaardiging van hun geloofsgenoten. — Politieke vergadering te La Rochelle. — Plannen van de Hervormden. — Reglement voor de tucht van de troepen.

De toestand van de Hervormden werd moeilijker, ondanks de herhaalde verklaringen van de raad, omtrent de trouwe uitoefening van de edicten. hun rechten werden gedurig geschonden in de gerechtshoven, in de benoeming tot openbare bedieningen, in het gebruik van de hospitalen, bij de verdeeling van de liefdegaven, in de aanwijzing van plaatsen voor de openbare eredienst, in een woord, overal en altijd, waar men hen maar kwellen kon zonder de wetten al te openlijk te schenden.

In de Staten-Generaal, die in 1614 samengeroepen werden, sprak de redenaar van de middenpartij ten voordele van de verdraagzaamheid. Maar de geestelijkheid en de adel verklaarde, dat de Koning vroeg of laat de eed, bij zijn huldiging gedaan, zou houden, waarbij hij beloofd had, om alle ketters, door de kerk aangewezen, uit zijn rechtsgebied te verbannen. De Kardinaal DUPERRON zei, dat de edicten slechts voorlopig waren of althans weer ingetrokken konden worden, en dat men slechts een eenvoudig uitstel aan deze oproerige onderdanen had verleend.

Wij kunnen ons moeilijk een denkbeeld maken van de buitensporige eisen, die de geestelijkheid aan de Koning deed, tegen de Hugenoten, nadat zij daarover in haar algemene vergaderingen beraadslaagd had. Zij wilde een gebod, dat er niets mocht geschreven worden tegen de Sacramenten van de Roomse kerk en het gezag van de Paus; een verbod tegen het oprichten van scholen in de steden en zelfs in de voorsteden van de bisschoppelijke zetels; een verbod aan de leraars om de hospitalen te bezoeken, ter vertroosting van de zieken van hun gemeente; een verbod aan degenen, die van elders kwamen om iets anders te leren dan het Katholicisme; een verbod aan de rechters van de gemengde kamers, om, ingeval van verdeeldheid van de stemmen, de minst strenge uitspraak aan te nemen; eindelijk, voor de toekomst een stellig verbod van alle uitoefening van de zogenaamde Hervormde Godsdienst. Deze vragen werden van tijd tot tijd herhaald en wel telkens met strenger en meer drukkende bepalingen, tot aan de herroeping van het edict van Nantes en daarna tot in 1787. Deze stem van de geestelijkheid werd niet tot zwijgen gebracht, voordat de stem van de natie zich verhief in de staatsregelende vergadering.

De vrees van de Hervormden werd vermeerderd door het dubbel huwelijksplan van de jonge Koning, met een Infante van Spanje en van de Prins van Asturien met een Prinses van Frankrijk, welk plan door de heilige stoel werd ondersteund. Algemeen was het gerucht verspreid, dat één van de voorwaarden van deze vereniging zou zijn, de uitroeiing van de ketterij; en de Katholieke predikers maakten daarvan zelfs het onderwerp van hun leerredenen. “Indien de Jezuïeten”, schreef DUPLESSIS-MORNAY aan de Kanselier DE SILLERY, onbeschaamd prediken, dat het doel van dit dubbel huwelijk is, de uitroeiing van de ketterij, dan behoeft men zich niet te verwonderen, dat onze kerken ontrust zijn en dat daarover gesproken wordt in de handelingen van de vergadering.”

De Prins van Condé, een bijgelovig Katholiek, zo als wij hem reeds beschreven hebben, zocht van de ongerustheid van de Calvinisten partij te trekken in zijn eigen belang, door een beroep te doen op de nagedachtenis van zijn vader en grootvader. In 1615 gaf hij een manifest, waarbij hij de Hervormden verzekerde, dat het edict van Nantes zou vernietigd worden, en dat de Koning met geen ander doel troepen verzamelde, dan om hen uit te roeien. Hierdoor werden enige edellieden meegesleept in de politieke vergaderingen te Grenoble en te Nismes. De Hertog van Rohan trok te velde van de kant van Saintonge, maar de meerderheid van de Calvinisten hield zich rustig, zowel als LESDIGUIÈRES, CHATILLON, SULLY en MORNAY. De laatste schreef bij deze gelegenheid: “er zal een onderhandeling hervat worden, over welke de Koning tevreden zal zijn; onze kerken zullen tenslotte al de haat en misschien de schuld van de oorlog dragen.” Dit gebeurde inderdaad; CONDÉ maakte vrede met het hof, zonder zich

enigszins over de toestand of over de belangen van zijn bondgenoten te bekommeren.

Maar een gebeurtenis van meer gewicht, de onderdrukking van de Hervorming in Bearn, gaf een meer ernstige aanleiding tot hervatting van de godsdienst-oorlogen.

De vorstendommen van Neder-Navarre en Bearn, die door HENDRIK IV aan Frankrijk waren toegevoegd, werden in 1617 nog nader daaraan verbonden. Drie vierde van de bevolking, volgens sommigen negen tiende, behoorden tot de Hervormde belijdenis. Desniettegenstaande werd hun opgelegd om aan de priesters al de kerkelijke goederen terug te geven, die sinds 1569 ten dienste van tempels, scholen, hospitalen en armen waren afgestaan. De Jezuïet ARNOUX zei, dat deze goederen *aan God behoorden, Die daarvan de eigenaar was*, en dat daarom niemand ooit recht had gehad zich die toe te eigenen.

De staten van Bearn, de adel, de magistraten van de stad, het volk, allen dienden krachtige vertogen in, maar vergeefs. De Koning trok op aan het hoofd van zijn leger, en daar de Bearnezen hem slechts korte tijd wederstand konden bieden, trok hij de stad Pau binnen, reeds op 15 oktober 1620. Hij hield zich daar slechts twee dagen op, zoals een geschiedschrijver, van die tijd zegt, omdat er geen kerk was, waarin hij God danken kon, van wie hij deze erfenis had ontvangen, en hij trok naar Navarreins, om daar dag aan dag de mis te laten lezen voor zijn soldaten, hetgeen daar sinds vijftig jaren geen plaats had gehad. De bisschoppen, de abten en priesters, herstelden zich in het bezit van de goederen van de kerk en de Jezuïeten zorgden dat zij voor zich een goed deel kregen.

De tocht van de koninklijke troepen werd door wreedheid en geweld gekenmerkt. ELIE BENOIT zegt: “zelfs de mond van de meest gematigden sprak niet anders dan van bedreigingen, van openbare straffen, van ophangen, van onthoofden, van de vernietiging van de Hervormde Godsdienst, die zij *een vervloekte Godsdienst* noemden, in het gehele koninkrijk, van het verjagen van allen die haar beleden, of ten minste van hen één of ander schandmerk te laten dragen. De soldaten verbrijzelden de deuren van de tempels, verwoestten de muren en verscheurden de boeken en tafels, waarop de geboden van God geschreven waren. Zij beroofden en sloegen daarna met- stok- en degenslagen de boeren, die op de markt te Pau kwamen, in de vooronderstelling, dat het alle Hugenoten waren. Zij dwongen de Hervormden, die hun in de handen vielen, om het kruisteken te maken, en om zich op de knieën te werpen als de processies voorbij kwamen. De vrouwen durfden niet op straat verschijnen. Men ging zelfs zover, dat men de zwangere vrouwen liet beloven om haar kinderen in de Roomse kerk te laten dopen, als zij mochten verlost zijn. Men lichtte de kinderen op, zonder dat het de ouders gelukken kon hen weer te vinden, en dit alles geschiedde onder het oog van de Koning, zonder dat men hem bewegen kon om naar hun klachten te horen. In andere delen van het land handelden de soldaten naar willekeur, zij gaven voor, dat de Koning hun het recht gegeven had om de Hugenoten te plunderen. Zij verjaagden de leraars, mishandelden de vrouwen en voerden mannen en vrouwen met stokslagen naar de mis (t. II, p. 295).”

Dit was de eerste proef van de dragonnades, die zich uitbreiden moesten, onder de regering van LODEWIJK XIV.

Het laat zich denken hoe verontwaardigd de gemeente was, bij de nieuwe vervolgingen in Bearn. Ditmaal waren het niet de grote heren van de partij, die tot militaire ondernemingen aanspoorden, zij voorzagen maar al te goed, dat de Calvinisten, zo verzwakt als zij waren door afval en onderlinge verdeeldheid, niet in staat zouden zijn om het hoofd te bieden aan de koninklijke troepen.

Ook onder de predikanten waren er enige die aanraadden om zich rustig te houden. PIÈRRE DUMOULIN, die grote invloed had onder de dusgenoemde consistorialen, schreef, na de nationale Synode van Alais, waarvan hij voorzitter was geweest, dat ieder met geduld de nieuwe slagen van de vijanden moest verduren. "Indien wij vervolgd moeten worden," zei hij, "bidden allen die God vrezen, dat het moge zijn voor de belijdenis van het Evangelie en dat alzo onze vervolging in waarheid het kruis van CHRISTUS zij."

Maar de meerderheid van de bevolking, geholpen door de edellieden van de tweede rang en door de burgers van La Rochelle, wilde niets van die vredelievende raad horen. Immers de Koning was niet getrouw geweest in Bearn aan de beloften, die hij op de vergadering te Loudun had gedaan. De zaak van de Bearnezen was de algemene zaak geworden. Was het niet te verwachten, dat anderen bij de eerste gelegenheid hetzelfde lot zouden ondergaan? De raadslieden van LODEWIJK XIII waren er op uit om zonder dralen aan de zaak van de Hugenoten een einde te maken. Hun vernietiging werd van alle predikstoelen verkondigd Daarom, meenden zij, dat het beter ware een wanhopend besluit te nemen, dan in dodelijke onbezorgdheid een laatste slag af te wachten.

Deze denkbeelden waren voorheersende in de politieke vergadering, die te La Rochelle bijeengeroepen werd in december 1620. De Koning had door een deurwaarder de afgevaardigden van de kerken laten verbieden om zich te verenigen, en de inwoners van La Rochelle om hen te ontvangen. Als deze deurwaarder zijn last volbracht had, antwoordden de overheden van de stad: "dewijl u uw plicht hebt volbracht kunt u heen gaan als u verkiest!"

De aanzienlijken van de partij deden nog een poging om als middelaars op te treden tussen het hof en de vergadering, de Hertog VAN ROHAN, VAN SOUBISE en DE LA TREMOUILLE, hadden een onderhoud met enige afgevaardigden te Niort. DUPLESSIS-MORNAY wendde in deze onderhandelingen al zijn kracht en zijn invloed aan. Maar het scheen dat de bezwaren onoverkomelijk waren. De raad van de Koning gaf bevel dat de vergadering onverwijld moest uiteengaan, en deze wilde tot geen ontbinding overgaan voordat zij herstel van goede en grondige waarborgen voor de vrije uitoefening van godsdienst had verkregen. Van de ene zijde werd gezegd, keert naar uw woningen terug en u zult voldoening hebben: aan de andere zijde werd geantwoord: geef ons voldoening en wij zullen huiswaarts keren. MORNAY heeft deze tweeledige stelling zeer juist voorgesteld, als hij van de vergadering te Loudun spreekt: de Koning beveelt dat men uiteen zal gaan en belooft te handelen; wij bidden hem dat hij handelen moge, waarna wij gaarne uiteen zullen gaan.

De onderhandeling bleek zonder gevolg omdat men van beide zijden achtergedachten had. De raad wilde voor het minst de politieke stelling van de Hervormden omverwerpen, en deze wilde haar met moed en volharding bewaren,

want zij hielden zich overtuigd, en niet zonder grond dat van hun politieke gesteldheid hun vrijheid in zaken van godsdienst geheel afhankelijk was.

De vergadering te La Rochelle, moede om aan het hof vruchteloos verdedigingen en klachten in te dienen, nam eindelijk 10 mei 1821 bij meerderheid van zes à zeven stemmen, een stout, en roekeloos besluit, dat van de republikeinse geest van de inwoners getuigde. De maatregel overschreed de rechten bij het edict van Nantes toegestaan en men kan moeilijk de slechte oogmerken prijzen die daartoe hebben geleid.

Het Hervormde Frankrijk was verdeeld in acht departementen of *cercles*, welke laatste benaming ontleend was aan de politieke inrichting in Duitsland. Iedere kreits stond onder het bestuur van één van de hoofden van de Partij. Het oppergezag was toevertrouwd aan de Hertog van Bouillon. De Gouverneurs konden schattingen heffen, legers op de been brengen, slag leveren, en ambten begeven. Drie afgevaardigden van de vergadering moesten tegenwoordig zijn in de raadsvergaderingen door de oppergezagvoerder en de militaire bevelhebbers gehouden. De vergadering behield eindelijk aan zich het recht om vredesverdragen te sluiten.

Deze gehele inrichting intussen was meer schijn dan wezen. De Hertog VAN BOUILLON hield zich onzijdig. De Maarschalk DE LESDIGUIÈRES was op het punt van tot het Katholicisme over te gaan. De Hertog DE LA TREMOUILLE en de Markies DE CHATILLON kleinzoon van COLIGNY waren weifelende en verwisselden weldra het bevel over de Hugenoten met de Maarschalksstaf. De Markies DE LA FORCE vreesde geheel met het hof te breken. De Hertog van Sully haakte slechts naar rust. MORNAY weigerde de hand te slaan aan de moeilijke taak. Onder al de hoofden waren slechts de Hertog VAN ROHAN en zijn broeder de Hertog VAN SOUBISE bereid om alles in nieuwe godsdienstoorlogen te wagen.

Ook de Provincies, die in Kreitsen verdeeld waren, toonden zich ver van bereid om eenstemmig de oproeping van de vergadering te volgen, Picardië, Normandië, Orléans en Ile de France, waar slechts weinig Hervormden waren en zelfs Poitou en Dauphiné waar een groter aantal werd gevonden weigerden de wapenen aan te gorden. De gehele wederstand bepaalde zich tot Saintonge, Guyenne, Querey en de twee Provincies van Languedoc.

Maar als een belangrijke proeve van. de zeden van die tijd verdienen vermeld te worden, de reglementen door de vergadering van La Rochelle aangenomen tot handhaving van godsdienst en tucht in het leger. Dagelijks moesten de predikanten gebeden doen en prediken voor de soldaten. De krijgslieden mochten niet vloeken, op straffe van een boete geëvenredigd naar de rang van de overtreder; een teston[47] voor een soldaat, een kroon voor een edelman. Veel zwaarder straffen werden bedreigd aan hen die vrouwen in de legerkampen brachten. De bescherming van handel en landbouw werd dringend aanbevolen. De krijgsgevangenen werden onder bescherming van de raad gesteld. zo bewees de vergadering van La

[47] Oude munt van die naam.

Rochelle, dat zij dezen nieuwe oorlog met eer wilde voeren, maar haar reglementen konden slechts nagekomen worden door een vroomheid, die in die dagen reeds zeldzaam geworden was.

IV.

Nieuwe gewapende worstelingen. — Lodewijk XIII begint de vijandelijkheden. —Inneming van het kasteel van Saumur. — Dood van Duplessis-Mornay. — Beleg van Montauban. — Hervatting van de oorlog in 1622. — Bloedige terechtstellingen te Negrepelisse, enz. — Vredes-onderhandeling.

LODEWIJK XIII was de vijandelijkheden begonnen, door zijn leger te laten optrekken naar de Loire, sinds 24 april, veertien dagen voordat te La Rochelle het besluit werd genomen. Enige verstandige mannen in de raad van de de Koning hielden vol om middelen van schikking voor te slaan. Zij beriepen zich daarop, dat nog tweehonderd versterkte plaatsen in de macht van de Hugenoten waren, dat de dapperheid van hun soldaten beproefd en dat de wanhoop hen nog geduchter zou maken, dat de Hervormde Kerk viermaal honderd duizend mannen telde, die bekwaam waren om de wapenen te voeren, en dat de Calvinisten sinds zestig jaren meer verloren hadden door de vrede dan met oorlogen. Anderen daarentegen wilden de Calvinisten een geduchte slag toebrengen en LODEWIJK XIII schaarde zich aan de zijde van de laatsten.

De Jezuïeten, die meesters en geestelijke gebieders, spoorden de Koning onophoudelijk aan tot het vernietigen van de kerken en verzonnen allerlei redenen om hem gerust het woord te doen verbreken, dat hij aan de ketters gegeven had. “De beloften van een Koning,” zo redeneerde zijn biechtvader AMOUX, “ zijn of gemoedelijke of staatkundige. Die aan de Hugenoten zijn geen gemoedelijke, want zij strijden met de voorschriften van de kerk, en indien zij staatkundige zijn, moeten zij onderworpen worden aan de geheimen raad, die van oordeel is, dat men ze niet moet houden.” Zo sprak een tijdgenoot en broeder van ESCOBAR.

De Paus bood tweemaal honderd duizend kronen, onder voorwaarde dat de Hugenoten, hetzij goedwillig, hetzij met geweld in de Roomse kerk werden teruggebracht. Ook richtte hij aan LODEWIJK XIII een breve, waarin hij hem prees, omdat hij zijn voorouders zocht na te volgen, die *even zoveel eer bewezen hadden aan de opwekkingen van de Pausen, als aan de geboden van God*. De Kardinalen boden, onder dezelfde voorwaarden, een gelijke som en de priesters een miljoen.

Een geestelijk redenaar spoorde in zijn redeneringen de Koning aan om het voorbeeld van PHILIPPUS AUGUSTUS, de grootvader van de heilige LODEWIJK te volgen, die de Albigenzen geheel had uitgeroeid; of ten minste dat van de Keizer CONSTANS, die de afgodendienaars gedwongen had de steden te

verlaten en zich in de dorpen te vestigen, waardoor hun, zo als deze priester beweerde, de naam van Heidenen gegeven is[48].

De zendelingen van Spanje, waarmede door het dubbel huwelijk een nauwe verbintenis was gesloten, raadden de oorlog om geheel verschillende redenen aan. Zo dikwijls de beroeringen in Frankrijk toenamen, gevoelde men zich sterker en sprak men op hoger toon te Madrid.

Nu stelde de Koning zich aan het hoofd van zijn leger, met de Connetable DE LUYNES, de Hertog DE LESDIGUIÈRES, die zich openlijk voor het hof had verklaard, de Kardinaal DE GUISE, een menigte van edelen, en met zijn moeder MARIA DE MEDICIS, die hij wantrouwde. In de raad was, vóór de aanvang van die veldtocht, zorgvuldig onderscheid gemaakt tussen de Calvinisten die *vreedzaam* en hen die zulks niet waren; een onderscheiding, die aan de vreesachtigen gelegenheid gaf om thuis te blijven zonder gevaar om van verraad te worden beschuldigd.

Eén van de eerste krijgsverrichtingen van LODEWIJK XIII was, dat hij zich door list meester maakte van de stad en het kasteel van Saumur. DUPLESSIS-MORNAY was daar Gouverneur sinds de regering van HENDRIK III. Hij bewaarde die plaats als een wijkplaats door de edicten aangewezen, die daarenboven voor de Calvinistische partij van het grootste belang was, omdat zij de loop van de Loire beheerste. De Connetable DE LUYNES liet haar opeisen in naam van de Koning, onder belofte dat haar vrijheden even weinig zouden aangerand worden, als de oogappel van de Gouverneur, en *hij verpandde daarvoor zijn woord, dat zo goed was als het woord van de Koning, zoals ook bevestigd werd door de heer* LESDIGUIÈRES. MORNAY opende de poorten van de vesting en liet, volgens gebruik, de Calvinistische bezetting uittrekken. Maar nauwelijks was de Koning met zijn troepen binnengerukt of hij verklaarde, dat hij voorgoed bezit nam van Saumur.

Men zocht aan deze daad van kwade trouw de schijn te geven van een minnelijke schikking, en bood daartoe aan MORNAY, boven de betaling van het achterstallige, 100.000 kronen en de Maarschalksstaf. Maar deze antwoordde verontwaardigd, dat hij, zo hij geldzuchtig geweest was, onder de vorige regeringen miljoenen had kunnen winnen en dat hij, wat waardigheden betrof, altijd liever zich deze wilde waardig maken, dan ze te verkrijgen. “Mijn geweten en mijn eer,” zo voegde hij er bij, “verbieden mij, de vrijheid en veiligheid van anderen te verkopen.”

MORNAY ging daarna zijn eigen huis bewonen, en stierf daar 11 november 1623. zijn laatste uren waren bijzonder helder. De aalmoezenier van zijn huis, JAN DAILLÉ, zegt daarover: “wij zagen duidelijk dat het Evangelie van de Zoon van God, door de Heilige Geest in zijn hart was geschreven; wij zagen dat hij het ware leven bezat te midden van de dood, en dat hij volkomen tevreden was daar, waar alle mensen gewoonlijk onrustig zijn. En de uitwerking van dit voorbeeld was

---

[48] Onze taal geeft hier niet terug, wat in het Frans duidelijker is. *Paien* doet ons denken aan het Latijnse *paganus* (heidenen) van pagus (dorp). VERT.

zodanig dat zij, die het meeste deel aan zijn ondergang hadden, daardoor gesticht en verblijd werden." Hij deed belijdenis van zijn geloof, erkennende, dat hij veel ontvangen had, maar over vele tekortkomingen moest klagen. En op de aanmerking, dat hij toch een trouw gebruik van zijn talenten had gemaakt, antwoordde hij: "wat was het mijne? Spreek niet van mij, maar van hetgeen God door mij heeft gedaan."

PHILIPPES DE MORNAY was de laatste vertegenwoordiger van dit edel en moedig geslacht, dat de lessen van CALVIJN en het voorbeeld van COLIGNY had genoten. Hij heeft bewezen dat het mogelijk is, om gedurende een halve eeuw, zelf te midden van de ergste, dat is van Godsdienstoorlogen, een onbezoedelde naam, een onberispelijk karakter, een gelijk gedrag en een menselijke en edelmoedige inborst te bewaren. Voorwaar, de schoonste roem, die de mens ooit bereiken kan.

Aan de andere zijde van Saumur ontmoette het koninklijke leger geen ernstige wederstand, dan voor de poort van St. Jean d'Angely, waar de hertog VAN SOUBISE het bevel voerde. Het beleg, 31 mei aangevangen, duurde zes en twintig dagen. Onder de vrijwilligers bevond zich ook de Kardinaal DE GUISE, die zich beter soldaat dan priester betoonde. Hij was zo vol geestdrift, dat hij weinige dagen daarna, in de stad Saintes, van vermoeidheid stierf.

De Koning begaf zich daarna naar Neder-Guyenne, en alle steden haastten zich de poorten voor hem te openen, behalve het kleine Clairac, dat zich noemde, *een stad zonder Koning, verdedigd door soldaten zonder vrees*. Na een beleg van twaalf dagen werd het ingenomen. Zeker predikant LA FARGUE, werd evenals zijn vader en schoonzoon ter dood veroordeeld.

Op de 18 augustus 1621 begon het koninklijke leger de aanval op Montauban. Dit beleg is vooral merkwaardig in de geschiedenis van de Franse Hervorming. De stad Montauban was in het genot van stedelijke vrijheden, die bij de inwoners een sterke geest van onafhankelijkheid hadden opgewekt. Haar raadslieden waren mannen van verstand en bekwaam te handelen, terwijl hun geestkracht werd aangevuurd door de vastheid van hun geloof. De markies DE LA FORCE voerde daar het bevel. De hertog VAN ROHAN had zijn hoofdkwartier op een kleine afstand en was daardoor in de gelegenheid om de stad hulp te verschaffen, zowel van manschappen als van krijgsbenodigdheden.

LODEWIJK XIII verscheen voor de muren van Montauban, met de Connetable; de hertogen van MAYENNE, ANGOULÈME en MONTMORENCY, de graaf van BASSOMPIERRE en de keur van de adel van het koninkrijk. Gedurende het beleg wierf hij een hulp aan van geheel bijzondere aard. Het was een Spaans Karmelieter monnik, vader DOMINIQUE DE JEZUMARIA, die, zoals men verhaalde het vorige jaar vele wonderen had gedaan, gedurende de oorlog van de Keizer van Bohemen. Hij ging door voor een groot profeet. De soldaten noemden hem: *de welgelukzalige vader*. Op zijn terugreis naar zijn klooster in Spanje, bezocht hij het legerkamp van de Koning en deze vroeg hem om raad. De monnik beval dat men vierhonderd kanonschoten op de stad moest lossen, waarna zij zich zeker zou overgeven. Maar de vierhonderd schoten werden gedaan en de stad gaf zich niet over.

Het beleg duurde twee en een halve maand, gedurende welke het koninklijk leger vele vergeefse aanvallen beproefde. Eindelijk kwam het slechte seizoen, en LODEWIJK XIII moest na belangrijke verliezen terugtrekken. Misnoegd, en met tranen in de ogen, brak hij het beleg op, op 20 november. Een geschiedschrijver verhaalt: "de inwoners van Montauban, werden van het naderend vertrek van het leger verwittigd door een soldaat van hun godsdienst, die, op de avond voor dat het beleg werd opgebroken, de aanhef van de acht-en-zestigsten psalm bij de fluit speelde. De belegerden hielden dit voor een teken van hun aanstaande bevrijding en bedrogen zich daarin niet[49]."

De kleine stad Nègrepelisse in de nabijheid van Montauban gelegen, was daarna het slachtoffer van een schrikkelijke wraak. Al de inwoners werden over de kling gejaagd, op de beschuldiging, dat zij in de vorige zomer het Katholieke garnizoen hadden vermoord. " De moeders zochten zich met haar kinderen in de armen, door de rivier te redden, maar vonden geen medelijden bij de soldaten die haar aan de overzijde opwachtten en vermoordden. In een half uur was alles in de stad gedood en de straten waren zo vol lijken en bloed, dat men ternauwernood daarin kon lopen. Degenen die zich op het kasteel hadden gered werden de volgende dag gedwongen om zich op genade over te geven, maar allen werden opgehangen[50]."

Nog een ander vlek in dezelfde streek, Saint Antonin, poogde zich te verdedigen, zelfs de vrouwen hadden zich met zeisen en hellebaarden gewapend. Maar slechts korte tijd kon men het koninklijke leger wederstand bieden. Het garnizoen mocht uittrekken, met een witte stok in de hand. Tien burgers werden gehangen met de leraar, een voormalig Franciscaner monnik. De bevolking kocht zich vrij van plundering door een schatting te betalen van vijftigduizend kronen, (een som door de geschiedschrijvers van die tijd waarschijnlijk overdreven).

Om aan deze oorlog, zo overvloeiende van wreedheid en verraad, een heilig aanzien te geven, deden de bevelhebbers van het koninklijke leger grote devotie te Toulouse. De Prins van CONDÉ, de hertogen van VENDÔME en CHEVREUSE gingen ter biecht en communiceerden met zeshonderd edellieden en hun vrienden. "Sommigen verbonden zich aan de broederschap van de blauwe boetelingen, welke, zoals een kroniek zegt, daarom goed was, omdat zij tot niets verplichtte, maar grote aflaten, zelfs in het uur van de dood, beloofde."

Op de 30 augustus 1622 kwam het leger onder de muren van Montpellier, waar een sterke bezetting van Hugenoten was. Het beleg duurde lang, en LODEWIJK XIII, bevreesd om weer een nederlaag te lijden, zoals voor de muren van Montauban, stemde toe in een onderhandeling over algemene vrede met de Hertog DE ROHAN. Tegen het midden van oktober werden de bepalingen daarvan vast-gesteld.

De Koning bevestigde het edict van Nantes, beval het herstel van de beide godsdiensten in die plaatsen, waar zij vroeger waren beleden, gaf zijn toestemming

---

[49] ELIE BENOIT, T. II. p. 377.

[50] Le Mercure Français, T. VIII p. 637.

tot de vereniging van kerkenraden en synoden voor zaken van zuiver kerkelijke aard, maar verbood om enige politieke vergadering, te houden, zonder zijn uitdrukkelijke vergunning. De vestingwerken van Montpellier moesten geslecht en de stad bestuurd worden door vier burgemeesters, door de Koning te benoemen. De Calvinisten behielden slechts twee wijkplaatsen, Montauban en La Rochelle.

Ook deze laatste stad was gedurende de oorlogen herhaaldelijk aangevallen, maar had zich hardnekkig verdedigd. Nog enige tijd na het vredesverdrag hield zij de worsteling vol, maar eindigde toch met dit aan te nemen, onder bepaling, dat haar vrijheden zouden gehandhaafd worden. Zo kwam men, na stromen bloed vergoten en vele provincies van het rijk verwoest te hebben, ten naastenbij terug op het punt, vanwaar men was uitgegaan.

V.

Valse toestand aan beide zijden. — Waarom de Franse hervorming een politieke partij vormde. — Achtergedachten van het hof. — Oorlog van de partijgangers. — Nationale Synode van Charenton. — Uitdrijving van Cameron en van Primrose. — Nationale Synode van Lastres. — Municipale vrijmoedigheid van La Rochelle. — Plannen van de kardinaal de Richelieu.

Het verdrag van 1622 was, evenals zoveel van vroegere tijd, niet meer dan een dode letter. Zullen wij een juist oordeel vellen over de nieuwe wapeningen, die in 1629 met het edict van gratie eindigden, dan moeten wij enigszins breedvoerig opgeven, tot welk een valse stelling men aan beide zijden was gebracht, door de onverdraagzame beginselen, die na de dood van HENDRIK IV waren tevoorschijn geroepen.

De Calvinisten, die gedurig in de uitoefening van hun godsdienst belemmerd werden, die tot zelfs in hun tempels gewapend moesten zijn en daarenboven in gevaar verkeerden om al de rechten te verliezen, die zij door het edict van Nantes hadden verkregen, waren verbitterd tegen het koningschap. Zij verdachten het van heimelijke raadslagen en trouwloze plannen en beschuldigden het van, minstens door deszelfs werkeloosheid, de Jezuïeten, de Bisschoppen, de heftige overheden en het gepeupel aan te hitsen, zodat deze de Calvinisten niet alleen op allerlei wijzen vervolgden, maar ook luid verkondigden, dat de ketterij haast zou worden uitgeroeid.

Het noodzakelijk gevolg hiervan was, dat de Franse Hervorming, die in de aanvang niet anders was dan een godsdienstige belijdenis, tot een politieke partij werd, en het volgde uit de aard van de zaak, dat naarmate de worsteling voortduurde, de denkbeelden en driften meer en meer opgewonden en vijandig werden tegen de kroon. De zucht naar onafhankelijkheid was bij de Hugenoten toegenomen met de vervolgingen, die zij hadden ondergaan, met de bedreiging van ondergang, die immer boven hen zweefde, en sommigen onder hen hadden zich gemakkelijk laten brengen tot het denkbeeld van een republikeinse instelling.

Zo vormden zij in de eerste jaren van de regering van LODEWIJK XIII een sterke partij, binnen het koninkrijk, gerugsteund door de ontevredenen van allerlei meningen, en daar buiten door het Protestants Europa. Door La Rochelle waren zij

in betrekking met Engeland, door Sedan met Duitsland, door Geneve met de Zwitserse kantons, en het scheen dat zij ten allen tijde de macht hadden, om de krachten van de Staat te verdelen.

Een zodanige staat van zaken was onverdraaglijk voor de kroon, en wel te meer, omdat het beginsel van nationale eenheid zich al meer en meer ontwikkelde uit de overblijfselen van de oude leenplicht. Naarmate de luister van de aanzienlijke geslachten, meer door het koninklijk gezag werd overschaduwd, zag men te meer in de burgerlijke inrichting van de Hugenoten een bijzondere en gevaarlijke onregelmatigheid, waarom de raad niet zonder reden er op uit was om zich daarvan tot elke prijs te ontslaan.

Maar ten gevolge van de ongelukkige verwarring van stoffelijke en geestelijke belangen, die in die tijd vrij algemeen bestond, waagde het koningschap veel meer dan het scheen, al verzekerde men ook dat men slechts de burgerlijke voorrechten van de Calvinisten bestreed; het stelde al hun godsdienstige rechten in de waagschaal. Het was genoeg bekend, dat achter de staatslieden en zelfs midden onder hen, enige opgewonden gemoederen schuilden, die niet tevreden zouden zijn als de Calvinisten tot een eenvoudige secte waren teruggebracht, die hen zouden willen dwingen om in de Roomse kerk terug te keren of het koninkrijk te verlaten.

Het is niet te ontkennen, dat gedurende de halve regering van LODEWIJK XIV de gehele verwezenlijking van deze verwachting alleen is achter gebleven door het genie van de Kardinaal RICHELIEU, door zijn diplomatieke betrekkingen en de Europese belangen van Frankrijk. Maar wij zullen toch zien, dat het plan van een gehele uitroeiing van de ketterij zonder ophouden en voet voor voet werd voortgezet door geheel Frankrijk, van het ogenblik af, dat de Calvinistische partij was verzwakt. De inneming van La Rochelle was het eerste bedrijf van dit wreed en onmeedogend treurspel, waarvan de herroeping van het edict van Nantes de ontwikkeling was.

Zodanig was de staat van zaken in 1622. De Calvinisten, ten minste de moedigste, die het zwaard trokken ten voordele van hun burgerlijke vrijheden en in naam van hun godsdienstige rechten, werden onophoudelijk bedreigd en geplaagd; terwijl de kroon deze vrijheden bestreed in naam van het koninklijk oppergezag en van de eenheid van het volk, ten einde alzo tot de vernietiging van de godsdienst zelf te geraken.

Wat de krachten van de beide partijen betreft, deze waren aan de ene kant vermeerderd, aan de andere verzwakt, sinds de oorlogen van de zestiende eeuw. Ondanks het pogen van enkele gewesten, werd het gezag van de Vorst meer erkend, geëerbiedigd en gehoorzaamd. De mindere adel, de middenstand, de magistratuur en het leger hadden, onder de regering van HENDRIK IV de overblijfselen van het leenstelsel laten varen, om aan het koningschap onbepaald te gehoorzamen. Het was natuurlijk dat deze geest ook de inzichten van vele Hervormden had gewijzigd, die, misschien in hun onwetendheid, de algemene stroom volgden. Maar aan de andere kant dient opgemerkt te worden, dat de Calvinistische opperhoofden en steden, die op hun voorrechten gesteld bleven, noch hetzelfde geloof, noch dezelfde geestdrift hadden bewaard. De Hervorming

in Frankrijk werd bedreigd in de lagere standen door onenigheid, wantrouwen en verzwakking, in de hogere door afval. Zij kon zich nog gevreesd maken bij de in- en uitwendige verwikkelingen van het rijk, maar zij kon niet langer provincies met elkaar verbinden, noch vredesvoorwaarden voorschrijven.

De Hertogen VAN ROHAN en SOUBISE, na het verdrag van 1622, in hun persoonlijke vrijheid bedreigd, deden enige wapenfeiten in Languedoc en Saintonge. Het was een oorlog van partijgangers; en zij bepaalden zich tot het beleg van kleine plaatsen of sterkten en tot verwoestingen. De koninklijke troepen maakten grote vernielingen rondom Montauban en Castres. De gedenkschriften van die tijd zeggen, dat men 's nachts duizenden vuren in de vlakten kon zien. Deze vlammen werden gevoed door de granen; de vruchtbomen, de wijngaarden en de huizen. De verwoesting was zo algemeen dat geen boom of huis staan bleef, geen enkele wijngaardstruik, geen korenaar werd gespaard.

De meeste Hugenoten bleven thuis en de hertog VAN ROHAN beklaagde zich daarover met droefheid, zeggende: "Het kostte meer moeite om de lafheid, de ongodsdienstigheid en de ontrouw van de Hervormden te bestrijden, dan de boosheid van hun vijanden."

Bij de aanvang van de nieuwe onlusten, was een nationale synode te Charenton bijeen geroepen, die 1 september 1623 geopend werd. Het hof wilde deze plaats, in de nabijheid van Parijs, waardoor de volgzaamheid van de vergadering werd verzekerd. De synode ontving bevel om een koninklijk ambtenaar bij haar vergaderingen toe te laten. Deze, GALLAND genaamd, behoorde wel tot de Hervormde godsdienst, maar zijn mandaat maakte hem verdacht. De afgevaardigden van de kerken maakten vele tegenwerpingen, steunende op de letter van de traktaten en aan de kroon het recht betwistende om een zo belangrijke nieuwigheid in te voeren bij eenvoudig bevel. Maar zij moesten bukken en zich tevreden houden met de volgende verklaring in hun proces-verbaal te laten invoegen: "deze synode, willende een duidelijk en ontwijfelbaar bewijs geven van gehoorzaamheid en trouw aan de Koning, heeft gezegde heer GALLAND toegelaten onder de afgevaardigden, zich verzekerd houdende dat zijn majesteit in zijn koninklijke goedheid ons in onze oude voorrechten en privilegies herstellen zal."

Een tweede punt, minder gemakkelijk te verklaren, was, dat de Koning zijn ongenoegen te kennen gaf over de eed van trouw aan de leer van Dordrecht, welke de nationale synode van Alais, drie jaren vroeger had voorgeschreven: Ook hierin moesten de afgevaardigden toegeven, maar zij antwoordden, dat deze leer overeenkomstig was met hun geloofsbelijdenis en dat de synode van Alais niets anders had bedoeld dan de volmaakte overeenstemming tussen de Hervormden van Frankrijk en de Nederlanden te doen kennen.

Een derde bevel betrof de vreemde predikanten, die men in het koningrijk als dienstdoende had toegelaten. De Koning schreef, dat hij dit niet meer zou gedogen en eiste het onmiddellijke wegzenden van PRIMROSE en CAMERON, beide afkomstig uit Schotland en predikanten te Bordeaux: "minder nog," zei LODEWIJK XIII, "omdat zij vreemdelingen zijn, dan wel bijzonder om redenen, die onze dienst betreffen". De voornaamste van deze redenen was, dat deze

predikanten en wel bepaaldelijk PRINCE, de Jezuïeten mishaagden. Hij kon daarom zelfs geen vergunning verkrijgen, om in het rijk te blijven wonen, met opoffering zijn herderlijke bediening, zoals dit aan CAMERON was toegestaan.

Eens had ARNOUX, biechtvader van de Koning, voor het hof predikende, openlijk en plechtig verzekerd, dat de Casuisten van zijn orde, de Koningsmoord niet zouden billijken. LODEWIJK XIII gaf hem daarover zijn bijzonder genoegen te kennen. Maar PRIMROSE die tegenwoordig was, liet aan de Jezuïet vragen of JACQUES CLEMENT *zijn Koning* of *een Koning* had gedood, toen hij de Vorst vermoordde, die de Paus geëxcommuniceerd had; voorts of de Jezuïeten LODEWIJK XIII nog voor van hun Koning erkennen zouden, in geval de Paus de regerende Vorst in de ban deed; eindelijk, of zij gezind waren hun leerlingen JEAN CHATEL en RAVAILLAC te veroordelen, als schuldig aan de misdaad van gekwetste majesteit. Deze vragen waren zeker geschikt om hem verlegen te maken, maar ARNOUX antwoordde slechts door een bevel tot verbanning.

In de nationale Synode van Castres, in 1626 bijeen geroepen, nam de koninklijke officier GALLAND op nieuw zitting, ondanks het protest van de vergadering. Hij bracht het bevel over om zes personen te benoemen, waaruit de Koning de twee algemene afgevaardigden kiezen zou.

Deze voordracht was tot hiertoe door de politieke vergadering gedaan; en de Synode beriep zich op de inhoud van het laatste edict, waarbij haar werd voorgeschreven om alleen over leer en twist te handelen. Maar het hof wilde geen politieke vergaderingen meer, schoon daarvan in de laatste overeenkomsten was gezwegen en wilde de Synode dwingen om haar macht te buiten te gaan, terwijl het aan de andere kant volhield om haar binnen de grenzen van haar bevoegdheid te houden. Op die wijze werd de wet gehandhaafd of verkracht, al naar men daarin voordeel zag, zoals dit door alle tijden gepaard ging met het recht van de sterksten.

De Synode van Castres beklaagde zich tevens over de ongelukkige toestand van de kerken. Zij verklaarde aan LODEWIJK XIII: “dat zijn onderdanen, die de Hervormde godsdienst beleden, in verschillende oorden van zijn koninkrijk werden bemoeilijkt, belemmerd in de uitoefening van hun godsdienst en beroofd van hun tempels; dat men hun zelfs hun kerkhoven had ontnomen en hun doden in schandelijke moedwil had opgegraven; dat hun leraars, geheel onschuldig en, schoon zij niemand in het openbaar of in het bijzonder hadden beledigd, op de wreedste wijze waren mishandeld, geslagen, gewond en uit hun kerken verjaagd.”

Het hof gaf aan de Hervormden voldoening in enkele punten van ondergeschikt belang, maar beraamde tegelijkertijd eens geduchte onderneming, om hun het laatste bolwerk te ontnemen. De Kardinaal DE RICHELIEU, die sinds 1624 in de raad zitting had genomen, wilde het onbeperkt gezag van de Koning vestigen op de puinhopen van La Rochelle. Het plan werd niet langer verborgen gehouden. LODEWIJK XIII liet het bekend maken aan de Paus, die grote spijt had betoond, op het bericht van de nieuwe onderhandeling met de Hugenoten. De priesters kondigden reeds de naderende overwinning aan van het Katholiek geloof en de Aartsbisschop van Lyon schreef aan RICHELIEU: “men belegere La Rochelle en kastijde of liever verdelge de Hugenoten onverwijld, en late alles voor deze onderneming wijken.”

De gemeente van La Rochelle was in het genot van voorrechten, die dagtekenden van vóór de tijd van de Hervorming. ELEONORA D'AQUITAINE had haar sinds de 12e eeuw met grote vrijheden begiftigd. De burgerij bestuurde zichzelf. Zij benoemde een bestuur, bestaande uit een burgemeester, vier en twintig schepenen en vijf en zeventig raadsleden. Deze raad van honderd wijze en brave mannen, had een leger, een marine, een schatkist en een zeer uitgestrekte rechtsmacht. La Rochelle was meer vastgehecht aan, dan verbonden met Frankrijk, en haar stelling had veel overeenkomst met de vrije steden van Duitsland.

Ter verdediging van deze aanspraken, beweerde deze stad, dat zij zich uit vrije beweging aan KAREL V had overgegeven, onder uitdrukkelijk voorbehoud van haar rechten en vrijheden, en de inwoners van La Rochelle herinnerden met zekere trots, dat zij van LODEWIJK XI de plechtige sanctie van hun rechten hadden geëist. "LODEWIJK XI," zegt de geschiedschrijver van deze stad, "deed zijn intrede te La Rochelle 24 mei 1472. Hij zwoer, dat hij de privilegies van de stad zou handhaven en legde die eed af, geknield, met de een hand op het kruis en met de andere op het Evangelie, dat de burgemeester hem voorhield[51]."

Wel was er een Gouverneur in naam van de Koning gevestigd, maar de burgerij stond hem niet toe een sterk garnizoen binnen te laten, veel minder om een citadel te bouwen. Het wezenlijk opperhoofd was de burgemeester, die jaarlijks werd gekozen. De inwoners waren rijk, ondernemend, schrander, goede zeelieden en maakte een bevolking uit van vijf en twintig tot dertig duizend zielen. De Hervorming kon daar een gerede ingang vinden, want overal waar licht en vrijheid was, word haar vooruit de toegang geopend. Sinds 1557 was zij te La Rochelle bekend. THEODORUS BEZA zegt: "dit eerste begin werd zozeer door God gezegend, dat binnen korte tijd een goed deel van de stad, de bijgelovigheden van de Roomse Kerk verliet, en de Heere bereidde van dat ogenblik af de plaats, opdat zij eens de hevigste tegenstand van zijn vijanden zou verduren (t. I, p. 88)."

Meermalen was in de godsdienst-oorlogen La Rochelle belegerd, maar nimmer nog was het ingenomen. CONDÉ, COLIGNY, JEANNE D'ALBRET; HENDRIK van Bearn, hadden binnen haar muren een veilige schuilplaats gevonden. De politieke vergaderingen werden in de moeilijkste ogenblikken daar gehouden. Het was, om kort te gaan, de sterkste voormuur en de grote wapenplaats van de Franse Hervorming, sinds het noorden en het midden van het Koninkrijk haar geen punt van vereniging meer konden aanbieden.

De onafhankelijkheid van La Rochelle was niet minder van belang voor de Katholieke groten, omdat zij daarin middel vonden om hun diensten aan het koningschap duurder te verkopen en om de laatste overblijfselen van hun leenrechtelijke privilegies te beschermen, "wij zullen zo dwaas niet zijn," zei één van hen, "om La Rochelle te nemen," en de Kardinaal RICHELIEU maakte de aanmerking: "de grootste moeilijkheid die ik in dit plan zie, is, dat de meesten zullen medewerken alleen welstaanshalve en met weinig ingenomenheid.

---

[51] AUBERE, Hist. De La Rochelle, t. I, p. 288.

Na de vrede in 1622 had het hof bevel gegeven om een fort te bouwen in de omstreken van La Rochelle, ondanks de klacht van de inwoners en de belofte hun gedaan om hun vrijheden te eerbiedigen. Vandaar de gedurige schermutselingen te water en te land, die tot in 1627 geen beslissende uitslag opleverden.

RICHELIEU was eindelijk besloten om de stap te wagen en spande daartoe alle de krachten in van zijn genie en wendde alle hulpmiddelen van de kroon aan. Hij verbond zijn politiek geluk aan de inneming van La Rochelle, in de vaste overtuiging, dat wanneer deze onderneming hem gelukte, de partij van de Hugenoten verbroken, de voornaamste huizen van het Koninkrijk vernederd zouden zijn en maar één macht in Frankrijk staande kon blijven, namelijk het Koningschap.

VI.

Beleg van La Rochelle. — Tussenkomst van de Engelsen. — Moed en verslagenheid van de belegerden. — Onverschilligheid van de menigte van de Calvinisten. — Overgave van La Rochelle. — Verklaring van de koning. — Verwoesting van de stad Privas. — Edict van gratie. — Richelieu te Montauban. — Laatste jaren van de hertog van Rohan.

Het beleg van La Rochelle nam enen aanvang in 1627. Meer dan een jaar was het oog van Europa daarop gevestigd. De Koning van Engeland had aan de inwoners hulp en bescherming beloofd. Driemalen verscheen zijn vloot in het gezicht van de haven, maar de eerste maal mislukte het haar om de citadel van het eiland Ré te nemen; de tweede maal poogde zij vruchteloos de stad van nieuwen leeftocht te voorzien en de derde maal scheen zij slechts gekomen om getuige te zijn van de ondergang van de stad. Men onderstelde, dat de Hertog van Buckingham de zaak van de Hervormde belijdenis had verraden en dat KAREL I. de hand had geboden aan deze trouweloze handeling, ten gevolge van de invloed van zijn vrouw, HENRIETTE van Frankrijk. De Engelse priesters hebben deze grief niet vergeten, als zij in 1649 de rekening opmaakten van deze ongelukkige Vorst.

De Kardinaal DE RICHELIEU liet een dijk opwerpen in de zee, zoals ALEXANDER voor Tyrus had gedaan, en sloot de belegerden al nauwer en nauwer in. Hij was tegelijk Admiraal, hoofd-ingeneur en generalissimus; hij hield op alles het oog, bestuurde alles en liet aan LODEWIJK XIII slechts het ijdel genot van de jacht en het aanraken van de kranken op de grote kerkelijke feesten. Met grote ophef werd er gesproken van de mirakelen door de Koning gedaan; maar die van de Kardinaal waren meer echt en van groter nuttigheid voor het Koninkrijk.

Eén van de belegerden, PIÈRE MÉRAULT, zoon van een officier van de artillerie van het garnizoen, heeft een dagverhaal geschreven, dat in het licht is gegeven. Daarin wordt in bijzonderheden vermeld wat de inwoners al hebben geleden. Naar gelang zij meer ingesloten werden nam ook de hongersnood toe. In de maand juni 1628 werd die ondragelijk. Dagelijks stierven van twee- tot driehonderd mensen. De uitgehongerden werden door een treurige ondervinding met deze wijze van sterven zodanig bekend, dat zij het uur bepalen konden waarop zij niet meer leven zouden, en dat zij tevoren over hun begrafenis konden beschikken.

Toen de nood zo hoog geklommen was, liet men gehele scharen van vrouwen en grijsaards de stad verlaten. Maar LODEWIJK XIII was zo edelmoedig niet, als zijn vader HENDRIK IV, bij het beleg van Parijs. Hij gaf zelfs bevel om hen zonder genade terug te drijven en te schieten op enige ongelukkigen die op de wallen wortels en kruiden trokken, of die mosselschelpen raapten als het water afliep. Hij gelastte ook dat men een kleine oogst bonen verwoesten zou, die de belegerden van de buitenzijde van de stadsgrachten hadden trachten te verzamelen.

Gedurig vertoonden zich vluchtelingen in het Koninklijke leger die door de honger waren uitgedreven, maar zij werden onmiddellijk aan galgen opgehangen, en als zij teveel in getal waren, dan wees het lot de namen aan dergenen die moesten gehangen worden. De overigen werden, van hun klederen beroofd, door de soldaten verjaagd met stok- en geselslagen. Men wilde, door hen naar de stad terug te drijven, het aantal dergenen, die gevoed moesten worden, groter laten.

Maar hier doet de vraag zich op: waar bleven de geloofsgenoten van de inwoners van La Rochelle? Wat deden zij, gedurende deze uiterste kamp, waarvan geheel hun politiek bestaan afhing ? De Hertog van Robin ging naar Uzès, naar Milhau, naar Nismes, naar de Cevennes, doorreisde geheel Languedoc, om de Hugenoten op te wekken, dat zij voor de algemene zaak zouden optrekken, maar hij ontmoette bijna niets anders dan vreesachtigen en onverschilligen of zodanigen, die door hofgunsten waren gewonnen. Tevergeefs wees hij op de leus, welke zijn moeder, de Hertogin-weduwe van Rohan, uit haar schuilplaats La Rochelle hem had toegeroepen: *Gehele overwinning, zekere vrede of een eervolle dood*, want in plaats van zich te wapenen en hem te volgen, hief men veel meer de handen tegen hem op.
Horen wij slechts hoe hij zich over deze traagheid beklaagt in de voorrede van zijn gedenkschriften; zijn taal is bitter, maar het is die van een ongelukkig partijhoofd, en zij geeft ons het kenmerk van zijn tijd te zien: “gedurende de twee eerste oorlogen werden de verdeeldheden slechts hier en daar gezien; bij de laatsten barstten zij overal uit; nu drong de zedeloosheid door en de gierigheid kreeg de overhand op de vroomheid, ja zover ging het, dat men niet wachtte tot onze vijanden kwamen om ons te verleiden, maar dat men zich ging verlagen om zijn godsdienst te verkopen en zijn partij te verraden. Onze voorouders zouden hun kinderen in de wieg hebben gesmoord, indien zij hadden kunnen voorzien, dat zij werktuigen zouden worden om die kerk te verwoesten, welke zij gesticht hadden bij het licht van de brandstapels en uitgebreid ondanks allen tegenstand.”

Zondert men van deze beschuldiging af wat overdreven is, door de indruk van de treurige omstandigheden, dan blijft toch als waarheid over, dat de grote menigte van de Hervormden in deze laatste oorlog niet is opgetreden; deze, ten gevolge van de nationale beweging, die alles aan de Koning onderwierp, zoals wij reeds ontwikkeld hebben; gene omdat zij die strijd moe waren, die veel bloed kostte en niets goeds voortbracht; sommigen omdat zij niet begrepen welk verband er was tussen godsdienstige vrijheid en burgerlijke veiligheid; anderen uit onverschilligheid en baatzucht, of uit die voorzichtigheid, die meer let op de grootheid van het gevaar dan op de middelen om het te verwijderen.

Deze omstandigheid verdient uitdrukkelijke vermelding, omdat vele geschiedschrijvers hebben gezegd, dat de gehele Hervormde bevolking in 1628 tegen de kroon opstond en verslagen werd. Zij bedriegen zich, want het merendeel van de Hervormden weigerde de wapenen aan te gorden. Strekt het hun tot eer, zij mogen die ontvangen; was het hun tot schande, zij dragen daarvan al het gewicht.

Intussen gingen de inwoners van La Rochelle voort wonderen te doen van dapperheid en heldenmoed, onder de leiding van hun burgemeester JEAN GUITON, een oud zeeman en onbuigzaam man, die gezegd had: "Al bleef er maar één inwoner over, dan moest men toch de poorten gesloten houden."

Eindelijk gaf de stad zich over, toen alle hoop op hulp van buiten of van binnen vervlogen was. Twee derde van de bevolking was bezweken. De straten en huizen waren opgevuld met doden, die men de kracht niet had om te begraven en er was bijna niemand meer, in staat om wapenen te dragen of om zonder stok te gaan. Het was op de 28 oktober 1628. Op die dag werden de Hervormden in Frankrijk aan de genade van hun vijanden overgegeven, en zij hebben zich eerst honderd zestig jaren later door de beginselen van 1789 kunnen herstellen.

Het ongeluk had de fierheid van de ingezetenen van La Rochelle niet uitgeblust, en het is te verwonderen, dat RICHELIEU, die de ware grootheid zowel wist te onderscheiden, haar niet meer recht liet wedervaren. "De onbeschaamdheid," zo zegt hij in zijn gedenkschriften, "die altijd de opstand vergezelt, was zo diep in het gemoed van deze ongelukkigen geworteld, dat zij, schoon het slechts schimmen van mensen waren en hun leven geheel afhankelijk was van de genade van de Koning, welke zij onwaardig waren, niettemin aan de Kardinaal durfden voorslaan een verdrag te maken voor hun gehele partij." Eén en ander bewees, dat de inwoners van La Rochelle meer bezorgd waren over het lot van hun medebelijders, dan deze over hen bezorgd waren geweest gedurende van hun tegenspoed.

Op 10 november werd een bevel van de Koning uitgevaardigd, om de uitoefening van de Katholieke Godsdienst te La Rochelle te herstellen, en aan de priesters hun kerken en goederen weer te geven. Voor de Hervormden werd een plaats tot godsdienstoefening aangewezen. De voorrechten van de stad werden vernietigd, haar vrijheden opgeheven en haar sterkten moesten gesloopt worden, met uitzondering van die welke aan de zeekant waren. De Kardinaal DE RICHELIEU en de Bisschop HENRI DE SOURDIS, die gedurende het beleg soldaten geweest waren, vierden de eerste mis te La Rochelle, nadat de kerken gezuiverd waren. Wel hadden de handen, die zo even de wapenen hadden gevoerd, eerst zelf moeten gereinigd worden, voor zij de hosti van de *Vorst des vredes* aanraakten; maar de geschiedenis van de mensheid is vol van dergelijke treffende tegenstrijdigheden.

De onderwerping van La Rochelle werd te Rome met groot vreugdebetoon gevierd. Paus URBANUS VIII zong een plechtig *te Deum*, deed een buitengewone uitdeling van aflaten, en zond aan de Koning de meest vleiende breves. "Grote Vorst," zei hij tot hem, "God heeft aan uwe rechterhand gestaan, moge Hij altijd de moed en de kracht van uw arm schragen!"

De Hertog van Rohan zette de veldtocht voort in het zuiden tot in het midden van het volgende jaar. Hij ontwikkelde daarbij een moed, een volharding en een

zelfverloochening die een beter lot waardig waren. Een vergadering van provinciale afgevaardigden, te Nismes samengerocpen, protesteerde krachtig tegen de opheffing van de politieke veiligheid van de Hervormden. Maar het was te laat. De Calvinistische partij bestond niet meer. Iedere stad, ieder vlek, gehoorzaamheid aan de vergadering weigerende, beweerde haar eigen zaken te kunnen regelen, en de verdeeldheden, de afval, het verraad voltooiden de ondergang van de algemene zaak.

In de maand mei 1629 vertoonde zich het Koninklijke leger voor de kleine stad Privas. De inwoners door een onverwachte schrik overvallen, namen de vlucht naar het land, en het garnizoen, dat zich in een fort had teruggetrokken, moest weldra capituleren. Op het ogenblik dat de troepen binnen kwamen, deed de uitbarsting van een kruitmagazijn aan een valstrik geloven. De achthonderd soldaten van de Hugenoten werden gewurgd, vijftig burgers opgehangen, de anderen naar de galeien gezonden, de stad geplunderd en verbrand en de eigendommen van de inwoners verbeurd verklaard ten voordele van de kroon. De missionarissen die het leger volgden om de Ketters te bekeren, beweerden dat dit droevig voorval een *uitwerking was van de hemelse toorn*.

Het treurig lot van Privas verwekte overal schrik en verbazing. De Koning trok naar de kant van de Cevennen zonder tegenstand te ontmoeten; en de Hertog van Rohan ziende, dat de zaken van de partij verloren waren, zocht de vrede in overeenstemming met de algemene vergadering, die naar Anduze was overgebracht. RICHELIEU stelde als eerste voorwaarde, dat al de versterkingen van de steden van de Hugenoten moesten gesloopt worden. Anduze en de Cevennen onderwierpen zich na enig tegenstreven, en de Koning gaf in de maand juli 1629 te Nismes het *Edict van genade*.

Reeds de naam van dit edict wees naar een nieuwe staat van zaken. Het was geen vredemaking maar een *genade*; een genade, verleend door de goedwilligheid van de vorst aan overwonnen onderdanen. De inleiding van het edict gewaagde van hun oproerigheid en van de goedheid van de Koning: “tot welke wij,” zo liet men LODEWIJK XIII zeggen, “des te eerder genegen zijn, daar wij door een zeldzaam voorbeeld van zachtmoedigheid, na vele mislukkingen, het hart van onze onderdanen gemakkelijker willen winnen, hun bloed sparen, de verwoesting van de provincies en al de wanorde en de onheilen van de oorlog voorkomen, terwijl wij daartoe bewogen worden door enkel medelijden met hun ellende en door liefde tot hen.”

De Hervormden werden hersteld in het bezit van hun tempels, hun kerkhoven, en van de uitoefening van hun godsdienst in de plaatsen waar zij dit te voren hadden gedaan, in afwachting, dat zij in de schoot van de Katholieke kerk zouden wederkeren, “in welke,” zo voegde LODEWIJK XIII er bij, “de Koningen, onze voorgangers, meer dan elfhonderd jaren hebben geleefd, zonder ophouden en zonder verandering, kunnende wij in geen opzicht onze toegenegenheid hun beter bewijzen, dan dat wij hen op dezelfde weg tot zaligheid wensen, welke wij voor ons volgen.”

Intussen lag hierin een bedreiging en de priesters lieten niet na ter gelegener tijd hiervan voordeel te trekken. Gelijk men zien zal, sprak daarin ook de aanmatiging

van de Kardinaal DE RICHELIEU, die, alle mogelijke roem voor zich wensende, meende de beide godsdiensten te zullen verenigen.

De voorwaarden van het edict van genade waren minder hard dan men had gevreesd, met uitzondering van het bepaalde omtrent de politieke waarborgen; en sommige schrijvers hebben zelfs de goedgunstigheid van de Kardinaal zeer hoog verheven. Indien zij daarmee zeggen willen, dat hij verdraagzamer was dan de andere kerkelijke personen, omdat hij meer genie had en meer geoefend was in staatszaken, men kan het hun toestemmen. Maar men vergete niet, dat RICHELIEU, die zich verbonden had met de Protestanten van Duitsland en Zweden, om het huis van Oostenrijk te vernederen, door de degen van GUSTAAF ADOLF, de Hervormden in Frankrijk niet te streng kon behandelen, Men.vergete verder niet, dat de eerste minister van LODEWIJK XIII, die in Frankrijk zelf te strijden had, met de grote Katholieke heren, met de broer van de Koning, met de Koningin-moeder en de regerende Koningin, dwaas zou gehandeld hebben, indien hij een geheel volk, dat, in de hoogste nood, zijn eigen geluk en dat van het Koninkrijk in de waagschaal had kunnen stellen, tot het uiterste had gebracht. RICHELIEU moge edelmoedig geweest zijn, voorzichtig was hij zeker.

De stad, die zich het laatst onderwierp, was Montauban, zij herinnerde zich met trots de heldhaftige wederstand welke zij aan de Koninklijke troepen had geboden, en haar inwoners, die sinds de godsdienst-oorlogen gewoon waren zichzelf te besturen, gevoelden een grote weerzin om zich *naar hun plicht te schikken*, zoals men het toen uitdrukte. Twee afgevaardigden kwamen van Nismes, met een afgezant van RICHELIEU, om hen tot onderwerping te vermanen. Het volk wilde zijn bolwerken behouden, maar het verkreeg niets, en zelfs de onverschrokkensten moesten erkennen, dat de tegenstand onmogelijk was geworden.

Montauban opende haar poorten, en op 21 augustus 1629 zag zij binnen haar muren komen de Maarschalk DE BASSOMPIERRE, met een deel van het leger, de Nuntius van de Paus, de eerste voorzitter van het Parlement te Toulouze en eindelijk de Kardinaal DE RICHELIEU, die als overwinnaar binnentrad. Toen de dienaren van de godsdienst hem kwamen begroeten, stemde hij er in toe om hen te ontvangen, niet als *een kerkelijk lichaam*, gelijk hij hun zei, maar eenvoudig *als geletterden*. Het valt niet te ontkennen, dat hij alzo de zaak te ver dreef.

Ook in één van de kerken van Montauban vierde hij de mis, hij stichtte kloosters voor de Jezuïeten en de Kapucijnen, en gaf bevel, dat men met het slopen van de muren zou beginnen. Daarna keerde hij naar Parijs terug en ontving meer eerbewijzen dan LODEWIJK XIII van zijn volken genoot.

De Hertog van Rohan stond ten doel aan de aanvallen van zijn godsdienstige medebelijders, die onrechtvaardig geworden door het ongeluk, hem beschuldigden oorzaak te zijn van al hun onheilen. Hij schreef zijn verdediging met al de nadruk van een goed geweten, en eindigde in dezer voege: “Ziedaar dan de misdaden waarom ik te Toulouze veroordeeld werd om gevierendeeld te worden, een vonnis waarop ik mij beroem. Ik wens aan hen, die na mij zullen komen, dat zij evenveel liefde en trouw en geduld zullen hebben als ik; dat zij een volk zullen vinden standvastiger, minder hebzuchtig en meer ijverig dan ik heb gevonden, en dat God

hen met Zijn zegen zal vergezellen, opdat zij, de kerken in Frankrijk weer oprichtende, mogen ten einde brengen, wat ik heb durven ondernemen."

Zijn wensen zijn vervuld, maar in geheel andere zin dan hij had bedoeld. HENDRIK VAN ROHAN was het laatste gewapende opperhoofd van de Franse Hervorming; maar wat het zwaard niet heeft gedaan, dat hebben de beschaving en de vrijheid voleindigd, op de tijd door God bepaald.

ROHAN ging zijn diensten aanbieden aan de republiek van Venetië, daarna aan GUSTAAF ADOLF, en hij stierf in 1658 in de vlakten van Duitsland, voor dezelfde zaak die hij zo lang en zo dapper in zijn land verdedigd had.

VII.

Getrouwheid en politieke diensten van de Calvinisten. — Getuigenissen van Mazarin en Lodewijk XIV. — Oorzaken van de nieuwe vervolgingen. — De Jezuïeten. — De geestelijkheid. — Vooroordelen van Lodewijk XIII en Lodewijk XIV. — De staatsmannen en het parlement. — Goede harmonie onder de middenklassen. — Dweepzucht van het gemeen.

De Calvinistische partij was bepaald teruggetreden, na de inneming van La Rochelle, en de geschiedenis van de Hervormden blijft geheel vreemd aan de grote gebeurtenissen in het Koninkrijk tot aan de herroeping van het edict van Nantes. Vergeefs wekten aanzienlijke Katholieken hen op om de wapenen weer op te vatten: er waren geen Hugenoten meer onder de tegenstanders van het Koningschap.

In 1632 zocht de Hertog HENDRIK van Montmorency, gesteund door GASTON van Orléans, broer van LODEWIJK XIII, de godsdienstige twisten weer op te wekken in Languedoc, waarvan hij Gouverneur was. Hij wendde zich tot de edellieden onder de Hervormden, tot de leraars, tot de consistories en tot de synoden, maar werd overal afgewezen. Tot zijn partij behoorden vijf of zes Bisschoppen, maar geen één Hervormde. De tweede bestuurder van Nismes bewaarde de stad voor de Koning, door de Bisschop en de eerste bestuurder, die Katholiek was, te verjagen. De inwoners van Montauban boden aan om tegen de troepen van Montmorency op te trekken, en, verwonderlijke zaak! de ongelukkige overblijfselen van de inwoners van Privas, verdedigden nog deze plaats voor de Koning. De Kardinaal DE RICHELIEU heeft toen van de Hervormden gezegd: "Zij hebben meer gedaan dan al de anderen."

Omtrent twintig jaren later, gedurende de onlusten van la Fronde, wilde de grote CONDÉ, die de oude herinneringen van zijn huis liet gelden, hen onder zijn banier verenigen en gebruikte daartoe zendelingen, die verkeerde geruchten uitstrooiden. Zij gingen van kerk tot kerk, zeggende, dat de Regentes ANNA van Oostenrijk aan de geestelijkheid had beloofd om de edicten van bevrediging te herroepen, dat haar eerste minister MAZARIN een Italiaans kardinaal was zonder goede trouw, dat geweld alleen hen voor een gehele ondergang kon bewaren en dat de Prins VAN CONDÉ hun een volkomen vrijheid van geweten en van eredienst waarborgde. Maar dit alles bleef zonder gevolg.

De inwoners van La Rochelle hielden de partij van de Regentes tegen hun Gouverneur. De Montalbanezen putten zich uit in mensen en in geld voor dezelfde zaak. St. Jean d'Angely, dat slechts ontmantelde muren had, verdedigde zich tegen de oproerige troepen. Uit Vivarais en uit de Cevennes kwamen welgezinde soldaten en bijna de gehele Hervormde adel van de noordelijke provincies, die tegen de Prins VAN CONDÉ was opgestaan, bewaarde voor de Koning Languedoc, Saintonges en een deel van Guyenne.

Deze diensten waren zeker groot. De Kardinaal MAZARIN zei: "Ik heb mij niet te beklagen over de kleine kudde en zo zij al op slechte weiden graast, zij verwijdert zich ten minste niet." Toen hij sprak van de leraars van Montauban, noemde hij hen zijn goede vrienden en de Graaf D'HARCOURT zei tot de afgevaardigden van dezelfde stad: "de kroon wankelde op het hoofd van de Koning, maar u hebt die bevestigd."

Meer dan eenmaal betuigde LODEWIJK XIV zijn dankbaarheid, voornamelijk in zijn verklaring van 2 mei 1662. Men las daarin: "Vermits onze onderdanen van de zogenaamde Hervormde godsdienst, ons bewijzen gegeven hebben van hun genegenheid en van hun getrouwheid, vooral in de tegenwoordige omstandigheden, waarover wij zeer voldaan zijn, zo willen wij, dat zij gehandhaafd en beschermd zullen worden, gelijk wij hen handhaven en bewaren bij het volledig genot van het edict van Nantes."

En toch was het dezelfde Koning, die met zo lange en zo hatelijke vervolgingen hen heeft geteisterd, die de kroon op zijn hoofd hadden bevestigd! Hij is het, die in 1685 het noodlottig edict van de herroeping getekend heeft! Welke waren de oorzaken van zo grote hevigheid en van zoveel ongelukken? Ziedaar één van de belangrijkste vraagstukken van deze geschiedenis.

De Hervormden hadden onverzoenlijke vijanden in de mannen van het geestelijk gezag. In de eerste rang waren de Jezuïeten, die opzettelijk geschapen waren; om het Protestantisme in Europa uit te roeien; zij waren geboren vijanden van de Hugenoten, afschuwelijke monniken, en in hun betrekking als biechtvaders van de Koningin, en omdat hun zede-leer hun vrijheid gaf om voor geen middel terug te deinzen. De leugen, het bedrog, de onbillijkheid, de onderdrukking van het geweten, het woest geweld, berovingen, verbanningen en moorden zelfs, alles was hun wel, indien zij slechts hun doel bereikten.

Na de Jezuïeten kwam de wereldlijke geestelijkheid, die, met uitzondering van enige meer politieke dan kerkelijke personen, zoals RICHELIEU en MAZARIN niet ophielden, nieuwe maatregelen van onderdrukking en vervolgingen tegen de ketters uit te denken. Zij hadden boven de arme en nederige leraars van de Franse Hervorming het voordeel van meerderheid, van geboorte, van betrekking, van gezag, van fortuin, van aanzienlijke bedieningen en konden alles doen om deze te onderdrukken zonder dat zij wederwraak te vrezen hadden.

Van vijf tot vijf jaren hielden zij vergaderingen, die niet eindigden, zoals wij reeds opgemerkt hebben, zonder dat er iets was afgedongen op de wetten van verdraagzaamheid. "De geestelijkheid," zegt RULHIÈRES, "bezorgde geld aan de Koning. Men onderhandelde met dit eerste lichaam in de staat, om voor de

behoefte van het koninkrijk te verkrijgen een zogenaamd *don gratuit*," de Protestanten daarentegen hadden behoefte aan het geld van de Koning tot onderhoud van hun leraars en tot de bijeenroeping van hun synoden. Zo dikwijls zij vroegen om te vergaderen, vroegen zij een geldelijke bijdrage; maar zo dikwijls de geestelijkheid vergaderde, was het in zekere zin een gunst, die zij aan de Staat bewees. Iedere vergadering van de geestelijkheid werd daarenboven gekenmerkt door enig voordeel op de Hervormden behaald en iedere synode integendeel ontving van het Hof enig bewijs van ongenade. De eisen van de geestelijkheid waren enigszins gematigd, wanneer de Calvinisten te vrezen waren, maar zij strekten tot een openbare vervolging, zo dikwijls dezen zich vreedzame burgers betoonden[52].

Eindelijk kwamen nu de Jezuïeten en de geestelijkheid, legioenen van Capucijnen, Recollets, Carmes, Franciskanen en anderen, een onwetende en domme menigte, die het fanatisme bij het volk onderhield en bij elke gelegenheid de aanval waagde op de ketterij.

Ziedaar het geestelijk gezag. Wat de mannen van het burgerlijk gezag betreft, waren de eerste vijanden van de Hervormden, de Koningen zelf, die een onvolledige en ongelukkige opvoeding hadden ontvangen. Hun onderwijzers hadden hen zoveel mogelijk onder het juk gebracht van een strenge, onverdraagzame vroomheid, die hen op zekere punten met angstvallige bekommeringen vervulde, en aan de andere kant hen over sommigen gemakkelijk deed heenstappen. LODEWIJK XIII was noch groot van geest, noch waardig van karakter. Hij was een zwak vorst, had een droevig humeur, stelde zijn koninkrijk onder de bescherming van de heilige Maagd, nadat hij de gunstelingen van zijn moeder had laten ombrengen, en hij had geen andere verdienste, dan dat hij zich liet besturen door RICHELIEU. LODEWIJK XIV met zijn trots genie en waarlijk koninklijke hoedanigheden, verenigde schijnheiligheid met hoffelijkheid en wij zullen zien, dat hij, ten gevolge van deze vreemde samen- voeging, zijn Hof door hevigheid tegen de Hervormden des te meer zocht te stichten, naarmate hij door zijn ongeregeldheid meer ergernis had verwekt.

Beiden beschouwden het als een eerste staatkundige regel, dat men het Calvinisme moest verzwakken, even alsof de mensen en de zaken nog dezelfde waren als onder KAREL IV. Het was deze vorsten ingeprent, dat de Hervorming de vijandin was van de tronen, en zij meenden nooit genoeg gedaan te hebben tegen dit ijdel spook van hun verbeelding.

Het gevolg daarvan was, dat de voornaamste betrekkingen aan het Hof en in het leger, in het beleid van de regering en van de financiën, systematisch geweigerd werden aan de Calvinisten, behalve in buitengewone gevallen. TURENNE en DUQUESNE maakten een uitzondering door hun schitterende verdiensten; de anderen werden ter zijde gesteld of veroordeeld, om in ondergeschikte betrekkingen te grijzen. Het edict van Nantes had wel bepaald, dat de Hervormden tot bedieningen konden geroepen worden, maar geen verzekering gegeven van de gunsten van het Hof en van het koningschap. Om ons te bedienen van de eigen

[52] Eclaireissements histor. Tom. I pag. 46, 48.

woorden van LODEWIJK XIV: “Het besloot hen binnen grenzen, zo eng als de rechtvaardigheid en de welvoeglijkheid toelieten.” Maar ook de voorwaarden van het edict werden niet lang geëerbiedigd.

LODEWIJK XIV zegt elders in de gedenkschriften, die hij ter onderwijzing van de Dauphin liet te boek stellen: “Wat de gunsten betreft, die van mij alleen afhingen, besloot ik, en ik heb mij daaraan sedert stipt gehouden, om er geen te bewijzen aan de belijders van deze godsdienst. lk deed dit *uit goedheid*, niet uit bitterheid, om hen daardoor te noodzaken, dat zij van tijd tot tijd zelf zouden leren zien, en wel zonder geweld, of zij wel goede reden hadden om zich vrijwillig van die voorrechten te beroven, die zij met mijn andere onderdanen gemeen hadden kunnen hebben.” Voorwaar een openhartige en zeer eerzame belijdenis.

De dienaren van de Staat volgden natuurlijk de aanwijzing van de Vorst. De leus was: geen gunst aan de ketters; de meest mogelijke kwaadwilligheid, waar men die betonen kon, zonder te openlijk oude rechten te schenden en een gedurige ongelijkheid van behandeling, die zowel de lauwen als ijverzuchtigen tot verandering van godsdienst dwong.

De bewindhebbers in de provincies, aangesteld door een bestuur, dat krachtiger nationale eenheid beoogde, trachtten zich aangenaam te maken bij de Raad en bij het Hof. Zij waren er op uit om altijd te beslissen ten voordele van de Jezuïeten en tegen de predikanten, ten voordele van de Bisschoppen tegen de provinciale synoden of de kerkenraden, zo dikwijls zij enig voorwendsel daartoe konden vinden.

De parlementen handelden bijna allen in gelijke zin, niet uit Godsdienstige dweepzucht, maar gedreven door die geest, die in alle tijden zowel bij de heidenen als bij de christenen, de overheden tot bewaarders van oude wetten en overgeleverde gewoonten maakten. De advocaat-generaal OMER TALON zei gedurende de grote dagen van Poitiers, in 1634, dat, daar de zogenaamde Hervormden slechts geduld werden uit verdraagzaamheid, hun zaken niet onder de *gunstige* moesten gerekend worden, maar dat men ze integendeel ten strengste moest behandelen. Dien ten gevolge konden zij in zaken, die tot de rechtbanken behoorden, slechts op de strikte rechtsbepalingen rekenen of liever alleen op datgene, wat men hen, zonder al te grote onrechtvaardigheid, niet weigeren kon. Elke strenge uitspraak werd onmiddellijk als regel tegen hen aangenomen, en door allerlei uitzonderingen verloren zij de één na de andere, de voorrechten, bij het edict van Nantes hun toegestaan.

De hogescholen en colleges, waar de invloed van de geestelijkheid gebood, stapelden allerlei moeilijkheden opeen, om aan de Hervormden geen academische graden toe te staan, en ten slotte werden die graden niet gegeven dan op bewijs dat men de mis had bijgewoond.

Wat de betrekking aangaat tussen de eenvoudige burgers van beide godsdiensten, valt enig onderscheid te maken. De geletterden, zij, die behoorden tot de hogere burgerstand, *honnêtes gens* in de taal van die tijd, waren gewoonlijk vrij eenstemmig. Het is bekend, dat de Franse academie gesticht is door belijders van de beide godsdiensten. Zodanig was ook de oorsprong van vele geleerde

genootschappen te Nismes en elders. SEGRAIS zegt: "Reeds lang voor de herroeping van het edict van Nantes leefden de Katholieken en de Hugenoten alhier (te Caen) in goede verstandhouding. Zij aten, dronken, speelden en vermaakten zich tezamen, en gingen blijmoedig uiteen, deze om naar de mis, gene om naar de prediking te gaan, zonder enige ergernis aan de ene of andere zijde."

Maar bij de volksklasse, die meer ondergeschikt was aan de priesters, duurden vooroordeel en haat voort. Vandaar de vervolgingen in de gilden door de gezworenen, door de handwerkslieden en in de mindere ambten die van de stedelijke raden afhingen. Vandaar het geweld onder allerlei voorwendsels gepleegd, de schending van de tempels en van de eigendommen, de vervolging van personen en waar men durfde, de geregelde en algemene aanvallen, bij welke gewoonlijk één of ander onwetend priester of verachtelijk monnik het bevel voerde.

Uit dit één en ander kan men oordelen over de toestand van de Hervormden, na het edict. Bij tussenpozingen hadden zij dagen van rust, waarin zij zich op de Godgeleerde wetenschappen toeleggen, het algemeen onderwijs ontwikkelen en kunsten beoefenen konden. Maar die rust was onzeker, de stilte was ontrustend en de vervolging nam weldra toe, totdat het ogenblik gunstig scheen om de Hervorming in Frankrijk te vernietigen. Wij zullen slechts de meest gewichtige bijzonderheden daarvan verhalen[53].

VIII.

Plannen van verdediging. Richelieu. — La Milletiere. — Verzet van de Synoden en van de consistories. — De katholieke pogingen tot bekering. — Karakter, handelingen en argumenten van deze voorplanters van het geloof. — Veron. — Nationale synode van Charenton en Alencon. — Nieuwe Nationale Synode te Charenton.

De Kardinaal de RICHELIEU, die in de ledige uren van zijn jeugd een leerboek geschreven had van de verschillende geloofspunten, zocht zijn plan van vereniging ten uitvoer te brengen. Hij liet daaromtrent de leraars en de provinciale Synoden polsen, door zijn vertrouweling, pater JOSEPH, een geheimzinnig man, maar listig, ongebonden en werkzaam; hij werd in zijn taak bijgestaan door een zekere THEOPHILUS DE LA MILLETIÈRES, een dubbelzinnig Calvinist, schrijver van middelmatige kunde en ijverzuchtig om zich een naam te maken door de ondersteuning van plannen, waarvan hij de strekking niet begreep.

Onder degenen, die zich voor dit plan lieten innemen, behoorden in de eerste plaats enige bekwame mannen, die zonder schande een godsdienst wilden verlaten, welke weinig aangenaam was aan het bewind. Vervolgens enige eenvoudigen, die in hun onnozelheid geloofden, dat het Katholicisme in waarheid

---

[53] Indien men de toestand van de Hervormden in dit tijdvak, in bijzonderheden wil kennen, men leze de *Geschiedenis van het Edict van Nantes* door ELI BENOIT. De schrijver heeft vijf delen in 4 gevuld met het verhaal van de vervolgingen, onrechtvaardigheden en gewelddadigheden, die zijn medebelijders getroffen hebben van de regering van HENDRIK IV, tot aan de herroeping van het Edict van Nantes.

welgemeende inwilliging bedoelde, en eindelijk enige goede lieden, die alles tot een punt van christelijke liefde maakten. Onder deze laatsten behoorde gedurende enige tijd een man van verdiensten, met name PETIT, Predikant en Hoogleraar in de Godgeleerdheid te Nismes.

Maar het bleek weldra, dat onder het schoonklinkend woord van vereniging, niets anders bedoeld werd dan een daad van schuldbelijdenis van de zijde van de Calvinisten, en een kwijtschelding van de zijde van de Katholieken. Het was een treurig woordenspel, dat de oren van de leerlingen van CALVIN beledigde. Het plan was, om eerst enige predikanten te winnen, die, voor de vorm zouden gekomen zijn, om met Katholieke leraars in de tegenwoordigheid van de Koning te redetwisten, en die aan dezen geen belangrijke tegenwerping zouden maken. Vervolgens moesten zij vragen om als boetvaardigen te worden toegelaten en de Roomse kerk zou als een goede moeder hun de armen hebben geopend. Men zou eindelijk getracht hebben, om een nationale Synode bijeen te brengen; geheel bestaande uit zulken, die voor zodanig minzaam vergelijk waren gestemd, en was eenmaal het plan van vereniging aangenomen; dan zou de wereldlijke macht zich belast hebben om de weerspannigen te onderwerpen of hen uit het koninkrijk te verjagen.

Het plan was met bekwaamheid gevormd, maar men had niet gerekend op het trouw en eerlijk geweten. Het mislukte. De Predikanten toonden zich stijfhoofdig, en, wat vooral opmerking verdient, de leden van de gemeente waren het nog veel meer. Niet een provinciale Synode wilde de hand lenen aan de zaak. PETIT zag zijn dwaling in, LA MILLETIÈRE werd geëxcommuniceerd en werd Katholiek. RICHELIEU had andere zaken te doen, en het denkbeeld van vereniging werd opgegeven om nog twee of driemaal voor de herroeping te worden opgevat.

De geestelijkheid gebruikte een ander middel om de ketterij te bestrijden. Zij zond zendelingen, reizende twistredenaars, die zij *bekeerders* of *voortplanters van het geloof* noemden. Men vindt ze bezig van het jaar 1630 af. Sommigen waren monniken, Kapucijnen en Recollets, waarvan FÉNÉLON ergens zegt, dat zij door hun onwetendheid en dweepzieke opgewondenheid in de algemeen verachting deelden. Anderen waren leken van lage afkomst, schoenmakers, scharenslijpers, kleermakers, kunsthandelaars en kleine kooplieden, die zonder enige studie hun bedrijf lieten varen, om kampvechters te worden voor het Katholiek geloof.

Deze zwervers ontvingen een bepaalde som voor iedere proseliet en de prijs verschilde naar gelang van de meerdere of mindere belangrijkheid van de bekeerden. Zij zorgden, dat zij behoorlijke en wettige bewijsstukken hadden van hun overwinningen, ten einde hun geld te kunnen krijgen. Het bedrog speelde, gelijk te verwachten was, daarin een grote rol. Er waren zelfs enige ellendelingen, die opzettelijk tot de Hervormde belijdenis overgingen, om haar weer te verlaten, of die veinsden haar te zijn toegedaan, om haar te kunnen afzweren en die daarna met hun medeplichtigen deelden.

Deze zendelingen hadden een gehele lijst van bespottelijke spitsvondigheden en van grove bedriegerijen van buiten geleerd, die zij overal te pas brachten. De Predikant DRELINCOURT heeft op een meesterlijke wijze weerlegd, wat in deze

strijd wederlegging verdiende, in zijn *Kort begrip van de geloofsverschillen.* Men noemde hem daarom de roede van de voortplanters van het geloof.

Eén van hun meest geliefde bewijsgronden was deze vraag: *Gelooft u dat de Koning een afgodendienaar en verdoemde is?* Zei men *ja,* dan maakten zij daarvan een grote zaak, die soms treurige gevolgen had, vooral voor hen, die enige openbare bediening bekleedden. Zei men *nee,* dan vroegen zij waarom men toch weigerde tot een kerk over te gaan, die de deur van de zaligheid opende. Of als zij een krachtige tegenstand vonden, zochten zij hun tegensprekers te bewegen om oneerbiedige woorden tegen de Maagd en de heiligen te spreken; en daar in die tijd de wetten nog de Godslasteraar straften, haastten zij zich om de schuldigen bekend te maken.

De meeste van deze lieden, die door de priesters en Jezuïeten beschermd werden, waren even onbeschaamd als ongeletterd. Zij gingen van stad tot stad aankloppende bij de kerkenraden en de Synoden. Zij drongen zelfs met geweld in bijzondere woningen binnen, somtijds met behulp van de rechters en ondernamen dan een geregelde strijd. zo lang men hen beleefdelijk uitnodigde om zich te verwijderen, hielden zij vol, maar als men in een ogenblik van drift hen buiten wierp, zochten zij een bewijs onder getuigen, dat hun geweld was aangedaan op de openbare weg en leverden hun klacht bij de rechter in.

Velen dreven de onbeschaamdheid zo ver, dat zij de predikanten in de volle vergadering in de rede vielen en hen bestreden. Deze onwaardige handeling deed hen dikwijls klachten en verwijten horen, maar men durfde hen niet kastijden zoals zij verdienden. Wanneer soms een vergadering, minder verdraagzaam dan andere, hen op de straat wierp en er enige belangrijke opschudding ontstond, had men te vrezen, dat de godsdienstoefening verboden werd, of zelfs, dat de predikanten in de gevangenis werden gezet.

Zij richtten ook stellages op, op de hoeken van de straten, alwaar deze nieuwerwetse goochelaars met stapels van dikke boeken, waarvan zij geen woord gelezen hadden, aan hun zijde, over de geschilpunten kakelden, de predikanten bespotten en de menigte vermaakten of opruiden door hun geschreeuw.

De voornaamste van deze zendelingen was een zekere VERON of pater VERON. Hij was Jezuïet geweest en nu in de gemeente van Charenton geplaatst om de Hervormden, meer van nabij te kunnen bemoeilijken. Deze VERON woonde zeer dikwijls de predicaties bij, en als de dienst geëindigd was, weerlegde hij deze op een soort van theater, dat hij aan de deur van zijn kerk had laten oprichten. Hij vermoeide zelfs de geleerdsten onder de Hervormde leraars door zijn uitdagingen. De beroemde BOCHART was eenmaal zo goed om een geregelde woorden-wisseling met hem aan te vangen, maar VERON ging heen, voor dat de vraagpunten, die hij zelf ter tafel had gebracht, waren onderzocht, en de leraars eindigden met hem te bestrijden door een verachtelijk stilzwijgen.

Maar al deze pogingen tot bekering troffen slechts weinig doel. Niet alleen de mensen van enige geleerdheid, maar handwerkslieden, vrouwen en zelfs kinderen van de Hervormde belijdenis, waren er op geleerd om de geschilpunten te behandelen, en maakten gemakkelijk de zogenaamde voortplanters van het geloof

beschaamd. Na deze vreedzame zending volgde een gewapende, de *gelaarsde* zending, waarvan wij later zullen spreken.

Tussen 1631 en 1645 werden drie nationale synoden gehouden. Het hof lag er zich op toe om deze gedurig zeldzamer te doen zijn, totdat zij die geheel en al konden onderdrukken. De eerste van deze vergaderingen werd geopend te Charenton, 1 september 1631. De commissaris GALLAND nam daarin zonder moeite plaats. Beiden, predikanten en leken, waren bedroefd en gevoelden zich vernederd; zij wisten, dat zij de speelbal van hun vijanden waren.

De Koning wees zelf de gedeputeerden aan die hij wenste benoemd te zien, en de synode gehoorzaamde. Later wilde men slechts een afgevaardigde, die zelfs vrijgesteld werd van de formaliteit van de herkiezing. Deze hoge betrekking werd uitsluitend gegeven aan de familie van de markiezen van Ruvigny, en de kerken vroegen vruchteloos de vrijheid om een afgevaardigde uit de middenstand daarbij te voegen. De vrije geest van de Hervorming kwam met de denkwijze van LODEWIJK XIII niet overeen.

De synode van Charenton verklaarde zich tegen de plannen van schikking met de Katholieken, maar reikte de broederhand aan de Luthersen, die tot die tijd toe niet waren toegelaten tot het avondmaal van de Calvinisten. Zij bepaalden: “Vermits de kerken van de Augsburgse geloofsbelijdenis met de andere Gereformeerde kerken in de hoofdpunten van de ware godsdienst overeenkomen, en er noch bijgeloof, noch afgoderij in hun eredienst is, zullen de belijders van gezegde godsdienst, die door een geest van vriendschap en vrede gedreven, zich willen voegen tot de avondmaalsviering van onze kerk in dit Koninkrijk, aan de tafel des Heeren kunnen toegelaten worden zonder enige afzwering te doen.”

Op al de grieven te Charenton opgemaakt, wilde de Koning slechts antwoorden, nadat de synode was uiteengegaan: “Opdat,” zoals hij zei, “hij met zijn onderdanen zou kunnen handelen meer overeenkomstig met zijn oppermachtige waardigheid en met het heilig gezag van zijn woord.” Men erkent hierin de geest en de toon van RICHELIEU.

Ene andere nationale synode werd in de maand mei 1637 te Alençon geopend. SAINT-MARC, raadsheer en commissaris van de Koning, sprak daar op hoge toon: “Ik ben in uw synode gekomen om u de wil van de Koning bekend te maken. Alle gezag is van God en bijgevolg is dit de onwankelbare grond waarop u gehoorzaamheid bent verschuldigd. Behalve dat de goedertierenheden van de Koning en de zorgen die hij voor u heeft, u daartoe dringen, zijn zijn goedgunstigheid en zijn macht de krachtigste steunsels die u kunt verlangen. Ik twijfel er niet aan, of u hebt meermalen de hand van de aanbiddelijke voorzienigheid van God opgemerkt, die het Koninglijk gezag van zijn Majesteit tot uw behoud doet strekken.” De voorzitter BASNAGE antwoordde aan SAINT-MARC, “dat de kerk er nooit in het minst aan gedacht had om zich te onttrekken aan de onderwerping, waartoe het woord van God haar verplichtte.”

De Koning liet aan de predikanten en ouderlingen verbieden, dat de synode met elkaar of met vreemde kerkelijke lichamen briefwisseling zouden houden; en als er veel brieven uit Genève en uit Holland kwamen, werden die allen verzegeld en de

commissaris ter hand gesteld, die er eerst kennis van nam en dan toestond, dat zij in de vergadering gelezen werden. Deze brieven handelden over enige leerstukken, opgeworpen door AMYRAUT, hoogleraar aan de academie te Saumur. Wij komen elders daarop terug.

De synode handelde over de slavernij van de zwarten, een vraagstuk waarover in de zeventiende eeuw weinig gehandeld werd, en dat slechts zelden de aandacht trok van de vergaderingen van de Katholieke geestelijkheid. Zij was van gevoelen, dat het woord van God niet verbiedt slaven te kopen en te houden; maar zij stelde daarbij voorwaarden, ver vooruit aan die tijd: "Deze vergadering de regel door de provinciale synode van Normandië bevestigende, vermaant de gelovigen om van deze vrijheid geen misbruik te maken, strijdig met de regels van de christelijke liefde, om deze ongelovigen niet terug te geven in de handen van de barbaren, die hen onmenselijk zouden kunnen behandelen, of in de handen van wreedaardigen, maar om hen liever te geven aan zachtmoedige christenen en aan de zodanigen die in staat zijn om voornamelijk zorg te dragen voor hun kostelijke en onsterfelijke zielen, door hen in de christelijke godsdienst te onderwijzen."

Een derde nationale synode werd te Charenton gehouden, op het einde van het jaar 1644, korte tijd na de dood van de Kardinaal DE RICHELIEU en van LODEWIJK XIII. De commissaris van de Koning koos de zonderlinge partij, om zich het eerst te beklagen over het geweld en de aanmatigingen van de Hervormde kerken, waarschijnlijk om deze te beletten, dat zij zich te luid beklaagden over de onrechtvaardigheden die zij moesten ondergaan. Hij ontwikkelde vervolgens de eisen van de Koning, onder andere het bevel om van de Evangelie-bediening uit te sluiten, degenen die te Genève, in Holland en in Engeland gestudeerd hadden, omdat in deze streken een republikeinse geest heerste. Het was de tijd van de worsteling van CROMWELL en van de Puriteinen tegen KAREL I.

Na het verslag van enige afgevaardigden uit de zee-provincies, was er sprake over de *independenten*, die uit Engeland gekomen waren en zich in Frankrijk hadden nedergezet. Hun werd verweten, dat zij leerden, dat iedere kudde zichzelf moet besturen, zonder te letten op het gezag van de synoden. De vergadering van oordeel zijnde, dat deze.stelling schadelijk kon zijn aan de kerk van God en aan die van de Staat, beval de zee-provincies te beletten, dat dit kwaad zich vestigde in het Koninkrijk.

IX.

Vreedzame toestand in 1652 en 1656. — Klachten van de algemene vergaderingen van de geestelijkheid. — Nieuwe vervolgingen. — Onderhandelingen over de filiaal kerken. — De afgevaardigden van de kerken aan het hof slecht ontvangen. — Laatste nationale synode te Loudun. — Aanmatiging van de commissaris van de koning. — Nederige verzoekschriften van de Hervormden. — Kinderachtige voorwendsels om de nationale synode te verhinderen.

Van 1652 tot 1656 was de toestand van de Hervormden vrij voldoende. MAZARIN erkende de trouw waarvan zij bewijzen gegeven hadden in de onlusten van la Fronde. Hij zocht ook, door hen goed te behandelen, zich de vriendschap van CROMWELL te verwerven, die door òf de partij van Frankrijk, óf die van Spanje te kiezen, welke toen met elkaar in oorlog waren, een overwegend gewicht in de schaal werpen kon.

De vrije uitoefening van godsdienst werd nu hersteld in menige plaats waar die verboden was geweest, in strijd met de edicten. De Hervormden kwamen weer in burgerlijke betrekkingen, sommigen zelfs kregen aanzienlijke plaatsen bij de financiën of in het leger. De verklaring van 1652, waarvan wij boven reeds gesproken hebben, bevestigde het edict van Nantes en alle reglementen en bepalingen ten gunste van de Hervormden gemaakt. Sinds de regering van HENDRIK IV waren zij nooit zo vrij geweest en hadden zij nimmer zo grote bescherming genoten.

Maar het duurde kort. De vergadering van de geestelijkheid in 1656 samengekomen, hief door middel van de Aartsbisschop van Sens bittere klachten aan tegen hetgeen zij noemden de *onderdrukking* van de Katholieke kerk. Nu de priesters geen vervolgers meer zijn konden, wisten zij dat zij vervolgden waren. Het is waar, zij vroegen niet, dat Edicten zouden herroepen worden, maar zij wilden de herstelling van de *wettige verklaringen, welke de overleden Koning daarvan gegeven had*. Zij zagen het zuchtend aan, dat de ketters door nieuwe ondernemingen al de wijze voorzorgen verijdeld hadden, waarmede de grote Vorst (LODEWIJK XIII) hun bezorgdheid had weggenomen, en veronderstelden, dat de verklaring van 1652 slechts verkregen was door de vroomheid van LODEWIJK XIV en van zijn eerste Minister te verrassen.

Daar de Hervormden enige tempels gebouwd hadden op gronden, die aan zekere Malthezer commandeur en aan andere kerkelijke heren toebehoorden, beweerde de geestelijkheid, dat men *synagogen van de Satan had gebouwd op het erfgoed van de zoon van God*. Deze zelfde priesters beriepen zich op de voorbeelden van de H. AMBROSIUS en van de H. ATHANASIUS, die aan de Ariaanse ketters tempels geweigerd hadden om de vernietiging van de nieuwe godsdienstige gebouwen te vragen. Zij gaven voor, dat het aanbieden van grieven aan de Koning een bewijs was voor het herstel van de politieke vergaderingen, die bij de Edicten verboden waren; dat de collekten voor de Waldenzen in Piemont gedaan, een geduchte samenzwering bevorderden, en gevolgd konden worden van *oorlogzuchtige en gevaarlijke* ondernemingen; dat de versterkingen van enige steden van de Hugenoten waren hersteld, en dat de stad Montauban voorzien was van zeventien bastions.

Zij beschuldigden de *afvalligen van het geloof van hun vaderen*: dat zij naar hoger waardigheden in de Staat stonden, en hun aanspraak eindigde met een hartroerend beroep op de bescherming van de Koning, even alsof de Katholieke kerk in Frankrijk tot het uiterste was gebracht geweest!

Wij hebben de redevoering van de redenaar van de geestelijkheid enigszins uitvoerig ontwikkeld, omdat van dit ogenblik een nieuw tijdperk van vervolgingen en wreedheden begint, dat niet eindigde voor de herroeping.

MAZARIN stond niet alles toe, wat hem door de priesters werd gevraagd; want de oorlog met Spanje duurde voort en, hij moest altijd CROMWELL ontzien. Maar de Raad gaf een verklaring, met oogmerk om die van 1652 op te helderen, die echter in waarheid haar geheel omver wierp. De zaken werden op dezelfde voet gebracht, waarop zij in de dagen van LODEWIJK XIII waren. De uitoefening van de Godsdienst werd verboden in die plaatsen, waar die kortelings was hersteld en om, naar het schijnt, kwaadaardigheid en geweld te verenigen, werd bij verschillende arresten bepaald, dat de leraars de naam van *Predikanten* niet mochten dragen en dat hun kudden geen *gemeenten* mochten worden genoemd.

Een nog zwaarder verbod, dat reeds in 1631 was beproefd, werd in deze tijd opnieuw tevoorschijn gebracht, het had geen ander doel, dan om aan de predikanten de vrijheid te benemen om in de filiaalgemeenten te prediken. Wil men het hoog gewicht van dit verbod, hetwelk met één slag meer dan de helft van de kerken bedreigde, beseffen, dan herinnere men zich, dat volgens de edicten, de Hervormde godsdienst slechts in een bepaald getal plaatsen, die men duidelijk en met name had aangewezen, mocht worden uitgeoefend; een bepaling die aan de ene kant wettig, aan de andere kant misdadig was.

Veel van deze gemeenten bestonden uit een kudde, óf te klein óf te arm om een predikant te onderhouden. De gelovigen droegen de last gezamenlijk, door zich te verenigen, en een enkel leraar was belast met de zorg voor aller behoeften. Dit was de oorsprong van de filiaal-kerken.

Wel betwistte men aan de gemeenten het recht niet, om binnen haar kring te laten prediken, ten minste deed men dit niet onmiddellijk want de letter van de Edicten had zulks bepaald. Maar men viel de predikanten aan. Hadden zij het recht om buiten de plaats van hun woning te gaan? Waren zij vrij om twee of drie verschillende kudden te verenigen? Wanneer zij in een plaats geroepen waren, die met name was aangewezen, mochten zij dan in andere de dienst waarnemen? Het gezond verstand zou hier spoedig hebben beslist, maar de onverdraagzaamheid van de priesters, de kwaadwilligheid van de rechters en de vijandige bedoelingen van de raad maakten bezwaren die men zich wel wachtte te laten varen.

Deze ongelukkige twist had ten gevolge, dat gedurende bijna veertig jaren, vervolging op vervolging, proces op proces volgde, want de provinciale synode bleven de leraars bevelen zich te handhaven in het bezit van hun filiaal-gemeenten, terwijl de mannen van de wet dit verboden, onder bedreiging van boete en gevangenis. Over het algemeen moest de klaarblijkelijkheid van het recht wijken voor drogredenen door stoffelijk gezag gesteund.

De parlementen van Toulouse, van Rennes, van Aix en van Poitiers onderscheidden zich door de hevigheid en onbillijkheid van hun besluiten. In ieder geschil tussen Hervormden en katholieken, tussen predikanten en priesters, tussen tempels en kerken, tussen kerkenraden en bisschoppelijke capittels werd de partij van de ketters in het ongelijk gesteld, al had zij ook het volste recht, ja al was dit volstrekt niet te betwisten. Deze parlementen verklaarden de edicten op een wijze, dat er bijna niets van over bleef, en in criminele processen waren de geringste aanwijzingen hun genoeg om de Hervormden tot buitensporige straffen te veroordelen.

Maar wat kon men aanvangen om de klachten van de Hervormden tot het hof te doen doordringen? Aan het houden van politieke vergaderingen viel niet meer te denken. De raad weigerde ieder jaar de machtiging om een nationale synode samen te roepen, en de stem van de enkele afgevaardigden, die men nog door de kerken liet benoemen, werd niet gehoord. Eindelijk in 1655 besloten de provinciale synoden om tien afgevaardigden naar Parijs te zenden, die aan de Koning hun grieven zouden kenbaar maken.

LODEWIJK XIV liet hen vier maanden op een gehoor wachten en als hij zich eindelijk verwaardigde hen te ontvangen, zei hij op koude toon: "Ik zal uw geschriften onderzoeken en u recht laten wedervaren." De Kardinaal MAZARIN maakte meer plichtplegingen. "De Koning zal met daden tonen," zei hij aan de afgevaardigden, "hoe goed hij jegens ulieden gezind is, weest verzekerd, dat ik welgemeend tot u spreek." Maar niemand vertrouwde op het woord van de Minister.

Het enige wat de Hervormden na de meest volhardende verzoeken konden verkrijgen was een onbestemde belofte, dat de Koning het edict van Nantes zou handhaven: "In de hoop, dat de zogenaamde Hervormden *zich deze gunst waardig zouden maken* door hun goed gedrag en door hun getrouwheid en gehechtheid aan zijn dienst." Dit antwoord wekte grievende verdenkingen op en de afgevaardigden toonden zich daardoor ernstig beledigd. Maar het hof hield vol en maakte alleen bekend, dat er commissarissen van beide godsdiensten naar de provincies zouden gezonden worden, om voor de uitvoering van de edicten te waken. Deze commissarissen kwamen eerst twee of drie jaren later in betrekking en deden, gelijk men zien zal, aan de kerken meer kwaad dan goed.

Nadat in 1659 de vrede, met Spanje gesloten was, gaf MAZARIN op het aanhouden van de Hervormden, eindelijk de toestemming tot het samenroepen van een algemene synode. Zij werd geopend te Loudun 10 november 1650 en was de laatste van de nationale synoden, ten minste van die, welke door het openbaar gezag waren toegestaan.

Het hart wordt met weemoed vervuld bij het lezen van de processen-verbaal van deze vergadering. Van de zijde van het hof ademt alles hoogmoed, bedreiging, beschuldiging en wraak; en van de zijde van de Hervormden is alles ootmoed, vernedering en uitdrukking van dankbaarheid. En waarom van dankbaarheid? Zonder twijfel voor het kwaad, dat men hun nog niet had willen doen.

Bij de opening van de synode nam de commissaris van de Koning, DE LA MAGDELEINE, het woord en zei, dat de Hervormden grote reden hadden om de goedertierenheid van zijn Majesteit te bewonderen, die haar beschermde met haar koninklijk gezag. "De Koning heeft mij bevolen u te zeggen," zo ging hij voort, "dat hij wel meer reden heeft om zich te beklagen over het verbreken en overtreden van de edicten door de zogenaamde Hervormden, en over de minachting die zij hebben getoond, daar zij tot de *hoogste trap van onbeschaamdheid* geklommen zijn, zelfs nadat zijn Majesteit de teugels van het gebied heeft in handen genomen, door opnieuw tegen het uitgedrukt bevel te prediken in Languedoc, en niet alleen in die provincie maar overal elders en dat wel openlijk en met trotse inbeelding." Het is opmerkelijk, dat dezelfde grieven op

dezelfde handelingen gegrond, vijftien jaren vroeger reeds waren voorgewend bij de nationale synode van Charenton, en dit bewijst genoeg, dat het hof geen enkel nieuw voorwendsel tot bestraffing had gevonden.

Op deze verwijtingen antwoordde de voorzitter van de vergadering, JAN DAILLÉ, met een onderworpen stem: "Wij vernemen met de meest mogelijke eerbied en met alle nederigheid, alles wat ons vanwege zijn Majesteit is gezegd." Vervolgens toonde hij aan, dat de Hervormden wel ver van zich iets aan te matigen op het gebied van de Katholieke kerk veel meer hadden moeten dulden, dat in onderscheiden plaatsen hun godsdienst-oefeningen werden verstoord en hun tempels omgeworpen.

De commissaris drong de vergadering, op bevel van het hof, om de sluiting van haar zitting te verhaasten, en deed haar verstaan, dat dit de laatste nationale synode zou zijn: "Zijn Majesteit," zei hij, "heeft in aanmerking genomen, dat men geen nationale synode houden kan zonder grote uitgaven en zonder grote moeilijkheid te geven aan degenen die daarheen worden gezonden; voorts dat men vele onderwerpen en zaken gemakkelijker en met minder kosten kan af handelen in de provinciale synode, welke eenmaal in het jaar, met toestemming van de Koning, kunnen gehouden worden, ten einde de orde in de zogenaamde Hervormde godsdienst te bewaren: om deze redenen, mijn Heeren, heeft zijne Majesteit nuttig geoordeeld, u door mij te laten voorstellen van zijnentwege, om voortaan het hoogst gezag aan de provinciale synode toe te kennen."

Het was een bittere beschimping dat men zich beriep op de uitgaven van menige duizenden livres en op de moeilijkheid voor hen die tot de nationale Synode geroepen werden en dat om de schending van het edict van Nantes te vergoelijken. DAILLÉ antwoordde in naam van de vergadering, dat zij hoopte de koning zou hen niet geheel van zijn milddadigheid beroven. "Maar daar het voor ons volstrekt noodzakelijk is," zo voegde hij er bij, "om deze Synode te houden, zullen wij ons maar gaarne al de kosten en al de moeilijkheden getroosten, die wij voor eens dergelijke zaak moeten op ons nemen." De vergadering besloot vervolgens, dat *onder nadere goedkeuring van zijne Majesteit*, een andere nationale Synode binnen drie jaren te Nismes zou worden gehouden.

LODEWIJK XIV stond dit niet toe en sinds 10 januari 1060, de dag waarop de Synode te Loudun werd gesloten, bleef de Presbyteriaanse inrichting van de Franse Hervorming onvoltooid. Men had staatkundige redenen gehad, om de politieke vergaderingen te verbieden, maar men kon slechts ijdele voorwendsels aanvoeren voor het verbod van samenroeping van de nationale Synoden. Maar waar de onverdraagzaamheid gehuldigd wordt, brengt de schade van de één, noodzakelijk het verderf van de ander aan. Het koningschap had de partij van de Hugenoten verbrijzeld en de priesters lieten haar nu de godsdienstige vereniging geheel vernietigen.

De eerste nationale synode was gehouden in 1579; honderd jaren later kwam de negen en twintigste en laatste bijeen. In 1559 hadden de Hervormden veel te lijden, maar zij hoopten altijd het koninkrijk te winnen. In 1659 leden zij nog, maar niet met dezelfde uitzichten. Sinds DES CARTES was verschenen, was in

Frankrijk ten minste het terrein van de strijd tegen het Katholicisme langzamerhand geheel veranderd.

X.

Beoefening van de godgeleerde wetenschappen. — Academie van Montauban. — Chamier. — Berault. — Garissoles. — Deze academie door de Jezuïeten verstoord. — Academie van Saumur. — Cameron. — Amyrault. — Cappel. — La place. — Academie van Sedan. — Pierre Dumoulin. — Leblanc de Beaulieu. — Academie van Nismes. — Samuel Petit.

Terwijl de Hervorming in Frankrijk aan zo vele vervolgingen blootstond, verwierf zij zich bij Europa en bij het nageslacht hoge eer door de geleerdheid van haar leraars. Het was de gouden eeuw voor haar Godgeleerdheid. Duitsland dat terecht trots is op de grootste werken; die zij in dit vak van menselijke kennis heeft voortgebracht, noemt nog met eerbied deze theologanten van de zeventiende eeuw. En terecht, want bij de meesten van hun vond men grondige en uitgebreide geleerdheid, juistheid van oordeel, zuiverheid van inzichten, bekwame rangschikking van bewijzen, helderheid van stijl, in één woord dat alles wat de beste Franse schrijvers in alle soorten van letterkunde onderscheidt. Wij kunnen hier slechts de namen noemen van die schitterende leraars en predikanten van de Hervormde kerk, want de geschiedenis van hun geschriften behoort niet tot ons plan.

De academie van Montauban was in die tijd beroemd door de rechtzinnigheid van haar leerstellingen en door de vermaardheid van haar leraars. Wij noemen slechts onder anderen DANIËL CHAMIER, MICHEL BÉRAULT en ANTOINE GARISSOLES.

CHAMIER was in staatszaken even zo ervaren als in de Godgeleerde wetenschappen. Hij had een voornaam aandeel aan het opstel van het edict van Nantes. Maar de vrienden van het hof, die hem niet beminden omdat hij ontoegankelijk was voor hun verleidingen rangschikten hem onder de *synodale dwazen*.

In 1600 had er een beruchte samenspraak plaats, met pater COTTON, biechtvader van HENDRIK IV. De beide tegenstanders waren in alle opzichten grotelijks onderscheiden. De één was een strenge redekunstenaar, en stapelde de ene sluitrede op de andere, terwijl hij recht op zijn doel afging, terwijl de ander met kwistige hand bloemen van welsprekendheid en schitterende uitweidingen strooide. De Jezuïet had het voordeel, dat hij zijn hoorders verblindde, maar de Hervormde godgeleerde had het voorrecht hen te overtuigen en de overwinning bleef aan hem.

De nationale Synoden nodigden hem uit, om de schriften van BELLARMIN te wederleggen. Hij deed dit in een Latijns werk in vier delen in folio, getiteld: *Katholieke Panstratie*, of *algemeen plan van de strijd*. Hij stelde zich voor om over het vraagstuk van de kerk een vijfde deel uit te geven, maar de dood verhinderde hem het te eindigen. Het is het meest volledige geschrift over de geloofsgeschillen uit de tijd van de Franse Hervorming. Een Duits godgeleerde van latere tijd zegt: “CRAMER is diep doorgedrongen in het onderzoek van de

Katholieke leer. Hij valt haar met grote kracht en behendigheid aan, door zijn bewijzen te ontlenen uit de Schrift, de kerkvaders, de overlevering, de geschiedenis en de wijsbegeerte. Ofschoon het werk van grote omvang is, is het niet wijdlopig, maar bijzonder degelijk, rijk en schoon[54]."

MICHEL BÉRAULT was volgens het getuigenis van SCALIGER, een geleerd en bekwaam godgeleerde. Hij werd gekozen om te redetwisten met DUFERRON, in de samenkomst te Mantes en gaf in antwoord op de beweringen van deze bisschop, een boek uit, over *de roeping van de leraars van het Evangelie*. Maar zijn karakter was vuriger, dan aan een Man van zijn betrekking paste. De commissaris van de koning. eiste, dat hij van de Synode van Charenton werd uitgesloten, omdat hij in zijn geschriften de laatste wapeningen had verdedigd. De vergadering gehoorzaamde niet aan deze eis, maar meende hem toch te moeten berispen, voordat hij zitting nam.

GARISSOLES (geb. 1587 gest. 1650) was even onpartijdig als vroom. En toen de hoogleraren van Montauban hun betrekking lieten varen, omdat zij, wegens de opheffing van het octrooi van de koninklijke penningen, niet meer betaald werden, ging hij alleen voort in de uitoefening van zijn bediening. Zijn boek over de *toerekening van de eerste zonde*, maakte grote opgang. De Evangelische kantons van Zwitserland, aan welke zijn werk was opgedragen, zonden hem ter beloning vier vergulde bekers van schone bewerking en een brief, door de voornaamste overheden getekend. Hij gaf ook een Latijns heldendicht, de *Adolphide*, waarin hij de diensten roemde, door GUSTAAF ADOLF aan de Hervorming bewezen.

De academie van Montauban bleef in die stad bestaan tot het jaar 1611. Toen werd zij naar elders overgebracht en spoedig opgeheven, en wel om redenen die zo kinderachtig zijn, dat het bijna beneden de waardigheid van de geschiedenis is ze te vermelden.

De gebouwen van de godgeleerde school die op kosten van de Hervormde bevolking waren ingericht, behoorden wettig aan deze toe. Intussen wisten de Jezuïeten na het edict van gratie er in te slagen, dat hun een gedeelte daarvan werd afgestaan voor hun eigen lessen, en niet tevreden dat zij de helft verkregen hadden, zochten zij naar de middelen om ook de andere helft in bezit te nemen door de wettige eigenaar buiten de deur te zetten.

Eens bij gelegenheid, dat zij door hun leerlingen een toneelstuk lieten opvoeren, hadden zij de voornaamste toegangen van het gebouw versperd. De studenten van de Hervormde belijdenis kwamen op het gewone uur maar vonden nergens doortocht, nergens toegang tot hun gehoorzalen. Deze jongelieden opgewonden als zij waren, wierpen de stellages van de Jezuïeten omver, niet zonder enige gewelddadigheden gelijk men begrijpen kon tussen de leerlingen van beide partijen. Terstond werden daarvan grote klachten gedaan aan het hof, beschuldigingen en lasteringen ingebracht. De zaak werd als staatkundige misdaad

---

[54] STABUDLIN, Gesch. van de theol. wissenschaften T. 2 p. 58, 59. Zie ook SCHROECK, Christel. K. Gesch, T. 5 p. 205-209.

beschouwd, en bij een gezegelde brief van de Koning bevel gegeven om het gehele gebouw aan de eerwaardige vaders af te staan.

Het volk van Montauban werd boos op zijn beurt en schoolde tezamen voor de deur van één van de tempels; waar de aanzienlijken verenigd waren op de uitnodiging van de overheid om over deze zaak te beraadslagen. Men hoorde nieuwe beschuldigingen nog meer overdreven en nog heviger dan de voorgaande. Het was een geregeld complot. Het teken van een algemene opstand van de ketters waarvan de Montalbanesen de voorhoede uitmaakten. MAZARIN lag toen op sterven en LODEWIJK XIV vermaakte zich met hoffeesten, terwijl de Jezuïeten alles bestuurden met ANNA van Oostenrijk, de koningin-moeder, die hun geheel was toegedaan.

Kortom, Montauban werd als een oproerige stad behandeld, en dat om enige gebroken planken en enige schreeuwers en een volksoploop, Vele duizenden soldaten werden in de huizen ingelegerd. Het laatste gedeelte van de muren werd omgeworpen. Enige inwoners ter dood veroordeeld, anderen gebannen en het merendeel van alles beroofd. Geen overheidspersonen waren er meer van de Hervormde godsdienst. De academie werd overgebracht naar de kleine stad Puy-Laures, waar zij nauwelijks kon blijven bestaan, en Montauban aan een schrikbewind onderworpen, werd ontvolkt. Men heeft beweerd, dat LODEWIJK XIV de Jezuïeten gaarne liet begaan, omdat hij blij was, dat hij de hoon wreken kon, die LODEWIJK XIII voor de wallen van Montauban, bij het beleg van 1621 had ondergaan. Hij strafte aan de kinderen de heldhaftige wederstand van de vaderen.

Ook de academie van Saumur, door MORNAY gesticht, had een grote vermaardheid. Zij was, meer dan die van Montauban, voor nieuwe denkbeelden geopend; haar leraars, CAMERON, AMYRAUT en LA PLACE, onderwezen leerstellingen, die als een soort van verdrag of van overgang tussen het Calvinisme en het Arminianisme te beschouwen waren.

JAN CAMERON (1579-1625) een Schot van geboorte, was Frans godgeleerde, door zijn studies, zijn lessen en zijn schriften. Hij was eerst predikant te Bordeaux en verving GOMARUS op de leerstoel van de godgeleerdheid te Saumur en bracht daar andere denkbeelden over. Hij was een man van kennis en van oordeel, zeer geoefend in de wijsbegeerte, maar weinig bekend met de kerkvaders en altijd en overal in strijd tegen de geschriften van THEODORUS BEZA. Hij liet in de verte zien, dat er in de bestaande leerstellingen veel te veranderen was, maar zijn verhandelingen, in 1626 gedrukt, wijzen niet duidelijk aan, waarin die veranderingen moesten bestaan.

Gelijk wij elders gezegd hebben geraakte hij in strijd met het hof en vluchtte naar Engeland, maar hem werd toegestaan om naar zijn aangenomen vaderland terug te keren. De nationale Synode van Castres gaf aan zijn kinderen een pensioen van zeven honderd livres, “als een eerbewijs aan zijn nagedachtenis.”

MOZES AMYRAUT (1596-1564) de beroemdste leerling van CAMERON, werd bij de nationale Synode van Alençon beschuldigd, dat hij denkbeelden voorstond,

strijdig met de geloofsbelijdenis. Uit Holland en uit Genève waren vele brieven gekomen, die hem van verborgen Pelagianisme beschuldigden.

Het is onze taak niet, deze godgeleerde twisten te ontwikkelen. Genoeg is het, te zeggen, dat de geleerde hoogleraar van Saumur een leerstelsel gegeven had, waaraan men de naam gaf van *Hypothetisch universalisme*, in tegenstelling van de leer van de Particularisen. AMYRAUT leerde, dat JEZUS CHRISTUS dood voor alle mensen genoegzaam was, maar dat hij inderdaad slechts voor de uitverkorenen was gestorven. Hij leerde ook een algemene voorbeschikking in bepaalde zin. Voor het overige verdedigde hij zich tegen het verwijt, dat hij de leerstelling van de Arminianen had aangenomen en maakte zelfs een geloofsbelijdenis tegen hen openbaar.

De voorzitter van de Synode, BENJAMIN BASNAGE, gaf hem, na zijn verdediging gehoord te hebben, de hand van vereniging, evenals aan TESTARD, predikant te Blois, die beschuldigd werd dezelfde gevoelens te zijn toegedaan. Op de derde nationale Synode van Charenton werd de strijd hervat, maar de vergadering leide aan de beide partijen het stilzwijgen op en beval dat men niet langer twisten zou over die vraagstukken, welke zij onvruchtbaar keurden voor het geluk van de mensen.

AMYRAUT werd door de laatste nationale Synode belast met het verzamelen van de verschillende uitspraken betreffend de kerkelijke tucht en ontving van deze vergadering de meest eervolle bewijzen van vertrouwen. Sinds lang had hij zich met de meeste van zijn vijanden verzoend.

Er zijn van hem meer dan veertig godgeleerde, stichtelijke werken. Zijn parafrasen van de Bijbel werden zeer toegejuicht. Zijn *Christelijke zedeleer*, opgedragen aan VILLARNOUL uit het geslacht van DUPLESSIS MORNAY, is kennelijk het werk van een man die de Bijbel, het menselijk hart en de wereld grondig heeft bestudeerd.

“Ik heb mij voorgesteld,” zei hij, “een Christelijke zedeleer te schrijven, waarin het onderwijs door de openbaring ons gegeven op de grondslagen door de natuur gelegd wordt gebouwd.”

AMYRAUT was niet alleen een groot godgeleerde; hij was een man van grote ontwikkeling, levendig en onderhoudend in de omgang van aangename manieren en begaafd met een karakter dat door allen werd bemind. De Kardinalen RICHELIEU en MAZARIN bewezen hem altijd grote achting. Hij bezat bovendien een zeldzame liefde, en gedurende de tien laatste jaren van zijn leven verdeelde hij de inkomsten van zijn leraarsplaats onder de armen van de beide gezindheden.

Zijn ambtgenoot LODEWIJK CAPPEL (1585-1658) was één van de eerste van zijn eeuw, in de kennis van de Hebreeuwse taal. Hij gaf een systema van het gebruik van de vocalen in het Hebreeuws, dat grote tegenspraak verwekte, en zijn gewijde kritiek na zijn dood uitgegeven, deed het aantal van zijn tegenstanders nog toenemen omdat men hem beschuldigde, dat hij twijfelingen had opgewekt over de algemeen aangenomen tekst van het Oude Testament.

Een ander ambtgenoot van AMYRAUT, JOZUA DE LA PLACE, gaf een groot deel van de stellingen van Saumur in het licht, die grote weerklank vonden in de godgeleerde geschriften van dit tijdperk. Hij had zijn bijzondere denkbeelden over de toerekening van de zonde van ADAM. Volgens hem droeg de mens wel al het gewicht van de erfzonde, maar was hij daarvoor niet verantwoordelijk aan God, alsof hij zelf bij de eerste overtreding gevallen was.

ETIENNE GANUSSEN in 1675 gestorven bekleedde te Saumur de leerstoel van de wijsbegeerte. Eén van zijn geschriften handelt over het *gebruik van de wijsbegeerte in de godgeleerdheid*. Van hem bestaat ook een zeer oordeelkundig vertoog over de *predikkunde* en een belangrijke verhandeling over de rechte wijze van de godgeleerde studies in te richten. Zijn geschriften in het Latijn geschreven werden zeer gunstig ontvangen in Duitsland en in Holland. In 1727 kwam daarvan te Halle een zesde uitgave in het licht en sinds zijn zij andermaal herdrukt. BURMANN FRANKEN STAEUDLIN en andere godgeleerden spreken daarvan met hoge lof.

Aan de academie van Sedan was PIERRE DU MOULIN tot aan zijn dood de leraar van een strenge orthodoxie. Hij stierf in de ouderdom van negentig jaren (1568-1658).

DU MOULIN was, nauwelijks vier jaren oud, uit de moord van de Bartholomeüs-nacht gered door de trouw van een dienstmaagd. Als predikant van Charenton in 1599 stichtte hij de gelovigen te Parijs onder de regering van HENDRIK IV. Maar de Jezuïeten maakten gebruik van een brief door hem in 1621 geschreven aan de koning van Engeland, om tegen hem een bevel van gevangenneming te vragen. Hij ontvluchtte naar Sedan een stad toen van Frankrijk onafhankelijk, hij werd daar met vreugde ontvangen om zijn algemeen geëerd karakter. Vruchteloos poogde de nationale Synode van Castres bij LODEWIJK XIII de herroeping van DUMOULIN te bewerken, want de Jezuïeten kantten zich daartegen met alle kracht.

Hij had tegen hen een levendige twist volgehouden bij gelegenheid van een preek waarin pater ARNOUX beweerde dat de geloofsbelijdenis van de Hervormden volstrekt niet bekrachtigd werd door die plaatsen uit de schrift, welke onder haar artikelen waren geplaatst. Nadat deze beschuldiging grote opgang had gemaakt schreef DU MOULIN in vereniging met de predikanten van Charenton, een *verdediging van de Hervormde kerken in Frankrijk*. In de opdracht welke aan LODEWIJK XIII was gericht werden de leerlingen van Loyola weinig gespaard. “Zij kunnen geen koning dulden,” zei DU MOULIN, “die, zij hij ook Rooms Katholiek, geen vervolger van zijn onderdanen is en het vuur niet in zijn koninkrijk doet ontbranden.”

De Jezuïeten deden streng onderzoek naar het boek, de schrijver, de drukker, en zelfs naar de lezers, en spraken bij hun vonnis gestrenge straffen uit tegen hen die dit geschrift lazen of die het in hun huizen hadden.

DUMOULIN heeft gedurende zijn lange loopbaan veel gearbeid. Niet minder dan drie en zeventig werken zijn uit zijn pen gevloeid, waaronder de meest populaire zijn: *het Schild des geloofs, de ontleding van de mis* en *de tientallen van zijn*

leerredenen. Zijn predikwijze was tegelijk ernstig en eenvoudig; zij heeft niets klassieks maar onderscheidt zich door een oorspronkelijkheid die geheel de geest van de redenaar doet kennen.

Toen aan de eerwaardige leraar werd aangekondigd dat zijn einde aanstaande was riep hij uit: "O wat bent u goed dat u mij zulk een tijding brengt! Dood, wees u mij welkom, hoe gelukkig zal ik zijn, als ik mijn God mag zien, waarnaar ik reeds zo lang heb gesmacht!"

Een ander hoogleraar van Sedan LODEWIJK LE BLANC DE BEAULIEU (1615-1675) verhoogde de roem van deze hogeschool zonder juist zulke bepaald Calvinistische denkbeelden voor te staan als DU MOULIN. Hij bezat, om de uitdrukking van zijn tegenstander Nicole te gebruiken een bijzonder heldere geest en het talent om de moeilijkste vraagstukken te ontwikkelen. LE BLANC deed een poging, niet om de beide gezindheden te verenigen, maar om ze nader tot elkaar te brengen, door te bewijzen dat een groot deel van hun geschillen slechts in woordentwist bestonden. Hij trachtte ook een hechte vrede te stichten tussen de Calvinisten, de Arminianen en Luthersen. Deze pogingen haalden hem de beschuldiging op de hals, dat hij de deur te wijd open zette. Maar vrome mannen lieten aan de oprechtheid van zijn overtuiging en aan de rechtschapenheid van zijn karakter recht wedervaren, en de strenge JURIEU verdedigde hem na zijn dood tegen ongegronde beschuldigingen. Hij was een leraar van grote kennis en zeldzame zedigheid. De verzameling van zijn stellingen maakt een bijna volledige verhandeling over de dogmatiek uit, waarvan in weinige jaren vier uitgaven het licht zagen.

De hogeschool van Nismes telde wel zo vele vermaardheden niet als de anderen, maar bezat toch enige hoogleraren van grote verdiensten. Reeds hebben wij SAMUEL PETIT genoemd (1594-1643) die in 1627 de leerstoelen van de godgeleerdheid van de Griekse en van de Hebreeuwse taal tegelijk bekleedde. PETIT bezat een grondige kennis van de oosterse talen. Eens als hij de Synagoge te Avignon binnentrad hoorde hij de Rabbijn in het Hebreeuws de christenen beledigen. De geleerde hoogleraar antwoordde hem terstond in dezelfde taal, en zonder enige boosheid te doen blijken, vermaande hij de Joodse leraar, om het geloof, dat hij aanrandde eerst beter te leren kennen. De Rabbijn verlegen geworden maakte grote verontschuldigingen.

Een zeker Kardinaal had voor PETIT zo grote achting dat hij aanbood hem de bibliotheek van het Vaticaan te doen openen, opdat hij daar de handschriften zou kunnen zien. Maar de hoogleraar weigerde, wel wetende dat zo hij al voor zijn kennis te Rome veel in de archieven mocht vinden, hij daar de vrijheid van zijn geweten verliezen zou, die hem echter oneindig meer waard was.

PETIT heeft onderscheidene werken geschreven over tijdrekenkunde en over taalkunde. Hij gaf zich ook veel moeite om de oudheden van het oude en nieuwe testament op te helderen. Hij bezat een zachte inborst en was er meer op uit om wel te doen dan om geschilpunten te behandelen.

XI.

Leraars beroemd door hun godsvrucht en kennis. — Andreas Rivet. — Edme Aubertin. — Benjamin Basnage. — David Blondel. — Boshart. — Le Faucheur. — Mestrezat. Drelincourt. — Daillé. — Dubosc. — Larroque. — Ancillon. — Claude.

Behalve de hoogleraars aan de hogescholen bezat de Franse Hervorming in de 17e eeuw nog geleerde en werkzame predikanten waarvan wij ook kortelijk melding moeten maken.

ANDREAS RIVET (1572-1651) bekleedde het herderlijk ambt in Frankrijk tot aan zijn zeven en veertigste jaar. Hij was voorzitter van de nationale Synode van Vitré in 1617 en ging daarna in Holland de godgeleerdheid beoefenen. Zijn *inleiding* tot het lezen van de Bijbel geeft de ware grondslagen van de gewijde kritiek. De schrijver wil dat men in de schrift geen allegorische zin of accommodatie zoekt maar wel de ware zin die in de uitdrukkingen van de oorspronkelijke tekst gelegen is.

Ofschoon RIVET zeer streng was in zijn leerstellingen en somtijds heftig in zijn polemiek was hij in zijn bijzondere leven altijd even gematigd. Geen treurige gebeurtenissen, hetzij openbare of bijzondere verrasten hem en zijn kalmte werd daardoor niet gestoord. Hij was gewoon te zeggen: *alles is mogelijk* en *ik verwonder mij over niets*. Hij was nooit uitbundig in vreugde, want hij beschouwde alle wereldse zaken als onbestendig en voorbij gaande." Dat is het getuigenis van de schrijver van zijn laatste uur.

EDMONDE AUBERTIN (1595-1652) had zich bijzonder toegelegd op de studie van de kerkvaders. In 1633 gaf hij een werk in het licht over het *Avondmaal van de oude kerk*, waarin hij trachtte te bewijzen, dat de leer van de wezenlijke tegenwoordigheid onbekend was geweest in de zes eerste eeuwen van de christelijke tijdrekening. Dit geschrift werd aangeklaagd bij de geheime raad, maar het was gemakkelijker het te veroordelen dan er op te antwoorden.

De zoon van DAILLÉ, zegt: "Het grote en onvergelijkelijke werk over het Avondmaal, is boven alle aanvallen van de andere belijdenis verheven gebleven, want niemand heeft het openlijk, of om zo te zeggen, onder vier ogen durven bestrijden." In zijn laatste ogenblikken werd de deur van zijn kamer met geweld geopend door de pastoor van Saint-Sulpice, begeleid door een commissaris en een menigte van volk. AUBERTIN door deze beweging ontwaakt en zijn tegenwoordigheid van geest hernemende, verklaarde met een vaste stem, dat hij stierf in het Hervormd geloof.

BENJAMIN BASNAGE (1580-1652) werd zowel door de politieke vergadering als door de nationale synode tot vele hoogstbelangrijke en moeilijke zendingen geroepen. Het hof dat zijn invloed vreesde wilde hem beletten zitting te nemen in de nationale synode van Charenton in 1631 Behalve vele strijdschriften bestaat er van hem een zeer geroemd werk over de *zichtbare en onzichtbare staat van de kerk*. In het volgende boek zullen wij van zijn beroemde kleinzoon JAKOBUS BASNAGE spreken.

DAVID BLONDEL (1591-1655) was in zijn tijd zeker de meest geoefende in de kerkelijke geschiedenis. Er worden wonderen verhaald van zijn geheugen. Alles had hij gelezen en niets had hij vergeten. Toen hij blind geworden was, dicteerde hij twee delen in folio over moeilijke punten van oudheid en tijdrekenkunde. De nationale synoden gaven hem de titel van honorair hoogleraar, zonder dat hij aan enige hogeschool verbonden was, en de gezamenlijke provincies gaven hem een jaarlijks pensioen om hem te Parijs te onderhouden.

BLONDEL heeft de aanmatiging van de Roomse stoel, de valse decretalen en de sibillynse orakels bestreden. Zijn goede trouw was even groot als zijn geleerdheid. Slechts enkele oude Hugenoten berispten in hem, dat hij de legende van de Pausin JOHANNA, waaraan zij zeer gehecht waren, had tegengesproken.

SAMUEL BOCHART (1599-1665) was predikant te Caen, waar hij de achting van alle weldenkenden genoot. BAYLE zegt van hem: "Hij is één van de geleerdste mensen van de wereld geweest. En toch was zijn geleerdheid, hoe groot ook, zijn voornaamste hoedanigheid niet, want zijn zedigheid was nog veel achtenswaardiger dan al zijn geleerdheid. Het kan ook van hem gezegd werden, dat hij zijn roem met de meeste eenvoudigheid heeft genoten."

BOCHART heeft zich een onsterfelijke naam verworven door zijn *Phaleg*, zijn *Canaan* en zijn *Hierozoïcon*; drie werken waarvan het één handelt over de verspreiding van de eerste volken en de beide andere over de plaatsen en dieren waarvan in de Bijbel gesproken wordt. Deze geschriften zijn nog klassiek over deze onderwerpen. De Duitse geleerde MICHAELIS die een eeuw later leefde, heeft veel aan de werken van BOCHART ontleend en zijn *Hierozoïcon* is in 1793 door de hoogleraar ROZENMÜLLER opnieuw uitgegeven.

Bijna al de predikanten van Charenton of van Parijs (want zij woonden in deze laatste stad) waren geleerde theologanten en tegelijk uitmuntende predikanten.

MICHAEL te FAUCHEUR gestorven 1659, heeft enige delen met leerredenen nagelaten die zeer verdienen nog gelezen te worden. Van hem is ook een verhandeling over de *voordracht van de redenaar*, welke toegeschreven werd aan CONRART, secretaris van de Franse academie. De tweede nationale Synode van Charenton bracht bijzondere dank aan LE FAUCHEUR voor zijn antwoord aan de Kardinaal DUPERRON over de leer van het Avondmaal en liet dit werk op kosten van de kerken drukken.

JAN MESTREZAT (1592-1657) was slechts achttien jaren oud, toen hem de leerstoel van de wijsbegeerte werd aangeboden en had nauwelijks zijn godgeleerde studies geëindigd, toen hij als predikant te Charenton werd benoemd.

Hij beschaamde eens een Jezuïet, ten aanhore van de Regentes ANNA van Oostenrijk, en de vorstin was zo verbaasd over de kracht van zijn redenen, dat zij bevel gaf om de inhoud van dit gesprek niet te drukken.

Bij gelegenheid van een gehoor, hem door LODEWIJK XIII verleend, vroeg hem de kardinaal RICHELIEU onder andere, waarom de Hervormden predikanten uit het buitenland beriepen. "Het was te wensen," antwoordde MESTREZAT, "dat de

menigte van Italiaanse monniken, die in Frankrijk zijn, zoveel ijver hadden voor Uwe Majesteit, als deze vreemde predikanten, die geen ander opperhoofd erkennen dan de koning." Bij deze woorden antwoordde de kardinaal RICHELIEU, terwijl hij hem op de schouder tikte: "Ziedaar de stoutmoedigste leraar van Frankrijk."

De verhandelingen van MESTREZAT over de Schrift en over de kerk, doen in hem één van de schranderste leraars van de Hervormden kennen. Zijn leerredenen, die altijd met vrucht werden gehoord, schitterden vooral door de juistheid en de diepte van zijn redenering.

CHARLES DRELINCOURT (1595--1669) was het model van de ware leraar. Zijn leven was een leven van geloof en van gebed, van de liefde en van de zelfopoffering. Hij gebruikte de dag om zijn gemeente te bezoeken, en bleef 's nachts laat op, om te overdenken en te schrijven. Op de 27 oktober 1669 predikte hij nog in de kerk te Charonton en de volgende zondag was hij reeds niet meer. Men zou op hem kunnen toepassen het woord, dat hij een leraar in de mond legde, — in zijn *visites charitables*: "Ik heb lang geleefd en lange tijd gepredikt, maar ik ben niet moe een zo goede Meester en een zo milde Heere te dienen."

De tijdgenoten van DRELINCOURT komen daarin overeen dat er nooit te CHARENTON een leraar was, die zo goed de kunst verstond om de verdoolden terug te brengen, de zwakken te versterken, de leeuwen op te wekken en de armen te vertroosten.

Zijne stichtelijke werken en strijdschriften zijn in een zo algemeen verstaanbare toon, dat zij bijna in alle huizen in zijn tijd gelezen werden en dat enkelen daarvan nog in onze tijd voortleven.

Wij hebben reeds gezien, dat de zogenaamde bekeerders geen groter vijand hadden dan hem en dat hij de eenvoudigen en ongeletterden door zijn *kort begrip van de geschilpunten* krachtig had gewapend tegen hun drogredenen. De andere werken van DRELINCOURT, die meest herdrukt zijn, zijn de *voorbereiding voor het heilig Avondmaal*, *de liefdebezoeken* en de *vertroostingen tegen de dood*. Dit laatste boek werd in bijna alle talen van Europa vertaald en er zijn daarvan meer dan vijftig uitgaven verschenen.

DRELINCOURT vond voor zichzelf troost in de redenen waarmee hij anderen vertroostte. Eén van zijn vrienden: "Ik bid God dat Hij uw ziekbed in een rustplaats van de gezonden verandere. De plaats van gezondheid en rust antwoordde hij, zal ik in de hemel vinden."

JAN DAILLÉ (1595-1670) van dezelfde leeftijd als DRELINCOURT, was lange tijd de ambtgenoot van deze te Parijs en volgde hem spoedig in het graf. Hij was niet minder vroom, voorzichtig en behoedzaam, en zonder ooit in zijn overtuiging te wankelen of in zijn plicht te kort te komen wist hij zich de algemene achting te verwerven. Toen hij nog jong was werd hij opgevoed in het huis van DUPLESSISMORNAY. Vervolgens reisde hij in de voornaamste landen van Europa, en toonde al vroeg een groot en rijp verstand. Zijn eerste werk was een meesterstuk, een verhandeling over het *gebruik van de kerkvaders*. Hij geeft daar

aan deze eerwaardige leraars, de eer die hun toekomt, zonder iets te kort te doen aan het oppergezag dat hij alleen aan de Bijbel toekent.

Zijn *verdediging van de Hervormde kerken* is stout zonder beledigend te zijn. Waarheid en liefde gaan daarin hand aan hand. De schrijver stelde zich voor te antwoorden op de bedenkingen van hen, die de Hervormden beschuldigden, de katholieke eenheid te hebben verbroken; en ofschoon hij erkende dat verdeeldheid een groot kwaad is, beweert hij, dat er gevallen zijn, waarin zij als een eerste plicht moet worden beschouwd.

De levensbeschrijver van DAILLÉ heeft ons belangrijke bijzonderheden medegedeeld over zijn wijze van leven en werken. Zijn boeken en zijn studies waren zijn voornaamste uitspanning en vermaken. Daarin vond hij rust en genoegen beide, terwijl hij uitrustte van zijn werk, en hij zocht daarin verademing na de moeilijke bezigheden aan zijn betrekking verbonden. Hij was bij uitnemendheid werkzaam en daar hij 's morgens zeer vroeg opstond, had hij vijf of zes uren voor zich vrij. Het is daarom niet te verwonderen, dat hij tijd gevonden heeft om in zijn leven zoveel op te zamelen, want hij wist overal gebruik van te maken, en las geen enkel boek, hoe slecht het ook zijn mocht, waarvan hij geen uittreksel maakte en zich ter rechter tijd en plaats wist te bedienen.

Omtrent het jaar 1660 traden enige jonge, maar zeer verdienstelijke leraars op, als DUBOSC, LARROQUE, ANCILLON. en CLAUDE.

PIETER DUBOSC, in 1623 te Baijeux geboren, werd voor de voornaamste prediker van de Hervormden in de 17e eeuw gehouden. ELIE BENOIT schrijft van hem: "Van hem kan zonder vleierij gezegd worden, dat hij al de gaven bezat die een christenredenaar van node zijn. Zijn geest was verlicht door de kennis van de schone letteren. Hij was een goed wijsgeer, een deugdelijk godgeleerde en oordeelkundig beoordeelaar. Hij was zeer welgemaakt, had een aangename en krachtige stem en zijn gebaren waren zeer juist. (Tom. IV, p. 99)."

De gemeente van Charenton deed in 1658 veel moeite om hem naar Parijs te roepen. De Maarschalk VAN TURENNE, de Markies DE LA FORCE en andere beroemde mannen, voegden daarbij hun pogingen. Maar DUBOSC weigerde de gemeente van Caen te verlaten, want zijn stelregel was, dat men zijn gemeente met geen goed geweten verlaten kan, dan, nadat men haar uitdrukkelijke toestemming heeft verkregen. Toen in 1670, dit beroep werd herhaald, ging de Aartsbisschop van Parijs driemalen in dezelfde week naar de Koning, om de benoeming van DUBOSC te beletten. Het scheen wel dat de welsprekendheid van BOURDALOUE en van BOSUET hem niet voldoende was om de zaak van het katholicisme te ondersteunen.

De Jezuïeten in Normandië, door zijn grote roem gegriefd, beschuldigden DUBOSC, dat hij zich van beledigende uitdrukkingen over hun geloofsbelijdenis had bediend, en deden hem in 1664 naar Chalons verbannen. Maar hij bleef daar slechts weinige maanden, ten gevolge van de goede pogingen door enige vermogende beschermers in het werk gesteld.

DUBOSC werd meer dan eens door de verdrukte kerken naar LODEWIJK XIV gezonden. In 1668 werd hem opgedragen om de handhaving van de kamers, bij het edict bepaald, te verzoeken. Bij de aanvang van de rede van DUBOSC scheen LODEWIJK XIV afgetrokken. Maar langzamerhand begon hij te luisteren en daarna tekenen van goedkeuring te geven. Het gelaat, de stem, de ernstige en natuurlijke houding, de welsprekende woorden van de redenaar, overwonnen al de afkeer die men hem tegen de ketterse leraars had ingeboezemd. “Mevrouw,” zo sprak hij tot de Koningin na het gehoor, “ik heb daar de beste spreker uit mijn koninkrijk ontmoet.” En zich tot zijn hovelingen wendende, zei hij: “inderdaad, ik heb nooit zo horen spreken.” DUBOSC door de herroeping van het edict van Nantes verjaagd, stierf in 1602 in ballingschap.

MATTHIEU DE LARROQUE (1619-1684) had het geluk dat zijn gemeente hem de ogen sloot, de avond voor het bevel tot verbanning. Ook hij was in 1669 als leraar te Charenton beroepen, maar de Koning verbood aan deze roeping gevolg te geven, ondanks het aanhouden van de algemene afgevaardigden RUVIGNY. Andere kerken, zoals van Vitré, Saumur, Montauban en Bordeaux betwistten elkaar het voorrecht om een man van zo grote kennis en verdienste te bezitten. LARROQUE schreef een *geschiedenis van het Avondmaal*, die niet weinig toebracht om de juichtoon te matigen, die door de tegenstanders te Port-Royal word aangeheven.

DAVID ANCILLON (1617-1692) was zeer ver in de godgeleerde wetenschappen, maar heeft weinig geschreven. Hij werd het eerst geroepen om de dienst waar te nemen in de kerk te Meaux, en verwierf zich aldaar aller toegenegenheid. Zijn zoon zegt van hem: “Wat hem aller hart deed winnen was zijn leven, waarin niets te berispen viel, en zijn vroomheid zonder trotsheid. De minste van zijn vrienden ondervond niet minder dan anderen zijn zorg. Hij bewees aan allen zijn goede diensten, zonder dat verschil van godsdienst enigen invloed uitoefende op zijn gedrag. Hij wist de Roomse geestelijken in zijn kerspel te bedwingen en tot zachtmoedigheid te stemmen en leefde met hen in de beste verstandhouding. Langs deze weg bewaarde hij vrede en eensgezindheid onder al de inwoners!”

Zijn prediking schijnt een bijzondere aantrekkelijkheid gehad te hebben. Hij besteedde grote zorg aan het overdenken en samenstellen van zijn leerredenen. Slechts één is in het licht verschenen onder den titel van: *De tranen van de Heilige Paulus*. ANCILLON was gewoon te zeggen: “Dat men zijn gehoor al zeer weinig achtte wanneer men de moeite niet nam zich voor te bereiden als men voor hetzelve zou optreden, en dat dit even zo onwellevend was, als wanneer iemand op een feestdag met een slaapmuts en een kamerjapon verscheen.”

Tijdens de herroeping was hij leraar te Metz. Toen hij met zijn drie ambtgenoten het schip beklom, dat hem buiten zijn vaderland moest brengen, stonden al de gelovigen op de oever geschaard en vergezelden hem zo lang mogelijk met hun tranen en zuchten. Vele volgden hem in de ballingschap. En DAVID ANCILLON, die door de Keurvorst van Brandenburg te Berlijn zeer wel werd ontvangen, werd het hoofd van dat beroemd geslacht, dat in Duitsland zoveel eer aan de Fransen naam heeft gedaan.

JAN CLAUDE, de laatste van de uitnemende leraars van Charenton, was geboren te La Salvetat in Rouergue in 1619. Hij was een vroom man, een geleerd theologant, een bekwaam redenaar, een wijs en gematigd schrijver; hij was begaafd met een oordeel en een tegenwoordigheid van geest die hem in geen enkel ogenblik verlieten. Hij was meer dan iemand geschikt om het hoofd te bieden aan de kampvechters van de katholieke kerk, en zonder te beweren dat zijn genie gelijk was aan dat van BOSSUET, is het twijfelachtig of hij niet boven deze heeft uitgemunt door de degelijkheid van zijn kennis en de kracht van zijn redenering.

Wij zullen hem in de loop van deze geschiedenis nog dikwijls ontmoeten. Nadat hij als herder werkzaam was geweest in Languedoc, waar hij veel geestkracht aan de dag legde, werd hij in 1666 naar Charenton beroepen. Daar nam hij ongetwijfeld de eerste rang in na de dood van DRELAINCOURT en van DAILLÉ. Zijn levensbeschrijver LAFÈVRE zegt: "CLAUDE muntte vooral uit aan het hoofd van een vergadering. Als zodanig heeft hij zich gedurende vele jaren verdienstelijk gemaakt in het consistorie van Charenton, en muntte hij ook uit in meer dan een synode van de France, waarin hij voorzitter was. Wanneer in de Synode zaken werden voorgedragen, die in zichzelf ingewikkeld waren en nog duisterder werden door de nevel, waarmede de onwetendheid of de slinkse wegen van de partijen haar omgaven, dan bezat CLAUDE het talent om die zo juist te onderscheiden, dat hij in één ogenblik de ganse chaos ontward had."

Het zou gemakkelijk zijn geweest de lijst van de leraars en geleerden, die onder de Franse Hervormden in de 17e eeuw naam maakten, te vergroten. De meesten gingen vooraf aan de grote verdedigers van het Katholicisme: ARNAULD, NICÓLE, BOSSUET en zijn enigermate de oorzaak geweest, dat deze optraden. Jammer dat zulke veelbelovende studies door de vervolging zijn onderdrukt. Waarom, zo vragen wij, moesten die mensen, die met een zo vaste hand de last vervulden, hun door CALVIJN en BEZA nagelaten, hun pennen verbrijzelen op de jammerlijk verstrooide stenen van hun tempels en hogescholen? Het was een schande voor de kerk van Rome en een ongeluk voor Frankrijk.

XII.

Zending van katholieke en Hervormde commissarissen in de provincies. — Hatelijke maatregelen. — Listige geschriften van de Jezuïeten. — Verklaring van 1663 tegen de weder-afvalligen. — Andere bevelschriften. — Uitsluiting van de openbare bedieningen. — Braafheid van de Hervormden in de betrekking van financiers. — Kinderachtige plagerijen. — Algemene verklaring. — Eerste uitwerking. — Verbod van emigratie. — Afzwering van Turenne.

Wij hervatten de loop van de gebeurtenissen. Het is een donker en droevig toneel dat ons wacht; wij mogen trachten de trekken enigszins te verzachten, maar wij mogen ze niet uitwissen: de geschiedenis heeft haar rechten. Wij zullen daarin zien, dat de onverdraagzaamheid als het ware op een hellend vlak plaatst en dat ieder, die de voet er op zet van de ene onbillijkheid tot de andere, van geweld tot geweld wordt voortgesleept en tot de vreselijkste uitersten vervalt. Een les, die ook voor onze tijd misschien niet geheel overbodig is.

MAZARIN stierf in 1661 en zijn dood was een groot verlies voor de Hervormden. Wel was hij hun vriend niet, en boezemde hij hun weinig vertrouwen in, maar de kardinaal gebruikte liever list dan geweld, en daar zijn buitenlandse politiek geheel op de Protestantse mogendheden was gebouwd durfde hij geen al te zwaar juk aan de Franse Calvinisten opleggen.

Na zijn dood wilde LODEWIJK XIV zelf regeren en de vervolgingen namen toe. Wel was deze vorst van nature niet wreed, en zo hij het al geweest ware, hij zou zich ingehouden hebben uit eerbied voor zijn eigen grootheid, maar hij was opgevoed in bittere haat jegens de Hugenoten; nog andere redenen, die wij later zullen verklaren, vermeerderden de kracht van de vooroordelen uit zijn kindsheid en het was een hoofddenkbeeld van zijn regering, om de ketterij uit te roeien. Heeft hij ook verschillende middelen gebruikt en wankelde hij ook of hij de weg van overtuiging of van onderdrukking bewandelen wilde; scheen hij ook soms op hetgeen hij gedaan had, terug te willen komen, en het voltooien van de grote onderneming tot betere tijden te verschuiven; onder al dat wankelen, en ondanks al dat uitstel bleef zijn doel onveranderd.

In 1661 werden commissarissen benoemd om in iedere provincie te onderzoeken naar de ware of verdichte overtredingen tegen het edict van Nantes, en de vrede tussen de beide gezindheden te herstellen. Eén van deze beide commissarissen was Katholiek, de andere een Calvinist. Deze maatregel ware goed geweest, indien de afgevaardigden dezelfde rechten hadden genoten en indien het gezag, dat in het hoogste ressort uitspraak doen moest, beiden op gelijke wijze had behandeld. Maar juist het tegenovergestelde had plaats, en hetgeen voor de Hervormden een waarborg had moeten zijn, werd voor hen een nieuwe oorzaak van woeling en onrust.

De Katholieke commissaris, voor iedere landstreek aangewezen, was gewoonlijk een man van gewicht, die zitting had in een parlement of in de koninklijke raad, en bekend stond voor zijn onbepaalde gehechtheid aan de belangen van de Roomse kerk. De Calvinistische commissaris daarentegen was, behoudens enkele uitzonderingen, die gedurig zeldzamer werden, of een arm edelman, die geen verstand van zaken had, of één of ander ijverzuchtige, in het geheim aan het hof verkocht en door de intendanten, soms zelfs door de bisschoppen opzettelijk aangewezen om zijn zaak te verraden. De één werd gerugsteund door het gezag van een godsdienst van Staat; de andere bukte onder de krachteloosheid van een godsdienst, die ternauwernood werd geduld. De één sprak op hoge toon in naam van de koning; de andere sprak nederig in naam van arme onderdrukten, wier angsten hij deelde.

De commissarissen moesten in de betwiste plaatsen het recht van godsdienstoefening bekrachtigen. Maar vele kerken bezaten geen echte bescheiden, of omdat zij nooit gedacht hadden daaraan behoefte te zullen hebben, of omdat zij die verloren hadden in de godsdienst-oorlogen. Zij konden zich alleen beroepen op het daadwerkelijk bezit of op een bekendheid bij overlevering. Vandaar talloze haarkloverijen. De gemachtigden van de geestelijkheid, die in deze strijd moesten tussenbeide komen, zochten alles te overweldigen en, wanneer de beide commissarissen oneens waren, moest de zaak beoordeeld worden óf door een raad, die de Hugenoten in enge banden wilde knellen, óf door de gezagvoerders, die er

slechts op uit waren om hun hof aan LODEWIJK XIV te maken. Wij zouden gehele boekdelen kunnen vullen, indien wij wilden optellen al de plaatsen waar de godsdienstoefening werd verboden; de tempels die gesloopt, de scholen die gesloten, de liefdadige instellingen die ten behoeve van de Katholieken verbeurd verklaard werden; indien wij al de schreeuwende onrechtvaardigheden wilden opnoemen, door bijzondere personen ondervonden, wanneer hun rechten slechts enigszins konden worden betwist.

Enige Jezuïeten en anderen gaven uitvoerige geschriften in het licht, die onder de schijn van het edict van Nantes te verklaren, hetzelve stuk voor stuk vernietigden. Naarmate zij meer behendigheid bezaten om nieuwe drogredenen tegen de uitvoering van de wet te bedenken, meenden zij zich verdienstelijker te maken omtrent hun kerk. De priester SOULIER, uitgever van een *verklaring van het edict van Nantes*, komt openhartig er voor uit in zijn opdracht aan de bisschoppen: "Ik zal mij zeer gelukkig achten," zegt hij, "indien ik de ijver kan schragen, waarmede u dagelijks werkzaam bent, naar het voorbeeld van de grootste van alle koningen, om de ketterij uit te roeien." Al deze verklaringen moesten willens of onwillens tot een gehele vernietiging leiden.

Deze geschriften werden gezonden aan de raad, aan de parlementen, aan de procureurs-generaal en aan de intendanten, die, zonder juist de gehele inhoud goed te keuren, uit dit groot arsenaal van de Jezuïetenschool hun wapens ontleenden, en die zich daarvan bedienden zo dikwijls zij dit gevoegelijk konden doen.

In 1663 verkreeg de geestelijkheid op het aanhouden van haar algemene vergadering, een verklaring tegen de *weder-afvalligen*, dat is tegen hen, die tot de Hervormde belijdenis terugkeerden, nadat zij die eerst hadden afgezworen. In de aanhef daarvan werd gezegd, dat deze lieden geen aanspraak meer konden maken op de voorrechten van het edict van Nantes, omdat zij daarvan afstand hadden gedaan, en dat zij terugkerende tot de ketterij, zich schuldig hadden gemaakt aan de vreselijke misdaad van ontheiliging van de heilige mysteries van de Katholieke godsdienst. Voorts werd daarbij tegen hen de straf van eeuwigdurende verbanning uitgesproken. RULHIÈRES en andere geschiedschrijvers beschouwen deze verklaring als de eerste rechtstreekse aanval tegen het edict van Nantes en als de eerste beslissende stap tot de herroeping.

Men vond in die tijd een zeker soort van mensen, die van de Hervormde tot de katholieke belijdenis overgingen, zonder recht te weten wat zij deden en zonder het ernstig voornemen om daarbij te blijven. Sommigen bezweken voor bedreigingen, anderen in de verleiding van het ogenblik, anderen gaven toe aan een natuurlijke zwakheid of veranderlijkheid. Het was een grote fout, dat dezen zo gemakkelijk in de Roomse kerk werden opgenomen, gelijk dan ook sommige Janseniste bisschoppen, die meer angstvallig waren dan de anderen, zich daarover beklaagden. De tweede fout was, dat men hen door geweld in de kerk wilde houden.

Men ging verder en was er zelfs op uit om weer afvalligen te maken. Wanneer iemand gedurende drie of vier zondagen de mis bijwoonde, or in gemengd huwelijk de priesterlijke zegen vroeg, of aan een Katholiek in vertrouwen zei, dat hij enigszins tot zijn godsdienst overhelde, werd dit beschouwd als een daad van

overgang, ja zelfs een gissing, een schijn, een horen-zeggen of enige geneigdheid tot afzwering, al was dit ook vijftien of twintig jaren geleden, werd daarvoor gehouden, en wanneer dan de zogenaamd bekeerde de voet weer zette in een ketterse tempel, werd hij voor de rechtbank gebracht als een weder-afvallige.

De gevolgen hiervan waren allerlei misvattingen en grote beroeringen, die een nieuwe verklaring nodig maakten. Zij werd dan ook in 1664 gegeven en verklaarde al de rechtsgedingen over dit onderwerp aangevangen, voor nietig. Maar de wet was slechts opgeschort; enige tijd daarna kwam zij weer tevoorschijn maar nu veel wreder en strenger.

In de maand mei 1665 werden de pastoors en in het algemeen de geestelijken van de Roomse kerk, door een bevelschrift van de raad gemachtigd, om met een overheidspersoon de woningen van de kranken binnen te treden, en hun te vragen of zij in de ketterij sterven wilden of zich tot de ware godsdienst bekeren. Wij kunnen ons gemakkelijk voorstellen welke tonelen van droefheid en ergernis daarvan het gevolg waren, wanneer de priester dweepziek en de overheidspersoon inschikkelijk was. Buiten de Roomse Kerk was er geen vrede in leven of sterven te vinden.

Ook het ouderlijk gezag werd ernstig aangerand. Wij spreken niet eens van de kinderroof, die op vele plaatsen werd gepleegd en met volkomen straffeloosheid herhaald. Want bij een besluit van 24 oktober 1665 werd verklaard, dat de kinderen ook de Katholieke godsdienst konden aannemen, de jongens op hun zestiende en de meisjes op haar twaalfde jaar, terwijl de ouders gedwongen werden hun een kostgeld te verzekeren om ze buitenshuis te laten onderhouden.

De Hervormden beklaagden zich hevig over deze wet; maar wat het vreemdste was, ook de bisschoppen en de commissarissen van de geestelijkheid beklaagden zich daarover. Zij verklaarden aan de kanselier, dat hun geweten hun niet toeliet, zo grote macht aan ketterse vaders te laten en dat, daar de kinderen verantwoordelijk waren voor hun daden voor hun veertiende of twaalfde jaar, men het recht hebben moest, hen in de ware kerk op te nemen zodra zij hun verlangen daartoe te kennen gaven. De kanselier onderhield zich enige tijd met hen voor de vorm, maar zei hen bij het afscheid nemen: “De koning heeft zijn plicht gedaan, u zult de uwe doen.”

Er waren inderdaad vele kinderen, die vóór de vereiste leeftijd hun geloof kwamen afzweren, en wanneer de ouders de zaak voor de rechter brachten, bewezen de advokaten-generaal, dat er een groot onderscheid was tussen het opwekken of *verleiden* van de kinderen om van godsdienst te veranderen, en hun de armen te openen, wanneer zij uit eigen beweging, door een hemelse ingeving gedreven, zich aanmeldden. Enige jaren later werd deze aanslag op het heiligste recht van de huisgezinnen door een wet, waarvan wij spreken zullen, bekrachtigd.

De bepalingen tegen de godslasteraars, in het bijzonder tegen hen, die beschuldigd werden de eer, de zuiverheid en de heiligheid van de maagd MARIA te schenden, werden bevestigd. Zij gaven aanleiding tot een menigte van vervolgingen, even buitensporig als wreed. De leerredenen van de predikanten werden afgeluisterd door spionnen, in dienst van de Jezuïeten, en wanneer daarin enige hevige

uitdrukkingen tegen de leerstellingen van het katholicisme voorkwamen, werden de predikanten voor de rechtbanken gedaagd en beschuldigd van godslastering. Vele bijzondere personen werden op dezelfde wijze behandeld, en het gebeurde niet zelden dat Katholieken, die tegen Hervormden in rechten handelden deze van enige godslasteringen beschuldigden, om zich gemakkelijker van hun partij te kunnen ontdoen. Het werd aan de Hervormden gedurig moeilijker gemaakt om in openbare betrekkingen geplaatst te worden. In het begin werden zij slechts van de hoogste bedieningen uitgesloten; vervolgens ontzegde men hun de toegang tot de middelmatigen en eindelijk kwam het zo ver, dat zij ook van de kleinsten verstoken bleven, behalve in die steden en kantons, waar zij de meerderheid hadden. In vele provincies werd zelfs de belijdenis van het Katholieke geloof geëist van eenvoudige handwerkslieden om in enig gilde te worden opgenomen.

Allen, tot zelfs de vereniging van de weefsters, bewezen aan de raad, dat haar gilde, ingesteld door de Heilige LODEWIJK, geen ketters kon opnemen, welke verklaring, (wonderlijk gedenkteken van dwaasheid) ten strengste bevestigd werd, door een besluit 21 augustus 1665. Het verdient opmerking, dat deze weefsters in haar gilde vele verdachte vrouwen telden, waarover zij zich niet beklaagden en dat zij zich meer bekommerden over de ketterij dan over de onzedelijkheid. Trouwens het voorbeeld hiervan was haar gegeven door de priesters, door het hof en vooral door LODEWIJK XIV.

COLBERT bleef intussen voortgaan om de Hervormden te gebruiken in financiële bedieningen. Onder het ministerie Mazarin werd een Duits protestant, BARTHELEMY HERWARD benoemd tot intendant van financien ondanks de tegenstand van de commissarissen van de geestelijkheid, die hun protest aan de kanselier op wettige wijze liet betekenen. HERWARD werd vervolgens Controleur-Generaal. ELIE BENOIT zegt: “zijn medebelijders deelden in de gunst die hij genoot; de financiën werden de toevlucht van de Hervormden aan wie andere bedieningen geweigerd werden Zij traden in allerlei betrekkingen op en maakten zich zo onmisbaar in zaken hiertoe behorende, dat FOUQUET en COLBERT hen niet konden missen en gedwongen waren hen te behouden, als lieden van beproefde trouw en van erkende bekwaamheid. (T. 3. p. 139).”

COLBERT verliet zich geheel op hun zucht tot orde, hun spaarzaamheid en hun braafheid, en bekommerde zich weinig om de godsdienst, wanneer hij slechts eerlijke lieden in zijn dienst had. RULHIÈRES maakt in dit opzicht een belangrijke aanmerking in zijn *Eclaircissements historiques*, dat namelijk de financiers toen voor het eerst in de algemene achting deelden, en dat zij noch door MOLIERE, noch door LA FONTAINE, noch door BOILEAU werden aangevallen. RULHIÈRES voegt er bij: “dit stilzwijgen van de hekeldichters over de financiers, gedurende de jaren waarin de meeste bedieningen van die aard door protestanten werden vervuld, strekt hun tot de grootste eer. (T. I. p. 175).”

Anderen die niet tot de staatsdienst noch zelfs tot stedelijke bedieningen hadden kunnen geraken, hadden zich toegelegd op kunsten en handwerken, op landbouw en nijverheid. Het was voor hun een nieuwe aanbeveling in de bescherming van COLBERT. Maar ook deze grote staatsman moest eindelijk ook aan de wil van zijn meester toegeven, want onder LODEWIJK XIV ontsloeg zelfs het genie niet van de plicht om hoveling te zijn.

Behalve de gewelddadigheden van de raad en de rechtbanken, hadden de Hervormden nog de kinderachtige plagerijen en bespottelijke kleingeestigheden te verduren, waarvan de onverdraagzaamheid zich nooit onthouden kan. Zo werd hun b.v. verboden om te water of te land, in hun werkplaatsen of aan de deur van hun woningen psalmen te zingen. Wanneer een processie voorbij hun kerken kwam terwijl zij zongen, moesten zij ophouden. Zij mochten niet anders begraven dan met het krieken van de dag of bij het begin van de nacht, en niet meer dan tien personen mochten bij de begrafenis tegenwoordig zijn, behalve te Castres, te Montauban, te Nismes en in de steden van gelijke rang, alwaar de tegenwoordigheid van dertig personen werd toegelaten. De Hervormden mochten geen huwelijk sluiten dan op de tijden door de regels van de Katholieke kerk bepaald; en de huwelijksoptocht mocht, met in begrip van de ouders, niet meer dan twaalf personen tellen, als zij door de straten ging.

Aan de meer gegoede kerken werd verboden bijdragen te leveren ten einde de arme kerken van leraars te voorzien. Het werd voor misdaad geacht, wanneer een kerkenraad de censuur uitsprak tegen hen die hun kinderen plaatsten in de scholen van de Jezuïeten. De predikanten verloren het recht om de titel van doctor van de godgeleerdheid aan te nemen, en de Koning verbood hen, op straffe van een boete van 300 livres, het priesterkleed te dragen buiten hun kerken. In de hospitalen konden zij slechts fluisterend spreken en bidden, uit vrees van de oren van de Katholieken te beledigen.

Ondanks dit alles verklaarde de Bisschop D'UZES, de redenaar van de algemene vergadering van de geestelijkheid in 1665, aan de Koning, dat men met meer ijver moest werkzaam zijn om (het zijn zijn eigene woorden) *het afschuwelijk monster van de ketterij geheel te vernielen*. Hij eiste daarenboven dat de vrijheid van geweten aan de Katholieken zou ontnomen worden, dat is te zeggen, dat het aan niemand zou vrijstaan, de Roomse kerk te verlaten; onder bijvoeging, dat twee en twintig diocesen in Languedoc dit van de staten van hun provincies hadden gevraagd, en dat al de diocesen van het koninkrijk bereid waren deze verklaring met hun bloed te ondertekenen.

De raad echter moest zich nog enig middel voorbehouden en weigerde daarom. Maar in het volgende jaar werd een geduchte akte opgemaakt, waarbij in de vorm van een algemene wet al de besluiten worden bevestigd, die in bijzondere gevallen door gerechtshoven waren genomen. In de inleiding van deze wet werd gezegd, dat zij gegeven was op verzoek van de vergadering van de geestelijkheid. Zij bestond uit negen en vijftig artikelen, die allen de strekking hadden om de vrijheden te verkorten, welke bij het edikt van Nantes eeuwigdurend en onherroepelijk waren verklaard.

Van dit tijdperk dagtekent de eerste emigratie. De Hervormden vreesden geen recht of rust op hun geboortegrond te zullen vinden en verkozen de smarten van de ballingschap boven die van de vervolging.

De Protestantse mogendheden in Europa begonnen nu zich de zaak aan te trekken. De Keurvorst van Brandenburg, één van de trouwste en nuttigste bondgenoten van LODEWIJK XIV, schreef hem ten gunste van de Hervormden. De Koning antwoordde, dat hij hen liet leven in gelijkheid met zijn overige onderdanen. "Ik

ben daartoe verplicht," zei hij, "door mijn koninklijk woord en door de dankbaarheid voor de proeven van getrouwheid, die zij mij gegeven hebben, gedurende de laatste beroeringen (la Fronde), toen zij de wapenen hebben opgevat in mijn dienst." Maar dit alles was slechts staatkundige woordenstrijd, waardoor niemand zich liet misleiden. Ook Engeland en Zweden, welker onzijdigheid na de vrede van Aken aan LODEWIJK XIV nodig was, toonden hun bekommering over het lot van de Hervormden in Frankrijk.

De emigratie hield niet op en al deze omstandigheden drongen de raad om in 1669 een soort van herroeping te geven van de voorgaande besluiten. Negen artikelen van de verklaring van 1666 werden ingetrokken en een en twintig anderen verzacht. Het was wel een halve rechtvaardigheid, maar toch achtten de arme onderdrukten zich reeds gelukkig.

Korte tijd daarna verscheen het beruchte edict, waarbij op straffe van verbeurdverklaring van lijf en goederen, aan de onderdanen van de Koning verboden werd, zich zonder uitdrukkelijke toestemming in vreemde landen te vestigen, en inzonderheid om daar dienst te nemen als matroos of als scheepstimmerman. Door deze wet werden alle Fransen in hun oude vrijheden aangerand, maar zij werd slechts toegepast op hen die om redenen van godsdienst uitweken.

In 1669 zwoer de Maarschalk VAN TURENNE af. Deze bekering was een zaak van algemeen belang. TURENNE had al de verzoekingen van MAZARIN en van LODEWIJK XIV weerstaan; hij had zich zelfs niet laten verblinden door het aanbod om Connetable te worden. Eensklaps veranderde hij toen niemand er meer aan dacht, en men heeft nooit recht geweten waarom.

Sommige Katholieke schrijvers beweren, dat hij gewonnen werd door een geschrift van BOSSUET, bevattende een *uitlegging van de leer van de Katholieke kerk*, een boek zeer geregeld en met verwonderlijke bekwaamheid geschreven, waarin de schrijver de grootste dwalingen van het Katholicisme wist te bedekken met de kunstgrepen van zijn geleerde stijl. Het is niet onmogelijk, dat de oude krijgsman de zaken niet van nabij heeft bezien, en dat zijn weinige bekendheid met de geschilpunten hem voor de spitsvondigheden van de godgeleerden deed bezwijken.

Hervormde geschiedschrijvers verklaren de zaak geheel anders. Zij verhalen, dat TURENNE, die altijd onverschillig was voor de godsdienst, terug gehouden was door zijn vrouw en zijn zusters, de dames DE DURAS en DE LA TREMOILLE, die zeer ijverig waren voor het Hervormde geloof; maar dat hij, toen hij alleen overbleef en zich aan minnarijen overgaf, die met de ernst van het geloof moeilijk te verenigen waren, plaats had gegeven aan het woord van BOSSUET.

Wij moeten hier ook opmerken, dat het grootste gedeelte van de adel van het hof, de families van BOUILLON, van CHATILLON, van ROHAN, van SULLY en van LA TREMOILLE, volgens de wil van de Koning van tijd tot tijd in de Katholieke kerk waren teruggekeerd. Ook bij dezen had onzedelijkheid de afzwering voorbereid, want zij stonden daarin niet achter bij de overige

hovelingen, naar het getuigenis van TALLEMANT DES BÉAUX, die zelf een Calvinist van geboorte was.

Onder de belangrijke personen die aan de Hervorming getrouw gebleven waren, verdienen genoemd te worden de Graaf VAN SCHOMBERG, die het opperbevel over de legers had gevoerd; de Hertog van LA FORCE en zijn huis; een jongere tak van het huis LA ROCHEFOUCAULT. Onderscheiden afstammelingen van DUPLESSIS-MORNAY; de markiezen van Ruvigny, waarvan een gevolmachtigd minister te Londen was en de ander algemeen afgevaardigde van de kerken. De mindere adel in de provincies had zich beter gehouden dan de grote heren. In Languedoc, GuyenneQuercy, Saintonge, Poitou en Normandië, waren nog duizenden edellieden aan het geloof van hun vaderen gehecht en die ter beloning van hun goede diensten aan de Koning, in zijn leger of op zijn vloot bewezen, niet anders vroegen dan een weinig recht en bescherming.

XIII.

Nieuwe plannen van vereniging. — IJdelheid van deze pogingen. — De Jansenisten en de Jezuïeten. — Verschil in hun plannen. — Talrijke en onbillijke bevelschriften. — Strijd. — Geschriften van Arnauld en Nicole en antwoorden van de Hervormden. — Het boek van de verklaring. — Samenspraak tussen Bossult en Claude.

De afzwering van TURENNE gaf aanleiding, dat de plannen van vereniging, die sinds de poging van de Kardinaal DE RICHELIEU nooit geheel waren opgegeven, weer werden opgevat. De Prins DE CONTI, Gouverneur van Neder-Languedoc, die zich bij LODEWIJK XIV aangenaam wilde maken, had reeds in 1661 deze poging hervat. Maar de provinciale synode van Nismes had hem in de onbeschaafde stijl van het tijdperk geantwoord, bij monde van haar voorzitter CLAUDE, dat de Hervormden zich aan voorbeeldenloze laagheid zouden schuldig maken, wanneer zij er in toestemden om het *licht met de duisternis en* CHRISTUS *met* BELIAL *te verenigen*.

Tussen 1670 en 1673 nam de zaak een ernstige wending. De Maarschalk DE TURENNE mengde zich daarin met goedkeuring van de Koning, en poogde de medewerking van de predikanten te verkrijgen. Een handlanger van het hof zocht allen op die tot de nationale synode van Charenton behoorden en slaagde er in, deels door de bedreiging van het misnoegen van de Koning, deels door de belofte, dat de vereniging op billijke gronden zou worden tot stand gebracht, om aan vele predikanten een mondelinge of schriftelijke verklaring af te dwingen, dat zij in de volgende synodale bijeenkomst de hand aan het plan zouden lenen.

Men verzekerde, dat de Koning gezind was om de dwalingen, die de Hervormden het meest hinderden, in de Katholieke kerk weg te nemen; dat de beeldendienst, het vagevuur, de gebeden voor de doden, de aanroeping van de heiligen of geheel opgeheven, of ten minste belangrijk zouden gewijzigd worden; dat enige godgeleerden, van beide zijden vrijelijk gekozen, zich zouden verstaan over de leer van het avondmaal; dat het gebruik van de beker aan het volk zou worden terug gegeven en dat de, dienst in de landtaal zou worden verricht; eindelijk, dat indien de Paus zich tegen deze verandering verzette, de Koning toch zou

voortgaan, daar hij van twee en veertig bisschoppen omtrent deze punten verzekering had en het middel wist om de overigen voor dit plan te winnen.

Dit alles was niet anders dan leugen. LODEWIJK XIV kon niet uitvoeren. wat ondergeschikte handlangers beloofden in zijn naam; en de bisschoppen die hadden geweigerd iets toe te geven bij de samenspraak van POISSY, toen de Hervorming zich krachtig uitbreidde door het gehele rijk, zouden dit nog veel minder doen voor een kleine minderheid, binnen haar tempels beperkt, zonder politieke invloed, beroofd van alle kracht om haar godsdienst uit te breiden en reeds meer dan half vernietigd.

Do verstandigen onder de Hervormden vielen niet in de strik. Zij wisten genoeg, dat Rome zich van tweeërlei zeer uiteenlopende spraken bedient: de eerste als het de ketters wil winnen, de andere als het hen onder het juk houdt. Zij wisten daarenboven, dat zo er enige schikking kwam, deze van hun zijde in een gehele onderwerping zou bestaan en gevolgd zou worden door een medelijdende vergiffenis aan de andere kant. Daarom verzette zich de nationale synode in mei 1673 te Charenton samengeroepen, tegen het nieuwe plan van vereniging, met een krachtige weigering, en de vijf predikanten die beloofd hadden het te ondersteunen, verklaarden nu plechtig dit niet te willen doen.

Gelijke pogingen hadden een gelijke uitwerking in Saintonge, Languedoc en Vivarais. Het hof en de geestelijkheid erkenden, dat er geen gegronde hoop bestond om langs deze weg de Hervormden te onderwerpen en zij moesten dus naar andere middelen omzien om de ketterij uit te roeien.

De vijanden van de Hugenoten wezen twee wegen aan, zeer verschillend in aard en uitvoering. De Jansenisten, en in het algemeen de verlichten en vromen onder de Katholieken, stelden voor om hen te bekeren door overtuiging, door goede behandelingen en goede voorbeelden, omdat zij meenden, dat het beter ware de dwalenden buiten de kerk te laten dan met geweld geveinsden daarin te brengen. De Jezuïeten en hun vrienden daarentegen zeiden, dat men zonder enig voorbehoud het gezag van de Koning en de parlementen moest gebruiken, dat men tot elke prijs tot het Katholiek geloof moest brengen, de mensen door vrees voor strafoefening dwingen en zich op deze stelregel gronden, dat indien de nieuwe Katholieken ook al weinig geloof hadden, hun kinderen zoveel te meer en hun kindskinderen nog daarenboven zouden hebben. Het hof wankelde lange tijd tussen deze twee stelregels. Daaruit laat zich haar afwisseling van zachtmoedigheid en hevigheid verklaren. Maar de raad van de Jezuïeten behaalde de zegepraal.

Nu kwamen bevelschriften, verklaringen, besluiten en andere handelingen van de raad, de één na de ander, de ketters bestormen. Het getal daarvan is zo groot, dat het zelfs onmogelijk is de hoofdinhoud daarvan te vermelden. Het werd aan de Hervormden verboden om enige schatting te heffen voor het onderhoud van hun leraren en voor de zending van dezen naar de synoden; om de verdachte rechters te weigeren, ofschoon dit recht aan alle andere Fransen was toegekend; om godsdienstige boeken te laten drukken zonder machtiging van de overheden die de Roomse godsdienst beleden; om de Katholieken te verleiden of om te kopen, namelijk hen te bekeren, en dat op straffe van een boete van duizend livres; om

hun godsdienstoefening te houden in die plaatsen of op die dagen waarin de bisschoppen hun omgangen deden; om meer dan één school en meer dan een onderwijzer in de hun aangewezen plaatsen te hebben; en om door deze onderwijzer iets anders te laten leren dan lezen, schrijven en de beginselen van de rekenkunde. Zo ging het voort. De Hervormden waren onderdrukt in hun godsdienstig geloof, in hun burgerlijke personen, in hun politieke rechten, in hun huiselijk leven, in de opvoeding van hun kinderen en de ene onbillijkheid bracht de andere voort. Het kwaad toch baart het kwaad.

Enige leraars die op de puinhopen van de onrechtvaardig gesloopte kerken, zogenaamde ongeoorloofde vergaderingen hadden gehouden, werden veroordeeld schuldbelijdenis te doen met de koord om de hals, en vervolgens uit het koninkrijk gebannen. De verwoesting breidde zich uit en werd om de onbeduidenste redenen vermenigvuldigd. De aanwijzing van een bisschop of van een ander lid van de geestelijkheid, de vitterijen van een Katholieke commissaris waren daartoe voldoende. De gelovigen van Saint-Hippolyte ondervonden zelfs, dat de beschuldiging van oneerbiedigheid, jegens een pastoor die het heilig sacrament door de straten droeg, daartoe leidde.

In Bearn waren zes en tachtig tempelen en zes en veertig kerken met vaste leraars. Ten gevolge van een rechtsgeding dat zeven jaren duurde werden deze plaatsen van godsdienstoefening tot twintig verminderd door het opwerpen van allerlei bezwaren. In de overige provincies was het bijna evenzo gelegen. Indien de raad soms met verschoning te werk ging en aan de intendanten gematigdheid voorschreef dan was dit, zoals de predikant CLAUDE onderstelt, in zijn *klachten van de Hervormden in Frankrijk*, om te doen geloven dat men recht handelde en dat de veroordeelde kerken geen gegronde rechten hadden.

Het is als het ware een verademing om te midden van deze vervolgingen te letten op de pennenstrijd die in deze zelfde tijd tussen de voornaamste leraars van de beide godsdiensten werd gevoerd. Hier tenminste werd geen stoffelijk geweld gebruikt, hier stonden de partijen gelijk en als mannen van grote verdiensten de Hervorming aanrandden, dan waren er deugdelijke en bekwame kampvechters om haar te verdedigen. De Jansenisten waren aan de strijd zo gewoon geworden, dat zij zich daarvan niet meer konden onthouden. Als door de tussenkomst van CLEMENS IX de vrede tussen hen en de Jezuïeten getroffen was, keerden zij hun wapens tegen de Hugenoten. En zij waren daarin des te vuriger, omdat men hen beschuldigde dat zij vermomde Calvinisten waren.

ARNAULD en NICOLE gaven nu het beruchte boek over de *onwankelbaarheid van de leer van het Avondmaal* (1664-1676) waarin zij zochten te bewijzen, door aanhalingen uit de kerkvaders en door getuigschriften uit het Oosten, dat het leerstuk van de wezenlijke tegenwoordigheid in alle tijden door de christenheid is aangenomen. CLAUDE antwoordde hen, dat zij de zin van de kerkvaders slecht hadden verklaard en dat de getuigschriften van arme Griekse priesters, door de gezant van Frankrijk die hen tegen de Turken beschermde gevraagd, slechts middelmatige waarde hadden. Zijn antwoord werd met buitengemeen goed gevolg bekroond; de Jezuïeten zochten zelf het te verspreiden, waarover ARNAULD zich in één van zijn brieven beklaagt, omdat zij er even zo wel op uit waren om de Jansenisten te vernederen als om de Hervormden uit te roeien.

NICOLE trad opnieuw in het strijdperk met zijn *wettige vooroordelen tegen de Calvinisten*. Zijn bewijsvoering is zeer gebrekkig. Hij beweert, dat de minste handwerksman, voor hij de Roomse kerk verliet, zich had moeten verzekeren van de echtheid van de heilige boeken, dat hij de vertalingen met het oorspronkelijke had moeten vergelijken, al de varianten onderzoeken, al de uitleggingen van de tekst toetsen, die vergelijken met de beslissingen van de concilies, in één woord, dat hij een verbazende arbeid had moeten verrichten, die zelfs de meest geoefenden nauwelijks durfden ondernemen. Zijn bewijzen zijn, gelijk men weet, door ROUSSEAU tegen het Katholicisme en het Evangelie zelf gekeerd. CLAUDE, JURIEU en PAJON hebben NICOLE beantwoord.

ARNAULD kwam zijn vriend te hulp met een geschrift, ten titel voerende: *de omverwerping van de zedeleer van* JEZUS CHRISTUS, *door de dwalingen van de Calvinisten*. Men verwonderde zich, dat een leraar, die met CALVYN overeenstemde in het leerstuk van de voorbeschikking, al zijn polemiek gebouwd had op deze gevolgtrekking, dat de genade niet ijdel kan zijn. Dit werd hem dan ook tegengeworpen, niet alleen door BRUGUIER, leraar te Nismes, maar ook door de godgeleerden van zijn eigen belijdenis.

De uitlegging van BOSSUET gaf ook aanleiding tot talrijke antwoorden. LA BASTIDE, lid van het consistorie van Charenton en DAVID NOGUIER, leraar in Languedoc, bewezen, dat de waarheid in dit geschrift ontbrak en dat de schrijver een denkbeeldig katholicisme heeft gemaakt, dat volstrekt niet naar het wezenlijke gelijkt. PIERRE JURIEU bewees dit beter dan iemand, in zijn *voorbehoedmiddel tegen de verwisseling van godsdienst*, en kwam op dezelfde zaak terug, in zijn *politiek van de geestelijkheid van Frankrijk*. "Zie hier een mens," zegt hij, "die ons in een ander land overbrengt. In deze nieuwe godsdienst dient men geen beelden en roept men geen heiligen aan; men bidt alleen tot hen zoals men de gelovigen op aarde vraagt om God voor ons te bidden. Tot hiertoe dacht ik altijd, dat de aanbidding van de Maagd en van de overige heiligen een belangrijke zaak was; het merendeel van de gelovigen schijnt het alzo te beschouwen; maar deze zeggen, dat het niets is, dat men het kan nalaten en dat het genoeg is God en JEZUS CHRISTUS aan te roepen!"

CLAUDE had een belangrijke samenkomst met BOSSUET in 1678, op aanzoek van mejuffrouw DE DURAS. De twee tegenstanders hebben de hoofdinhoud van hun samenspraak in het licht gegeven. BOSSUET had beloofd CLAUDE te laten toestemmen, dat een eenvoudig persoon, hoe onwetend hij zij, soms beter de schrift kan verstaan, dan al de concilies en de gehele kerk; een stelling die hij zelf ongerijmd had genoemd. CLAUDE antwoordde, dat de zaak niet zo eenvoudig was en dat men alvorens te vragen of een handwerksman gelijk kan hebben tegenover al de concilies en de kerk, vooraf een artikel moest weten te vinden waaromtrent de kerk en al de concilies zich standvastig waren gelijk gebleven.

Tien jaren later kwam de bisschop van Meaux op nieuw in het strijdperk met zijn *geschiedenis van de veranderingen van de Protestantse kerken*. Hij trof daarin èn de afwezenden èn de verbannenen. Wat in Holland tegen hem geschreven werd mocht in Frankrijk niet gelezen worden. Hij had dus het woord alleen, een privilegie waarover een man als BOSSUET zich had moeten schamen.

XIV.

Het jubilé van 1676. — Toenemende vroomheid van Lodewijk XIV. — Eerste opvoeding van deze vorst en zijn onwetendheid inzake de godsdienst. — Het geweten met geld omgekocht door Pellisson. — Bedriegerijen. — Nieuwe Wet tegen de afvalligen. — Mme. de Maintenon. — Systematisch plan tot uitbreiding van de Hervormden. — Buitensporigheden van het gemeen.

Het jubilé in het jaar 1676, bewerkte hij LODEWIJK XIV, wat sommige geschiedschrijvers zijn bekering nemen. Deze vorst toch had zichzelf veel te verwijten, omdat hij aan zijn hof en aan zijn koninkrijk grote ergernis had gegeven, door zijn openbaar overspel. Hij besloot, en beloofde dit ook aan zijn geestelijke leidslieden, om mevrouw de MONTESPAN niet weer te zien, maar hij had de kracht niet om zijn woord te houden. Vandaar dat ontrust geweten, die verbijsteringen van geest en hart, waarvan pater LA CHAISE, sedert een jaar tot biechtvader van de koning aangesteld, behendig gebruik maakte om tegen de ketters te strijden. De Hervormden moesten lijden voor de overtredingen van de koning en hem, door hun afzwering of door van hun ondergang, verzoenen met de God Die hij beledigd had.

Ziedaar dan de godsdienst van LODEWIJK XIV. Hij was niet vroom genoeg om zijn driften te beheersen, maar hij was bijgelovig genoeg om te onderstellen, dat hij die verzoenen kon door de ketters tot de eenheid van de Roomse kerk terug te brengen. LODEWIJK XIV had zijn eerste godsdienstige denkbeelden ontvangen van een Spaanse moeder, die zelf zeer onwetend, hem met vele kleingeestige bezwaren maar met weinig licht over christelijk loof en zedeleer had vervuld. De Jezuïeten hadden haar werk voortgezet en van hun leerling die gevoelens ingeboezemd, die tot het bereiken van hun oogmerken konden dienen.

Toen hij naderhand leerde zien hoe ze zijn opvoeding verwaarloosd had, zocht hij dit te herstellen, ten aanzien van die dingen, die het meest in verband stonden met de waardigheid en het gezag van de kroon. Maar in zaken van godsdienst bleef hij dezelfde en zijn uiterlijk leven was niet beter dan zijn geloof. De SISMONDI zegt: "hij had een recht denkbeeld van zijn plichten." Het zijn niet alleen zijn minnarijen die berisping verdienen, het is niet alleen de ergernis van haar openbaarheid; maar de grootheid waartoe hij zijn bastaardkinderen verhief en de aanhoudende vernedering, die hij zijn vrouw deed ondervinden, waren vooral beledigend voor de openbare zeden. Hij maakte zich bovenal schuldig door de onverbiddelijke wreedheid waarmede hij bloed vergoot, nu eens door strafoefeningen, zoals hij aan de inwoners van Bretagne oplegde, tot straf, dat zij hun privilegies verdedigd hadden, dan weer door de verwoesting van een gehele bevolking. Niet de minste eerbied voor aangegane verbintenissen, geen denkbeeld van recht of onrecht straalt in zijn openbaar en bijzonder gedrag door. Hij schond de traktaten even gemakkelijk als zijn huiselijke verbintenissen; hij eigende zich het goed van zijn onderdanen toe, zoals hij dat van zijn nicht Mlle DE MONTPENSIR had geroofd. In zijn oordeelvellingen en in zijn straffen kende hij geen andere wet dan zijn wil. Toen zijn volk van honger stierf, hield hij geen ogenblik op met zijn verkwistingen en schandelijke spelen. Zij die zich beroemden hem bekere te hebben, hadden hem altijd slechts twee plichten voorgehouden, die namelijk, om de onmatigheid vaarwel te zeggen en om de ketters uit zijn staten uit te roeien (T. 25.p. 481).

RULHIÈRES, schoon zich beijverende om het karakter van LODEWIJK XIV te verheffen, erkent deze zijn afwijkingen in een gedenkschrift, dat aan LODEWIJK XVI moest wordt voorgelegd: "Te midden van deze afwisseling van losbandigheden en bekommernissen, terwijl hij van misdaden tot verwijtingen en van verwijtingen tot misdaden overging, meende hij dit alles te verzoenen en een zekere genade van de hemel te verwerven, als hij zich met grote ijver op de bekering van ketters toelegde (T. 1, p. 97)."

Eén van de middelen waarvan LODEWIJK XIV zich daartoe bediende, was de gewetens door geld te kopen. Een nieuw bewijs voor de ongelukkige godsdienstige opvoeding, die zijn moeder en de Jezuïeten hem gegeven hadden. Hij besteed tot deze schandelijke handel een derde van de inkomsten of van de voordelen, die van de openstaande bisdommen hem toekwamen. De som ervan was gering, maar men vermeerderde die door de kerkelijke ambten opzettelijk open te laten, om de afzwering van de Katholieken te betalen.

De bestuurder van deze kas was PELLISSON. Deze, opgevoed in het Hervormd geloof, had het katholicisme aangenomen, toen dit voor zijn fortuin het meest beloofde en was nu van een bekeerde een ijverig arbeider aan de bekering van anderen geworden. Hij was bij de Koning dubbel verdacht om zijn afkomst en zijn betrekking met de opperintendant FOUQUET, en begreep, dat hij daarom veel moest doen om de gunst van LODEWIJK XIV te winnen. Hij spaarde dan ook geen middelen om dit doel te bereiken.

De inrichting door PELLISSON geopend, was een bank of een huis van koophandel naar de regels samengesteld, met correspondenten, voor het merendeel bisschoppen of priesters, met tarieven, wisselbrieven, met hulpbanken in de provincies en ordonnanties om de uitgaven te rechtvaardigen. De certificaten van afzwering moesten behoorlijk getekend opgezonden worden, en kwitanties in geregelde vorm afgegeven, die de som aanwezen welke per hoofd of voor een geheel geslacht van proselieten werd betaald.

Het spreekt vanzelf, dat de bank er op uit was om de bekeringen tot de laagst mogelijke prijs te verkrijgen,. Zij werden betaald met vijf of zes livres, soms één of, twee pistolen en in bijzondere gevallen tachtig tot honderd francs. Wij hebben over dit onderwerp een zeldzame brief van PELISSON, het is het schrijven van een geoefend koopman: "Als ik bepaal, dat men tot honderd francs kan gaan, dan wil dit niet zeggen, dat de mening is om altijd die prijs te besteden, want het is noodzakelijk om de meest mogelijke spaarzaamheid in acht te nemen: vooreerst, om deze weldaden over velen te verspreiden en daarenboven, wanneer men aan de minste personen, die zonder enige van hun betrekkingen overgaan, honderd francs geeft, dan zullen degenen die een weinig beter opgevoed zijn of die een groot getal kinderen medebrengen, veel grotere sommen eisen. Intussen verhindert dit niet, dat men in belangrijke gevallen meerder hulp verschaffen kan, wanneer men mij daarvan vooraf bericht geeft, naar gelang zijne Majesteit, voor wie men de zaak brengen zal, het nodig oordeelt (12 Juni 1677)."

PELLISSON legde de Koning geregeld lijsten voor van zes- tot achthonderd bekeerden, met de nodige bewijsstukken en maakte zijn wonderen door de dagbladen openbaar. Alleenlijk wachtte hij zich wel er bij te voegen, dat het

meestal mensen waren uit de heffe des volks, of schelmen, die met hun geweten koophandel dreven, of ongelukkigen die het geld ontvingen om brood te hebben, zonder het voornemen om hun godsdienst te verlaten. De Koning was verbaasd over deze talrijke overwinningen; de priesters juichten haar toe; de Jezuïeten zegepraalden, maar verstandige lieden geloofden er niet aan.

Intussen nam het bedrog zodanig toe, dat men de Koning daarmee bekend moest maken. Maar in plaats van deze onedele handel te laten varen, liet hij in maart 1679 een veel strengere wet tegen de wederafvalligen door de raad uitvaardigen. In de inleiding zei hij: "Wij zijn onderricht, dat in vele provincies van ons koninkrijk sommigen gevonden worden, die na de zogenaamde Hervormde godsdienst te hebben afgezworen, in de hoop van te delen in de sommen die wij aan de nieuw bekeerden laten uitreiken, weldra daartoe terugkeren." Deze wet bepaalde behalve de oude straf van eeuwigdurende verbanning, nog daarenboven die van openbare schuldbelijdenis en verbeurdverklaring van goederen.

Welk een samenweefsel van onrechtvaardigheid en tegenstrijdigheid! Bij het kopen van de zielen werd noodzakelijk ondersteld, dat zij aan niets geloofden, en na de koop strafte men deze nieuwe verandering, als of zij, toch aan iets hadden geloofd! Hoe zullen wij oordelen over een vroomheid die zich zo diep vernedert, verdient zij verachting of medelijden? Wij horen het één zo wel als het ander.

De vrede van Nijmegen, die met al de machten van Europa in 1679 gesloten werd, was het toppunt van de grootheid van LODEWIJK XIV. Hij ontving dan ook de bijnaam van de Grote. Hovelingen en letterkundigen zwaaiden hem de laagste vleierijen toe en behandelden hem als een halve god. Die wierook bracht hem geheel buiten zichzelf. Hij beschouwde zich ter goeder trouw als de enige ware eigenaar van het gehele grondgebied van het koninkrijk, als de enige wetgever, als de enige opperrechter, als het levend beginsel van de gehele staat. Hij ging zo ver, dat hij de geesten zowel als de lichamen aan zich onderworpen waande, en beschouwde iedere tegenstand van het geweten tegen zijn oppermachtige wil, als misdaad van gekwetste majesteit. Ongelukkige Vorst! U hebt u nooit dieper vernederd, dan toen u uw aanmatiging zo hoog hebt opgevoerd.

Het was in die tijd, dat mevrouw DE MAINTENON grote invloed op hem begon uit te oefenen. Zij was de kleindochter van AGRIPPA D'AUBIGNÉ, één van de krachtigste verdedigers van het Calvinistisch geloof, en, schoon zeer gehecht aan haar godsdienst, toen zij nog kind was had zij die in 1651, zestien jaren oud, verlaten. Toen de Hervormden zagen, dat zij won in vertrouwen bij LODEWIJK XIV, geloofden zij, dat zij de godsdienstige belijdenis van haar grootvader wel gedenken zou en haar invloed zou gebruiken om die te verdedigen. Maar zij was *van nature zeer ijverzuchtig*, zoals zij zelf in haar brieven erkent, en zij wilde daarom nog veel meer dan PELLISSON zich bevlijtigen, om haar ketterse afkomst te doen vergeten, en zag geen beter middel om het hart van de Koning te behouden, dan door een strenge vroomheid daarin aan te kweken.

Haar grote geest en veel meer haar grote behendigheid, maakten haar al spoedig bekend met de diepe afkeer die LODEWIJK XIV van de Hugenoten had, en zij deed al haar best om zich daar naar te gedragen. Intussen scheen nu en dan het medelijden met de Verdrukten terug te keren. In het *memoriaal* DE SAINT CYR

lezen wij, dat de Koning haar eens zei: “Ik vrees mevrouw, dat het medelijden, hetwelk u voor de Hugenoten inroept, bij u afkomstig is uit een zekere vooringenomenheid voor uw oude godsdienst.” Elders schrijft zij: “RUVIGNY is onhandelbaar, hij heeft aan de Koning gezegd, dat ik Calvinist geboren ben en dit gebleven tot mijn komst aan het hof. Ziedaar, wat mij aanleiding geeft om dingen goed te keuren die geheel strijdig zijn met mijn gevoelens.”

In deze bekentenis ligt de sleutel van haar gedrag. Indien mevrouw DE MAINTENON vrij was geweest in haar handelingen, zij zou misschien niet anders dan zachtheid en liefde hebben getoond, gelijk zij deze aan haar broeder aanbeval, maar omdat zij bovenal zich bij LODEWIJK XIV aangenaam wilde maken, verenigde zij zich met pater LA CHAISE, om met alle middelen aan de uitroeiing van de ketterij te arbeiden. Het plan tot uitroeiing werd na de vrede van Nijmegen stelselmatig en onwankelbaar vastgesteld. Gouverneurs, bevelhebbers, intendanten, krijgslieden, rechtsgeleerden, in een woord, allen die bemerkten, dat LODEWIJK XIV de ondergang van de Hugenoten stellig had besloten, werden door een brandende ijver, om proselieten te maken, gedreven, en werden op hun beurt, zendelingen en beheersers. Hun voornaamste zorg was altijd om aan het hof lange lijsten van afzweringen te zenden, of ten minste bericht te geven van verboden godsdienstoefeningen, van het verwoesten van tempels en het verstrooien van de gemeenten. De geheime raad zag zo veel ijver soms met schrik, maar wilde die niet terug houden, uit vrees, dat de slachtoffers tot grotere tegenstand zouden worden opgewekt; en medegesleept door de macht van de gebeurtenissen, veranderde hij weldra in een algemene bepaling wat hij in de aanvang had afgekeurd. Wanneer een raadsheer of enig overheidspersoon, door menselijkheid gedreven, deze heftige maatregelen betreurde, vergenoegde men zich met hem te antwoorden: “God bedient zich van allerlei middelen.”

Ook de bevolking nam, gelijk te verwachten was, deel aan deze vervolgingen. Te Blois, te Alençon en in andere plaatsen, overweldigden benden van ellendelingen de tempels, verscheurden de heilige boeken, verwoestten predikstoel en banken, staken alles in de brand, en de overheid, wel ver van deze uitersten tegen te gaan, bekrachtigde die door de eredienst te verbieden en de leraars te verbannen.

Te midden van dit alles bleef LODEWIJK XIV tot de Protestantse mogendheden van Europa van zijn eerbied van het edict van Nantes spreken. Nog in een verklaring van 1681 lezen wij: dat hij niets wilde doen tegen de edicten, krachtens welke de zogenaamde Hervormde godsdienst in zijn koninkrijk werd geduld. Onder de Valois was de vervolging wreed, maar men kwam er openlijk voor uit; onder LODEWIJK XIV was zij lange tijd met het kleed van de schijnheiligheid bedekt, de Jezuïeten voerden daarin de boventoon.

XV.

Verzwaring van de bevelschriften tegen de Hervormden. — Openbare bedieningen. — Burgerlijke rechten. — Huwelijk en vaderlijke macht. — Overeenkomsten en belastingen. — Aanranding van het eigendom en van de vrijheid van geweten en godsdienst. — Verbod om de nieuw bekeerde katholieken in de kerken toe te laten. — Louvois. — Marillac. — Eerste dragonnades in Poitou. — Emigratie.

Naarmate het ogenblik van de herroeping nader kwam, werden de bevelschriften, die reeds gelijk wij gezien hebben zeer talrijk waren, gedurig meerder en strenger. Wij zullen de voornaamsten daarvan opgeven en onder bepaalde hoofdstukken rangschikken.

Openbare bedieningen. — Langzamerhand strekte de uitsluiting zich uit tot alle mogelijke betrekkingen. De Hervormden werd verboden op te treden als raadsheren; rechters, assessoren; ontvangers, schrijvers bij de financiën, consuls, stedelijke overheden, advocaten, notarissen en procureurs, gerechtsdienaars, deurwaarders, geneesheren, apothekers, boekverkopers, drukkers, bedienden bij de posterijen en postwagendiensten, leden van gilden, enz. enz. Er mochten zelfs geen Hervormde vroedvrouwen zijn omdat deze, gelijk het bevelschrift van 1680 zei, niet geloofden aan de volstrekte noodzakelijkheid van de doop, en de kinderen dus niet in stilte konden dopen.

In sommige kantons was het volstrekt onmogelijk deze edicten uit te voeren. Hoe konden toch de Hervormden van alle betrekkingen en bedieningen worden uitgesloten, daar, waar zij bijna de gehele bevolking uitmaakten. Men nam daarom de toevlucht tot vreemde gelukzoekers en landlopers die tot burgemeesters en stedelijke raden werden verheven, waardoor een onbegrijpelijke wanorde veroorzaakt werd.

Burgerlijke rechten. — Er bestond niet de minste waarborg meer bij de gerechtshoven. De kamers bij het edict te Parijs en te Rouaan ingesteld waren in 1669 afgeschaft. De gemengde kamers van Toulouze, Grenoble en Bordeaux werden in 1679 vernietigd in afwachting, dat gelijk in de aanhef gezegd werd alle opgewondenheid zou opgehouden hebben. Zo werd bij de schending van het edict van Nantes nog een bittere bespotting gevoegd.

Het was in die tijd niet zeldzaam in zuiver burgerlijke zaken, dit argument te horen gebruiken: ik pleit tegen een ketter, en als de Hervormden zich beklaagden over een onrechtvaardige uitspraak antwoordde men hem koel weg: “U hebt het redmiddel in handen, waarom wordt u niet katholiek?”

Huwelijk en vaderlijke macht. — De huwelijksverbintenissen tussen Hervormden en katholieken werden volstrekt verboden, zelfs dan wanneer vroegere betrekkingen, door het huwelijk hadden gewettigd kunnen worden. Het was verboden katholieke bedienden te houden uit vrees dat zij verleid zouden werden en spoedig daarna verviel men tot een tegenovergesteld uiterste en bepaalde, dat men niet anders dan katholieke bedienden houden mocht, omdat deze als spionnen werden gebruikt. Geen naaste betrekkingen zelfs mochten optreden als voogden of curatoren. De ouders mochten hun kinderen niet voor hun zestiende jaar naar een vreemd land zenden. Alle onwettige kinderen van elke leeftijd en stand moesten voor katholiek gehouden en in deze godsdienst opgevoed worden. En daar men aan deze bevelen een terugwerkende kracht wilde geven, kwam daaruit meer dan een zaak voort even dwaas als hatelijk. Personen van zestig en tachtig jaren werden gedwongen in de katholieke kerk terug te keren omdat hun onwettige geboorte hen wettig katholiek deed zijn.

Maar men ging verder. Een edict van 17 juni 1681 bepaalde dat de kinderen van de Hervormden konden afzweren als zij zeven jaren oud waren. Het bevelschrift zei: "Wij willen, en het behaagt ons, dat onze gezegde onderdanen van de zogenaamde Hervormde godsdienst van het mannelijk en vrouwelijk geslacht, als zij de ouderdom van zeven jaren bereikt hebben naar vrije verkiezing de katholieke, apostolische en Roomse godsdienst kunnen aannemen, en dat zij te dien einde zullen worden toegelaten tot het afzweren van de zogenaamde Hervormde godsdienst zonder dat hun ouders of andere betrekkingen, onder welk voorwendsel ook, daaraan de *minste beletselen* kunnen in de weg stellen." Deze kinderen waren vrij om te gaan waar zij wilden en de ouders waren gehouden om in hun behoeften te voorzien.

De gevolgen van de wet waren verschrikkelijk. Al de families waren diep geschokt. Zij wantrouwden elke katholieke vriend of buurman elke dienstmaagd en het minste bewijs van vriendschap door één of andere vreemdeling aan hun kinderen gegeven. Eén of andere wangunstige vijand, een ontevreden schuldenaar, had slechts te verklaren, dat een kind het kruisteken had gemaakt of een beeld van de Maagd had gekust of in een katholieke kerk had willen binnen treden, en het was genoeg om de kinderen op te lichten vooral als de ouders rijk waren en kostgeld betalen konden, en om hen in één of ander klooster op te sluiten onder het bestuur van monniken, geestelijke zusters en priesters.

Mevrouw de MAINTENON bediende zich van deze afgrijselijke wet. Zij had vruchteloos gepoogd één van haar bloedverwanten de Markies DE VILLETTE te bekeren. Deze had haar geantwoord: "Ik zou honderd jaar nodig hebben om aan de onfeilbaarheid te geloven, twintig jaar om de wezenlijke tegenwoordigheid aan te nemen," en zo vervolgens. Maar zij ontnam hem zijn kinderen, onder andere een kleindochter die naderhand Markiezin van Caylus werd. Deze dame schrijft in haar *gedenkschriften*: "Ik weende zeer, maar de volgende dag vond ik de koninklijke mis zo schoon, dat ik er in toestemde om katholiek te worden, onder voorwaarde dat ik die dagelijks horen zou en dat ik bevrijd zou zijn van de roede. Dit was de gehele strijd die er gevoerd werd en daarin bestond mijn gehele afzwering."

Overeenkomsten en belastingen. — Het werd aan de nieuw bekeerden toegestaan om gedurende drie jaren de betaling van hun schulden uit te stellen, waardoor allen die met schulden overladen waren of ter kwader trouw handelden tot het katholicisme werden gebracht. Zij werden vrijgesteld van hoofdgeld en inkwartiering gedurende twee jaren. Maar de weerspannigen werd het dubbel van alles of een willekeurige schatting, die men *belasting van plicht* noemde, opgelegd, ten einde de schatkist door haar vrijgevigheid niet zou lijden. COLBERT beklaagde zich heftig over deze wanordelijkheden: maar de godsdienst ging boven de regelmatigheid van de financiën.

Aanslag op het eigendom. — Al de fondsen, renten en andere goederen, van welke aard zij waren, van de veroordeelde kerken, werden verbeurd verklaard ten voordele van de katholieke hospitalen. De fondsen en renten die bestemd waren voor de Hervormde armen, zelfs in die plaatsen waar de godsdienstoefening niet verboden was, werden evenzeer verbeurd verklaard. Testamenten waarbij legaten

aan de kerken waren gemaakt werden vernietigd. En wij zullen in het vervolg zien hoe ver men in het aanranden van bijzonder eigendom is gegaan.

Vrijheid van geweten en van eredienst. — Aan alle geneesheren, chirurgijns en anderen die de Hervormde kranken bijstonden werd bevel gegeven daarvan dadelijk aangifte te doen bij de plaatselijke overheid, op straf van een boete van vijfhonderd livres; en de overheid hetzij burgemeesters, rechters of schepenen; moesten met of zonder priesters de kranken bezoeken, vrijwillig of met geweld, om hen te vragen of zij wilden afzweren.

Het was aan de predikanten verboden, om in hun predicaties van *de rampen van de tijd* te spreken, om de Roomsen rechtstreeks of van terzijde te bestrijden, en bij de plaatsen van verboden godsdienstoefening niet dan op zes, bij die van betwiste godsdiensoefening niet dichter dan op drie mijlen afstand te wonen. Aan het volk werd verboden zich in de tempels te verenigen, om te bidden en psalmen te zingen, buiten de gewone uren. Alle samensprekingen werden volstrekt belet. Men was verplicht een katholieke commissaris toe te laten in de kerkenraden. Het was niet geoorloofd de kranken van de Hervormde godsdienst met liefdegaven te ondersteunen, of in bijzondere woningen. voor hen te zorgen; maar het bevel luidde: dat zij moesten overgebracht worden naar de hospitalen, waar zij terstond de prooi werden van de Roomse proselieten-makerij.

Maar de verdrukking werd ten top gevoerd, door het verbod om nieuw bekeerden weer in de kerken toe te laten, op straffe van verbanning en verbeurdverklaring van goederen voor de leraars en van het ontzeggen van de godsdienstoefeningen voor de gemeente. Bij dezen laatste maatregel dreigden de Hervormden wanhopig te worden, Sommigen beraadslaagden of het niet nodig was alle openbare godsdienstoefening na te laten en zich te bepalen tot het gebed in hun woningen. zo werden boosheid en barbaarsheid tot het uiterste opgevoerd. Zelf moesten zij de wacht houden bij hun tempels, om daaruit die broeders te verjagen die ze wel verlaten hadden maar misschien terug wilden keren met tranen van berouw. Daarenboven aan welke tekenen zou men een nieuw bekeerde kennen? Kende men dan allen die hadden afgezworen? Was één verrader niet genoeg om een gehele kerk, te laten veroordelen? Het gevolg bleef dan ook niet uit. De kerken van Bergerac, Montpellier, Saint-Quentin en Montauban, werden vernietigd en alle anderen met hetzelfde lot bedreigd.

De toestand van de Hervormden scheen nu niet meer te kunnen verergeren en toch was dit het geval door de tussenkomst van de markies DE. LOUVOIS, die, naar de uitdrukking van mevrouw DE CAYLUS, *van de wapens gebruik wilde maken*. Bezorgd zijnde, dat hij na de vrede van Nijmegen zijn meester niet meer zo nuttig was dan te voren, zag hij met leedwezen, dat in het hart van LODEWIJK XIV de vroomheid de hoffelijkheid overwonnen had. Hij had vele pogingen in het werk gesteld om de koning weer tot mevrouw DE MONTESPAN te brengen, maar toen hij zag, dat zijn listen tot niets leidden en dat het enig middel om aan de vorst te behagen was, hem te helpen in de bekering van de Hugenoten, ging hij daartoe over met al de hevigheid van zijn karakter en achtte zich gelukkig de eerste rol te vervullen, met behulp van de troepen waarover hij het bevel had. Welk een ellende, welke schandelijke berekeningen werden alzo aan dat beroemde hof gevonden, en dat alles onder het masker van katholieke vroomheid.

LOUVOIS schreef aan MARILLAC, de intendant van Poitou in maart 1681, dat hij in die provincie een regiment ruiterij zenden zou. "Zijn Majesteit," zei hij, "heeft met veel genoegen vernomen het groot getal dergenen, die zich bekeren in uw departement. De koning verlangt dat u voortgaat daaraan alle mogelijke moeite te besteden. Hij zou verlangen dat het grootste gedeelte van de soldaten en officieren bij de Protestanten gehuisvest worde. Indien de Hervormden volgens billijke verdeling tien man ontvangen moeten, kunt gij hun gerust twintig laten geven." LOUVOIS beval hem ook aan, deze bevelen mede te delen aan de maires en schepenen van de plaats en dat wel mondeling, niet schriftelijk, ten einde men niet zou kunnen zeggen dat de koning de Hugenoten geweld wilde aandoen.

Dat was het begin van de *dragonnades*, die een onuitwisbare vlek hebben gelaten op de regering van LODEWIJK XIV en alle volken met schrik hebben vervuld. MARILLAC liet zijn soldaten als vijanden door het land trekken, eiste het achterstallige hoofdgeld op, stelde alleen degenen, die zich bekeerden, vrij en liet al de zwaarte van de maatregel op de hardnekkigen rusten. Van vier tot tien dragonders werden in de woningen ingelegerd, onder stellig verbod om de bewoners te doden, maar overigens gemachtigd om alles te doen, wat zij konden om hen een afzwering te ontlokken. Enige pastoors volgden de soldaten in de vlekken en dorpen, roepende: "Moed mannen, het is de wil van de koning!"

Het gemene krijgsvolk, dat zich onbeteugeld aan deszelfs driften kon overgeven, sloeg weldra tot schrikkelijke uitersten over. Men zou gezegd hebben, dat het een bende rovers was, die tot in het hart van het koninkrijk was doorgedrongen. Het *Dagboek van* JAN MIGAULT, in deze laatste tijden uitgegeven, kan ons enig denkbeeld van hun wreedheid geven. Zij deinsden voor niets terug; verwoesting, roof, foltering en wreedheid waren algemeen. ELIE BENOIT heeft menige bladzijde van zijn *Geschiedenis van het edict van Nantes* daarmee gevuld. Wij zullen een paar uittreksels daaruit mededelen. "De soldaten hadden kruizen vastgehecht aan de mond van hun geweren, ten einde die met geweld te laten kussen, en wanneer men hun weerstand bood stootten zij deze kruizen tegen het gelaat en drongen die in het lichaam van de ongelukkigen. Zij spaarden even weinig de kinderen als de bejaarden, en zonder enig medelijden te hebben met van hun leeftijd, sloegen zij hen met stokken of met sabels of met de kolf van hun geweren, en deden dit met zoveel geweld, dat sommigen daardoor verminkt werden. Deze booswichten pochten er op, dat zij ook de vrouwen hun wreedheid deden ondervinden. Zij gaven haar zweepslagen; sloegen haar met rietstokken in het gezicht om ze te misvormen, en sleepten haar bij de haren door het slijk en over de stenen. Menigmalen sleurden de soldaten de landlieden die zij op de wegen of achter hun ploegen vonden, mede, om ze naar de Katholieke kerken te brengen, en dreven hen als ossen met hun eigen prikkels voort om ze te doen lopen[55]. Een menigte van deze ongelukkigen nam de vlucht in de bossen, anderen verborgen zich in de woningen van hun vrienden; anderen besloten tot elke prijs het koninkrijk te verlaten, en men zag mannen, vrouwen, kinderen, half dood op de

[55] (T. IV. p. 479 en 480). De schrijver, die tijdgenoot van deze gebeurtenissen was, geeft de feiten juist op, wijst de plaatsen aan, noemt de namen, en zijn verhaal draagt het kenmerk van volkomen waarheid, die daarenboven bevestigd wordt door de gedenkschriften van het tijdperk. Wij onthouden ons van de bijzonderheden, die bijna niet te lezen zijn.

stenen of tegen steile oevers nederliggen; anderen eindelijk lieten zich door het zwaard van de krijgslieden tot het afzweren bewegen, maar mocht dit afzweren heten? Velen verloren hun verstand of stierven van smart of maakten een einde aan hun leven, in vlagen van wanhoop en zelfverwijt. Er waren er die zich op de weg wierpen, terwijl zij zich op de borst sloegen en in tranen wegsmolten." BENOIT verhaalt: "Wanneer twee van deze ongelukkige bekeerden elkaar ontmoetten, wanneer de één de ander zag aan de voet van een beeld of in een andere verrichting van Roomse vroomheid, verhieven zij hun geroep en hun smart gaf zich in nieuwe blijken lucht. De landman, die onder zijn werk aan zijn eigen nadenken was overgelaten, gevoelde dubbel het gewicht van het zelfverwijt, en in het midden van de akker de ploeg verlatende, viel hij op zijn knieën, wierp zich met het aangezicht ter aarde, smeekte om vergiffenis, en riep alles tot getuige, dat hij slechts door geweld gedwongen, gehoorzaamd had." (T. V p. 502).

Mevr. DE MAINTENON schreef aan haar broeder, die een gratificatie van honderd acht duizend francs ontvangen had: "Ik bid u, maak een goed gebruik van het geld dat u zult krijgen. De gronden in Poitou worden om niet verkregen en de verwoesting van de Hugenoten zal ze nog goedkoper maken. U kunt u in Poitou gerust op een hoge voet inrichten (2 sept. 1681).

De landverhuizing, die in 1669 had opgehouden, begon nu op nieuw en op breder schaal, en duizenden families verlieten Frankrijk. De Protestantse landen, Engeland, Zwitserland, Holland en Denemarken boden hen bij officiële verklaringen een schuilplaats aan. Het hof werd daardoor ontrust, vooral omdat de hoofden van de administratie van de marine zich beklaagden, dat een groot getal matrozen heen trok, die in massa vluchtten, daar het voor hun gemakkelijker was om weg te komen. MARILLAC werd terug geroepen en de overige intendanten ontvingen bevel om met minder strengheid te handelen.

De bevelschriften, waarbij het verlaten van het koninkrijk verboden was, worden met nieuwe strengheid herhaald, met bijvoeging dat de hoofden van families met eeuwigdurende galeistraf en degenen die hen hadden aangemoedigd om te vluchten, met een boete van drie duizend livres zouden gestraft worden. Alle contracten van verkoop door de Hervormden een jaar voor dat zij het land verlieten gemaakt, werden vernietigd. Dit laatste artikel verbrak alle bijzondere overeenkomsten en er moest raad geschaft worden om ze ten uitvoer te leggen.

De wet tegen de uitgewekenen en die tegen de weer afvalligen gaf aan de vervolgers een tweesnijdend wapen. Wanneer de nieuw bekeerden tot hun kerk terugkeerden worden zij vreselijk gestraft, maar zij werden dit insgelijks, wanneer zij het koninkrijk poogden te verlaten. In Frankrijk wilde men hen niet anders dan als katholieken beschouwen, op de grenzen greep men hen als ketters. RULHIÈRES die er altijd op uit is om de nagedachtenis van LODEWIJK XIV te rechtvaardigen zegt, dat de onheilen van de Hervormden voornamelijk te wijten waren aan de vereniging van deze beide wetten, waarop pater LA CHAISE zich beroemde als op een meesterstuk van genie.

De geestelijkheid die bij de Roomse stoel vergeving zocht voor de vermetelheid van de vier voorstellen van 1682, zond aan al de kerkenraden in Frankrijk een *herderlijke vermaning*, waarin zij zei, dat zij de Bisschoppen van de Hugenoten

beschouwden als afgedwaalde schapen, en hun de armen openden; maar dat zij van de zorg voor hun zielen zich ontslagen zouden rekenen, wanneer de ketters door deze liefderijke woorden niet werden getroffen. “Deze laatste dwaling,” schreven de prelaten, “zal u veel schuldiger maken dan alle anderen, u moet u verwachten op onheilen, oneindig verschrikkelijker dan die allen, die uw oproer en scheurmaking tot hiertoe over u hebben gebracht.” Deze waarschuwing werd in de consistories gelezen op uitdrukkelijk bevel van de Koning. Niemand werd er door bekeerd; maar allen voorzagen nieuwe smarten, want zij die de voorspelling deden hadden invloed genoeg om die te doen vervullen.

XVI.

Ondragelijke toestand van de Hervormden. — IJdele klachten. — Plan om de verboden kerken weer te openen. — Gramstorigheid van het hof. — Wreedheden tegen de gelovigen in Vivarais en Dauphiné. — De kerk te Marennes. — Standvastigheid van de Hervormden. — De koning door de geestelijkheid gevleid.

Wij hebben ons alzo overtuigd dat de toestand van de Hervormden ondragelijk was geworden. Voor hen geen rechten meer; geen waarborg of veiligheid; hun personen, hun kinderen en goederen overgelaten aan de willekeur van de onderdrukker; het zwaard van de verbanning altijd zwevende boven hun hoofd: voorwaar in de christelijke wereld waren geen zo ongelukkig als zij.

Europa was vervuld met zuchten en klachten door de menigte van vluchtelingen aangeheven. JURIEU, die in Holland een wijkplaats gevonden had, schreef in 1682 in zijn boek over de *Politiek van de Franse geestelijkheid*: “Wij worden behandeld als vijanden van het christendom. De Joden genieten in die plaatsen waar zij geduld werden allerlei vrijheden, zij leggen zich op kunsten en koophandel toe; zij zijn geneesheren; men raadpleegt hen en stelt de gezondheid en het leven van de christenen in hun handen. En wij, wij mogen de kinderen die ter wereld komen niet naderen, alsof wij onrein waren; wij worden verdreven uit de pleitzaal, men verwijdert ons van de persoon van onze koning, wij worden buiten alle betrekking gesteld; men verbiedt ons het gebruik van alle middelen die ons voor de hongerdood kunnen bewaren; men geeft ons over aan de haat van het volk, men ontneemt ons die kostbare vrijheid die wij door zoveel diensten hebben gekocht: men berooft ons van onze kinderen die een deel van ons leven zijn — zijn wij Turken? zijn wij ongelovigen ? Wij geloven in JEZUS CHRISTUS, wij geloven dat hij is de enige Zoon van God, de Verlosser van de wereld; de grondregels van onze zedenleer zijn zo zuiver, dat niemand ze kan tegenspreken; wij eerbiedigen de koningen; wij zijn goede onderdanen, goede burgers; wij zijn Fransen zowel als Hervormde Christenen (p. 124-126).”

Maar JURIEU verhief vruchteloos zijn stem. De boeken van de ketters mochten niet over de grenzen komen. Men wilde zelfs de oude boeken die het katholicisme bestreden in het koninkrijk vernietigen. De Aartsbisschop van Parijs maakte een catalogus daarvan, waarop de namen van vijfhonderd schrijvers voorkwamen, en

men deed huiszoeking zelfs bij de predikanten en ouderlingen, om al de veroordeelde boeken te verbranden die in hun boekerijen werden gevonden.

De Hervormden dienden de ene klacht na de andere in bij het hof, bij de raad en zelfs bij de Koning. Zij lieten hun zaak bepleiten door de algemene afgevaardigden of door bijzondere gezanten. Soms vermeldden zij hun grieven in algemene smeekschriften met bijvoeging van de nederigste verzekeringen van gehoorzaamheid en eerbied.

Maar alles was vruchteloos. De staatsdienaren betwistten de meest bewezen feiten en bedreigden de klagers met een veel harder behandeling. De Koning sloot voor hen zijn deur, of wanneer hij die na lang aanhouden opende waren zijn woorden koud en terughoudend. Toen de algemene afgevaardigde RUVIGNY hem de grote ellende van meer dan twee miljoen Fransen voorstelde, zegt men, dat LODEWIJK XIV antwoordde: dat hij om al zijn onderdanen tot de katholieke kerk terug te brengen, één van zijn armen of één van zijn handen wilde geven. Indien het waarheid is, dan bevatte dit woord voor de Hervormden de aankondiging van hun grootste onheilen.

Intussen bleven zij geloven, dat LODEWIJK XIV de kleinzoon van de Bearnees, medelijden met hen hebben zou, wanneer hij al de omvang van hun lijden kende, en in deze gedachten besloten zij een laatste poging te wagen.

Zestien afgevaardigden uit Languedoc, de Cevennen, Vivarais en Dauphin, verenigden zich heimelijk te Toulouze, in de lente van 1600 en stelden een ontwerp op in achttien artikelen, ten doel hebbende om hun vrijheid van geweten en eredienst te herstellen, maar zonder iets te doen, dat de minste schijn had van opstand. Nadat zij berouw en gebed en vereniging van de gelovigen hadden aanbevolen, besloten zij, dat al de verboden vergaderingen op 27 juni eerstvolgende zich tegelijk weer verenigen zouden, zonder openbare vertoning, maar ook zonder geheimhouding, met open deuren of op de puinhopen van de verwoeste kerken. Zij die tot afzwering waren gedwongen, moesten zich in het bijzonder verenigen, uit vrees om. een voorwendsel te geven, tot nieuwe vervolgingen. Op 4 juli zou in al de kerken een plechtige vaste worden gehouden. De leraars werden vermaand om moedig bij hun gemeenten te blijven en om die niet te verlaten, dan na vruchteloze samenspraak of bij het meest dreigend gevaar. De afgevaardigden eindelijk stelden een verzoekschrift op aan de kanselier en aan al de staatsministers waarbij zij beloofden de Koning te gehoorzamen in alles wat niet volstrekt strijdig was met de dienst van God. “Hoedanig is onze toestand?” zeiden zij; “indien wij enige wederstand bieden, dan behandelt men ons als oproerlingen; als wij gehoorzamen dan beweert men, dat wij bekeerd zijn en de Koning wordt door onze onderwerping zelf misleid.”

Deze stoute stap bedoelde voornamelijk aan LODEWIJK XIV te bewijzen dat die algemene bekering waarvan men hem sprak niets anders was dan een schandelijke leugen. Maar er was geen eenstemmigheid genoeg bij de onderdrukten. De voorzichtigen, de vreesachtigen, zij die niet zoveel geleden hadden als anderen, zij die geen kwaad zien voordat het daar is, rieden zich te onthouden en bleven zelf terug.

Maar op de bepaalde dag werden toch vele kerken weer geopend, de vergaderingen werden hervat en de godsdienstoefeningen begonnen opnieuw in vele plaatsen waar zij verboden geweest waren. De militaire bevelhebbers en intendanten riepen terstond alarm; zij geloofden of veinsden te geloven dat er een algemene opstand uitbarstte en zonden krijgsvolk tegen die arme landlieden die, onder inroeping van de heilige belofte van het edict van Nantes zich verenigden, om de Bijbel te lezen en te bidden.

De markies D'AGUESSEAU, vader van de beroemde kanselier van die naam en intendant van Languedoc raadde om het geweld van het krijgsvolk te stuiten, maar Louvois wilde niet. Hij gaf bevel tot verschrikkelijke terechtstellingen. De landlieden werden omsingeld in de bossen en bij honderden gedood. RULHIÈRES zegt: "*Het was een slachting en geen gevecht*, hun kerken werden neergeworpen en hun huizen verwoest. Aan hen, die gevangen waren werd vergiffenis aangeboden, onder voorwaarde, dat zij zouden afzweren, maar indien zij weigerden, werden zij opgehangen."

De Hervormden in Vistais en Dauphiné, tot het uiterste gebracht, poogden zich te verdedigen met de wapens in de hand. LOUVOIS beloofde hun een algemene vergiffenis, maar het was een ijdele belofte. Want al de predikanten waren er van uitgezonderd met vijftig andere gevangenen, behalve die allen, die naar de galeien werden gezonden. De predikant IZAAK HOMEL, een grijsaard van tweeënzeventig jaren, beschuldigd, dat hij de onlusten had aangemoedigd, werd veroordeeld om levendig geradbraakt te worden, niettegenstaande in die tijd zulk een vreselijke straf zelfs niet aan de grootste booswichten werd opgelegd. De beul, die zich dronken had gemaakt om zijn taak te volvoeren, gaf hem meer dan dertig slagen, eer hij hem doodde, terwijl hij deze marteling met de laagste beledigingen vergezeld deed gaan. HOMEL stierf met de standvastigheid van een martelaar, 16 oktober 1683.

In vele provincies bleven slechts één of twee plaatsen ter godsdienstoefening over, die men zich haastte op te heffen, onder de nietigste voorwendsels. De kerken van Marennes in Saintonge b.v., die nog in stand gebleven waren, werden weldra opgeheven onder de hatelijkste omstandigheden. Deze kerk telde dertien- tot veertienduizend mensen maar omdat, zoals men beweerde, enige wederafvalligen en enige kinderen van nieuw bekeerden daar waren binnengetreden, werd de godsdienst-oefening verboden en het bevel daartoe op het laatste ogenblik getekend in de nacht van zaterdag op zondag. (1604).

De volgende dag waren bijna tienduizend gelovigen aan de tempeldeur en onder dezen, drieëntwintig kinderen om te dopen, die men zeven mijlen ver had gebracht. Daar het weer vreselijk onstuimig was, stierven enigen onderweg. BENOIT zegt: "Het volk gaf terwijl het zich verwijderde, tekenen van gevoelige smart, men hoorde niet anders dan zuchten en snikken, en weerhield zich niet noch in de straten, noch in het veld. Ouders en vrienden omhelsden elkaar wenende en zonder spreken. Mannen en vrouwen lagen de handen ineen, de ogen ten hemel gewend en konden zich niet losrukken van de plaats, waar zij gekomen, waren, ondanks de strengheid van het jaargetijde, om van hun troost te zoeken in het gebed tot God. En niettegenstaande zo grote droefheid, moesten zij nog bedacht zijn om geen nieuwe aanleiding te geven aan hun vervolgers, door in groot getal

op die plaats te blijven waar het bevel tegen de predikanten uitgevaardigd, de vergadering onwettig maakte. (T. V p. 681).”

Maar was de vervolging groot, het geloof werd door het lijden zelf gesterkt. In sommige provincies moesten de gelovigen vijftig tot zestig mijlen afleggen om de openbare godsdienst-oefeningen bij te wonen; niet alleen mannen in de kracht van het leven, maar zelfs grijsaards van tachtig jaren vingen de tocht aan, te voet, de staf in de hand en verdroegen al de vermoeienissen en de gevaren van de reis, om voor het laatst de troost te genieten van met hun broeders te bidden. De eerst aankomenden kregen plaats in de tempel; de anderen bleven in de omtrek en zongen psalmen of lazen gebeden. En omdat deze vergaderingen ongeoorloofd zouden geweest zijn, zonder de tegenwoordigheid van een predikant; bracht deze de nacht met hen door en vermaande hen door zijn tranen en door zijn redenen, om standvastig te blijven in het geloof.

Elders, waar al de predikanten gebannen of gevangen genomen werden, moesten de intendanten anderen laten komen om de kinderen te dopen en de huwelijken te voltrekken, “zonder dat er een leerrede of toespraak of enige uitoefening van de zogenaamde Hervormde godsdienst bijgevoegd worden mocht.” Men hield deze predikanten in het oog, alsof zij door de pest besmet waren en zond ze weer heen, zodra als zij aan de handelingen van de ketters, de burgerlijke wijding, die toen met de godsdienstige inzegening één was, hadden gegeven.

En toch was het hof nog niet voldaan. LODEWIJK XIV, die nu een geheim huwelijk met mevrouw DE MAINTENON had gesloten, was van een domme vroomheid tot een overdreven schijnheiligheid overgegaan. Het minste beletsel, dat de algemene bekering van de Hervormden ophield, vertoonde hem, en geheel onder de invloed van het driemanschap van pater LA CHAISE, mevrouw DE MAINTENON en de markies DE LOUVOIS werd hij langzamerhand vertrouwd, met het denkbeeld om het edict van Nantes geheel op te heffen.

De markies VAN CHATEAUNEUF, die met de kerkelijke zaken belast was, raadde de zaken niet te verhaasten, zeggende, dat men niet te veel hout op het vuur moest leggen. LOUVOIS zelf scheen een ogenblik tot gematigdheid over te hellen, maar de anderen waren van een tegenovergesteld gevoelen, en de oude kanselier LETELLIER, een koud en vals mens, waarvan eens de graaf DE GRAMMONT, als hij hem van een onderhoud met de Koning zag wederkeren, zei: “Het is mij alsof ik een marter zie die de hennen verworgd heeft en zich de bek met bloed bevlekt lekt.” LETELLIER wenste, dat de zaak voor zijn dood beslist werd.

Mevrouw DE MAINTENON schreef, 13 augustus 1684: “De Koning is bereid alles te doen wat in het belang van de godsdienst nodig wordt geoordeeld. Deze onderneming zal hem met roem bij God en de mensen overladen.” Met roem! maar zij voorzag niet, dat de herroeping van het edict wel ver van de roem van LODEWIJK XIV, te vergroten, een onuitwisbare vlek op zijn regering zou werpen, en dat het nageslacht vragen zou, of hij door deze enkele daad aan de stoffelijke en burgerlijke macht van Frankrijk niet meer kwaad heeft gedaan, dan hij haar bevorderde door de overwinning van Vlaanderen, de Elzas en Franche Comté.

In de maand mei 1685 hield de geestelijkheid haar algemene vergadering en wenste de koning geluk met de verwonderlijke uitkomsten, die hij door het uitroeien van de ketterij had verkregen. LODEWIJK XIV werd boven de grootste vorsten van de christelijke oudheid verheven. De bisschop van Valence en de coadjutor van Rouaan zeiden: "Hij had de katholieke kerk gevonden in smart en slavernij, maar hij had haar opgeheven door zijn ijver. *Zonder geweld en zonder wapens* had hij alle redelijke mensen de ketterij doen verlaten, van hun geest beteugeld, hun harten door zijn weldaden gewonnen en verdoolden terug gebracht, *die misschien nooit in de schoot van de kerk zouden terug gekeerd zijn, zo hun niet deze als met bloemen bestrooide weg ware geopend geworden*; wij nemen alles woordelijk over en overdrijven niets."

RULHIÈRES die vergunning gekregen had om de staatspapieren te onderzoeken, zegt sprekende van de bemoeiing van de priesters in de herroeping van het edict van Nantes: "Wij hebben de verzameling van de brieven van de geestelijkheid in handen en sommige daarvan doen ons sidderen."

XVII.

Dragonnades in Bearn. — Wrede buitensporigheden. — Dragonnades in de andere provincies. — Wrede behandeling van de Hervormden in alle standen. — Gedwongen afzwering en belijdenis. — Droombeelden van het hof. — Herroeping van het edict van Nantes. — Voornaamste bepalingen. — Algemene beschouwingen over de herroeping.

In 1685 waren in Bearn troepen gelegerd geworden, om het oog te houden op de bewegingen van het Spaanse leger. Spanje vroeg een wapenstilstand en LOUVOIS, die zich herinnerde hoe MARILLAC in Poitou gehandeld had, verzocht de toestemming van de koning om enige regimenten te zenden in die oorden welke door Hugenoten werden bewoond,

In de maand juli ontvingen de markies DE BOUFFLERS commandant van de troepen en de intendant FOUCAULT het bevel om de bekering van de Bearnezen te beginnen. Deze laatste zette zich tot het werk met een doordachte en stelselmatige wreedheid en bracht meer dan één soort van foltering tot de hoogste volkomenheid. Dit was de hervatting van de dragonnades die zich weldra over geheel Frankrijk moesten uitstrekken.

FOUCAULT maakte bekend, dat de Koning al de Hugenoten liet bevelen om tot de katholieke kerk terug te keren, en om een begin met de zaak te maken, liet hij enige honderden Bearnezen met geweld in een kerk brengen, waar de bisschop DE LESCAR de dienst verrichtte. Vervolgens werden de deuren gesloten en men dwong de ongelukkigen met stokslagen om zich op de knieën te werpen ten einde van de bisschop vergiffenis te ontvangen voor hun ketterij; hierna werden zij gewaarschuwd dat wanneer zij weer tot de predicatie gingen, zij als weer afvalligen zouden worden gestraft.

De Hervormden namen de vlucht in de velden, in de bossen, in de woestijnen en in de holen van de Pyrenëen. Maar FOUCAULT beval hen te vervolgen als wilde dieren; en nadat hij hen naar hun huizen had laten terug brengen, werden zij

overladen met inkwartiering. De gruwelen vroeger in Poitou bedreven werden vernieuwd en nog overtroffen.

De dragonders of andere soldaten (want men bediende zich van soldaten van allerlei wapens) traden met de blote sabel in de hand de woningen van de Hervormden binnen, roepende: *dood! dood! of katholiek!* Zij verzwolgen de voorraad die zij vonden, verwoestten het huisraad of verkochten aan de landlieden uit de buurt, alles wat hen in handen viel. Tegelijker tijd vielen zij de personen aan. De geschiedschrijver van het edict van Nantes zegt: "Behalve de geheime voorschriften die FOUCAULT hun gaf, beval hij ook om hen te laten bewaken, die de hand niet wilden lenen aan andere kwellingen. De getrouwe uitvoerders van deze woedende bevelen, moesten telkens rusten om zelf niet te bezwijken onder de plagen die zij anderen aandeden. De gewone middelen waarvan men zich bediende, om hen van alle rust te beroven waren; het trommelslaan, godslasteringen, woest getier, het verbrijzelen van de meubels, die zij van de ene kant naar de andere wierpen, en de ontsteltenis waarin zij de arme lieden hielden om hen te dwingen overeind te blijven en de ogen open te houden. De beulen vermaakten zich, de ellendigen te knijpen, te steken, te slingeren, met koorden op te hangen, hun tabaksrook in de neus te blazen en honderd andere wreedheden, en zij zochten hun gastheren daardoor zo ver te brengen, dat zij niet wisten wat zij deden en alles beloofden wat men wilde om aan de handen van de barbaren te ontkomen. Zij behandelden de vrouwen op een zo afschuwelijke wijze dat de eerbaarheid verbiedt het te beschrijven. . . Medelijden kenden zij niet, dan wanneer zij iemand bijna zagen sterven of in onmacht vallen. Dan toonden zij een wreed mededogen, wekten hun levensgeesten en krachten enigermate op, om daarna hun vorige wreedheden te hervatten. Het was hun voornaamste studie om kwellingen uit te denken die pijnlijk waren zonder dodelijk te zijn, en om deze ongelukkige voorwerpen van hun woede dat alles te laten ondergaan wat het menselijk lichaam verdragen kan zonder te sterven. (T. V, p. 832-833).

Het moorden was hun verboden. Maar hoe dikwijls werd dit bevel overschreden! Hoe vele ongelukkigen bezweken onder deze afgrijselijke behandeling. Het is waar zij werden niet gedood, maar veel wreder opgeofferd dan wanneer zij onder dolksteken waren gevallen.

Ten gevolge van deze afgrijselijke handelingen haastten de Bearnezen zich om in de handen van de priesters af te zweren. Van de vijf en twintig duizend Hervormden die toen nog in die provincie waren, bleef nauwelijks het dertigste deel getrouw. De geestelijkheid vierde haar overwinning door een grote mis waarbij het gehele departement tegenwoordig was en door algemene processies, waarbij de nieuw bekeerden werden meegesleept.

Deze uitslag moedigde het hof aan om dezelfde middelen tot bekering ook elders aan te wenden en in minder dan vier maanden werden de dragonnades voortgezet in Languedoc, Guyenne, Saintonge, Aunis, Poitou, Vivarais, Dauphine, de Cevennen, Provence, en het land van Gex. Later kwam men in het midden en in het noorden van Frankrijk, maar met enige meerdere behoedzaamheid, uit vrees dat de kreten van de slachtoffers, onrust zouden verwekken te Versailles, waar in datzelfde jaar, volgens het verhaal van Mevrouw DE SÉVIGNÉ schitterende

ridderspelen werden gehouden en een bevordering van de ridders van de Heilige Geest.

Al de geloofwaardige geschiedschrijvers stemmen overeen in het vermelden van de wreedheden die de dragonnades vergezelden. Bijna overal zag men hetzelfde wat in Bearn was geschied. Noch geslacht, noch leeftijd, noch waardigheid werden ontzien. Oude edellieden die hun bloed voor het Vaderland hadden vergoten moesten dezelfde snode beledigingen ondergaan. Zelfs zij die van hoge geboorte waren en die te Parijs of aan het hof een wijkplaats meenden te vinden werden mishandeld of in de gevangenis gezet krachtens besloten brieven van de koning.

Die Hugenoten, die aan al de kwellingen wederstand boden, werden, nadat zij van alles beroofd waren, in kerkers geworpen, en de vrouwen in kloosters opgesloten. In het gevolg van de soldaten waren ook zendelingen en liefdadige zusters, die aan de gevangenen dag noch nacht rust lieten, totdat zij beloofden te zullen afzweren.

Wanneer zij ten gevolge van deze mishandelingen in een staat van verstijving of van onnozelheid of van krankzinnigheid vervielen liet men hen werktuigelijk een papier, waarop de afzwering geschreven stond, tekenen, of enige woorden uitspreken waarvan zij de zin niet meer begrepen, en zij waren katholieken. Of wel lokte men hen in hinderlagen zomin te Montauban de baronnen DE MONTBETON DE MEAUZAC en de VICONE, en omgekochte lieden dwongen hen dan op de knieën te vallen om de vergiffenis van de bisschop te ontvangen.

Het was niet genoeg, dat het hoofd des huizes afzwoer, want zij werden niet van de inkwartiering ontheven, voordat de vrouw, de kinderen en dienstboden gevolgd waren, en indien enkelen daarvan gevlucht waren, bleef de huisvader daarvoor verantwoordelijk totdat men ze in handen had.

Voordat de soldaten kwamen riep men gewoonlijk de Hervormden in een algemene raad tezamen. Daarin werd door de intendant, de commandant van de troepen, de bisschop of een ander, naar gelang de plaats aanbood, aangekondigd, dat de Koning geen ketters meer in zijn staten wilde dulden en dat men dus willens of onwillens en- middellijk het katholicisme omhelzen moest. Zij gebruikten daarbij de voorzorg om enige personen die door van hun stand of door hun raadgevingen dienen konden om anderen mede te slepen, voor hun zaak te winnen.

Wanneer deze ongelukkigen dan antwoordden, dat zij bereid waren om voor de Koning hun goederen en hun leven, maar niet hun geweten op te offeren, kwamen de dragonders. Na verloop van enige dagen werd er een nieuwe oproeping gedaan, en gewoonlijk was alle wederstand dan vernietigd. De schrik werd eindelijk zo groot, dat het genoeg was om de inval van het gemene krijgsvolk aan te kondigen om de Hervormden wie de moed ontzonk, met haast te doen komen om het formulier van afzwering uit te spreken. Velen onder hen meenden, dat men voor het geweld mocht wijken, mits men uitwendig het geloof behield, of zij zochten zich slechts de tijd en de gelegenheid tot vluchten voor te behouden.

Het is van belang op te merken, dat deze formulieren dikwijls zodanig waren ingericht, dat het geweten daardoor niet streng werd gebonden. De openbare ambtenaren en priesters letten vooral op het getal van de proselieten. Velen zeiden

eenvoudig: “Ik sluit mij aan.” Anderen kregen zelfs de vergunning om hun akte van afzwering in dezer voege te stellen: “Ik erken en belijd de katholieke apostolische kerk, *zoals zij was in de tijd van de Apostelen*;” of wel: “*overeenkomstig de leer van onze Heere* JEZUS CHRISTUS; of ook: *terwijl ik God en* JEZUS CHRISTUS *bemin en hen vereer door die hoogste eredienst die Hun alleen toekomt*.”

Maar van de kant van de priesters was dit slechts een tijdelijke vergunning. De predikant CLAUDE zegt in zijn *klachten van de protestanten in Frankrijk*: “na verloop van enige dagen kwam men bij hen terug en liet niet los voor zij een andere verklaring getekend hadden of dwong hen daartoe door geweld. Ja men dreef de onbeschaamdheid zo ver, dat men hen liet erkennen dat zij geheel vrijwillig de Roomse godsdienst omhelsden, zonder daartoe verleid of gewelddadig gebracht te zijn. En wanneer zij daarna bezwaren maakten om naar de mis te gaan, wanneer zij niet ter communie kwamen, geen deel namen aan de processies, niet biechtten, hun rozenkrans niet baden of indien een enkele zucht hun smart openbaarde, dan werden zij met geldboeten gestraft, en de inkwartiering vernieuwd (p. 52).”

Over het algemeen heeft de stoffelijke invloed van de dragonnades de meeste indruk gemaakt. Maar het geestelijk feit, de gedwongen belijdenis moet de nadenkenden en vromen nog veel meer treffen. Zou er tegenwoordig in Frankrijk een bisschop, een priester zijn, die niet met afgrijzen wordt vervuld bij de gedachte, dat de mond van de ketters met de bajonet geopend werd, om daarin die hostie te werpen waarvan volgens de Katholieke kerk het onwaardig gebruik de grootste misdaad is; een misdaad intussen die door henzelf bevolen werd, die haar de grootste hadden genoemd? De Spaanse inquisitie belette ten minste aan de gevangenen het avondmaal te ontvangen en de mis bij te wonen. Ook in de eeuw van LODEWIJK XIV vernemen wij enige edelmoedige tegenspraak, bijzonder van de partij van de Jansenisten, waarop wij later zullen terugkomen; maar de meerderheid van de geestelijkheid medegesleept door Jezuïeten, liet met geweld de hostie gebruiken door die ongelukkigen, die door de bleekheid van hun gelaat en de siddering van hun leden, zoals BASNAGE schrijft, toonden, dat hun hart daartegen opkwam.

De koninklijke raad, die slechts op het uiterlijke lette, was even zo verbaasd als gebelgd over deze talrijke afzweringen. LOUVOIS schreef in de eerste dagen van september 1685, aan de Kanselier, zijn vader: “In de landstreek van Bordeaux hebben zestigduizend bekeringen en in die van Montauban twintigduizend, plaats gehad. De zaak gaat met zo grote snelheid voort, dat op het einde van de maand geen tienduizend Hervormden meer zullen gevonden worden in geheel het land van Bordeaux, alwaar op de vijftiende van de vorige maand nog honderd vijftigduizend gevonden werden.”

De Hertog VAN NOAILLES schreef ter zelfder tijd aan LOUVOIS, dat de bekering te Nismes, te Uses, te Alais en te Villeneuve, enz., was gelukt. “De voornaamsten van Nismes,” zei hij, “zwoeren af in de kerk, de dag na mijn aankomst. Vervolgens ontstond er enige verkoeling, maar de zaken kwamen weer

in een goede gang door de inkwartieringen die ik bij de hardnekkigsten verordende. Het getal Hervormden in deze provincie is ongeveer twee honderd veertig duizend, maar ik geloof, dat zij op het einde van de maand zullen verdwenen zijn."

Maar de afzweringen dienden door een wettige handeling verzekerd te worden; en LODEWIJK XIV bedrogen en belegerd door zijn biechtvader, zijn kanselier en zijn minister van oorlog; LODEWIJK XIV, waarschijnlijk slecht onderricht, omtrent hetgeen er in zijn koninkrijk voorviel, daar hij als een Oosterse Sultan, van vleiers omringd, in zijn paleis zich opgesloten hield; LODEWIJK XIV, aan wie LOUVOIS en LA CHAISE beloofd hadden, dat er geen druppel bloed zou worden vergoten, en die, gelijk men verhaalt, de Aartsbisschop HARLAY en BOSSUET geraadpleegd had; LODEWIJK XIV tekende de herroeping van het edict van Nantes, 18 oktober 1685, God liet hem nog dertig jaren op de troon en hij gevoelde al de zwaarte van de misdaad die hij bedreven had.

De aanhef van de akte van de herroeping bewijst, dat men de koning door leugens had misleid. "Wij zien nu," zegt hij met dankbaarheid aan God "dat onze zorgen tot het gewenste doel hebben geleid, omdat het beste en grootste deel van onze onderdanen van de zogenaamde Hervormde godsdienst, het katholiek geloof heeft omhelsd en de uitvoering van het edict van Nantes is alzo nodeloos geworden."

De voorname inhoud van het herroepings-edict komt hierop neer: geen wettige uitoefening van de Hervormde eredienst in het koninkrijk; bevel aan de predikanten om binnen veertien dagen het koninkrijk te verlaten en geen bediening meer uit te oefenen op straf van naar de galeien te worden gezonden; belofte aan de leraars, die zich bekeerden, van een bezoldiging, een derde groter dan die welke zij te voren hadden, waarvan de helft aan hun weduwen zou worden uitgekeerd; vrijstelling van academische studies voor degenen die voor de Balie wilden optreden; verbod aan de ouders om hun kinderen in de Hervormde godsdienst te doen onderwijzen, en bevel om hen te laten dopen en naar de Katholieke kerken te zenden, onder bedreiging van een boete van vijfhonderd livres; bevel aan al de uitgewekenen om binnen vier maanden in Frankrijk terug te keren, op straf van verbeurdverklaring van hun goederen; verbod aan allen om het land te verlaten, op straf van de galeien voor de mannen, en levenslange opsluiting voor de vrouwen; eindelijk bevestiging van de wetten tegen de wederafvalligen.

Het laatste uitstel was oorzaak van een wreed misverstand, het was vervat in de volgende bewoordingen:

"Daarenboven zullen de gezegde Hervormden, in afwachting dat het God behage hen te verlichten, evenals de anderen, in de steden en plaatsen van ons koninkrijk kunnen wonen, en zonder dat men hen kan belemmeren of hinderen om gezegde Hervormde godsdienst onder voorwaarde zoals gezegd is, dat zij die niet uitoefenen."

Het scheen dus dat de vrijheid van het geweten in de huiselijke kring geëerbiedigd werd. De Hervormden verblijdden zich daarover als over een verzachting van hun ongelukken, en sommigen schortten zelfs de voorbereidselen tot hun vertrek op; — maar nooit werd de hoop smartelijker verijdeld.

De uitkomst bewees dat de woorden: *in afwachting dat het God behage hen te verlichten zoals de anderen* betekenden, in afwachting dat zij evenals hun medebelijders door de dragonders zullen bekeerd zijn. LOUVOIS schreef naar de provincies, "Zijne Majesteit wil, dat men met de uiterste hevigheid te werk ga tegen degenen die zijn godsdienst niet willen aannemen, en zij, die er een dwaze eer in stellen om de laatste te willen zijn, moeten tot het uiterste worden gebracht.'

Op 18 oktober van het jaar 1685, moet onder de noodlottigste dagen van Frankrijk worden geteld. Die dag bracht verwarring, armoede en vernedering voor vele volgende geslachten aan.

De politiek van HENDRIK IV, van RICHELIEU, van MAZARIN, en van LODEWIJK XIV zelf, werd daardoor in het hart aangetast. Het was toch niet mogelijk de natuurlijke bondgenoten van Frankrijk in het protestants Europa te behouden, nu de wereld gewaagde van de noodkreten van de Hervormden. Het protestantisme verhief zich tegen LODEWIJK XIV, vond een aanvoerder in WILLEM van Oranje, en de parlementaire opstand van 1688, was het antwoord op de koninklijke aanval in 1685.

Het land, dat van buiten minder steun vond, werd inwendig ook zwakker. De emigratie, waarover wij in het volgende boek spreken zullen, nam op een geduchte wijze toe. De wijze VAUBAN schreef, één jaar slechts na de herroeping, dat Frankrijk honderdduizend inwoners, dertig miljoen aan gemunt geld, negen duizend matrozen, twaalf duizend geoefende soldaten, zes honderd officieren en zijn bloeiende werkplaatsen had verloren. De hertog van Saint-Simon zegt in zijn gedenkschriften, dat de handel in al haar delen werd verwoest en dat een vierde van het koninkrijk belangrijk ontvolkt werd.

Van dit ogenblik af (zoals alle geschiedschrijvers opmerken) nam het geluk van LODEWIJK XIV af en die koning, zo gelukkig en zo trots in de eerste helft van zijn regering, vroeg weinige jaren later, toen hij te Blenheim, te Ramillies en te Malplaquet overwonnen was, op nederige toon Europa om de vrede. Hij verkreeg die te Utrecht, maar niet dan op harde voorwaarden. Gedurende geheel de achttiende eeuw bukte het koninkrijk onder de last van deze vernedering en nog in onze dagen heeft het congres van Wenen, Frankrijk moeten genezen van de ongelukkige jaren van LODEWIJK XIV.

De begoocheling van het koningschap werd met dezelfde slag voor een groot deel weggenomen. Onderwerping en eerbied bleven in schijn bestaan, maar de gemoederen begonnen zich te verheffen tegen de almacht van de monarch. De vraag werd geopperd of de volken al hun rechten en alle macht moeten toevertrouwen aan een enig man, die zich kan laten beheersen door een gunstelinge, door een biechtvader, door zotte bijgelovigheden, of door een dwaze zucht naar persoonlijke roem. In Engeland en in Holland vonden de volksvrijheden heftige verdedigers. In Frankrijk was de vrome FÉNÉLON de eerste en na hem MASSILLON, MONTESQUIEU, ROUSSEAU, de abten MABLY en RAYNAL, de Protestant NECKER en MIRABEAU. Deze mannen,

hoe onderscheiden ook in oorsprong, in denkbeelden en in bedoeling, zijn te dezen aanzien nauw verwant.

Het aangevoerde doet ons de politieke zijde van de zaak zien. Uit een zedelijk oogpunt beschouwd, hebben de edicten van 1660 en 1685, de dragonnades, de herroeping en de handelingen die daaruit noodzakelijk voortvloeiden, de heilige en onschendbare beginselen van elke menselijke maatschappij: de godsdienst, het huisgezin, de eigendom van twee tot drie miljoen Fransen in het hart aangetast. De socialisten van latere tijd zijn in hun theorieën nooit zo ver gegaan als LODEWIJK XIV, de Jezuïeten, de Katholieke priesterschap en de magistratuur tegen de Hervormden; zij dragen ieder hun deel aan de verantwoordelijkheid.

Beschouwen wij de zaak uit een eigenlijk godsdienstig oogpunt, dan vindt het woord van CHATEAUBRIAND, dat wij elders vermeld hebben, in verband met de gevolgen van de Bartholomeüsnacht, hier een nieuwe en treffende toepassing. De bekrompen en boosaardige bijgelovigheid van de koning, de verachtelijke listen van zijn biecht-vaders, de hatelijke godsdienstschennis door de geestelijkheid gewettigd, de soldaten, die als zendelingen werden gebruikt, de rouw en bloedstorting, waartoe de godsdienst aanleiding gaf, de verkrachting van Goddelijke en menselijke wetten, door hen, die bepaaldelijk belast waren, deze te verdedigen, gaven aanleiding, dat de hoogste klasse van de natie zich met geestdrift in de armen van het scepticisme wierp. Bij de dood van LODEWIJK XIV was het hof opgevuld met ongelovigen en VOLTAIRE is dan ook geheel gewapend uit dit geslacht voortgekomen.

Men heeft willen beweren, dat de herroeping van het ***edict van Nantes*** populair is geweest. Indien dit waar is; dan is het de zwaarste beschuldiging tegen de Roomse kerk, die Frankrijk alzo had opgevoed in boosheid. Maar het is slechts ten dele waar. De herroeping was populair bij de priesters, die bij monde van FLECHIER en BOSSUET, hun hoorders opwekten, om hun dankzeggingen en toejuichingen ten hemel te laten opklimmen. Zij was populair bij enige hovelingen, zo als bij de markies DANGEAU en Mme DE SÉVIGNÉ, die zelfs de voetstappen van de koning aanbaden. Zij was populair bij de laagste klassen van het land, bijzonder in de zuidelijke provincies, die blindelings de ingevingen van hun geestelijke leidslieden volgden. Misschien ook was zij, om het hoogste te noemen, populair bij enige regeringspersonen, die meenden, dat de burgerlijke en politieke eenheid alleen door godsdienstige eenheid kon verkregen worden. Maar was de herroeping van het edict van Nantes ook populair bij de officieren van het leger, bij de zeemacht, bij de landelijke adel, zelfs bij de adel van het hof, die zijn onafhankelijkheid van geest toch niet geheel had opgeofferd, bij de middelklassen eindelijk, die in de achttiende eeuw moest toenemen om in de negentiende te regeren? Wat wij gezegd hebben doet ons dit voor het minst betwijfelen, en zo er al weinige sporen zijn, dat zij zich hebben verzet, het is omdat het onder LODEWIJK XIV hoogst moeilijk was één woord in vrijheid te spreken.

In een woord, alles heeft bij de herroeping verloren; het koningschap, de politieke kracht van Frankrijk, de openbare rijkdom, de nijverheid, de zedelijkheid, de

godsdienstzin, de Katholieke geestelijkheid zelf — uit het ene kwaad komt noodwendig het andere voort.

VIERDE BOEK

VAN DE HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES TOT AAN HET EDICT VAN VERDRAAGZAAMHEID

1685-1787)

I.

Invloed van twee tegenstrijdige richtingen in dit tijdperk. — Woede tegen de leraars. — Hun aankomst op vreemde bodem. — Grote emigratie van de gelovigen. — De wet en het gouvernement schieten te kort. — Onderscheiden middelen om te ontsnappen. — Edelmoedigheid van de protestantse landen. — Vermoedelijk aantal van de uitgewekenen, enz.

Twee tegenovergestelde richtingen verdelen dit nieuwe tijdperk: de overgeleverde geest van vervolging, die weer hevige wreedheden en schrikkelijke strafoefeningen tot in de tweede helft van de achttiende eeuw liet voortduren, en de nieuwe geest van verdraagzaamheid, die uit het gemoed van enige weldenkende mannen voortgesproten, overging in de geschriften van de wijsgeren, die daardoor post vatte bij de nadenkenden, vandaar zich mededeelden aan de overheden en aan de koninklijke raad, die eindelijk een onweerstaanbare invloed verkreeg en zelfs de priesters noodzaakte, hun hulde te brengen aan grondstellingen, meer waar, meer zedelijk en meer christelijk dan de hunnen.

Toen de kanselier LETELLIER het staatszegel drukte op het edict van herroeping, riep hij overwinnend en blij uit, gelijk SIMEON: “Nu laat U Heere Uw dienstknecht in vrede gaan.” Hij geloofde, en LODEWIJK XIV met hem, dat met dit edict alles zou geëindigd zijn, maar het tegendeel was waar, want alles begon als opnieuw.

Zolang de Hervormden nog iets te verliezen hadden, ware het slechts een schijn van hun oude vrijheid of de ijdele naam van het edict van HENDRIK IV, hield de meerderheid zich binnen de grenzen van verzoekschriften en klachten. Zij hoopten altijd, dat de heiligheid van de wet, de rechtvaardigheid en de menselijkheid zich nog eens in het hart van de koning zouden laten gelden en zij dreven de onderwerping zo ver, dat zij zelfs deze uitdrukking tot een spreekwoord maakten: *het is een Hugenoots geduld*. Maar toen zij alles, volstrekt alles verloren hadden vroegen zij naar niets dan naar hetgeen zij verschuldigd waren aan hun geweten en aan hun beledigd geloof; en door een volharding in het trotseren van de wreedste edicten, die hun ballingschap, getijen en de dood kon kosten, vermoeiden zij eindelijk de wreedheid van hun beulen.

Het tijdperk, dat wij intreden, geeft ons deze grote les, dat het gemakkelijker is martelaren dan afvalligen te maken, en dat de kracht van het zwaard wel ver van alles uit te roeien (een onmogelijke zaak onder de regering van LODEWIJK XIV), wijken moet voor de macht van het verstand.

De akte van herroeping werd gestreng ten uitvoer gebracht, vooral ten aanzien van de leraars, en men week zelfs van de letter van het edict af, dat een uitstel van

veertien dagen toestond. CLAUDE ontving bevel om binnen vierentwintig uren te vertrekken, en deze *oproerling*, zoals mevrouw DE MAINTENON hem noemde, werd door een' lakei van de Koning vergezeld, die hem geen ogenblik uit het oog verloor. De overige predikanten te Parijs verkregen een uitstel van twee dagen om hun toebereidselen te maken. In de provincies hadden zij een weinig meer tijd; maar door een gehele omwerping van al de rechten van de natuur en van de familie, ontroofde men hen die kinderen, die hun zevende jaar hadden bereikt. Sommigen zelfs moesten de kinderen die nog aan de borst waren verlaten en gingen in ballingschap, hun vrouwen, die van droefheid bezweken, met zich voerende.

Men had op vele afzweringen gerekend; maar verkreeg er slechts zeer weinigen en de leraars die bij de eerste aanval van angst en schrik bezweken waren, kwamen bijna allen tot hun voormalig geloof terug. Men zag grijsaards van tachtig en negentig jaren, die hun laatste levenskrachten verzamelden om verre tochten te ondernemen, en meer dan één bezweek, voor hij de wijkplaats had bereikt, waar de moede voet en het bezwaarde hoofd rust kon vinden.

De aankomst van deze leraars op vreemde bodem verwekte een onuitsprekelijke indruk. Van alle kanten stroomde het volk toe, met verontwaardiging en medelijden in het hart en met tranen in de ogen, om deze eerwaardige belijders van het Evangelie te begroeten, die met de staf in de hand, met gescheurde klederen, met vermagerd gelaat en wenende over hun kinderen en de gemeente, die zij in de handen van de vervolgers hadden moeten achterlaten, aan de gastvrije haard een schuilplaats kwamen zoeken. De gehele Protestantse christenheid hief een vreselijke kreet aan tegen LODEWIJK XIV: en zelfs de Katholieken in deze streken bloosden van schaamte, bij de gedachte aan hun kerk die alzo werd onteerd.

De gelovigen volgden in grote getale hun herders. Het was vergeefs, dat gedurig onmeedogender wetten werden uitgevaardigd, waarbij de mannen die het vaderland zochten te verlaten tot eeuwigdurende galeistraf en de vrouwen tot levenslange opsluiting veroordeeld werden; die de goederen van beiden verbeurd verklaarde en degenen die hun behulpzaam waren geweest in hun vlucht tot dezelfde straffen en later tot de straf van de dood. Het was vergeefs, dat men de aanbrengers een aandeel beloofde in de roof van de slachtoffers; de landverhuizing strekte zich tot de ene provincie na de andere uit; en het despotisme van LODEWIJK XIV stuitte daarop geheel af.

Men kan zich tegenwoordig van zulke wetten geen denkbeeld maken, want indien de Koning slechts één godsdienst in Frankrijk had willen toestaan, dan had hij ten minste hen die daartoe niet behoorden en niet behoren wilden, moeten toestaan het koninkrijk te verlaten. Deze regel toch is een hoofdbeginsel van natuurlijk recht; de Spaanse inquisitie en de Ligue hadden altijd keuze gelaten tussen afzwering en verbanning; maar LODEWIJK XIV zijn macht ongehoord misbruikende stond dit niet toe. Hij dacht aan niets anders dan aan zijn reeds bezoedelde *roem* en bemerkte niet, dat niemand die meer bezoedelde dan hij zelf.

De taal van deze bevelschriften was even onbegrijpelijk als de inhoud. De woorden daarvan hadden een gedrochtelijke betekenis. zo las men b.v. daarin, dat

de vlucht in een vreemd land een *misdadige ongehoorzaamheid* was, alsof het een misdaad geweest was, liever alles te verlaten, dan zijn geloof te verloochenen. Zij behelsden al verder, dat de vluchtelingen schuldig waren aan *ondankbaarheid*, omdat zij geen gebruik hadden gemaakt van de vergunning om in Frankrijk terug te keren, als ware het niet de volstrekte voorwaarde voor hun terugkeer geweest, dat zij tegen de God van hun geweten moesten opstaan. Ziedaar hoe diep LODEWIJK XIV gedaald was, onder de dubbele invloed van zijn hoogmoed en van pater LA CHAISE.

Er werden wachters geplaatst aan de ingang van de steden, bij de overtocht van de rivieren, aan de havens, op de bruggen, op de grote wegen en bij al de uitgangen die naar de grenzen geleidden, en duizenden boeren verenigden zich met de troepen die op korte afstand van elkaar geplaatst waren, ten einde het loon te verkrijgen, dat aan hen, die vluchtelingen aanhielden, was beloofd. Maar alles was vruchteloos. De emigranten kochten paspoorten, die hun geleverd werden door de secretarissen van de gouverneurs of door de bedienden van de staats-ministers. Zij kochten de wachters met geld om en gaven zelfs zes- tot achtduizend livres tot prijs voor hun ontsnapping. Sommigen die stoutmoediger waren, trokken de grenzen over met de degen in de hand.

Het merendeel reisde ’s nachts langs verborgen voetpaden en hield zich overdag in holen op. Zij hadden reiswijzers voor deze nieuwe soort van reizen ingericht. Zij daalden in afgronden neder en klommen op de toppen van de bergen en bedienden zich van allerlei vermommingen. Men zag de vluchtelingen als herders, pelgrims, soldaten, jagers, dienstknechten, kooplieden en bedelaars, en sommigen veinsden zelfs rozenkransen en paternosters te verkopen, om des te beter tegen alle verdenking veilig te zijn.

De ooggetuige BENOIT deelt ons uitvoerige berichten mede: “Aanzienlijke vrouwen, zelfs van zestig en zeventig jaren, die om zo te zeggen nimmer een voet op de grond hadden gezet, dan om in haar kamer of tuinen te wandelen, kwamen tachtig en honderd mijlen ver naar één of ander dorp, dat een gids haar had aangewezen. Meisjes van vijftien en zestien jaren van allerlei stand ondernamen hetzelfde waagstuk. Zij voerden kruiwagens met zich, droegen mest, korven en allerlei lasten. Zij misvormden zich het gelaat door verfstoffen die haar een bruine kleur gaven, door pommades of sappen die de huid optrokken alsof zij gerimpeld waren. Vele meisjes en vrouwen veinsden zich ziek, stom of krankzinnig. Sommigen verkleedden zich als mannen en andere, die te zwak of te klein waren om volwassen mannen te gelijken, namen het gewaad van lakeien en volgden te voet door het slijk een gids, die te paard gezeten de grote heer vertoonde. Sommigen van deze vrouwen kwamen in haar geleend gewaad te Rotterdam en zetten zich aan de voet van de predikstoel neder, voor zij zich de tijd gegund hadden een meer passend gewaad aan te trekken, en gaven in het openbaar tekenen van berouw over haar gedwongen ondertekening (T. XI, p. 953, 954).”

De reis over de zee maakte voor een groot aantal van de Hervormden de vlucht gemakkelijk. Zij verborgen zich in balen met koopwaren, in tonnen en onder klompen steenkool. Zij werden opgestapeld onder in de schepen, en zelfs kinderen brachten gehele weken in deze akelige schuilhoeken door, zonder één enkele kreet te slaken uit vrees van zich te verraden. Sommigen waagden zich in volle zee met

kleine schuiten, zonder dat zij enige voorraad hadden durven medenemen, met niets anders dan enig brak of sneeuwwater om zich te verkwikken, waarmede de moeders de lippen van haar zuigelingen bevochtigden.

Duizenden uitgewekenen stierven van vermoeienis, van koude, van honger, of door schipbreuk en door de kogels van de soldaten, andere duizenden werden gevangen genomen, aan moordenaars vastgekluisterd, door het gehele koninkrijk gesleept, om meer schrik aan hun geloofsgenoten in te boezemen, en veroordeeld om op de galeibanken te roeien. De galeien van Marseille werden met deze ongelukkigen vervuld, onder welke men voormalige overheidspersonen, officieren, edellieden en grijsaards zag. De vrouwen vervulden de kloosters en de toren van Constance te Aigues-Mortes, maar noch bedreigingen, noch hinderpalen, noch gevaren, noch strafoefeningen konden de kracht en heldhaftige standvastigheid van het onderdrukt geweten overwinnen.

Het hof was verschrikt van de ontvolking van het koninkrijk en van de ondergang van de nijverheid. Het geloofde, dat het niet een zaak van geloof maar de aanlokkelijkheid van een te trotseren gevaar was, waardoor zo vele Fransen uit Frankrijk werden gedreven. Het besloot daarom op zekere dag, om al de uitgangen open te stellen, maar de volgende dag sloot het die weder, ziende dat de emigratie slechts toegenomen was.

De vreemde naties, getroffen door een zo groot en zo waardig ongeluk, wedijverden in belangstelling jegens de uitgewekenen. Engeland, Zwitserland, Holland, Pruisen, Denemarken en Zweden voorzagen edelmoedig in hun eerste behoeften, en nooit is het duidelijker gebleken dan toen, zoals een tijdgenoot heeft opgemerkt, dat de Christelijke liefde een onuitputtelijke bron bezit. Hoe meer men gaf des te meer scheen men te kunnen geven. Bijzondere personen wedijverden met de regeringen in het uitdelen van onderstand. Men kwam de vluchtelingen voor, verschafte hun arbeid, huizen en zelfs kerken, en zij betaalden deze milde gastvrijheid met het voorbeeld van hun geloof, een vroom leven en een nijvere bedrijvigheid, die hun aangenomen vaderland verrijkten. LE MONTEY zegt: “De Franse Protestanten brachten naar Engeland het geheim en het gebruik over van de kostbare werktuigen, die het verbazend vermogen van Engeland hebben gevestigd, terwijl de billijke klacht van deze verbannenen te Augsburg de grond legde, tot een verbond van wraak[56].”

Het is moeilijk met juistheid het getal van de uitgewekenen te bepalen. De cijfers door VAUBAN gegeven zijn bekend. Een intendant van Saintonge schreef in 1698, dat zijn provincie honderd duizend Hervormden had verloren, Languedoc had er veertig tot vijftig duizend verloren, vóór de oorlog van de Camisards en Guyenne voor het minst even zo veel. Maar de emigratie was betrekkelijk nog aanzienlijker in het Lionneese en in Dauphine, vanwege de nabijheid van de grenzen. Gehele dorpen werden verlaten en sommige steden half geledigd. De fabrieken werden bij honderden gesloten, sommige takken van nijverheid verdwenen geheel en een verbazende uitgestrektheid grond bleef bij gebrek aan handen onbebouwd.

---

[56] Essais sur l’ établiss. monarchique de LOUIS IX, p. 418.

VOLTAIRE zegt: dat in de tijd van drie jaren bijna vijftig duizend families het koninkrijk verlieten en van even zo velen werden gevolgd. Een woestijn-prediker, ANTOINE COURT, brengt het getal tot achthonderd duizend mensen. DE SISMONDI gelooft, zich houdende aan het minst overdreven getal, dat een weinig meer dan een miljoen Hervormden in Frankrijk achterbleven, en dat drie- tot vierhonderd duizend zich buitenslands vestigden. CAPEFIGUE, een schrijver die aan de Hervormden vijandig is en die de landregisters heeft onderzocht, brengt de emigratie tot 225 of 230 duizend zielen, namelijk: 1580 leraars, 2800 ouderlingen, 15000 edellieden en het overige deel voornamelijk bestaande uit kooplieden en handwerkslieden. Intussen moet men hierbij in het oog houden, dat de intendanten deze lijsten hebben opgemaakt in de eerste jaren van de herroeping, en dat zij er belang bij hadden het getal van de uitgewekenen te verkleinen, om het verwijt van verzuim te ontgaan[57].

Het komt ons waarschijnlijk voor, dat de emigratie van 1669 tot 1760, meer dan eens begonnen of opgeschort, naar dat er vervolging of rust was, vier of vijf honderd duizend mensen uit Frankrijk verwijderd heeft, na aftrek van hen die na verloop van enige jaren daarin terug keerden. Over het algemeen behoorden dezen tot het meest verlichte, nijvere en zedelijke deel van de natie.

In een week telde men van twaalf tot dertien honderd vluchtelingen die door Genève trokken. Engeland vormde elf regimenten van degenen die de wapens wilden opvatten en in de stad Londen werden twee en twintig Franse kerken opgericht. Eén van de voorsteden van deze hoofdstad werd geheel door hen bevolkt. Holland won daardoor meer dan het door de invallen van LODEWIJK XIV had verloren en tot zelfs in Noord-Amerika en aan de Kaap de Goede Hoop vestigden zich volkplantingen van Hugenoten. De namen van hen en van hun kinderen zijn daar altijd in ere gebleven.

Sommigen hebben deze emigratie met die van 1792 vergeleken, maar er is meer verschil dan overeenkomst met deze. Die om de revolutie uitweken hadden slechts enige aristocratische voorrechten verloren; de vluchtelingen ten gevolge van de herroepingen waren zelfs van hun godsdienstig en burgerlijk bestaan beroofd. Genen ten minste die het eerst uitweken verlieten hun Vaderland omdat zij het algemeen recht niet aannamen; deze omdat het algemeen recht hun ontnomen was. In 1792 week slechts een enkele klasse uit, namelijk van hen die slechts de krijgsdienst hadden gezocht, maar in 1685 omvatte de emigratie de voornaamste bestanddelen van een volk, kooplieden, fabrikanten werklieden en landlieden. De eerste vluchtelingen hebben talrijke en nuttige inrichtingen gevestigd waarvan velen nog bestaan, terwijl de laatsten nergens duurzame sporen van hun doortocht hebben achter gelaten.

Het is even moeilijk het getal van de Hervormden te bepalen die in de poging tot vluchten, in gevechten, in gevangenissen op de galeien en schavotten zijn

---

[57] CAPEFIGUE, LOUIS XIV, T. II, Chap. 24, p. 258. De schrijver bedriegt zich in het getal van de leraars, of hij heeft op zijn lijst geplaatst hoogleraars, studenten in de godgeleerdheid en andere personen, die maar enigszins aan de kerkelijke bediening verbonden waren. RULHIÈRES spreekt ook van twee duizend leraars; maar ELIE BENOIT, die op dit punt beter ingelicht was, omdat hij zelf één van de gevluchte predikanten was, brengt het getal slechts tot zeven honderd.

omgekomen van het herroepingsedict af, tot aan het edict van verdraagzaamheid, van LODEWIJK XVI. De SISMONDI gelooft dat er even zo veel zijn omgekomen als er uitweken, dat is naar zijn schatting drie tot vier honderd duizend. Het getal komt ons overdreven voor. Trouwens BOULAINVILLERS verzekert dat onder het bestuur van LAMOIGNON DE BAVILLE alleen in de provincie Languedoc honderd duizend mensen een ontijdige dood zijn gestorven, en dat het tiende deel daarvan door het vuur, de koord of het rad omgekomen is. Men moet daarbij waarschijnlijk nog honderd duizend anderen voegen voor het overige gedeelte van het Koninkrijk in de achttiende eeuw. Twee honderd duizend Fransen werden gedood, na een edict van bevrediging dat bijna negentig jaren had stand gehouden en wij zien in hen de nieuwe en bloedige hekatombes die op de altaren van de onverdraagzaamheid zijn geslacht.

II.

Toestand van de protestanten in het koninkrijk. — Hoe zij behandeld werden te Parijs. — Nieuwe maatregelen. — Tegenstand in het zuiden. — Geheime vergaderingen. — Predikanten. — Uitzending van soldaten. — Straffen aan de afvalligen opgelegd. — Lodewijk XIV doet een stap terug. — De protestantse galeislaven. — Elie Neau. — Strafoefening van Fuleran Reij. — IJver en marteldood van Claude Brousson.

De protestanten (wij kunnen hen met die naam noemen omdat deze nu algemeen zelfs in kerkelijke stukken in gebruik kwam) de protestanten die in het koninkrijk gebleven waren, werden nog na de herroeping met dragonnades bezocht zo dikwijls zij het hoofd zochten op te steken. Die tot het vorstendom Oranje en tot het land van Messin behoorden hadden gehoopt daartegen gewaarborgd te zijn, door van hun bevoorrechte toestand, maar zij moesten dezelfde vervolgingen ondergaan. Slechts de Luthersen in de Elzas werden ontzien, omdat zij zeer talrijk waren en beschermd werden door staatkundige overeenkomsten in de jongste tijd gemaakt.

Te Parijs hield men enige maatregelen terug, uit vrees, zoals wij gezegd hebben, van de feesten en de rust van LODEWIJK XIV te storen. Doch slechts vier dagen na de herroeping werd de kerk van CHARENTON tot de laatste steen toe afgebroken en de leden van de gemeente ontvingen bevel om zich zonder verwijl naar de godsdienst van de Koning te voegen.

Maar als zij zich niet haastten om te gehoorzamen werden de voornaamste ouderlingen, op bevel van de Koning gevangen genomen. De Markies SEIGNELAY, ontbood in zijn hotel een honderdtal notabelen, en dwong hen, in tegenwoordigheid van de procureur-generaal en van de luitenant van politie LA REYNIE, om onverwijld een akte van vereniging te tekenen. Toen velen zich tegen deze gewelddadige handelwijze verzettein, werden de deuren voor hen gesloten en onder strenge bedreigingen hun aangekondigd, dat zij niet mochten heengaan voordat zij gehoorzaamd hadden. Voorwaar een onedele valstrik, een daad van geweld en van afpersing, die eerder een Calabrische bandiet, dan een staats-secretaris, een zoon van COLBERT waardig was.

Volgens de bepalingen van het edict, waren al de Protestanten in Frankrijk gehouden hun kinderen te zenden naar katholieke scholen en naar de catechismus. Bij een nieuw bevelschrift werd bevolen, dat aan hen die verdacht waren van nog de Hervormde godsdienst te belijden, de kinderen van vijf tot zes jaren zouden ontnomen en aan katholieke ouders toevertrouwd of elders geplaatst werden. Maar deze wet ging de maat van de mogelijkheid te buiten, er waren in Frankrijk geen leerscholen, geen kloosters en geen hospitalen genoeg om zoveel slachtoffers te bevatten. Men bepaalde zich dus om de hand te slaan aan de kinderen van de rijken, die voor het onderhoud betalen konden en bijzonder aan de jonge meisjes. De hatelijke oplichtingen werden gedurende een groot deel van deze eeuw herhaald en vele families hebben de treurige herinnering daarvan behouden.

Tegelijkertijd werd ook de oorlog verklaard aan de boeken. De bevelhebbers kregen order om de huizen van de Hervormden te doorzoeken, met de index van de aartsbisschop van Parijs in de hand en de verdachte geschriften in beslag te nemen. Deze huiszoekingen werden van tijd tot tijd herhaald en een groot aantal kostbare werken tot het laatste exemplaar vernietigd, zelfs de Bijbel, ja de Bijbel vooral, werd verbeurd verklaard en met grote woede verbrand.

De priesters intussen verzuimden, om aan deze menigte van zogenaamde bekeerden geregeld onderwijs te geven. Men gebruikte daarvoor capucijnen en andere lieden van hetzelfde slag, onbeschaamden, onbeschaafden, ongeletterden en soms onzedelijken. Zij wekten bij de Protestanten slechts afgrijzen en walging op. Kinderen sloten hen de mond door hun tegenwerpingen, en volwassenen werden in hun afkeer van een kerk, die zich van zulke dienaren bediende, versterkt.

Er was nieuwe gestrengheid nodig om tot aanneming van het katholicisme te dwingen. De pastoors hielden appèl van de nieuw bekeerden (*frères réunis*) die op afgezonderde banken geplaatst waren, en de ongelukkigen die bij de mis of bij de communie niet tegenwoordig waren, ontvingen een strenge kastijding. De soldaten leenden daarbij de sterke hand en sommige intendanten of ontvangers, die aan de Hervormden de goederen welke hun ontnomen waren niet wilden teruggeven, stelden in de parochies opzichters aan, die onderzoeken moesten of de nieuwbekeerden wel geregeld naar de mis gingen, of zij zich wel gedroegen, de paas-communie hielden en de bevelen van de kerk getrouw opvolgden. zo kwam men terug tot de handelwijze van de negende en tiende eeuw en behandelde de Fransen zoals de Jezuïeten de wilden in Paraguay. Dit ging echter te ver, LODEWIJK XIV liet in het geheim aan de intendanten schrijven, dat zij in dit opzicht zich niet langer met de handelingen van het bijzonder leven zouden bemoeien.

Langzamerhand hieven de Protestanten het hoofd weer op en traden tevoorschijn, ondanks de hevigheid van de wetten en in zeker opzicht ten gevolge van die hevigheid zelf. Vervuld met afschuw voor het katholicisme, dat zij onder het dreigend zwaard van de dragonders geveinsd hadden te omhelzen, en de wet vervloekende, die door een schandelijke heiligschennis hun gebood, het Avondmaal te gebruiken in de roomse kerk, schoon zij haar leerstellingen niet geloofden, werd hun geestkracht opgewekt door hun schande, het zelfverwijt en de behoefte om de misdaad te verzoenen die zij hadden begaan. Zij hielden

vergaderingen in de woestijnen, op de kruinen van de bergen en in holle wegen, en beloofden elkaar, in de naam van God, om te leven en te sterven in het Hervormd geloof.

De tegenkanting openbaarde zich in het bijzonder in Neder-Languedoc, in Vivarais en de Cevennes, die hun wijkplaatsen aanboden welke voor de soldaten bijna ontoegankelijk waren. De voornaamste feiten van de geschiedenis, die wij verder te verhalen hebben, zijn daar voorgevallen. In het begin van de Franse Hervorming bekleedden de provincies, het naast bij Parijs gelegen, de eerste rang. Vervolgens waren Bearn, Poitou, Guyenne en Saintonge de voornaamste plaatsen. Nu hield de Hervorming zich om zo te spreken slechts staande op de toppen van de bergen van Languedoc. De andere zuidelijke provincies volgden de beweging, maar eerst later en met minder opzien. In het midden, het westen en het noorden, werd lange tijd de Hervorming slechts in stilte beleden.

Het zal ons ook in het oog vallen, dat de vergaderingen van de Protestanten op het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw, een merkwaardige gelijkenis opleveren met die van de eerste tijden van FAREL en van CALVYN. Zij telden slechts geringen en armen. De boeren uit de Cevennes reikten de hand aan de handwerkslieden van Meaux. De edelen en rijken hadden afgezworen of een wijkplaats op vreemde bodem gezocht, en zij, die noch gevlucht, noch bezweken waren, hielden zich bijna allen schuil. Van 1559 tot 1685 telde de Franse Hervorming aanzienlijke families, maar die zich misschien minder door godsdienstig leven dan door politieke hartstochten onderscheidden; na de herroeping vond zij meer steun in de volksmassa en herkreeg door deze een kracht, een gehechtheid en getrouwheid, welke zij in lange tijd niet had gekend.

Op het gerucht van deze vergaderingen keerden enige leraars naar Frankrijk terug, en daar hun getal niet groot genoeg was voor de werkkring die zij vonden, lieten zij zich bijstaan door lieden die men de naam van *predikanten* gaf. Het waren landbouwers, dagloners, herders, die zonder enige andere voorbereiding dan de ijver van hun geestdrift, in de vergaderingen opstonden en uit de volheid van hun hart vrome vermaningen tot de aanwezigen richtten. Wij zullen later zien, dat wanorde in geloof en gedrag hiervan vaak het gevolg was.

Toen de Koning, zijn ministers en de Jezuïeten hoorden, dat de nieuw bekeerden opnieuw begonnen het hoofd op te steken, ontstaken zij in een woede die geen grenzen kende. Het was bijna krankzinnigheid. In de maand juli 1686 werd de doodstraf uitgesproken tegen de leraars die in Frankrijk waren teruggekeerd; eeuwigdurende galeistraf tegen hen, die hun hulp, wijkplaats of enige bijstand verleenden; een beloning van vijfduizend vijfhonderd livres aan dengenen die een leraar greep of deed grijpen; eindelijk doodstraf tegen hen die in een vergadering werden verrast. Het is onbegrijpelijk, dat van het beschaafde hof van LODEWIJK XIV, een wet heeft kunnen uitgaan, waarover kanibalen zich zouden hebben geschaamd.

Van alle kanten werden de Hervormden door soldaten omsingeld; het was zoals VOLTAIRE het uitdrukt, een jacht in korte omtrek. De markies DE LA TROUSSE, neef van madame DE SÉVIGNÉ, die in de Cevennes het bevel voerde, doorkruistte onophoudelijk het land, met een bende krijgslieden. Als hij de

Protestanten hoorde bidden of psalmen zingen, liet hij op hen schieten, als op wilde dieren. De arme lieden waren ongewapend en verdedigden zich niet, de meest opgewondenen wierpen al vluchtende met stenen, en als zij niet konden ontsnappen, wachtten zij op hun knieën de dood, terwijl zij de handen ophieven ten hemel of elkaar omhelsden. De waarheidlievende en oprechte leernar ANTOINE COURT zegt: dat men hem nauwkeurige lijsten gegeven heeft van de vergaderingen, die in verschillende plaatsen werden vermoord, en dat er bij sommige gelegenheden drie tot vier honderd personen grijsaards, vrouwen en kleine kinderen, op de plaats zelf werden gedood.

In de tijd van de Albigenzen of van de moorden te Merindol, zou men deze vergaderingen vernietigd hebben door alles te doden, en het laatste kind hebben verbrijzeld op de drempel van het ouderlijke huis. In de tijd van LODEWIJK XIV waren de zeden minder barbaars dan de wetten, men durfde slechts ten dele treffen en na een wreed bloedvergieten, moest men ophouden. Maar het was niet alleen in dit opzicht, dat men terug ging. Als de Hervormden op hun sterfbed lagen en de strafoefening van de mensen niet langer vreesden, maar het oordeel van God duchtten, weigerden zij de sacramenten van de kerk te ontvangen. een nieuwe wet, niet minder wreed dan de voorgaande, maar die men niet lang kon ten uitvoer leggen, was daarvan het gevolg. De kranken die herstelden, nadat zij het laatste oliesel geweigerd hadden, werden veroordeeld tot levenslange galeistraf of opsluiting met verbeurdverklaring van hun goederen, terwijl een vreselijke wraak geoefend werd aan de lijken van hen die bezweken, daar zij op sleden weggevoerd en op de vilplaatsen moesten geworpen worden.

RULHIÈRES zegt, dat men om de ondertekening van LODEWIJK XIV te verkrijgen, hem wijs maakte, dat deze wet eenvoudig een bedreiging was; maar in sommige plaatsen werd zij door de priesters en door de heffe des volks ten uitvoer gelegd, en de Franse grond werd bezoedeld door de afgrijselijkste tonelen.

Sommige Protestanten riepen uit eigen beweging de pastoor in hun laatste ogenblikken om te bewijzen, dat zij de sacramenten van de kerk weigerden, gelovende dat zij alzo hun misdrijf voor God en voor de mensen konden herstellen. Dan werden de lijken of de gedeelten daarvan door de straten en door de goten gesleept, te midden van het gebrul van een razende menigte, een schouwspel zo afgrijselijk, dat in de omstreken van Calais een beul de vlucht nam, om er geen deel aan te nemen, en men hem door de vrees voor straf, dwingen moest om terug te keren. Elders dwong men de Protestanten zelf om de lichamen van hun broeders te slepen. Eén van hen viel in onmacht, werd door een soldaat gedood en op dezelfde slede geworpen. Daarna werden er wachten geplaatst bij de lijken, ten einde de betrekkingen te beletten ze weg te nemen en te begraven.

Andermaal werd onder de regering van LODEWIJK XIV, de grens van de mogelijkheid overschreden. Alle brave lieden, zowel Katholieken als Hervormden, hieven een kreet van afgrijzen aan; en zonder dat de wet uitdrukkelijk herroepen werd, kregen de intendanten bevel, om die niet dan in de hoogste noodzakelijkheid toe te passen. De secretaris van staat voor de kerkelijke zaken, schreef hun, 5 februari 1687, dat zijne Majesteit in sommige opzichten de uitvoering van het bevel wilde matigen. “Ten aanzien van hen,” zo zei hij, “die stervende dergelijke verklaringen afleggen; (het weigeren van de sacramenten) enkel uit halstarrigheid,

en wier betrekkingen bewijzen geven, dat zij dit afkeuren, zal het goed zijn de zaak niet verder door te zetten, en geen rechtsgeding te beginnen. Om deze reden vindt zijne Majesteit het goed dat uj de geestelijken doet verstaan, dat zij bij soortgelijke gelegenheden de rechters niet zo gemakkelijk tot getuigen moeten roepen, ten einde niet genoodzaakt te zijn, de wet in al haar omvang toe te passen." Dit zag vooral op die pastoors, die met het sacrament in de handen zich door rechters en deurwaarders lieten vergezellen om de hartstochten van de bevolking in beweging brachten.

Zo deden de moeilijkheden zich op in hetzelfde ogenblik, waarin men meende ze allen overwonnen te hebben. Daar men niet weer één miljoen Fransen vermoorden kon, bleef er maar één weg over: het was om op de zaak terug te komen. Maar men had daartoe de moed niet, ondanks de raadgevingen van VAUBAN, die sinds het jaar 1686 het woord *intrekking* had durven uitspreken, en alzo bleef men wankelen tussen de onmogelijkheid van te overwinnen en de schande van zich tegen te spreken.

De gevangenissen liepen over; de galeiën waren vol, en daar men niet wist wat aan te vangen, met zoveel galeislaven, werd een groot getal van hen naar Amerika overgebracht, waar zij bijna allen ellendig omkwamen. Onder degenen die op de galeibanken van de staat bleven, of die ter dood werden veroordeeld, hebben sommigen treffende voorbeelden gegeven van getrouwheid en volharding. JURIEU heeft die verzameld in zijn *herderlijke brieven*, die om de veertien dagen uitkwamen onmiddellijk na de herroeping. Wij kunnen slechts twee of drie feiten daaruit ontlenen en delen die met enige bekorting mede.

Een oud kapitein van de koopvaardij, ELIE NEAU, was naar het bagno van Marseille gezonden, omdat hij gepoogd had zijn vaderland te verlaten. Daar werd hij zendeling en prediker. Hij vermaande en troostte zijn broeders en strekte hen ten voorbeeld. "Ik ben volstrekt niet boos," zo schreef hij aan zijn leraar die naar Holland geweken was, "jegens hen die mij in ketenen hebben geklonken. Integendeel, die mij dachten kwaad te doen hebben mij een groot geluk verschaft; want nu eerst begrijp ik, dat de ware vrijheid daarin bestaat, dat men verlost is van zonden."

De Katholieke aalmoezenier, ziende dat hij de deelgenoten in zijn ongeluk versterkte, behandelde hem als een pestzieke en vergiftiger en verklaarde zelfs, dat hij de mis niet meer lezen zou zolang deze man op de galei bleef. ELIE NEAU werd daarom in een duistere gevangenis van de citadel opgesloten in 1694. Daar bleef hij vele jaren, beroofd van licht en lucht en dikwijls ook van voedsel, met een zak gedekt, met de muts van een galeislaaf op het hoofd, zonder enige boeken, zelfs geen katholieke te kunnen ontvangen; en desniettegenstaande schreef hij aan zijn leraar: "Indien ik u eens zei, dat bij gebrek aan het zonlicht van de natuur, de zon van de genade haar Goddelijke stralen in onze harten doet schijnen (hij had twee metgezellen in zijn kerker! . . .) het is waar, er zijn soms moeilijke ogenblikken, die vreselijk zijn voor het vleesh; maar God is ons altijd nabij, om ons te doen zwijgen en om door Zijn oneindige goedheid het bittere te verzachten.

ELIE NEAU werd met andere slachtoffers van het Protestants geloof in vrijheid gesteld door tussenkomst van de koning van Engeland. Men zal zich herinneren,

dat Frankrijk een soortgelijke schande had ondergaan onder de regering van HENDRIK II[58].

De predikanten en leraars hadden niet anders te wachten dan, de dood. Voor hen was geen genade, geen medelijden. De eerste die ter strafplaats werd gevoerd was een jong mens van Nismes, FULCRAN REIJ. Hij had zijn godgeleerde studies pas geëindigd en de herderlijke wijding nog niet ontvangen. Niettegenstaande dat begon hij toch te prediken, begrijpende, zoals JURIEU zegt, "dat als het huis in de brand staat, allen de handen moeten uitstrekken om het vuur te blussen." REIJ had indertijd een afscheidsbrief aan zijn vader geschreven, wel wetende dat hij niet lang aan zijn vervolgers ontsnappen zou. Hij werd dan ook door een ellendeling verraden en in de stad Anduze gevangen genomen.

Geen beloften en bedreigingen ontbraken om hem van godsdienst te doen veranderen. De priesters, de rechters, en de intendant beloofden hem allerlei soort van gunsten, indien hij wilde afzweren en bedreigden hem met een vreselijke straf, indien hij dit niet wilde. Maar alles stuitte op zijn getrouwheid af. REIJ had zich van de aanvang af tot de martelaarsdood geweid. Hij vroeg slechts een gunst, namelijk, dat men hem niet zou brengen in tegenwoordigheid van zijn vader en zijn moeder, uit vrees, dat de stem van de natuur hem mocht doen wankelen.

Nadat het vonnis hem voorgelezen was, dat hem veroordeelde om gehangen te worden, nadat hij gepijnigd zou zijn, zei hij: "men behandelt mij zachter dan mijn Zaligmaker, door mij tot zulk een zachte dood te veroordelen. Ik had mij voorgesteld dat ik geradbraakt of verbrand zou worden." En de ogen ten hemel heffende, dankte hij zijn God.

Op de weg naar het schavot ontmoette hij velen die afgezworen hadden, en richtte tot hen, die hij in tranen zag wegsmelten, broederlijke vermaningen. Hij wilde nog zijn geloof belijden, toen hij boven aan de galg was gekomen. "Maar men vreesde," zegt JURIEU, "de prediking die van zulk een predikstoel en door zulk een prediker werd uitgesproken, en daarom waren rondom het schavot een *menigte tamboers geplaatst, die order kregen om allen tegelijk de trom te roeren*." FULCRAN REY stierf te Baucères 7 juli 1686, slechts vierentwintig jaren oud.

Verwonderlijke wisseling van de menselijke dingen. Wie zou het LODEWIJK XIV gezegd hebben, dat de stem van zijn achterkleinzoon, van een Koning van Frankrijk, op het schavot door tamboers zou worden verdoofd? Vorsten, wacht u om aan uw onderdanen het schouwspel vol wrede strafoefeningen te geven. U bent mensen, als de anderen, en ook voor u kunnen kwade dagen komen!

De beroemdste martelaar van dit tijdvak, en die het langst met bewondering en smart in herinnering gebleven is bij de Protestantse bevolking, was CLAUDE BROUSSON. In 1643 te Nismes geboren had hij voor de balie te Castres en te Toulouze pleitzaken waargenomen. Zolang hij voor de rechtbanken de zaak van de verdrukte kerken kon verdedigen, zocht hij geen andere roeping; maar toen hem

[58] Zie *Hist. abr. des souffrances du Sieur Elie Neau sur les galères et dans les cachots de Marseille*, Rot. 1701.

als advocaat de mond gestopt werd opende hij die als prediker. Het was vergeefs dat hem een plaats als raadsheer in het parlement werd aangeboden indien hij van godsdienst veranderde, het geweten van CLAUDE BROUSSON behoorde niet tot de zodanigen die zich verkopen.

Hij liet zich tot de heilige bediening wijden in de Cevennes bij het gebulder van het geschut, dat de dood onder zijn broederen verspreidde en sinds die tijd predikte hij zonder ophouden het Evangelie, en had geen andere schuilplaats, dan woeste rotsen, bossen, of een verborgen hut. Als hij van nabij werd ingesloten verliet hij Frankrijk, maar hij keerde weldra terug, gedrongen door de stem in zijn binnenste en de zuchten van het volk. Meer dan eens zochten zijn vrouw en zijn vrienden hem terug te houden maar alles was vergeefs.

In 1693 werd er prijs op zijn hoofd gesteld en vijf honderd louis als beloning aangeboden aan degenen, die hem levend of dood zou leveren. BROUSSON antwoordde op deze afkondiging slechts met een eenvoudige en rustige verdediging aan de intendant van de provincie.

Dezelfde geest straalt ook door in zijn leerredenen die in 1695 te Amsterdam in het licht kwamen onder de titel: *Het verborgen manna van de woestijn*. Men zou verwachten, dat leerredenen opgesteld door een verbannene onder een eik in het woud of op een rotsblok, en uitgesproken in vergaderingen waarin men dikwijls de doden opraapte als op een slagveld, zouden gekenmerkt geweest zijn, door een hevige maar sombere opgewondenheid. En toch, men treft niets daarvan aan. De redenaar onderscheidt zich, door een taal meer gematigd en bemoedigend dan die van SAURIN in de vreedzame kerk van ’s Gravenhage. Hij doet in de vervolgingen slechts de hand van God opmerken, en is slechts hevig waar hij zijn hoorders bestraft.

Eindelijk wordt BROUSSON gevangen genomen te Oleron in Bearn en naar Montpellier ovorgebracht in 1598. Hij zou hebben kunnen vluchten, door het kanaal van het zuiden over te steken, maar hij deed het niet, menende dat zijn ure gekomen was. Bij zijn verhoor stemde hij geredelijk de beschuldigingen toe, die betrekking hadden op de uitoefening van zijn dienst, maar hij ontkende ten stelligste een volstrekt valse aantijging, namelijk dat hij zou hebben samengezworen om de maarschalk van Schomberg aan het hoofd van een vreemd leger in Frankrijk te brengen.

De vierde november beklom hij het schavot en, zijn stemt werd verdoofd door de trommelslag van achttien tamboers. Weinige dagen daarna zei de beul: “Ik heb meer dan twee honderd veroordeelden ter dood gebracht, maar geen heeft mij doen beven zoals BROUSSON. Toen men hem op de pijnbank bracht waren de commissarissen, de rechters veel bleker en beefden veel meer, dan hij die de ogen ten hemel heffende, tot God bad. Ik zou gevlucht hebben indien het mogelijk was om zulk een braaf man niet te moeten doden. Indien ik durfde spreken, ik zou veel over hem kunnen zeggen, maar het is zeker dat hij als een heilige gestorven is.

III.

Protest van de Jansenisten en van enige bisschoppen. — Wijze raadgevingen van de aartsbisschop van Noailles en van andere verlichte personen. — Volharding van de Jezuïeten en van de meerderheid van de geestelijkheid. — Edict van 1698. — De intendant Lamoignon de Baville. Moord van de aartspriester de Chayla.

Zodra men begon in te zien, welke onheilen door het edict van herroeping veroorzaakt waren, en tot welke uitersten de raad was gebracht, om het dwaze droombeeld van de eenheid van geloof in het koninkrijk vol te houden, liet zich menige vrijmoedige tegenspraak horen.

In de eerste plaats moeten wij de Jansenisten noemen. Zij verklaarden, dat hun haren te berge rezen bij de gedachte van de godslasterlijke avondmaalviering waartoe de ketters werden gedwongen, en verwierpen als een afschuwelijke aanslag tegen God zelf het proselitisme door de vrees voor dragonders, galeien en schavotten gedreven. De bisschoppen van Grenoble en van Saint-Pons verdienen te dezen aanzien de loffelijkste vermelding. De eerste richtte aan de pastoors van zijn diocezen een brief, die de gedwongen avondmaalvieringen veroordeelde. De tweede schreef aan de bevelhebber van de troepen, dat al zodanig geweld goddeloos was. “Het zijn,” schreef hij, “ware heiligschennis. Het ware te wensen voor de arme ongelukkigen die ze begaan en voor de priesters die de werktuigen zijn van deze gruwelen, dat men ze gelijk de schrift zegt met een molensteen om de hals in de zee geworpen hadde, want zij bevestigen niet alleen de Hugenoten in hun ontrouw, maar zij schokken daarenboven het wankelend geloof van de katholieken.”

Eerlijke en vrome pastoors weigerden ook de rol van aanbrengers te spelen en tot in de dood hen te plagen, die van hun dienst niet gediend wilden zijn. Maar de Jezuïeten en de grote hoop van de geestelijkheid hielden vol, de maatregelen van gestrengheid aan te bevelen en te gebruiken. FÉNÉLON schreef in 1686 uit Saintonge. “De Jezuïeten hier zijn ijzeren hoofden, die tot de Protestanten niet anders spreken, dan van boete en gevangenis voor deze, van de duivel en de hel voor de andere wereld. Wij hebben oneindige moeite gehad om deze goede vaders te beletten, dat zij niet uitbarstten tegen onze goedertierenheid.”

Het is bij de eerste opslag een vreemde zaak, dat aan de ene kant de Jezuïeten, zo dubbelzinnig in hun vroomheid en in hun zedekunde zo toegevend, de uitvinders van de zogenoemde *gemakkelijke vroomheid*, de hevigste maatregelen tegen de Protestanten doordreven; en dat aan de andere kant de Jansenisten, zo scherp in hun geloofsbelijdenis en zo streng in hun praktijk, aandrongen op meer gematigde wegen. Maar de verbazing wijkt wanneer men bedenkt, dat het bij de eersten alleen om gezag, bij de laatsten om oprechtheid te doen was. De eersten vergenoegden zich met katholieken, die slechts die naam droegen, mits zij het hoofd bogen onder het juk van de kerk; de anderen wilden ware katholieken, en verwachtten deze noch van soldaten noch van beulen.

De benoeming van DE NOAILLES, later kardinaal, tot de bisschopszetel van Parijs gaf enige kracht aan de partij van de Jansenisten, die nog nooit geheel

verbannen was geweest van het hof en uit de raad. De aartsbisschop diende aan de koning een memorie in, waarin hij hem vermaande om maatregelen te nemen meer in de geest van het christendom. Hij werd ondersteund door staatslieden die de zaak voornamelijk uit een politiek oogpunt beschouwden. De opperintendant PONT-CHARTRAIN betreurde het verlies van zoveel handwerkslieden en nijvere burgers. De markies D'AGUESSEAU, de hertog van BEAUVILLIERS de markies VAN POMPONE de maarschalk CATINAT drukten dezelfde gevoelens uit; wat hun bovenal trof was de voortgang van de algemene ellende; zij ontwaarden met schrik hoe de macht van de vernietiging, die van de voortbrenging in dit tijdperk ver had overtroffen, en dat de geldmiddelen in een allerellendigste toestand verkeerden.

VAUBAN schreef aan Louvois de volgende regels, die bewijzen kunnen, dat de herroeping niet zo algemeen werd toegejuicht bij de verlichte klassen als men heeft beweerd: "De gedwongen bekeringen hebben een algemene afschrik verwekt voor het gedrag door de geestelijken daarbij gehouden. Indien men wil voortgaan zal het noodzakelijk worden de zogenaamde nieuw bekeerden, als oproerlingen te straffen, of hen als weer afvalligen te verbannen, of hen als razenden op te sluiten: afschuwelijke gedachte, strijdig met alle christelijke, zedelijke en burgerlijke deugden."

Zelfs de vreesachtige RACINE verhief zijn stem in het treurspel, Esther, dat in 1689 werd opgevoerd. "De keus van het onderwerp," zo spreekt één van de uitleggers van de grote dichter, gaf aanleiding tot zeer krachtige toespelingen. De dichter durfde in het ogenblik, dat de Protestanten vervolgd werden, de voorschriften van het ware Evangelie doen horen. Hij waagde de verdediging van de verdrukten in tegenwoordigheid van de koninklijke onderdrukker. Hij schilderde LOUVOIS, met de hatelijkste trekken en ten einde men hem recht herkennen zou, legde hij in de mond van HAMAN de eigen woorden, die aan die minister in zijn waanzinnige hoogmoed waren ontsnapt[59].

FÉNÉLON bracht een memorie, door grote stoutmoedigheid gekenmerkt en die lange tijd onbekend gebleven is, onder de ogen van LODEWIJK XIV. Zij werd in 1825 het eerst openbaar gemaakt. De aartsbisschop VAN KAMERIJK stelde pater LA CHAISE daarin voor, als een bekrompen en onbeschaafd man, die de ware deugd vreesde en slechts ongebonden en goddeloze mensen beminde, die de koning onwetend hield en *de blinden geleek, die de blinden geleid*.

Hij doet LODEWIJK XIV veel harder verwijten, dan wij hem in deze geschiedenis hebben gedaan. "U bemint God niet," zo spreekt hem FÉNELON toe, "u vreest Hem slechts met een slaafse vrees, het is de hel, en niet God die door u gevreesd wordt. Uw godsdienst bestaat slechts in bijgelovigheden en in onbeduidende geestelijke oefeningen. U bent angstvallig voor kleinigheden en verhard voor de grootste rampen. U bemint slechts uw roem en uw gemak. U geeft zich, van alles

---

[59] Er zijn enkele verzen waarin de toespeling treffend is:

Men kan de rechtvaardigheid der grootste vorsten verrassen,
. . . . . .
En de al te lichtgelovige vorst tekende dit edict.

de eer, alsof u de god van de aarde waart en al het overige slechts geschapen om aan u te worden opgeofferd!"

Mevr. DE MAINTENON, die met pater LA CHAISE in onmin en daarenboven voor haar eigen toekomst verzekerd was, scheen het gevoelen van de aartsbisschop DE NOAILLES, VAN FÉNÉLON en van de Jansenisten te delen. Zij schreef aan één van haar betrekkingen: "U bent bekeerd; bemoei u verder niet met de bekering van anderen. Ik verklaar u dat ik noch voor God, noch voor de koning al die bekeringen voor mijn rekening nemen wil."

Maar de verbazende hoogmoed van LODEWIJK XIV die een afschuw had van het denkbeeld, dat hij voor zijn volk en voor Europa bekennen zou, dat hij zich bedrogen had; de herinnering aan de loftuitingen hem toegezwaaid over deze onderneming, die nog voortdurend hem verblindde; het gezag van pater LA CHAISE die elk plan van verzachting als verraad beschouwde; de weigerachtige antwoorden eindelijk van de meeste van de bisschoppen op de brief van DE NOAILLES, die hen geraadpleegd had over de te nemen maatregelen; alles werkte samen om de Jansenisten in het gelukken van hun plannen te belemmeren.

Deze ijverige onderhandelingen brachten dan ook niets anders te weeg dan het edict van 13 april 1698, waarbij de herroeping van het edict van Nantes plechtig bevestigd werd. Geen enkele van de wetten van pijniging en bloedstorting werd vernietigd, alleen werd er bevel gegeven om andere middelen te gebruiken, om de nieuw toegetredenen beter te onderwijzen.

De gouverneurs en intendanten veranderden dan ook in niets hun gedrag. Zij handelden ten aanzien van de Hervormden als proconsuls, die de ongehoorde macht hadden om in de gevangenis te zetten, tot de galeien te veroordelen, naar de galg te laten slepen, te laten doodschieten, de kinderen op te lichten, de goederen verbeurd te verklaren, en dat alles zonder enige vorm van proces. De onverdraagzaamheid had de Protestantse bevolking onder een Turkse heerschappij gebracht.

Geen van deze intendanten heeft zoveel vermaardheid verkregen als LA-MOIGNON DE BAVILLE, die gedurende drieëndertig jaren de hoogste be-windvoerder, of gelijk men hem noemde, de koning van Languedoc was. zijn leus was: *Altijd gereed, nooit gehaast*. Hij was een bedaard, ordelijk maar hardvochtig man, die geen andere neiging had, dan voor het gezag, die koelbloedig de vreselijkste strafoefeningen beval, zestig tot tachtig personen tegelijk liet ophangen, onthoofden en vierendelen, gehele kantons verwoestte, burchten en dorpen verbrandde en dat alles niet uit godsdienstijver, maar uit staatkunde. Hij verenigde in zich iets van LODEWIJK XI, van RICHELIEU en van ROBESPIERRE en maakte van zijn onmeedogende staatkunde de smarten, de pijnigingen en de moord van een geheel volk afhankelijk. BAVILLE was naar de verklaring van een tijdgenoot, de schrik en het afgrijzen van Languedoc.

Hij had de herroeping niet goedgekeurd, maar zodra zij uitgesproken was, was hij van oordeel, dat zij met alle kracht moest gehandhaafd worden tegen de halstarrigen. Hij schreef: "Het is nodig om de rust van de staat te bevorderen, van hun wil te veranderen, zich te richten naar hetgeen men gedaan heeft, zich zelf

gelijk te blijven en hen tot geheeld onderwerping te brengen, door hun de aangeboren vooroordelen te ontrukken en hen met kracht te dwingen zich te voegen naar de godsdienst van het koninkrijk." Er was hem weinig aan gelegen of deze godsdienst waar of vals, aangenomen of verworpen was door het geweten van de nieuwbekeerden, het was de *godsdienst van het koninkrijk* en men moest zich daaraan onderwerpen. Een krijgsbevelhebber van die tijd zei: "*Zij mogen zich in de verdoemenis storten als zij maar gehoorzamen*." Ziedaar het uiterste van zedelijke laagheid, vervolger te zijn zonder geestdrijver te wezen.

De woeste proconsul was woedend over de hardnekkigheid van de Protestanten in het houden van hun vergaderingen. Hij liet hen omringen door soldaten en met de sabel en het geweer doden. De voornaamste van de gevangenen werden opgehangen aan de eerste de beste boom, anderen naar de galeien gezonden en men telde in het begin van de achttiende eeuw twee duizend van deze ongelukkige galeislaven, die veel harder behandeld werden dan de rovers van de grote wegen.

De priesters in deze streken, die van hen, welke zij als hun schapen beschouwden, niet anders dan tekenen van verachting en afkeer ontvingen, deelden over het algemeen de woede van BAVILLE en hielpen hem om die te verzadigen. Zij bespiedden de overtreders, brachten hen bij de overheden aan, plaatsten zich aan het hoofd van de soldaten en toonden een wreedheid, die ten enenmale met hun roeping streed.

De wreedste van allen was een zekere DUCHAYLA, inspecteur van de missies en aartspriester. Hij had zijn pastorie ingericht tot een versterkt kasteel of eigenlijk tot een rovershol en scheen er een wreed vermaak in te scheppen om zijn slachtoffers te pijnigen. COURT DE GÉBELIN zegt: "Nu eens rukte hij hun met nijptangen de haren van de baard of van de wenkbrauwen uit, dan weer gaf hij hun gloeiende kolen in de handen en drukte die met kracht toe, totdat de kolen waren uitgedoofd; dikwijls omkleedde hij de vingers van de beide handen met katoen, dat met olie of vet doortrokken was, stak dit vervolgens aan en liet het branden, totdat de vingers tot op het been waren verbrand[60]."

Eens had hij een menigte vluchtelingen laten gevangen nemen en hen als dieren in ketenen geslagen, onder anderen twee jonkvrouwen aan de aanzienlijkste geslachten van het land vermaagschapt, toen op de 24 juli 1702 's avonds ten tien ure, veertig of vijftig vastberaden mannen onder psalmgezang aan zijn deur kwamen kloppen. Deze bloedwrekers drongen door in de kerkerholen en bevrijdden de gevangenen, die zij daar vonden, het lichaam opgezwollen, de ledematen half verbrijzeld en buiten staat om zich op de been te houden.

De abt DUCHAYLA had aan zijn dienstboden order gegeven om hen met geweerschoten te verjagen en één van de aanvallers was gevallen. De anderen staken het huis in brand, grepen de aartspriester, brachten hem voor zijn slachtoffers, toonden hem hun gekneusde ledematen, hun verscheurde lichamen en doodden hem, na deze vreselijke wijze van beschuldiging met tweeënvijftig wonden. Dit was het begin van de oorlog van de Camisards.

---

[60] Hist. De Camiserds, L. I. pag. 25.

IV.

Oorlog van de Camisards. — Godsdienstige opgewondenheid. — De gedrevenen door de geest. — Gehoorzaamheid aan de geest. — De opperhoofden Roland en Cavalier. — Karakter en zeden van de Camisards. — De hertog de Broglie slaagt ongelukkig. — Wreedheden van de maarschalk de Montrevel en de Baville. — Aankomst van de Maarschalk de Villars. — Onderhoud met Cavalier. — Einde van de oorlog.

Deze laatste gewapende worsteling van de Franse Hervormden kan met geen van de vroegere vergeleken worden. De admiraal COLIGNY en HENDRIK VAN NAVARRE waren gerugsteund door gehele provincies en door de helft van de adel van het koninkrijk. De hertog VAN ROHAN was een geducht aanvoerder en een behendig hoofdman, die met zijn edellieden geregelde gevechten hield. Maar hier waren het arme boeren, die geen andere wapens hadden dan die, welke zij van hun vijanden hadden ontnomen, die zich op het oorlogvoeren volstrekt niet verstonden en gedwongen waren hun leven duur te verkopen achter de struiken en stenen van hun bergen. Aan hun hoofd stonden geen edelen; zelfs de Hervormde burgers van de steden en vlakten hielpen hen niet; het waren de geringsten, die hun bloed vergoten en stierven rondom het vaandel, waarop zij geschreven hadden: Vrijheid van godsdienst.

De Camisards lieten zich besturen door mensen die zij hielden voor profeten of door de geest gedrevenen. Een nieuw bekeerde, half abt en half komedieschrijver, en die zijn toneelstukken door een wonderlijke vereniging tot strijdschriften maakte; een zekere BRUYEIS heeft zijn spotlust en zijn gal over deze profeten uitgestort in een *Geschiedenis van de dweperij*. Andere Katholieke schrijvers hebben hem nageschreven. Zelfs de bisschop FLÉCHIER vervolgt deze profeten van Languedoc met zijn koude en hardvochtige tegenredenen.

RULHIÈRES is rechtvaardiger en eerlijk genoeg om de vervolgers van de Cevenne bewoners van deze geestverwarringen te beschuldigen. “Zullen wij vergeten,” zegt hij, “dat men hun tempels had gesloopt, hun land overgegeven aan de moedwil van de soldaten, hun kinderen geroofd, de huizen dergenen die men hardnekkigen noemde verwoest en de ijverigste van hun leraars op het rad doen sterven? Maar men had ook verzuimd hen in onze godsdienst te onderwijzen (T. II, p. 278).”

Deze waren in waarheid de oorzaken van de wanordelijke geestvervoeringen; het gebrek aan geestelijke leidslieden en aan scholen, de roof, het lijden, het toestel van de strafoefeningen en de gedurige vrees voor de galeien en voor de galg. Het was geen wonder, dat deze ongelukkigen in opgewondenheid geraakten, en daar zij op aarde geen hulp meer vonden, geloofden zij gemakkelijk, dat zij bovennatuurlijke bijstand van boven zouden ontvangen.

Boze godsdienstige opgewondenheid begon in Vivarais, de eerste dag na de dragonnades en de herroeping. De vierde herderlijke brief van JURIEU, gedagtekend 15 oktober 1686, vermeldt, dat een man van Codognan een gezicht meende gehad en een stem gehoord te hebben, die hem zei: “Ga mijn volk vertroosten.” In Bearn en elders verbeeldden de eenvoudige lieden zich, dat zij

psalmgezang in de lucht gehoord hadden en bij wonderlijke verschijningen waren tegenwoordig geweest.

Korten tijd daarna verscheen ISABEAU VINCENT, *de herderin van Dauphiné*, een jong meisje van zestien of zeventien jaren, die noch lezen noch schrijven kon. Zij had geestverrukkingen. "De vijf eerste weken," zegt JURIEU, "sprak zij in haar verrukkingen niet anders dan de taal van het land, omdat zij geen andere hoorders had dan de boeren van haar dorp. Het gerucht van dit wonder verspreidde zich en er kwamen mensen bij haar die Frans spraken en verstonden. Toen begon zij Frans te spreken en wel zo zuiver, alsof zij in Parijs was geweest, in de huizen waar dit het best werd gesproken. Zij stortte verwonderlijke en uitmuntende gebeden uit. Haar bewegingen waren niet hevig. Zij bewoog de lippen slechts weinig en zonder enige schijn van stuiptrekking[61]."

Van dit ogenblik af verspreidde zich door geheel Vivarais en Languedoc een zedelijke besmetting. De profeten of verlichten werden bij honderden geteld. Het waren lieden uit het volk, die niet anders gelezen hadden dan de Bijbel. Zij haalden daaruit ontelbare plaatsen aan en maakten daarvan gedurig de toepassing, inzonderheid beriepen zij zich op plaatsen uit de profetische boeken van het oude Testament en van de openbaring. Zelfs kinderen hadden van deze ingevingen, en zij volhardden daarbij ondanks de gestrengheid van hun ouders, die voor deze vreemde verschijnselen verantwoordelijk werden gesteld.

De geestverrukking had vier trappen: de aankondiging, de aanblazing, de profetie en de gave of de ingeving in haar hoogste mate. Het valt niet te betwijfelen of deze verlichten waren ter goeder trouw. Zij geloofden bovenal aan de geest waarvan zij zeiden bezield te zijn en gehoorzaamden zonder enige uitzondering, zonder verwijt en onverdeeld zelfs, al gingen zij een zekere dood tegemoet.

Volgens hen maakte deze geest hen beter. "De personen die de genade ontvangen hadden," zeiden zij, "werden doof voor alle mogelijke losbandigheid en ijdelheid. Enkelen die losbandig geweest waren werden wijs en vroom, en degenen die hen bezochten werden ook eerbaarder en leidden een voorbeeldig leven. Deze geest vervulde ons met afgrijzen voor de afgoderij, met verachting van de wereld, met liefde, innerlijke vertroosting, hoop en hartelijke en onvermengde vreugde[62]."

De opperhoofden van de Camisards werden door de geest aangewezen. Zij geloofden zich met die geest vervuld en vonden daarin de bron van hun moed, van hun overwinningen en van hun standvastigheid in de grootste moeilijkheden. Als zij de verstrooide benden moesten verzamelen, een punt van aanval bepalen, een dag kiezen om slag te leveren; terug trekken, voorwaarts gaan, verraden en spionnen ontdekken, gevangenen sparen of ter dood brengen, dan raadpleegden zij de geest; overal en in alle zaken geloofden zij zich onder de onmiddellijke en oppermachtige leiding van de hemel.

---

[61] Lettres pastor. T. III, pag. 60.

[62] Théatre sacré des Cévennes.

Eén van de Camisards, ELIE MARION, verhaalt dit met alle eenvoudigheid in het *Théatre sacré des Cévennes*: "Wij bezaten noch macht, noch raadslieden, maar onze ingevingen waren onze hulp en onze steun; zij hebben onze opperhoofden gekozen en geleid; zij hebben onze krijgstucht bevorderd; zij hebben ons, die de zwakheid zelf waren, opgewekt om een leger van meer dan twintig duizend man te breidelen; zij hebben de smart verbannen uit ons gemoed te midden van de grootste gevaren, zowel als in de rotskloven en in de woestijnen, als de koude en de honger ons vervolgden. Het zwaarste kruis was ons een lichte last, ten gevolge van die innige gemeenschap, die wij mochten hebben met die God, Die ons hielp en vertroostte, deze was onze veiligheid en ons geluk (pag. 80 en verv.)."

Wij kunnen hier juist zien, hoe de oordeelvellingen van de mensen, zowel van wijzen als van dwazen, dikwijls alleen op de uitkomsten zijn gegrond! Die ingevingen, die inwendige stemmen, herinneren trek voor trek, de taal en de geschiedenis van JEANNE D'ARC. Het godsdienstig verschijnsel is volkomen hetzelfde. Maar JEANNE D'ARC heeft Frankrijk bevrijd en de inwoners van de Cévennes zijn overwonnen. Voor de eerste heeft men bijna altaren opgericht; maar de anderen zijn over het algemeen behandeld als onzinnigen en als dwepers. Indien de Engelsen in de vijftiende eeuw hadden overwonnen, dan zouden de geschiedschrijvers van de herderin van Vaucouleurs ook niet anders spreken, dan als van een arme boerin door dwaze inbeeldingen verbijsterd.

ROLAND en CAVALIER waren de voornaamste opperhoofden van de bewoners van de Cévennes. De eerste was meer beraden en vast, minder toegankelijk voor verleiding; hij hield zich ten einde toe staande, met de wapens in de hand, was het ware beeld van de Camisards, ofschoon hij minder vermaardheid heeft verkregen; de andere was behendiger, meer ondernemend, levendiger, de dapperste onder de dapperen en de held van deze heldengeschiedenis. Beide steunden evenals OLIVIER CROMWELL op het gezag van de ingeving, en nooit voorzeker zijn krijgsbevelhebbers beter gehoorzaamd dan zij.

De soldaten noemden zich: kinderen van God, volk van God, de kudde van de Heere, en gaven aan hun opperhoofden de namen van broeder ROLAND, broeder CAVALIER. De gelijkheid en de broederschap waren met de strengste tucht verenigd.

Zij oefenden een bloedige en wrede wederwraak togen hun vervolgers, zowel priesters als soldaten; maar de geest, die zij raadpleegden, deed hen gewoonlijk de gevangenen, die hun geen kwaad gedaan hadden, weer loslaten. Degenen, die zonder noodzaak, moorden begaan of geplunderd hadden, werden zeer streng gestraft. Men hoorde onder hen van geen twisten, van geen vloeken en van geen dronkenschap. Hun voorraad was een algemeen bezit. Hun vijanden hebben hen beschuldigd, dat zij een losbandig leven geleid hebben, omdat er vrouwen in hun legerplaats waren; maar het waren de vrouwen, de moeders, de dochters van de Camisards, die het voedsel kwamen gereed maken en de gewonden kwamen verzorgen.

Zij hadden in holen hun magazijnen en hospitalen, zij kleedden zich met de klederen die zij van de soldaten van het koninklijke leger hadden geroofd, en maakten kogels van de kerkklokken en van het huisraad uit de priesterlijke

woningen. Zij bezaten geen ander geld, dan dat hen door enige dorpbewoners, bijna even zo arm als zij, werd verschaft, of dat zij op de slagvelden hadden gevonden; maar zij wisten dit te ontberen.

Iedere bende had haar prediker, en evenals de Engelse Puriteinen, brachten zij vele uren in godsdienstige verrichtingen door. Ofschoon het leger meermalen in de week werd opgeroepen om tezamen te bidden, was toch de zondag bij uitnemendheid de dag des Heeren, bestemd tot openbare verenigingen en algemene gebeden. De profeten lieten de omliggende dorpbewoners, twee dagen tevoren weten, waar de plaats van de vereniging zou zijn. In de vroege morgen kwam het volk zich bij de kinderen Gods voegen. Een profeet klom dan op een rots, die hem tot predikstoel diende; een tweede en derde redenaar volgde hem op, en de onverzadelijke schare bereikte ongevoelig de avond, onder leerredenen, gebeden en gezangen. Het volk keerde dan naar zijn woningen en de Camisards naar hun legerplaats terug[63].”

Hun getal is nooit groter dan tienduizend geweest. Maar zij onderhielden een geheime verstandhouding met al de nieuwbekeerden. Herders en landlieden bedienden zich van bepaalde tekenen om voor de aankomst van de troepen te waarschuwen en de Camisards hadden, als zij vluchten moesten, verzekerde wijkplaatsen. Het was een guerilla-oorlog, met verrassingen en ontmoetingen van enige honderden mensen van beide kanten. Waren zij overwinnaars, dan maakten zij van hun geluk gebruik om vergaderingen te houden, waarbij al de Hugenoten uit de nabuurschap tegenwoordig waren; werden zij overwonnen, dan trokken zij zich in ontoegankelijke berggroeven terug. Zij wachtten de eerste aanval met gebogen knie en onder het zingen van de achtenzestigste psalm af; daarna wierpen zij zich op de vijand en streden met de woede van de wanhoop, wel overtuigd, dat men hun geen genade zou bewijzen, en liever de vijand willende doden, dan zelf overgeleverd worden aan de straf van de galg of het rad.

De oorlog van de Camisards duurde van 1702 tot 1704. De hertog DE BROGLIE, schoonbroeder van BAVILLE en luitenant-generaal van de koning in Languedoc, gaf bevel tot schrikkelijke verwoestingen, zonder dat het hem gelukte de opstand te dempen. Ten gevolge van de slechte uitslag van zijn pogingen, werd hij in 1701 terug geroepen en het hof stelde in zijn plaats de maarschalk DE MONTREVAL, een braaf soldaat, maar dom en achterdochtig, die zich ook vleide de opstandelingen te zullen overwinnen door de schrik van de strafoefeningen.

LODEWIJK XIV werd ten aanzien van deze oorlog even zowel misleid, als vroeger omtrent de bekering van de Protestanten. Zij, die hem beloofd hadden, dat de herroeping geen enkele druppel bloed zou kosten, vreesden, hem de omvang van het kwaad bekend te maken. MONTREVAL werd door list naar Languedoc gezonden, daar de jonge hertog DU MAINE, die men daartoe had opgestookt, als een eerbewijs had gevraagd, dat een maarschalk van Frankrijk het bevel zou voeren over de troepen in de provincie, waarvan hij gouverneur was. Mevr. DE MAINTENON schreef bij deze gelegenheid: “Het is niet nodig, dat de koning van

---

[63] M.N. Peyrat. Hist. des pasteurs du désert, T. II, pag. 513, 514. De schrijver heeft zorgvuldig alles verzameld en op een levendige en belangrijke wijze de voornaamste daden van de oorlog in de Cévennes verhaald.

al de omstandigheden van deze oorlog kennis drage; het zou het kwaad niet genezen en hem veel kwaad doen." En een secretaris van staat schreef aan de intendant van de provincie: "Wacht u wel, om aan dit alles het aanzien van een ernstige oorlog te geven."

De maarschalk DE MONTREVAL was nauwelijks in Languedoc aangekomen, of hij gaf twee bevelschriften, waarbij de doodstraf werd uitgesproken, niet alleen tegen hen, die met de wapens in handen werden gevangen genomen, maar ook tegen hen, die hun levensmiddelen, schuilplaats of bijstand hadden verleend. Hij maakte bekend, dat hij voor iedere katholiek die gedood werd twee of drie Hervormden zou laten ophangen, en dat de dorpen van de nieuw bekeerden, waarin een priester of een soldaat was omgekomen, onmiddellijk zouden worden verbrand.

De moorden waren ontelbaar. Men zag aanhoudend galgen, schavotten en zelfs brandstapels. Al wie verdacht was, werd gevangen genomen; gehele bevolkingen werden achter de grendels geplaatst. De betrekkingen van de oproerlingen werden opgelicht om hen te straffen, de aanzienlijken uit elke plaats om tot gijzelaars te dienen; de jonge lieden uit vrees, dat zij de bende van de Camisards zouden gaan versterken en wanneer het getal van de gevangenen te groot werd, ontdeed men zich van hen door de beul.

De katholieken werden uitgenodigd om de wijk te nemen in de steden, en op het land werd alles met onverbiddelijke strengheid verwoest. Daar het werk van de verwoesting echter niet spoedig genoeg voortging met het geweer, de sabel en de bijl, liet MONTREVAL de woningen van de landlieden in brand steken; en de streek, die voor de herroeping zulk een bloeiend aanzien had, werd veranderd in een uitgestrekte en sombere woestijn.

Op de Palmzondag, I april 1503, waren ongeveer driehonderd personen, in een molen nabij Nismes verenigd, om daar hun godsdienst uit te oefenen. MONTREVAL daarvan verwittigd zijnde, stond van tafel op, ijlde met een bende soldaten naar de plaats van de vereniging, beval de deuren open te breken en allen te doden, en als hij in zijn ongeduld meende, dat de slachting niet spoedig genoeg voortging, liet hij de molen in brand steken. Allen kwamen in de vlammen om, met uitzondering alleen van een jong meisje, dat gered werd, door de menselijkheid van een lakei van de maarschalk. De volgende dag werd zij opgehangen, en haar bevrijder was zeker ook aan de galg gebracht, indien niet enige kloosterzusters voor hem waren tussen getreden.

De bisschop FLECHIER zegt bij het verhaal van deze wrede slachting met grote koelbloedigheid: "Dit voorbeeld was nodig om de hoogmoed van deze mensen te stuiten." Priesters en aanzienlijken! U beklaagt u over de strafoefeningen van 93, en u hebt recht; maar vergeet niet, dat u zelf daarvan het voorbeeld gegeven hebt, en dat de wreedheid van de mannen van het schrikbewind, de uwe niet heeft overtroffen.

MONTREVAL vormde nevens de gewone troepen, nog enige compagniën van katholieke vrijwilligers, onder de naam van kwekelingen van het kruis of witte Camisards, in tegenstelling aan de Hugenoten, die zwarte Camisards werden

genoemd. Deze nieuwe kruisvaarders werden aangemoedigd, door een bul van CLEMENS XI, die hun een algemene vergiffenis van zonden beloofde, onder voorwaarde, dat zij de ketters van de Cévennes zouden uitroeien, die hij een *vervloekt geslacht, voortgekomen uit het afschuwelijk geslacht van de Albigenzen*, noemde.

Maar deze nieuwe kwekelingen van het kruis werden weldra ontbonden door hun eigene partij. Het waren plunderaars, zonder enige krijgstucht, die zelfs voor de kerk, welke zij zeiden te verdedigen, geen eerbied hadden, en die zich op katholieken en Hugenoten zonder onderscheid wierpen, indien zij meenden, dat er enige buit te maken was.

MONTREVAL vermeerderde het aantal van zijn vijanden, in plaats van te overwinnen, door zijn schrikbewind. De bewoners van de Cévennes die tot wanhoop gebracht waren, niets meer te verliezen hadden, en wanneer zij thuis bleven, even zowel mishandeld werden dan wanneer zij de wapens opvatten, wierpen zich in grote getale op de legerbenden van de Camisards. De leger afdelingen van MONTREVAL werden de ene na de andere geslagen in de winter van 1703 tot 1704 te Nagas, bij de rotsen van Aubais, te Martignargues bij Salindres, en de maarschalk werd dien ten gevolge teruggeroepen.

Te Versailles begon men zich in ernst over deze oorlog te ontrusten. Holland en Engeland hadden zich met de opstandelingen in betrekking gesteld en beloofd hulp te zullen zenden. Indien een vreemde vloot zich had vertoond aan de zuidelijke kusten, zij had een gunstige omkeer kunnen aanbrengen voor al de Hervormden in Languedoc, Vivarais, Dauphiné en Guyenne; zij had een aantal van vijftig duizend strijders in het midden van het land kunnen brengen, en een vreselijke slag toegebracht aan het kwijnend geluk van LODEWIJK XIV. Het hof begreep het gewicht van het ogenblik en de maarschalk DE VILLARS, die in de plaats van MONTREVAL werd gezonden, had in last om een zachtere weg te beproeven.

Kort daarna toonden enige opperhoofden van de Camisards, nadat zij grote nederlagen geleden hadden, zich geneigd om in schikkingen te treden. Als eerste voorwaarde vroegen zij vrijheid van geweten en van godsdienst; maar VILLARS antwoordde hun slechts in dubbelzinnige bewoordingen. Protestantse geschiedschrijvers zeggen, dat de maarschalk de voorwaarden aannam; de Katholieken, met FLÉCHIER aan het hoofd, ontkennen dit, en het is moeilijk de waarheid te ontdekken, bij zo tegenstrijdige verzekeringen. Maar wat niet betwist worden kan is, gedurende de onderhandelingen tussen de hertog DE VILLARS en CAVALIER, de Camisards openbare vergaderin-gen hielden te Calvisson, waarbij zij psalmen zongen, baden en predikten onder een verbazende toevloed van Protestanten.

De samenkomst van de maarschalk met de voormalige bakkersjongen had plaats in de tuin van het Franciscaner klooster, bij de poort van Nismes, 16 mei 1704. VILLARS schrijft aan de minister van oorlog: “Het is een boer van de minste rang, die nog geen twee en twintig jaren telt en nauwelijks achttien schijnt te zijn, klein en zonder iets indrukwekkends in zijn voorkomen; maar met een verrassende standvastigheid en gezond verstand. Hij heeft veel orde in de zorg voor zijn krijgsvolk en voert over hen het bevel, zo goed als de meest geoefende officieren

het zouden kunnen. Van het eerste ogenblik af, dat CAVALIER begonnen is te handelen, tot aan het einde toe, is hij altijd ter goeder trouw geweest."

CAVALIER ontving een aanstelling als kolonel en ging naar Versailles, waar hij zeer koel werd ontvangen; maar vrezende, dat hij daar niet veilig was, verliet hij het land en nam in een vreemd leger dienst. Hij stierf als gouverneur van het eiland Jersey en verwierf de roem van een braaf krijgsman en een eerlijk man te zijn.

Het ander opperhoofd van de Camisards, ROLAND, wilde de strijd voortzetten. Bij elk voorstel tot schikking zei hij: "Ik werp mij niet in de muil van de leeuw." Maar hij werd door een verrader, voor honderd Louis, aan de intendant verkocht en bezweek na een wanhopende tegenstand. Enige van zijn metgezellen poogden nog het kwalijk gebluste vuur aan te stoken. Tot in 1715 brachten stoutmoedige partijgangers de Cévennes in beweging, maar schoon hun pogingen niet zonder moed werden ondernomen bleven zij zonder gevolg.

Zodanig was het einde van de Protestantse Vendee. Het had een treffende gelijkenis met dat van de Katholieke Vendee. In beiden waren het een onderdrukt geweten en een verachte godsdienst die de volken de wapens in handen gaven. CATHELINEAU, de voerman, was het opperhoofd van de Vendeers, zoals CAVALIER, de bakkersknaap, dat van de bewoners van de Cévennes was geweest. Zowel de maarschalk DE VILLARS als de generaal HOCHE, konden de opstand slechts door gematigdheid bedwingen. Maar in het legerkamp van de Vendeers waren de adel en de geestelijkheid; in die van de Camisards bevonden zich noch edellieden noch leraars. De eersten streden ongemerkt, ook voor oude privilegies als zij de godsdienstvrijheid verdedigden; de anderen streden voor godsdienstvrijheid alleen, en hun bloed is niet vruchteloos vergoten.

De oorlog van de Camisards, waarover verschillende meningen bestaan, die wij niet onderzoeken zullen, had deze dubbele uitwerking, dat de Protestanten werden gerustgesteld, die bijna allen tot hun voormalige eredienst terugkeerden en dat aan het hof van Versailles een heilzame vrees ingeboezemd werd. Zij, die noch door rechtvaardigheid, noch door eerbied voor het geweten bestuurd werden, vreesden, gedurende de gehele achttiende eeuw, deze onverschrokken bergbewoners, die zich reeds eenmaal weer opgericht hadden van onder de bijl van de beul, tot het uiterste te drijven.

V.

De laatste jaren van de regering van Lodewijk XIV. — De Hervormden te Parijs worden ontzien. — Invloed van de Jezuïet Letellier. — Verklaring van 1715. — Schandelijke verdichting in de wet. — Dood van Lodewijk XIV. — Gedrag van de regent jegens de Hervormden.

Het einde van de regering van LODEWIJK XIV levert een droevig schouwspel op. Wij zien de bejaarde Koning, die bijna al de grote mannen van zijn eeuw overleeft; onherstelbaar ledig aan zijn hof, door de dood van zijn kinderen en kleinkinderen; een ongelukkige oorlog, die de grenzen van zijn koninkrijk voor zijn vijanden opent; drie miljard schulden; een volk, dat met belastingen, bijna niet meer te

betalen, beladen is; de koophandel verwoest; de nijverheid onderdrukt, een aantal landen onbebouwd, de vorst zelf gehaat, door het volk waarvan hij de afgod was geweest, zijn dagen doorbrengende in het vervullen van een kinderachtige hof-étiquette, of van een nog veel kinderachtiger vroomheid; met moeite een koningschap bewarende, waarvan de begoocheling met hem vallen zou; — welk een boete voor zijn onverzadelijke en willekeurige hoogmoed!

De godsdiensttwisten vervolgden hem, zonder enige verpozing; zijn hof en zijn raad waren verdeeld, over de strijd van het Jansenisme en van het Quëtisme (godsdienstige bespiegeling); als hij de één meende bevredigd te hebben, verhief zich de ander weer en nog op zijn sterfbed werd hij ontrust, door de twisten van de godgeleerden over de bul *Unigenitus*.

Slechts zelden sprak men hem van de Protestanten, en dan nog met weerzin, terwijl hij zelf vermeed er van te spreken. De onderneming was mislukt, en in de vergetelheid zocht hij genezing, voor zijn vernederende misrekeningen.

Meer dan ooit werden de Hervormden te Parijs ontzien, om aan LODEWIJK XIV smartelijke gedachten te besparen. De beroemde politie-luitenant VOYER D'ARGENSON had uitdrukkelijk de verdraagzaamheid bevolen. In een memorie aan de raad aangeboden zei hij: "de inquisitie, die men te Parijs zou willen invoeren tegen de Protestanten, wier bekering toch altijd twijfelachtig blijft, zou aan grote bezwaren onderhevig zijn. Zij zou hen noodzaken om, of door geld, of door godslastering, zich daaraan te onttrekken. Zij zou uit onze stad verwijderen die geboren onderdanen van onzijdige vorsten zijn, zij zou de reeds vijandige Protestanten, hoe langer hoe meer misnoegd maken, de families tegen elkaar opzetten, betrekkingen aanleiding geven om elkaar te verklikken, en misschien wel een algemeen gemor doen opgaan in de hoofdstad van het koninkrijk." De raad hield zich voor gewaarschuwd en sloot de ogen.

In de provincies hing alles af van de meer of minder hevige luimen van de gouverneurs en intendanten. Van tijd tot tijd zocht BAVILLE, zijn bloedige ondernemingen voort te zetten; maar hij kon het niet ontkennen, dat zij vruchteloos waren. "Er zijn streken van twintig tot dertig gemeenten," zo schreef hij, "waar de pastoor de ongelukkigste en onbeduidendste van de inwoners is, en waar men ondanks alle mogelijke zorgen geen enkele katholiek heeft kunnen maken of een enkele van elders kunnen vestigen."

De Protestanten droegen de lasten van de staat, als soldaten, zeelieden, en belasting-schuldigen zonder genot te hebben van de voorrechten van het algemeen recht. De edellieden dienden in het leger waar men handelbaarder was dan elders in zaken van geloof. Lieden van de middenstand legden zich op landbouw en koophandel toe. Zij gingen daarin vooruit, ondanks de onderdrukking van de wetten, door die geest van onafhankelijkheid en bedrijvigheid, die het protestantisme zo uitstekend onderscheidt. De markies D'AGUESSEAU kwam openlijk daarvoor uit, toen in 1713 nieuwe maatregelen van gestrengheid tegen de Hervormden werden voorgesteld! "Door een ongelukkig noodlot zijn de knapste werklieden in allerlei kunsten en de rijkste kooplieden van de zogenaamde Hervormde godsdienst; het zou dus zeer gevaarlijk zijn te eisen dat zij katholiek werden."

De zaken zouden vermoedelijk onder zulk een halve verdraagzaamheid gebleven zijn, indien de Jezuïet LETELLIER, die in 1709 aan pater LA CHAISE was opgevolgd als biechtvader van de koning, zulks niet had belet. "Hij was," zoals de hertog van Saint Simon zegt, "een hardvochtig, stijfhoofdig man, altijd onvermoeid en die voor niets anders smaak had, dan voor de overwinning van zijn partij, en de ondergang van iedere andere school. Hij was wreed en woest; zijn uiterlijk kentekende dit, en hij zou op een eenzame weg vrees hebben ingeboezemd. Zijn gelaat was somber, vals, schrikaanjagend, zijn ogen fonkelend boos, en verschrikkelijk scheel. Men ontstelde als men hem zag (T. VII pag. 18 en verv.)."

LETELLIER wist van de koning, die bijna stervende was, het bevelschrift te verkrijgen van 8 maart 1715. De enkele titel van deze wet, doet, om het woord van de baron DE BRETUEIL tot LODEWIJK XVI te gebruiken, *sidderen*. Hij luidt: "Wet die beveelt dat allen, die verklaren dat zij volharden en sterven willen in de zogenaamde Hervormde godsdienst, het zij zij hebben afgezworen of niet; als *wederafvalligen* zullen worden beschouwd." Zij rustte dus op de verschrikkelijke veronderstelling, dat er in Frankrijk geen Hervormden meer waren, en geen meer konden zijn. Allen werden dus wettig als Katholieken beschouwd omdat het weigeren van de sacramenten, hen blootstelde aan de vreselijke straffen tegen de weer afvalligen bepaald. "De gedenkschriften van de wereld," zegt terecht LEMONTEIJ in zijn geschrift over de inrichting van het koningschap van LODEWIJK XIV, "geven geen tweede voorbeeld op van zulk een wetboek, dat geheel en al op leugen is gegrond (pag. 43)."

De opstellers van deze wet grondden zich op de volgende rede: ",Het verblijf in ons koninkrijk van hen die tot de zogenoemde Hervormde godsdienst behoren of die van Hervormde ouders geboren zijn, sinds wij de uitoefening van gezegde godsdienst verboden hebben, is een bewijs genoeg dat zij het Katholiek Apostolisch, en Rooms geloof hebben aangenomen, *zonder hetwelk zij noch verdragen noch, geduld zouden zijn geworden*." Maar hoe kan men zeggen niet verdragen of geduld! had de wet dan bepaald om alle tegenstrevers tot de laatste te doden? Nee! Of had zij allen uit het koninkrijk gebannen? Nee integendeel. Zij had hen verboden dat te verlaten en dit verbod was zelfs twee jaren te voren nog vernieuwd, zo werden zij aan de ene kant nog verhinderd het te verlaten, en aan de andere kant hield men hen voor ware Katholieken, omdat zij in Frankrijk bleven.

Het parlement van Parijs dat tot hiertoe de wetten van de onverdraagzaamheid zo gaarne had gezien, aarzelde gedurende een maand om het bevel van 1715 in derzelver akten op te nemen. De procureur generaal zei: "De koning heeft wel de uitoefening van de zogenoemde Hervormde godsdienst, door zijn edicten vernietigd, maar hij heeft aan de Hervormden niet bepaald voorgeschreven om af te zweren, en het Katholiek geloof aan te nemen. Het zal altijd moeielijk blijven om te begrijpen, hoe men iemand, die zich eigenlijk niet bekeerd heeft, beschouwen kan, als opnieuw, tot de ketterij te zijn overgegaan, én dat men hem veroordelen kan als ware de zaak uitgemaakt."

Vijf maanden later stierf LODEWIJK XIV en verklaarde aan de kardinalen van ROHAN en van BISSY en aan pater LETELLIER dat hij volkomen onkundig was, in de kerkelijke zaken, dat hij alles had gedaan wat zij hadden gewild en dat hij

hen daarvoor verantwoordelijk stelde voor God. Gewis heeft hij in zijn jongste uur, waarin de hoogmoed zwijgt en de begoochelingen wegvallen de ontzettende last gekend, van grote fouten en drukkende verwijtingen.

Gedurende de regering van PHILIP VAN ORLÉANS, die de Jezuïeten haatte, en de pater LETELLIER van het hof verwijderde, schepten de Hervormden weer enigszins moed. Zij kregen die nog meer, toen de regent zich verbond, met de protestantse mogendheden, tegen Spanje. Deze vorst die door geen bijgeloof was verblind, miste ook alle godsdienstige overtuigingen. zijn onverschilligheid, moest bij gebrek van een hoger en lofwaardiger beginsel, stemmen, om een gunstig oor te lenen aan de klachten van de Hervormden.

Hij dacht er in ernst over na of hij niet op het edict van de herroeping moest terug komen. Maar behalve dat zijn ongeregeld leven, hem belette om lange tijd met ernstige zaken bezig te zijn, waren er vooral twee oorzaken die zijn plan verijdelden. De één was de vrees om de grote menigte van de geestelijkheid tegen zich te krijgen; de andere de herinnering aan de vorige godsdienstoorlogen. De hertog van SaintSimon, had hem de terugkeer van deze oorlogen als onvermijdelijk voorgesteld, wanneer hij de bepalingen van LODEWIJK XIV vernietigde. Het was een grote tegenstrijdigheid, want de Hervormden zouden zo veel te vreedzamer geweest zijn wanneer hun de vrije uitoefening van hun godsdienst meer was verzekerd geweest; maar de hertog VAN ORLÉANS, die in deze zaken geheel niet thuis was en zich daarom niet bekommerde, oordeelde dat men de wetten zou laten zo als zij waren.

Intussen was men er op bedacht om te Douai een kolonie van uitgewekenen te stichten, die, terwijl zij de vrije godsdienstoefening verkregen, het land kwamen verrijken door hun nijverheid. De raad voor binnenlandse zaken helde daartoe over, maar de gewetensraad weigerde zulks en de regent sprak er niet meer van. Het zou in waarheid al te tegenstrijdig geweest zijn, om de uitoefening van de Protestantse godsdienst in een deel van het rijk toe te staan en op alle andere plaatsen die te verbieden.

De hertog VAN ORLÉANS antwoordde op de talrijke verzoeken van de Hervormden, dat hij hoopte in hun goed gedrag aanleiding te vinden om met een verschoning te werk te gaan, die zijn voorzichtigheid evenaarde. Velen, die om godsdienstige verrichtingen naar de galeien verwezen waren, werden bevrijd; het stond hun vrij om het koninkrijk te verlaten, en de intendanten van Dauphiné, Guyenne en Languedoc, die de dragonnades weer wilden voortzetten, kregen bevel om meer gematigd te zijn. Men kon dit nog wel geen verdraagzaamheid noemen, maar de vervolging begon te verminderen.

VI.

Inwendige gesteldheid van de protestanten. — Antoine Court. — Zijn eerste levensjaren, zijn vroomheid en zelfopoffering, — Vernieuwde inrichting van de kerken. — Besluiten van de Synoden in de woestijn. — Wijding van Antoine Court. — Godsdienstige vergaderingen..

Wij hebben reeds gezien, dat de ongelukken, waaraan de Hervormden blootgesteld waren geweest, ook in hun boezem oorzaak van grote wanorde hadden gegeven. Zij bezaten noch leraars, noch regelmatig onderwijs. De predikanten, die Vivarais en de Cevennes doorkruisten, bezaten meer drift dan verstand, meer ijver dan oordeel. De bovennatuurlijke ingeving of zinsverrukking, waarvan men bij de oorlog van de Camisards het eerst had gehoord, had met dezen niet opgehouden. Mannen en vrouwen verhieven in de vergaderingen hun stem en spraken een opgewonden taal, die wel de gemoederen in vlam zette, maar hun geen licht aanbracht. Het is opmerkelijk, dat terzelfder tijd de Jansenisten hun dwepers of wonderdoeners hadden. In de eerste tijden van de kerk waren de dwalingen van de Montanisten en Donatisten ook uit de vervolging ontstaan. zo leert de geschiedenis, dat iedere vervolgde godsdienst haar geestdrijvers heeft.

Sommige Protestanten, die meer verstand hadden of wel die vreesachtig van aard waren, gingen deze predikanten niet horen. Zij hielden zich alleen bij hun huiselijke godsdienstoefeningen en namen voor het uiterlijke enige voorschriften van de Katholieke kerk waar. Maar ziet daar wat de Hervorming in Frankrijk met een dubbel gevaar bedreigde, de uitersten van de dolzinnigen en de toegeeflijkheid van de zwakken. Het werd hoog tijd, dat er middelen beraamd werden, zou men niet alles verliezen; het was nodig, een levende vroomheid in de gemoederen op te wekken, de banden van de tucht nauwer toe te halen, de bijeenkomsten te vermeerderen en de belangstelling daarin op te wekken door ze te hervormen en de orde in de kerken te herstellen. De uitvoering van dit één en ander was de verheven taak van ANTOINE COURT[64].

In 1696 te Villeneuve-de-Berg in Vivarais geboren, was COURT sinds zijn zeventiende jaar als voorlezer en prediker bij de verenigingen in de woestijn werkzaam geweest. Hij was uit een arm geslacht geboren en had geen geleerde opvoeding gehad, maar wat hem daardoor ontbrak, werd rijkelijk vergoed door zijn natuurlijke hoedanigheden, zijn opmerkzaamheid en kennis van de Schriften. COURT wist veel en goed te leren. Hij bezat zelfs in de laatste tijd van zijn leven een zeldzame kennis van godsdienstige geschilpunten en van de geschiedenis van de Hervormden; waarvan men een proeve vinden kan in zijn antwoord aan de bisschop van Agen, hetwelk in het licht verscheen onder de titel van: *de Franse en onpartijdige vaderlander*.

---

[64] Wie over dit tijdperk meerdere inlichtingen verlangt, kan met vrucht zich bedienen van het werk van CHARLES COQUEREL, getiteld: *Geschiedenis van de kerken van de woestijn*, in 2 delen. COQUERREL heeft belangrijke bescheiden in handen gehad en daarvan een oordeelkundig gebruik gemaakt. In het vervolg van dit boek zullen wij nog dikwijls op zijn werk moeten terugkomen. Men kan hierbij ook vergelijken, de *Geschiedenis van de christelijke Hervormde kerk te Nismes* van de predikant BONEL, een zeer nauwkeurig werk, dat onder een bijzondere titel vele zaken van algemeen belang bevat.

VÉGOBRE, een man, die zich door zijn duurzame belangstelling in de Hervormde kerk van Frankrijk heeft doen kennen, schetst het beeld van COURT op de volgende wijze: "Hij was bezield met een oprechte en standvastige zin, bezat een grote gemakkelijkheid om zich met de mond of met de pen uit te drukken, een onversaagde moed verenigd met de uiterste voorzichtigheid in al zijn gedrag, een verbazende kracht om vermoeienissen van lichaam en geest door te staan, zonder ooit daardoor nedergedrukt of vertraagd te worden, een aangename bevalligheid in zijn bijzondere omgang, zoals uit zijn vertrouwde briefwisseling blijkt, een zuiverheid van bedoeling en reinheid van zeden, die altijd boven alle verdenking verheven gebleven is, en een onbezweken gehechtheid aan de schone zaak, waaraan hij zich geheel had gewijd; dit waren de hoedanigheden, die hem het gemis van een zorgvuldige opvoeding vergoedden, die hem de kracht gaven om het volk als het ware mee te slepen en hem de naam verwierven van *hersteller van het Protestantisme in Frankrijk*[65]."

Volgens hem waren deze voorwaarden noodzakelijk tot de herstelling van de kerken; geregelde godsdienstige bijeenkomsten, een dadelijke en volhardende tegenstand tegen de wanordelijkheden van de geestdrijvers; de herstelling van de tucht, door middel van kerkeraden, samenspraken en synoden; eindelijk de inrichting van een corps predikanten. Het plan was deugdelijk en met oordeel gemaakt, maar de uitvoering was met grote moeilijkheden verbonden.

COURT begon met verenigingen tot godsdienstoefening in te richten, overal, waar hij maar veilig onder dak komen kon. In het begin waren zij niet zeer talrijk. In een memorie ter verdediging, die hij veertien jaren later schreef, zegt hij: "het was al veel, wanneer na veel moeite en bidden, zes, tien tot twaalf personen uit dezelfde plaats mij volgen wilden in één of ander rotshol, in een verholen schuur of op het open veld om God te verheerlijken en te horen wat ik hun te zeggen had. Welk een troost was het daarom voor mij, als ik in 1744 mij in vergaderingen bevond van tienduizend zielen, op dezelfde plaats, waar ik, in de eerste tijden van mijn bediening, slechts vijftien, dertig, zestig, of ten hoogste honderd mensen verenigen kon!"

Vervolgens riep hij de predikanten uit de Cévennes bijeen en voegde daar enige verlichte leken bij, om aan de wanordelijke ingevingen paal en perk te stellen. De eerste van deze vergaderingen of synoden had plaats 21 augustus 1715, elf dagen voor de dood van de Koning, die gemeend had de Hervorming in Frankrijk geheel te zullen vernietigen. Nu volgden van jaar tot jaar andere synoden zij werden in een hol of afgelegen hut gehouden, want indien zij waren ontdekt, dan hadden al de leden en inzonderheid de predikanten, het met de dood betaald.

COURT was niettegenstaande zijn jeugd de gids en de ziel van deze verenigingen, en de toetreding van de predikanten bewees, dat in hen noch ontrouw noch hoogmoed woonde, dat zij onwillens dwaalden en dat, omdat hun de gelegenheid tot onderwijs ontbroken had. Zij wensten niet anders dan beter geraden en geleid te worden.

---

[65] Melanges de relig. et de morale. T. V p. 181.

In deze synoden werden onder anderen de volgende bepalingen aangenomen: dat aan de ouderlingen werd opgedragen om voor de Hervormden te waken, de vergaderingen op geschikte plaatsen bijeen te roepen, voor de veiligheid van de leraars te zorgen en inzamelingen te doen voor de armen en voor de gevangenen. Het was van de vrouwen verboden om in de vergaderingen te spreken. De schrift werd als enige regel van het geloof aangenomen en ernstig bevolen om bijzondere openbaringen te verwerpen als gevaarlijk en strijdig met de Bijbel (synode van 1715). De huisvaders werden verder opgewekt om driemalen per dag huisgodsdienst te houden en om op zondag minstens twee uren aan vrome oefening te wijden. Die zware misstappen hadden begaan, moesten na driemalen in het bijzonder vermaand te zijn, openlijk gecensureerd worden. Aan de predikanten werd aanbevolen om zorgvuldig al de leerstukken van de godsdienst te verklaren, om overal nauwkeurig kennis te nemen van heersende gebreken, ten einde die te kunnen tegengaan en om zich van zes tot zes maanden te verenigen, ten einde elkaar onderling te raden; wanneer een predikant ergernis gaf aan zijn broeders, of hen door onberaden ijver in gevaar bracht, werd hij onmiddellijk van zijn bediening ontzet. Men verbond zich om degenen, die voor de godsdienstleden, te hulp te komen, maar om generlei hulp aan hen te verlenen, die zich moedwillig in gevaar hadden gebracht (synoden van 1716, 1717). Van de zes eerste ondertekenaars van deze bepalingen, stierven vier een gewelddadige dood; en iedere nieuwe bladzijde van het Franse protestantisme is met bloed bevlekt.

COURT had de herderlijke wijding nog niet ontvangen. Hij wekte daarom één van zijn medearbeiders, PIERRE CORTEYS op, om naar Zwitserland te reizen en zich daar te laten wijden. Toen deze in Languedoe was teruggekeerd, legde hij, in tegenwoordigheid van een synode, aan COURT de handen op. Aldus werd de keten hernieuwd van de leraars, die in verschillende tijden elkaar opgevolgd hadden, en de heilige tekenen niet bediend dan door leraars, volgens de reglementen van de kerk geordend.

In 1718 bepaalde een synode van vijf en veertig leden, predikanten en ouderlingen, dat voortaan geen jonge lieden meer tot de herderlijke bediening zouden toegelaten worden, dan na een streng onderzoek omtrent hun leer en van hun wandel. Twee jaren later werd de bezoldiging van de predikanten op 70 livres gesteld, *voor hun kleding en woning*. De gelovigen voorzagen in hun onderhoud, terwijl zij van huis tot huis gingen. Later kwam hun bezoldiging op 600 livres en op het einde van de eeuw op 900. Toch was het niet meer dan het loon van een dagloner; maar het kwam ook niet te pas om door geld hen te lokken, die; de herderlijke bediening aanvaardende, zich aan de marteldood wijdden.

De gemeenten werden uitgenodigd om kerkenraden in te stellen, om dat bij gebrek van dezen zij niet zouden bezocht worden door leraars, noch gewaarschuwd dat er vergaderingen werden samengeroepen, en men bepaalde een geestelijke straf voor een geestelijke overtreding. Maar intussen werd de grond gelegd om alles naar de ware kerkenorde te regelen.

De vergaderingen van de woestijn, zoals men ze noemde, werden overdag gehouden, als het gevaar niet te groot was, in de nacht als de vervolgingen heviger waren, altijd in een woeste plaats of in rotsholen en steengroeven als het seizoen slecht was. De oproepingen geschiedden slechts weinige uren te voren en door de

meest vertrouwde afgezanten. Op de hoogten werden ongewapende schildwachten geplaatst, ten einde te kunnen waarschuwen als de soldaten naderden. De schrandersten en moedigsten waren de gidsen van de predikanten, die hen, na de godsdienstoefeningen, in onbekende wijkplaatsen in veiligheid brachten. Slechts zelden bleef een predikant vele dagen achtereen in dezelfde schuilplaats. Om het Evangelie te verkondigen moesten zij zwerven van de ene plaats naar de andere, allerlei vermommingen aannemen, vreemde namen dragen en zich schuil houden alsof zij misdadigers waren. Zo was ook het leven van de katholieke priester, onder de regering van 1793; een bewijs, dat wel de namen van de vervolgers veranderen, maar dat de aard en de overdrijving van elke vervolging dezelfde blijven.

De eredienst in de woestijn was dezelfde als in de dagen van vrijheid, zij bestond in liturgische gebeden, psalmgezang, prediking en avondmaals-bediening op feestdagen; zij was eenvoudig, kon overal plaats hebben en vereiste geen meerdere toebereidselen, dan de Apostelen en eerste Christenen maakten, als zij bijeen kwamen in de opperzaal te Jeruzalem. Maar deze eenvoudigheid had iets groots en edels. Eensklaps werd de stilte van de eenzaamheid afgebroken door de stem van gebed; in het gezicht van de grote werken van God in de natuur hieven de gelovigen hun lofzangen aan ter ere van de Onzichtbare; dan bad de dienstknecht van JEZUS CHRISTUS tot zijn God, even als de gelovigen van de eerste kerk voor de vervolgers, die zich beklaagden, dat zij hen nog niet naar het schavot hadden kunnen slepen; dan legden onze boeren en nederige handwerkslieden voor één dag hun gereedschappen neder, om zich alleen bezig te houden met de hogere belangen van het geloof en van het toekomende leven; dan was het gemoed, door een algemeen bewustzijn van naderend gevaar, als onophoudelijk in de tegenwoordigheid van de hoogste rechter; alles zette aan deze vergaderingen van de woestijn die stille majesteit bij, die zo uitnemend voegt naar de onderwijzingen van het Christendom.

Maar terwijl de Franse Hervorming zich langzamerhand van de haar toegebrachte schade zocht te herstellen, werd in het duister een nieuwe slag voorbereid, die haar welhaast treffen zou.

VII.

Edict van 1724. — De inhoud. — Gedachten van geschiedschrijvers en staatsmannen over dit edict. — Eisen van de priesters omtrent het beproeven van de nieuw bekeerden. — Verdeeldheid tussen het openbaar gezag en de geestelijkheid. — Het ministerie van de Kardinaal Fleury. — Martelaarschap van Roussel en Durand. — Tournee van Court. — Het Franse Seminarie te Lausanne.

Wij moeten thans spreken van de laatste belangrijke wet tegen de Hervormden, die 14 mei 1724 werd uitgevaardigd, in de vorm van een bevelschrift van de Koning. Nooit slaagde men er in om die letterlijk ten uitvoer te brengen, hoe dikwijls zij ook werd toegepast; maar, daar zij drie en zestig jaren lang wettig bleef gelden, tot aan het edict van verdraagzaamheid van LODEWIJK XVI, is het van belang de oorsprong, de geest en de voornaamste bepalingen daarvan te kennen.

De voornaamste opsteller van deze wet was LAVERGNE DE TRESSAN, bisschop van Nantes, aalmoezenier van de hertog VAN ORLÉANS, en waardig acolyt van de kardinaal DUBOIS, die hij gewijd had. Zonder godsdienst en zedeloos, dreef hij de begeerlijkheid zo ver, dat hij zes en zeventig kerkelijke ambten op zich verenigde, hij streefde naar het Roomse purper en meende dit niet beter te kunnen verdienen, dan door de ondergang van de ketters te voltooien. LAVERGNE DE TRESSAN bood zijn ontwerp aan, aan DUBOIS en aan de regent, die beiden het verwierpen; maar hij slaagde gelukkiger, bij de hertog VAN BOURBON, die bij de meerderjarigheid van LODEWIJK XVI eerste minister was geworden. De hertog VAN BOURBON was een trots en boosaardig man, met een gemeen voorkomen, onstandvastig en onwetend; hij stond onder de invloed van een onbeschaamde gunstelinge en gaf geen andere dan barbaarse wetten. Hij had onder anderen bevolen, dat al de bedelaars zouden gebrandmerkt worden.

Men zegt, dat enige regeringspersonen de hand hebben gehad in de verordening van 1724; maar zij hadden daarbij oogmerken, die voor de geestelijkheid niet zeer gunstig waren, zo als later gebleken is.

Het edict bevatte achttien artikelen en bestond uit een verzameling van de gestrengste wetten, die onder de regering van LODEWIJK XIV tegen de Hervormden waren uitgevaardigd, met verzwaring van de straffen in vele opzichten. Men ging daarbij van de hatelijke vooronderstelling uit, dat er geen Protestanten meer in Frankrijk waren, en liet de jonge LODEWIJK XV, toen veertien jaren oud, in de aanhef zeggen, dat hem niets meer ter harte ging, dan de grote ontwerpen van zijn zeer geëerde heer en overgrootvader te volgen, wier bedoelingen hij duidelijk wilde verklaren.

Uit dien hoofde, bepaalde hij het volgende: eeuwig durende galeistraf voor de mannen, en levenslange opsluiting voor de vrouwen, met verbeurd verklaring van goederen wanneer zij andere godsdienst-oefeningen dan die van de Roomse kerk bijwoonden. Doodstraf voor de predikanten, galeistraf of opsluiting voor degenen die hun een schuilplaats of hulp boden en die verzuimden hen aan te brengen. Bevel aan de ouders, om hun kinderen binnen vierentwintig uren te laten dopen, door de pastoor van hun gemeente, om hen naar de Katholieke scholen en catechisaties te zenden, tot hun veertiende jaar, en naar de onderwijzingen op zon- en feestdagen tot hun twintigste jaar. Bevel aan de vroedvrouwen, om aan de priesters de geboorten bekend te maken, aan de geneesheren, chirurgijns en apothekers om mededeling te doen, wanneer de nieuwbekeerden ernstig ziek waren, en machtiging aan de priesters om de zieken zonder getuigen te onderhouden; indien iemand de sacramenten weigerde of iemand van de zijnen daartoe aanspoorde werd de straf van de weer afvalligen, op hem toegepast. Geen huwelijk was wettig als het niet voltrokken was naar de voorschriften van de kerk. De ouders mochten hun kinderen niet buiten het Koninkrijk laten opvoeden, noch hun toestaan om elders te huwen. De minderjarige kinderen daarentegen, wier ouders buiten het Koninkrijk waren, konden zonder hun toestemming een huwelijk aangaan. Tot alle bedieningen, academische graden, en toelating in de gilden, werd het bewijs gevorderd dat men Katholiek was. Eindelijk werd bepaald, dat de boeten en verbeurdverklaarde goederen zouden dienen om diegenen van de nieuwbekeerden te onderhouden, die daaraan behoefte hadden.

Nooit voorzeker heeft in de menselijke maatschappij, een wetgever onbeschaamder gespot met de rechten van de natuur, van de burgers, en van het huisgezin, met de eigendom, de vrijheid en de heiligheid van ieders geloof. Deze verordening was een nieuw bewijs dat men tot de schandelijkste daden komt, wanneer men het geestelijke en wereldse ondereen mengende, de wetten van de staat, afhankelijk maakt van de leerstellingen van de Katholieke kerk.

De geschiedschrijvers spreken niet, dan met afgrijzen over het edict van 1724. De SISMONDI zegt: "Met verbazing zag men in deze ongelovige eeuwen, toen het gezag in handen was van een vorst, zonder geloof en zonder deugd en van een onbeschaamde lichtekooi, dat een vervolging hernieuwd werd, die zich ternauwernood, uit het streng geloof van LODEWIJK XIV had laten verklaren. En de geestelijkheid, die deze ontijdige wet niet had durven vragen, ontving haar met blijdschap (T. 27 pag. 514)."

CHARLES LACRETELLE zegt ook: "De eerste daad van het gouvernement was even ongerijmd als hatelijk. Het was een edict tegen de Protestanten veel wreder nog dan de herroeping van het edict van Nantes. Zelfs de meest geheime uitoefening van de Hervormde godsdienst werd daarbij verboden. De kinderen werden aan de ouders ontroofd, om ze in de Katholieke godsdienst op te voeden. Al de verschillende soorten van verdrukking die de ministers van LODEWIJK XIV hadden uitgedacht en die het algemeen afgrijzen langzamerhand in onbruik deed geraken, werden vernieuwd. De markiezin DE PRIE, wier goddeloosheid die van de kardinaal DUBOIS evenaarde, wist haar minnaar (de hertog van Bourbon) te doen geloven, dat hij de grote beginselen van de staatsmannen volgde wanneer hij een nieuwe vervolging ondernam. Iedereen was verontwaardigd over de pogingen van de misdaad, om zich met de schijn van ijver te bedekken en deze barbaarse ongerijmdheid gaf aanleiding dat de verdraagzaamheid van de Regent werd betreurd[66]."

RULHIÈRES en de baron DE BRETEUIL verzekeren, dat de raad het edict slechts bij overrompeling aannam, zij bewijzen, dat men hier op een vreemde wijze wetten had verward, die door twee verschillende richtingen waren ingegeven. De Jezuïetische partij had algemeen uitwendign dwang willen gebruiken maar wilde omtrent inwendige bepalingen, vrijgeviger zijn. De Jansenistische partij daarentegen, eiste strenge voorwaarden, voor de aanneming van het Katholiek geloof, maar wilde minder dwang, zo moest men men dus uit twee zaken, één kiezen, of de aanwending van stoffelijke kracht, met een eenvoudige schijn van toetreding tot het Katholiek geloof, of een waarachtige vereniging zonder geweld te gebruiken. Maar in de verordening van 1721 eiste men gelijktijdig, dat allen Katholiek zouden worden, onder bedreiging van galeien en doodstraf, en dat allen zouden doen, wat slechts goede Katholieken in staat zijn te verrichten. Men beseft, dat dit onuitvoerbaar, onmogelijk, ja ongerijmd was.

Wij moeten hier melding maken, van, de belangrijke verandering die in de handelwijze van de meeste priesters werd waargenomen. Voor en bij de herroeping, hadden zij gelijk wij vroeger verhaalden, de armen wijd geopend en

[66] Hist. De France pendant le dix huitième siècle Tom. II. Pag. 7.

schenen zij aan de Katholieken toe te roepen: "Komt, komt allen zoals u bent, wij zullen ons tevreden houden met een zeer algemene en onbestemde afzwering, wij zullen u niet ontrusten in uw huiselijk leven. Het is genoeg indien u maar de naam draagt, dat u Katholiek bent, en de voornaamste voorschriften van de kerk in acht neemt." Maar enige tijd daarna, werden hun gedrag en hun toon, belangrijk gewijzigd, van jaar tot jaar eisten zij meer, vooral toen de wet had verklaard, dat er geen Protestanten meer in het Koninkrijk waren. Toen zeiden de priesters: 'wees gewaarschuwd, dat wij de sacramenten niet bedienen kunnen aan valse broeders, dat zou een vreselijke heiligschennis zijn. Wij hebben langdurige en strenge proefnemingen nodig. U moet gedurende zes maanden één, of twee jaar onderwezen worden, wij eisen plechtige eden en een volkomen zekerheid, dat u ware en trouwe katholieken bent. In het tegenovergestelde geval, voltrekken wij uw huwelijken niet, geven u geen bewijzen, dat u katholiek bent, en u zult zelf moeten zien, dat u uw burgerlijke rechten handhaaft zo goed u kunt.'

Deze telkens meer uitkomende verandering laat zich gemakkelijk verklaren door de smartelijke misrekeningen, die de priesters sinds de herroeping hadden ondervonden. Zij hadden gehoopt, dat de kerk, ten minste in het tweede geslacht, ware gelovigen zou gewonnen hebben, door de verwoesting van de kerken, de verbanning van de leraars, de onthouding van geregeld onderwijs, de behoefte aan godsdienst en de wettige plicht, om met daden te tonen, dat men katholiek was. Maar zij werden in hun verwachting bedrogen, vooral bij de land- en handwerkslieden. De kinderen en kindskinderen verachtten de katholieke kerk even zo wel als hun ouders. De priesters waren voor hen slechts voorwerpen van afkeer en verachting. Moe van zulk een treurige rol, besloten zij de sacramenten niet anders te bedienen dan aan ware gelovigen, en zeer terecht. Maar zij hadden dan ook de tussenkomst van stoffelijk geweld moeten weigeren en afkeuren, en dit deden zij niet. Zij bleven gestrengheid eisen, alsof zij met de schijn tevreden waren, en wilden aan de anderen kant stellige bewijzen van geloof, als ware er geen gestrengheid meer, gebruiken. Zo ergens, dan werd hier een verbazende tegenstrijdigheid gezien[67].

Maar toen de geestelijkheid tot zulk een tegenstrijdigheid verviel, kwam zij in botsing met de regering en wij vinden hier een nieuw gezichtspunt van dezelfde zaak, waarop wij wel moeten letten; want heel de volgende geschiedenis tot 1785 is daaruit te verklaren.

De raadsheren van de parlementen en in het algemeen de overheden, toonden zich streng jegens de Hervormden; maar zij vooronderstelden altijd, dat de priesters de sacramenten zouden toedienen, zonder te grote proeven te eisen. Hun raadsbesluiten sinds het einde van de regering van LODEWIJK XIV, konden op de volgende wijze verklaard worden: "Wij willen volstrekt, dat u uw huwelijken door de priester laat inzegenen, en dat u uw kinderen tot de katholieke doop brengt; zo niet, dan zult u geen burgerlijke rechten hebben; uw verbintenissen zullen onwettig zijn, en uw kinderen als bastaarden beschouwd worden, in

[67] Na de lezing van de briefwisseling van de intendanten, verzekert LEMONTRY in zijn *Essais sur l'établissement monarch de Louis XIV*, dat sommige pastoors van de ketters voor de inzegening van hun huwelijken eisten: "dat zij hun gestorven ouders vervloekten en zwoeren aan hun eeuwige verdoemenis te geloven. Tom. II, pag. 159.

sommige gevallen zelfs, zult u van uw bezittingen beroofd en tot de galeien veroordeeld worden. Maar wees gerust, wij, eisen van u blote formaliteiten. Het is besloten, dat de geestelijkheid u niet anders zal opleggen en wij zullen er de hand aan houden."

Hierdoor gesterkt, achtten de Protestanten zich gerechtigd om de priesters zo min mogelijk gehoor te geven; maar deze antwoordden, wat gaat ons de mening van de burgerlijke rechters aan! De geestelijkheid alleen heeft het recht om in zaken van de sacramenten te beslissen. Geen menselijke macht kan ons dwingen om ze te bedienen aan hen, die wij het onwaardig keuren. Bezoekt gedurende enige jaren de mis en onze onderwijzingen geregeld; in één woord, toont ons, dat u trouwe Katholieken bent en u zult deel hebben aan de gunsten van de kerk; in het tegenovergestelde geval niet.

Wonderlijk verschijnsel! De rechter stond op de uitvoering van de wetten, omdat hij ze in zijn zin verklaarde, en de priester paste ze in een andere toe. De eerste zocht slechts de burgerlijke eenheid, de andere bovenal de geestelijke. Deze dwong de Protestanten slechts om uitwendig katholiek te zijn, de ander maakte van de wet gebruik om ze te dwingen, dat zij het inwendig zouden zijn. zo ver moest men komen ten gevolge van edicten, die met de algemene geest van de tijd niet overeen kwamen. De katholieken zelf hebben dergelijke strijd gekend, gelijk men weet, bij de weigering van de sacramenten aan de Jansenisten, Het vraagstuk kon niet geheel opgelost worden, dan alleen door wederkerige onafhankelijkheid van de godsdienst en de staat, zoals die tegenwoordig in al onze constituties is bepaald.

De baron DE BRETEUIL heeft in een memorie, aan LODEWIJK XVI gericht, aangetoond, in welke onoverkomelijke moeilijkheden men zich ten aanzien van de Protestanten had gewikkeld: "Aan de ene kant," zegt hij, "wil men volstrekt een bewijs van het Katholiek geloof, aan de andere kant, een angstvallig en willekeurig onderzoek, voor dat dit bewijs wordt gegeven. Uit zulke verwarde denkbeelden en onsamenhangende en tegenstrijdige verordeningen, konden wel niet anders dan onuitvoerbare wetten voortkomen. Deze ongelukkigen konden zich in zeker opzicht als van het mensdom uitgesloten beschouwen, daar zij door onze rechtbanken om deze, door de kerken om andere redenen worden verworpen. Zij werden te gelijkertijd miskend als Calvinisten en als bekeerden, zij waren in de volstrekte onmogelijkheid om te gehoorzamen aan de wetten die met elkaar strijden, en daardoor van alle gelegenheid beroofd, om de bewijzen van hun geboorten, huwelijken en begrafenissen voor de priester of voor de rechter te laten gelden, als behoorden zij niet tot het menselijk geslacht (pag. 35 en 103)."

De beroemde kanselier D'AGUESSEAU heeft met veel juistheid dit dilemma gesteld: "De kerk moet door enige gematigdheid haar woede temperen of, indien zij meent dit niet te moeten, dat zij dan ophoude van de Koning te vragen, om zijn gezag te gebruiken, ten einde zijn onderdanen tot het onmogelijke te brengen, door hun een godsdienstplicht voor te schrijven, welke de kerk hen niet vergunt te vervullen."

De verordening van 1724, die herhaaldelijk treurige gevolgen opleverde, werd nooit geheel nageleefd. Zij bevatte ook bepalingen, die lijnrecht streden met de

heiligste gevoelens van de natuur, van de rechtvaardigheid en van de menselijke samenleving. De SISMONDI zegt te recht, dat zij het kenmerk droegen van een zo woeste dweepzucht, dat de geschiedenis van geen enkel volk, daarvan het voorbeeld geeft. Of moest het niet met die naam worden genoemd, dat een zoon of een dochter, met de galeien en verbeurdverklaring van goederen werd gestraft, om dat zij van hun vader op zijn sterfbed, woorden van vrome opwekking hadden toegesproken, dat dezelfde straf werd opgelegd aan hem die zijn leraar verried of hem de deur van zijn woning opende; dat de geneesheer met boete werd gestraft, die weigerde de schandelijke rol van aanbrenger te spelen. Indien men al in de achttiende eeuw nog zulke wreedheden in de wetten kon schrijven, men vond toch geen rechters of overheden, die ze naar de letter handhaafden.

Gelijk altijd was ook nu het bespottelijke met het wrede verenigd. Enige priesters hielden in de kerk een appèl van de kinderen, evenals de sergeanten, bij een militaire revue, en tekenden de afwezenden aan, om de ouders te beboeten. Maar het gebeurde dikwijls, dat de kinderen weigerden te antwoorden, spotten met de pastoor, zijn mis in de war brachten en hem bij zijn predicatie in de rede vielen. En wat was hier tegen te doen? Hoe kon men dit straffen? Men kon toch de gehele bevolking, vaders, moeders en kinderen niet naar de galeien zenden?

De kardinaal FLEURIJ, die na de hertog van Bourbon, het koninkrijk bestuurde schijnt deze moeilijkheden te hebben begrepen. Hij had in zijn jeugd met FÉNÉLON een zending naar Saintonge gehad, en vele jaren doorgebracht in Provence, hij kende de onwrikbare standvastigheid van de protestanten. Bij zijn verlichte denkwijze als priester kwam het verbond van hem als eerste minister met Groot-Brittannië en Holland, de zachtmoedigheid van zijn karakter, zijn zucht om LODEWIJK XV de zorgen van het bestuur te besparen; en door dit één en ander, wordt zijn handelwijze omtrent de protestanten ons opgehelderd. Het zwaard van de onverdraagzaamheid werd door hem niet verbroken, maar hij liet het gaarne in de schede.

De pastoors in de Cévennes kwamen hiertegen bij de kardinaal in krachtig verzet. Zij beklaagden zich met bitterheid, over de toenemende afval van de Hugenoten. Maar de oude kardinaal sloeg er weinig acht op, want hij had andere zaken te besturen, en vreesde de opspraak meer dan de ketterij.

Men hoorde dan ook in deze tijd, slechts van plaatselijke en kortstondige vervolgingen, geheel en al afhankelijk van de gezindheid van de intendanten. Somtijds werd een vergadering overvallen en door de soldaten verstrooid. Enkele families werden van alles beroofd en enige ongelukkigen tot de galeien veroordeeld. De leraars vooral werden met onverzoenlijke wreedheid vervolgd, want men hoopte dat de schrik van de strafoefeningen, de anderen zou aansporen om het koninkrijk te verlaten. Velen van hen werden ter dood gebracht, waarvan wij alleen noemen, ALEXANDER ROUSSEL, die, op 30 november 1728 te Montpellier werd opgehangen. Zijn dood deed een algemene klacht opgaan, die zelfs tot onze oren is doorgedrongen. Nadat hij voor geld verraden was, bekende hij zonder omwegen, dat hij in de Cévennes had gepredikt. Toen men hem vroeg waar hij woonde, antwoordde hij: “De hemel is mijn dak.” De Jezuïeten beproefden tevergeefs hem van godsdienst te doen veranderen, hij zei: “Ik wens altijd het gebod van JEZUS CHRISTUS te volgen; indien ik sterf voor zijn naam,

zal ik met de Engelen zijn." Naar de galg gesleept, met het koord om de hals, het hoofd en de voeten ontbloot, zong hij nog de een en vijftigste Psalm en stierf hij, biddende voor zijn rechters en voor de beul.

PIERRE DURAND, een ander leraar, die met ANTOINE COURT, de eerste beraadslagingen van de Synoden van de woestijn had ondertekend, werd ook te Montpellier ter dood gebracht, 22 april 1732. Hij was een man van leeftijd, vol van geloof en ijver. Hij werd naar het schavot geleid, door vijf priesters, die tot elke prijs, hem tot afzweren zochten te dwingen, maar DURAND bleef standvastig, tot het einde.

Deze strafoefeningen bedroefden de Protestanten van de woestijn zonder hen ter neder te slaan. De geestelijkheid zelf bevorderde door haar eisen, hun verwijdering van de Roomse kerk; want als de Protestanten zagen, dat zij niet langer tevreden was, met een uiterlijke belijdenis van het katholicisme, besloten zij op hun beurt, daarvan geheel afstand te doen. En van dit ogenblik af, vermeerderde het getal van doopbedieningen en huwelijks inzegeningen in de Woestijn, niettegenstaande, deze burgerlijk nietig verklaard werden. ANTOINE COURT versterkte de gelovigen door zijn vermaningen en door zijn voorbeeld. In 1728, deed hij een rondreis van bijna honderd mijlen, bracht in twee maanden twee en dertig godsdienstige vergaderingen bijeen, en telde tot drie duizend hoorders rondom zijn predikstoel. Dien ten gevolge begonnen de vreesachtigsten moed te scheppen.

De Synoden werden menigvuldiger en strenger jegens de ouders, die hun kinderen lieten dopen in de katholieke kerk of hen toestonden daarin te huwen. Zij drongen ook aan op de verplichting om de godsdienstoefeningen bij te wonen. De Synode van 1720, bepaalde: "dat men aan de Protestanten onder het kruis schrijven zou, om hen te wijzen op hun onvermijdelijke verplichting om de vergaderingen van de gelovigen bij te wonen, zo dikwijls de Voorzienigheid hun daartoe de gelegenheid gaf.

Indien zij weigeren deze plicht te vervullen, nadat hun de noodzakelijkheid daarvan duidelijk is voorgehouden, zullen zij verklaard worden, afgescheiden van de kerk des Heeren, en niet langer zijn kinderen te zijn."

Met belangstelling merken wij op, dat diezelfde mensen, aan wie alle burgerlijke rechten geweigerd werden, de burgerlijke verplichtingen, zo stipt zochten na te komen, dat zij al hun gezag gebruikten om de sluikhandel tegen te gaan, zij bepaalden daarom in 1730 het volgende: "De leden van onze kerk, die om zich te onttrekken aan het betalen van de schatting aan de koning verschuldigd, de sluikhandel drijven, of bevorderen, zullen eerst gecensureerd, en als zij zich opnieuw schuldig maken geëxcommuniceerd worden. De vergadering bedoelt echter in dit artikel niet, de sluikhandel in godsdienstige boeken, waardoor noch aan de Koning noch aan de staat enig nadeel wordt toegebracht."

De opwekking in Languedoc en Dauphiné gaf aanleiding dat in de andere Provincies een vrome naijver ontstond. In Rouergues, Guyenne, Quercy, Saintonge, Poitou en het land van Aunis werden de vergaderingen hervat en leraars gevraagd. Maar er werden slechts weinigen gevonden. ANTOINE COURT zocht achter de ploeg, in de winkel van de koopman, in de werkplaats van de

handwerksman de jonge lieden die hem tot deze heilige roeping geschikt schenen; maar het onderwijs dat zij bij zulk een zwervend leven, konden ontvangen, was zeer onvoldoende.

De hersteller van het Protestantisme in Frankrijk was er daarom op bedacht een school voor godgeleerden te stichten; maar er viel niet aan te denken om die in Frankrijk te openen. De universiteiten van Engeland en Duitsland waren te ver van onze zuidelijke Provincies verwijderd, en onze taal werd daar niet gesproken. Genève was te nabij en haar academie werd te streng bewaakt. COURT verklaarde zich daarom voor Lausanne en zijn aanhoudende en dringende uitnodigingen, zijn onvermoeide pogingen en de mildheid van Zwitserland, Groot-Brittannie en andere Protestantse machten deden hem eindelijk slagen, om daar een Frans theologisch seminarie op te richten. COURT vestigde zich zelf aldaar in 1730, onder de titel van algemene afgevaardigde van de kerken, en bestuurde deze school gedurende de laatste dertig jaren van zijn leven. Uit deze school zijn al de Protestantse leraars van Frankrijk, tot aan de tijd van NAPOLEON, voortgekomen.

VIII.

Bijzonderheden uit het leven van de uitgeweken leraars. — Pierre Jurieu. — Pierre Allix. — Jean de la Placette. — David Martin. — Jacques Basnage. — Abbadie. — Elie Benoit. — Saurin. — Lenfant en Beausobre.

Alvorens te spreken van de gebeurtenissen, tot na 1750 voorgevallen, achten wij het billijk en plichtmatig de uitgeweken leraars in hun ballingschap te volgen, voor zover die, in de eerste helft van de achttiende eeuw, zijn gestorven. Ofschoon zij op vreemde bodem gestorven zijn, heeft de Franse Hervorming recht ze als haar eigendom te beschouwen, want zij behoorden aan haar, door hun geboorte, hun opvoeding, door de eerste tijd van hun bediening, door de taal die zij spraken, en door hun getrouwe belangstelling in hun verdrukte broederen. Wij zullen niet spreken van uitgeweken leken die zich een grote naam verworven hebben, in letterkunde, wetenschappen en nijverheid, zoals de geschiedschrijver RAPIN THOYUAS, de geleerde BAYLE, de werktuigkundige DÉNIS PAPIN, de scheikundige LEMERY, de reiziger CHARDIN en vele anderen. Maar wij bepalen ons tot die vluchtelingen, die een meer rechtstreekse invloed op de toestand van de Hervormde kerken hebben uitgeoefend.

Algemeen komt men daarin overeen, dat onder de menigte van uitgeweken leraars, vele vrome, verstandige en onberispelijke mannen werden gevonden. Zij werden daarin door geen Protestantse geestelijkheid in Europa overtroffen. Wij zullen slechts de voornaamsten van hen opnoemen en ze rangschikken naar de tijd van hun dood.

PIERRE JURIEU (1637-1713) was een werkzaam en hevig strijder. Hij had talrijke vijanden onder de Katholieken en onder de sceptici, die zijn nagedachtenis hebben bezwalkt. Het is niet te ontkennen, dat hij zelf tot sommige aanvallen aanleiding gegeven heeft door zijn gewaagde voorspellingen, door zijn uitspraken over de verdachte wonderen, en door zijn scherpe wijze van twisten. Maar zijn buitensporigheden worden door vele voortreffelijkheden opgewogen. Hij bezat een standvastige gehechtheid aan zijn geloof, een onvergelijkelijke werkzaamheid, een

degelijke kennis in alle vakken van de godgeleerde wetenschap, en een heldere en vlugge geest. Nooit ontbrak het hem aan doorzicht om de dwaling te ontdekken, of aan moed om die te bestrijden. Hij was slechts korte tijd als leraar werkzaam. In 1674 tot hoogleraar in de godgeleerdheid te Sédan benoemd, vervulde hij daar een schitterende loopbaan. BAYLE, die hem later met verwijten heeft overladen, getuigde toen van hem: "Hij is één van de grootste mannen van onze eeuw, en indien de zwakheid van zijn gestel, hem in zijn ijver voor de studie, en in de bedrijvigheid in zijn bediening matigt, kan men alles van hem verwachten. Ik zeg en herhaal, hij is de grootste man van onze belijdenis, zowel om zijn voortreffelijk oordeel als om de fijnheid van zijn geest." Het is niet genoeg bekend dat hij, toen hij enige jaren, voor de herroeping, in Holland zich ophield, bijna de *enige voorvechter* was, zoals men dit zei van ARNAULD, BOSSUET, NICOLE en MAIMBOURG. De anderen die nog in Frankrijk waren, durfden niet alles te zeggen, maar hij deinsde op de Rotterdamse predikstoel voor geen waarheid terug, en zijn krachtige en heldere stem, kastijdde meermalen, streng maar rechtvaardig, de vervolgers van de Hervormden. Het is evenmin genoeg bekend, dat hij na de noodlottige herroeping, de beschermer werd van een menigte uitgewekenen; dat hij voor hen de hulp van vele vorsten verzocht en verkreeg en dat hij terzelfder tijd, als hij aan sommigen gastvrijheid deed vinden, door zijn *herderlijke brieven* de anderen die in hun vaderland zuchtten, vertroostte en opbeurde.

De lijst van de geschriften van JURIEU is zeer uitgebreid. Hij was nog bij zijn gemeente, te Vitry-le-Français, toen hij zijn verhandeling over *de vroomheid* opstelde, een werk dat in weinige jaren achttienmaal werd herdrukt in het Frans, en zesentwintigmaal in het Engels. Ditzelfde werk, doet ons betreuren dat de schrijver, meegesleept door de godsdienstige strijd, niet meer tijd heeft besteed aan werken, van stichtelijke aard.

Zijn antwoord aan pater MAIMBOURG; *het Calvinisme en het Papisme, tegenover elkaar gesteld,* is wel minder geestig en minder bekend dan het antwoord van BAYLE, maar heeft hem toch grote toejuiching verworven, en werd. door zeer velen gelezen. CLAUDE schreef hem: "Uw laatste werk tegen MAIMBOURG is mij eindelijk in handen gekomen, en ik heb het niet gelezen maar verslonden; ik kon er niet van uitscheiden. Alle brave mensen hier (te Parijs), die nog enige ijver en moed bezitten, zijn dan ook van uw boek verrukt."

Door een ander geschrift, *de ware grondstelling van de kerk* beantwoordde hij de aanvallen van NICOLE, en bevoegde rechters oordeelden, dat dit het Meesterstuk van de schrijver was. JURIEU ontwikkelt daarin het leerstuk van de onzichtbare kerk in tegenoverstelling van de zichtbare kerk van Rome. Hij gaf ook een oordeelkundige geschiedenis van de leerstellingen en godsdiensten, waarin de godsdienstige ontwikkeling van de mensheid wordt beschouwd. De beroemde verdediger van het Hervormd geloof werkte onvermoeid voort en legde de pen eerst neder, de avond vóór zijn dood.

PIERRE ALLIX (1641-1717) week na de herroeping naar Engeland. Hij was slechts dertig jaren oud, toen hij geroepen werd om DRELINCOURT en DAILLÉ op te volgen. Zijn leerredenen waren zaakrijk en degelijk maar tegelijk in een duidelijke en onopgesmukte stijl, waarom zowel geleerden als eenvoudigen daar mede ingenomen waren Hij had een laatste leerrede gereed gemaakt, over het

afscheid van PAULUS van de Efeziërs, die hij te Charenton wilde uitspreken, maar de kerk werd, op bevel van de Koning, acht dagen vroeger gesloten, dan men had gedacht.

Doctor ALLIX, was, volgens één van zijn levensbeschrijvers, bemind en geacht bij alle geleerden van zijn tijd. Hij was bezield met een zeldzame ijver voor het protestantisme en daarom altijd gereed, om het tegen de Roomse kerk te verdedigen. Hij brandde van verlangen om de protestanten, vooral de Luthersen en de Hervormden te verenigen, en raadpleegde daaromtrent met de leraars van Geneve, Holland en Berlijn. In alle wetenschappen was hij thuis; hij verstond het Hebreeuws, het Syrisch en Chaldeeuws (Aramees) volkomen; en daar hij veel gelezen en een voortreffelijk geheugen had, was hij in zekere zin een levende boekerij. Enige schrijvers van naam hebben hem dan ook voor de geleerdsten van de leraars van Charenton gehouden.

ALLIX verkreeg te Londen eershalve de doctorale graad hij de universiteiten van Cambridge en van Oxford. De Engelse geestelijkheid liep met zijn bekwaamheden zo hoog, dat zij hem opdroeg een geschiedenis van de kerkvergaderingen te schrijven en zelfs het Parlement schonk hem bijzondere blijken van ingenomenheid.

JEAN LA PLACETTE (1636-1718), was bijgenaamd de NICOLE van de Hervormden, vanwege het grote aantal en het vernuftige van zijn zedenkundige geschriften. Hij was de Jansenistische leraar gelijk in kennis van het menselijke hart, maar overtrof hem in kennis van de schriften, zijn stijl was eenvoudig en beschaafd en hij zelf oprecht en getrouw in de volle zin van het woord. LA PLACETTE was gedurende zes en twintig jaren leraar bij de Franse kerk te Kopenhagen (1685-1711). zijn *Nieuwe proeve van zedekunde*, is aan de Koningin van Denemarken opgedragen. In de voorrede daarvan zegt hij: “De meeste mensen kennen de omvang niet van de reinheid die het Evangelie van ons eist. Veeltijds zijn zij bevooroordeeld door valse leerstellingen, die in hun soort even verderfelijk zijn, als de dwaling van een blote bespiegeling. Daarenboven zijn onze schrijvers, ten minste die van ons volk, door de kwellingen van onze vijanden genoodzaakt geweest, al van hun tijd te besteden aan het verdedigen van de waarheid, zodat zij slechts zeer weinige werken hebben kunnen schrijven over de zedenkunde, die dan nog slechts over enkele bijzondere punten handelen. Dientengevolge is dit gedeelte van onze godsdienstleer, dat naar mijn inzien de ziel en het wezen is, en dat zo nodig had recht verklaard en verstaan te worden, in zeker opzicht verwaarloosd geworden.”

DAVID MARTIN (1639-1721) heeft zich een algemene naam verworven bij de Hervormde gemeente in Frankrijk, door de verbeteringen die hij in de oude vertalingen van de Bijbel heeft aangebracht. Ofschoon zijn vertaling niet van gebreken is vrij te pleiten, geeft zij toch de eenvoudigheid en de kracht van de oorspronkelijke tekst het best terug. In 1694 werd hij door de synode van de Waalse kerken uitgenodigd, om deze taak te ondernemen en zijn oordeelkundige opmerkingen daarbij te voegen; en dertien jaren later, gaf hij zijn nieuwe uitgave van de Bijbel in twee deden in folio in het licht. Hij had zich bijzonder toegelegd op de beoefening van de Franse taal. NICERON zegt, dat hij zozeer in haar regels en eigenaardigheden was ingewijd, dat hij zijn opmerkingen daarover aan de

Franse academie kon mededelen. Hij zond haar deze toe, toen zij de tweede uitgave van haar woordenboek liet drukken, en de brief van dankzegging hem door de academie toegezonden, bewijst op welke prijs zijn oordeelvellingen werden gesteld.

Tweemalen weigerde MARTIN het hoogleraarsambt, maar hij vond er behagen in om te zijnen huize lessen in de godgeleerdheid te geven aan de studenten van Utrecht. Hij behield zijn helderheid van geest, toen hij reeds meer dan tachtig jaren oud was. Op 7 september 1721 predikte hij nog over de Voorzienigheid, met een kracht, die al zijn hoorders verbaasde, maar als hij geëindigd had kon hij van de predikstoel niet afklimmen zonder de steun van één van zijn vrienden, en twee dagen daarna blies hij de adem uit. Deze vrome godgeleerde had altijd gewenst te sterven bij het verlaten van het kerkgebouw.

JACOBUS BASNAGE (1653-1723) kleinzoon van BENJAMIN BASNAGE, over wie wij boven gesproken hebben, overtrof al de leden van zijn geslacht, door de verscheidenheid van zijn kennis, de uitgestrektheid van zijn arbeid, en door de grote rol, die hij te vervullen had. VOLTAIRE zei van hem, dat hij meer, geschikt was om dienaar van de staat, dan van een gemeente te zijn. En inderdaad, hij was in vele belangrijke onderhandelingen werkzaam. Hij nam deel aan de beraadslagingen, die de vrede van Utrecht voorafgingen en drong, schoon vruchteloos, aan, op de herstelling van de godsdienstvrijheid in Frankrijk. Enigen tijd daarna, droeg de Kardinaal VAN BOUILLON, die zich naar Holland had begeven, hem de zaken op, die met de Staten-Generaal moesten geregeld worden. In 1716 zocht de Abt DUBOIS de tussenkomst van BASNAGE om een verdrag te sluiten met de Verenigde Staten en met Engeland. Vreemd verschijnsel! een arm verbannen leraar werkzaam om de grootheid van zijn voormalig vaderland te doen toenemen.

Ook de regent wendde zich tot hem, om de Spaanse Kardinaal ALBERONI te beletten het oproer aan te stoken onder de protestanten in de zuidelijke provincies. BASNAGE raadde de Franse regering, om zich in betrekking te stellen met ANTOINE COURT, en deze nederige leraar van de woestijn, die door de wet ter dood veroordeeld was, beloofde dat de rust in Languedoc niet zou worden gestoord. Bij deze gelegenheid, schreef BASNAGE op verzoek van de hertog van Orléans, een herderlijke onderwijzing voor de Hervormden in Frankrijk, die in grote menigte werd verspreid. De schrijver ontwikkelt daarin de leerstellingen van het christendom, betreffende de gehoorzaamheid aan de vorst verschuldigd, maar had misschien, na de vermaning tot onderwerping aan de verdrukten gericht, wel enige woorden kunnen richten aan de verdrukkers. Hij werd aan het hoofd van de Franse kerk te ’s Gravenhage geplaatst, tot geschiedschrijver van de Staten van Holland benoemd, deelde in de algemene achting, en was zo gelukkig als iemand buiten zijn vaderland kan zijn. Hij was waarheidlievend, zegt een levensbericht van hem, tot in kleinigheden. Door de omgang met de grote wereld, had hij zich een beleefdheid eigen gemaakt, die men anders bij geleerden zelden vindt. Hij was vriendelijk, voorkomend, gemeenzaam, gedienstig en kende geen groter genoegen dan om anderen een dienst te bewijzen en om zijn invloed te gebruiken ten gunste van ongelukkigen.

Men moet verwonderd zijn, dat hij zo vele godgeleerde en kerkelijk-geschiedkundige schriften heeft kunnen uitgeven, te midden van zijn staatkundige bemoeiingen en van zijn herderlijk werk. Sommigen hebben zelfs een grote omvang, onder anderen, zijn *Geschiedenis van de godsdienst van de Hervormde kerken*, zijn *Geschiedenis van de Joden* en die van de kerk sinds de tijd van CHRISTUS tot in de achttiende eeuw. De geleerdheid van BASNAGE is grondig, zijn denkbeelden zijn helder en zijn stijl is mannelijk; hij heeft de strijd opgevoerd tot een hoogte, die alleen BOSSUET had bereikt.

JACOBUS ABBADIE (1654-1724) was de beste verdediger van het christendom en één van de geleerdste schrijvers van de Hervorming. Hij volbracht zijn studies te Sedan en te Saumur en ging daarna de dienst waarnemen in de Franse kerk te Berlijn. "Het enige wat mij spijt," zei eens de Hertog van MONTAUSIER tot de afgezant van de keurvorst van Brandenburg, toen hij hem over een geschrift van ABBADIE sprak. "is, dat de schrijver van dit boek zich te Berlijn bevindt." Frankrijk had het zichzelf te wijten, wanneer het een beroemde naam minder te vermelden had.

ABBADIE ging vervolgens naar Engeland en stierf als deken van Killalow in Ierland. In een levensbericht van hem lezen wij: "In de omgang met de grote wereld was hij beschaafd en aangenaam en zelden zag men iemand van een soortgelijk humeur en zo verplichtend als hij. Hij was vrolijk van aard en wist zich met juistheid, smaak en vuur uit te drukken, zoals hij dit geleerd had uit de schriften, die hij de tijd had gehad te lezen; zijn omgang was daardoor nuttig en aangenaam, en nooit verliet men hem zonder leedgevoel, dat het ogenblik van vertrek gekomen was.

Zijne verhandeling over *de kunst om zichzelf te kennen* is vol van fijne opmerkingen en toont, dat de schrijver met ernst had nagedacht over het verband tussen het geweten van de mens en de plichten opgelegd door het Evangelie. Maar het beroemdste van zijn werken is een verhandeling over *de waarheid van de christelijke godsdienst*. Katholieken zowel als Protestanten waren daarmee ingenomen. De Abt DESFONTAINE zei veertien jaren later: "Dit verwonderlijke boek stelt alles wat tevoren geschreven is tot verdediging van het christendom in de schaduw. Hoeveel bekeringen heeft het niet uitgewerkt! hoevele sterke geesten heeft het tot onderwerping aan CHRISTUS gebracht!" Mme DE SEVIGNÉ schreef aan de graaf DE BUSSI-RABUTIN: "het is het Goddelijkste van alle boeken; de achting voor hetzelve is algemeen; ik geloof niet, dat ooit iemand over de godsdienst gesproken heeft zoals deze man. Ik hoop het iedere drie maanden van mijn volgend leven te herlezen."

De Graaf antwoordde daarop met gelijke ingenomenheid: "Tot hiertoe werd ik door geen boek getroffen dat over God handelde, maar nu zie ik wat daarvan de reden was, het kwam omdat de bron twijfelachtig scheen; maar nu ABBADIE mij die helder en juist heeft doen zien, geloof ik wat ik vroeger niet kon aannemen. Nog eens, het is een verwonderlijk boek. Alles wat het mij leert, schildert het mij als voor ogen en nu word ik gedwongen om niet langer te betwijfelen, wat mij vroeger ongelooflijk scheen." In het eerste deel van zijn werk bestrijdt de schrijver de atheïsten, in het tweede de Deïsten, in het derde de Socinianen. Hij gaat uit van de stelling: er is een God, om te komen tot deze, JEZUS is de beloofde Messias.

Vervolgens klimt hij van deze laatste stelling weer tot de eerste op. Dit werk werd in onderscheiden talen overgezet en een groot aantal uitgaven is daarvan verschenen.

ELIE BENOIT (1640-1728) was een geleerd en werkzaam godgeleerde. Het is de plicht van de dankbaarheid enige regels te wij de aan de schrijver van de *Geschiedenis van het Edict van Nantes*, die ons zoveel bouwstoffen voor deze geschiedenis geleverd heeft. Hij was leraar te Alençon maar moest getuige zijn, dat zijn kerk gesloten werd, onder het ongegrond voorgeven, dat de gelovigen, die in hun godsdienstoefening door de bevolking overvallen waren, een verdedigende houding hadden aangenomen. Hij ging hun zaak bepleiten te Parijs, maar in plaats van recht te vinden, antwoordde men hem met bedreigingen. Toen hij naar Holland geweken was, richtte hij een brief aan zijn voormalige gemeente, en uit zijn gedenkschriften blijkt dat zij in groot getal van hun leraar volgden, zodat nauwelijks het achtste deel van hen in Frankrijk achterbleef. Daaruit laat zich dan ook verklaren, dat de stad Alençon niet voorkomt op de lijst van de Hervormde kerken.

Het voornaamste werk van BENOIT is, dat wij zo even hebben genoemd. Wie één van de belangrijkste tijdperken van de Franse Hervorming wenst te leren kennen, moet dit noodzakelijk lezen. Misschien was oenige meerdere duidelijkheid en beknoptheid wenselijk geweest, maar men zou geen meerdere nauwkeurigheid kunnen verlangen. De schrijver bezat een juist oordeel, een beschaafde, gematigde pen, en wordt door geen andere hartstocht dan liefde voor de waarheid bestuurd.

JACOBUS SAURIN (1677-1730) was de voornaamste prediker van de Franse Hervormden. Hij werd geboren te Nismes waar zijn vader advocaat was, en volbracht zijn eerste studies te Geneve. Toen hij zeventien jaren oud was liet hij zich meeslepen om de wapens op te vatten en hij werd vaandrig bij een regiment in dienst van Savoye. Maar toen de vrede hersteld was, vatte hij zijn academische studies weer op, onder de kundige hoogleraren TRONCHIN, TURRETIN en PICTET. In 1701 werd hij leraar bij een Franse kerk te Londen. Enige jaren later, bij gelegenheid van een reis naar Holland, trad hij te ’s Gravenhage op, en zijn prediking werd daar met zoveel toejuiching ontvangen, dat men voor hem een nieuwe leraarsplaats inrichtte, onder de naam van *leraar van de aanzienlijken*, die hij tot aan zijn dood bekleedde.

Tussen 1708 en 1725 gaf hij vijf delen met leerredenen uit; de zeven anderen, die minder van gehalte zijn, zijn eerst na zijn dood verschenen. Hij bezat al de vereisten van een christen-redenaar; een grondige kennis van de Bijbel, een zuivere en krachtige godgeleerdheid; hij verstond de kunst om geleerde en oorspronkelijke plannen te ontwerpen; bezat een heldere logica, was gematigd en ernstig in zijn beelden en schreef in een stijl, die zijn gedachten juist voorstelde, zonder die ooit aan de vorm op te offeren. Nu en dan laat de zalving van zijn woorden en de zuiverheid van zijn taal wel eens wat te wensen over. Het ongeluk van de gelovigen, tot welke SAURIN sprak, gaf aan zijn welsprekendheid iets treffends en weemoedigs. Sommige van zijn leerredenen hebben een overwegenden invloed gehad op het lot van Europa.

Minder bekend dan de inhoud van zijn leerredenen is de sierlijkheid waarmede hij die uitsprak. De schrijvers van zijn tijd getuigen, dat hij een krachtige en welluidende stem verenigde met een uiterlijk, waardoor zijn hoorders gunstig voor hem werden ingenomen. Wie zich nog herinnert, zeggen zij, welke heerlijke gebeden hij uitsprak voor de leerrede, hebben het niet vergeten, dat hun oor met de welluidenste tonen werd vervuld. Het was jammer dat zijn stem niet ten einde toe dezelfde uitdrukking behield, maar, wij komen er rond vooruit, daar wij toch geen lofrede schrijven, hij spaarde haar niet genoeg. Een weinig minder vuur had hem voor dit gebrek bewaard. De verwachting die door het gebed werd opgewekt, werd door de leerrede niet teleurgesteld, zoals zijn hoorders allen zullen getuigen. Ieder zonder uitzondering, was daardoor verrukt, en zelfs zij die gekomen waren om te oordelen, vergaten hun voornemen, terwijl de aandacht gespannen was, om enige aanmerking te vinden[68].

SAURIN gaf ook brieven uit over de toestand van het christendom in Frankrijk. Hij verweet daarin aan de Hervormden, dat zij het land niet verlaten hadden, waarin zij hun godsdienst niet konden uitoefenen en noemde ze *Talmers*. Het verwijt was te hard en het is niet te bejammeren, dat zijn raad om in menigte het land te verlaten, niet is opgevolgd.

Hij werd bij de Waalse synode aangeklaagd, dat hij de leugen om bestwil had verdedigd in zijn redevoeringen over de Bijbel. Dit gaf aanleiding tot een langdurige en moeilijke strijd. Maar SAURIN richtte de volgende verklaring aan de synoden: "In mijn verhandeling over de leugen, meen ik niet anders geschreven te hebben dan een *geschiedkundig* verslag van de gevoelens van hen die menen, dat de leugen altijd zondig is, en van hen die menen dat hij in sommige gevallen onschuldig is. Wat betreft de heiligheid en waarachtigheid van God zowel als wat de verplichting van de mensen om de waarheid te spreken aangaat, houd ik mij, aan de leer, in mijn catechismus vervat, die ik altijd hoop te blijven leren."

Men zegt dat SAURIN, die de hartstochten van de mensen en de geheime raadselen van hun daden, op de kansel zo treffend wist voor te stellen in de samenleving die maar weinig kon onderscheiden. Hij scheen weinig ervaring van de wereld te hebben en bezat de oprechtheid en het vertrouwen van een kind. Niets was dan ook gemakkelijker, dan om hem lagen te leggen en hem daarin te doen vallen, en zijn leven werd meer dan eens daardoor ontrust.

JACQUES L'ENFANT (1661-1728) en IZAAK DE BEAUSOBRE (1659-1738); twee namen die op de geschiedenisbladen verenigd moeten blijven, omdat zij aan het hoofd staan van hun gemeenschappelijke werken. Beiden waren leraars te Berlijn, hadden dezelfde geestesrichting, dezelfde smaak voor geschied- en oordeelkundige studies, hetzelfde geloof, een gelijk godsdienstig bestaan, en volgens het getuigenis van hun tijdgenoten dezelfde zachtheid van karakter.

L'ENFANT schreef de geschiedenis van de kerkvergaderingen van Constans, Piza en Bazel, en openbaarde in het schrijven daarvan niet minder nauwgezetheid dan kennis. VOLTAIRE getuigt van hem, dat niemand meer dan hij heeft bijgedragen,

---

[68] Biblioth. Française, T. XXII, p. 288, 289.

om de welluidendheid en de kracht van de Franse taal, tot aan de uiterste grenzen van Duitsland te doen kennen. BEAUSOBRE van zijn kant, heeft zich een beroemde naam verworven, door zijn geschiedenis van het manicheïsme.

De beide schrijvers verenigden zich om een nieuwe uitgave van het Nieuwe Testament te bezorgen, met oordeelkundige aantekeningen. BEAUSOBRE had de brieven van PAULUS voor zijn rekening en LENFANT al de overige boeken van het Nieuwe Testament. De taak van de één was moeilijker, die van de ander uitgebreider. "Deze verdeling van de arbeid," zegt de levensbeschrijver van *Beausobre*, "verhinderde niet, dat zij in één geest werkten. Er was altijd tussen hen een volmaakte overeenstemming. Dacht de één anders dan de ander, dan onderzochten en beoordeelden zij wederkerig, maar gaven zich gaarne over aan hem wiens redenen het gewichtigst waren.

De opvolgers van dit beroemd geslacht van de uitgeweken leraars en godgeleerden behoren ons niet meer. Geboren en opgevoed buiten Frankrijk is hun roem het eigendom van de volken, die hen op van hun gastvrije grond hebben gevoed.

IX.

Talrijke kerken in het zuiden hersteld. — Nationale Synode van 1744. — Besluiten van deze vergadering. — Bekommeringen van het hof. — Volksgeruchten en lasteringen. — Wrede bevelen. — Oplichting van kinderen. — Rechterlijke veroordelingen. — Vergaderingen overvallen. — Protestantse galeislaven.

Wij hebben de Hervormden verlaten, waar zij met ijver bezig waren om hun kerken weer op te richten. Vele bepalingen van de oude tucht, werden opnieuw in werking gesteld. De nieuw ingerichte, kerkenraden waakten voor het behoud van goede orde in de gemeenten. De vergaderingen werden nader bij de grote plaatsen met Protestantse bevolking, en meermalen over dag gehouden. In één woord, het tijdperk van 1730-1744 was een tijd van kalmte in vergelijking van de vreselijke storm, die enige jaren te voren alles had verstrooid.

De godsdienstige beweging breidde zich uit. MICHEL VIALA een jong leraar, die aan een levendig geloof een grote voorzichtigheid paarde doorreisde boven-Languedoc en hield vergaderingen in de nabijheid van Castres en Montauban. Het graafschap van Foix had tot leraar PIERRE CORTEIS, Bearn, ETIENNE DEFFÈRE, Poiton en Normandië, JEAN LOIRE en ANDRÉ MIGAULT.

De leraars waren gelijk men ziet, nog weinig in getal en vervulden de betrekking van zendelingen; maar het veld van hun arbeid was veel ruimer, dan wanneer zij in gemeenten waren geplaatst geweest. Ten einde meer regelmatigheid in hun onderwijs en in hun gedragslijn te brengen, besloten zij, een algemene of nationale Synode bijeen te roepen, en deze vergadering werd de achttiende augustus 1744, op een afgelegen plaats in Neder-Languedoc geopend, onder voorzitting van Viala. De meeste van de voormalige Protestantse Provincies van de Cévennes tot aan Normandië, waren daar vertegenwoordigd; maar Parijs en Ile de France zonden er geen afgevaardigden heen. Aan de ene kant was het ogenblik zeer gelukkig, aan de andere kant zeer ongelukkig gekozen. Het was voor de

Protestanten gemakkelijker zich te verenigen, omdat de buitenlandse oorlog al de aandacht van de regering en al de krachten van het land inspande. Maar deze zelfde oorlog, was ook oorzaak dat de raad meer wantrouwen had, omtrent een soortgelijke vergadering.

De eerste zorg van de Synode was, om te verklaren, dat zij een onwankelbare getrouwheid aan de vorst wilde betonen. Zij bepaalde, dat voor het einde van het jaar, in al de Hervormde gemeenten van het Koninkrijk een plechtige vastendag zou worden gehouden, "voor de bewaring van de persoon van zijne Majesteit, voor de zegen over zijn wapens, voor het ophouden van de oorlog en voor de bevrijding van de kerk." De leraars werden ook vermaand om minstens eenmaal in het jaar te prediken over de onderwerping die aan de gestelde machten verschuldigd is.

De vergadering nam zeer wijze maatregelen voor de onderhouding van de tucht, en de verbetering van de zeden. Zij nodigde de leraars uit, om zich te onthouden van het behandelen van strijdpunten op de predikstoel en om niet dan met omzichtigheid van het lijden van de Hervormden te spreken. Zij beval de gemeenten aan, om zoveel mogelijk haar godsdienstoefening op het midden van de dag te houden. Artikel 10 van de besluiten bepaalde: "Daar er vele Provincies zijn, waar de godsdienstoefeningen nog bij nacht worden gehouden, heeft de Synode zowel om de zuiverheid van onze inzichten meer en meer te doen kennen, als om de eenheid te bewaren, de leraars en ouderlingen van de verschillende Provincies opgedragen, om, zoveel de voorzichtigheid toelaat zich te gedragen, naar die kerken, die haar godsdienstoefeningen houden bij dag.

ANTOINE COURT was van Lausanne gekomen om deze grote vergadering bij te wonen en nadat hij een verschil had bijgelegd dat ontstaan was tengevolge van de valse beschuldiging van een leraar, had hij het genoegen om voor een gehoor van tien duizend mensen te prediken.

Deze vereniging van zo vele gelovigen, die algemene Synode waartoe enkele leden gekomen waren van de uiterste grenzen van het Koninkrijk, die gedeeltelijke openbaarheid van handelingen, welke de wet misdaad en oproer noemde, ontrustten en vertoornden de raad, zo dat deze begon te vrezen, dat de Protestanten in geheime verstandhouding stonden met de vreemden. Intussen was men hiervan zeer ver verwijderd. Sinds de zestiende eeuw, hadden de Hervormden nooit, zelfs niet in de tijden van de bloedigste vervolgingen, hun plichten vergeten, omtrent hun vorst en hun Vaderland. Het is waar, enige Cevennebewoners hadden in de oorlog van de Camisards, hulp verwacht uit Engeland of Holland, maar dit was een zaak geweest van plaatselijk en bijzonder belang. De bekommeringen van het hof, die na het edict van de herroeping, gedurig weer ontwaakten, bewijzen deze grote waarheid, dat niemand ooit straffeloos vervolger is. Wanneer het openbaar gezag de voorwaarden van de rechtvaardigheid en van de zedelijkheid vergeet, is het zelf het eerste slachtoffer van de aanval, en in de plaats van dat zelfverwijt, waarvan dweepzucht en zedebederf alleen kunnen bevrijden, zoekt het zijn misdaad uit te wissen, door aanhoudende en onoverwinnelijke bedreigingen.

De kwaadsprekendheid mengde zich ook in deze treurige omstandigheden, en het algemeen gevoelen, verkeerd ingelicht omtrent de ware denkbeelden van een

bevolking van verbannenen, nam gemakkelijk de grootste leugens aan. Men beweerde dat de leraar JACQUES ROGER in de godsdienstige vergaderingen een verdicht edict had voorgelezen om de Protestanten tot opstand aan te sporen; dat de aanwezigen in de verdachte bijeenkomsten wapens droegen, dat zij een lied gezongen hadden, om voor de Engelsen de overwinning van God te vragen; dat de inzamelingen voor hun armen, een militaire schatting waren; dat vijfentwintig duizend Camisards gereed waren, zich met de vijand te verenigen, die de havens van Provence blokkeerde, en dat de kloosters zouden geplunderd, de priesters en monniken vermoord en geheel midden Frankrijk te vuur en te zwaard zou verwoest worden.

Deze volksgeruchten waren meer ongerijmd dan hatelijk, en hadden zelfs geen schijn van waarheid. Het hof echter sloeg er geloof aan, en aan de baron LENAIN D'ASPELD, intendant van Languedoc, werd opgedragen om onmiddellijk aan de kerkenraad en leraren van de Woestijn te vragen, of het waarheid was, dat de Hervormden in verstandhouding stonden met de vijand. Hij wilde daarenboven weten, of in geval van een vijandelijke inval, de regering zou kunnen rekenen, op een vrijwillige lichting van Protestanten. Een nieuw voorbeeld van de treurige uitwerking van de onverdraagzaamheid; men meende met Fransen, als met vreemdelingen te moeten onderhandelen, en omdat men ze niet als burgers had beschouwd, durfde men op hen niet rekenen, wanneer kwade dagen voor het Vaderland mochten aanbreken.

De Protestanten antwoordden, dat niemand van hun zich bij het Engelse leger zou voegen, dat zij allen bereid waren van hun plicht te doen in de dienst van de Koning, dat de leraars niet ophielden, op gehoorzaamheid aan te dringen, en dat zo zij de wetten overtraden in zaken van godsdienst, zij dan getrouw waren aan een verplichting, die boven alle menselijk gezag hun was opgelegd.

De intendant LENAIN, die gelegenheid had gehad om de Protestanten te leren kennen, wantrouwde de verzekering van hun getrouwheid niet. Maar zo was het niet te Versailles, waar de zaken, door de afstand en door de vrees, in een verkeerd licht voorkwamen, en de tijding van de Nationale Synode van 1744, gaf daar aanleiding tot handelingen, die aan dwaasheid grensden.

In de maand februari 1745, liet men LODEWIJK XV twee bevelschriften tekenen, indien het mogelijk is nog veel wreder, dan alles wat vooraf was gegaan. Bij de doodstraf, tegen de leraars uitgesproken, en de levenslange galeistraf, tegen hen die hun een schuilplaats verleenden, werd nu nog gevoegd een boete van drie duizend livres, tegen al de Protestanten, van die plaats waar een leraar zou worden gevat. Om naar het bagno gezonden te worden en al zijn goederen te verliezen, behoefde men de vergaderingen niet meer bij te wonen, maar het was genoeg die niet te hebben aangegeven. Volgens deze wetten was alles misdaad, en van vijftien honderd duizend Hervormden, had men na zes maanden de helft kunnen veroordelen om op de galeibanken te roeien, en de andere helft om te gaan bedelen.

Al was het ook onmogelijk, deze bevelen letterlijk uit te voeren, en al wilden zij, die ze opgesteld hadden, dit zelf niet, toch zag men daarvan vreselijke gevolgen. Het baatte weinig, dat de Hervormden, het ene smeekschrift na het andere aan de

Koning, aan de ministers, aan de intendanten en aan allen die hen konden helpen, zonden, deze smeekschriften waarin zij met de nederigste bewoordingen hun lijden en hun onveranderlijke getrouwheid afmaalden, kwamen niet terecht en zo zij al ter rechter plaats kwamen, verwaardigde men zich niet die te lezen. Sommigen werden verbrand of door de hand van de beul, aan de kaak gehecht, alsof hun klachten minder billijk waren geweest, die men schandelijk genoeg miskende.

ANTOINE COURT heeft een geschiedkundig gedenkschrift gegeven, van de vervolgingen, die na de Synode van 1744 op nieuw begonnen. Daar zijn oprechtheid boven alle verdenking verheven is, zowel als zijn juiste kennis van de gebeurtenissen, zullen wij vooral aan hem, de feiten ontlenen, die wij gaan optekenen.

De kinderroof nam weer toe in de Provincies en bijzonder in Normandië. COURT geeft daarvan een lange lijst, met opgave van de namen. Deze roof geschiedde gewoonlijk, als ware het een roveronderneming, 's nachts, door benden gerechtsdienaars, aan welker hoofd de pastoors van de gemeenten waren. Als de deuren van de huizen niet spoedig werden opengedaan, stootte men die in. De soldaten stormden binnen met de sabel in de hand, met godslasteringen in de mond, wierpen alles omver om hun prooi te vinden, spotten met de wanhoop en de tranen van de moeders, sloegen de vaders die zich durfden beklagen, voerden de kinderen, bij voorkeur de jonge meisjes weg, en sleepten ze naar de kloosters. De ouders waren verplicht, hun onderhoud te betalen, en werden verantwoordelijk gesteld, wanneer één van de slachtoffers ontsnapte. Deze gruwelen gaven aanleiding tot een nieuwe uitwijking. Zes honderd families uit Normandië maakten van de nabijheid van de zee gebruik, om het koninkrijk te verlaten, met alles wat zij konden medevoeren.

Men bediende zich om de aanzienlijken in handen te krijgen, weer van geheime brieven van de koning. De Hervormden uit de mindere stand werden veroordeeld, door de rechterlijke of besturende macht. De parlementen van Grenoble, Bordeaux en Toulouse, en de intendanten van Saintonge, Guyenne, Dauphiné, Quercy en Languedoe vervolgden zonder ophouden degenen, die hun kinderen hadden laten dopen of hun huwelijken inzegenen in de woestijn.

De godsdienstige vergaderingen werden bespied en aangevallen met grote woede. Op zeventien maart 1745, wierpen twee kompagniën dragonders zich in een vergadering, in de nabijheid van Mazamet, gaven vuur, doodden een menigte mensen, verwondden een veel groter getal en voerden een menigte gevangenen mede. Soortgelijke tonelen hadden plaats in de nabijheid van Montauban, Uzés, SaintHippolyte, Saint-Ambroix, en op andere plaatsen, zodat men genoodzaakt was, om weer in de nacht te vergaderen.

Van 1744-1746 werden alleen door het parlement van Grenoble drie honderd personen veroordeeld tot geseling, vervallenverklaring van de adel, eeuwigdurende gevangenis, galeien, en zelfs tot de dood, welk parlement zich zo streng betoonde, omdat het recht deed in een grensprovincie, op korte afstand van de vijand, die op de Alpen gelegerd was. Verbazende boeten werden er opgelegd. In een smeekschrift, dat in 1750, aan de koning werd gezonden, verklaarden de

Protestanten van Dauphiné, dat zij meer dan 200,000 livres hadden moeten betalen en dat zij uit hun gevangenissen hadden moeten horen, dat hun huisraad en hun erven in het openbaar werden verkocht.

Op dezelfde wijze ging het in de andere provincies van liet zuiden, hoewel met enige verzachting. De stad Nismes betaalde voor haar aandeel, meer dan zestigduizend livres. De intendanten gebruikten de ketters als een middel om geld te slaan, gelijk dat in 1793 met de aristocratie geschiedde.

ANTOINE COURT zegt: "Ik zou hier vooreerst een lijst kunnen leveren van meer dan zeshonderd gevangenen sinds 1744, in hechtenis genomen, (hij schreef 1753), in de provincies van Boven- en Neder-Languedoc van de Boven- en Neder-Alpen, van Vivarais, Dauphiné, Provence, het graafschap Foix, Saintonge en Poitou, en onder dezen vele edellieden, advocaten, geneesheren, gegoede burgers, rijke kooplieden, die een langdurige en harde gevangenschap hebben doorgestaan, en niet bevrijd werden dan ten koste van willekeurige en alles rovende boeten. Ik zou een andere lijst kunnen geven, van meer dan achthonderd personen, die tot verschillende straffen veroordeeld zijn, onder welke meer dan tachtig edellieden waren."

Enkele veroordeelden kregen, nadat zij een zekere tijd op de galeien hadden doorgebracht, genade, door de tussenkomst van machtige beschermers of door geldelijke opofferingen, en daaruit laat zich verklaren, dat in 1753 slechts acht en veertig galeislaven, vanwege godsdienstige beschuldigingen, te Toulon overbleven. Maar ook de dood nam een groot aantal van deze ongelukkigen weg, die eensklaps, uit een betere toestand, tot zulk een verachte staat waren gebracht.

Enige edellieden uit het graafschap Foix, werden door de intendant van Auch tot eeuwigdurende galeistraf veroordeeld, met verbeurdverklaring van al hun goederen. Eén van hen, GRENIER DE LASTERMES, was een achtbaar grijsaard van 76 jaren. Hij onderging zijn straf in het bagno van Toulon; zijn twee zonen stierven, de één aan zijn zijde, de ander op de galeien van Marseille. Wij hebben een brief gelezen van deze grijsaard, die vroeger rijk was geweest, waarin hij de kerkenraad van Marseille bedankt, dat die hem twee stuivers iedere dag had laten uitreiken, ten einde zijn ellende te verzachten. Hij schreef: "van de morgen tot de avond moet ik het aangewezen werk vervullen, zonder ander voedsel dan water en brood, en er is geen middel om daarvan ontslagen te worden, of ik moet iedere morgen een stuiver aan de wachters betalen, want zonder dit moet men nacht en dag met een zware ketting aan een balk gebonden zijn."

De dragonnades begonnen op nieuw te Milhau, te Saint Affrique en in andere oorden van Rouèrgues, Languedoc en Dauphiné. Men wilde daardoor diegenen uit het volk straffen, die aan de vergaderingen van de Hervormden bijstand hadden verleend.

Sommige vonnissen zouden bespottelijk geweest zijn, indien zij minder wreed waren geweest. De Hervormden werden toch niet alleen vervolgd, omdat zij Bijbels en vrome boeken in het koninkrijk hadden ingevoerd; maar een arm man, met name ETIENNE ARNAUD, van Dieu-le-Fit, werd in 1744 tot levenslange galeistraf en te pronkstelling veroordeeld, omdat hij enige jonge lieden in het

psalmzingen onderwezen had. Zijn psalmboek en een exemplaar van het nieuwe testament, werden nevens hem aan zijn ijzeren ketenen vastgehecht.

X.

Zwaardere vervolgingen van de leraars. — Marteldood van Louis Ranc en Roger. — Gevangenneming van de leraar Matthieu Desubas. — Droefheid van de protestanten. — De zaak van Vernoux. — Marteldood van Desubas. — Smeekschriften van de Hervormden. — Onverdraagzaamheid van de geestelijkheid. — Geschriften van de bisschoppen van Castries, Agen en Alais. — Antwoord van Rippert de Monclar.

De leraars vooral bleven meer dan alle anderen het voorwerp van onmeedogende vervolgingen. Indien men beter had toegezien, dan ware het gebleken, dat aan de ene kant, de Hervormde met of zonder leraars, onlosmakelijk aan hun geloof waren gehecht; aan de andere kant, dat de godsdienstleraars, zelfs ten aanzien van het burgerlijke leven, meer goed dan kwaad deden, omdat zij de uitbarsting van de volkswraak tegengingen en altijd op orde, geduld en eerbied voor de wetten aandrongen. Maar noch de intendanten, noch de parlementen begrepen, dat deze mensen tot de machtigste burgers behoorden, en drie leraars werden in 1745 en 1746 ter dood gebracht.

De eerste, LOUIS RANG of RANG, was 26 jaren oud. Hij werd gevangen genomen te Livron in een herberg, tot de doodstraf veroordeeld door het parlement van Grenoble en te zo ter dood gebracht, in maart 1745.

Een tijdgenoot van hem schrijft: “Toen de leraar te Crest gekomen was, vroeg hij vergunning om zich te laten scheren en kappen. Door deze trek van netheid, wilde hij de vastheid van zijn karakter en zijn verachting van de onrechtvaardige dood, die hij moest ondergaan, te kennen geven. Als een held ging hij de dood tegemoet, en nimmer werd hij in christelijke gelatenheid overtroffen. Toen hij naar de strafplaats ging, hief hij, uit de 118 psalm, het vers aan: *Dit is de dag, de roem der dagen*, en herhaalde dit onderscheiden malen. De toespraken, die hij wilde houden, konden niet gehoord worden. Een tiental trommelslagers, in zijn nabijheid geplaatst, maakten zoveel beweging, dat zijn stem daardoor werd verdoofd. Zonder een ogenblik het oor te lenen aan de Jezuïeten, die hem vergezelden, hield hij altijd het oog ten hemel geheven, en liet duidelijk blijken, wat vrome gevoelens zijn gemoed vervulden. Beneden aan de ladder staande, viel hij op zijn knieën, bad en klom toen moedig naar boven[69]. Zijn lijk werd door het volk geschonden, en een katholieke dame had de kiesheid om zijn ongelukkige overblijfsels te laten begraven.

Na de jeugdige Evangeliedienaar stierf de veteraan van de verenigingen van de woestijn, JAQUES ROGER een grijsaard van 70 jaren, dezelfde, die met ANTOINE COURT de kerken had hersteld. Hij werd gevangen genomen in de omtrek van Crest, “Wie bent u?” vroeg hem de officier van de marechausees. —

---

[69] ARNAUD DE LA CHAPELLE, *La nécessité des cultes publics*, etc.

“Ik ben,” antwoordde hij, “dezelfde die u reeds lang zoekt, en het was tijd, dat u mij vond.”

Evenals IGNATIUS van Antiochie verlangde JAQUES ROGER naar de marteldood.

Met andere protestantse gevangenen opgesloten zijnde, vermaande hij dezen, om getrouw te blijven in hun geloof. Toen de beul hem kwam halen, riep hij uit: “Zo is dan de blijde dag aangebroken, het gelukkig ogenblik is gekomen, waarnaar ik zo dikwijls heb verlangd. Verblijd u mijn ziel, want het is de gelukkige dag, waarop u zult ingaan in de vreugde uws Heeren.” Hij verzocht de Jezuïeten, die hem belemmerden, hem niet langer in zijn overdenkingen te storen, en trad voort onder het geluid van de trommen, die zonder ophouden werden geroerd. ARNAUD DE LA CHAPELLE zegt: “Iedereen las op het gelaat van deze vrome Christenbelijder, de diepe ernst, de oprechte vroomheid en de brandende ijver van zijn gemoed. Zelfs de Jezuïeten spraken daarvan met lof, en onderscheidene mensen van de Roomse godsdienst, konden het niet verbergen, dat zij daardoor getroffen waren. Nadat hij op de knieën gebeden had, ging hij de sporten op met hetzelfde zedige vertrouwen, dat hij tot op dat ogenblik had getoond.” Het lichaam van ROGER werd in de Iser geworpen, nadat het vierentwintig uren aan de galg gehangen had.

De derde, en die het meest medelijden opwekte werd op 2 februari 1746, ter dood gebracht. Het was MATTHEUS MAJAL, en droeg naar de gewoonte van de leraars van de woestijn, de bijnaam van DÉSUBAS. Ook hij was 26 jaren oud.

Nadat hij te Saint Agrève in Vivarais was verrast geworden, werd hij naar Vernoux gebracht. De tijding van zijn gevangenneming verwekte een algemene verslagenheid. Bij zijn doortocht door een dorp, baden enige ongewapende landlieden de commandant, dat hij hun leraar zou los laten, en één van hen hield DÉSUBAS in zijn armen gestrengeld, smekende, dat hij in vrijheid mocht gesteld worden. In plaats van te antwoorden, liet de commandant op hen schieten en werden er zes gedood.

De volgende dag, een dag van godsdienstoefening, drong een meer talrijke menigte, maar ook ongewapend, in Vernoux binnen. De bevelhebber vrezende, dat men de gevangenen zou oplichten, gaf bevel om uit de huizen te schieten op deze bende, die slechts met zuchten en gebeden wilde strijden. Dertig van deze ongelukkigen vielen dood neder en twee- tot driehonderd anderen werden gewond. Toen grepen de bergbewoners van Vivarais naar hun wapenen en wilden de moord van hun broeders wreken. Maar de leraars schoten toe, kwamen tussen beiden en baden hen bij hun geloof, bij hun betrekkingen, bij hun vaderland en bij het algemeen welzijn, om niet voort te gaan. “Slechts op deze voorwaarde,” zei de eerwaardigste van hun hieraan, “zal ik mijn bediening onder u blijven vervullen. DÉSUBAS zelf schreef uit zijn ge-vangenis het volgende: “Ik bid u, dat u terugtrekt. Het volk van de Koning is hier zeer talrijk. Er is reeds te veel bloed vergoten. lk ben zeer gerust en geheel onderworpen aan de Goddelijke wil.”

De landlieden gaven toe en legden hun wapens neder. Maar op de gehele weg van Vernoux naar Montpellier, waar langs de leraar moest gaan, stonden zij zwijgend,

verpletterd, in tranen badende en met moeite hun sidderende armen terug houdende. Al de leraars waren in hun midden, zich verbergende onder de menigte en zochten hen tot bedaren te brengen, met de woorden van het Evangelie.

DÉSUBAS kwam te Montpellier juist tijdens de zitting van de staten. De gehele geestelijkheid verdrong zich rondom hem om een enkel woord van afzwering af te persen. Vruchteloos pogen! De leraar van de woestijn was meer bestand tegen de verleidingen van zijn vervolgers dan tegen de tranen van zijn volk: hij had zich reeds lang aan de dood gewijd.

De intendant LENAIN vroeg hem, niet om dit zelf te weten, maar omdat zijn betrekking hem dit voorschreef, of de Protestanten geen algemene kas hadden, of zij geen wapens hadden verzameld en of zij niet in betrekking stonden met Engeland. “Niets van dit alles,” antwoordde de gevangene, “de leraars prediken slechts geduld en getrouwheid aan de Koning.” — “Ik weet het mijnheer,” zei de intendant met een bewogen stem. Het doodvonnis van DÉSUBAS werd uitgesproken. De rechters en ook de intendant weenden. “Het is met leedwezen,” zei hij, “dat wij u veroordelen maar het zijn de bevelen van de Koning.” — “Ik weet het mijnheer,” antwoordde de leraar van de woestijn.

Het schavot werd opgericht op de esplanade te Montpellier. Men leidde DÉSUBAS daarheen, blootshoofds en barrevoets, te midden van een onafzienbare menigte van aanschouwers. De papieren en boeken, die bij hem gevonden waren, werden onder zijn ogen verbrand. Veertien tamboers verdoofden zijn stem. Hij behield zijn kalme houding, stootte de Jezuïeten, die hem een crucifix voorhielden, van zich af, sprak een

kort gebed, beklom met vaste tred de noodlottige ladder en beval zijn ziel aan God.

Het blijkt hier welk een strijd reeds bestond tussen de wetten en de zeden. De overheden veroordeelden, maar niet zonder weerzin tegen de wet, en hun hart hield ze onschuldig, die zij gedwongen waren als schuldigen te behandelen. Alle Katholieken van enige verstandige en zedelijke beschaving waren verpletterd door de terechtstelling van DÉSUBAS. De Protestanten daarentegen dankten God, die hun zulk een heldhaftig martelaar had geschonken, en de naam van deze werd nog lang gehoord in de volkslegenden, onder het dak van de landlieden van Vivarais en Languedoc.

Maar de toenemende vervolging putte het geduld van de Hervormden uit. Bij gebrek aan godsdienstige vrijheid, vroegen zij de toestemming om ten minste hun goederen te kunnen verkopen en zichzelf uit het koninkrijk te verwijderen. Zij schreven aan LODEWIJK XV: “Daar het ons niet mogelijk is zonder de uitoefening van onze godsdienst te leven, zijn wij onzes ondanks gedwongen, uwe Majesteit te smeken met de diepste eerbied en ootmoed, dat het haar behagen moge ons te vergunnen, het koninkrijk te verlaten, met onze vrouwen, kinderen en bezittingen, om in vreemde landen een wijkplaats te zoeken, waar wij de godheid vrijelijk de eer kunnen geven die wij billijk achten en waarvan al ons geluk of ongeluk voor de eeuwigheid afhangt.”

Maar in plaats van dit te vergunnen, antwoordde de raad door een vermeerdering van gestrengheid, vooral na de vrede van Aken in 1748. Het leger had niets te doen, het hof had ledige tijd, het herinnerde zich de bekommeringen die de ketters gedurende de oorlog hadden verwekt en besloot nog eens een beslissende slag te wagen, ten einde, indien het mogelijk ware, de Hervormden geheel te vernietigen.

Met smart ontdekken wij gedurig de hand van de geestelijkheid in al die tonelen van wreedheid, beroving en moord. De eerwaardige MALES-HERBES, de baron DE BRETEUIL, RULHIÈRES, JOLY DE FLEUR; GILBERT DE VOISINS, RIPPERT DE MONCLAR, de gewichtigste staatsmannen, de beroemdste overheidspersonen, die over de godsdienstzaken van dit tijdperk geschreven hebben, hebben daarover maar één stem. Zij komen daarin overeen, dat de handelwijze van de priesters hardnekkig, onvermoeid was, nu eens trots, dan weer kruipend; maar dat deze nooit anders bedoelde dan de aanwending van de uiterste middelen van dwang en gestrengheid, ten einde de eenheid in het godsdienstige te herstellen, en het onverdragelijkste is, dat dezelfde geestelijkheid, die de stipte uitvoering van de vreselijke bevelschriften van 1724 en 1745 eiste, niet ophield te verklaren, dat de kerk slechts liefderijke en vaderlijke middelen wilde gebruiken. Men kan zich de mogelijkheid van een zo duidelijke tegenspraak niet begrijpen, verbeelden, noch dromen.

Haar handelwijze bestond daarin, dat zij klopten aan alle deuren, de bureaus van de ministeries bestormden, zich tot de prins wendden, dreigden, baden, eisten, zelfs geld aanboden, en met welk doel? Om het geweten van meer dan een miljoen Fransen te onderdrukken; om hen te vervolgen tot in het heiligdom van hun eigen woningen, om hen te dwingen, hun kinderen te laten dopen door een priester, onder bedreiging, dat zij voor bastaarden zouden worden verklaard; om echtgenoten te dwingen, hun huwelijk in de katholieke kerk te laten inzegenen, op straf van nietigverklaring; om soldaten af te zenden op de vergaderingen, cipiers en beulen op de leraars; en dit alles heette een daad van zachtmoedigheid, medelijden en broederlijke liefde!

De bisschop VAN CASTRES verzocht een regiment dragonders, om de vergaderingen uiteen te jagen, maar droeg zorg om er bij te voegen, dat de soldaten geen kwaad mochten doen aan zijn schapen, onder welke hij ook diegenen telde die zich hadden aangesloten. De bisschop VAN AIRE beklaagde zich, dat de gewoonte om de weigering van de sacramenten, door de ketters op hun sterfbed, te bewijzen, in onbruik was geraakt, en hij wilde processen, tegen de lijken ondernomen, weer invoeren. Maar de graaf DE SAINT FLORENTAIN, secretaris van staat voor de godsdienstige zaken, hoe welwillend anders jegens de geestelijkheid, achtte zich verplicht ernstige vermaningen aan deze prelaat te richten.

Het denkbeeld van godsdienstvrijheid, ja zelfs van enkele verdraagzaamheid, schijnt aan de Roomse geestelijkheid van die tijd geheel vreemd te zijn geweest; zij begrepen het niet, en waar zij het bij anderen zagen, bestreden zij het als een goddeloosheid. Wij vinden daarvan bewijs in een brief, die veel gerucht maakte in 1751 en die de ondertekening droeg van CHABANNES, bisschop van Agen. Hem was een papier in handen gekomen, waarop het volgende te lezen stond: “Het is de bedoeling van de controleur-generaal, dat men alle mogelijke bescherming verlene

aan de koopman FRONTIN, een Hugenoot, en dat hij zo wel behandeld worde, dat al de kooplieden van deze soort, die zulks te weten komen, worden opgewekt om in het koninkrijk terug te keren." Men wilde dus de toegang tot Frankrijk weer openen voor enige nijvere uitgewekenen, door hen in vrede te laten leven. De bisschop nam terstond de pen op om aan de controleur-generaal MACHAULT zijn verbazing en zijn smart te kennen te geven. De brief van CHABANNES is schrander opgesteld. Hij zwijgt van leerstellingen, wel overtuigd, dat deze soort van bewijzen de ongelovigen niet konden overtuigen, maar hij ontwikkelt op zijn wijze, de politieke zijde van het vraagstuk. Volgens hem zijn de Calvinisten vijanden van de koningen, oproerlingen van beginsel en republikeinen in hun leerstellingen, hebben zij het koninkrijk meermalen op de rand van het verderf gebracht en zouden zij dit nog doen indien zij terug geroepen werden. LODEWIJK XIV heeft de wijsheid gehad om het lichaam van de staat van deze schadelijke en zondige bestanddelen, die zo veel verwoesting hebben aangericht, te zuiveren; LODEWIJK XV (wij schrijven letterlijk over) zal op dezelfde weg voortgaan. Het denkbeeld om aan de leraars van de Hugenoten toe te staan, dat zij in Frankrijk weer hun bediening kunnen uitoefenen, is een afschuwelijkheid, waarvan de bisschop zelf niet gewagen kan. Ten slotte zegt hij: "De hemel, die dit koninkrijk altijd heeft beschermd, en die tot hiertoe de godsdienst aan hetzelve verbonden heeft met banden, die nimmer verbroken werden, boezemt mij dit vertrouwen in. Wij zullen geen getuigen zijn van de vrije uitoefening van het Calvinisme. Nee, de zoon, de erfgenaam, de navolger van LODEWIJK de Grote, zal de Hugenoten niet herstellen." De controleur-generaal, die de priesters niet beminde, maar hun listen en hun aanklacht vreesde, haastte zich het geschrift te loochenen, dat min of meer ongeloofwaardig was, en de bisschop van Agen in zulk een kwade luim had gebracht, en de zaak bleef daarbij. Wij merken hier nog bij op, welk groot verschil van meningen in onderscheiden tijden wordt waargenomen. Tegenwoordig zou een prelaat, die de taal van CHABANNES voerde, voor dwaas verklaard worden, maar in het midden van de achttiende eeuw werd de bisschop CHABANNES door zijn ambtgenoten beschuldigd van een onvergeeflijke toegevendheid en hield men hem voor al te gematigd.

MONCLUS, bisschop van Alais ging nog verder in zijn eisen. Oschoon hij erkende, dat de vervolging de harten niet buigen kon, en dat de bekering alleen het werk van de genade is, eiste hij openlijk in 1751 een nieuw koninklijk bevelschrift tegen de Protestanten. Hij wilde geen rechterlijke vormen meer. De Hugenoten die weigerden de katholieke kerkplechtigheden te vervullen, moesten volgens deze prelaat, kortelijk geoordeeld worden door de bevelhebber of intendant van de provincie. Hij beschuldigde de overheden, dat zij de gestrengheid van de bevelschriften hadden laten varen en zich aan een ontrouw hadden schuldig gemaakt, waaruit al de rampen van het koninkrijk waren voortgevloeid. Hij wilde geen tussenkomst meer van de parlementen, maar militair of administratief oppergezag en willekeurige en onafhan-kelijke vonnissen.

De procureur-generaal bij het parlement van Acis, RIPPERT DE MONCLAR verdedigde de godsdienst, de rechtvaardigheid, de zedelijkheid, de mensheid, tegen de beledigingen van deze priester. Hij antwoordde in een *theologische en politieke memorie* in 1755 uitgegeven, dat de denkwijze van de prelaat even ongodsdienstig als onmenselijk was, en tot niets anders leiden kon dan tot een gehele omverwerping van de maatschappij. "Indien de bisschoppen," zo voegt hij

er bij, “reden hebben zich te beklagen over de ontheiliging van de sacramenten door de Protestanten en over de ijdelheid van de bewijzen, die zij sinds zeventig jaren eisen, waarom toch willen zij hen dwingen, om dezelfde schijn van katholicisme vol te houden, door een voortdurende en strenge uitvoering van de koninklijke bevelschriften tegen hen te verlangen? Waarom hen daardoor in de noodzakelijkheid gebracht, om diezelfde verschrikkelijke goddeloosheden te hernieuwen, waarover men zich beklaagt? Is het dan beter, onze heilige godsdienst met voeten te treden, dan haar in het geheel niet te belijden? Wie heeft ooit gehoord, dat men iemand tegen zijn neiging en tegen zijn geloof dwingen kan die geduchte mysteries aan te nemen, die wij alleen door het geloof, de liefde en het verlangen kunnen naderen, en waarvan zelfs die katholieken moeten verwijderd gehouden worden, die slechts een weinig koud en onverschillig zijn? De godslasteringen van het verleden hebben hemel en aarde doen sidderen en toch zoekt men om daarvan op nieuw het schouwspel te geven. (pag. 9, 45, 216).”

RIPPERT DE MONCLAR zegt, dat deze ketters toch niet slechter zijn dan de Joden, aan wie men niet alleen toestaat om buiten de kerk te huwen, maar ook om vrij hun godsdienst uit te oefenen. Hij vraagt of men in dezelfde vooroordelen, de honderdvijftigduizend vaders en moeders, die geheime huwelijken hebben aangegaan, al de kinderen zowel die reeds geboren zijn, of nog zullen geboren worden, mag begrijpen. “Welk kwaad,” zo roept hij uit, “hebben zij dan toch gedaan, dat men hen tot een smaad voor de gehele aarde wil stellen?”

Hij bewijst verder, dat de vervolgingen door de bisschop van Alais gevraagd, even weinig zouden uitwerken als de vroegere. “Indien men,” zei hij, “aan deze prelaat een nauwkeurige lijst wilde geven van al de Protestantse leraars die men gedood heeft; van al de personen van verschillende leeftijd en rang, die naar de galeien zijn gezonden, van al de boeten, schattingen en andere belastingen, die men heeft geëist, van al de kinderen die men aan hun vaders heeft ontvoerd, van al de huwelijken die men nietig en voor openbare onwettige samenlevingen heeft verklaard, van al de bezittingen, die men dien ten gevolge aan zijdelingse erfgenamen heeft toegewezen, van al de personen die men gekerkerd en in langdurige gevangenschap gehouden heeft, van al de vonnissen die men tegen een menigte anderen heeft geveld, van al de buitensporigheden en gruwelijke moorden, door de soldaten van de koning en tegen de bedoelingen van zijne Majesteit, begaan: helaas! deze lijst zou gehele boekdelen vullen. Alle oorden van Frankrijk weergalmen van de klachten van deze ongelukkigen; zij ondervinden het medelijden van allen, die zich beroemen niet alleen Christenen, maar mensen te zijn, en een bisschop is ongevoelig daarvoor en tracht zelfs al deze ellende te verdubbelen! Zou het hem niet beter passen, om nadat hij ten van hun behoeve heeft geplant en nat gemaakt, voor hen te smeken in de tempel. (pag. 48 en 49)?”

Deze zedenles, in het openbaar door de overheid aan de geestelijkheid gegeven, was even verdiend als streng, maar zij was de enige niet, gelijk wij in het vervolg zullen aantonen.

XI.

Nieuwe smeekschriften. — Zwaardere vervolgingen van 1753 tot 1755. — De intendant Guignard de St. Priest. — Plan van algemene herdoop. — Buitensporigheden van de troepen. — Gewapende tegenstand in de Cevennes. — Bezorgdheid van het gouvernement. — Marteldood van François Benezet. — Afzwering en berouw van de leraar Jan Molines.

Het gouvernement gehoorzaamde lang niet in alles aan de bisschoppen, het durfde en wilde dit niet. Intussen gaf het hun veel toe, vooral omdat het behoefte had de geldmiddelen die door de oorlog waren uitgeput, te herstellen. De prelaten stemden er in toe, om hun vrijwillige giften te vermeerderen, maar onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat de uitroeiing van de ketterij met dubbele hevigheid zou worden voortgezet.

De Protestanten van hun zijde, hielden niet op, om langs allerlei vreedzame wegen de herstelling van hun grieven te vragen. Zeven leraars van de woestijn richtten, 21 december 1750, een nieuw en eerbiedig adres aan LODEWIJK XV, waarbij zij ontwikkelden, dat de eredienst in het algemeen, het dopen, de huwelijken en de sacramenten volgens hun belijdenis, voor hen een gewetenszaak waren, en vervolgens te kennen gaven: "Uw soldaten vervolgen ons in de woestijnen alsof wij wilde dieren waren; men ontneemt ons onze goederen, ontrooft ons onze kinderen, veroordeelt ons tot de galeien, en schoon onze leraars ons onophoudelijk vermanen om onze plichten als goede burgers en trouwe onderdanen te vervullen, wordt er prijs op hun hoofd gesteld en als men ze gevangen kan nemen worden ze ter dood gebracht." Maar LODEWIJK XV en zijn raad sloegen op dit verzoekschrift even weinig acht als op de anderen. De Protestanten waren verwijderd in de provincies, konden geen vrijwillige giften aanbieden, geen hoge bescherming inroepen. Zij werden beschouwd als verdacht, alleen omdat zij vogelvrij verklaard waren, en het kwaad dat men hen had aangedaan, was reden genoeg om hun nog meer kwaad te doen.

Uit deze bijzonderheden omtrent de denkwijze van het hof en de onophoudelijke uitdagingen van de geestelijkheid, moeten wij de verdubbelde vervolgingen verklaren, die de Protestanten van 1750-1755 hebben doorgestaan. De intendant te NAIN, een streng man, maar die enigszins zachter was geworden, toen hij de Hervormden beter leerde kennen, werd in Languedoc vervangen door de burggraaf GUIGNARD DE SAINT-PRIEST, die zonder dweper of hardvochtig van karakter te zijn, toch de hand leende aan de strengste maatregelen. De vergaderingen werden opnieuw aangevallen en wel in de nabijheid van Cayla, Vigan en Anduze. Bij de laatste ontmoeting werden drie mensen gedood, anderen gewond en enigen gevangen genomen. De vervolgingen werden zo hevig, dat men moest opgeven om op zondag godsdienstoefening te houden.

De intendant ontving bevel om algemeen de kinderen te laten *herdopen*, de huwelijken van de gehele Hervormde bevolking *opnieuw te laten inzegenen*. Reeds de woorden doen het zien, hoe wreed de zaak zelf was. Hij riep daarom de voornaamsten te Nismes en elders in 1751 op en vergde van hen, dat zij binnen veertien dagen hun kinderen naar de kerken van hun gemeente zouden brengen, daar zij anders volgens de gestrengheid van de bevelen zouden worden gestraft.

De pastoors en de katholieke overheden waren belast om de lijst van de weerspannigen op te maken. DE SAINT-PRIEST nam de moeite, dwaas genoeg in zulke omstandigheden, om even als een leraar van de Sorbonne het strijdpunt te behandelen en vast te stellen, dat, daar de katholieke doop door de Hervormden geldig was geacht, het een *onzinnige hoofdigheid* was, die te verwerpen.

De Protestanten antwoordden deze gewapende strijder, dat de pastoors de zaak geheel anders verstonden, dat zij de belofte eisten, dat de kinderen in het Roomse geloof zouden worden opgevoed, dat zij de gedoopten als wederafvalligen behandelden en straften, indien zij niet katholiek bleven, en dat de geestelijkheid de volgende leerstelling predikte: "De kerk heeft een onbepaald gezag over degenen, die gedoopt zijn, niet meer en niet minder dan de koning het volle recht heeft over de munt, die met zijn beeld gestempeld is."

Toen de burggraaf DE SAINT-PRIEST geen geldige redenen meer vinden kon hervatte hij de rol, die hem beter paste en kondigde schrikkelijke bedreigingen aan tegen de hardnekkigen. De verdrukten werden opnieuw verschrikt en verlieten hun huizen, velden, werkplaatsen en fabrieken, en zochten in bossen en holen een wijkplaats.

De intendant, daarover gebelgd, schreef 1 september 1751 aan één van zijn onderhorigen: "Zij bedriegen zich indien zij menen, dat de koning van gevoelen veranderen zal, of dat ik zal nalaten om de bevelen, die de koning mij ten dezen aanzien gegeven heeft, stipt ten uitvoer te leggen. Intussen wil ik hun nog enig uitstel toestaan." Maar zij vluchtten al meer en meer, en SAINT-PRIEST hervatte de dragonnades, door inkwartierings-biljetten van de volgende inhoud: "De heer N., ruiter bij de politiewacht, zal in garnizoen blijven bij * * * totdat deze zijn kinderen naar de kerk zal hebben gebracht om hen de doop te laten bedienen door de pastoor van deze gemeente, en hij zal zich dagelijks vier livres laten uitbetalen, tot er volkomen gehoorzaamd wordt, met bedreiging, dat de inlegering zal worden vermeerderd."

Een bevelhebber, genaamd PONTUAN of PONTUAL, riep in de straten van Cayla: "dat niemand zich vleie; al de Hugenoten moeten gehoorzamen of sterven, al moest ik ook zelf omkomen!" De soldaten door enige Katholieken geholpen en soms door de priesters van de plaats vergezeld, spoorden de kinderen in de gehele omtrek op, sloegen de hand aan hen als aan misdadigers en sleepten ze naar de kerk.

COURT verhaalt: "Er waren er van 10, 12 en 14 jaren, die zich volstrekt niet naar de kerk wilden laten brengen en die men met een krachtige hand daarheen moest slepen; anderen verscheurden het hart en vervulden de lucht door hun roerende kreten; anderen wierpen zich als leeuwen op degenen die hen vatten wilden en verscheurden hun met de handen de klederen en de huid. Sommigen, die geen betere middelen vonden om zich te wreken, bespotten de plechtigheid waartoe men hen bracht. Als zij reeds met de witte doek bedekt waren en het water werd gebracht om daarmee hun hoofd te besprengen, riepen zij eensklaps met verheffing van stem: "*wil men ons gaan scheren?*" De pastoor en het garnizoen van Lussan plaagden de kinderen van het dorp zodanig, terwijl zij naar de kerk gesleept en daar achter slot gezet werden, dat sommigen aan de pastoor zeiden, dat

zij hem ziende, de duivel meenden te zien, terwijl anderen, nog wanhopender, hem in het aangezicht spuwden[70].”

In zulk een toestand en onder zulke gemene tonelen werden zij met geweld gedoopt. Wij zouden het niet geloven, als men ons zei, dat zulke dingen door een bende wilden bedreven waren, en toch, het is nog geen eeuw geleden, dat zij in het midden van Frankrijk hebben plaats gehad.

Nadat de herdoping in Cayla geëindigd was, zette de bevelhebber PONTUAL, die zich ijveriger toonde naarmate hij meer beloningen voor het roven van kinderen ontving, zijn onderneming voort, door geheel Vaunage, langs het strand en in de vlakten, en verordende inkwartiering bij de afwezenden of hardnekkigen tot een getal van vijftien of twintig, die alles verbrijzelden, plunderden en verwoestten.

Het hof van Versailles, dat met blijdschap zag hoe vele kinderen er herdoopt werden, gaf bevel om het werk in de gebergten voort te zetten. Maar daar was het einde van de ondernemingen van PONTUAL. De oude herinneringen van de Camisards werden weer opgewekt. Enige landlieden, door van hun leraar COSTE, eerder aangemoedigd dan teruggehouden, namen het geweer weer op en verzekerden, dat er bij de eerste daad van geweld tegen hun kinderen, bloed zou vloeien. Maar noch de pastoor, noch de soldaten gaven daarop acht. Toen plaatsten de Cévennebewoners zich in hinderlagen, en als zij enige priesters, die de maré-chaussees tot wegwijzers dienden, zagen voorbij gaan, schoten zij op dezen, in de nabijheid van Lédignan aan de boorden van de Gardon, 10 augustus 1752. Drie pastoors werden gewond, waarvan twee dodelijk.

Deze geweerschoten hadden een onverwachte uitwerking. De soldaten ontruimden het gebergte; de intendant deinsde terug; Versailles was verslagen en verlegen; men herinnerde zich de oorlog van de Camisards en de ondernomen herdoop werd opgegeven, ditmaal voor altijd. Indien de staatsdienaren op die tijd dwepers geweest waren, dan zou de burgeroorlog in al haar woede opnieuw zijn uitgebarsten; maar het waren nu ongelovigen, die zich vrolijk maakten met het bespotten van de hartstochten van vorige geslachten en die op het eerste gezicht van een ernstige strijd daarvan voldaan waren.

De emigratie, die op breder schaal was hervat, droeg mede bij om hun gekunstelde gramschap te bedaren. Men zou evenals in 1685 al de uitgangen hebben moeten bewaken; maar de Protestanten zouden dezelfde middelen hebben gebruikt, om aan de waakzaamheid van de marechaussees te ontsnappen. In Languedoc, Dauphiné en Saintonge, waar het edict van herroeping reeds zo velen had weggevaagd, dreigden de laatste overblijfselen van de nijverheid geheel verloren te gaan. En daarvoor deinsde de ijdelheid van Versailles terug.

Weinige weken na het hervatten van de opstand, bezocht de markies DE PAULMY, minister van oorlog, de forten in Languedoc. Hij was een voorzichtig

[70] Mémoires hist., pag. 65-66.

en braaf man, ontving met goedheid de klachten van de Protestanten en verbood aan zijn ondergeschikten om hen te mishandelen.

Gedurende de vervolgingen werd een zeker leraar, FRANÇOIS BENEZET, ter dood veroordeeld en op 27 maart 1752 te Montpellier gedood. Gemelijk over de kwellingen van een abt die hem onophoudelijk toevoegde: "U bent verdoemd, de hel zal uw deel zijn, indien gij niet afzweert," antwoordde hij: "zou u mij zo vervolgen, gelijk u doet, indien u overtuigd was, dat er een hel is en zou ik veroordeeld zijn om het leven te verliezen aan de galg, alleen omdat ik mijn broeders heb vermaand?" Hij wilde nog spreken, maar de tamboers verdoofden zijn stem. Hij stierf onder het zingen van de één en vijftigste psalm. BENEZET liet een zwangere vrouw en een kind van twee jaren na. Even als LOUIS RANC en DÉSUBAS, was hij slechts 26 jaren oud.

Een ander leraar, JEAN MOLINES, had, zoals FLÉCHIER zegt, niet zo veel moed. In het gezicht van het schavot zwoer hij af, maar was ontroostbaar daarover tot aan zijn laatste snik. Hij week naar Holland en werd in de gemeente weer ingelijfd, nadat hij bewijzen van diep berouw had gegeven, maar kon het zichzelf niet vergeven, dat hij gewankeld had. Een ooggetuige verhaalt, dat zijn gelaat met rimpels doorploegd, het beeld van de wanhoop was. Zijn oog was door tranen verdoofd; zijn hoofd zonk op zijn borst; hij was ongevoelig voor alles wat hem omringde en rekende zichzelf niet meer onder de levenden. MOLINES stierf dertig jaren later en betreurde altijd, dat hem de martelaarskroon was ontgaan.

Terwijl hij in gevangenis was, gaven enige priesters, op zijn naam, een brief uit: *de afzwering van Molines*. De Protestanten antwoordden op dit vroom bedrog: "Wij begrijpen niet, dat degenen, die hem bekeerd hebben, hem zijn afzwering hebben laten dagtekenen van de citadel van Montpellier. Een citadel was nooit een school van de verlichting, noch een middel om de mensen van de waarheid van een godsdienst te overtuigen. Elke herroeping, door een geboeide hand gedaan, is zo verdacht, dat die voor geen enkele rechtbank zou kunnen gelden."

XII.

Vervolgingen door de kardinaal de Richielieu bevolen. — Vergaderingen verrast. — De galeislaaf Jan Fabre. — Marteldood van de leraar Etienne La Fage. — Wreedheden gepleegd in Saintonge. — Montalbanais. — Bearn en Guyenne. — Tegenspraak van de protestanten te Bordeaux.

Ons blijft nog een tijdperk van algemene vervolging, vooral in Languedoc, ter beschouwing over; gelukkig duurde het kort en was dit het laatste.

De bewerker van deze nieuwe vervolgingen was een zeker heer, bekend door zijn galante minnarijen, de grote epicurist van de achttiende eeuw, een ongelovige, die VOLTAIRE beschermde en die VOLTAIRE bewierookte, kortom de maarschalk DE RICHELIEU. Inderdaad, welke rol hij spelen kon, geen voegde hem minder dan die van ketterrechter.

Gedurende lange tijd had hij als gouverneur van Languedoe enige welwillendheid voor de Hervormden getoond. Maar eensklaps, in de maand februarij 1754, liet hij

in de voornaamste steden en dorpen van de kerspelen van Montpellier, Nismes, Uzés en Alais een ban of voorschrift aan de militaire bevelhebbers aanplakken, dat de bekommeringen van de protestanten opnieuw opwekten. De maarschalk sprak niet meer van herdopen, want deze onderneming was te slecht afgelopen; maar hij had het op de vergaderingen van de woestijn geladen en dreigde de hevigste bepalingen van het edict van 1724 op haar toe te passen.

Er was bevel gegeven om de nieuwbekeerden, uitgewekenen of verdachten, die zonder uitdrukkelijke machtiging uit vreemde landen kwamen, te vatten. De vergaderingen moesten aan het strengste toezicht onderworpen en met geweld verstrooid worden. Men moest zo vele gevangenen maken als men kon, vooral de predikanten gevangen nemen, op hen schieten, zo zij wilden vluchten en niemand loslaten, voordat er nieuwe voorschriften waren gegeven. Duizend kronen werden beloofd aan een ieder die een leraar liet gevangen nemen, en het bevel hield in, dat allen, die zich met hem in hetzelfde huis bevonden, moesten worden gevat.

Toen deze afkondiging verscheen, vroeg iedereen wat daartoe aanleiding had gegeven. Sinds de zaak van LEDIGNAN was men stilzwijgend verdraagzaam geweest. De Hervormden hadden weer moed gevat. Zij verenigden zich vreedzaam, zonder grote geheimzinnigheid en zonder vertoning in één of andere vallei of op de toppen van hun bergen. Zij stonden in betere verstandhouding met de Katholieken, en de landbouw, de nijverheid, de koophandel, de inkomsten van de staat, alles won daarbij. Waarom dan op nieuw tot geweld de toevlucht genomen.

De ware oorzaak daarvan is nooit recht aan het licht gekomen. De kwade luim van een staatsminister, enige dringende brieven van de geestelijkheid, de ijdelheid of invallen van een gouverneur, die zich vleide, dat hij door vernuftige uitvindingen een strijd, die sinds tachtig jaren voortduurde, zou eindigen, was genoeg in die tijd om de vervolgingen te hervatten. Maar indien de hertog DE RICHELIEU heeft gehoopt, om door middel van een krijgslist, de strijd te beslissen, heeft hij zich bedrogen. De hoveling van LODEWIJK XV beoordeelde het geweten van de Protestanten te veel naar het zijne.

Enige vergaderingen werden tijdelijk geschorst, anderen bestreden. De gevangenissen werden weer gevuld; de toren van Aigues-Mortes telde enige arme vrouwen meer binnen zijn muren, maar het grootste gedeelte onderwierp zich niet. RICHELIEU maakte zijn verlegenheid te Versailles bekend en de graaf van Saint Florentin antwoordde hem: “De Koning is van oordeel, dat men de lust en de gewoonte om zich te verenigen, geheel moet doen vergaan.” Het was gemakkelijk dit in een brief te schrijven, *maar de lust om zich te verenigen*, een noodzakelijk uitvloeisel van alle waar geloof, was sterker dan de wil van LODEWIJK XV.

De Protestanten verdubbelden hun voorzorgen bij hun godsdienstoefeningen. Zij kenden de tijd van de uitval van de soldaten, de richting die zij zouden nemen, het getal van de soldaten die uitgezonden werden en het meer of minder hevig karakter van de bevelhebbers. De gelovigen werden gewaarschuwd zelfs door de Katholieken, die zich over deze gewelddadigheden schaamden, en op het eerste teken verstrooiden zij zich. En indien zij, ondanks hun veiligheidsmaatregelen, overvallen werden, ontvingen zij het lijden als een beproeving uit Gods hand.

Bij gelegenheid van een dergelijke aanval, smeekte een Protestant te Nismes, JEAN FABRE, de bevelhebber van het krijgsvolk, om hem naar de gevangenis te brengen in de plaats van zijn vader, een grijsaard van acht en zeventig jaren. De gouverneur van de provincie zond de brave zoon naar het bagno te Toulon, waarschijnlijk, omdat hij van oordeel was, dat de Hugenoten niet tot het menselijk geslacht behoorden. De geschiedenis van deze edele beschuldigde werd bekend aan het hof, bij de ministers van Frankrijk, in geheel Europa, als een daad die de mensheid beledigde. Zeven jaren lang droeg JEAN FAERE de ketenen van de galeien, en werd toen aan zijn betrekkingen terug gegeven in de maand maart 1765.

Al de overige aanvallen op de vergaderingen van de Hervormden, geven ons een herhaling van dezelfde euveldaden; wij zullen nog slechts van één gewagen en wel van die, welke plaats had op 8 augustus 1656 in Neder-Languedoc. Drie jonge lieden zouden daar tot de Evangelie-bediening gewijd worden. De plechtigheid had een menigte leraars tezamen gebracht en een buitengewone toevloed veroorzaakt. Tien tot twaalfduizend gelovigen waren uit de gehele omtrek tezamen gekomen. Terwijl zij hun psalmgezang aanhieven, zagen zij een bende krijgsvolk, vijftien tot achttien man sterk, gewapenderhand naderen. Al was ook de menigte ongewapend, zij had door haar overmacht deze handvol volks gemakkelijk kunnen vernietigen. Maar de leraars predikten altijd onderwerping en geduld. De aanwezigen staan daarom ijlings op en vluchtten in alle richtingen. De soldaten schieten op hen, al de schoten treffen, sommige vallen dood, anderen gewond neder, de overigen ontsnappen onder het uiten van smartelijke kreten, sommigen rapen stenen op om de vrouwen en de kinderen te verdedigen. De moordenaars blijven meester van het slagveld en een brede bloedstreep wijst de plaats aan waar men had gebeden. Wij zouden bijna twijfelen, of hetgeen wij verhalen, wel in de eeuw van LODEWIJK XV, dan wel in die van INNOCENTIUS III en van SIMON VAN MONTFOORT is voorgevallen.

Nog een leraar werd in dit ongelukkig tijdperk gedood. ETIENNE TEISSIER, genaamd LAFAGE, want al de leraars van de woestijn hadden een bijnaam, werd gevangen genomen in de nabijheid van Castres, op de landhoeve van een Protestant, genaamd JAQUES NOVIS. Gewaarschuwd zijnde, dat de soldaten naderden, zocht hij zich over het dak te redden, maar een geweerschot verbrijzelde hem de arm en wondde hem aan de kin. Al de bewoners van het huis werden met hem gevangen genomen, onder andere een vrouw en twee meisjes. De gevangenen volgden de soldaten, onder het zingen van de psalmen van de vergaderingen van de woestijn.

LAFAGE werd te Alais in de gevangenis gebracht. De abt RICARD, kanunnik te Alais, die de gevangenen eerst de grootste beleefdheden had bewezen, wilde een gesprek over de geschilpunten met hem aanknopen. De ongelukkige leraar moest verklaren, dat hij de kracht niet meer had om te twisten, dat hij een bijna dodelijke wond ontvangen had en slechts bedacht moest zijn op een gelukkig einde. Een grote menigte gelovigen genoot de troost, dat zij de martelaar mochten bezoeken. Zelfs zijn vader en één van zijn broeders, werden bij hem toegelaten; hij bad hen, dat zij voor hem God zouden smeken, dat hij zich met heilige onderwerping, in de weg van de Voorzienigheid, mocht voegen, en verzekerde hen daarenboven, dat hij bereid was om alles te lijden voor de zaak van het Evangelie. . . Te Montpellier

gekomen, werd zijn proces onderzocht en met wreedaardige snelheid voleindigd. . . De ongelukkige, die door het vuur van de soldaten reeds gevaarlijk gewond was, werd aan de galg gehecht, zonder dat de toebereidselen of het naderen van de strafoefening de helderheid van zijn geest een ogenblik benevelden. De soldaten, die het schavot omringden, konden hun tranen niet weerhouden, bij de aanblik van een geloof, zo moedig en zo getrouw tot de dood. Het doodvonnis was uitgesproken, door de intendant GUIGNARD DE SAINT-PRIEST[71].

Deze Regent veroordeelde ook op zijn eigen gezag, bij verstek, Jacques Novis, tot eeuwigdurende galeistraf, verklaarde twee derde van zijn goederen verbeurd, liet zijn huis tot de grond toe slechten (in 1754 een huis verwoest, omdat het ten schuilplaats had verstrekt aan een leraar!) en zond zijn vrouw en drie kinderen terug in een staat dat zij bijna hun brood moesten bedelen. En dit alles geschiedde, zonder de tussenkomst van een rechter, het vonnis werd alleen door de commissaris geveld: zo werd de vorm van het recht niet minder dan het recht zelf overtreden.

Deze daad, die tegenwoordig geheel Frankrijk met verontwaardiging zou vervullen, was geen op zichzelf staande onrechtvaardigheid, noch zelfs iets buitengewoons. Ook de andere provincies, meer nog dan Languedoc bedreigd, omdat het getal van de Hervormden daar zo groot niet was, hadden rijkelijk hun deel, aan het lijden en de slachtoffers van de vervolging.

In Saintonge verenigden zich de Hervormden in schuren, of afgelegen gebouwen, omdat de guurheid van het klimaat, hun niet toeliet, in het open veld godsdienstoefening te houden. Op zekere dag gaf de intendant bevel, om deze vergaderplaatsen tot de laatsten toe te verwoesten, en veroordeelde een arm man, tot eeuwigdurende galeistraf, omdat hij zijn huis voor de vergadering geopend had. Een vrouw werd tot levenslange opsluiting veroordeeld, met verbeurdverklaring van haar goederen, alleen omdat zij verdacht werd aan de leraar GIBERT, een schuilplaats te hebben gegeven; en deze leraar zelf die gelukkig ontvlucht was, werd bij vonnis van de intendant veroordeeld om aan de galg te worden opgehangen, nadat hij zijn schuld zou beleden hebben voor de grote deur van een katholieke kerk. Zijn neef moest bij de terechtstelling tegenwoordig zijn, en vervolgens naar de galeien gaan evenals andere Protestanten, die beschuldigd werden, dat zij de leraar op zijn nachtelijke tochten hadden vergezeld. Dit alles geschiedde in 1756.

In de omstreken van Montauban, werden door de soldaten vele gewelddadigheden gepleegd, die niet altijd zonder bloedstorten eindigden, en het parlement van Toulouse verzon om aan alle gehuwden van de woestijn, te bevelen, dat zij onmiddellijk moesten scheiden, onder bedreiging van boete en lijfstraf. Het was een poging om met één slag, duizenden families te ontbinden, of ze te dwingen om de priesterlijke inzegening met een gehuichelde toetreding tot het katholicisme te kopen. De Hervormden onderwierpen zich dan ook niet, maar in hun huisgezinnen, werden verwarring en angst verwekt. Het besluit van het parlement maakte wel ongelukkigen, maar geen katholieken.

---

[71] M.C. Coquerel: Hist. Des églises du desert. T. II, pag. 168-170.

Ook de provincie Bearn, reeds vroeger zo onderdrukt, de eerste waarin LODEWIJK XIII, met geweld het katholicisme opnieuw had ingevoerd, en Louvois de dragonnades had geregeld, werd in 1756-1758, door nieuwe onheilen getroffen. De gouverneur stelde aldaar zijn troepen, ter beschikking van de geestelijkheid. De Protestanten van Orthez Salie en Bellocq, namen de vlucht in het gebergte. Tegen meer dan honderd personen, werd een bevel van gevangenneming uitgevaardigd. De pastoors waren over het algemeen zeer streng in het eisen van proeven, van de Hervormden, die van Orthez vorderden niet alleen belangrijke giften, die hun door notariële akte moesten gewaarborgd worden, maar lieten ook de echtgenoten één en twee jaren wachten, voor hun huwelijk werd ingezegend. Eén van hen ging zelfs zo ver, dat hij een uitstel van twaalf jaren oplegde.

In Guyenne moesten de Hervormden van Sainte-Foy, Bergerac, Tonneins, Clairae, en andere plaatsen dragonders huisvesten, boeten betalen en vervolgingen van allerlei aard ondergaan. De denkbeelden van herdopen en opnieuw inzegenen, waren in 1758, nog niet opgegeven.

Het parlement van Bordeaux (Montesquieu, was daar sinds dertig maanden niet meer) liet het bevel van 1724 herdrukken, zond dit aan al de pastoors van het gebied om ze in het openbaar voor te lezen, en gaf in de maand november 1751 een bevel, waarbij allen gelast werden terstond te scheiden, die door de predikanten, of zelfs door *andere kerkelijke personen dan hun pastoors*, in het huwelijk verbonden waren; met verbod om elkaar te bezoeken, op straf van openbare tuchtiging; hun samenwoning werd bestempeld, met de onterende naam van bijzitschap, hun kinderen onwettig verklaard, en als zodanig onbevoegd, tot alle erfopvolging; eindelijk werd aan alle vaders, moeders en voogden opgelegd, om hun kinderen, tot het veertiende jaar, naar de katholieke scholen en catechisaties te zenden en tot hun twintigste jaar, naar de onderwijzingen op zon- en feestdagen[72].

De maat van de dwingelandij werd volgemeten, toen men gedurende vele dagen, dit besluit liet aanplakken, aan het beursgebouw te Bordeaux, waar de voornaamste Protestanten verenigd waren: “Deze omstandigheid,” zegt een verzoekschrift, dat wij gelezen hebben, “sloeg hen zozeer ter neder, dat de verwarring, die daardoor in hun handelzaken ontstond, hun crediet dreigde te doen wankelen, en diende nergens anders toe, dan om hen tot een voorwerp van haat en verachting te stellen, bij het gemeen, dat doorgaans tot uitersten valt in zijn denkwijze en verblind is in zijn handelingen.”

De verzoekers voegden er bij: “Het zijn niet de bedieningen en eretitels, die wij betreuren, want het hangt van uwe Majesteit af die te schenken aan wie zij wil, maar wij vragen om die rechten, die de natuur ons toestaat, en die iedere

---

[72] Wij moeten met een woord de bepaling, omtrent de *andere kerkelijke personen dan hun pastoors* ophelderen. Er waren priesters, of al te gedienstig, of al te begerig, die de huwelijken van de Hervormden inzegenden, tegen een bepaalde prijs zonder enige voorafgaande proeve. Hun getal groeide aan, naarmate de zedelijkheid meer met de wetten streed. Het werd een soort van openbare handel, maar waarvan de rijken alleen konden genieten. Maar ook vele Protestanten door een edele nauwgezetheid van geweten, gedreven, wilden zelfs de schijn van de veinzerij niet hebben, door de inschrijving van hun huwelijken, op de registers van de priester te vragen.

godsdienst heilig moet achten. Wij mogen het voor u niet verbergen, Sire, dat er in het gebied van het parlement van Bordeaux meer dan vijftig duizend huwelijken, door dit bevel worden getroffen, en onder dezen zijn er enkelen, van zo vroege dagtekening, dat zij reeds aan tien of twaalf kinderen het leven hebben gegeven; zie Sire, welk een aantal burgers in één ogenblik, tot wanhoop worden gebracht!"

De Protestanten roerden ook het politieke vraagstuk aan, zeggende: "Toen een naburige staat, naijverig op de voorspoed van uw wapenen in de maand september laatstleden vruchteloos poogde door te dringen, in Saintonge en Aunis, wie van uw onderdanen, hebben toen meer ijver getoond dan de Protestanten, om een trotse en vermetele vijand te verdrijven? Uw generaals hebben hun ten dezen aanzien recht laten wedervaren. Zijn uw legers zowel te water als te land, tegenwoordig niet vol van Hervormde soldaten officieren en matrozen, die zich bij elke gelegenheid onderscheidden door hun dapperheid en getrouwheid (3 januari 1758)?"

Dit verzoekschrift belette niet, dat het besluit van het parlement te Bordeaux, door wrede onrechtvaardigheden werd gevolgd. De opperrechter van Nerac veroordeelde vijf Protestanten tot de galeijen, waaronder een grijsaard van tachtig jaren. Een veel groter getal werd in de gevangenissen van Guyenne, Perigord en Agenois opgesloten. De Hervormden van Sainte-Foy en Bergerac, moesten behalve de verwoestingen, door de ingelegerden aangericht, nog veertig duizend livres betalen. En toch durfde men het besluit niet in al haar kracht uitvoeren; de rijke kooplieden van Bordeaux hadden bij hun klachten van uitwijken gesproken om het belang van de schatkist deed hen verkrijgen, wat de dweepzucht van de priesters en het despotisme van het hof geweigerd hadden.

XIII.

Paul Rabaut. — Zijn leven behoort tot twee tijdperken. — Begin van zijn bediening. — Studie te Lausanne. — Leraar te Nismes. — IJver, gematigdheid en grote invloed van deze leraar. — Zijn smeekschrift aan de markies de Paulmy. — Hij wordt door de intendanten ontzien. — Zijn arbeid. — Zijn briefwisseling met de prins de Conti. — Beeld van Paul Rabaut. — Zijn prediking

Wij hebben tot hiertoe gewacht om te spreken van de eerwaardige leraar PAUL RABAUT, omdat hij tot twee tijdperken behoort, en omdat zijn lange loopbaan, zowel met de tijden van vervolging als met die van de verdraagzaamheid is verbonden. Gedurende een halve eeuw was PAUL RABAUT het verhevenste en volmaakste beeld van de ware dienstknecht van JEZUS CHRISTUS. Hij was standvastig en gematigd, moedig en voorzichtig, even onwrikbaar in zaken van godsdienst, als volgzaam in zuiver burgerlijke zaken, en deze zeldzame vereniging van onderscheiden hoedanigheden was oorzaak van die grote invloed, welke hij op de kerken van de woestijn heeft gehad.

PAUL RABAUT was geboren te Bédarieux, nabij Montpellier, 9 januari 1718, uit een brave familie van kooplieden, die de vluchtende leraars gaarne ontving. Het was in de omgang met dezen, dat bij hem die neiging voor de Evangeliebediening ontwaakte, of, zoals ANTOINE COURT zei, zijn roeping tot het martelaarschap.

Hij was ijverig en ernstig, vlijtig en vroom, en heeft daarom van zijn eerste onderwijzer de bijnaam verkregen van *leraar van Charenton*.

Van zijn zestiende jaar af was hij met zijn vriend, JEAN PRADEL, de metgezel van de leraars van de woestijn; hij deelde van hun arbeid en volgde hun geduld na. Verheugd, dat hij met hen voor de zaak van zijn Goddelijke meester mocht lijden, begon hij zonder de titel en het ambt van leraar te hebben, zijn broeders te onderwijzen, door in de vergaderingen de Bijbel te lezen, in de huiselijke bijeenkomsten de gelovigen te vermanen, door sommigen te bemoedigen, anderen te vertroosten en allen ten voorbeeld te zijn.

Maar deze proeftijd, hoe belangrijk ook, was niet voldoende. De kerken hadden behoeften aan leraars, die in staat waren, om met een degelijke en schrandere godgeleerdheid te strijden tegen de dwalingen, die in eigen boezem ontstonden en de tegenwerpingen die daar buiten werden gemaakt. PAUL RABAUT gevoelde dit en werd in 1740 leerling aan het seminarie te Lausanne. Hij werd daar als een zoon ontvangen door ANTOINE COURT, die weldra in hem een waardige opvolger zag voor het bestuur van de gemeenten van de woestijn.

In 1743 teruggekeerd, werd hij tot leraar benoemd te Nismes, en van dit ogenblik af bekleedde hij de hoge plaats, die hij tot zijn dood in 1795 behield. Zijn ambtgenoten stelden in hem een volledig vertrouwen en raadpleegden hem in alle moeilijke omstandigheden. Zijn studeervertrek, dat soms niet veel meer was dan een stenen hut in het diepst van de bossen, werd het middelpunt van de zaken van de Protestanten. Al de gelovigen hadden eerbied voor hem, en wanneer de vervolging weer begon te woeden, nam men de toevlucht tot hem als tot het baken in de storm.

Iedereen wist, dat hij uit innerlijke neiging de herderlijke loopbaan was ingetreden en dat hij niet anders bedoelde dan de bloei van de godsdienst. Hij heeft zichzelf daarover in een brief, in 1746 aan de intendant LENAIN gericht, aldus verklaard: “Toen ik mij aan de Evangeliedienst in dit koninkrijk toewijdde, wist ik waaraan ik mij blootstelde en beschouwde ik mij zelf als een slachtoffer ten dode gewijd. Ik heb gemeend te doen wat in mijn vermogen was, door de bediening van leraar te kiezen. Oordeel zelf, mijnheer, welke de toestand van de Protestanten zou geweest zijn, wanneer zij geen leraars hadden gehad, daar zij hun godsdienst niet vrij mochten uitoefenen, en oordeelden dat zij de uitoefening van de Roomse godsdienst niet mochten bijwonen, en de boeken, die zij nodig hadden om zich te oefenen, niet konden verkrijgen. Zij zouden onkundig gebleven zijn van hun voornaamste plichten en waren of tot dweepzucht, de milde bron van uitersten en wanorde, vervallen, of tot onverschilligheid en verachting van alle godsdienst.”

PAUL RABAUT, die door de wetten ter dood veroordeeld was, heeft meer dan iemand gedaan, om de Protestantse bevolking wanhopige besluiten te ontraden, en misschien is geen Fransman in geheel de achttiende eeuw zijn vaderland zo nuttig geweest als hij. Niet alleen in de synode, waarin hij het gezag van een wijze tucht handhaafde, maar ook in bijzondere samenkomsten hield hij niet op, gehoorzaamheid aan de wetten en aan de overheden aan te bevelen, zonder enige andere uitzondering toe te laten dan deze, dat men God naar zijn geweten dienen moet.

Uit zijn brieven blijkt, dat hij altijd en met alle kracht zocht te beletten, dat er in de vergaderingen wapens werden gedragen. Bij gelegenheid van de treurige geschiedenis van de leraar DÉSUBAS, toen duizenden boeren het bloed van hun broeders, te Vernoux gedood, wilden wreken, riep hij de godsdienst, de menselijkheid, de plicht van de onderwerping en al de invloed van het geloof en van de christelijke wet in, om hun de wapens te doen neerleggen. Hij handelde op gelijke wijze, bij gelegenheid van de oplichting die in de tijd van de algemene her-doping, aan de boorden van de Gardon was aangevangen.

In verband hiermede, schreef hij aan de hoofden van de provincie: "Nadenkende over de oorzaak van het kwaad, is het mij voorgekomen, dat sommigen blootgesteld zijnde, of aan verlies van goederen en vrijheid, of aan het verrichten van handelingen, strijdig met hun geweten, ten aanzien van hun huwelijken en de doop van hun kinderen, en geen uitweg ziende om het koninkrijk te verlaten en hun geweten te ontlasten, zich aan wanhoop hebben overgegeven en enige priesters hebben aangevallen, omdat zij deze als de eerste en voorname oorzaak beschouwden, van de vervolgingen die hun werden aangedaan. Nog eens, ik keur het gedrag van deze lieden af, maar ik meende u de oorzaak van hun wanhoop te moeten verklaren. Indien men gelooft, dat mijn dienst noodzakelijk is, om de gemoederen te bedaren, zal ik mij gaarne daartoe lenen. Vooral indien ik de Protestanten van dat land verzekeren kon, dat zij niet zouden vervolgd worden of hun geweten verkracht, zou ik mij sterk maken, om het grootste gedeelte er toe te brengen, dat zij degenen, die oproer wilden maken, terughielden, indien er al de zodanigen werden gevonden (21 augustus 1752)."

Langs deze weg verwierf hij tegelijkertijd de achting van de Katholieken en de eerbied van de Hervormden. Men hield zich verzekerd, dat hij al de godsdienstige vraagpunten met wijze bedachtzaamheid zou beslissen, en zonder iets aan de verplichtingen van de gelovigen te kort te doen, nooit zonder rede de woede van het openbaar gezag zou tarten.

Toen de minister van oorlog Languedoc doorreisde, had hij de moed hem een verzoekschrift voor de Koning aan te bieden. Het was 19 september 1752, tussen Nismes en Montpellier. De markies DE PAULMY, door een postverzuim opgehouden, zag een vreemdeling van een ernstig en eerbiedwaardig voorkomen naderen, met een papier in de hand. RABAUT noemde zijn naam. Het was die van een veroordeelde. De minister zou hem hebben kunnen doen vatten en laten ter dood brengen, bij een kort vonnis, volgens de letter van de bevelschriften. Met verwondering zag hij de moed van de leraar, ontdekte zich voor hem, nam het verzoekschrift aan, en beloofde het onder de ogen van de Koning te brengen. Men verzekert dan ook, dat hij zijn woord gehouden heeft.

De intendant van Languedoc was zo ver gekomen, dat hij PAUL RABAUT niet meer wilde gevangen nemen, omdat het proces en de strafoefening van een zo geëerbiedigd leraar, onenigheid in de geheel provincie zouden hebben verwekt. Maar gelovende, dat de vergaderingen na diens heengaan zouden ophouden, trachtte hij hem te bewegen om het koninkrijk te verlaten en gebruikte daartoe alle mogelijke middelen. Nu eens beloofde hij een zeker getal gevangenen los te laten, indien hij het vaderland verliet, dan weer vervolgde hij zijn vrouw MADELAINE GAIDAN, wier naam verdient met die van haar echtgenoot verenigd te blijven. Zij

gaf hem nooit die raadgevingen, die men van de zwakkere kunne zou hebben verwacht, en wilde liever met haar oude moeder en kinderen een zwervend leven leiden, dan dat zij RABAUT zou hebben vermaand om de post te verlaten, waarop God hem had gesteld. De hertog VAN MIREPOIX schaamde zich over deze schandelijke vervolgingen en stond aan MADELAINE GAIDAN, na twee jaren van vervolging toe, om naar Nismes terug te keren. PAUL RABAUT echter bleef bukken onder de bevelschriften, die de leraars met de doodstraf bedreigden. "Gedurende meer dan dertig jaren," zegt één van zijn geschiedschrijvers, "woonde hij slechts in grotten en hutten, waaruit men hem als een wild dier zocht te verjagen. Lange tijd woonde hij in een schuilhoek, welke één van zijn trouwe gidsen voor hem had ingericht onder een hoop stenen en boomstruiken. Hij werd door een herder ontdekt, en hoe groot ook de ellende van zijn toestand was geweest, hij had reden om de schuilplaats die hij had moeten verlaten en die meer voor wilde dieren dan voor mensen geschikt was geweest, te bewenen[73].

Hij bediende zich van allerlei namen en vermommingen, zoals de katholieke priesters dit deden gedurende het schrikbewind. Hij was de heer PAUL, DÉNIS, PASTOUREL, THÉOPHILE, die zijn ambt ging bedienen onder het gewaad van een koopman of bakkersknecht.

Het is moeilijk zich een denkbeeld te maken van alles wat hij heeft verricht. In 1755 schreef hij aan één van zijn vrienden te Genéve, dat hij dikwijls een goed deel van de nacht werken moest, omdat hij overdag zoveel te verrichten had, en hij voegde er bij met die nederigheid, die grote mannen kenmerkt: "Als ik mijn aandacht vestig op het Goddelijk vuur, dat niet slechts JEZUS CHRISTUS en zijn apostelen, maar ook de hervormers en hun onmiddellijke opvolgers vervulde, dan schijnt het mij toe, dat wij, bij vergelijking met hen, in de begeerte om het heil van de zielen te bevorderen, nog ijskoud zijn. Hun onmetelijke arbeid verbaast mij en bedekt mij met schaamte. Hoe gaarne zou ik hen gelijken in alles wat zij lofwaardigs hadden!"

Uit zijn schuilplaats (een nieuwe bijzonderheid in deze tijd van wanorde) hield hij briefwisseling met een prins van den bloede. De invloed van de wijsgerige denkbeelden, het verlangen om één van de oorzaken van de oppositie aan te tasten, of misschien wel alleen de macht van de ledigheid bracht de prins DE CONTI tot belangstelling in het lot van de protestanten. Hij verzocht van PAUL RABAUT enige terechtwijzingen en nodigde hem zelfs uit, om met hem te komen spreken. De leraar van de woestijn begaf zich heimelijk op reis naar Parijs in de maand juli 1755. Hij had twee samenkomsten met de prins, en stelde daarin de volgende punten voor: dat de galeislaven en gevangenen om godsdienstoorzaken en de kinderen van beide seksen, in de kloosters of seminaries opgesloten, moesten worden in vrijheid gesteld; dat de doop en huwelijks-inzegening door de leraars bediend, geldig zouden zijn, onder voorwaarde, dat zij werden ingeschreven bij de bureaus, die de koning zou instellen; dat de uitoefening van de godsdienst zou geoorloofd zijn, zo al niet in de kerken, dan ten minste in de bijzondere woningen op enige afstand van steden en dorpen; eindelijk, dat ieder zijn goederen, zonder

[73] J. Pous Notice. Biogr. Etc.

bij zondere machtiging zou kunnen verkopen, en dat de uitgewekenen recht zouden hebben om in het koninkrijk terug te keren.

Deze eisen waren voorzeker zeer gematigd. Hij vroeg geen volledige vrijheid van godsdienst, zelfs geen verdraagzaamheid in ruime zin verstaan. De katholieken in Ierland hebben nooit minder gehad; zij bezaten reeds meer in de achttiende eeuw. De prins DE CONTI meende, dat men niet zo veel van de raad en van de geestelijkheid kon verwachten, en zijn onderhandelingen hebben tot geen uitslag geleid.

PAUL RABAUT ging zijn werk in Languedoc hervatten. "Hij was," zoals dezelfde schrijver, die wij aanhaalden, zegt: "klein van gedaante, had een bruine kleur, een zacht voorkomen, veel deftigheid in zijn houding, een grote minzaamheid en eenvoudige en voorvaderlijke zeden. Hij was zeer sober in zijn voedsel. Hij had een verwonderlijk geduld, dat in talloze beproevingen geoefend was. Het zwervend en moeilijk leven, waartoe hij van zijn jeugd af, was gedwongen geweest, omdat hij een verboden godsdienst had omhelsd, had zijn lichaamsgestel versterkt; maar zijn grote gehechtheid aan zijn gemeente, deed hem zijn krachten misbruiken, en hij ondervond daarvan de gevolgen in zijn ouderdom."

Van alle kanten liep het volk toe om hem te horen. "Men verzekert," zegt een ander levensbeschrijver, "dat zijn gehoor soms uit tien of twaalfduizend gelovigen bestond. Maar zijn stem was zo helder en duidelijk, dat die, schoon in het open veld, door de verst verwijderden werd gehoord en dat allen de nuttige lessen van de leraar met zich konden nemen naar hun woningen. Hij bad met een gloed en met een gemoedelijkheid, die alle harten troffen en die de gemoederen op de rechte wijze stemden, om de prediking met vrucht te horen. Soms predikte hij zeer lang en zijn ongeoefende en enigszins woeste welsprekendheid scheen nog verhevener te worden[74]."

Enige leerredenen van PAUL RABAUT zijn in handschrift bewaard gebleven. Zij onderscheiden zich niet, zegt men, door redenaarstalent, noch door volledigheid: de tijd ontbrak de waardige leraar. Maar men vindt daarin veel orde, zachtheid, duidelijkheid en gemoedelijkheid, in één woord, die eenvoud en vaderlijke toon, die zo wel voegden in de vergaderingen van de woestijn.

XIV.

De algemene denkwijze verheft zich tegen de onverdraagzaamheid. — Klachten van de geestelijkheid. — Laatste vervolgingen. — Synode van Neder-Languedoc. — Gevangenneming van de leraar François Rochette. — Onlusten te Caussade. — De drie gebroeders Grenier. — Arrest van het Parlement te Toulouse. — Standvastigheid van Rochette en van drie edellieden. — Hun martelaarschap. — De zaak van Calas. — Zijn dood. — Zijn rehabilitatie.

---

[74] Archives du Christianisme, Tom. IX, pag. 993.

Toen het jaar 1760 naderde nam de vervolging zichtbaar af. De wetten van onverdraagzaamheid waren wel niet afgeschaft, maar kwamen in onbruik, omdat de verlichting, het staatsbelang en de belangen van de nijverheid en van de samenleving de katholieken en de protestanten dagelijks nader tot elkaar brachten. Het verschil van geloofsbelijdenis week al meer en meer voor de algemene betrekking tot het vaderland. De geestelijkheid zag dit met smart, en in haar algemene vergadering in 1760 richtte zij levendige vertogen aan de koning tegen deze verzachting van de wetten en van de zeden. "Bijna al de slagbomen tegen het Calvinisme," zeiden zij, "zijn langzamerhand opgeheven. Sommige van onze provincies zijn overstroomd door leraars en predikanten in ketterse scholen en bij vreemde naties opgevoed. Zij hebben kerkeraden en synoden gehouden en onophoudelijk voorgezeten in vergaderingen, nu eens in het geheim, dan weer in het openbaar. Zij dopen, bedienen het Avondmaal, prediken de dwaling en bevestigen de huwelijken. In het begin vroeg men voor de Calvinisten niets anders, dan dat hun huwelijken bloot burgerlijk konden worden voltrokken, en ofschoon men voorgaf zich tot deze vergunning te zullen bepalen, was het te verwachten, dat zij zelf tot een geheel dulden van het Calvinisme zou leiden. Tegenwoordig wordt deze verdraagzaamheid nog veel luider gepredikt."

De verdraagzaamheid was in het oog van de priesters een goddeloze en onzedelijke stelregel. Maar men liet hen spreken en de natie ging op de nieuwe weg voort.

De militaire en burgerlijke overheden, gouverneurs, intendanten, officieren en magistraten, schaamden zich en voor de rechtbank van hun eigen geweten, en voor die van de algemene stem, die mensen te vervolgen, die zij voor eerlijke lieden en goede burgers hielden. RULHIÈRES deelt daarvan treffende voorbeelden mede: "De soldaten zelf," zegt hij, "verzachtten de onmenselijkheid van de bevelen die zij uitvoerden. De officieren vertraagden de mars van hun troepen, om aan de vergaderde gelovigen de tijd te geven om te vluchten. Zij zorgden, dat zij gezien werden lang voor dat zij hen bereikten. Zij zochten onbekende wegen, waardoor zij hun soldaten trachtten in de war te brengen, (T. II, p. 347)."

Soms werden de Protestanten langs de officiële weg vermaand, om tot de stipte uitvoering van de edicten terug te keren; maar het was als een laatste losbranding van het geschut na een verloren slag.

Zo gaf de maarschalk DE THOMOND, gouverneur van Languedoc, in 1761 aan de Hervormden bevel, om hun huwelijken en de doop van hun kinderen binnen zes dagen te laten hernieuwen. Men verwonderde zich, maar beangstte zich niet. Niemand geloofde aan de hervatting van een ernstige strijd, en inderdaad, de enkele kracht van de werkeloosheid deed de maatregel opgeven, en de maarschalk zelf belastte zich met het overbrengen van de verzoekschriften van de leraars, aan LODEWIJK XV. Na verloop van drie maanden was de zaak geheel vergeten.

In 1760 waren twee synoden in Neder-Languedoc samengeroepen. De ene telde twintig leraars en vierenvijftig ouderlingen. Deze verenigingen waren niet openlijk

aangekondigd, maar werden daarom toch niet in het geheim gehouden; men ontdook de wet maar vermeed de schijn.

Naarmate de vervolging minder werd, werd ook de taal van de leraars stouter, gelijk dit uit de aard van de zaak volgen moest. In 1761 richtten PAUL RABAUT en zijn ambtgenoot PAUL VINCENT, enen herderlijke brief aan de Hervormden te Nismes, om hen te vermanen, zich te onthouden zelfs van *minste daad van toetreding tot de Roomse kerk*. Zij wilden, dat men noch de mis zou bijwonen, noch het huwelijk door een priester zou laten inzegenen, noch de katholieke doop toelaten zelfs dan wanneer de pastoors toegevender waren in hun eisen, en dat men geheel en onverdeeld zou blijven bij het Hervormd geloof. De leraars deden slechts van hun plicht; zij mochten niet minder eisen, omdat het een kenmerk van alle godsdienst is, in de behoefte van al haar leden te voorzien. De Roomse geestelijkheid deed hetzelfde na de 9e thermidor.

De godsdienstige vergaderingen werden meer geregeld gehouden. Zij kwamen nader bij de steden en dorpen, want de *nabijheid*, volgens de gebruikelijke uitdrukking, bracht een aanzienlijke vermeerdering van aanwezigen te weeg. In sommige plaatsen werden deze vergaderingen bijna onder het oog van de overheden gehouden. De Protestanten van Nismes hielden hun godsdienstoefeningen onder het bereik van het kanon van de citadel, en die van Montauban, in de voorsteden.

Na 1755 begon men de Hervormden, die te Toulon geketend waren, de gevangenen in de onderscheiden provincies van het koninkrijk opgesloten en de vrouwen die in de toren van Constans gekerkerd waren, gemakkelijker los te laten, maar slechts één tegelijk, en om de waarheid te zeggen, dikwijls door tussenkomst van vreemden of tot een hoge prijs. Een galeislaaf, om godsdienstige redenen veroordeeld, stelde men om niet vrij, indien hij een brief van VOLTAIRE of van een protestantse vorst had, anders kostte dit duizend kronen; later betaalde men dit met twee duizend livres, en de losprijs werd minder naarmate de openbare denkwijze beter werd. In 1759 waren er nog een en vijftig galeislaven, wier enige misdaad was, dat zij de vergaderingen van de woestijn hadden bijgewoond of gastvrijheid hadden betoond.

Maar deze bemoedigende toestand werd op een verschrikkelijke wijze gestoord, door enige doodstraffen, waarvan de één vier hoofden en de andere dat van een eerwaardig grijsaard deed vallen. De stad Toulouse, waar in 1532 één van de eerste brandstapels voor de leerlingen van de Hervorming was opgericht, verkreeg het treurige voorrecht om in 1762 het laatste bloed te vergieten, wegens de misdaad van ketterij. In Toulouse, dat sinds belangrijk verlicht en aanzienlijker is geworden, was in die tijd weinig nijverheid en weinig beschaving. Het was vervuld met edelen en staatkundigen, die slaafs bukten onder hun overgeleverde vooroordelen. Nevens dezen vermenigvuldigden legioenen priesters en monniken, naar het schijnt meer Spanjaarden dan Fransen, die een verachtelijk bijgeloof voedden, door hun processies, reliquien en broederschappen. Beneden dezen stond een dom en dweepziek volk. Ieder jaar vierde de kerk te Toulouse met grote pracht de herinnering van de grote moord in 1562, de Bartholomeüs-nacht van het Zuiden. Het was daar, dat de laatste strafoefeningen plaats grepen.

FRANÇOIS ROCHETTE, een leraar van vijfentwintig jaren, (25) die de talrijke kerken van Quercy moest bedienen, begaf zich naar de baden van Saint Antonin, om van zijn vermoeienissen uit te rusten. Onder weg uitgenodigd, om de doop te bedienen, ging hij door het veld in de omstreken van de kleine stad Caussade, in de nacht van 13 op 14 september 1761, en werd daar met twee boeren, die hem tot gidsen strekten gevangen genomen. Men had hen verdacht gehouden, dat zij behoorden tot een bende dieven, die de omtrek verontrustten. De misvatting kwam weldra aan het licht, en ROCHETTE, die niet overvallen was in de uitoefening van zijn bediening, had kunnen ontkomen, indien hij zijn betrekking had verborgen gehouden. Degene die ondervraagden gingen zo ver, dat zij zelf hem dit middel om vrij te komen aan de hand deden, maar hij weigerde zijn vrijheid. Reeds in de morgen werd de tijding van zijn gevangenneming met de snelheid van de bliksem, door de gehelen omtrek verspreid. De bedroefde en ontruste Protestanten kwamen bijeen en verzochten met aandrang, de vrijheid voor hun leraar. Het was juist een kermis dag en de stad Caussade liep over van volk. De katholieken verbeeldden zich, dat de Hugenoten, de wapens hadden opgevat, en wilden een slachting aanrichten. Overal werd de alarmklok geluid. De dorpen kwamen in massa op en de katholieke landlieden hechten een wit kruis aan hun hoeden even als de beulen van de St. Bartholomeüs nacht. De nacht van 14 op 15 werd gebruikt om kogels te gieten en kardoezen te maken, en meer dan één pastoor werkte evenals de anderen mede. De volgende dag was een verbazende menigte op de been gereed om het uiterste te wagen, zo dat de overheid haar slechts met moeite weerhouden kon. Drie edellieden uit het graafschap Foix, de gebroeders Grenier, waren juist te Montauban, daar vernamen zij, dat de leraar ROCHETTE gevangen genomen was, dat de Protestanten bedreigd werden en dat een vreselijke strijd op handen was. Zij haastten zich naar de plaats van het gevaar met een sabel en twee geweren, de eerste wapens die hun in handen kwamen. Zij werden vervolgd, door slachters honden opgejaagd, gevangen genomen en naar de gevangenis van ROCHETTE gesleept.

Het parlement van Toulouse trok zich de zaak aan alsof er een staats-misdaad was gepleegd, en zij werd met blijkbare partijdigheid onderzocht. Vergeefs zonden PAUL RABAUT en zijn ambtgenoten, verwonderd over een woede die men meende, dat vergeten was, verzoekschriften van de Hertog DE RICHELIEU aan de Hertog van FITZ JAMES en aan MARIE-ADELAÏDE van Frankrijk. Vergeefs richtten de beschuldigden uitvoerige verdedigingen tot het hof. Bij een vonnis van achttien februari 1762 werd FRANÇOIS ROCHETTE ter dood veroordeeld, als overtuigd dat bij de functies van protestants leraar had vervuld en de drie broeders GRENIER, als beschuldigd van gewapender hand oproer te hebben verwekt. De andere beschuldigden arme landlieden, die men geen schijn van misdaad kon te laste leggen, werden tot de galeien veroordeeld.

Toen het vonnis aan ROCHETTE en de drie edellieden was voorgelezen zeiden zij tegelijkertijd: “Welaan laat ons sterven, en bidden wij God het offer aan te nemen, dat wij hem brengen.” De leraar bad met zijn vrienden, en de griffier van het hof, die getuige was van zijn geloof, kon zijn tranen niet weerhouden. Vier pastoors kwamen hen vermanen om af te zweren, en één van dezen bedreigde hen met de hel indien zij zich in hun ketterijen verhardden: “Wij zullen verschijnen,” antwoordde de leraar, “voor een rechter die rechtvaardiger is dan u, voor hem die Zijn bloed heeft gestort om ons te redden.” Zij brachten van hun tijd door in

gebeden en vrome vermaningen en sterkten elkaar tot de laatste strijd. Schildwachten en gevangenbewaarder ja alle aanwezigen, werden door hun edele en kalme onderwerping getroffen. Toen ROCHETTE een soldaat zag, die meer bewogen was dan de anderen, zei hij tot hem: “Mijn vriend bent u niet bereid om te sterven voor de koning, waarom beklaagt u mij dan, daar ik sterf voor God?”

De pastoors hervatten hun taak en zeiden: “het is tot uw geluk dat wij hier zijn.” Maar één van de edellieden antwoordde hem: “Indien u te Geneve was en op uw bed (want men dood er niemand om zaken van godsdienst) sterven moest, zou u het aangenaam vinden, indien vier leraars, onder voorwendsel van belangstelling, u vervolgden tot aan uw jongste snik? Welnu doe dan niet aan anderen, wat u niet wilt dat men u zou doen.”

Op de 19 februari in de namiddag om twee uur zette de treurige stoet zich in beweging. ROCHETTE was volgens de bepaling van het vonnis blootsvoets en blootshoofds, had de strop om de hals, en droeg voor en achter, een bord met deze woorden: *Leraar van de zogenaamde Hervormde godsdienst*. Toen zij de kerk van St. Etienne voorbij trokken wilde men hem dwingen, altijd volgens het voorschrift van het vonnis van het parlement, om op de knieën te vallen, en schuldbelijdenis te doen, met een kaars van gele was in de hand, en om vergeving te vragen van God, de koning en het gerecht voor zijn misdaden.

ROCHETTE klom van de kar af en in plaats van af te zweren, of een belijdenis af te leggen, die zijn hart logenstrafte, sprak hij op de knieën gebogen de volgende woorden: “Ik vraag vergeving aan God voor al mijn misdaden en ik geloof vast, dat ik daarvan gereinigd ben door het bloed van JEZUS CHRISTUS, Die ons tot dure prijs heeft gekocht. Ik behoef geen vergeving te vragen aan de koning, ik heb hem altijd geëerd, als de gezalfde des Heeren en bemind als de Vader des Vaderlands, ik ben altijd een goed en trouw onderdaan geweest en meen dat de rechters daarvan wel overtuigd zijn. Ik heb mijn gemeente altijd opgewekt tot geduld, gehoorzaamheid en onderwerping en de hoofdinhoud van mijn leerredenen die men in handen heeft, is vervat in deze woorden: *Vreest God, eert de koning*. Indien ik de wetten overtreden heb, die de godsdienstige vergaderingen betreffen, het was omdat God mij dit beval. Men moet God meer gehoorzaam zijn dan de mensen. Wat het gerecht betreft, ik heb het niet beledigd, en ik bid God, dat hij mijn rechters vergeve.”

Op de plaats van de terechtstelling waren al de toegangen, balkons, vensters, en daken, met mensen bedekt. COURT de GEBELIN, een ooggetuige die ons deze bijzonderheden heeft medegedeeld zegt: “Toulouse, de stad die dronken was van bloed, scheen een protestantse stad te zijn. Iedereen vroeg, wat het geloof was van deze ketter, en als men onze martelaars hoorde spreken, van JEZUS CHRISTUS en van zijn dood, waren allen verwonderd en bedroefd. Daarenboven werd men zeer getroffen door de mengeling van zachtheid en trotsheid, door de drie broeders ten toon gespreid. Niet minder werd de onuitsprekelijke bedaardheid van de leraar bewonderd. zijn altijd natuurlijke kleur, zijn gelaat vol geest en bevalligheid, zijn woorden, vol vertrouwen en vastheid, zijn jeugd zelfs, alles boezemde

belangstelling voor hem in, en bovenal de overtuiging door iedereen gedeeld, dat hij stierf omdat hij zijn leven, niet door een leugen had willen redden[75].

ROCHETTE werd het eerst ter dood gebracht. Ten einde toe bemoedigde hij zijn metgezellen en zong het lied van de protestantse martelaren: *Dit is de dag. . .* (Psalm 118) — De beul die door medelijden bewogen werd zei tot hem: sterf katholiek — maar ROCHETTE antwoordde hem: Oordeel welke de beste godsdienst zij, die vervolgt of die vervolgd wordt."

De jongste van de drie broeders GRENIER (hij was slechts 22 jaren oud) bedekte zijn gezicht met de handen, bij dit treurig toneel. De twee anderen zagen het met kalme blikken aan. Als edellieden moesten zij onthoofd worden. Zij omhelsden elkaar en bevalen hun zielen aan God. De oudste bood het eerst zijn hoofd aan de bijl. Toen het de beurt van de laatste was, zei de beul tot hem: *U hebt uw broeders zien sterven, verander nog om niet te sterven als zij. — Doe uw plicht* antwoordde de martelaar en zijn hoofd viel op het schavot.

COURT de GEBELIN voegt aan het einde van zijn verhaal hierbij: 'En al de aanwezigen keerden in diepe stilte en verslagen naar hun woningen terug, en konden het nauwelijks geloven, dat er zoveel moed en zoveel wreedheid werd gevonden. En ik, die dit schrijf, ik kan mij niet onthouden te wenen van smart en van vreugde, bij de gedachte aan hun gelukkig lot, en omdat onze kerk nog voorbeelden van vroomheid en standvastigheid kan leveren, die met de schoonste gedenktekenen van de eerste kerk kunnen vergeleken worden.'

Achttien dagen later, 9 maart 1762, werd het schavot andermaal te Toulouse opgericht voor de terechtstelling van JEAN CALAS, een grijsaard van acht en zestig jaren. Dit rechtsgeding heeft gerucht gemaakt door geheel de wereld, en al de bijzonderheden daarvan zijn te veel bekend om ze hier weer te herhalen. Het is bekend, dat de ongelukkige CALAS beschuldigd werd zijn zoon MARC ANTOINE te hebben gedood, ten einde hem te beletten, zoals men zei, om katholiek te worden. Men weet ook, dat de priesters van Toulouse de dweepzieke menigte opwond, door het lichaam van de jongeling, - die zichzelf had om het leven gebracht, - in processie rond te dragen en door vervolgens op een lijkbaar, een skelet, rond te voeren, hetwelk in de een hand een rol hield waarop geschreven stond: *afzwering van de ketterij*, en in de andere de palmtak van het martelaarschap. Men weet eindelijk ook, dat de overheid en de geestelijkheid CALVIN en zijn leerlingen beschuldigden, de kindermoord, ter zake van de afzwering te wettigen, en beweerden dat de moord van de jonge CALAS in een vergadering van Protestanten besloten was.

Deze dwaze en hatelijke beschuldigingen vonden zoveel geloof bij de dweepzieke menigte, dat de advocaat van CALAS een plechtige vergadering uit Genève moest ontbieden, getekend door de leraars en hoogleraars, waarbij getuigd werd, dat geen synode of enige vergadering van Hervormden ooit had goedgekeurd, dat een vader het recht zou hebben zijn kind te doden om een verandering van godsdienst voor te komen. PAUL RABAUT gaf onder de titel: *de beschaamde laster*, een geschrift

[75] Les Toulousaines lettr. 22.

uit, waarin hij met al de hevigheid van een door zulke schandelijke beschuldigingen verontwaardigd gemoed, deze wederlegde. Maar het parlement van Toulouse beantwoordde dit, door het bevel, dat dit boek verscheurd en verbrand moest worden, door de handen van de beul.

Onder de vreselijkste smarten van de pijniging deed CALAS geen enkele bekentenis, omdat hij er geen had te doen. “Waar geen misdaad is,” zei hij altijd, “zijn ook geen medeplichtigen.” Hij onderging de dood met al de kracht van het geloof en de waardigheid van de onschuld. Zijn terechtstelling (hij was veroordeeld om levend geradbraakt te worden) duurde twee uren. Hij sprak slechts woorden van vroomheid en liefde, vergaf zijn rechters en drukte geen ander smartgevoel uit, dan voor de jeugdige LAVAÏSSE, die in zijn ongeluk was meegesleept.

“Mijn waarde broeder,” zei de pater BOURGES tot hem: “U hebt slechts een ogenblik nog te leven; bij die God, die u aanroept, op wie u hoopt en die gestorven is voor u, bezweer ik u, geef getuigenis naar waarheid.” — “Ik heb haar gezegd,” antwoordde CALAS, “ik sterf onschuldig, JEZUS CHRISTUS, de onschuld Zelf, heeft wel een veel wreder straf willen ondergaan.”

“Ongelukkige,” zo riep één van zijn rechters, “zie de brandstapel die uw lichaam tot as zal verteren, en zeg de waarheid.” De grijsaard antwoordde niet, wendde het hoofd af en ontving de laatste slag.

“De paters BOURGES en CALDAGUÉS,” schrijft COURT DE GIBELIN in zijn drieentwintigste Toulousaine, “waren eerlijke lieden. Deze twee monniken hebben de grootste lof aan de nagedachtenis van CALAS gegeven. Zij hebben gezegd aan ieder die het horen wilden, schoon CALAS Protestants is gestorven: *zo stierven oudtijds onze martelaren*.”

De weduwe en de kinderen van CALAS eisten recht tegen dit onrechtvaardig vonnis. VOLTAIRE ondersteunde hen met zijn machtige stem, die zich boven al het geroep van deze eeuw deed horen. De beroemdste advocaten, ELIE DE BEAUMONT, MARIETTE, LOYSEAU DE MAULÉON kwamen tussenbeide, en op de 9 maart 1765, juist op de dag, drie jaren na de noodlottige terechtstelling, werd het vonnis van het parlement te Toulouse met een eenparigheid van vijftig stemmen, door een vonnis van de raad vernietigd. De uitspraak die de CALAS rehabiliteerde deed de bloedige bijl aan de handen van de dweepzucht ontvallen, en drukte haar een brandmerk op het hoofd, dat nooit zal worden uitgewist**.**

XV.

Voortgang van de verdraagzaamheid. — Synode van 1763. — Plaatselijke vervolgingen. — Loslating van galeislaven en gevangenen voor godsdienst. — Herstelling van vele kerken. — Normandië. — Bolbec. — Court de Gebelin te Parijs. — Onzekere toestand van de Hervormden. — Onverschilligheid van de philosophische school. — Noodzakelijkheid van een nieuwe wetgeving.

Het einde van dit tijdperk is juist het tegengestelde van de laatste jaren van het vorige. Een eeuw tevoren, van 1660 tot 1685, leverde iedere dag nieuwe daden van dwingelandij op en verzwaarde het juk, dat op de Hervormden drukte. Van 1760 tot 1787 integendeel, werd met iedere dag hun last verlicht. Vier geslachten van vervolgers en slachtoffers waren in die tussentijd voorbijgegaan.

De bloedige terechtstellingen, die wij verhaald hebben, strekten, wel ver van schadelijk voor de Hervormde kerken te zijn, veel meer tot hun voordeel. Brave lieden schaamden zich om zelfs van verre, de rechters en priesters van Toulouse te gelijken. Men werd verdraagzaam uit een punt van eer, niet minder dan uit gevoel van billijkheid. De prins BEAUVEAU, die de maarschalk DE THOMOND in het bestuur over Languedoc had vervangen, was rechtschapen, menselijk, edelmoedig en godsdienstig. Hij hield samenkomsten met PAUL RABAUT, de aartsvader van de woestijn en stond aan de Protestanten toe, alles wat hij hen kon geven onder het gezag van de wetten van onverdraagzaamheid.

Vijftien maanden na de dood van ROCHETTE en CALAS werd in Languedoc in juni 1763 een nationale synode gehouden. Al de provincies, behalve die van het Noorden waren daarin vertegenwoordigd. De leraars en ouderlingen, door de algemene denkwijze gerugsteund, richtten een nieuw verzoekschrift aan de koning en sloegen een stouter toon aan, waar zij tot hun medebelijders spraken. “Al de leden van de synoden,” zeiden zij, “hebben met heilige ijver, zowel in hun naam als in die van hun provincies, de plechtige gelofte herhaald, om met al hun macht mede te werken, aan het behoud van die billijke en voortreffelijke band, van de belijdenis van hetzelfde geloof, dezelfde eredienst, dezelfde zedenleer, van dezelfde tucht en elkaar wederkerig de diensten te betonen, die het bewijs opleveren, dat zij evenals de eerste Christenen één hart en één ziel zijn.”

Wel werden de kerken door enkele plaatselijke of persoonlijke vervolgingen bedroefd, maar deze verschrikten hen niet noch stoorden hun rust. In Poitou en elders hadden de gelovigen bedehuizen opgericht; zij werden afgebroken, op bevel van het openbaar gezag en bij sommige families werd zelfs inkwartiering gelegd. Hetzelfde geschiedde ook in Bearn: een kinderachtige bespotting van de dragonnades. In het graafschap Foix, hadden de protestanten scholen geopend; zij werden opgeheven. Te Nismes droegen zij banken met zich om de godsdienst-oefeningen bij te wonen, en gingen in optocht daarheen, het werd hun verboden. Deze onwaardige plagerijen waren de laatste snikken van een stervende onverdraagzaamheid.

Nog wordt er gesproken van een godsdienstige vergadering, die in 1767, nabij Orange werd overvallen. Acht aanzienlijke protestanten lieten zich gevangen nemen en namen de algemene verantwoordelijkheid op zich. De officier, die hen

gevangen genomen had, was meer verlegen dan zijn gevangenen. Hij bood hun de middelen aan om te ontkomen. “Neen,” antwoordden zij, “het is de taak van het openbaar gezag, om ons de vrijheid terug te geven.” Na verloop van twee maanden werden zij losgelaten.

In hetzelfde jaar 1767 werd nog de predikant BERENGER, door het parlement van Grenoble, ter dood veroordeeld, maar hij was voortvluchtig. Hij werd in beeltenis terechtgesteld in de stad Mens. Eindelijk werden twee leraars in de gevangenis te la Brie geworpen in 1773. De één stierf daar, na verloop van negen dagen, de andere werd losgelaten, maar krachtens een geheim bevel naar Guyenne gezonden.

Tot in 1769, waren er te Toulon protestantse galeislaven, die een ergerlijke tegenstrijdigheid opleverden, daar men ongelukkigen in ketenen hield, wegens daden die de regering besloten had niet meer te straffen. Eindelijk zag men dit in, en allen werden in vrijheid gesteld. Terzelfder tijd, werd ook de oude toren van Constance te Aigues-Mortes geopend. Sommige vrouwen, die daar waren opgesloten geweest, verlieten hem in hoge ouderdom, nadat zij meer dan de helft van hun leven daarin hadden doorgebracht.

Van alle verdrukkers was de schatkist het moeilijkst te overwinnen. Hadden er al geen gevangennemingen meer plaats, men moest toch nog zware boeten betalen en uitputtende afpersingen ondergaan. De Hervormden waren uitgemergeld, nu eens door de administratieve macht, dan weer door de rechters, en betaalden in zeker opzicht, dubbele schatting, die echter slechts voor een klein deel in de schatkist van de staat werd gebracht.

Menige gemeente, die tot hiertoe onbekend was geweest, omdat men zich aan eigen haard had verborgen gehouden, trad nu in het licht. Lion en Marseille hadden hun leraars. Sancerre, Orléans, Nanteuil, en Brie, Asnières, en de protestanten van Picardië en Artois, beijverden zich, om weer in kerkelijke vorm hersteld te worden. In Normandie was men verder gevorderd, daar bezat men twee of drie leraars, LOUIS CAMPREDON, JEAN GODEFROY en een leraar uit Dauphiné ALEXANDER RANX die zich voor twee jaren daar vestigden. De kleine stad Balbec was het middenpunt dezer protestantse bevolking. Het schijnt dat de oplichtingen van jonge meisjes daar voortduurden, na het jaar 1760, want men leest in een verzoekschrift van de inwoners van Balbec, aan wie LODEWIJK XV een vrijstelling van schatting had toegestaan, om hen behulpzaam te zijn in het herbouwen van de stad, die door brand was verwoest. “Sire wat zal het ons baten, onze huizen te laten opbouwen indien wij niet verzekerd zijn, dat wij ze met onze huisgezinnen zullen kunnen bewonen (1763)?”

Te Parijs volgden de Hervormden de godsdienst-oefeningen van de Hollandse kapel, een onzijdig gebied waar men zich van zijn plichten omtrent God kwijten kon, zonder openlijk de wetten te wederstreven.

In de nabijheid van de staatsministers waren altijd één of twee algemene agenten, die door het geld van de protestanten werden onderhouden, zij hadden geen officieel karakter en konden dit ook niet hebben, maar hun vriendschappelijke tussenkomst, was openlijk aangenomen en zij gaven hun advies in alle belangrijke zaken. In 1753 werd deze zending opgedragen aan COURT DE GEBELIN, zoon

van de predikant ANTOINE COURT. Hij had van zijn vader, een grote gehechtheid voor de zaken van de Hervormde kerken geërfd. Hij was een braaf werkzaam man; in betrekking tot letterkundigen, bekend door zijn taalkundige werken, en hij trad in de dienst van zijn geloofsgenoten, met een onvermoeide bedrijvigheid en met zijn talloze burgerlijke betrekkingen. Hij was geacht aan het hof, gezocht in de wereld, en schoon hij te vroeg stierf, om getuige te zijn, van de vernietiging van de edicten van LODEWIJK XIV, bracht hij toch zeer veel bij, om dezen te doen opgeven.

Voor het overige was de stelling van de protestanten in het tijdperk waartoe wij nu genaderd zijn, zeer bijzonder. Niets was in die tijd bepaald of regelmatig, en de zedelijke orde werd door een wettige wanorde bevorderd. Overal heerste willekeur, velerlei omwegen, om de letter van de wet te ontduiken, zonder die eigenlijk te overtreden, de leraars half verbannen en half erkend waren noch openbare, noch bijzondere personen, de burgerlijke staat van een zo groot aantal protestanten werd aan onzekere wisselingen overgegeven; het recht was wankelend en tegenstrijdig; het koningschap maakte zich wijs iets te moeten doen en deed niets; de ondergeschikte dienaren van kerk en staat zochten hun voordeel te doen, met deze wanordelijke en onbestendige toestand; en deze was zodanig, dat wij voor de eer van Frankrijk wensen moeten, dat nooit een soortgelijke weer worde gezien.

De politieke en wijsgerige schrijvers van de achtiende eeuw droegen krachtig bij tot de overwinning van de verdraagzaamheid, maar het was, wij moeten het bekennen, niet uit medelijden met het lot van de Franse protestanten. Ofschoon zij ook moeilijke en stoutmoedige vraagstukken konden opwerpen, zij lieten de wrede bevelen van LODEWIJK XIV rusten en schenen nooit te hebben horen spreken van de langdurige smarten van meer dan een miljoen van hun ongelukkige medeburgers.

MONTESQUIEU, die in zijn *lettres persanes*, bijna overal over spreekt, spreekt niet van de onderdrukte Hugenoten. In zijn *esprit des lois*, schijnt hij meer tegen, dan voor hen ingenomen te zijn, want hij beschuldigt de Calvinisten, onder een achterdochtig koningschap van overhelling tot republikeinse instellingen, en, waar hij de verdraagzaamheid wil aanbevelen, legt hij zijn pleidooi in de mond van een Jodin van Lissabon. Verder zegt hij. “Zie hier het grondbeginsel van de burgerlijke wetten en zaken van godsdienst. Indien men er meester van is om een staat een nieuwe godsdienst al dan niet toe te laten, moet men die zich niet laten vestigen, wanneer zij gevestigd is, moet men haar dulden. (Livre XXV C. 10).” Zo werd het vraagstuk voor de Hervormden van Frankrijk onbeslist gelaten, want de wetten ontkenden het juist, dat zij in het koninkrijk gevestigd waren.

HELVETIUS, DIDEROT en D’ALEMBERT hadden geen enkel goed woord voor hen over, ROUSSEAU een kind van de stad van CALVYN viel meer het katholicisme aan, dan hij het protestantisme verdedigde. Uit zijn correspondentie blijkt, dat hij door enige van zijn vrienden werd aangezocht om te schrijven in het belang van de slachtoffers van de wetten van LODEWIJK XIV en dat hij dit weigerde. Alleen nam hij de moeite, om met weinige regels een plan van verdediging te schetsen maar hij voerde dit niet uit, en in zijn *contract social* hield hij het beginsel van een staatsgods-dienst vol.

VOLTAIRE diende de protestanten door de zaak van GALAS en door zijn verhandeling over de verdraagzaamheid, maar hij deed nooit grondig onderzoek naar het lijden van dit grote en verdrukte volk en scheen er weinig over bekommerd om hun genezing aan te brengen. In zijn boek over de eeuw van LODEWIJK XIV spreekt hij over het Calvinisme op luchtige toon en houdt zich meer met kleine bijzonderheden dan met nuttige zaken bezig. In zijn *kort begrip van de eeuw van* LODEWIJK XV spreekt hij uitvoerig van de twisten over de bul *Unigenitus*, het weigeren van de sacramenten en de verdrijving van de Jezuïeten; maar van de protestanten spreekt hij geen enkel woord.

Er is veel dat deze onverschilligheid kan verklaren. De Hugenoten, wij menen dit reeds geschreven te hebben, hebben de smart gedragen, niet van het kwaad dat zij bedreven hadden, maar van dat hetwelk men hun had aangedaan. Nadat zij gewelddadig van het overig deel van de Franse natie gescheiden waren, werden zij als vreemdelingen beschouwd die geen enkele blik van medelijden verdienden, en hun afzondering heeft aan hun vijanden de gelegenheid gegeven, om van geslacht tot geslacht lasteringen tegen hen voort te planten, die gemakkelijk geloof vonden, zelfs bij beschaafde mensen.

Voeg hierbij dat de schrijvers van de wijsgerige school met de leerstellingen van het Calvinisme niet waren ingenomen. Zij hadden een afkeer van die strenge beginselen en tucht, die in de Hervormde kerken werden onderhouden. Katholicisme en protestantisme waren bij hen slechts twee verschillende vormen van hetzelfde bijgeloof; wij kennen een woord van VOLTAIRE, dat juist doet zien, wat hij hiervan dacht. Toen hem eens een protestant werd voorgesteld, die hij uit het bagno van Toulon had bevrijd, door een brief aan de hertog van Choiseul zei hij tot deze: “Wat wilde men toch van u maken? Welk een denkbeeld om een man te ketenen en naar de galeibanken te zenden, die geen andere misdaad bedreef, dan dat hij in slecht Frans tot God bad!”

Gelijk men licht begrijpt, waren de leraars van de woestijn nog veel minder er op uit, om bij de wijsgeren bescherming te zoeken. Zij vreesden de invloed, die zodanige hulptroepen op hun gemeente en misschien op henzelf konden uitoefenen. De leraar PIERRE ENCONTRE, schrijft, ten aanzien van het verdrag van verdraagzaamheid aan PAUL RABAUT het volgende: “Wat mij, die dit zeer in haast gelezen heb, betreft, ik heb er veel goeds in gevonden, maar hoeveel vergif is er in gemengd!” En de oude verdediger van het protestants geloof zei op zijn beurt: “Als ik door droefheid overstelpt word ziende welke verwoesting goddeloze boeken hebben aangericht, kan ik haar niet anders matigen, dan door de gedachte dat zulk een treurige toestand niet altijd duren zal (1769).”

Maar schoon ook de wijsgeren de toestand van de protestanten konden vergeten, de staatkundigen en rechtsgeleerden waren verplicht zich daarmee bezig te houden. Het verdichtsel van de nieuw bekeerden was onhoudbaar geworden. Geen enkel regeringslid geloofde nog te goedertrouw letterlijk, dat er niet anders dan katholieken in Frankrijk waren, en de hoop om de kinderen tot het katholicisme terug te brengen, door de dwang van hun ouders aangedaan, was zo geheel vervlogen, dat men zich daarop niet meer verlaten kon.

Hoe verder men vorderde in deze eeuw, des te meer vermenigvulligden zich de doopbedieningen en huwelijken van de woestijn. Men bekommerde er zich niet meer over, of de priesters veel of weinig proeven eisten; want dit vraagstuk, zo gewichtig in de vijftig eerste jaren na de herroeping van het edict van Nantes, had al deszelfs kracht verloren. De protestanten duldden tot geen prijs, dat de katholieke geestelijkheid zich in hun godsdienstplichten mengden, wat zou men dus aanvangen? Voor een aanzienlijk deel van de natie, waren geboorten, huwelijken en begrafenissen, zonder enige vaste regel, en er bestond ten dezen aanzien een aanstotelijke verscheidenheid van rechtspraak. Het ene parlement bevestigde de huwelijken in de woestijn ingezegend op een getuigschrift van de leraar, het andere verklaarde ze nietig, en onbeschaamde zijdelingse erfgenamen vervulden de rechtszalen, om erflatingen op te eisen op welke zij, volgens het eeuwig recht, dat veel luider spreekt dan onwettige bevelschriften niet het minste recht hadden; in één woord er bestond een duldeloze verwarring. Het was nodig dat daaraan een einde werd gemaakt, maar het vraagstuk was veel moeilijker op te lossen dan men dacht en dan men heden zich kan voorstellen. Slechts vaste en duidelijke beginselen. kunnen de geschilpunten volkomen oplossen. Een gehele godsdienstige vrijheid, een gehele gelijkheid van erediensten, zou alles hebben uit de weg geruimd, maar voor 1789 zou geen enkel staatkundige het voorstel daartoe hebben durven doen. Men vermoeide zich daarom om dubbelzinnige woorden te vinden, en ingewikkelde rechtszaken, die zonder de protestanten het algemene recht toe te staan, hen herstelde in het bezit van de burgerstaat.

In deze zaak, mengden zich de overheid, de geestelijkheid, het hoog gezag en het koningschap; ieder voor hun onderscheiden aandeel tot aan de uitvaardiging van het edict in 1787.

XVI.

Gevoelens en gedenkschriften van de magistraten. — Joly de Fleury. — Rippert de Montclar. — Servan. — Gilbert de Voisins. — Verzet van de geestelijkheid. — Plannen van Turgot. — Bezorgdheid van Lodewijk XVI. Gedenkschriften van de baron de Breteuil en de Rulhieres. — Males-Herbes. La Fayette. — Vergadering van de notabelen. — Edict van verdraagzaamheid. — Burgerlijke toestand van de Hervormden.

Wij hebben reeds gezien dat de overheid zich volstrekt niet met de priesters verstond, ten aanzien van de omvang ja zelfs niet van de aard van de proeven, die men van de zogenaamde bekeerden eisen moest. Dit misverstand nam toe met de strijd die over andere punten, tussen de rechterlijke en geestelijke macht werd gevoerd. Wanneer de parlementen de bevelschriften van de bisschoppen lieten verbranden, op hun inkomsten de hand legden en bevel tot gevangeneming uitvaardigden tegen de pastoors, die de Katholieken door hun dweepziek ijveren ontrustten, moesten zij natuurlijk minder streng zijn tegen de Protestanten, die slechts de heilige rechten van hun huisgezin terug eisten. Men heeft wel eens gedacht, dat de strijd van de parlementen met de geestelijkheid een tegenovergestelde uitwerking heeft gehad, omdat de overheden, door de hevigheid van hun uitspraken tegen de Protestanten, hun Katholiek geloof wilden zuiveren van de blaam door de oorlog die zij de priesters aandeden, opgelegd. Dit was billijk, maar slechts onder een zekere voorwaarde en in een zeker tijdperk, want in het

algemeen beschouwd is de zaak geheel anders. Waar de overheid tegen de geestelijkheid streed, was het haar roeping te letten op de grenzen van het geestelijk gezag, die te bepalen en telkens nauwkeuriger te omschrijven, en dientengevolge ook, ze te bepalen voor de andere erediensten. Soms was de tactiek machtiger dan het recht, maar eindelijk moest het recht zegepralen.

De Procureur-Generaal JOLY DE FLEURY, richtte in 1752 een memorie aan de raad, waarin hij optrad, als het orgaan van de parlementaire geest, terwijl hij zijn denkbeelden ondergeschikt maakte, aan de inhoud van de bevelschriften. De beroemde magistraat wilde, dat de Priesters niet anders zouden zijn, dan een ambtenaar van de burgerlijke stand voor het inschrijven van de doopsbedieningen en huwelijken; dat hij geen beledigende aanmerkingen zou voegen, bij de aanwijzingen, die hem werden gedaan, dat hij bij de huwelijks-inzegening zich van een eenvoudige vermaning zou bedienen, zonder een mondelinge of schriftelijke afzwering te uiten en zonder enige handeling te verrichten, die bijzonder tegen de Hervormden was gericht. Alle Fransen toch waren volgens de wet Katholieken, allen moesten als zodanigen aangemerkt morden.

Een ander Procureur-Generaal die wij reeds genoemd hebben, RIPPERT DE MONCLAR, ging in 1755 nog verder. Zonder te hechten aan hetgeen de wet beweerde, stemde hij toe, dat er nog Protestanten in het koninkrijk waren, en verschrikte op het denkbeeld dat honderd vijftig duizend begerige maar onwettige erfgenamen, de erfenissen konden opeisen, van die families, wier huwelijken in de woestijn waren ingezegend. Om hieraan tegemoet te komen stelde hij voor, de afkondigingen door een rechtbank en de voltrekking van de huwelijken, voor een overheidspersoon, “zoals dit,” zei hij, “in Holland ten aanzien van de Katholieken plaats heeft.” Hij eiste dus voor de Protestanten van Frankrijk de afscheiding van het burgerlijke en geestelijke. RIPPERT DE MONCLAR dacht weinig dat deze maatregel vijf en dertig jaar later op alle burgers zonder onderscheid van godsdienst zou worden toegepast.

In 1766 bepleitte de Advocaat-Generaal SERVAN voor het parlement van Grenoble, de rechten van een vrouw, wier echtgenoot, haar met de kinderen verlaten wilde, onder voorwendsel dat het huwelijk van de woestijn nietig was. „Deze zaak,” dus sprak de welsprekende man, “schijnt in de eerste opslag eenvoudig en onbeduidend. Men ziet hier een treurende vrouw, zij wekt zonder twijfel belangstelling op; maar haar zaak staat met nog andere belangen in verband; zij is die van haar gehele sekse. Al de Protestanten, die weten wat deze vrouw geleden heeft voor haar godsdienst, wachtten met bezorgdheid een beslissing af waarin zowel hun als haar toekomst ligt opgesloten. Nauwelijks zal uw vonnis binnen deze muren zijn uitgesproken, of het zal weergalmen tot in de rotsen van de Cevennen en het zal door allen ook door de onbeschaafdste volken worden herhaald, als een vredelied, of als een bevel van verbanning.” Het parlement van Grenoble stond schadevergoeding en jaarlijkse inkomsten toe; het enige wat de verlaten vrouw had durven wensen, maar het beginsel zelf was geen stap verder gevorderd.

In hetzelfde jaar stelde de voormalige Advocaat-Generaal en raadsheer GILBERT DE VOISINS op verzoek van LODEWIJK XV enige memories op, over de middelen om aan de Protestanten in Frankrijk een burgerlijke staat toe te kennen.

Onder andere stelde hij voor, om aan sommige leraars vrijgeleide toe te staan, maar dat kon weer ingetrokken worden; en om hen te machtigen om bijzondere godsdienstoefeningen te houden. Langs deze weg zouden de doop en het huwelijk van de Hervormden de dubbele wijding van de burgerlijke voltrekking en van de godsdienstige inzegening ontvangen hebben, zonder dat er iets werd tekort gedaan aan de algemene godsdienst van het koninkrijk. De overheid ging op de ingeslagen weg voort, en terwijl zij zich uitputte om vreemde en onuitvoerbare schikkingen te vinden, die de burgerlijke staat van de Protestanten met de handhaving van een uitwendige godsdienstige vrijheid konden overeen brengen, ging zij van jaar tot jaar verder, om voor de verdrukten een wettige herstelling te vragen. En wat deed nu de geestelijkheid tegenover deze vorderingen van de verdraagzaamheid? Sommigen van haar (men heeft gezien in de loop van deze geschiedenis, dat wij met blijdschap alles verzamelden wat haar in gunstig licht plaatsen kon) gingen met de algemene geest mede, en onder dezen waren niet alleen de Bisschoppen en wijsgerige abten, die verdraagzaam waren uit wellevendheid of uit onverschilligheid.

Het eerwaardig hoofd van de diocees die de meeste Hervormden telde, DE BECDELIÈVRE gaf gedurende vijf en twintig jaren bewijzen van een buitengewone verdraagzaamheid en ontving bij zijn dood de loftuitingen van RABAUT-SAINT-ETIENNE. BOURLET-VAUXELLES abt en doctor van de godgeleerdheid, zegt in zijn lofrede op de heilige LODEWIJK, die hij in 1762 voor de Franse academie uitsprak: “De God des vredes duldt niet, dat men hen doode die Hem niet kennen.” De abt AUDRA gebruikte zijn invloed om een Protestants huwelijk voor het parlement van Toulouse wettig te doen verklaren. De pastoor BASTIDE gaf in zijn eigen woning een schuilplaats aan de leraar PAUL VINCENT, die door soldaten werd vervolgd. De Bisschop van Langres eindelijk DE LA LUZERNE sprak in 1787 in de vergadering van de aanzienlijken voor de Protestanten: “Ik bemin de tempels meer,” zei hij, “dan de predicaties en de leraars meer dan de predikanten!”

Wij hebben al de getuigenissen van verdraagzaamheid, die wij in de handelingen van de Katholieke geestelijkheid vinden konden verzameld en zeker zijn vele dergelijke feiten aan onze nasporingen ontsnapt. Maar wij moeten daarbij voegen, dat de meerderheid van de Priesters hardnekkige wederstand boden aan de edelmoedige inzichten van het hof, de parlementen en het land.

De geestelijkheid liet LODEWIJK XVI bij de plechtigheid van de wijding de oude eed afleggen, dat hij de ketters zou uitroeien door de kerk aangewezen. De Aartsbisschop van Toulouse LOMÉNIE DE BRIENNE, zei tot de Koning: “Sire u zult de raadgevingen van een valse vrede verwerpen, zowel als de leerstellingen van een schuldige verdraagzaamheid. Wij bezweren u, dat u niet aarzelt om de dwaling haar hoop te ontnemen, dat zij onder ons, haar tempels en altaren hebben zal. Het is voor u bewaard om de laatste slag aan het Calvinisme in uw staat toe te brengen. Geef bevel dat men de vergaderingen van de scheurmakende Protestanten verstrooie; sluit de sectarissen zonder onderscheid van alle openbare bedieningen uit, en u zult onder uwe onderdanen, de eerbied voor de ware christelijke godsdienst bevestigen.”

In 1780 bood de algemene vergadering van de geestelijkheid aan de Koning een uitvoerige memorie aan over de *ondernemingen van de Protestanten*. Zij beklaagden zich, dat de ketterij de boezem van de kerk, *deze tedere en bedroefde moeder* verscheurde, en vroeg dat men zou terugkeren tot de heilzame bedoelingen en onderdrukkende pogingen van de schone dagen van LODEWIJK XIV. "Oudtijds," zeiden de Priesters, "waren de Hervormden gestreng uitgesloten van ambten, openbare bedieningen en overheidsposten, tegenwoordig nemen de inbreuken hand over hand toe. Oudtijds hielden zij geen vergaderingen over godsdienst, tegenwoordig is het houden van vergaderingen wereldkundig. Oudtijds durfden zij in het openbaar niet over godsdienstige zaken spreken; tegenwoordig wordt iedere dag gekenmerkt, door nieuwe oneerbiedigheden tegen onze plechtigheden en mysteries. Wij rekenden ons verplicht deze klachten in de vaderlijke en vrome schoot van uwe Majesteit neder te leggen. Men zal het kwaad niet in deszelfs bron stuiten, zonder voor altijd de vreemde predikanten te verwijderen, en zonder maatregelen te nemen om te beletten, dat de inboorlingen in het vervolg de bediening van zogenaamde leraars niet meer aanvaardden."

Men eiste dus opnieuw de uitsluiting van de Protestanten van alle openbare bedieningen, de verbanning van de leraars, het verstrooien van de vergaderingen, en alzo de uitvoering van de hatelijkste bevelschriften van LODEWIJK XIV, terwijl de prelaten, na dit verzoek geuit te hebben, daarbij voegden: "De dwalenden zullen altijd onze broeders, onze medeburgers, ja zelfs onze kinderen zijn, volgens het voorschrift van de godsdienst; wij zullen hen altijd beminnen, hen hartelijk liefhebben. En de enkele gedachte aan het zwaard en het schavot, is zeer ver van ons!"

Het slot van deze memorie liet zich moeilijk met het andere overeenbrengen, omdat het een volstrekte onmogelijkheid was, een onmogelijkheid, door de ondervinding van meer dan een eeuw bevestigd, om vijftien honderd duizend Fransen te beletten hun godsdienst uit te oefenen, zonder hen te doen omkomen door een bloedige dood. Maar wij willen geen enkel woord van bitterheid hier uitspreken. Wij betuigen integendeel ons medelijden, met deze Bisschoppen en Priesters. Helaas! velen van hen moesten omkomen in de stormen van de omwenteling.

Een ex-Jezuïet, Pater LENFANT, gaf in 1787 in het licht een *redevoering, voor de raad te houden, over het plan om de Protestanten burgerlijke rechten toe te staan*. Zijn taal is vrij wat minder gematigd dan die van de Bisschoppen, en hadden wij dit geschrift niet gelezen, wij zouden ons nooit een denkbeeld kunnen maken, dat het zelfs de blindste dweper mogelijk zou zijn, om in weinige bladzijden, zoveel schandelijke lasteringen opeen te stapelen. De Hervormden zijn volgens de beschrijving van deze ex-Jezuïet, goddelozen, oproerigen, ellendelingen, monsters, vijanden van alle Goddelijke en menselijke wetten. Beklagen wij ook deze ongelukkige verdoolde; hij werd 3 september 1792 geworgd, in de gevangenis van de abdij, en het was zeker geen Protestantse hand, die bij die gelegenheid de moordbijl zwaaide. Maar de tegenstand van de geestelijkheid had de burgerlijke overheid niet doen stilstaan. Zij was evenmin een slagboom voor de staatslieden die minder dan de leden van de parlementen onder de invloed van de oude wetten en meer bewogen door de schade, die de bevelen van LODEWIJK XIV aan het

algemeen belang deden, nog veel verder gingen in hun voorstellen ten voordele van de Hervormden.

Na het jaar 1754 eiste TURGOT, die zijn tijd in vele opzichten vooruit was, de afscheiding van het geestelijke en burgerlijke voor al de gezindheden. Hij lag de volgende woorden in de mond van de vorst: "Hoezeer u dwaalt ik zal niet ophouden u, als mijn kinderen te behandelen. Weest onderworpen aan de wetten, gaat voort om de staat nuttig te zijn, en u zult bij mij dezelfde bescherming vinden als mijn overige onderdanen. Mijn roeping is, om u allen gelukkig te maken." Vervolgens stelde hij de vraag, of de vergaderingen van de afwijkende gezindheden niet gevaarlijk waren, en beantwoordde die op deze wijze: "Ja, wanneer zij verboden; nee, wanneer zij toegelaten worden."

De baron DE BRETEUIL, minister van het huis van de Koning, liet door RULHIERES geschiedkundige ophelderingen geven, over de oorzaken van het herroepen van het edict van Nantes, die ons bij ons onderzoek, van grote dienst zijn geweest; en in 1786, bood hij onder zijn eigen naam, aan LODEWIJK XVI, een memorie aan, over de noodzakelijkheid om aan de Protestanten hun burgerlijke rechten weer te geven. Maar het koningschap haastte zich niet, om een bepaald besluit te nemen. LODEWIJK XV, die onverschillig was voor alles, wat niet in verband stond met zijn verachtelijke wellusten, had het ernstig onderzoek van de zaak voortdurend opgeschort. LODEWIJK XVI was met edelmoedige voornemens vervuld, maar hij had een beperkt verstand, een geweten dat spoedig ontrust werd door onbeduidende vrome bekommeringen, een zwakke wil, en een als het ware bijgelovige vrees, op de enkele gedachte om iets aan de wetten van zijn voorgangers te veranderen. LODEWIJK XIV had op verachtelijke wijze, het eeuwig en onherroepelijk edict van HENDRIK IV omver geworpen, en LODEWIJK XVI beefde voor het denkbeeld, om ware het slechts ten dele, de grote onbillijkheid van LODEWIJK XIV te herstellen.

RULHIERES en de baron DE BRETEUIL moesten dus zeer voorzichtig te werk gaan, om te doen geloven, dat het voornemen van LODEWIJK XIV niet was geweest, de Protestanten van hun burgerlijke rechten te beroven. En ten einde het geweten van de nieuwe Koning, des te beter gerust te stellen, zochten zij hem te doen geloven, dat verdraagzaamheid het beste middel was, om de ketters te bekeren. "Wij geven de hoop niet op," zeiden zij, "om de Franse Calvinisten tot de kerk terug te brengen, maar wij willen een zekerder weg kiezen om daartoe te komen, en wel de enige ware weg, waarvan men zich te ver verwijderd heeft."

Terwijl LODEWIJK XVI aarzelde sprak de algemene stem altijd luider. De nauwe betrekkingen van Frankrijk met Noord-Amerika, droegen veel bij om het denkbeeld van burgerlijke vrijheid te verspreiden. Toen de generaal LA FAYETTE van de onafhankelijkheids-oorlog terugkeerde, ging hij PAUL RABAUT te Nismes bezoeken, sloot de vrome grijsaard in zijn armen, en nodigde zijn zoon, RABAUT-SAINT-ETIENNE., uit, om hem naar Parijs te volgen, ten einde aldaar de zaak van zijn broeders. te bepleiten.

De leraar MALESHERBES was de Hervormden ten steun, door zijn verstand en door zijn deugd. In 1785-1786, gaf hij twee memories over het huwelijk van de Protestanten uit, en voegde er een ontwerp van wet voor deze nieuwe

aangelegenheid bij. “Ik mag wel enige goede diensten,” zo sprak hij, “aan de Protestanten bewijzen, mijn voorvader heeft hun zoveel kwaad gedaan.” LA MOIGNON DE MALESHERBES was een afstammeling van de woeste LA MOIGNON DE BAVILLE.

Al deze gevoelens kwamen aan het licht bij de vereniging van de aanzienlijken in 1787. Wij lezen in de handelingen van deze vergadering: “De Markies DE LA FAYETTE heeft voorgesteld zijne Majesteit te smeken, dat hij de burgerlijke rechten aan de Protestanten toesta en de Hervorming van de strafwetten bevele. Hij heeft de vergunning gevraagd om een ontwerp van besluit over deze aangelegenheid voor te lezen. Na de lezing daarvan merkte de graaf van ARTOIS op, dat dit onderwerp geheel vreemd was aan die welke bij het bureau waren ingediend en dat men zich daarmee niet mocht bezig houden, zonder de macht van de notabelen te buiten te gaan; maar dat hij zich gaarne belasten wilde om de Koning daarover te spreken indien zulks de mening was van het bestuur. Dientengevolge wenste hij de mening te kennen, en met algemene stemmen werd bepaald, dat het voorstel van LA FAYETTE zou worden aangenomen.” In die geest werd een adres opgesteld om de welwillendheid van de Koning in te roepen, voor het aanzienlijk deel van zijn onderdanen, dat nog zuchtte onder het gewicht van een veroordeling, strijdig met het algemeen belang van de godsdienst, de goede zeden, de bevolking, de nationale nijverheid en met alle zedelijke en burgerlijke beginselen.

Het edict van verdraagzaamheid werd eindelijk getekend in de maand november 1787, honderd twee jaren na de herroeping. Het beantwoordde niet aan het welbegrepen beginsel van godsdienstigheid, maar werd beheerst door de beperkte machten van LODEWIJK XVI en het gevoelen van zijn meest invloedrijke raadslieden. De naam van Protestanten kwam daarin niet voor; de wet toch sprak slechts van niet-katholieken. En in de aanhef las men zelfs dat de Koning altijd, met al zijn macht, die middelen tot onderwijs en overtuiging zou begunstigen, die strekken konden om al zijn onderdanen te verbinden door de algemene belijdenis van het oude geloof van het koninkrijk. Het eerste artikel hield in: “De Katholieke, apostolische en roomse godsdienst zal altijd alleen vrij kunnen uitgeoefend worden in ons koninkrijk.” Slechts vier dingen werden aan de niet-katholieken bij dit edict toegestaan: het recht om in Frankrijk te wonen en daar enig handwerk of beroep uit te oefenen, zonder om godsdienstige redenen bemoeilijkt te worden; toestemming om wettig te huwen, voor de rechterlijke ambtenaren; bevoegdheid, om de geboorten voor de plaatselijke rechter te doen bekrachtigen; en regeling van de begrafenis van hen, die niet konden begraven worden, volgens Rooms katholiek kerkgebruik.

Deze vergunningen waren, volgens de wet, wel zeer beperkt, maar werden bij de toepassing verder uitgestrekt. Het wettig bestaan van de Protestanten was bekend. Dientengevolge kon men hen niet beletten, leraars te hebben, die hun huwelijken inzegenden, hun kinderen doopten, en hun stervenden vertroostten. Men kon hun niet verbieden hun godsdienst uit te oefenen, daar zij dit gedurende de drukkendste slavernij hadden gedaan. Het was moeilijk om te onderscheiden, tussen de bijzondere eredienst die toegestaan werd, en de openbare die voortdurend werd geweigerd. En bij dit alles bestond er geen strafbepaling tegen de overtreders.

Deze wet was onvolledig en zeker weinig doordacht. Zij gaf wel weinig, maar liet alles nemen. De Protestanten, werden er niet in bedrogen. De jonge RABAUT zegt: "Het edict van 1787, stortte blijdschap en troost in al de huisgezinnen van de Hervormden, en hun godsdienstige vergaderingen weergalmden van dankzeggingen aan God, en ook heilwensen voor de Koning, voor zijn ministers en hun waardige medearbeiders. De uitvoering van dit weldadig edict, volgde onmiddellijk op deszelfs bekendmaking, en men zag weldra een menigte Hervormden zich bij de koninklijke rechters vervoegen, om hun huwelijken en de geboorten van hun kinderen, in de registers te laten inschrijven. Men zag grijsaards, die hun huwelijken, tegelijk met die van hun kinderen en kindskinderen lieten inschrijven[76]."

Het edict ruimde enige moeilijkheden voor het parlement te Parijs uit de weg. De oplopende D'ESPREMENIL, was één van de tegenstanders. LA CRETELLE zegt, dat hij behoorde tot de sekte van de *Martinisten* of *verlichten*, en dat hij meende de stem van de maagd MARIA te horen, die hem beval tegen de Protestanten te spreken. D'ESPREMENIL hield zijn ambtgenoten een Christusbeeld voor, en riep uit: "Wilt u Hem andermaal kruisigen?" Maar deze oratorische wending deed geen uitwerking, en na enige vertogen aan LODEWIJK XVI gericht, werd het edict van verdraagzaamheid door het parlement bevestigd.

Van dit ogenblik af beijverden al de kerken zich om weer op de voet van de oude tucht hersteld te worden.

Het was duidelijk dat het protestantisme zowel in het Noorden als in het Zuiden van het koninkrijk, diepe wortels had achtergelaten en dat de stormen het wel hadden gebogen, maar nergens hadden kunnen verbrijzelen.

Nog één opmerking dringt zich hier aan ons op, die niet de minst gewichtige is. De Hervormden in Frankrijk, hadden meer en langer geleden, dan ergens elders. Van 1660-1787 waren zij beroofd geweest van al de gunsten, uitgesloten van alle betrekkingen; belemmerd in elke loopbaan, verjaagd uit de gilden van kunsten en handwerken en gewelddadig tegengewerkt in landbouw en koophandel. Bij de herroeping hadden zij hun uitstekendste, rijkste en meest nijvere mannen verloren, en de overgeblevenen door inkwartieringen vervolgd, door boeten en schattingen verdrukt, in bossen en gebergten omsingeld, zonder scholen, zonder wettige familie, zonder verzekering van hun erfdeel, zonder burgerlijke rechten, waren als een geslacht van parias behandeld.

En toch, o wonder! het bleek in 1787 dat de Hervormden in Frankrijk niet waren teruggegaan in hun verstandelijke en zedelijke toestand, noch in industriële kracht. Wel ver van zichzelf verlaagd te hebben, zoals men dit bij de Ieren, onder een veel minder drukkend bestuur heeft gezien, hadden zij zich op gelijke hoogte gehouden met de katholieke bevolking, niet alleen, maar naar evenredigheid stonden zij op een hogere trap van beschaving, waren rijker en beter onderwezen. Dit feit, dat niemand in ernst kan betwisten, geeft ons de schoonste taferelen uit de geschiedenis van de mensheid te zien.

---

[76] Repertoire Ecclesiast. Pag. 7 en 8.

VIJFDE BOEK

VAN HET EDICT VAN VERDRAAGZAAMHEID TOT OP ONZE TIJD

(1787-1850)

I.

Algemene beschouwingen. — Omwenteling van 1789. — Wet van de constituerende vergadering over de godsdienstvrijheid. — Rabaut. — Saint-Etienne. — Schets van één van zijn redevoeringen. — Zijn karakter en dood. — Voorstel van Dom Gerle. — Nieuwe besluiten betreffende de protestanten.

Dit boek zal korter zijn dan de vorigen. Het tijdperk, dat daarin behandeld wordt, is minder uitgestrekt; het bevat weinig gedenkwaardige gebeurtenissen, geen grote uitkomsten of onheilen en er is daarin meer sprake van denkbeelden, dan van feiten. Daarenboven is het doel van ons werk meer geweest, feiten te verhalen, dan denkbeelden te beoordelen, en wij zullen ten einde toe daaraan getrouw zijn, te meer omdat wij nader zijn aan het tegenwoordige geslacht. Wij willen de rol van geschiedschrijver niet voor die van twistschrijver verwisselen.

Wij geven alzo de oorzaak aan, waarom wij zo kort zijn ten aanzien van sommige bijzonderheden en waarom andere onderwerpen geheel worden gemist, die misschien in van hun tijd veel opschudding hebben gemaakt. Het is geenszins uit onverschilligheid of vergetelheid, maar uit eerbied voor onze plicht. Het zou aan grote bezwaren onderhevig zijn, om hier de lof of de blaam van nog levende personen te verkondigen, of ten aanzien van nog hangende vraagstukken partij te kiezen; dit is de taak van latere tijd[77].

Reeds de aanvang van de geschiedenis van de omwenteling van 1589 brengt ons, als in een nieuwe wereld. Om de minste Hervorming te verkrijgen, waren vooraf langdurige onderhandelingen, verdragen en schikkingen van allerlei aard nodig. Het edict van 1587, schoon het wel minder vrijheid gaf, dan HENDRIK IV, in het edict van Nantes had gegeven, had twintig jaren van inspanning gekost. Van dit ogenblik af, integendeel, gaat alles met een vaste en snelle stap voort. De angstvallige twijfelingen van de Koning, de uiterste behoedzaamheid van zijn raadslieden, de blinde wederstand van de bevoorrechte klassen, laten zich niet langer in de algemene zaak gelden. Een grote menigte, die de getrouwe tolk is van de algemene overtuiging, maakt zich los van de boeien van een verleden, dat zich slechts door kunstige raderwerken had staande gehouden, en legt de grondslagen, tot de oplossing van de meest belangrijke vraagstukken in het politieke en burgerlijke leven.

---

[77] Er is in de Duitse taal een werk uitgegeven: *De protestantse kerk van Frankrijk van* 1787-1845, 2 vol., in 8°. Leipzig 1848. De schrijver heeft zich niet genoemd, de uitgever is GIEZELER, hoogleraar van de godgeleerdheid, bekend door zijn uitmuntende kerkelijke geschiedenis en andere geschriften. Het boek, dat wij bedoelen, bevat een rijke stof en kostbare bewijsstukken.

Sinds 21 augustus 1789, had de constituerende vergadering, alle beletselen weggenomen, die tot hiertoe, aan de toelating van de protestanten, tot staatsbedieningen hadden in de weg gestaan. Artikel XI van de verklaring van de rechten was van deze inhoud: "Daar alle burgers gelijk zijn in het oog van de wet, moeten zij gelijkelijk worden toegelaten tot alle waardigheden, ambten en openbare bedieningen, naar hun bekwaamheden en zonder andere onderscheidingen, dan die van hun deugden en talenten."

Sinds die tijd is dit artikel in iedere Franse grondwet bewaard gebleven, slechts met enig verschil in de vorm. Schoon het in de beoefening vaak wordt miskend, gelijk na 1840 dikwijl is geschied, blijft echter het beginsel gehandhaafd. Slechts na vele eeuwen van vervolgingen, onrechtvaardigheden en strijd, heeft het kunnen overwinnen; zo moeilijk worden de grondstellingen van waarheid en recht, in de menselijke wetten geschreven.

Artikel XVIII van dezelfde verklaring verzekerde de vrijheid van geweten en eredienst. Het comité van de nationale vergadering, had dit artikel eerst als volgt opgesteld: "Niemand mag bemoeilijkt worden, om zijn godsdienstige begrippen, noch gestoord in de uitoefening van zijn godsdienst." Dit was duidelijk en kort, en zonder dubbelzinnigheid; maar een zeker pastoor stelde uitzonderingen voor, die aangenomen werden. Het nieuwe artikel nu meer ingewikkeld gesteld, droeg het kenmerk van de weifelingen van de uitgever: "Niemand mag over zijn denkbeelden zelfs niet, om godsdienstige, bemoeilijkt worden, *bijaldien derzelver bekendmaking niet in strijd is met de openbare orde, door de wet verzekerd*."

Deze bijvoeging was in zekere zin overtollig omdat natuurlijk iedere godsdienst de wettige orde van zaken in haar uitwendige handelingen eerbiedigen moest. In een ander opzicht was zij gevaarlijk, omdat zij aan het burgerlijke gezag, meer invloed scheen te geven, dan daar aan toekomt, in dit opzicht. De priester, die op deze ongelukkige inval kwam, had moeten voorzien, dat hij aan de politieke mannen een wapen in handen gaf, hetwelk zij misschien tegen zijn eigen godsdienst zouden keren. De vervolgers van 1593, hebben niets anders gedaan, dan de verplichting ingeroepen, om de orde, door de wet ingesteld, te handhaven.

RABAUT-SAINT-ETIENNE, die tot lid van de vertegenwoordigende vergadering was benoemd, door de landvoogdijschap van Nismes, bemerkte het gevaar, en wees daarop in een redevoering, die door het gehele land, met de grootste toejuiching werd ontvangen. Het is één van de schoonste pleidooien, die op de nationale tribunen, ten voordele van de godsdienstvrijheid zijn uitgesproken; een redevoering, die in de geschiedenis moet worden bewaard.

De redenaar begint met aan te wijzen, dat de onverdraagzamen van alle eeuwen, nimmer een ander voorwendsel hebben gebruikt, dan dat hetwelk door de onvoorzichtige priester op de voorgrond was geplaatst. "De inquisitie, met haar vleiende en omzichtige taal heeft altijd gezegd, dat men zonder twijfel de denkbeelden niet mag aanranden, dat ieder vrij is in zijn meningen, bijaldien hij die niet openbare; maar dat deze openbaring, daar zij de openbare orde zou kunnen storen, onder een nauwlettend toezicht van de wet moet staan, en ten gunste van dit beginsel hebben de onverdraagzamen, zich dat opzicht laten toekennen, dat gedurende zo vele eeuwen, de gedachten aan banden heeft gelegd.

De redenaar vervolgt: “Ik vervul een heilige roeping en volbreng de last dergenen, die mij afvaardigen. Een landvoogdij, van driehonderd zestigduizend inwoners, waarvan meer dan honderd twintigduizend protestanten zijn, heeft haar afgevaardigden opgedragen om bij u aan te dringen, op de voltooiing van het edict van 1581. Een andere landvoogdijschap, die van Languedoe en enige baljuwschappen van het koninkrijk, hebben dezelfde wens uitgedrukt en vragen u voor de niet-katholieken vrijheid van godsdienst. . .” (*allen! allen!* riep een menigte van afgevaardigden.)

RABAUT beroept zich vervolgens op de rechten, die reeds door de vergaderingen waren bevestigd: “Volgens uw beginselen, is de vrijheid een algemeen goed en hebben alle burgers daarop een gelijk recht. De vrijheid behoort dus gelijkelijk en in alle opzichten aan alle Fransen. Allen of niemand hebben daarop recht; hij, die anderen daarvan beroven wil, is haar onwaardig; hij, die haar op ongelijke wijze toekent, kent haar niet; hij, die in welk opzicht ook, de vrijheid van anderen aanrandt, tast zijn eigen aan, en verdient haar op zijn beurt te verliezen, omdat hij onwaardig is het geschenk, waarvan hij al het gewicht niet kent. Volgens uw beginsel is de vrijheid van gedachten en van meningen een onvervreemdbaar recht, dat nooit verjaart. Deze vrijheid is de heiligste van allen; zij is boven het gezag van de mensen verheven; zij woont in het geweten, als in een onschendbaar heiligdom, waarin geen sterveling het recht heeft door te dringen. Zij is de enige die de mensen niet onderworpen hebben, aan de bepalingen van het algemeen gezag. Haar te onderdrukken is een onrechtvaardigheid, haar aan te vallen is een heiligschennis.”

Toen RABAUT tot de behandeling van het vraagstuk van de protestanten genaderd was, toonde hij aan, dat het edict van 1787 een aanstotelijke ongelijkheid had laten blijven tussen de verschillende godsdiensten, en dat de strafwetten tegen de Hervormden zelfs niet op wettige wijze waren afgeschaft. Hij eiste: *voor twee miljoen nuttige burgers hun rechten als Fransen*. Het is geen verdraagzaamheid, die hij vraagt, maar vrijheid. “Verdraagzaamheid!” riep hij uit, “ondersteuning! vergiffenis! zachtmoedigheid! Ziedaar denkbeelden, die als zoveel onrechtvaardigheden zijn, jegens de dissidenten, zolang ten minste verschil van godsdienst en verschil van mening geen misdaad zal zijn. Ik vraag, dat de verdraagzaamheid op haar beurt verbannen wordt, en zij zal het zeker, want het woord drukt een onverschilligheid uit jegens ons, daar het ons voorstelt als burgers, die medelijden verdienen, als schuldige aan welke men vergiffenis schenkt?

“Ik vraag voor alle niet katholieken, wat u voor uzelf wilt, gelijkheid van rechten en vrijheid van godsdienst, vrijheid van eredienst, vrijheid om die uit te oefenen in de daartoe bestemde huizen, de zekerheid van in hun godsdienst zo min gehinderd te worden als u, en de ware en volkomen zekerheid, van beschermd te worden, evenals u, zo veel als u, en op gelijke wijze als u, door onze algemene wet.”

Enige redenaars hadden op de onverdraagzaamheid van Protestantse volken gewezen, om de hunne te rechtvaardigen: “edelmoedig en vrij volk,” antwoordde RABAUT, “duld niet dat men u wijze op het voorbeeld, van deze onverdraagzame volken, die in hun midden uw eredienst verbieden. Het is uw roeping niet een voorbeeld te volgen, maar te geven, en wat zulke onrechtvaardige volken betreft,

zij wijzen u niet dat u dit ook moet zijn. Europa verlangt naar vrijheid, wacht van u gewichtige lessen en u bent waardig ze te geven." Vervolgens doet de redenaar de grote menigte verdrukten, waarvan hij de verdediger is, als voor de balie, van de vergadering verschijnen. "Zij zouden zich voor u vertonen nog bezoedeld met het bloed van hun vaderen en u de striemen wijzen van hun eigene boeien. Maar mijn vaderland is vrij en ik wil met hetzelve vergeten, zowel de rampen, die wij met elkaar gedeeld hebben, als de veel grotere ellende waarvan wij het slachtoffer zijn geweest. Ik vraag slechts, dat mijn vaderland zich de vrijheid waardig betone, door haar gelijkelijk toe te kennen aan alle burgers, zonder onderscheid van rang en geboorte."

Tenslotte toonde RABAUT aan, dat iedere godsdienst een uitwendige eredienst vordert; dat geen christenen die aan anderen kunnen weigeren, zonder ontrouw te zijn aan hun eigen grondstellingen, en dat elk beletsel aan de uitoefening van een openbare godsdienst in de weg gesteld, een aanval is op de grondslag van het geloof, omdat het geloof, de grond is van de eredienst die daarmee verbonden is.

Ondanks de welsprekendheid van RABAUT, werd met een grote meerderheid, de voorgestelde aanmerking aangenomen, want de rechterzijde week voor godsdienstige vooroordelen, het centrum werd door politieke bedenkingen beheerst, en, de priesters van de linkerzijde gaven slechts gehoor aan van hun leerstellige weerzin. Maar alle partijen hebben zich later daarover beklaagd.

Vier maanden na deze gedenkwaardige debatten kondigde de nationale vergadering, 24 december 1789, het volgende decreet af, waarbij bevestigd werd, dat alle Fransen tot alle bedieningen gelijkelijk konden worden toegelaten. "1°. De niet-Katholieken, die overigens aan al de voorzeide voorwaarden hebben voldaan, om kiezers en verkiesbaar te zijn, zoals die bij de voorgaande decreten zijn bepaald, kunnen zonder uitzonderingen tot alle bedieningen worden gekozen; 2°. De niet Katholieken zijn bevoegd, tot alle burgerlijke en militaire ambten, zonder uitzondering."

Al spoedig deed zich de gelegenheid op, om deze wet, op een schitterende wijze toe te passen. Op de vijftiende maart 1790 werd RABAUT-SAINT-ETIENNE, de zoon van een leraar, die lange tijd verbannen was, en die onder een steenhoop een schuilplaats voor zijn achtbaar hoofd had moeten zoeken, tot voorzitter van de vertegenwoor-digende vergadering benoemd. Hij verving op de voorzitterstoel de abt DE MONTESQUIOU. Het was in die tijd dat hij aan zijn vader deze woorden schreef, die zo juist de verandering van toestand en van denkbeelden doen kennen: "de voorzitter van de nationale vergadering is aan uw voeten."

RABAUT-SAINT-ETIENNE was geboren te Nismes in 1742. Hij volbracht zijn godgeleerde studies in het Seminarie van Lauzanne. Op zijn twintigste jaar in Frankrijk teruggekomen, werd hij in de dienst van het Evangelie bevestigd en kweet zich moedig van zijn plicht onder het gebied van het parlement van Toulouse, dat juist toen de leraar ROCHETTE, de drie edellieden en CALAS ter dood veroordeeld had. In het gezicht van het schavot predikte hij onafgebroken, onderwerping, gehoorzaamheid aan de wetten en de plichten van de broederlijke liefde.

Gelijk wij elders reeds hebben gezegd sprak hij in 1792 de lijkreden uit op de bisschop van Nismes BECDELIEVRE. Toen deze rede gedrukt en door BOISSY D'ANGLAS aan LA HARPE medegedeeld was, antwoordde de beroemde oordeelkundige: "U hebt mij een voortreffelijk geschrift gezonden; dat is de ware welsprekendheid, die van het gemoed en van het gevoel. Men kan zien, dat alles wat van de schrijver komt, door de deugden die hij verheerlijkt, als het ware is ingegeven."

RABAUT-SAINTETIENNE heeft nog andere redevoeringen in het licht gegeven en ook een werk, getiteld: *Ambroize Borély, of de oude Cevennebewoner*. In dit laatste heeft hij, onder een dramatisch kleed een tafereel gegeven van het lijden van de Franse protestanten, in het tijdperk van de herroeping van het edict van Nantes en gedurende de achttiende eeuw.

Hij was de eerste van de acht afgevaardigden, uit de middenstand, die door de landvoogdij van Nismes werden gekozen. Zijn edel karakter, zijn redenaars-talenten en zijn gehechtheid aan de algemene zaak verschaften hem een grote invloed in de vertegenwoordigende vergadering. Hij werd dan ook meermalen tot de voorzitterstoel geroepen.

Door het departement de l'Aude naar de nationale conventie gezonden, treedt RABAUT daar op met een wijze gematigdheid en een edele liefde tot de vrijheid. Hij schaarde zich aan de zijde van de Girondins en trotseerde de opgewonden volksdriften, door zijn weigering om voor de dood van LODEWIJK XVI te stemmen. "De natie," zei hij, "heeft u niet gezonden om alle macht gelijktijdig uit te oefenen, maar om de bevoegde macht aan te wijzen; het is onvoegelijk dat u slechts van meester zou willen veranderen. Wat mij betreft, ik kom er rond voor-uit, ik ben het aandeel moe, dat ik aan het despotisme heb; ik ben vermoeid, getergd, gemarteld, door de dwingelandij, die ik moet helpen uitoefenen, en ik reikhals naar het ogenblik, waarop u een nationale rechtbank zult ingesteld hebben, die mij van de houding van een tiran zal ontslaan."

Op de 31 mei diende hij het rapport in van de commissie van de twaalven, die de partij van de Girondins vertegenwoordigden en voerde hij een hardnekkige strijd tegen de hevigheid van de bergpartij. Doch voor zoveel moed moest hij boeten. Een bevel tot gevangenneming werd tegen hem uitgevaardigd en als hij in zijn schuilplaats ontdekt was bracht men hem naar de revolutionaire rechtbank, die hem binnen vierentwintig uren liet terechtstellen, na alleenlijk bewezen te hebben dat hij dezelfde persoon was. RABAUT-SAINT-ETIENNE stierf op het schavot 5 december 1793.

Wij keren tot de vertegenwoordigende vergadering terug. Een lid van de linkerzijde, de Carthuizer monnik Don GERLE, een vreemd man met wonderlijke denkbeelden, één die zich begon te ontrusten, over de weg die hij met zijn nieuwe vrienden had bewandeld, stelde eensklaps, 12 april 1790, voor om het katholicisme tot de godsdienst van staat te verklaren en voortaan geen andere openbare eredienst toe te laten, dan deze. De rechterzijde en enige Jansenisten ontvingen met geestdrift dit onverwachte voorstel. De bisschop van Clermont wilde zelfs, dat men bij acclamatie dat aannemen zou, als een eerbewijs, dat men aan de katholieke godsdienst wilde geven. De meerderheid was een ogenblik

weifelende, maar de zitting werd tot de volgende dag verdaagd. In die tussentijd hadden de vrienden van godsdienstvrijheid gelegenheid om zich met elkaar te verstaan. Reeds had CHARLES LAMETH zich op de voorschriften van het Evangelie beroepen, ten voordele van de andere godsdienstige gezindheden. Tussen de beide zittingen werd ook het algemeen in beweging gebracht en oproerige samenscholingen verenigden zich rondom het gebouw van de wetgevende macht; MIRABEAU wees op de vreselijke herinneringen van de St. Bartholomeüs en Don GERLE beter ingelicht omtrent de gevaren, door zijn voorstel verwekt, trok hetzelve terug.

De vertegenwoordigende vergadering liet dan ook niet na, om nieuwe bewijzen van haar goed wil aan de protestanten te geven. Zij liet aan de erfgenamen van de wettige bezitters teruggeven, alles wat om redenen van godsdienst verbeurd was verklaard en nog in handen was van de staat. Bij één en ander besluit, herstelde zij de afstammelingen van uitgewekenen in al de rechten van de Franse burgers, alleen op voorwaarde, dat zij naar Frankrijk zouden terugkeren en de burgerlijke eed afleggen. Eindelijk bevestigde de grondwet van 1791 de vrijheid van godsdienst in deze bewoordingen: “de grondwet waarborgt aan iedereen de vrije uitoefening van de godsdienst, aan welke hij gehecht is.”

Zo had de wetgever zijn taak vervuld door de ware beginselen openlijk uit te spreken; het was nu aan het volk om haar plicht te vervullen. Maar, gelijk in vroegere tijdperken de zeden de wetten waren vooruit geweest, zo waren nu de wetten vooruit aan de zeden, ten minste in de zuidelijke provincies heerste nog veel onwetenheid en waren nog de godsdienstige hartstochten opgewekt.

De beweging in de Vendeën nam eerst in 1793 een aanvang, omdat daar geen of althans zeer weinige protestanten waren. In het Zuiden daarentegen, waar zij talrijk waren, vuurde men na het jaar 1790, de oude vete, die tussen de beide gezindheden bestond, weer aan. Doch deze feiten, die grote gevolgen hebben gehad, moeten noodzakelijk nader worden opgehelderd.

II.

Godsdienstige verdeeldheden in het zuiden. — Oorsprong en oorzaak van de onlusten. — François Froment. Handelwijze van de samengezworenen. — Volksbeweging te Montauban. — Geweld te Nismes. — Rapport van de constituerende vergadering. — Hevigheid tegen de geestelijkheid. — De decaden. — Afzweringen. — Vervolgingen. — Herstel van de vrijheid van eredienst. — Dood van Paul Rabaut.

In de eerste dagen van de omwenteling leefden de protestanten in de beste verstandhouding met de katholieken, zowel in het Zuiden van Frankrijk, als in de andere provincies. De geschiedschrijver van de onlusten in Gard zegt: “Alles ging goed omdat men welgezind was en men hoorde geen andere kreten dan van vreugde, zo dikwijls de tijding van één of andere gunstige gebeurtenis uit Parijs werd vernomen. In vele gemeenten zag men Protestanten deelnemen aan het *te*

Deum van de Katholieken, en de Katholieken, het is een feit op waarheid gegrond, woonden ook de gezangen van dankzegging van de Protestanten bij[78].”

Maar de verdeeldheden begonnen zich te vertonen van de dag af, dat de vertegenwoordigende vergadering, op voorstel van de Bisschop TAILLEYRAND, besloot tot de verkoop van de geestelijke goederen (2 november 1789). Priesters en monniken maakten de menigte wijs, dat men de kerk wilde verwoesten, de godsdienst vernietigen en de Katholieken vervolgen, en de volksmassa in het zuiden, die zich niet wreken kon op de wijsgeren en Jansenisten, die zij niet kenden, keerden hun woede tegen de Protestanten, die ten enenmale vreemd waren aan de maatregelen, waarover men zich beklaagde.

Vandaar zoveel verdeeldheid en hevige vijandschap. De zaden van tweedracht intussen werden gevoed en gekweekt, door enige uit de hogere klassen, die, met de hulp van de godsdienstige botsingen, het teken zochten te geven tot een tegen-omwenteling in de zuidelijke provincies, die vervolgens het westen in beweging wilden brengen, naar Parijs trekken en hun oude voorrechten hernemen. Het feit is bewezen en men heeft er zich zelf in het openbaar over beroemd in 1814 en 1815, als over een uitnemend denkbeeld om de zaak van het koningschap, het Priesterschap en van de aristocratie weer op te heffen.

Onder anderen was er een zekere FRANÇOIS FROMENT, later kabinetssecretaris van LODEWIJK XVIII, die in een vlugschrift, uitgegeven in oktober 1815, onder de titel: *Verhaal van nieuwe pogingen tot verdediging van de godsdienst en het koningschap gedurende de tijd van de omwenteling*, met grote onbeschaamdheid verhaalt, terwijl hij met officiële bescheiden de bijzonderheden staaft van het complot, waarvan hij één van de voornaamste leiders is geweest: “Ik begaf mij in het geheim naar Turijn bij de Franse Prinsen, om hun goedkeuring en ondersteuning te vragen. In een vergadering, bij mijn aankomst gehouden (januari 1790) toonde ik hun aan, dat wanneer zij de voorstanders van de troon en van het altaar wilden wapenen, en de belangen van godsdienst en koningschap hand aan hand wilden laten gaan, het gemakkelijk zou zijn om zowel het één als het ander te behouden. Ik was toen, evenals tegenwoordig overtuigd van deze waarheid, dat men een sterke hartstocht slechts door een nog sterkere onderdrukken kan, en dat alleen ijver voor de godsdienst, de republikeinse waanzin kon doen ophouden.”

FROMENT had, van zijn standpunt, juist gezien. De bewoners van het land en van de steden konden niet uit eigen beweging tegen voorrechten kampen, waarvan zij het eerst genot hadden. Het was als het ware instinctmatig, wanneer het met een omwenteling ingenomen was, die bevrijd had van tienden, van leenroerige diensten, en burgerlijke gelijkheid op de voorgrond had gesteld. Maar, door hun godsdienstige driften op te wekken, door de oude haat tegen de ketters aan te wakkeren, kon men hen de wapens doen opvatten voor een zaak, die de hun niet was; en waren zij eenmaal in beweging gebracht, zij konden blindelings verder worden geleid, dan zij zelf wilden. Dat is het geheim van alle samenzweerders, en onder allerlei banieren wordt dit hulpmiddel te baat genomen, zolang aan de ene kant ijverzuchtigen, aan de andere kant onwetenden en dwepers worden gevonden.

---

[78] LAUZE DE PERET, Eclaircissem. histor. etc. 2o. livraison p. 163.

FROMENT had weinig moeite om zijn plan te laten aannemen. De uitgeweken vorsten droegen hem op (zo verhaalt hij zelf) om in het zuiden een koningsgezinde partij te vormen, af te richten en aan te voeren. Men beloofde hem geld en hulp van mensen en wapengereedschap, zodra de strijd zou worden aangevangen. Nu keerde hij naar Frankrijk terug, doorreisde het zuiden, verstond zich met de edelen en priesters. wier inzichten met de zijn overeenkwamen, en korte tijd daarna, waren de steden Montauban en Nismes met bloed bezoedeld.

De saamgezworenen volgden overal een vooraf geregelde en eendrachtige loop. Zij strooiden wrede lasteringen tegen de Protestanten uit en verspreidden tot op de openbare plaatsen en straten, aanhitsende schotschriften in overvloed. Het volgende uittreksel, dat nog niet eens de hevigste beledigingen bevat, kan enigszins over de geest van deze schotschriften ons doen oordelen: “Sluit aan de Protestanten de toegang tot alle bedieningen, zowel burgerlijke als militaire eerambten. Zij vragen om te delen in uw voorrechten, maar u zult hen dit nauwelijks hebben toegestaan of zij zullen er op uit zijn om u er van te beroven en weldra slagen zij daarin. Als ondankbare adders, die door de verstijving van hun krachten buiten staat waren u te schaden, maar die door u gekoesterd weer bijgekomen zijn, zullen zij slechts herleven om u te doden. Zij zijn uw geboren vijanden!”

Deze hatelijke opruiingen mistten haar uitwerking op de volksmassa niet. De Protestanten werden geregeld uitgesloten van al de stedelijke raden en in het algemeen van alle verkiesbare bedieningen. Doch dit was slechts de eerste stap. Nu men ten gunste van een tegenomwenteling over de macht van de gemeenten kon beschikken, was het ook gemakkelijk om aan de plannen van de oproerlingen een schijn van wettigheid te geven.

Ene tweede daad was de opwekking van de Katholieken tot het ondertekenen van adressen, waarbij de eenheid van godsdienst werd gevraagd. Allerlei samenkomsten werden daartoe gehouden, gewoonlijk bij de priesters of in de kloosters. De vromen kwamen in grote getale op, menende, dat zij de wil van God volbrachten, wanneer zij de heiligste rechten van het geweten aanrandden en hun dweepzucht klom bijna tot razernij. Vooral de vrouwen uit het volk, die in een slaafse bijgelovigheid waren opgevoed, gaven zich aan een woeste uitgelatenheid over. De Protestanten van hun kant, ziende dat men tegen hen een nieuwe herroeping van het edict van Nantes zocht, waren diep gegriefd. Maar dit alles was juist wat de samenzweerders bedoelden.

Toch was dit nog niet genoeg; er moest een gewapende tegenstand worden geboden. De geregelde krijgsmacht was getrouw aan het bestuur, dat uit de omwenteling was voortgekomen. Bij de nationale garde werden vele hoge rangen bekleed door protestanten, omdat zij betrekkelijk meer opleiding en meer fortuin bezaten dan de katholieken. Het kostte dus moeite om soldaten te krijgen. Daarom zocht men benden vrijwilligers te krijgen, die gehoorzaamden aan geheime opperhoofden. Voor het merendeel waren zij geworven uit de heffe des volks en onder de veldwerkers, zodat hun onwetendheid tot waarborg strekte voor hun volgzaamheid en alzo kon de worsteling met enigen kans van welslagen ondernomen worden.

Deze ellendelingen riepen niet alleen: *leve de Koning! Leve het kruis!* maar ook: *weg met de natie!* alsof zij zelf niet behoorden tot die natie, die haar rechten en vrijheden zocht te hernemen. Vele duizenden droegen in plaats van de nationale kokarde, een wit kruisteken, evenals de voormalige Ligue. De broederschappen van de boetelingen, die van de godsdienstoorlogen in de zestiende eeuw dagtekenden, hadden hun aandeel geleverd van mannen, de zaak toegedaan. In één woord, de Ligue was herrezen, de Ligue zonder de Guises, zonder PHILIPS II en SIXTUS V, de Ligue na de tijd van VOLTAIRE; een ijdel spook, dat men vergeefs boven een bloedig graf poogde overeind te houden.

Op de 10 mei 1790 stond het volk te Montauban op, juist op de dag, die de raad van de stad had bepaald voor het bezoeken van de kloosters, die opgeheven moesten worden. Zes dragonders of uitgelezenen uit de nationale garde, waarvan vijf protestanten en een katholiek, werden gedood voor het stadhuis, voor dat zij op hun verdediging bedacht hadden kunnen zijn. Vele anderen werden na allerlei schandelijke behandelingen, in de gevangenis geworpen en vonden slechts daar een wijkplaats tegen de slagen van de moordenaars. Doch wij willen ons van bijzonderheden onthouden.

Op de 13 juni van hetzelfde jaar, begon te Nismes de strijd onder de naam van de *bagarres* bekend, die vier dagen aanhield. Het officiele rapport, dat na zorgvuldig onderzoek bij de vertegenwoordigers van de vergadering werd ingediend, wijst duidelijk aan wie de aanleggers waren geweest en wie in deze strijd hadden aangevallen. Het komplot is bekend, en het valt niet moeilijk de oorsprong aan te wijzen en overtuiging te verkrijgen, dat de godsdienst slechts tot voorwendsel heeft gediend om tot een tegenomwenteling te geraken.

De katholieken van de laagste rang, die door de hoofden va het oproer gewapend en opgeruid waren, bedreven de grootste wreedheden. Slechts één voorbeeld zullen wij daarvan noemen, dat op de 14e is voorgevallen. “Een jongeling, PEYRE genaamd, van slechts vijftien jaren oud, bracht eten aan zijn broeder. Als hij voorbij een bende ging, die aan de brug des Iles had post gevat, vroeg hem één uit deze of hij protestants of katholiek was. De jongeling antwoordde: ik ben protestant. Terstond werd een geweerschot op hem gelost en de jongeling viel dood neder. — U had even zo goed een weerloos lam kunnen doden, riep een kameraad van de moordenaar deze toe — Ik heb beloofd, was het antwoord, voor mijn hoofd vier protestanten te doden, en deze telt er voor één[79].”

Er werden nu onderhandelingen geopend, maar deze werden afgebroken door geweerschoten, uit een klooster gelost. De katholieken die aan de zaak van de omwenteling gehecht waren, verenigden zich met de protestanten, en er werd een schrikkelijke wraak genomen. Van weerszijde telde men honderd drie en veertig doden in deze noodlottige dagen. Zij, die deze oproeren hebben voorbereid, bezoldigd en aangevoerd, mogen daarvan de verantwoordelijkheid dragen bij een onpartijdige nakomelingschap. Maar gaarne voegen wij er bij, dat alle pastoors, uit de omtrek van Nismes, die slechts gehoor gaven aan de stem van hun geweten, aan het hoofd van de nationale garde uit hun gemeenten optrokken, om mede te

[79] Lauze de Peret. 3 livr. p. 35.

werken aan de herstelling van de orde en van de vrede tussen de beide gezindheden.

In het rapport, dat in de vertegenwoordigende vergadering gelezen werd, getuigde de heer ALQUIER, in de meest plechtige bewoordingen, dat de protestanten geenszins aanleiding hadden gegeven tot deze strijd. "Zij hebben ten doel gestaan," zegt hij, "aan de haat van een partij, zodra een zodanige zich tegen de grondwet heeft opgeworpen, ter gelegenheid van uw eerste besluiten omtrent de goederen van de geestelijkheid; en terwijl zij het voorwerp waren van vuige lasteringen, en listen tegen hen werden bedacht om oproer te verwekken en een tegenomwenteling te doen uitbarsten, hebben zij geen andere vijanden gehad, dan de vijanden van de omwenteling."

In Toulouse, Bordeaux, Montpellier en Marseille, waar de protestanten te weinig in getal waren om de godsdienstige kwestie als dekkleed voor de politieke te gebruiken, bleef alles in rust. De houding van deze steden bewaarde het Zuiden voor de burgeroorlog en de samenzweerders moesten buiten hun vaderland de hulp zoeken, die zij daar binnen niet konden vinden.

Toen te Nismes de rust was hersteld, openden de protestanten daar een kerk, volgens het recht, dat hun bij de grondwet gewaarborgd was. In de gevel van dit gebouw hadden zij dit opschrift laten stellen: "Gebouw aan een godsdienstige eredienst gewijd, door een bijzondere vereniging: vrede en vrijheid." De eerwaardige PAUL RABAUT sprak aldaar, met bewogen stem en badende in tranen, het inwijdings gebed uit.

Ook in de overige provincies van Frankrijk hielden de protestanten zich bezig met een vernieuwde inrichting. Zij betaalden de leraars uit hun eigen beurs, zoals zij dit reeds lang gewoon waren en vroegen van het openbaar gezag niets anders dan de handhaving van hun vrijheid, onder bescherming van de algemene wet. Intussen werd de omwenteling hoe langer zo meer vijandig aan de Roomse geestelijkheid. Nadat zij haar van haar goederen had beroofd, wilde zij haar een constitutie en een eed opdringen. Dit was het werk van de Jansenisten, bijzonder van de afgevaardigde CAMUS. Zij waren verbitterd door de herinnering aan de vele beledigingen, die de meerderheid van de priesters hun had aangedaan en ongelukkig waren zij machtig genoeg om in hun twist de linkerzijde van de vergadering mede te slepen, schoon deze zeer wel gevoelde, dat zij een grote fout zou begaan. De protestanten namen aan deze beraadslagingen geen deel.

De burgerlijke constitutie, die aan de katholieke kerk werd opgedrongen, voerde de omwenteling buiten de grenzen waar binnen zij zich had moeten houden. Een groot deel van de geestelijkheid verzette zich. De onbeëdigde of weerspannige priesters, zo als zij genoemd werden, namen de vlucht naar bossen en holen, gevolgd door de beledigingen van datzelfde volk, dat zo dikwijls de leraars van de Hervorming beledigd had. Frankrijk had van deszelfs geestelijke leidslieden niet geleerd, om voor de onafhankelijkheid van het menselijk geweten te buigen en de dienaars van Rome werden de slachtoffers van de lessen van vervolging, die zij zelf gegeven hadden. Wee degenen, die het zwaard van de onverdraagzaamheid opnemen, want vroeg of laat wordt het tegen henzelf gekeerd !

Deze treurige twisten behoren niet tot ons onderwerp. De katholieke geestelijkheid, wij moeten dit volmondig erkennen, deed toen volkomen haar plicht, maar de politieken kwamen daarin te kort. Zij hadden de grenzen van het burgerlijk gezag overtreden, door kerkelijke punten te willen regelen, waarin noodzakelijk de leer gemengd was; na deze eerste dwaling begingen zij een tweede, die namelijk, dat zij de godsdienst aanvielen, ja zich verbonden, om wraak te nemen over de wettige wederstand, die zij ondervonden hadden.

Het is waar, nooit is er een wet geweest, uitdrukkelijk tegen godsdienstige vrijheid gericht. De grondwet van 1793 hield nog in artikel 28 in, dat aan alle Fransen de vrije uitoefening van hun godsdienst gewaarborgd werd. Maar de conventie verkrachtte, door de willekeurige daden van haar handlangers, de rechten, in haar wetgeving geschreven, en gaf geen besluiten, waardoor elke godsdienstige belijdenis beledigd werd, zo verving zij, 22 september 1793, de oude verdeling van de week, door die van de Decade en wilde zij alle Fransen dwingen om ’s zondags te werken, welke ook hun godsdienstige bedenkingen daartegen mochten zijn.

Deze dwingelandij, die door niets kon gerechtvaardigd worden, werd echter niet zonder tegenstand uitgeoefend, ondanks de schrik die Frankrijk bevangen had. Daarvan getuigt het volgende feit, dat door RABAUT de jonge, wordt verhaald. Het greep plaats in de protestantse gemeente van La Salle (Gard). “Een veldarbeider, ALÈGRE genaamd, ongeveer zestig jaren oud, werd in de gevangenis gezet, omdat hij op de zondag niet gearbeid had. Acht dagen later verscheen deze man voor het comité, in zijn feestklederen gehuld. Men vroeg hem wat hij wilde; en daarop antwoordde hij: dat hij reeds bejaard zijnde, volstrekte rust nodig had, wanneer hij de ganse week had gearbeid; dat hij, wanneer hij ook ’s zondags ging werken, degenen bestelen zou die hem in dienst stelden, en dat hij daarom liever zich weer vrijwillig in de gevangenis begaf. Het comité, dat zich ongetwijfeld op een aanklacht verwachtte, was verbaasd over dit antwoord en liet hem huiswaarts gaan.”

Op de 7 november 1793 kwam GOBEL, constitutioneel bisschop van Parijs, voor de balie van de conventie, in gezelschap van enige priesters, die hem waardig waren, om het katholiek geloof af te zweren. Hij legde op het bureau de tekenen van zijn waardigheid neder, met de verklaring, dat er geen andere godsdienst nodig was, dan die van de vrijheid en de gelijkheid en de zedenleer. Sommige leden van de vergadering, katholieken en protestants-kerkelijken volgden zijn voorbeeld. Alleen de bisschop GREGOIRE had de moed om de tribune te beklimmen om deze afval af te keuren. RABAUT-SAINT-ETIENNE was toen afwezig en voortvluchtig.

Deze afzwering door GOBEL was het teken tot vernietiging van de kerken en afschaffing van alle de erediensten. Naar het spraakgebruik van die tijd hoorde men van niets anders, dan dat van het aanroepen van de rede, van het luisteren naar de stem van de natuur, van het ontsteken van de fakkel van de waarheid en van de weg om alle mensen gelukkig te maken, door het monster van het bijgeloof te vernietigen.

De kerken van de protestanten, zo kortelings eerst weer geopend, werden evenals die van de katholieken gesloten en de leraars geageert hun bediening niet langer uitoefenen op straffe van verdacht en bijgevolg de dood waardig te worden gehouden. De afgevaardigde van de conventie in Gard en Lozère, deed de 16 prairial van het IIe jaar een bekendmaking, waarbij aan priesters en predikanten werd opgelegd, om binnen acht dagen zich te verwijderen op twintig mijlen afstand van de gemeente, waarin zij werkzaam waren geweest. De man van het schrikbewind deed echter niets nieuws; want hij bepaalde zich tot het naschrijven van een bevelschrift, dat reeds onder de regering van LODEWIJK XIV door de Jezuïeten in de pen was gegeven.

Enkele leraars stierven onder de moordbijl van de omwenteling, anderen werden gevangen gezet en onder deze ook de Veteraan van de woestijn, PAUL RABAUT, die op een ezel naar de citadel van Nismes werd gebracht, omdat zijn jaren en zijn zwakheid hem niet toelieten om te voet te gaan. "Hij werd in de gevangenis gebracht, nadat hij zijn oudste zoon had zien sterven en zich te beklagen had over de verbanning van zijn twee andere zonen (RABAUT-POMIER en RABAUT-DUPUY) en wij zijn getuigen geweest van de gelatenheid die hij in dit vreselijk ogenblik betoonde. Hij bezat een onverstoorbare kalmte en betoonde niet de minste ongerustheid dan voor zijn kinderen en voor de overige gevangenen, die zijn lot deelden, en die hij allen door zijn voorbeeld heeft getroost en ondersteund[80]."

Het protestantisme telde naar verhouding even zoveel slachtoffers van leraars en leken als het katholicisme, zo al niet meer, in de dagen van 1793. In de *Dictionnaire des condannés* kwamen uit het departement van Gard, waar de Hervormden niet eens de helft van de gehele bevolking uitmaakten, 46 protestanten, 90 katholieken en 1 Jood voor. De leden van het revolutionaire gerechtshof te Nismes, waren op één uitzondering na, allen katholiek. De Franse Hervorming werd, om de woorden van Aignan te gebruiken, nooit geteld in de dagen van schrik en rouw die over Frankrijk kwamen, en toch betaalde zij tweemalen de schatting van bloed, eens aan de onverdraagzaamheid van Rome en eens aan die van de goddeloosheid.

Het is moeilijk om het spoor van het protestantisme in dit tijdperk te volgen. Het schijnt dat de openbare uitoefening daarvan te Sainte-Foy en omstreken nooit geheel opgehouden heeft. Ouden van dagen zullen zich ook nog wel andere voorbeelden herinneren, maar in geschriften wordt daarvan geen melding gemaakt. De ware vroomheid nam over het algemeen af en werd slechts in het verborgen beoefend.

De dag van 9 thermidor was de grens van deze onderdrukking. Zodra de algemene denkwijze haar stem verheffen kon, vroeg en herkreeg zij de vrijheid van godsdienst. Een besluit van 3 ventóse III jaar, (21 februari 1795) herstelde de vrije uitoefening van de erediensten, maar bepaalde dat de gelovigen uit eigen middelen voor het onderhoud daarvan moesten zorgen, en verbood elke plechtigheid op de openbare weg. De constitutie van jaar III bevestigde deze bepaling, in het

[80] J. PONS, Notice biographie.

volgende artikel: “Niemand kan verhinderd worden de godsdienst uit te oefenen, die hij verkozen heeft, mits zich houdende aan de wetten; niemand kan gedwongen worden om in de kosten van één of andere eredienst bij te dragen; de republiek bezoldigt geen eredienst hoe ook genaamd.”

Een politiewet, uitgevaardigd 7 vendimiaire jaar III, (28 september 1795) beval, dat tot de opening van de plaatsen van openbare eredienst een voorafgaande bekendmaking nodig was, en verplichtte de leraars van de onderscheiden gezindheden, om de volgende verklaring te ondertekenen: “Ik erken de soevereiniteit van het Franse volk en beloof onderwerping en gehoorzaamheid aan de wetten van de republiek.” Later werd er nog een voorwaarde bijgevoegd en moest een eed worden afgelegd van deze inhoud: “Ik zweer haat aan het koningschap en de regeringloosheid, gehechtheid en trouw aan de republiek en aan de constitutie van het jaar III.” De belofte om aan de burgerlijke wetten te gehoorzamen was billijk, maar het bevel om haat te zweren aan het koningschap niet, en wekte dan ook wettige klachten op.

Enige Hervormde kerken maakten gebruik van de bedaring van de gemoederen en van de bescherming van het hoog gezag, om zich weer op te heffen, maar deze herstelling was moeilijk en ging langzaam voort. Er waren toen slechts weinige leraars; sommigen waren omgekomen in de storm van de omwenteling, anderen hadden de bediening van het evangelie bepaaldelijk laten varen, en de jongelieden van het seminarie te Lausanne waren verstrooid. Even zo was er weinig geestdrift bij de leken; enige schandelijke afzweringen hadden op hen een treurige indruk gemaakt en allen waren onder de invloed van het scepticisme of hielden zich bezig met de droombeelden van de theofilantropie.

Te midden van deze moeilijke herstelling van het protestantisme stierf PAUL RABAUT. Na de 9 thermidor was hij wel in vrijheid gesteld, maar de last van de jaren belette hem om nog deel te nemen aan de opbouw van het heiligdom. Hij stierf in de ouderdom van zes en zeventig jaren, 26 september 1795, onder aanroeping van de naam van de Heere, Die hij voor vier geslachten van Christenen had beleden.

III.

Het concordaat. — Eerste maatregelen van het consulaat, betrekkelijk de protestanten. — Wet van 18 Germinal jaar X. — Vergelijking tussen de oude en nieuwe kerkregeling. — Rede van Napoleon tot de voorzitter van de consistories. — Toestand van de protestanten onder het keizerrijk. — Instelling van een theologische faculteit te Montauban. — Plannen van vereniging.

De eerste consul vond de zaken van de katholieke kerk in een schromelijke wanorde. Beëdigde en niet beëdigde priesters gaven zich over aan een hevige strijd en verdeelden de gemeente. De raadslieden van BONAPARTE drongen hem bijna eenstemmig, om niet tussenbeide te komen in de godsdiensttwisten, omdat zij beweerden, dat hij weinig voordeel maar veel moeite daarmee zou inoogsten, en dat het beter was, als de kerk, zoals zij daartoe in staat was, zelf haar inwendige twisten ten einde bracht. Maar het nieuwe opperhoofd van de staat bekommerde

zich om deze raad niet en opende onderhandelingen met de heilige stoel. Men verzekert, dat hij vijftien jaren later heeft bekend, dat dit de grootste fout van zijn regering is geweest.

Den 19 messidor van het jaar IX (15 Juli 1801) werd er een concordaat getekend tussen de eerste consul en de legaat van PIUS VII. Dit vernieuwd verbond tussen het werelds en geestelijk gezag moest noodwendig van invloed zijn op de toestand van het protestantisme in Frankrijk.

De paus had er ernstig op aangedrongen, dat de katholieke godsdienst tot *godsdienst van staat* zou worden verklaard, of ten minste als *heersende godsdienst* beschouwd worden. Geen van deze eisen werd ingewilligd; uit vrees, zoals de onderhandelaar van het concordaat voorgaf, dat men daaruit de terugkeer van een onderdrukkende en onverdraagzame godsdienst zou afleiden. Slechts de volgende verklaring, werd in de aanhef van het concordaat opgenomen: "het gouvernement van de republiek erkent, dat de katholieke, apostolische en Roomse godsdienst, de godsdienst is van de meerderheid van de Fransen."

Die verklaring hield dus niet anders in, dan de vermelding van een feit. Maar de raad van state meende toch elke verkeerde uitlegging door de Protestanten te moeten voorkomen. Wij lezen dan ook in een rapport, dat in het begin van 1802 aan de consuls werd ingediend, deze merkwaardige woorden: "Het gouvernement heeft met de verklaring, dat het katholicisme door de meerderheid van de Fransen beleden wordt, geen enkel politiek of burgerlijk voorrecht daaraan willen toekennen. Het heeft alleen de maatregelen willen verdedigen, die genomen zijn ter handhaving van de onafhankelijkheid, die het aan alle erediensten wil waarborgen. Het protestantisme is een Christelijke gezindheid, die een zeer groot getal van Franse burgers verenigt, tot hetzelfde geloof en tot dezelfde kerkgebruiken. Reeds daarom heeft deze gezindheid recht op de bescherming van het gouvernement. Maar ook in andere opzichten verdient zij onderscheiding en welwillendheid. Haar stichters zijn de eerste geweest die in Europa mildere grondstellingen omtrent het bestuur hebben bekend gemaakt; zij hebben de zedekunde, de wijsbegeerte, de wetenschappen en nuttige kunsten bevorderd. In de laatste tijden hebben de protestanten zich gerangschikt onder de vanen van de vrijheid en die nimmer verlaten. Het is dus de plicht van het gouvernement haar bescherming te verzekeren aan deze vreedzame vereniging van een minderheid van verlichte en edelmoedige burgers, die zich in hun tempels verzamelen, met het lofwaardig doel om de voorschriften van de godsdienst van JEZUS CHRISTUS te volgen. Alles wat aan de onderscheiden Christelijke gezindheden verzekerd is, door de artikelen tussen zijn heiligheid en het gouvernement van de republiek bepaald, wordt gelijkelijk aan de Protestanten gewaarborgd, *met uitzondering van de geldelijke tegemoetkoming*."

De Protestantse leraars mochten dus geen bezoldiging ontvangen uit de schatkist, zoals de bisschoppen en priesters die genoten. Men was alzo teruggekomen op het decreet van de constituerende vergadering, dat alleen bezoldiging toestond aan de leraars van de Katholieke godsdienst, maar men beriep zich daarbij niet meer op dezelfde redenen. De constituerende vergadering beschouwde de bezoldiging van de geestelijkheid als een vergoeding voor het verlies van haar goederen. De raad van state in 1802 liet deze overweging geheel weg. Maar hij gaf drie redenen op,

waarom hij de priesters en niet de leraars wilde bezoldigen, vooreerst, omdat sommige uitgaven aan allen kunnen worden opgelegd in het belang van de meerderheid, vervolgens, omdat de vrijwillige giften door de priesters geëist voor het onderhoud van de Katholieke eredienst, misbruiken mede brachten, die om verschillende redenen niet in die mate bij de Protestanten werden aangetroffen. Eindelijk, "volgens de overeenkomst tussen het hoofd van de Roomse kerk en het gouvernement van de republiek wordt de last aan de staat opgelegd, opgewogen door het recht dat, de staat verkregen heeft om direct en met nadruk zich te mengen in het bestuur van de kerk, door de benoeming van de voornaamste kerkvoogden en het toezicht over de ondergeschikte leraars."

Ziedaar dan nauwkeurig bepaald in welke toestand men zowel de Katholieke als de Protestantse godsdienst wilde brengen. De eerste genoot bezoldiging van de staat, maar moest ook de tussenkomst toelaten van het gouvernement in de benoeming van bisschoppen en pastoors; het burgerlijk gezag gaf geld en voor dit geld had het zich het recht verkregen om zich in de kerkelijke zaken te mengen. De andere genoten geen bezoldiging, maar hadden volkomen vrijheid op het inwendig gebied; aan de ene kant dus geen geldelijke opoffering, maar ook aan de andere kant geen opoffering van onafhankelijkheid.

Dientengevolge werden op de 21 Ventôse jaar X (12 maart 1802), negen artikelen opgesteld, waarin slechts van algemene politie verordeningen sprake was voor de Protestanten. BONAPARTE schreef op de kant van dit stuk, dat er twee artikelen ontbraken: één omtrent de eed van de protestantse leraars, een ander omtrent de wijze van hun benoeming; en het project werd niet ten uitvoer gebracht[81].

Wij zien uit het één en ander, dat de scheiding van kerk en staat voor de Hervormde gezindheid in Frankrijk bijna tot stand werd gebracht. Het beletsel daarvoor kwam van de eerste consul die, begrijpende dat hij geen gezag op de Protestanten kon uitoefenen dan door de eed en de benoeming van de leraars, zeer wel gevoelde, dat hij ter vergoeding daarvan hun eredienst moest onderhouden op kosten van de staat. Daaruit is dan ook voortgekomen de wet van 18 germinal jaar X (7 april 1802).

Indien wij ons hadden voorgesteld om in plaats van de geschiedenis van de Protestanten in Frankrijk te verhalen, opmerkingen over deze mede te delen, dan zouden wij moeten onderzoeken, welke de toekomst van hun kerken en hoedanig hun toestand zou geweest zijn, indien BONAPARTE de raad van zijn staatsraad gevolgd en hun een volkomen onafhankelijkheid, zonder toekenning van bezoldiging, toegestaan had. Met veel grond zou men tegenstrijdige denkbeelden daaromtrent kunnen opperen, maar het onderzoek van deze zou ons te ver verwijderen van ons onderwerp.

Het geschiedkundig feit, dat ons alleen moet bezig houden, is dat de meerderheid van de protestanten, leraars en gelovigen, terecht of te onrecht de wet van 18 germinal, als een kostbare gunst ontving. Zij waren minder bevreesd voor de

---

[81] Bijzonderheden omtrent deze wonderlijke en vrij algemeen onbekende onderhandeling, vindt men bij ARTAUD in Geschiedenis van paus PIUS VII, tom. I, p. 265 enz.

opoffering van een deel van hun onafhankelijkheid, dan zij ingenomen waren met de bezoldiging van de staat; want zij meenden daarin twee grote zaken te vinden; een wettige en onbetwistbare erkenning en een officieel onderpand van hun volkomen gelijkstelling met de Rooms-Katholieken.

RABAUT-DUPUY, die in 1802 het wetgevend lichaam voorzat, was in de slotzitting de tolk van de gevoelens van dankbaarheid en blijdschap van zijn medeprotestanten. "Wetgevers," zei hij, "deze wet, door rechtvaardigheid ingegeven is met dankbaarheid door alle christenen ontvangen; de protestanten erkennen daarvan al de waarde. In het bezit van hun burgerlijke, politieke en godsdienstige rechten hersteld, nu de wet alle erediensten *op gelijke wijze* regelt, zullen zij een hechte steun zijn, voor de regering die hen beschermt."

In 1807 schreef hij, in een brief aan de Hervormden in het keizerrijk: "Komt en ziet, u allen die evenals wij onder het juk van de onverdraagzaamheid leefde, overblijfselen van zoveel vervolgde geslachten en vergelijk het verledene met het tegenwoordige. U brengt uw schepper de verschuldigde eer, maar niet langer in woestijnen en met gevaar van uw leven. Onze kerken zijn ons teruggegeven en dagelijks worden er nieuwe gebouwd. Onze leraars zijn erkend als die openbare bedieningen bekleden; *zij zijn bezoldigd door de regering*, het zwaard van een barbaarse wet zweeft niet langer boven hun hoofden.... Helaas! zij die ons zijn voorgegaan hebben de berg Nebo beklommen, vanwaar zij het beloofde land van ver gezien hebben, maar wij alleen namen daarvan bezit." Maar hoe eenstemmig ook de wet van germinal door de protestanten in dit tijdperk is geprezen geworden, het valt niet te ontkennen, dat zij in vele opzichten de inrichting van de Franse Hervorming gewijzigd heeft en dat zij de politieke gelijkheid van de godsdiensten duur heeft laten betalen.

Toen de raadsheer FORTALIS, later minister van de erediensten, de nieuwe organieke artikelen bij het wetgevend lichaam indiende, deelde hij mede, dat de wet gemaakt was volgens mondelinge of schriftelijke inlichtingen; die men van de protestanten had gevraagd. "Het moge aan de wet gegeven zijn," zei hij, "om onderscheiden erediensten toe te laten of te verbieden, zij bestaan door zichzelf, onafhankelijk van de wetten en men zoekt haar oorzaak niet in de menselijke wil." Men zou daaruit opmerken, dat het gouvernement zich bepaald had tot het onderzoek omtrent punten van geloof en tucht, en dat het deze had goedgekeurd. Maar men bedriege zich niet en vergelijke de wet van 18 germinal met de regels door de nationale synoden voorgeschreven. Volgens de oude grondstelling, die van het Calvinistisch-presbyterianisme bestaat een godsdienstig genootschap in en door zichzelf. Het bezit een hoogst gezag, ondergeschikte machten, een leer, tucht, middelen van bestuur en strafrecht. Volgens de nieuwe instelling, mist het genootschap een bestuur in de ware zin van het woord, want het bezit geen wettig erkende geloofsbelijdenis, het vermag geen zodanige vast te stellen, zonder de toestemming van de burgerlijke magistraat, liet bezit geen algemene en vaste regelen voor deszelfs uitwendige herstelling in de staat en is ten aanzien van de regeling van de uitwendige belangen ondergeschikt aan het werelds gezag; het schijnt alzo deszelfs bestaan te bouwen op een macht die geheel buiten hetzelve is.

Oudtijds beslisten leraars en ouderlingen in het hoogste ressort over alle kerkelijke vraagstukken, wanneer zij verenigd waren in provinciale en nationale synoden. Zij

benoemden leraars, beoordeelden de onverwachte voorvallen in de gemeenten, pasten de geestelijke straffen toe, bevalen de veranderingen die zij noodzakelijk achtten, in één woord, zij bestuurden de kerk, als zodanig, in alles wat betrekking had tot godzaligheid, goede zeden, stichting en christelijk leven. Onder de regeringsvorm van 1802 schijnt alles uit te gaan van het tijdelijk gezag en langs enen of anderen weg wordt alles daartoe gebracht; aanstelling en afzetting van leraars, beslissing van leerstellige twisten, wijzigingen in de tucht, uitoefening van gezag over de leraars en kerkenraden en verdeling van de gemeenten. Inderdaad zo werd een zuiver burgerlijke inrichting voor een geheel kerkelijke in de plaats gesteld.

Dit grote verschil in de hoofdzaak werd niet minder in de bijzonderheden waargenomen. Volgens de artikelen van 1802 was de op zichzelf staande kerk, die een nauwe overeenkomst had met de gemeente in de burgerstaat, de kerk met haar consistorie en leraars, ten minste wat haar eigendommelijk gezag betreft, opgeheven, en een consistoriale kerk daarvoor in de plaats gesteld, die uit een zeker getal van protestanten bestond. De vijf of zes bijzondere kerken daartoe behorende waren nu slechts secties of delen van dat lichaam en haar kerkeraden hadden geen wettig karakter. Het was volkomen hetzelfde alsof men in de staat, alle de gemeenten met haar municipale raden had opgeheven, opdat deze zich zouden oplossen in tijdelijk gevormde kantons.

Volgens de wet van het jaar X werd de bevoegdheid om lid van het consistorie te zijn alleen toegekend aan diegenen, die op de lijst van de belastingschuldigen het hoogst waren aangeslagen. Vijf en twintig van de hoogst aangeslagenen benoemden het eerste consistorie. Vervolgens benoemde het consistorie zelf de notabelen, die in vereniging met hetzelve moesten voorzien in de vacatures en nieuwe verkiezingen. En schoon nu ook vroomheid en fortuin zonder enige twijfel verenigd kunnen zijn, moest toch, waar dit het geval niet was de rijkdom de toon geven, indien men zich aan het letterlijk voorschrift van de wet hield. De menigte van de gelovigen of het volk had, volgens de uitdrukking van de oude bepalingen, geen recht van verkiezing, noch van goed- of afkeuring, die op een wettige wijze van hetzelve werd gevraagd.

In de plaats van de provinciale synoden, die dertig of veertig en soms meer leden telden, omdat iedere kerk in de provincie één predikant en één ouderling derwaarts zond, werden volgens de wet van Germinal arrondissements-synoden ingesteld, die uit vijf consistoriaal kerken bestonden. De vergadering kon dus slechts uit tien leden bestaan en mocht maar zes dagen duren. Zij mocht niet bijeen komen zonder toestemming van het gouvernement, na kennisgeving van de punten die behandeld zouden worden, en altijd moest een prefect of onderprefect daarbij tegenwoordig zijn. Daarenboven moesten alle besluiten die van deze synoden uitgingen, van welke aard ook, onderworpen worden aan de goedkeuring van het burgerlijk gezag. En toch niettegenstaande al deze nauwkeurige voorzorgen is sinds een halve eeuw geen enkele arrondissementssynode bijeen geroepen.

De nationale synode eindelijk werd geheel opgeheven. De organieke bepalingen hielden niets in ten aanzien van de samenstelling en de bevoegdheid van deze vergaderingen, ja noemden zelfs de naam daarvan niet, terwijl daarentegen alles nauwkeurig werd omschreven wat de arrondissements-synoden betrof. Het is dus

zonder twijfel, dat het stilzwijgen van de wetgever gelijk stond met een gehele opheffing.

De wet van 18 Germinal was dus geenszins een bevestiging van de oude kerkenorde van de Hervormden, zoals men dat uit de rede van de heer PORTALIS zou menen te kunnen opmaken; integendeel was zij in sommige opzichten een gehele omverwerping van deze. Het is waar, dat de verandering van denkbeelden en van zeden, wijziging moest aanbrengen in de kerkelijke reglementen, en geen verstandig mens zeker had gehele herstelling van het verleden gewenst. Het is ook waar, dat de inwendige zwakheden van het protestantisme meer kwaad gedaan hebben aan de vrijheid, dan de organieke bepalingen, en dat het geloof in menig opzicht de gebreken van de wet had kunnen vergoeden; en wij mogen daarom niet aan de wetgever wijten wat in de eerste plaats de schuld van de protestanten zelf was. Maar niettemin draagt de regeringsvorm van 1802, ingesteld na zoveel buitensporigheden van de vrijheid, het kenmerk van de hoogste tegenstand tegen de bestaande behoefte. Geen later gouvernement zou zoveel hebben geëist, en de algemene geest van het Franse protestantisme in deze tijd, vraagt de herziening van de bepalingen van het jaar X. Sommigen willen meer, anderen minder, maar allen verlangen een wet, die meerdere waarborgen biedt voor de onafhankelijkheid van de kerken.

In de tijd van het consulaat, zo als wij boven zagen, was dit zo niet. Toen vergenoegde men zich met het indienen van een memorie bij de politieke overheid, waarbij de instelling van een *centrale commissie* werd gevraagd, samengesteld uit één predikant en één ouderling, uit iedere arrondissements-synode. Deze commissie, onderworpen aan dezelfde regels als de mindere synoden, zou een poging gewaagd hebben om, onder het oog van de gouvernements-secretaris, enige eenheid te brengen in leer, eredienst en kerkbestuur. Maar de memorie werkte niets uit.

Bij gelegenheid van de wijding van NAPOLEON, werden zeven en twintig voorzitters van consistories uitgenodigd. Zij overwogen vooraf, in een voorlopige samenkomst of zij deze godsdienstige plechtigheid zouden bijwonen en besloten daartoe, na enige aarzeling, hetzij omdat de keizer zweren moest, dat hij de vrijheid van de erediensten zou beschermen, hetzij omdat zij vreesden, dat hun wegblijven misschien schaden zou aan de belangen van de Hervormde kerk. Zij verklaarden in een onderhandeling, die in de registers van het consistorie te Parijs staat opgetekend: “het zou dwaas zijn te menen, dat een predikant zich waagde of enig gewetensbezwaar hebben moest, als hij stilzwijgend de plechtigheden bijwoonde die wel uit haar aard godsdienstig zijn, maar die geen instemming, geen uiterlijk teken van aanbidding van de zijde van de toeschouwers vereisen; plechtigheden, die zo onbepaald met de burgerlijke plichtplegingen verbonden zijn, dat zij bijna het bijzonder kenmerk hun door de Roomse eredienst ingedrukt, verliezen.”

MARTIN, voorzitter van het consistorie te Geneve, toen een Franse stad, bracht de Keizer hulde in naam van zijn ambtgenoten en van al de Protestanten. Het antwoord van NAPOLEON is waardig door de geschiedenis bewaard te worden:

“Met genoegen,” zei hij, “zie ik de leraars van de Hervormde kerken van Frankrijk hier verenigd. Gaarne neem ik de gelegenheid waar om hun te verzekeren, dat ik altijd zeer voldaan geweest ben, over alles wat mij verhaald is omtrent de getrouwheid en het goede gedrag van de leraars en belijders van de onderscheiden protestantse gezindheden. Houdt u overtuigd, dat het mijn bedoeling en mijn ernstige wil is, om de vrijheid van de erediensten te handhaven. Het gezag van de wet houdt op, waar het onbepaald gezag van het geweten aanvangt; noch de wet, noch de vorst vermogen iets tegen deze vrijheid. Dit zijn mijn beginselen en die van de natie. En indien iemand van mijn geslacht, mij opvolgende, de eed vergeet door mij afgelegd, en door bedriegelijke voorstellingen misleid deze vrijheid verstoort, ik geef hem de algemene verachting over en machtig u hem te bestempelen met de naam van NERO!”

De Keizer hield trouw zijn woord. Onder zijn regering hoorde men van geen vervolging van de protestanten; van geweld, in hoger of lager kring aan hun godsdienstige en burgerlijke rechten gepleegd; zij genoten een volkomen veiligheid. Maar het was, om zo te spreken, een vrijheid die binnen de muren was beperkt. Volgens een streng verbod mocht generlei godsdienstige beweging worden ondernomen. Tijdschriften, verenigingen, leerstellige twisten, proselietenmakerij, alles was verboden, en indien enig godsdienstig denkbeeld of een godsdienstige daad buiten de aangewezen kring werd waargenomen, dan wees de ijzeren hand van NAPOLEON, die onmiddellijk terug.

Wij hebben horen verhalen, dat een zeker katholiek dorp het voornemen had geopenbaard, om tot de Hervormde belijdenis over te gaan en dat de predikant zich gerechtigd had geacht om dit te bezoeken. Maar al aanstonds stond de keizerlijke regering hem in de weg, die hem beval terug te keren en zich stil te houden. De predikant moest zwijgen en bukken. Waarschijnlijk zijn veel van zulke feiten altijd onbekend gebleven.

NAPOLEON had wel verboden, dat de godsdienst zich buiten de tempels zouden vertonen, maar hij had zich voorbehouden om zelf daar te kunnen binnentreden en te bevelen, zo dikwijls hij dit nodig oordeelde. Op de 19 februari 1806 bijvoorbeeld, stelde hij op een enkel rapport van de Staatsraad, twee feesten in, één ter viering van zijn geboortedag, een ander ter gedachtenis van zijn kroning en van de slag bij Austerlitz. “In de kerken en tempels,” dus luidde het decreet, “zal de bedienaar van de godsdienst een redevoering uitspreken over de roem van de Franse wapens, en over de omvang van de verplichting van iedere burger om zijn leven te wijden aan zijn vorst en aan zijn vaderland.”

Er is bijna geen geschiedenis van het protestantisme in Frankrijk te schrijven, gedurende de veertien jaren van het consulaat en van het keizerrijk. Gering in getal, verstrooid, zonder hand, zonder algemene kerkelijke regeling, en gedwongen om zich stil te houden en om geen stoornis te verwekken in de officiële regeling van de godsdiensten, leidden zij een verborgen en eenvoudig leven. SAMUEL VINCENT zegt: “de predikanten preekten, de consistories kwamen bijeen, de eredienst behield haar vorm. Maar overigens bemoeide

niemand zich er mede, niemand bekommerde er zich om en de godsdienst scheen voor allen een uitwendige zaak te zijn. Deze toestand duurde lange tijd voort[82].”

Zover wij weten bestaat er niet één geschrift van enig belang over de leerstellige godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis of gewijde welsprekenheid, uit de tijd van NAPOLEON'S gebied. De gehele protestantse literatuur van het tijdvak bestaat in enige gelegenheids-leerredenen, onderwijsboekjes, uittreksels uit de gewijde geschiedenis en drie of vier werken uit het Engels en Duits vertaald. Wij rekenen ook daartoe niet geschriften, als van CHARLES VILLERS, waarin letterkunde, kunst en wijsbegeerte meer aandeel hebben dan de godsdienst.

Indien men zich bepaalt binnen de grenzen van het tegenwoordige Frankrijk, dan telde men in 1807 nauwelijks twee honderd leraars, terwijl er thans meer dan het dubbel getal zijn. Velen gemeenten waren zo groot, dat de leraars een zwervend leven moesten leiden. Maar wachten wij ons om hen met strengheid te beoordelen! Wij weten niet hoeveel goeds, zij met hun nederige arbeid hebben verricht, hoe vele ongelukkigen zij hebben getroost, hoe vele armen zij hebben geholpen, hoe vele zielen zij hebben gesticht en tot God terug gebracht. De last die zij te dragen hadden, was veel zwaarder, dan die van hun opvolgers, hun taak veel ondankbaarder. Want zij hadden te strijden en met de al te grote uitgestrektheid van hun kerkelijk gebied en met de onverschilligheid van de mensen, die zich met niets anders bezighielden, dan met de militaire overwinningen van NAPOLEON.

Enige van deze leraars onderhielden betrekkingen met de Duitse verenigingen van de Moravische broeders en verenigden rondom zich de gelovigen, die hun overtuiging deelden. “Het waren over het algemeen,” zegt VINCENT, “rustige en vreedzame mensen, die weinig dogmatiseerden en de godsdienst stelden in de liefde, bovenal in de liefde tot CHRISTUS, die zich in klein getal verzamelden, zonder ophef, aanmatiging en met een zeer zacht en gematigd proselitisme. (t. II p. 266).”

Het Franse seminarie was van Lausanne naar Geneve overgebracht, maar daar dit niet genoeg voorzag in de behoefte aan herders en leraars, richtte de keizer een faculteit voor de protestantse godgeleerdheid te Montauban op (1808-1810). Deze gebeurtenis hechtte zich aan de lange keten van herinneringen, aan één van de oudste, en beroemdste steden van de Franse Hervorming verbonden. Montauban had in 1661 de godgeleerde school verloren, door de intriges van de Jezuïeten; NAFOLEON gaf haar die terug., zo gaan de mensen heen en houden de vervolgingen op, maar die instellingen die de menselijke kennis en het menselijk gevoel onmisbaar behoeven, verdwijnen slechts om weer te voorschijn te treden.

In dit tijdperk werden er pogingen aangewend om de christelijke gezindheden te verenigen. Het openbaar gezag kwam niet meer tussen beiden, zoals in de dagen van RICHELIEU en LODEWIJK XIV; het scheen daaraan zelfs in ’t minst geen gewicht te hechten en men ontmoet in deze tijd dan ook niet anders dan de denkbeelden en de arbeid van enkele bijzondere personen.

---

[82] Vues sur le protestantisme en France, t. II. p. 265.

De aartsbisschop van Besançon, CLAUDE LECOZ, oud lid van de wetgevende vergadering, constitutioneel bisschop in 1791 en uitgever van zeer hevige vlugschriften tegen Paus PIUS VI bij gelegenheid van de burgerlijke inrichting van de geestelijkheid, meende een bewijs te moeten geven van ijver voor het katholiek geloof. In de maand november 1804 richtte hij een openbare brief aan MARRON, RABAUT-POMIER en MESTREZAT, predikanten te Parijs, waarbij hij hen uitnodigde om van de reis van PIUS VII door Frankrijk gebruik te maken om zich weer met de Roomse kerk te verenigen. "Hoe gaarne," zei hij "zou deze zich beijveren en alle middelen aanwenden ter bevrediging, die met de rechten van de waarheid overeenkomstig zijn. Met welk een blijdschap zou hij zijn armen openen voor die afgedwaalde kinderen, wier verwijdering zijn vaderlijk hart verscheurt!" De predikanten van Parijs antwoordden, dat geen plan ter vereniging uitvoerbaar was, dat tot voorwaarde stelde, dat de protestanten als verdwaalde en boetvaardige schapen tot de Roomse kerk moesten wederkeren en dat daarenboven een volstrekte eenheid in zake van godsdienst hun een onmogelijkheid scheen."

Ook een rechtsgeleerde van enig talent, DE BEAUFORT, mengde zich in de strijd en beweerde, daar hij de zaak op politiek grondgebied overbracht, dat één woord van NAPOLEON de onderscheiden kerken zou verenigen. LECOZ beantwoordde deze nieuwe tegenstander met bitterheid; BEAUFORT kwam met een heftige repliek en het plan van schikking eindigde met wederkerige verwijtingen.

Een voormalige priester van de congregatie van l'Oratoire, met name TABARAUD, gaf ook een geschrift over de vereniging van de protestantse gezindheden. In 1788 had hij haar burgerlijke rechten verdedigd, tegen een verhandeling van de bisschop van LA ROCHELLE, over het edict van LODEWIJK XVI. Hij was een onbuigzaam tegenstander van de Ultramontaanse leerstellingen en een verlicht Jansenist. Meer dan iemand van zijn orde verdiende hij met goedgunstigheid gehoord te worden. Maar zijn poging werkte even weinig uit als de vorige en men bewonderde alleen de kennis, die hij had ten toon gespreid in de geschiedkundige ontwikkeling van zijn onderwijs. Maar wie kan ook een punt van vereniging aanwijzen tussen het bepaald gezag in de leer, dat Rome zich aanmatigt, en het recht van onderzoek waarvan de Hervorming geen afstand kan doen? De vernuftigste wendingen moeten schipbreuk lijden, zolang men van verschillende standpunt blijft uitgaan.

IV.

Terugkeer van de Bourbons. — Charter van 1814. — Opruiing tegen de protestanten in het zuiden. — De honderd dagen. — Reactie. — Moord te Nismes en in Card. — Voyer d'Angerson. — Aanslag op de Generaal La Garde. — Herstelling van de eredienst te Nismes. — De leraars van Gard.

Toen in 1814 de dynastie van de Bourbons terugkeerde, deden de protestanten geen enkele poging om een afzonderlijke politieke partij te vormen. Niemand betreurde de militaire overheersing van NAPOLEON, zo min de landbouwers en landbezitters als de leden van de meer verlichte klassen. Kooplieden en industriëlen verblijdden zich over de vrede, die hun werkzaamheden een beter verschiet opende. Bleef aan de ene kant bezorgdheid, als zij op de troon een afstammeling zagen van hem, die het edict van Nantes herroepen had, zij

herinnerden zich aan de andere zijde de koning, die dit edict had gegeven en de nagedachtenis van HENDRIK IV stelde hen gerust als zij aan LODEWIJK XIV dachten. Het liet zich verwachten dat de Bourbons, die met zoveel vijanden te strijden hadden, anderhalf miljoen vreedzame burgers, niet zonder noodzaak in het harnas zouden jagen. En wie kon denken dat zij het protestantisme in Frankrijk zouden aanvallen, toen LODEWIJK XVIII erkende, dat hij zijn kroon naast God aan een protestantse vorst, aan de regent van Engeland verschuldigd was.

De eerste handelingen van de restauratie werden door een geest van onpartijdigheid en van voorzichtigheid bestuurd. De graaf van Artois, naderhand KAREL X ontving in 1814 de protestanten te Nismes met welwillendheid en deelde onder hen onderscheidene decoraties van het legioen van eer uit. Misschien was het meer politiek dan vertrouwen, maar de protestanten, tevreden met de bescherming die hen beloofd was, achtte zich ontslagen van het onderzoek naar de bedoelingen waarmede deze was toegezegd.

Het 5e artikel van het Charter door LODEWIJK gegeven hield in: “Ieder belijdt zijn godsdienst met gelijke vrijheid en geniet voor zijn eredienst dezelfde bescherming.” Wel voegde het in het 6e artikel daarbij, dat de katholieke, apostolische en Roomse godsdienst de godsdienst was van de staat, maar daar de gelijkheid van alle erediensten op de voorgrond was gesteld, was de onderscheiding aan het katholicisme gegeven, volgens de woorden van de constitutie, niets dan een eervolle voorrang, zonder voorrechten, voor anderen beledigend en krenkend. En de protestanten waren zeer bereid om deze eer aan de Roomse kerk te laten, indien maar hun rechten zowel werden geëerbiedigd, als die van haar.

Er zou dus geen protestantse partij, in de politieke betekenis van het woord, geweest zijn en er waren geen botsingen ontstaan, indien het charter goed begrepen was door de katholieke menigte, goed ten uitvoer gelegd door de bewindslieden, en oprecht aangenomen door de leden van de voormalige bevoorrechte orden. Maar bij de eerste ontbrak het rechte verstand, bij de andere de rechtvaardigheid en bij de laatste de ingenomenheid met vrijzinnige instellingen.

Vooral in het zuiden, bedreigden werklieden en boeren, tot de Roomse kerk behorende, de Hervormden openlijk met nieuwe vervolgingen, zonder dat de plaatselijke overheid hen genoegzaam in toom hield. Langzamerhand werden onheilspellende geruchten vernomen. Men sprak van het sluiten van de kerken en van het verbod van de openbare eredienst, wanneer Katholieken uit het gemeen protestanten ontmoeten in de straten,, schreeuwden zij: “leve de koning!” alsof zij de enige koningsgezinden. waren. Wat meer is, sommige die zich *fatsoenlijke mensen* noemden beledigden openlijk de achtingswaardigste mensen, omdat zij de Hervormde godsdienst beleden.

Enige uitgewekenen, die met de Bourbons waren teruggekeerd, en anderen die zich gedurende vijfentwintig jaren in hun kastelen hadden opgesloten, en die de omwenteling hadden leren vloeken, waren verontwaardigd over de vrijheden door LODEWIJK XVIII toegestaan en niet wetende welke weg zij zouden inslaan om het Charter te vernietigen, kwamen zij op de plannen van de samenzweerders van

1790 terug. Een godsdienstige strijd, die de noordelijke provincies in een andere Vendee had kunnen herscheppen, bracht de grondwet in gevaar, en de geheime regering, hoe dikwijls ook door de warmste vrienden van de Bourbons, voor de twee wetgevende kamers aangeklaagd, begon haar geheime arbeid. Men heeft wel eens gezegd, dat deze mensen meer koningsgezind waren dan de koning zelf. Maar zij hadden geheel andere belangen dan de koning, zij dienden slechts zichzelf en offerden alles daaraan op, ja zij zouden daarvoor zelfs het koningschap hebben prijs gegeven.

Evenals in 1790 werden er nieuwe adressen getekend om te vragen, dat er in Frankrijk maar één godsdienst zou zijn. In vele kerken werden briefjes uitgedeeld, waarop geschreven stond: "de gelovigen worden verzocht om dagelijks vijf *Onze Vaders*, en vijf *Ave's* op te zeggen, voor de voorspoed van het koninkrijk en voor het herstel van de Jezuïeten." De anti-protestantse strijd werd op menige kansel hervat in hevige vorm, en de ketters aangewezen als een openbare ramp; terwijl de Hervormden, door zoveel uitbarstingen vervolgd, in zeker opzicht gedwongen werden om partij te kiezen voor politieke denkbeelden overeenkomstig hun godsdienstige overtuiging.

Maar wij haasten ons om recht te laten wedervaren, aan wie het verdient. De schuld van de aanvallen, die wij gaan mededelen mag geenszins rusten op de meerderheid van de katholieken; integendeel, zij werden daardoor niet minder verontwaardigd en bedroefd dan de protestanten. Zij mag evenmin geweten worden aan de meerderheid van de priesters. Bij de vervolgingen staan zij niet langer op de voorgrond zoals in de zeventiende en achttiende eeuw. De bevolking, die door geheime aanvoerders werd opgeruid, handelde zonder de priesters en dikwijls tegen de wil van de priesters. Zelfs kwamen enige Roomse geestelijken moedig tussenbeiden om de slachtoffers te redden; gelijk wij daarvan een merkwaardig voorbeeld zullen verhalen.

Zodanig was de toestand in het zuiden toen de keizer op de kust van Frankrijk landde. De protestanten van Nismes boden aan de hertog VAN AUGOULEME hun diensten aan als koninklijke vrijwilligers. De vorst was bereid om dit aan te nemen, maar enige dwepers wezen hen beledigend af zeggende: Wij dulden deze schelmen van protestanten niet. Men wist wel gebruik te maken van hun beurs, maar wilde hun personen niet.

Als NAPOLEON weer in Parijs gekomen was, hernamen de protestanten hun plaats en de wettige invloed, waarvan men hen had beroofd. Zij konden rekenen op de bescherming van de wetten en toonden daarover een blijdschap, die zich gemakkelijk begrijpen laat. Maar zij bleven ver van die uitersten, die men hen ten laste legt. De factie van 1815 heeft hun misdaden toegedacht, om eigen schuld te verminderen. Al de moorden in de honderd dagen, waarover zij zozeer zijn aangevallen, bepaalden zich, volgens echte bescheiden, tot de dood van twee koninklijke vrijwilligers, die te *Arpaillargues* (Gard) werden gedood en wel om een twist die zijzelf veroorzaakt hadden, omdat zij met vijftig kameraden het dorp gewapenderhand wilden doortrekken.

Zodra de nederlaag bij Waterloo te Nismes was bekend geworden herstelden zich de benden van de koningsgezinden en deze dwongen de municipale raad, om

terstond partij te kiezen voor de regering van LODEWIJK XVIII, ofschoon daartoe nog geen bevel van Parijs ontvangen was. De raad antwoordde, dat men de officiële instructies moest afwachten en gaf een proclamatie, waarin hij zei: "Medeburgers van alle gezindheden, voor welke alle wij een gelijke bezorgdheid hebben, op grond van de pogingen door ons aangewend om deze omtrek te bewaren voor de rampen die bedreigden, in naam van uw dierbaarste belangen, in naam van God, die u tot zachtmoedigheid en eensgezindheid roept, bidden wij u, wees niet doof voor onze stem. (13 juli 1815)."

De volgende dag bracht een renbode de tijding van de terugkomst van de koning in de hoofdstad, en de Hervormde bevolking nam zonder enige tegenstand de witte kokarde weer aan. Maar zo gehoorzaam waren zij niet, die de witte en groene kleuren hadden aangenomen, om daarmee te tonen, dat zij een andere zaak dienden dan het koningschap. En van dat ogenblik verspreidde schrik en angst zich door het zuiden.

Op 17 juli stond te Nismes, te Beaucaire en in naburige plaatsen een schrikaanjagende menigte op, en viel het garnizoen aan, dat door talrijke desertie, op het vernemen van de val van de keizer verzwakt, slechts tweehonderd soldaten telde. Deze dapperen, in hun kazerne belegerd, begrepen dat elke tegenstand slechts tot nodeloze bloedstorting zou leiden en bewilligden dus tot een capitulatie. De volgende dag verlieten zij, vastberaden maar bedroefd, in de vroege morgen vier aan vier de kazerne, nadat zij, volgens uitdrukkelijke overeenkomst de wapens hadden nedergelegd. Maar als zij, voorbij de rovers, die zich ter wederzijde geschaard hadden, gingen, schoten deze op hen, vertraden op een schandelijke wijze het recht van de volken en vertrapten deze oude krijgslieden van het vaderland. Van dit ogenblik af, kon geen geregelde macht zich te Nismes meer doen gelden. Plundering, brandstichting en moord vervulden de grote stad. De bijzonderheden daarvan zijn te ijselijk om ze te melden. Welsprekend en krachtig zegt daarvan LAUZE DE PERET: "Misdaden en wederom misdaden, ziedaar de inhoud van mijn verhaal: onbeschaamde booswichten, vrede zonder rust, geheel onderwerping zonder veiligheid, een stad zonder zekerheid, slachtoffers zonder verdediging, en opperhoofden die wel tegenwoordig, maar zwijgend en machteloos waren. (p. 192)."

De koninklijke commissaris, graaf RENÉ DE BERNIS en de markies D' ARNAUD-JONQUES, benoemd prefect van het departement, na de voorlopige prefect, markies JULES DE CALVIÈRES hebben gedenkschriften ter rechtvaardiging uitgegeven. Maar zij zijn bijna op alle punten tegengesproken door MADIER DE MONTJAU, in zijn verzoekschrift aan de kamer van de gedeputeerde en door andere eerwaardige burgers. Het is goed dat de vervolgers weten, dat de waarheid eenmaal aan het licht komt; het is goed ook, dat zij begrijpen, dat de geschiedenis zich niet verlaagt, om uit slijk en bloed de namen van de ondergeschikte moordenaars op te rakelen maar dat zij hen ten toon stelt, die dezen hadden moeten terughouden en straffen.

Maar die aanslagen van een woest fanatisme, strekten zich weldra ook buiten Nismes uit. Geheel de omtrek was overgeleverd aan de woede van enige honderden ellendelingen, die ontzettende opbrengsten vorderden, de eigendommen verwoestten, de huizen doorzochten, de burgers de meest weerloze zelfs

mishandelden, de vrouwen beledigden, de graven schonden en die allen verwondden, die of door van hun stand of door enig vals gerucht aan de volkswoede werden aangewezen onder het geroep van *leve het kruis, leve de koning*, terwijl zij allerlei misdaden bedreven, die met de heiligste belangen van de godsdienst en van het koningschap ten enenmale in strijd waren.

Wanneer hier of daar ongelukkige protestanten zich verenigden en wapenden om voor hun gemeenschappelijke veiligheid te waken, om de schuilplaats van hun grijsaard en de wieg van hun kinderen te beschermen, dan werden zij als partijgangers en oproerigen behandeld. Zij werden voor de rechters gesleept, die hen geen recht konden of durfden verschaffen en deze dwaze rechtbanken woedde tegen de slachtoffers in plaats van de beulen te treffen.

De stad Uzès onder andere werd door een bende moordenaars aangevallen, maar daar gaf een priester een verheven proeve van zelfopoffering. De overheden waren bevreesd of medeplichtig en de nationale garde bleef werkeloos. "Slechts één man, een waardig dienaar van de wet van de liefde, een priester van die God, Die boven alle dingen beveelt, dat Zijn schepselen als broeders zullen leven;" de abt PALHIEN alleen gaf een ander voorbeeld. Nabij de kerk Saint-Etienne ontmoette hij zekere GRAFFAN; dezen bad en smeekte hij, ja hij viel voor hem op de knieën; maar hij smeekte tevergeefs en het was vruchteloos, dat hij woorden van godsdienst sprak tot de moordenaar, die nog wel de wapens, zo het heette had opgevat ter verdediging van het altaar en de troon; op die gedenkwaardige dag scheen in de stad Uzès slechts één enkel christen, één enkel Fransman te zijn[83]."

Gedurende vele maanden hield deze angstige toestand aan. Tegen het einde van augustus kwamen vierduizend Oostenrijkers in het departement van Gard. Men had gezegd, dat de protestanten de openbare rust bedreigden en dat men tegen hen de orde en de wetten verdedigen moest. Zij naderden met voorzichtigheid, gewapenderhand als in een vijandig land, en waren verrast dat zij niets anders vonden, dan een rustige bevolking, prijsgegeven aan enige onverlaten en belangrijk verminderd door doodslag en moord.

Terecht heeft men gevraagd hoe het mogelijk was, dat in onze eeuw, in een land als Frankrijk, zulke uitersten hebben kunnen gepleegd worden, zonder een algemene verontwaardiging op te wekken. Het antwoord is, dat het gehele land in die ogenblikken aan een hevige reactie ten prooi was. Er bestond geen vrijheid van drukpers, en geen ander recht dan dat van de overwinnaar, terwijl partijzucht alles onderdrukte en ontaarden deed. Het officiële dagblad van Gard, dat in de bureaus van de politie of van de prefectuur werd opgesteld durfde openlijke feiten betwisten, algemeen bekende handelingen ontkennen, zachtmoedigheid veinzen en liet zich voorstaan op de edelmoedigheid van deszelfs vrienden, in het gezicht van de lijken van hun slachtoffers. En zodra iemand, zelfs buiten deze provincie, een vrije mening durfde uiten, dan werd hij als een lasteraar en oproerige aangemerkt. Dat ondervond de heer VOYER D'ARGENSON, toen hij in de zitting van 23 oktober 1815 verlangde, dat er een onderzoek zou ingesteld worden, zeggende, dat zijn hart bloedde bij het vernemen dat in het zuiden protestanten waren vermoord.

---

[83] LAUZE DE PERET. 3 livr. p. 10.

Maar men viel hem heftig in de rede door hem tot de orde te roepen, en niettegenstaande hij zeer voorzichtig was in zijn toelichtingen werd hij met een grote meerderheid tot de orde geroepen. De kamer van 1815 vergat, dat zij wel de mond van één van haar leden kon doen zwijgen, maar dat zij de stem van het bloed en van de waarheid niet onderdrukken kon.

Het gouvernement was omtrent de loop van de zaken beter ingelicht, dan het zulks deed voorkomen. LODEWIJK XVIII was te verlicht vorst en begreep zijn toestand te goed, om zich niet te ontrusten over de indruk, die de misdaden, in het zuiden gepleegd op de denkwijze van Frankrijk en van Europa zouden maken. Engeland en Pruisen de twee rijken wier legers hem in de velden van Waterloo de kroon hadden wedergegeven begonnen zich daaraan te laten gelegen zijn en het kabinet van London, in het huis van de gemeente daarover ondervraagd, eiste de waarborgen van het Charter ten gunste van de protestanten in Frankrijk. In de maand november werd de hertog van Augouleme naar de zuidelijke provincies gezonden. Hij vond de kerken te Nismes gesloten, sinds het midden van juli alle openbare uitoefening van de godsdienst verstoord, een deel van de protestantse bevolking verdwenen uit haar woningen uit vrees voor moordaanslagen, de anderen opgesloten in hun woningen, als ballingen, terwijl de moordenaars onbeschaamd het hoofd opstaken, de overheid zonder macht en en de wet zonder gezag was.

Menige afgevaardigden van het consistorie, die zich in de menigte van openbare ambtenaren hadden gemengd, om de mishandelingen van het volk te ontgaan, kwamen de hertog VAN AUGOULEME bezoeken en werden door hem naar wens ontvangen. Hij gaf hun bevel om op donderdag 9 november hun kerken weer te openen. Men wachtte tot de volgende zondag en opende slechts één kerk. Maar de uitkomst bewees dat men te veel gerekend had op de goede gezindheid van het volk en deszelfs leiders. Want er vormden zich talrijke samenscholingen bij de ingang van de tempel roepende: weg met de protestanten! de dood aan de protestanten! dat zij ons onze kerken terug geven! dat zij terugkeren in de woestijn! De deuren werden met geweld geopend en een woeste horde dwong binnen het gebouw. De generaal LAGARDE, die met enige officieren de aanval zocht te bedwingen, kreeg een kogel in de borst. Maar deze misdaad voorkwam grotere, want de bevolking nam van schrik de vlucht en was slechts op eigen veiligheid bedacht.

Na deze moord, in het openbaar gepleegd op een officier, die niets anders had gedaan dan gehoorzamen aan de bevelen van een prins uit den bloede, kon het gouvernement niet langer de buitensporigheden van de reactie ontkennen, noch met nodige maatregelen dralen. LODEWIJK XVIII gaf 21 november een bevel, waarvan de aanhef aldus luidde: een wrede misdaad heeft deze stad Nismes bezoedeld. Met verachting van het charter, dat de katholieke godsdienst als godsdienst van staat erkent, maar aan de andere erediensten vrijheid en bescherming verzekert (het ministerie herinnerde zich dit enige tijd te laat) hebben enige samengeschoolde oproerigen zich tegen de opening van een protestantse kerk verzet. Onze militaire bevelhebber, die hen zocht tot rede te brengen alvorens hij geweld gebruikte, is vermoord, en zijn moordenaar heeft een wijkplaats gezocht tegen de vervolging door de rechterlijke macht. Indien zodanige misdaad

ongestraft bleef er zou geen openbare orde en geen bestuur meer zijn en onze ministers waren schuldig, dat zij de wet niet gehandhaafd hadden."

Maar ondanks de ongewoon ernstige aanhef van dat bevelschrift, dat de vervolging wilde, niet alleen van de moordenaar van de generaal LAGARDE, maar ook van de eerste bewerkers, de begunstigers en medeplichtigen van het oproer van 12 november, straften de rechters niemand. Zelfs de moordenaar van de generaal werd vrijgelaten en de anderen die in de helft van het departement moord, brand en verwoesting hadden verspreid, konden op het toneel zelf van hun schanddaden zich op een hatelijke straffeloosheid beroemen. Men was bevreesd geweest om tegen hen te getuigen en verborgen beschermers waren oorzaak, dat zij in vrijheid worden gesteld.

Eindelijk werd de Hervormde eredienst te Nismes hersteld, na gedurende zes maanden gestoord te zijn geweest, 17 december 1815. Maar de bekommering was niet geweken en de gerustheid keerde niet geheel weder, dan ten gevolge van het besluit van 5 september 1816, waardoor nieuwe hoop en kracht bij de vrijzinnige partij werd opgewekt.

Wij mogen het verhaal van de onlusten in Gard niet besluiten, zonder rechtmatige hulde te brengen aan de leraars in deze provincie. Sommigen van hen stelden zich moedig aan hun gewapende gemeenteleden in de weg, hen bezwerende in naam van het Evangelie om geen kwaad voor kwaad te vergelden. Eén vooral, JUILLERAT-CHASSEUR, tegenwoordig voorzitter van het consistorie te Parijs, die op de noodlottige 12e november de dienst verrichten moest, zette zijn gebeden voort met een kalm gelaat en bedaarde stem, te midden van de moordkreten van een bandeloze bevolking, en dwong zelfs de eerbied af van hen, die het heiligdom niet meer eerbiedigden. Hij begreep, dat het minste teken van zwakheid van zijn kant de noodlottigste gevolgen kon naslepen. Inderdaad zodanig een moed mag onder de grootste en zeldzaamste gerangschikt worden en staat bovendien van de soldaat in het slagveld.

Met uitzondering van twee of drie onbeduidende voorvallen bleven de protestanten in de andere departementen ongemoeid; hun godsdienstoefening werd niet gestoord, hun personen en goederen niet aangerand, de algemene denkwijze was de wetten ter hulp om aan de onverdraagzaamheid alle hoop te benemen, dat de vervolgingen van vroeger dagen tegen de protestanten zouden worden hervat.

V.

Dubbele invloed onder de restauratie. — Het budget voor de erediensten verhoogd en andere maatregelen gunstig voor de protestanten. — Listen van de geestelijke partij. — Proces van Paul Roman. — Men wil de protestanten binnen zekere grenzen beperken. — Verzet van de consistories. — Katholieke zendelingen. — Strijdpunten. — Het charter niet nageleefd

Na het herstel van de orde, werd de handelwijze van het openbaar gezag jegens de Protestanten door tweeërlei invloed bestuurd. Daaruit laat zich verklaren, dat tot aan de omwenteling van 1830 meer of min tegenstrijdige handelingen werden ondernomen en dat een vreemde mengeling van welwillendheid en vijandigheid waargenomen werd.

Aan de ene kant stonden de beloften van het Charter, het verlangen om een deel van de burgers die naar gelang van hun getal meer kiezers telden dan de Katholieken niet van zich te verwijderen; de eerbied voor de nationale denkwijze, die zich tegen iedere maatregel van vervolging zou hebben doen horen; de vrees eindelijk om de oppositie nieuwe wapens in handen te geven, daar deze de zaak van de protestanten gretig tot de hare maakte; dit één en ander was voldoende om de Bourbons en hun raad, binnen wijsselijk gestelde grenzen te houden.

Maar aan de andere kant vertoonden zich, het vast en natuurlijk verbond tussen de oude dynastie en de oude godsdienst; de noodzakelijkheid om aan de eisen van de geestelijkheid te voldoen, ten einde op haar ondersteuning te kunnen rekenen in de strijd tegen de geest van de tijd; de toenemende invloed van de Jezuïeten en van de congregaties, voornamelijk onder de regering van Karel X; de handelingen en eisen van de mannen van de rechterzijde, die de verheffing van het katholicisme uit politiek belang zochten te bevorderen, misschien ook enige onbestemde bezorgdheid over de strekking van het protestantisme en enige treurige herinneringen, die de afstammelingen van LODEWIJK XIV nooit geheel ter zijde hebben gezet; dit alles verklaart de vijandelijkheid, nu eens in stilte dan weer in het openbaar getoond; waarover de Protestanten gedurende de restauratie zich te beklagen hadden.

Als wij de gunstige tekenen van die tijd vermelden zullen, dan valt al dadelijk op te merken, dat het budget voor de protestantse eredienst op den duur gevoelig werd vermeerderd. Er werden nieuwe predikantsplaatsen ingesteld, nieuwe tempels gebouwd, en meerdere middelen tot voorbereidend onderwijs daargesteld, ten koste van de openbare schatkist. Dit alles vermeerderde zich nog sneller onder KAREL X dan onder LODEWIJK XVIII, en de oorzaak daarvan is gemakkelijk aan te wijzen. Hetgeen men aan de Protestanten gaf moest de verspillingen aan de Katholieken enigermate goed maken, enige duizenden franken meer voor de eersten gaven een schijn van onpartijdigheid bij het verschaffen van miljoenen aan de anderen.

Bij de jaarlijkse voorstellingen bleven de beide kamers in gebreke om aan de Protestanten de vernieuwende verzekering te geven van hun bescherming en welwillendheid. KAREL X die gevoelde, dat hij meer nog dan zijn voorganger plechtige waarborgen moest geven voor de vrijheid van geweten en eredienst, zei

bij zijn troonsbeklimming tot het consistorie te Parijs: “wees verzekerd van mijn bescherming, zoals u dat was bij de Koning, die u ontnomen is. Alle Fransen zijn in mijn oog gelijk, alle Fransen hebben gelijk aanspraak op mijn liefde, op mijn bescherming en op mijn welwillendheid.”

Onder het ministerie *Decazes* vormde zich een Protestants bureau of comité, samengesteld uit pairs en gedeputeerden en onder het ministerie *Villèle* bleef dit bestaan. Niet alleen dat het gezag zich daartegen niet verzette, maar het keurde goed en bevorderde zelfs de tussenkomst van deze commissie. In 1824 werd GEORGES CUVIER aan het hoofd van de protestants-theologische faculteit geplaatst, en vier jaren later, onder het ministerie *Martignac* trad hij op in betrekking van directeur van de niet-katholieke erediensten. Het verstand en karakter van deze beroemde man stelden de Protestanten volkomen gerust tegen de klerikale partij.

In één woord; van 1817 tot 1830 werd geen enkele daad van onverdraagzaamheid gedaan, soms zelfs werden gunsten bewezen en altijd bleef de veiligheid verzekerd voor de protestantse bevolking. Men moet aan de oudste tak van de BOURBONS dit recht laten wedervaren en wij doen dit te eerder, omdat de laatste afstammeling van hen thans op vreemde bodem omzwerft.

Maar de rechtvaardigheid eist ook van ons, dat wij de keerzijde van het tafereel openbaren en, niet vergetende wat wij aan grote ongelukkigen verplicht zijn, hierbij voegen, dat die woorden en handelingen, die voor de Protestanten ongunstig waren, minder voor de verantwoording zijn van de vorsten dan van de onvoorzichtige raadslieden, die hen omgaven.

Een oproerige en machtige factie wilde op haar wijze dat artikel van het Charter verklaren, waarbij de Katholieke godsdienst voor godsdienst van staat werd verklaard. Het gold nu niet langer een voorrang van eer alleen, maar een wezenlijke voorkeur, die van invloed was op alle instellingen en op alle maatregelen van het openbaar gezag. Volgens deze bijzondere uitleggers van de grondwet stond artikel 6 dat een officieel prerogatief aan het katholicisme toestond boven art. 5, waarbij gelijkheid van bescherming en vrijheid voor alle erediensten werd bepaald, niettegenstaande, volgens het gezond verstand en de orde zelf waarin de artikelen voorkwamen het bijzonder privilegie aan het algemeen beginsel ondergeschikt behoorde te zijn[84].

De Jezuïeten en hun vrienden verklaarden openlijk, dat het een anti-katholieke, anti-sociale en goddeloze leerstelling was, om alle godsdienstige gezindheden op dezelfde lijst te plaatsen. Een bisschop-minister ontzag zich niet om te zeggen, dat de niet-katholieke erediensten, slechts geduld werden, en als PEYRONNET de wet op de heiligschennis verdedigde, sprak hij deze onvoorzichtige woorden: “ik ken een gelijkheid van bescherming, die aan alle erediensten in het koninkrijk

[84] Men verhaalt dat zekere raadsheren LODEWIJK XVIII aangezocht hadden, om art. 6 voor art. 5 te plaatsen. Maar de Koning antwoordde met wijsheid, dat het niet voegzaam was, om de uitzondering voor de regel te plaatsen.

toegelaten, beloofd is, en ik eerbiedig haar; maar gelijkheid van erediensten weet ik niet wat het is.´

De wet waarvan wij spreken, vermengde het geestelijke met het staatkundige en bracht het katholiek leerbegrip over op het gebied van de wetgeving, terwijl zij een grote ongelijkheid tussen de twee erediensten daarstelde. De zwaarste heiligschennis aan de protestantse eredienst gepleegd, werd slechts met gevangenis bedreigd, terwijl de minste tegen de Katholieke eredienst met doodstraf, zelfs naar het ontwerp van het gouvernement, met de straf van de vadermoorders moest worden gestraft. Alleen dit had KAREL X en zijn minister moeten indachtig maken, dat zij op een noodlottige weg waren. Het protestantisme verloor daarbij niets, maar de zaak van de Bourbons en van de priesters oneindig veel.

Als een ander uitvloeisel van de godsdienst van staat, zocht men ook de niet-katholieken onder de verplichting te brengen om bij sommige katholieke plechtigheden zoal niet mede te aanbidden, dan ten minste bewijs van eerbied en deelneming te geven. Zo bijvoorbeeld meende men hen te kunnen noodzaken, onder bedreiging van aanklacht en van boete, om de gevels van hun huizen te versieren, bij het voorbijtrekken van processies. Men verloor daarbij uit het oog, de vraag of processies buiten de kerken, in gemeenten waar onderscheiden erediensten zijn geen overtreding daarstellen van de organieke artikelen en in het algemeen, of in een welgeordende staat enige gezindheid het recht heeft om op de openbare weg de viering haar bijzondere plechtigheden over te brengen. Maar men begrijpt, ook zonder op deze beide punten te hechten, dat de protestanten krachtig weigerden om hun woningen te versieren; want zij zagen daarin een ernstige aanslag op hun oude kerkelijke inrichting, een bespotting van de onafhankelijkheid van hun geloof, een bedreiging van de gelijkheid van de erediensten en daarom ook van hun vrijheid.

Men begon de proef te nemen door middel van enige ambtenaren van mindere rang, zoals de graaf DE NARBONNE-LARA, onderprefect van Florac, die onverwacht op eigen gezag een circulaire uitgaf, waarbij aan zijn onderhorigen, van welke godsdienst zij waren, bevolen werd om de gevels van hun huizen te versieren, bij het voorbijtrekken van het processie van het heilig Sacrament. Het consistorie van Barre antwoordde aan deze onderprefect, 19 mei 1818, door een stellige weigering, onder verwerping van het Charter en van de voorschriften van het protestantisme.

Soortgelijke voorvallen hadden ook elders plaats. Vele burgers werden in boete geslagen, omdat zij niet gehoorzaamd hadden aan deze onbillijke aanmatiging. Eén echter, PAUL ROMAN van Lourmarin, bukte niet voor de uitspraken van ondergeschikte rechtbanken. Hij beriep zich op het hoogste gerechtshof en won daar, na langdurige beraadslagingen zijn proces. ODILON-BARROT diende hem met zijn welsprekendheid. Hij toonde aan dat de godsdienstvrijheid in haar geheel, in dit vraagstuk lag opgesloten. “Deze zaak,” zei hij, “is geenszins die van één protestant, zelfs niet van de protestanten alleen, zij is die van alle burgers, welke godsdienst zij ook belijden, en welke hun godsdienstige denkwijze zij, allen zonder onderscheid zijn als het ware, op dit ogenblik vertegenwoordigd, door de heer ROMAN.”

Het hof van cassatie gaf 20 november 1818, een arrest overeenkomstig de rechtvaardigheid, de wetten en de rechten van de minderheid. een gelijksoortige zaak werd 1820 te Marseille bepleit en daar ook gewonnen. Het gouvernement zelf gaf, ondanks het geschrevene door enige dwepers deze onwettige zaken op, en de protestanten werden alzo bepaaldelijk boven dit bezwaar verheven.,

Intussen kwam men met een andere eis voor de dag, die gevaarlijker was in beginsel, ernstiger in gevolgen, die vooral stoutmoediger was, en waarvan ook de politieke mannen van de tegenwoordige tijd nog niet geheel afkerig schijnen te zijn. Hij bestond daarin, dat men de protestanten binnen zekere grenzen wilde beperken en als het ware *opsluiten*, alsof het protestantisme een kwaad was, dat binnen de meest enge banden moest worden ingesloten. Het was, alsof men aan de leerlingen van de Hervorming wilde zeggen: wij verdragen u, omdat u in het koninkrijk eenmaal bestaat, maar blijft waar u bent en wacht u, dat u zich niet waagt buiten de u gestelde perken. Voor ons is de eenheid van het geloof regel, verscheidenheid van opvatting, uitzondering en wel verre, dat wij dit zouden laten voortgaan, willen wij met al ons vermogen dat zoeken tegen te gaan.

Er kon zeker wel niets bedacht worden, dat meer strijdig was met het Charter, waarbij gelijke vrijheid aan alle erediensten werd toegekend, want daar de Roomse geestelijkheid altijd en overal het recht had om proselieten te maken onder de protestanten, terwijl men deze verbood om onder de katholieken hetzelfde te doen, was de gelijke vrijheid, waarvan gesproken werd, niets anders dan een bittere spotternij. Indien men het Charter, ten minste in één opzicht had willen laten eerbiedigen, dan had men aan de priesters moeten verbieden protestanten te bekeren, gelijk men aan de predikanten verbood om katholieken daartoe te brengen. Maar de Roomse geestelijkheid zou deze voorwaarde nimmer hebben aangenomen, zij kan en mag dit niet, het zou van haar zijde een schandelijk bedrog zijn en zij heeft reden om er zich niet aan te onderwerpen, zelfs niet in de meest protestantse landen. En er blijft dus, bij wettige gevolgtrekking, niet anders over, dan het algemeen recht of de vrijheid van proselietenmakerij voor allen.

Het gouvernement onder de restauratie deed, te dezen aanzien, niet altijd haar plicht. Het bedacht administratieve moeilijkheden, rechtskundige bezwaren en hield zich onbepaald aan art. 291 van het strafwetboek, volgens hetwelk geen vergadering van meer dan twintig personen mocht gehouden worden, zonder toestemming van het openbaar gezag. Door de toepassing van dit artikel op de godsdienstige samenkomsten, hing natuurlijk de oprichting van elke nieuwe vergadering, de opening van iedere nieuwe plaats van eredienst, van de willekeur van de burgerlijke macht af. Voor het protestantisme in Frankrijk bestond dus geen godsdienstvrijheid meer buiten de kerken, door de staat geteld en genummerd. Zodoende was men bijna geheel teruggekeerd tot de ongelukkige leerstellingen, die de eerste tijd van de regering van LODEWIJK XIV gehuldigd had.

Het gevolg hiervan was, zo als zich gemakkelijk laat voorzien, een onophoudelijke strijd. Wij zullen slechts twee proeven daarvan vermelden, waarin de consistories van de twee grootste steden van Frankrijk betrokken waren. In 1825 vroeg het consistorie van Parijs vrijheid van godsdienst niet voor bekeerde katholieken, maar voor geboren protestanten, maar het werd niettemin verboden om een kerk te openen in de gemeente van Ageux, “omdat het,” zo als het administratief gezag

aanmerkte, “niet zonder bezwaar zou zijn, om te midden van een bevolking, die dezelfde godsdienst beleed, kleine fractie’s van andersdenkenden te vestigen!” Het was dus geheel de taal van de vervolgers van de zestiende eeuw. In 1826 hadden enige gemeenten in de omstreken van Lyon het verlangen geopenbaard om de leerstellingen van de Hervorming te horen prediken, maar het bewind verzette zich daartegen, ondanks de krachtige vertogen van het consistorie. En al waren in beide deze gevallen ook de handen van de overheden gebonden, zowel door de wet als door de algemenedenkwijze, hun overwinning was een ramp voor de Hervorming.

Terwijl men alzo de Hervorming binnen wettelijke beperkingen zocht te besluiten, stonden voor de proselietenmakerij van de Roomse geestelijkheid alle gelegenheden open. Gedurende de restauratie hadden drie leraars het Roomse geloof omhelsd en hun pamfletten tegen de belijdenis, die zij hadden afgezworen, gericht, genoten de eer van op de koninklijke drukkerij gedrukt te worden, en de schrijvers werden begiftigd met een pensioen.

Intussen verzon men om, even als in de zeventiende eeuw, zendelingen rond te doen gaan, aan wie echter nu een dubbele last was opgedragen; zij moesten namelijk de volgelingen van VOLTAIRE, zowel als die van CALVYN, bekeren. Deze schreeuwers gingen uit om het kruis te planten van stad tot stad en van dorp tot dorp, en braakten op de straten allerlei dwaze beledigingen tegen de Hervorming en de wijsbegeerte uit. Maar wel ver van de protestanten of de ongelovigen te winnen, brachten zij veelmeer het beste en verlichtste deel van de katholieken in opstand. Vele eerwaardige priesters zelfs schaamden zich over zulke helpers, want zij waren ten volle overtuigd, dat het middel om de invloed van het katholicisme uit te breiden, geenszins bestond in vertoningen, waarbij de heffe des volks de voornaamste rol speelde.

Op een ander gebied werd door de verdedigers van de beide godsdienstige belijdenissen een andere strijd gevoerd, waarbij althans de wetten van de betamelijkheid niet overschreden werden. Mannen van schitterende verdiensten, schoon middelmatige godgeleerden, zo als DE RONALD, JOSEPH DE MAISTRE en LAMENNAIS, die naderhand zijn eigen leerstellingen beter bestreden heeft, dan één van zijn tegenstanders dit had kunnen doen, vielen de Hervorming met een vaste hand aan en brachten haar slagen toe, die luid klonken, maar ver van rechtvaardig waren. Zij vonden in STAPPER, SAMUEL VINCENT, HENRI PYT en anderen, tegen-standers, die wel niet dezelfde roem hadden, maar die toch de leerstellingen van de Hervorming verdedigden met kunde en met kracht.

Over het algemeen had deze strijd in de grond weinig overeenkomst met die van de zestiende en zeventiende eeuw. Toen was het van beide zijden bepaaldelijk om de godsdienst te doen; men streed voor leerstukken en bovenal ook voor dat van het heilig Avondmaal. Gedurende de restauratie plaatsten de voornaamste kampvechters voor het katholicisme zich op een geheel ander terrein; zij gebruikten de godsdienst als dekmantel voor de politiek. Het punt van de leer werd door hen daargelaten, maar zij beijverden zich om te bewijzen, dat de eenheid en het gezag van de Roomse kerk beter dan het protestantisme de macht van de vorsten bevestigt en vruchtbaar is voor de gehoorzaamheid aan de wetten en het handhaven van de orde. De zorgen van de eeuwigheid stonden bij hen voor de

aardse belangen achter of werden zelfs geheel en al ter zijde gesteld: Wel werden ook in dit tijdperk enige zuivere dogmatische of kerkelijke twisten gehoord; maar men lette er weinig op en zij vonden niet de minste weerklank bij de grote hoop van de bevolking. Het scheen wel, dat de mensheid zich een geheel andere weg had gekozen, dan die zij te voren betreden had.

De uitwendige toestand van het Franse protestantisme, levert tot aan de omwenteling in 1830 geen merkwaardige bijzonderheden op. Art. 3 van het Charter, waarbij bepaald werd, dat alle burgers gelijkelijk verkiesbaar waren voor alle burgerlijke en militaire bedieningen, had in sommige gevallen beter kunnen nagekomen worden. De leerstoelen van onderwijs werden slechts zelden aan protestanten toegestaan en gemakkelijk hun ontnomen. Dezelfde ongelijkheid, schoon in mindere graad, openbaarde zich ook in de verdeling van andere openbare bedieningen; bij gelijke verdiensten werd, om niet anders te noemen, bijna altijd de katholiek boven de protstestant gesteld. Deze ongunstige gezindheid nam toe naarmate de ongelukkige KAREL X zich meer overgaf aan de raadgevingen van hen, die hem ten val hebben gebracht.

VI.

Inwendige toestand van het protestantisme. — Godsdienstig leven. — Daniel Encontre. Zijn opvoeding, talenten en werken. — Stichting van het Bijbelgenootschap en andere Godsdienstige verenigingen. — De baron de Stael. — Evangelisatie. — Felix Neff. — Protestanten van de Boven-Alpen. Protestantse literatuur gedurende de restauratie.

Wij moeten ook een blik slaan op de inwendige toestand van het protestantisme gedurende dit tijdperk, en zullen daarbij even als bij de vorigen minder op de onderscheiden meningen letten als wel op de personen, die de voornaamste vertegenwoordigers daarvan zijn geweest.

Nadat in 1815 de vrede een einde had gemaakt aan het wankelen van tronen en volken, deed zich een ledig gevoelen in de geest. De begoochelingen van de roem waren verdwenen en de dromen van uitgestrekte veroveringen verijdeld. Men had de tijd om adem te halen en tot zich zelf te komen, geen wonder dan, dat men iets zocht waarmede men kon bezig zijn. Sommigen begonnen zich toe te leggen op wetenschappen, letteren, staathuishoudkunde, geschiedkundige nasporingen of industriële werken, maar anderen en wel het mindere deel zochten in godsdienstige onderzoekingen voldoening voor hun gemoed.

De vrijheid waarmede men nu weer zijn denkbeelden kon openbaren maakte deze godsdienstige beweging gemakkelijk en vuurde haar aan. Want al kan ook het geloof versterkt worden terwijl een uitwendige verdrukking wordt geleden, zoals de geschiedenis van het protestantisme daarvan schitterende voorbeelden geeft, toch is onafhankelijkheid in denken en handelen de ware atmosfeer, waarin de geestelijke mens zich beweegt.

De terugkeer tot godsdienstige onderwerpen werd eindelijk nog bevorderd, door de betrekking die tussen de protestanten van Frankrijk en die van andere landen werd hernieuwd. De Hervorming had, sinds een halve eeuw, grote werken

ingegeven en grote verenigingen gesticht; zij had haar zendelingen tot aan de uiterste einden van de aarde gezonden om de Bijbel in alle menselijke talen bij miljoenen exemplaren verspreid. Nadat het Franse protestantisme met deze edele vruchten van het christelijke leven in aanraking was gebracht, begon het haar roeping beter te verstaan en die met meer getrouwheid te vervullen.

Vele vromen keerden tot het oude geloof van de Hervormde kerk terug en ontwikkelden in hun godsdienstige handelingen en proselitisme een geestkracht en een ijver, waarvan de nieuwere geslachten de herinnering zelfs hadden verloren. Deze verandering, die soms verkeerd begrepen werd en door de menigte en door het meer verlichte verstand, gaf aanleiding tot velerlei onenigheid. De namen van methodisten en rationalisten, de één aan Engeland, de ander aan Duitsland ontleend, werden de wachtwoorden van twee partijen.

Deze onenigheden begonnen door te breken juist toen het protestantse Frankrijk het verlies leed van een man, die op de plaats, welke hij bij de faculteit te Montauban bekleedde, een krachtige stoot had kunnen geven aan de godgeleerde studies, omdat hij erfgenaam was van de leerstellingen in de woestijn geleerd, maar vreemdeling in de nieuwe strijd. Hij was een man van geloof, van kennis en van middelen, en verdient in elk opzicht in dit geschrift te worden vermeld.

DANIEL ENCONTRE was in 1762 te Nismes geboren. Zijn vader was leraar in de woestijn en kon voor de opvoeding van zijn zoon slechts de weinige ledige ogenblikken van een zwervend en moeilijk leven afzonderen. Maar de jonge ENCONTRE vorderde onder zijn leiding meer, dan anderen onder de bekwaamste meesters. Men merkte bij hem hetzelfde verschijnsel op, dat men vroeger in de jeugd van PASCAL bewonderd had; hij had namelijk geen gelegenheid om de wiskunde te leren, maar leerde die zichzelf. Reeds voor zijn negentiende jaar was hij, zonder boeken, verplicht om alleen en als het ware steelsgewijze te werken, tot een hoogte gekomen, dat hij in de wetenschap die het voorwerp van zijn vurige bewondering was, doordrong tot de rekening met oneindig kleine grootheden. Op dezelfde tijd beoefende hij met gelijke ijver, onder het oog en met toestemming van zijn vader, de Hebreeuwse, Griekse en Latijnse talen. Hij maakte in deze taal-studie zulke verrassende vorderingen; vooral in de twee laatsten, dat zij hem weldra zo bekend en eigen waren als zijn moedertaal[85]. Hij eindigde zijn studies aan de academie van Lausanne en Geneve en ontwikkelde een zo grote meerderheid boven zijn medeleerlingen, dat deze hem vergeleken met de bekwaamste van hun leraars. zijn godsdienstige overtuiging werd wel eens hevig geschokt, maar langs de weg van twijfel keerde hij tot het geloof terug en hield zich daaraan onwankelbaar vast.

Bij zijn terugkeer in Frankrijk predikte ENCONTRE het Evangelie aan de gemeenten in de woestijn. In het prediken was hij niet zeer gelukkig, omdat hij die natuurlijke gaven niet bezat zonder welke de beste leerredenen bij de menigte geen ingang vinden. Hij was klein van gestalte, had een fijne stem en zijn gebaren waren meer levendig dan indrukwekkend. een belemmering van zijn stem wees

[85] Archives du Christianisme t. III, p. 406 enz.

hem de weg die hij moest volgen; hij verliet de kerkelijke leerstoel om op die van de academie plaats te nemen.

De omwenteling, die op het bestaan van velen beslissenden invloed uitoefende, bleef niet zonder gevolg voor het zijne. Hij zocht een schuilplaats te Montpellier. De levensbeschrijver, die wij genoemd hebben, verhaalt: “hij was gedwongen om zijn brood te verdienen, door aan metselaarsbazen en knechts lessen te geven over het houwen van stenen. Hij die waardig geweest was om onderwijs te geven nevens LA GRANGE, LA HARPE en FOURCROY, achtte zich gelukkig, dat hij in vrede onderwijs kon geven in de steengroeven.”

Intussen vergat hij ook onder deze vervolging niet, dat hij dienstknecht van JEZUS CHRISTUS was, en hij bediende met levensgevaar de doop, zegende huwelijken in, gaf godsdienstig onderricht en wekte de vrome zin van de gelovigen te Montpellier en in de omstreken op.

Bij de opening van de centraal-scholen, meldde hij zich aan om de leerstoel van de fraaie letteren te verkrijgen. Een ander kandidaat, die de mededinging van ENCONTRE vreesde, bad hem om daarvan af te zien. Toen bood hij zich terstond aan voor de leerstoel van de hogere wiskunde en verkreeg die. Slechts zulk een man kon een zodanige daad verrichten. Zijn veel omvattende geest, die in de wetenschappen, de letteren en de godgeleerdheid gelijkelijk geoefend was, was in alles oorspronkelijk en grondig. De beroemde FOURCROY zegt van hem: “Ik heb in Frankrijk twee of drie mannen gezien, die met hem te vergelijken waren, maar ik heb er nimmer één aangetroffen, die boven hem stond.”

Hij werd benoemd tot deken van de faculteit te Montpellier, oefende daar een toenemende en billijke invloed uit en verrijkte de verzameling van de wijsgerige verenigingen met onderscheiden voortreffelijke gedenkschriften. zo was een even vreedzame als eervolle loopbaan voor hem geopend, toen hij door de Hervormde kerken in 1814 geroepen werd tot de faculteit van de godgeleerdheid te Montauban. ENCONTRE offerde alles op voor een roeping die hem als plicht werd voorgesteld en had slechts één vrees, die namelijk, van zijn taak niet waardig te zullen vervullen; een zedigheid die zijn genie evenaarde.

Te Montauban gevestigd, wist hij, in de dubbele betrekking van hoogleraar en van deken, de godgeleerde faculteit te versterken door de degelijkheid van zijn geleerdheid, de omvang van zijn kennis en de invloed van zijn karakter. Iedereen erkende, dat hij recht had om veel van anderen te eisen, omdat hij in de eerste plaats alles van zich zelf eiste.

Maar zijn krachten werden weldra uitgeput, door al de arbeid aan zijn taak verbonden. Ofschoon reeds lijdende en krank, wijdde hij echter daaraan de laatste krachten van zijn ten einde snellend leven. Toen hij zijn einde voelde naderen, liet hij zich naar Montpellier vervoeren, waar de as van zijn eerste vrouw en van zijn dochter rustte, en hij stierf aldaar 16 september 1818. De redacteur van de Archives du Christianisme, schreef naar waarheid bij de aankondiging van zijn dood: “daar is maar één stem in de protestantse kerk van Frankrijk over het onherstelbaar verlies dat zij geleden heeft.”

DANIEL ENCONTRE heeft in enige vlugschriften, die terecht een grote opgang maakten, wijsgerige en godsdienstige onderwerpen behandeld. Zijn brief over PLATO, aan COMBE D'OUNOUS gericht en zijn verhandeling over het ware wereldsysteem, vergeleken met het verhaal van Mozes, bewezen dat hij grondig had onderzocht naar die vraagstukken die in alle eeuwen de menselijke geest het meest hebben bezig gehouden.

Ondertussen zocht het Franse protestantisme enige nieuwe instellingen te vestigen. De eerste algemene vergadering van het Bijbelgenootschap in Frankrijk werd op 6 december 1819 samen geroepen. De volgende regels aan de redevoering van de voorzitter ontleend, hebben een geschiedkundige waarde: "volgens onze statuten en overeenkomstig de machtiging van het gouvernement, bestaat het Bijbelgenootschap te Parijs uitsluitend uit Protestanten. Het schijnt, en wij mogen ons daarover niet beklagen, dat het gouvernement de Hervormden alzo gelegenheid wil geven om zich te oefenen en op te bouwen, om meer anderen ten voorbeeld te zijn, door ze nader tot elkaar te brengen." En inderdaad dit was, na het wezenlijke oogmerk dat aan het geloof was ontleend, één van de voornaamste bedoelingen van de leden van deze instelling, onder de restauratie; zij wensten aan de protestanten die door het gehele koninkrijk waren verspreid en die generlei band hadden een punt van vereniging te geven, een banier op te richten, om welke men zich in nood tot hulp kon verenigen, en alzo hun een belangrijk voordeel te verwerven tegenover de listen en het onrecht van de partij van de geestelijkheid.

Langzamerhand ontstonden er nog andere genootschappen, als in 1821 dat voor *godsdienstige traktaatjes*, in 1822 dat *voor de Evangelische zending* en in 1829 dat *ter aanmoediging van het elementair onderwijs onder de protestanten in Frankrijk*. Ieder van deze instellingen bracht iets bij om het christelijk leven uit te breiden en te bevestigen.

Onder de personen, die veel toebrachten tot de vestiging van deze genootschappen door hun verstand en door hun ijver, verdient vooral genoemd te worden, de baron AUGUSTE DE STAEL, die echter spoedig daarna overleed en wiens dood een smartelijk ledig achterliet. Hij was een kleinzoon van NECKER, zoon van mevrouw DE STAEL, broeder van de hertogin DE BROGLIE en beloofde voor de protestantse kerk te zullen zijn één van die vrome leken, die door alle tijden zo nuttig waren, omdat in hem politieke invloed en christelijk leven zich verenigden en elkaar versterkten. Reeds begroette men in hem, ondanks het verschil van tijden, talenten en omstandigheden een andere DUPLESSIS-MORNAY of de WILBERFORCE van de Franse Hervorming.

Hij werd geboren te Coppet, in het kanton Waad, in 1790 en had zijn eerste godsdienstige opleiding genoten bij de eerwaardige dienaar CELLERIER. Zijn levensbeschrijver zegt: "Wij twijfelen er niet aan, of DE STAHL was zijn juiste denkbeelden over de godsdienst en de voortreffelijke gevoelens die hij reeds zo vroeg openbaarde, voor een groot deel verschuldigd aan zijn betrekking en vertrouwelijke omgang van deze even getrouwe als verlichte leraar. En wij kunnen

verzekeren, dat de leerling altijd een levendige en aangename herinnering behield aan de uren met zijn meester doorgebracht[86].

Het aandeel door hem aan de oprichting van het Bijbelgenootschap genomen, deed zijn vrome zin kennen. Hij had de taak op zich genomen om de rapporten van het comité te stellen en om van huis tot huis te gaan om de gelovigen op te wekken, dat zij hun offers zouden brengen voor de verspreiding van het Evangelie, en juist daardoor leerde hij zelf de heilige schriften hoger schatten. Hij kwam er dan ook gaarne voor uit, dat hij door zich met zulke vrome verrichtingen bezig te houden, meer ontvangen had dan hij ooit zou kunnen geven.

Bij gelegenheid van een reis door Engeland, in de lente van 1822, bezocht hij WILBERFORCE en andere uitstekende christenen, wier woorden en voorbeelden zijn godsvrucht versterkten. Zijn brieven over Engeland in 1825 uitgegeven, geven slechts een onvolkomen denkbeeld van de opmerkingen, die hij had gemaakt, omtrent dit punt; want hij had zich voorgesteld om over de godsdienst of christelijke genootschappen in Engeland te handelen, in een werk, dat de dood hem verhinderd heeft te eindigen.

DE STAEL wendde zijn ijver en zijn pogingen voorts aan tot zodanige arbeid die men *gemengd* zou kunnen noemen omdat het Evangelisch geloof wel deszelfs grondslag was, terwijl die toch tijdelijke belangen bedoelde. Zo bijvoorbeeld arbeidde hij aan de oprichting van spaarkassen, de bevordering van volksonderwijs en de afschaffing van de slavenhandel.

Nog herinneren velen zich de levendige verontwaardiging door hem opgewekt in een algemene vergadering van het Genootschap voor christelijke zedenleer, toen hij de pijnigingwerktuigen liet zien die voor de slaven werden gebruikt. Hij deed meer nog dan dit. “Hij vertoonde die,” zo als zijn levensbeschrijvers verhalen, “van huis tot huis, in alle bureaus en paleizen en vestigde aller aandacht op deze schandelijke bewijzen van wreedheid en hebzucht. Hij bracht ze onder de ogen van vorsten en vorstinnen, die werktuigen door een boze geest uitgevonden, en toonde het bloedig gebruik daarvan aan. Hij toonde ze aan de pairs, in hun vergaderzaal en aan alle vrienden van de mensheid in de openbare verenigingen van de weldadige genootschappen. Wij zeggen niet te veel, als wij aan zijn edelmoedige pogingen toeschrijven, en dat veel kwaads heeft opgehouden en dat er een grote verandering gekomen is in de handelwijze van het gouvernement en in die van de wetgeving.”

DE STAEL had een standvastige sympathie voor alle onderdrukten en hij verdedigde daarom in het kanton Waad de slachtoffers van een onverdraagzame wet. Zijn geschriften, brieven en aanzoeken troffen ieder welgezind hart en kon hij al niet verkrijgen, dat deze wet werd ingetrokken, hij bewerkte toch dat de uitvoering daarvan veel werd verzacht.

---

[86] Arch. Du Christ. T. I, p. 241 env. Vergelijk ook een ander bericht over het leven van DE STAEL, geplaatst voor zijn *Oeuvres diverses*, uitgegeven in 1829.

In zijn karakter was een zeldzame mengeling van vertrouwen en van behoedzaamheid, van ijver en van matiging. Hij was zo braaf, dat hij in zijn redevoeringen dikwijls schroomde zijn godsdienstige denkwijze geheel te openbaren, uit vrees, dat hij de grenzen overschrijden zou. Niemand gevoelde meer dan hij hoe moeilijk het is, om te midden van burgerlijke betrekkingen en bemoeiingen, zijn leven geheel in te richten overeenkomstig de voorschriften van het Evangelie. "Deze ongelijkvormigheid in zijn bestaan zegt de uitgever van zijn werken, was voor hem een vreselijke last waaronder hij zo bukte, dat zelfs zijn gelaat daarvan de sporen droeg. Maar langzamerhand werd zijn gemoed kalmer door de invloed van het vertroostend en zuiver christelijk geloof, dat, zonder iets te ontnemen aan het ideaal van zedelijke volkomenheid waarnaar wij moeten streven, ons leert om de ogen van onze eigene ellende af te wenden en ze opwaarts te heffen tot Hem, de enig Volmaakte, Die alles voor ons heeft volbracht."

De baron de STAEL stierf op het kasteel van Coppet, 17 november 1827, slechts zeven en dertig jaren oud.

Gedurende de restauratie zochten enige vrome mannen ook hun goede pogingen aan te wenden voor de verstrooide protestanten, die bedreigd werden met het gehele verlies van hun geloof en van hun uiterlijke godsdienst, omdat zij van alle geregelde herderlijke zorg verstoken waren. Onder deze nieuwe Evangelisten was zeker FELIX NEFF, geboren te Geneve in 1798, één van de voornaamste. Door zijn geboorteplaats was hij vreemd aan de Hervormde kerken van ons vaderland, maar hij behoorde aan haar door zijn zendelingsarbeid; want hij vooral heeft in Dauphiné de zaden van het Evangelie gestrooid, en hij is daarom terecht de OBERLIN van de boven-Alpen geheten.

NEFF zocht niet naar roem, en zeker is de gedachte om een grote naam te maken nooit bij hem opgekomen, als hij de Bijbel in de hutten van arme bergbewoners ging verklaren. En toch heeft in de Franse Hervorming geen naam zo veel vermaardheid verkregen in onze dagen als de zijne. Een menigte van geschriften over zijn leven en vertalingen daarvan, zijn overal verspreid. Wie in het hart van Duitsland in de verwijderste valleien van Schotland, aan de boorden van de Orenoque en van de Ohio, de naam van FELIX NEFF noemt, zal uit duizend monden het getuigenis horen: "hij was een groot dienstknecht van God."

In zijn jeugd las hij veel PLUTARCHUS en ROUSSEAU, beoefende de meetkunde, de natuurkundige wetenschappen en onderscheidde zich zowel door zijn mannelijk karakter als door zijn geestkracht. Op zeventien jarige leeftijd onder de artillerie te Geneve aangenomen, kwam hij langzamerhand tot de kennis van het christendom, maar eenmaal dat aangenomen hebbende, bleef hij daaraan onveranderd getrouw. Terstond verliet hij de militaire dienst en doorreisde vele kantons van Zwitserland, het Evangelie van plaats tot plaats verkondigende, vervolgens ging hij naar het departement van Isère en reisde in 1823 naar de Boven-Alpen.

Daar leeft, in bergpassen en op bergtoppen met eeuwige sneeuw bedekt een bevolking, die, zoals men zegt, door haar eredienst en geloofsbelijdenis, aan de oudste Gallische christenen herinnert. Zij hecht zich niet alleen aan de leerlingen

van PIERRE VALDO, maar aan het apostelschap van IRENEUS, de tweede bisschop vau Lyon.

Deze christenen van Dauphiné, die altijd aan wrede vervolgingen waren blootgesteld en zich nauwer aaneensloten naarmate de macht van Rome toenam, waren van rots tot rots en van bergtop tot bergtop gevlucht, tot zij de uiterste punten bereikt hadden, waar de mens kan leven. Zij hadden met zich genomen hun Bijbels, hun geloofsbelijdenissen, en deze onwankelbare vroomheid, die de afgrijselijkste pijnigingen boven afval kiest. Toen de Hervorming kwam, begroette zij die, als een zuster van hun oude geloofsbelijders en zij verenigden zich met de kerken van Dauphiné en van Provence.

NEFF vond in de valleien van Fressinières en van Qeyras, te Trièves, Lacombe en Dormillouse, dorpen, die als het ware aan de helling van de Alpen hingen, bevolkt door deze overblijfselen van een gelovig geslacht. Scholen en vaste leraars hadden zij evenmin als een geregelde eredienst, en zij leefden meer in vrome herinneringen, dan in werkdadig geloof. NEFF bracht hen daartoe terug met de hulp van God, en terwijl hij zowel zendeling was van de beschaving als van het christendom, was hij onder hen schoolonderwijzer, landbouwer, ingenieur, landmeter, de eerste bij de veldarbeid, de laatstblijvende op de plaats van het gebed en gaf hij zich geheel aan dat volk tot welks dienst hij was gekomen.

Drie en een half jaar gingen voorbij, waarin hij de wondermacht van zijn christelijke liefde openbaarde. NEFF lag nu eens in deze dan weer in een andere hut het hoofd neder en bleef nooit langer dan drie dagen onder hetzelfde dak. zijn gemeente was vijftien mijlen in omtrek en omvatte nog twaalf Filiaalkerken. Hij bezocht die winter en zomer, niettegenstaande hij tot de knieën door de sneeuw waadde en hij soms lange omwegen moest maken om over de ijsbergen te komen. Zijn spijs was het zwarte brood van de bewoners en zijn lust om kerken te openen in de rotskloven en scholen in de stallen. Zoveel ijver bleef dan ook niet onvruchtbaar. De bergbewoners van de Alpen ontwaakten op de stem van de nieuwe Apostel. “De rotsen, de ijsbergen zelfs,” zo schreef hij, “schijnen mij bezield te zijn en bieden mij een uitlokkend gezicht; de woestenij wordt mij welkom en dierbaar van het ogenblik af, dat ik daar broeders heb gevonden.”

Maar zijn gezondheid, hoe vast ook, was niet bestand tegen die last en zijn lichaam bezweek in de strijd van de liefde met het lijden van zijn lichaam. NEFF moest de Boven-Alpen verlaten en zag ze niet weder; hij stierf in zijn geboortestad in de maand april 1829.

Hij heeft weinige geschriften nagelaten. Slechts één of twee fragmenten van leerredenen, enige stichtelijke overdenkingen, en enige brieven, die later verzameld en uitgegeven zijn. Hij was een man van handelen, geen kamergeleerde, en hij had tot de godsdienstige schrijvers hetzelfde woord kunnen richten, dat een groot man van de oudheid tot een wijsgeer sprak, “ik doe, wat u schrijft.”

De protestantse literatuur, gedurende de restauratie is wel rijk in een aantal schriften, maar arm in oorspronkelijke geschriften van enige waarde. Men telt daaronder vele vertalingen en herdrukken. Tot de eerste soort behoren vooral

vertalingen van Engelse schrijvers, zoals BOGUE, CHALMERS, PALEY, THOMAS SCOTT, ERSKINE, MILNER, Miss KENNEDY en anderen. Onder de anderen telt men de schriften van NARDIN, SAURIN, COURT, DUPLESSIS-MORNAY, DUMOULIN, CLAUDE en DELINCOURT. Het gedenkschrift van ALEXANDER VINET, ten gunste van de vrijheid van de erediensten, de *blikken op het protestantisme in Frankrijk* van SAMUEL VINCENT en het *Museum van beroemde Protestanten*, een uitgave die niet voltooid is geworden, onderscheidden zich door velerlei verdiensten van de grote hoop van geschriften uit deze tijd, die tegenwoordig al vergeten zijn.

VII.

Revolutie in 1830. — Beweging te Nismes. — Het charter herzien. — Gevoelen van Dupin over godsdienstvrijheid. — Uitzichten van de protestanten. — Plan tot kerkelijke regeling. — Onderscheiden verbeteringen. — Poging tot proselietenjacht onder de katholieken. — Tegenstand van het gouvernement. — Hinderpalen voor de wettige vestiging van het protestantisme. — Discussie in de kamers. — Enige voorbeelden van onverdraagzaamheid.

De protestanten hebben, als zodanige, noch van ver noch van nabij enig deel genomen aan de omwenteling van 1830; maar over het algemeen hebben zij die met blijdschap begroet, omdat zij hun nieuwe waarborgen gaf voor de vrije uitoefening van hun eredienst. Tegen het einde van de regering van KAREL X waren, gelijk wij gezien hebben, de plagerijen, de vervolgingen, de uitsluitingen toegenomen, en indien de politieke rechten, door het Charter verzekerd, onder de bevelschriften van juli hadden moeten bezwijken, wat zou het slot geweest zijn van de godsdienstige vrijheid, die op denzelfde grondslag rustte? Velen althans waren daarover hevig ontrust, en al slaat men ook geen geloof aan al deze wetten van vervolging van de protestanten, die in die tijd onder het volk in omloop waren, zo is het toch hoogstwaarschijnlijk, dat hun toestand veel zou verergerd zijn.

Daaruit laat zich dan ook hun blijdschap verklaren over de overwinning van de drie dagen. Maar zij verblijdden zich met gematigdheid en waardigheid, zonder enig denkbeeld aan wederwraak, en de vrede tussen de beide kerken werd dan ook nergens gestoord, dan alleen te Nismes, waar, zo als het schijnt, de godsdienstige gezindheden altijd de gevolgen moeten ondervinden van de politieke gebeurtenissen.

De protestanten waren geenszins de aanvallers. Integendeel werd reeds in de eerste dagen van augustus een beroep op de eendracht aangeplakt, waartoe de voornaamste burgers, zonder onderscheid van godsdienst, toetraden, terwijl de leraars huis aan huis gingen om allen op het hart te drukken, dat zij toch de aanslagen van 1815 zouden vergeten. Hun stem vond gehoor. Een menigte van protestantse werklieden kwamen op de markt bijeen, liet woorden van vrede horen, en vele katholieken sloten zich bij hen aan. Zo vormden zij een processie, die de stad doortrok, roepende: *leve de eendracht! leve de vrede!*

Maar op 15 augustus kwamen enige rustverstoorders uit de heffe des volks naar Nismes, gedeeltelijk gedreven door dweepzucht, gedeeltelijk door angst, dat zij

aan de justitie rekenschap zouden moeten geven van hun buitensporigheden, in gezelschap van enige verdachte vreemdelingen, die vruchteloos te Beaucaire een wijkplaats hadden gezocht, en hun tegenwoordigheid werd gekenmerkt door treurige twisten. Gelukkig kwamen enige compagnieën brave landlieden uit Vannage en bedwongen de oproerigen. Men telde twee doden en zes gewonden van de katholieken en zes doden en acht en twintig gewonden van de protestanten. De laatste hadden dus drie- tot viermaal zoveel slachtoffers bijeengebracht dan zij gemaakt hadden; maar aan zulk een verhouding was de Franse Hervorming sinds drie honderd jaren gewoon.

De kamer van de gedeputeerden wijzigde, bij de herziening van het Charter, het 6 artikel over de godsdienst van staat en stelde daarvoor de woorden van het concordaat in de plaats, sprekende van de godsdienst van de meerderheid van de Fransen. Het was daarbij minder te doen om voldoening aan het protestantisme te geven, dan wel om de algemene denkwijze tegen de aanmatiging van het geestelijk gezag. DUPIN verklaarde zich daaromtrent duidelijk in zijn rapport: “De uitdrukkingen van Art. 6, zei”hij, “hebben denkbeelden opgewekt omtrent het recht op een uitsluitende heerschappij, die even onvoorzichtig als aanmatigend is, even strijdig met de geest van de godsdienst, als met de vrijheid van geweten en de vrede in het koninkrijk. Een drieledig belang eist de wegneming van deze uitdrukkingen, die zonder enige kracht bij te zetten aan hetgeen de godsdienst in onze ogen altijd heiligs en eerwaardige heeft, de oorzaak geworden zijn van vele dwalingen, die het regerende huis geheel in ongenade en de staat op het punt van ondergang hebben gebracht.”

Twee maanden later eiste DUPIN, procureur-generaal bij het hof van cassatie, die sinds geheel andere leerstellingen heeft voorgestaan, de ware voorwaarde voor de godsdienstige vrijheid terug. De vraag bleef nog altijd of men, om een nieuwe kerk te stichten en geregelde bijeenkomsten van protestanten te houden, in de gemeente, waar dit vroeger geen plaats had, een voorafgaande vergunning van het openbaar gezag nodig had, dan wel of het genoeg was voorlopig daarvan kennis te geven. Dit was het grote vraagstuk van het *preventief* of *repressief* gezag, van censuur of vrijheid, van willekeurige tussenkomst van het gezag in zaken van godsdienst of van de onafhankelijkheid van de gelovigen.

DUPIN zei bij die gelegenheid, in de zaak van LEVERGIES (en zijn woorden mogen nog wel eens herhaald worden): “Die het doel wil, moet ook de middelen willen. Waartoe, bid ik u, dient het de vrijheid af te kondigen, indien u de middelen weigert om er van te genieten. Het zal geoorloofd zijn, zijn godsdienst uit te oefenen en het zal tegelijk verboden worden om ze ergens uit te oefenen. Het zal verboden worden om ze uit te oefenen op de straten en wegen; want dit zou de andere gezindheden ergeren. En als u vragen zult om ze uit te oefenen in enig gebouw, zal men het u niet toestaan. Zou zulk een vrijheid niet een bespotting zijn, en zal de alzo opgelegde verplichting, om vooraf toestemming tot de uitoefening van zijn godsdienst te moeten vragen, niet dezelfde werking hebben, als de voorafgaande censuur op de vrijheid van drukpers heeft gehad. Overeenkomstig onze tegenwoordige constitutionele wetgeving, verenig ik mij met het recht van de administratieve macht om over de uitoefening van de erediensten te waken, evenals over iedere andere vereniging, met het recht om misdrijven te straffen, die uit deze uitoefening kunnen voortvloeien; en dientengevolge ben ik overtuigd van

de nuttigheid van een voorafgaande kennisgeving, die tot zodanig opzicht roept. Maar ik kan mij niet verenigen met het preventief recht om te weigeren, noch met een stilzwijgen, dat met weigering gelijk staat, als wettig middel om de burgers te beletten hun godsdienst in vrijheid uit te oefenen. Deze vrijheid mag niet ondergeschikt zijn aan voorafgaande machtiging, zij is niet afhankelijk van een willekeurige vergunning, zij mag dit evenmin zijn voor hen die niet als voor hen die wel katholiek zijn." (oktober 1830).

De uitwendige toestand van de Franse Hervorming schoon dus veel gunstiger dan die ooit tevoren was geweest, en men kan in de protestantse dagbladen van 1830 zien, welke een hoop de protestanten toen bezielde. Voortaan zou er geen ongelijkheid, van welke aard ook, tussen de beide godsdienstige belijdenissen zijn, en geen hinderpaal meer worden in de weg gesteld aan de openbare belijdenis van het Hervormd geloof. Men behoefde niet meer te gaan smeken voor kerkelijke belangen, bij een prefect aan de geestelijkheid onderworpen of bij een minister door politieke berekeningen beheerst. De kwade gezindheid van een maire of van een procureur van de Koning, was nu niet langer genoeg om godsdienstige verenigingen te verbieden en de rechtbanken strafte niet langer als misdaad, de gebeden van enige vreedzame burgers, die het noodlottig cijfer van twintig personen waren te boven gegaan. Maar wij zullen weldra zien, hoe deze verwachtingen in rook verdwenen.

Vele protestanten meenden dat de gelegenheid ongunstig was om verandering te vragen in de wet van 18 Germinal. Zij meenden, dat een gouvernement, uit de overwinning van de vrijzinnige denkbeelden voortgekomen, of met zichzelf in tegenspraak moest zijn, of een wet moest veranderen, die door de uiterste tegenwerking tegen alle vrijheid was ingegeven. In die zin werden petities gericht aan de minister van LODEWIJK PHILIPS, maar zij werden ter zijde gelegd. De populaire oorsprong van het gouvernement leverde ten dezen juist het struikelblok op. Het nieuwe bestuur, dat zich zwak en wankelende gevoelde, wilde de moeilijkheden niet vermeerderen, door de kerkelijke vraagstukken te gaan behandelen en het nam als gedragslijn in deze zaak aan om niets te veranderen, dan in de hoogste noodzakelijkheid.

Had men alleen te doen gehad met het protestantisme, de zaak ware gemakkelijker gevonden geweest. Want het kan geen moeite baren om aan een zo kleine minderheid betere wetten te geven. Maar achter deze godsdienstige gezindte was ook de katholieke, met een ontevreden geestelijkheid, die in het geheim vijandig was en die zich over de organische bepalingen nog meer beklaagde dan de consistories. Indien men aan de één iets toestond, kon men aan de anderen niet alles weigeren, en het was geen zaak om de bewegingen in de staat door die van de kerk te vermeerderen.

Het gouvernement weigerde daarom zelfs de minste verandering in de wet. Toen werd een andere vraag gedaan: of men namelijk, de organieke bepalingen handhavende, daaruit geen vrijgevige toepassing kon afleiden en aan het protestantisme een minder afhankelijke plaats verzekeren. De tussenkomst van de wetgevende machten was hier niet meer nodig; de beraadslaging had plaats met gesloten deuren, men kon alles schikken tussen de consistories en de minister voor de erediensten, en een eenvoudig koninklijk bevelschrift was voldoende geweest.

Vele consistories bleven hierop aandringen; in pastorale samenkomsten werden programma's gemaakt voor het bestuur van de Hervormde kerken; het gouvernement zelf benoemde een commissie, belast met het gereed maken van een bevelschrift, en men meende te kunnen hopen, dat ten minste enige Hervorming van dit alles de vrucht zou zijn.

Maar ook daarin vond men zich bedrogen. Het nieuwe reglement, door deze commissie bewerkt, scheen de vrijheid nog meer te beperken, in plaats van haar uit te breiden, en de minister van eredienst, die de consistories over zijn plan raadpleegde, vond bijna algemene en ernstige tegenstand. Toen deed het gouvernement niets meer en de maatregelen van 1802 werden in haar geheel gehandhaafd.

Overigens vloeide uit de geest van de middenklasse, die toen de algemene zaken bestuurde, voort, dat de stoffelijke en geldelijke toestand van het protestantisme, niet alleen niets te lijden had, maar zelfs belangrijk verbeterd werd. Het meerderdeel van de leraars verkreeg vermeerdering van inkomsten, nieuwe standplaatsen werden opgericht, met milde handen werden fondsen bijeengebracht voor de oprichting van nieuwe kerken en het openen van scholen; rechtvaardigheid en dankbaarheid eiste dat wij dit vermelden. Alles wat door geld kon worden gedaan, om een godsdienstige gezindte te bevestigen, dat werd niet geweigerd.

Tot eer van het gouvernement van LODEWIJK PHILIPS, moet hier nog worden bijgevoegd, dat het zich nooit zocht te mengen in de inwendige belangen van de kerk, indien namelijk deszelfs tussenkomst niet door de kerken zelf werden ingeroepen. Indien het al de afzetting van enige leraars beval, en andere daden deed, die niet moesten afhangen van de beslissing van de burgerlijke macht, het was tegen wil en dank na lang beraad. Het protestantisme had nog veel vrijer kunnen zijn, indien het zich ernstig van de vrijheid had willen meester maken.

Maar buiten de officiële kring werden de moeilijkheden en belemmeringen spoedig weer opgeworpen, evenals onder de regering van KAREL X; soms zelfs scheen men verder te willen gaan, en nauwelijks was het een proces over godsdienstzaken geëindigd of een nieuw werd begonnen. Doch wij moeten daaromtrent enige nadere ophelderingen geven.

Na de juli-omwenteling meenden enige opgewonden protestanten, dat het ogenblik daar was, om de proselietenjacht ernstiger door te zetten. Uit het oogpunt van gelijkheid en vrijheid van godsdienst waren zij in hun recht, en volgens hun persoonlijke overtuiging, was het zelfs hun plicht. Wanneer het proselitisme geen andere dan vreedzame en door de algemene zedeleer gewettigde middelen gebruikt, dan heeft geen menselijke macht het recht om dat te verbieden.

De omstandigheden schenen gunstig. De algemene denkwijze was ten sterkste vijandig aan de partij van de geestelijkheid; zij beschuldigde deze van het geweten van een oude koning te hebben verkracht om hem zijn eed te laten verbreken en de vrijheid van de natie te schenden. Overal weken de uitwendige tekenen van het katholicisme voor de stem van het volk; de kerken waren ledig, en de priesters gevoelden zozeer, dat zij het vertrouwen verloren hadden, dat zij gedurende vele jaren zich schuil hielden, zich niet vertoonden dan wanneer zij volstrekt ge-

noodzaakt waren, geen enkele twist aanvingen, geen woord lieten horen, en niets anders zochten dan vergeten te worden aan de voet van hun altaren.

Dan dit was nog niet alles. Wijsgerige stelsels, sociale theorieën werden in het land gebracht en met goed gevolg gepredikt, onder de heilige naam van godsdienst. Het St. Simonisme, onder anderen, met deszelfs dagbladen, zijn openbare vergaderingen, zijn eredienst, zijn hiërarchie, zijn zendelingen, zijn comité's tot uitbreiding, moet hier allereerst worden genoemd. Wij noemen het feit, zonder het recht te betwisten: de St. Simonisten moesten vrij zijn, zowel als de Hervormden en de Katholieken, om proselieten te maken langs de weg van de overtuiging. Maar het laat zich begrijpen, dat de ijverige voorstanders van het protestantisme niet besluiten konden, om zich binnen hun tempels besloten te houden, terwijl openlijk leerstellingen, die onchristelijk en in hun oog verderfelijk waren, werden voortgeplant. Hun geweten lag hun een gebiedende, heilige noodzakelijkheid op om zich onmiddellijk te richten, en tot hen, die de kerk verlaten hadden, en die in groot getal omzwierven zonder geestelijk geleide; en tot de leerlingen van die scholen, die hun toeschenen slechts een ijdele schijn van godsdienst te bezitten. Het was geenszins een aanranding van het katholicisme, maar de openbaring van een gevoel van medelijden met die zielen, die geen godsdienst meer bezaten, hoe ook genaamd.

Nog hadden zij zich een ander doel voorgesteld, dat wel enigszins van ondergeschikt belang scheen voor de godsdienstige overtuiging, maar desniettemin hoog gewichtig was; het was om de rust, die door de politieke omwentelingen werd bedreigd, te bevestigen. Deze protestanten gingen van het denkbeeld uit, dat geen onbestemd godsdienstig gevoel aan een vrij volk de kracht kon geven om ware zedelijkheid te beoefenen en gehoorzaam te zijn aan de wetten, dat daartoe veelmeer een positief en sterk geloof gevorderd wordt, zoals zij zichzelf daarvan doordrongen gevoelden.

Het gevolg hiervan was, dat men van een deel van het protestantisme in Frankrijk een menigte van geschriften, verenigingen en christelijke instellingen, in de algemene zin van het woord, zag uitgaan. In september 1830 verscheen een dagblad, dat geen andere banier dan die van het Evangelie voerde, onder de naam van *Le Serneur*. Terzelfder tijd werden te Parijs en elders kapellen geopend, die niet bezoldigd waren door de staat. In 1833 werd de *Societé Evangelique* opgericht, met oogmerk om aan allen zonder onderscheid te prediken, wat zij voor de hoofdwaarheid van het Christendom hield. Nog enige andere genootschappen werden opgericht in dezelfde geest.

In het begin had deze arbeid met geen bezwaren te worstelen. Maar als de katholieke geestelijkheid langzamerhand haar krachten had hersteld, meende het gouvernement zich te moeten aansluiten en trachtte het deze door gunsten van verschillende aard met de instellingen van 1830 te verzoenen. Het is onze taak niet te onderzoeken of het gouvernement van LODEWIJK PHILIPS, daarbij meer gewonnen dan verloren heeft. Maar wij moeten wel vermelden, dat het werk van het Evangelisch proselietisme meer belemmerd werd, naarmate het gouvernement meer in betrekking kwam met de priesterschap.

Wanneer men intussen sommige daden en vervolgingen in aanmerking nam, dan zou men bijna gedacht hebben, dat er iets soortgelijks gebeurde, als in de oude tijden. Al de geschiedschrijvers hebben opgemerkt, dat HENDRIK XIV bij zijn komst tot de troon, en LODEWIJK XIV als hij in moeilijkheid was met de heilige stoel, de gestrengheid jegens de protestanten verdubbeld hadden, omdat zij meenden zich te moeten zuiveren van de verdenking van ketterij. Dezelfde oorzaak bracht dezelfde gevolgen te weeg onder de regering van LODEWIJK PHILIPS, natuurlijk met dat onderscheid, dat het groot verschil van de tijdperken medebracht. Ook deze vorst moest het wantrouwen van de priesters zoeken weg te nemen, en hun medewerking te winnen, en in zeker opzicht vreesde hij meer dan KAREL X om het veld aan de protestanten te ruim te laten, want de geestelijkheid van zijn tijd zou niet minder spoedig hem beschuldigd hebben van oogluiking voor de ketters. Deze staat van zaken werd niet beter, maar wel erger door het huwelijk van de kroonprins met een protestantse vorstin, een achter kleindochter, zo men verzekerde, van de admiraal DE COLIGNY.

Het was nu niet meer als onder de restauratie, dat men een proces aandeed, aan degenen die nieuwe plaatsen van godsdienstoefening openden, dat men tegen hen de beperkende bepalingen inriep van het strafwetboek, en op hen toepaste de voorschriften van de wet van 1834 omtrent de verenigingen, niettegenstaande de minister van justitie en van openbare eredienst plechtig aan de kamer beloofd had, zich daarvan nooit te zullen bedienen tegen de godsdienstige verenigingen. Maar het recht om het geloof te verdedigen, dat onder de invloed van het edict van Nantes mocht uitgeoefend worden, werd zelfs in twijfel getrokken, en er verschenen arresten van sommige prefecten, die beweerden te mogen bepalen, hoeveel personen gerechtigd waren om deel te nemen aan de protestantse eredienst, evenals in de tijd van KAREL IX en CATHARINA DE MEDICIS. Ja, wat meer is, het protestantisme, schoon wettig bestaande, had een zware strijd om het recht te behouden tot bezoek van haar leden in de hospitalen, in de gevangenissen en andere openbare inrichtingen, en men ging soms zo ver, dat men bijna de prediking, onder de verstrooide protestanten verbood.

Deze boze handelingen, die de billijkheid gebiedt alleen toe te schrijven aan enige ondergeschikte en kwalijk onderrichtte ambtenaren, gaven aanleiding tot ernstige klachten. Nu vormde zich een genootschap ter verdediging van de vrijheid en gelijkheid van godsdienst, onder de naam van de algemene belangen van de protestanten te beschermen. Al de leraars van Parijs, zonder enige uitzondering, beklaagden zich over de handelwijze van het openbaar gezag. De nationale tribune weergalmde van deze grieven. Mannen van naam, de Hervormde godsdienst belijdende, zoals PELET DE LA LOZÈRE, FRANÇOIS DELESSERT en AGENOR DE GASPAR1N, waren daarvan de tolken; de oppositie ondersteunde hen, en het ministerie beloofde, dat het aan de protestanten meer recht zou laten wedervaren.

In sommige opzichten hield het woord. Het wettig bestaande Protestantisme kon overal deszelfs roeping omtrent zijn belijders vervullen; maar het evangelisch proselitisme had, tot aan het einde van het koningschap, met telkens vernieuwde hinderpalen te strijden. Met weemoed moet gezegd worden, dat geen enkel gouvernement in Frankrijk welke ook deszelfs oorsprong was, de godsdienstvrijheid in al haar omvang heeft weten te handhaven. Men is bij ons vrij

om ongelovig te zijn, maar men is niet geheel vrij om zijn geloof te belijden en God te dienen naar de inspraak van het geweten.

Ondanks die tegenwerking van het gouvernement won echter de Hervormde leer veld in onderscheidene plaatsen. Een zeker getal katholieken en zelfs enige priesters omhelsden het protestantisme. Enkele nieuwe kerken werden bij de ouden gevoegd, waarvan sommigen zich aan de bestaande kerkelijke inrichting aansloten, anderen een onafhankelijke stelling innamen. Maar men wachte zich om het gewicht van dit één en ander te overdrijven. De politieke vooroordelen en de stoffelijke belangen schijnen in dezen tijd al de krachten van de volken te beheersen en het merendeel van de Fransen, wij mogen het niet ontkennen, heeft te weinig geloof om van belijdenis te veranderen.

Intussen werd de hitte van de strijd aangevuurd, door het proselietisme dat van de één en de andere kant werd ondernomen. Zonder ophouden werd hij voortgezet, en van 1830 tot 1848 kan een lange lijst van geschriften worden opgegeven, waarin de beide godsdienstige belijdenissen haar zaak behandelden. Sommigen van dezen zijn in populaire vorm en hebben daardoor een grote menigte lezers gevonden.

Hetzelfde tijdperk levert ook nog enige voorbeelden van hatelijke onverdraagzaam-heid; doch het waren slechts bij zondere en op zich zelf staande handelingen. Jonge meisjes werden opgelicht, begrafenissen op de algemene begraafplaats geweigerd, graven geschonden, de goederen van kranken in beslag genomen en hier en daar gewelddadige tegenstand geboden aan onderscheiden agenten van de Evangelische genootschappen. Meermalen meende men daarin de hand te kunnen zien van priesters en nonnen en somtijds zelfs kwam dit duidelijk genoeg aan het licht. Maar de verantwoordelijkheid daarvoor komt geheel en al voor rekening van domoren en dwepers. Brave katholieken waren daarover verontwaardigd, en de rechterlijke of administratieve macht, al kon zij het verwijt niet ontgaan, dat zij de ware schuldigen te weinig opzocht en te zacht strafte, beschermde toch de rechten van de minderheid.

De laatste jaren van de regering van LODEWIJK PHILIPS, werden gekenmerkt door een zaak, die de protestanten in Frankrijk levendig trof, ofschoon zij slechts zijdelings invloed had op hun betrekking met de staat. De gewapende inval op het eiland Otaheite deed de wereld zien, hoe voorkomend het gouvernement was voor de partij van de geestelijkheid en tegelijk hoe gevaarlijk het is de besluiten van het wereldlijk gezag te onderwerpen aan de leerstellingen van de Roomse kerk. Deze aanslag op het recht van de volken dreigde het verbond met Engeland te verbreken, bevlekte de naam van Frankrijk bij alle beschaafde naties, deed de krachten van de oppositie belangrijk toenemen en bracht het ministerie in moeilijkheden, waaruit het zich nooit heeft gered, een zo gewichtige en harde les mag niet verloren gaan.

VIII.

Inwendige gesteldheid. — De geloofsbelijdenissen. — Stapfer. — Samuel Vincent. — De protestantse pers onder Lodewijk Philips. — Inrichtingen van weldadigheid. — Godsdienstige genootschappen. — De admiraal Verhuell. — Afwijkende richtingen.

De inwendige toestand van het protestantisme, onder het koningschap van juli, zal eenmaal aan de geschiedschrijver overvloedige stof geven tot nasporingen en opmerkingen.

Twee zaken waarin, welbeschouwd, alle anderen zich oplosten, kwamen voornamelijk ter sprake; het waren, de zaak van de geloofsbelijdenissen en die van de scheiding van kerk en staat.

Hebben de Hervormde kerken een geschreven en verbindende belijdenis nodig, omtrent de fundamentele artikelen van het geloof, ofwel moeten zij de Bijbel alleen stellen, als enigen regel van geloof en onderwijs? Uit een geschiedkundig oogpunt beschouwd, is de zaak spoedig opgelost, omdat het Franse protestantisme van 1559 tot in 1802 onder de invloed van dogmatische formulieren is geweest. Maar hoe gewichtig dit feit zij, het kan hier niet beslissen; want de Hervorming neemt als beginsel aan, dat zij niet onveranderlijk is, en zij heeft zich het recht voorbehouden om haar inrichting te wijzigen,, onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat het oppergezag van de schrift zal worden gehandhaafd.

Het gevolg hiervan was een hevige en dikwijls herhaalde strijd. Reeds voor 1830 was die begonnen, hij werd vernieuwd onder LODEWIJK PHILIPS en duurt nog heden ten dage voort. De voor en tegenstanders van de geloofsbelijdenissen beroepen zich gelijkelijk op het getuigenis van de Bijbels; maar genen hechten vooral op het belang van de eenheid van leer, deze op het recht van onderzoek en vrijheid. De eersten kunnen zich niet voorstellen, dat er een kerk kan bestaan in de ware betekenis van het woord, wanneer de leerstoel openstaat voor tegenstrijdige leerstellingen; de anderen daarentegen begrijpen, dat het protestantisme nooit ondergeschikt kan zijn aan een regel, die verbiedt, dat ieder, met de Bijbel in de hand, zal mogen bepalen wat hij gelooft.

Misschien zou, bij dieper doordringen in de zaak, blijken dat dit verschil van mening, meer betrekking had tot de wijze van opvatten, dan wel tot de belijdenis van het Evangelie. De verdedigers van geschreven formulieren stellen als hoofdpunten, wat hun tegenstanders als bijzaken beschouwen, en wat voor genen het gehele Christendom is, dat is voor dezen slechts een bijzondere en feilbare opvatting.

Twee mannen, van besliste invloed, STAPPER en SAMUEL VINCENT, hebben in deze strijd, tegenovergestelde meningen volgehouden.

PHILIPS ALBERT STAPPER, geboren te Bern, was door een langdurig verblijf in ons land, en door zijn standvastige liefde voor de protestanten in Frankrijk, Fransman geworden. Hij deelde hun mede, wat hun sinds de zeventiende eeuw te veel ontbroken had, namelijk godgeleerde kennis, aan de beste bronnen van de Christelijke oudheid en van de Hervorming ontleend.

Een deel van zijn loopbaan was gewijd aan grote politieke en diplomatieke zaken. Hij werd als minister van openbaar onderwijs en eredienst aangesteld in zijn vaderland op het tijdstip dat het Directoire Zwitserland tot een republiek had verklaard. STAPPER betoonde grote ijver voor de verstandelijke ontwikkeling van het volk en een edele moed tegenover vreemde aanmatiging. Naderhand benoemd

tot gevolmachtigd minister bij BONAPARTE verdedigde hij, zolang mogelijk en met edele volharding, de onafhankelijkheid van de Zwitserse kantons tegen de toenemende eisen van de overwinnaar van Marengo.

Zijn drukke onderhandelingen verhinderden hem echter niet om vele uren aan de studie te wijden. Met een opmerkzaam oog sloeg hij de godgeleerdheid, de wijsbegeerte, de gehele wetenschappelijk ontwikkeling in het geleerde Duitsland gade, en stelde zich tot in hoge ouderdom ten plicht om op de hoogte te blijven van de nieuwere wetenschap.

Maar STAPPER muntte evenzeer uit door zijn geloof, als door zijn kennis. Deze beide voorname krachten van de mens werkten verenigd in deze edele man. Jammer dat hij zo weinig geschreven heeft; maar zijn zwakke gezondheid liet niet toe om lang de pen te voeren. Het grootste deel van zijn werken bestaat in enige brochures en in enige leerredenen. Zij zijn met een levensbericht van hem verenigd uitgegeven door VINET, wiens eerbiedige gehechtheid en zeldzaam oordeel daarin duidelijk doorstralen.

STAPPER heeft een zeer werkzaam aandeel genomen aan de pogingen van de voornaamste genootschappen van het protestantisme. Hij oefende daarin grote zedelijke invloed uit. zijn rechtvaardigheid, zijn helder inzien, zijn edelmoedig karakter, zijn krachtvolle houding in moeilijke ogenblikken, zijn edele gevoelens en bedoelingen alles zette aan zijn woord een gezag bij, waarom allen het een eer rekenden zich daaraan te onderwerpen. Deze trouwe dienaar van het evangelie stierf 27 maart 1840.

SAMUEL VINCENT was geboren te Nismes in 1787, een zoon en kleinzoon van leraars van de woestijn. Door de geschiedenis van zijn vaderen was hij innig gehecht aan de Hervormde belijdenis, die met het bloed van zoveel martelaren was bedekt en zich onder zoveel stormen had staande gehouden. Wel had hij zijn bijzondere inzichten over enige punten van leer en tucht, maar niemand kan hem betwisten, dat hij met een vast en onveranderlijk verlangen was vervuld om de verstoorde deden van het grote lichaam van de Franse Hervorming weer tot één te brengen en om daarin, onder hoger zegen, een nieuw leven op te wekken. VINCENT was in voorkomen, karakter en bedoelingen een trouw afbeeldsel van de zuidelijke protestanten, die zo grote trouw en heldenmoed in de dagen van vervolging hadden betoond, en die zich, reeds tegen het einde van de zestiende eeuw van de protestanten in het Noorden hadden onderscheiden.

Nadat hij zijn studies aan de Academie te Geneve had volbracht, werd hij in 1810 geroepen, om evenals zijn vader en grootvader, de Hervormde kerk te Nismes te dienen. Hij onderscheidde zich aldaar, door zijn veelzijdige kennis, door zijn aangenaamheid in de omgang, en door zijn ijver om rondom zich een vruchtbare werkzaamheid op te wekken. Hij was een man van overleg en vooruitgang, altijd gereed om met milde hand de heilrijke vruchten van zijn nasporingen uit te strooien, en die gaarne aan anderen de eer liet van datgene, wat zij door hem hadden ondernomen.

Van 1820 tot 1824, gaf hij in de vorm van een tijdschrift: *Mengelingen over godsdienst, zedekunde en gewijde oordeelkunde*, vooral ingericht om de Franse

leraars bekend te maken met hetgeen in de laatste tachtig jaren op godgeleerd gebied in Duitsland voorgevallen was. Het was een ondankbare taak, want hij moest zich eerst een publiek vormen, alvorens het te kunnen onderwijzen en VINCENT had daarbij gelegenheid om zich te overtuigen, dat het soms moeilijker is om smaak voor de wetenschap in te boezemen dan om haar zelf mede te delen.

Toen DE LAMENNAIS het protestantisme aanviel met al de kracht van zijn genie, werd hij beantwoord door de leraar van Nismes, in zijn *Opmerkingen over het gezag in zaken van godsdienst*. Wel was hij een minder begaafd schrijver dan zijn tegenstander, maar hij verdedigde een betere zaak en deed dit met meer deugdelijke bewijzen. Het is te bejammeren dat DE LAMENNAIS in zijn repliek, zulk een hoge toon heeft aangeslagen, vergetende, dat in zodanige strijd, de overwinning niet door trotse woorden, maar door geldige redenen verkregen wordt.

Wij hebben reeds melding gemaakt van de *Blikken op het protestantisme in Frankrijk*, een werk waarin VINCENT zijn opmerkingen verzameld heeft over de voornaamste vraagpunten van de leer en van de kerkelijke inrichting. Dit boek draagt het kenmerk van een onafhankelijke en moedige geest en toch heeft de schrijver daarin niet al de kracht ontwikkeld, die hem ten dienste stond. Het is, als het ware, de eerste spruit van een grote geest en van een edelmoedig hart.

VINCENT stierf 10 juli 1837 en Katholieken zowel als Hervormden brachten het lijk ten grave van een man, die tegelijk het protestantisme en zijn vaderland tot eer had verstrekt.

Het tweede strijdpunt onder de Protestanten na 1830 betrof, zoals wij gezegd hebben, de afscheiding van kerk en staat. De omwenteling van 1789 maakte onderscheid tussen het wereldlijke en geestelijke. Zij beperkte de priester binnen de grenzen van zijn gebied, de magistraat in het zijne en scheidde de burger van de gelovigen af. Maar waarom de zaak tot het uiterste gedreven? Moet de staat in de kerk niet anders zien dan een bijzonder genootschap, een vrije instelling, levende onder het algemeen recht van bescherming, zich richtende naar de algemene wetten, zonder enige bezoldiging te ontvangen voor haar leraars? ofwel moet zij zich in verband stellen met deze inrichtingen, haar daardoor een officieel karakter geven en haar, met betrekking tot andere genootschappen, in een bevoorrechte toestand plaatsen?

Deze vraag is van wijde omvang, zij omvat het begrip van de staat en van de kerk, en de wijze waarop zij wordt opgelost, is één van de gewichtigste problema's van de godsdienst en van de politiek. Het laat zich begrijpen dat mensen van gelijk verstand, even nauwgezet en vroom echter te dezen aanzien verschillende meningen koesteren. Het katholicisme heeft zich even als het protestantisme daarmee bezig gehouden. DE LAMENNAIS en DE LAMARTINE hebben zich voor een gehele afscheiding van de beide machten verklaard. Dezelfde stelling is verdedigd door VINET, een eerste denker van de Hervormde belijdenis, wiens naam verdient te prijken nevens die van de grootste mannen. Ofschoon hij noch door geboorte, noch door naturalisatie, noch door inwoning tot de Franse Hervorming behoort, heeft hij voor haar geschreven en gehandeld, en enige regels hier aan hem gewijd zullen niet overtollig zijn.

ALEXANDER VINET was geboren in een dorp van het kanton Waad. Hij studeerde te Lausanne en nog jong zijnde was hij reeds hoogleraar in de letterkunde aan de hogeschool te Bazel. Dit was een gelukkige plaatsing voor een man als hij; want levende als op de grenzen van de twee voornaamste beschaafde landen, kon hij aan het één en aan het andere ontlenen wat hem het beste voorkwam, terwijl hij bij allen de stempel van die onafhankelijkheid droeg, die als het ware het instinct is van de oudste republiek van Europa. Aan Duitsland ontleende hij zijn wetenschap, aan Frankrijk de juistheid van oordeel en taal, aan zijn vaderland het gevoel van vrijheid, aan het Evangelie dat geloof dat heiligt en alles bestuurt; en uit deze onderscheiden bestanddelen vormde zijn schitterend genie een harmonisch geheel, waarvan men zich het beeld gemakkelijker kan voorstellen, dan het af te malen.

Als letterkundige is hij door menige schrijver van dit tijdperk geëvenaard en niemand ten minste heeft hem overtroffen op dit gebied, in hetgeen het wezenlijke daarvan uitmaakt. Het was zijn lust meer om de schoonheden van de letterkundige werken te ontdekken en aan te wijzen, dan om de gebreken daarvan aan te tonen en men heeft zich dikwijls verwonderd over de lof waarmede hij soms middelmatige geschriften wist te verheffen. Het was alleen omdat hij een natuurlijke zin had voor het goede en schone, en waar hij maar het flauwste beeld daarvan vond, wist hij het door de kracht van zijn verstand te doen schitteren. VINET prees, zonder het zelfs te weten, bij anderen, de verdiensten, die hij hun had medegedeeld.

SAINTE-BEUVE, één van de meest bevoegde rechters, die men ten dezen noemen kan, heeft zijn stijl in de volgende woorden geprezen: “Hij bezat een oorspronkelijkheid, die de eigenaardigheden van het Franse Zwitserland gelukkig doet uitkomen, en tegelijk een over het algemeen Attische taal, die aan de gewichtigste voortbrengselen herinnert. Indien ik ronduit mijn gevoelen mag zeggen, dan is hij, na DANNON van de oude en VILLEMAIN van de nieuwere school, naar mijn oordeel van al de Franse schrijvers degene, die de modellen het best heeft begrepen, de taal het best heeft ontwikkeld, haar grenzen en haar oorsprong heeft nagevorst en haar verwisselende en ware betekenis heeft aangewezen[87].”

Als prediker heeft hij de oude vorm van de leerredenen afgeschaft de behoefte van de hoorder van de negentiende eeuw op het oog gehouden, zonder een enkele schrede van het Christendom af te wijken, of liever, door het beginsel van eenheid in het Evangelie des te sterker te doen uitkomen, naarmate hij meer gezind was om toe te geven aan dat van de verscheidenheid van meningen. “Er was in zijn woorden,” zegt iemand van hem, “iets innigs en krachtigs, dat hem alleen eigen was. In de aanvang zocht hij zich te matigen, maar weldra verhief zich zijn toon; zijn spreken werd sneller, zijn welluidende en trillende stem wist door haar tonen de aandoeningen op te wekken, die hij zelf gevoelde, en de zorg waarmede hij zich zelf op de achtergrond plaatste, opdat de waarheid die hij verkondigde te beter zou

[87] Critiques et portraits litteraires, Tom. V, p. 144, 147.

uitkomen, deed zijn reine, waarachtige en oorspronkelijke talenten te meer schitteren[88].”

Als Christen behoorde hij tot het geslacht van de PASCALS, door de diepte van zijn gedachten, en tot dat van de FENELON’S door de zuiverheid en reinheid van zijn geloof. Slechts één ding overtrof bij hem vroomheid en genie, het was zijn nederigheid. De man die zowel de hoedanigheden van anderen wist te onderscheiden, scheen de zijne volstrekt niet te kennen. Maar hij beoordeelde anderen naar zijn hart, zichzelf naar zijn geweten. Voor anderen was hij vervuld met al de inschikkelijkheid van de liefde, zichzelf beoordeelde hij met gestrengheid naar zijn ideaal.

ALEXANDER VINET stierf 4 mei 1847. Hij liet vele leerlingen achter, maar een opvolger vind hij tot hiertoe niet.

Onder de regering van LODEWIJK PHILIPS heeft de Protestantse pers vele werken van wezenlijke waarde geleverd. De geschiedenis van de Hervorming is met onmiskenbare talenten behandeld. De predikstoel telde enige uitnemende modellen.

Ook de periodieke literatuur was niet zonder betekenis; en indien Frankrijk al weinig aandacht aan deze werken heeft geschonken, dan ligt de schuld daarvan niet bij de Protestantse schrijvers en predikers, maar bij de erfelijke vooroordelen die nog altijd in ons land op het Protestantisme zelf drukken

In dit tijdperk werden vele instellingen van weldadigheid opgericht en door vrijwillige inschrijvingen in stand gehouden. Wezen, grijsaards, kranken, kinderen die van onderwijs verstoken waren, veroordeelden door de justitie en andere ongelukkigen werden de voorwerpen van een milde belangstelling en getuigden voor die Protestantse weldadigheid, die slechts door degenen, die haar niet kennen, wordt verloochend.

De eigenlijk gezegde godsdienstige genootschappen zetten hun arbeid voort en zagen hun inkomsten belangrijk aangroeien. De Bijbel, door de handen van colporteurs, evenals in het begin van de Hervorming wijd en zijd verspreid, bracht alom licht en leven. De verstrooide Protestanten werden samengebracht en onderwezen. De Evangelische societeit breidde van jaar tot jaar het aantal van haar agenten uit. Het zendelinggenootschap zond naar Zuid-Afrika ijverige Evangeliedienaars, die met de belofte van het Evangelie de nuttigste kunsten van de beschaafde naties aan de woeste volken brachten.

Onder de namen van hen, die de meeste ijver en ingenomenheid toonden voor de bekering van de heidenen, is er één, die niet mag vergeten worden; het is die van de admiraal VERHEULL.

---

[88] Le Semeur, XVII, p. 141.

Schoon in Holland geboren, was hij Fransman geworden, door zijn grote militaire diensten en door de brieven van naturalisatie, die hem ter beloning daarvoor werden gegeven. In het kamp van Boulogne was hij belast geweest met de organisatie van de Bataafse vloot, en in menig ogenblik gaf hij schitterende bewijzen van koelbloedigheid, wijsheid en heldenmoed. Hij bracht een legercorps midden door de Engelse vloot, die tegen zijn eskader negenhonderd vuurmonden had gericht. Deze heldendaad stortte moed en vertrouwen in de honderdzestig duizend mensen die de stranden van de oceaan bezetten.

NAPOLEON koesterde voor de admiraal VERHEULL de grootste achting en wilde na de nederlaag bij Waterloo, aan zijn hoede zijn persoon en zijn fortuin vertrouwen, om hem naar Amerika te brengen. Men weigerde hem dit onder allerlei onbeduidende voorwendsels. “Indien deze taak aan VERHEULL waren opgedragen geweest,” zei de gevangene van St. Helena, “het is waarschijnlijk dat hij die zou hebben volbracht.”

De admiraal VERHEULL werd tot minister van staat, ambassadeur en pair van Frankrijk benoemd; maar wij zwijgen over zijn politiek leven; zijn godsdienstig karakter behoort alleen tot dit geschrift. De beroemde zeeman was één van de werkzaamste leden van alle godsdienstige genootschappen; hij ondersteunde die met zijn geld, met zijn voorbeeld en het gezag van zijn naam. Hij beminde de leerlingen van de zendelingschool als zijn kinderen en volgde hen met een oog van vaderlijke belangstelling op hun verre en gevaarlijke apostolische reizen.

De jaarlijkse algemene vergadering van het zendelinggenootschap waarvan hij voorzitter was, was een feestdag voor hem. “Welk een reine kinderlijke blijdschap schitterde in zijn oog, zegt een schrijver die hem zeer goed kende, wanneer de afgevaardigden van de hulpgenootschappen of wel één of andere vriend van de zendingszaak, het comité van haar ingenomenheid verzekerde en christelijke gelukwensen tot hetzelve richtte. Hoe warm en diep gevoeld was altijd de rede, waarmede hij gewoon was de zitting te, openen. Achttien malen in drie-en-twintig jaren bekleedde hij de voorzittersstoel bij de algemene vergadering, en telkens las hij dan bij gelegenheid een rede, die de uitdrukking was van zijn vroom gemoed en van zijn krachtvolle geest.”

Zo dikwijls een vriend bij hem binnentrad, verhelderde zich zijn voorhoofd, dat wij nimmer zich zagen fronsen. Zijn blik werd levendiger, en zijn stem nam een onbeschrijfelijk zachte toon aan. In zijn vriendschapsbetoon mengelde zich de openhartige vrolijkheid van de zeeman, de waardigheid van de generaal, de beleefdheid van de man naar de wereld, de eenvoudigheid en oprechtheid van de Christen. Goedheid was het kenmerk van zijn denkwijze, van zijn karakter, van zijn gehele leven; zij was een deel van zijn wezen, het was een eenvoudige, open, gedienstige, hartelijke goedheid; zij was onuitputtelijk in haar bron en in haar uitwerking; zij was belangeloos in haar beginsel en duurzaam in haar vruchten; hij kon geen kwaad denken en zag dit nimmer, noch in personen noch in zaken[89].”

[89] GRANDPIÉRRE, Notice sur le vice-admiral VERHUELL, p. 38 en elders.

De admiraal VERHEULL werd aan zijn vrienden en aan de kerk ontrukt 25 oktober 1845. Hij stierf op de leeftijd van negen-en-zestig jaren.

Wat het inwendig leven van de Hervormde kerk betreft, zou hier nog te vermelden zijn, de oprichting van afzonderlijke verenigingen, zoals van de *Wesleyanen*, de *Baptisten*, en andere afwijkende gevoelens onder verschillende benamingen. Maar zij waren slechts plaatselijk en van geringe omvang, en schoon uit hun midden enkele voorbeelden werden gezien van levendig geloof en vrome zin, bleven zij zonder invloed op de algemene toestand van het Franse protestantisme.

IX.

Revolutie van 1848. — Beraadslagingen over de scheiding van beide machten. — Vereniging van de Protestantse afgevaardigden te Parijs. — Synodale vergadering van September 1848. — Scheuring. — Plan tot kerkelijke regeling. — Bepalingen van de constitutie omtrent de vrijheid van erediensten. — Besluit.

Wij hebben onze taak ten einde gebracht. De omwenteling van 1848 heeft tot hiertoe geen belangrijke invloed uitgeoefend op de Hervormde gemeente in het algemeen. Sinds twee jaren zijn onder de Protestanten in Frankrijk samenkomsten gehouden, waarin men nieuwe plannen van kerkelijke regeling ontworpen heeft, maar er is daarvan nog niets voortgekomen.

Het voorlopig gouvernement, dat zoveel andere zaken te behartigen had, liet de godsdienstige onaangeroerd. Alleen gaf het een besluit, dat de burgers, gevangen gehouden voor daden betreffende de vrije uitoefening van godsdienst, in vrijheid zouden worden gesteld en dat hun de boeten, die zij nog niet betaald hadden, zouden worden kwijtgescholden. Het was een hulde, zoals de aanhef van het decreet zeide, aan de kostbaarste en heiligste van alle vrijheden.

Het enige godsdienstige en tegelijk politieke vraagstuk, dat onmiddellijk na de omwenteling door de pen en in de volksvergaderingen werd behandeld, was de scheiding van kerk en staat. Sinds 24 februari werd, bij plakkaten aan alle muren van Parijs aangeplakt, onder de naam van *wensen van het volk*, de onbepaalde vrijheid van geweten en de volkomen onafhankelijkheid van de beide machten gevraagd. Men wist dat DE LAMARTINE, toen op het toppunt van populariteit, dit beginsel goedkeurde en DE LAMENNAIS ondersteunde het met veel kracht in zijn tijdschrift: *le peuple constituant*.

De protestanten die de banieren van de onafhankelijkheid hadden geplant, verenigden zich tot een genootschap tot *toepassing van het Christendom* op de zaken van het gemeen leven en gaven een plakkaat, waarin geschreven stond: “Het is onbillijk een burger te dwingen om bij te dragen in de kosten van een godsdienst die hij niet belijdt. Het onderhoud van de erediensten zij niet langer ten laste van de algemene schatkist, maar men late aan ieder de zorg voor het onderhoud van die godsdienst die hij uit eigen beweging heeft gekozen. Zo zullen de geloofsbelijdenissen worden voorgestaan door degenen die ze aannemen en er

zullen geen bevoorrechte godsdiensten meer zijn. zo zal de Staat zich nooit meer behoeven bezig te houden met vraagstukken die voor hem altijd moeilijk zijn en gevaarlijk worden. zo zal het budget worden verlicht van meer dan veertig miljoen. Zo zullen, eindelijk, alle Fransen vrij en gelijk zijn in het stuk van godsdienst, zoals zij het in het burgerlijke leven zijn."

Alles was mogelijk te midden van de algemene schok van de gemoederen en van de instellingen. De verdedigers van de wettig erkende gezindheden waren in een angstige verwachting en gereed om de scheiding te zien plaats hebben, wanneer die door de vergadering werd uitgesproken, maar niet ontveinzende dat zij meer gestemd waren voor het in stand houden van de vereniging.

Enige afgevaardigden van de Hervormde kerken kwamen uit eigen beweging samen te Parijs in mei 1848. Zij waren in zeker opzicht samengeroepen door de noodzakelijkheid en de algemene bekommering. Er was dan ook geen eenheid in de oorsprong van hun mandaten; sommigen waren bij algemene stemming benoemd, anderen door de consistories, anderen alleen door hun voorzitters. Er was ook geen verhouding in hun vertegenwoordiging. Sommige kerken nabij Parijs gelegen telde vijf of zes afgevaardigden voor een enkele consistorie anderen daarentegen hadden er slechts één gezonden voor drie of vier consistories. Er was eindelijk ook geen eenheid in de macht van de afgevaardigden; sommigen waren gemachtigd om de kerkelijke vraagstukken in de grond te behandelen, anderen niet. Zulk een vergadering kon dus slechts de weg banen aan een meer ordelijk geheel door de leden van het wettig bestaande protestantisme gekozen.

Zij nam aanstonds de vraag in behandeling, omtrent de betrekking tussen kerk en Staat en de grote meerderheid verklaarde zich voor het behoud van het verbond, zich daarbij uitdrukkelijk voorbehoudende de waardigheid en de vrijheid van de kerk. Zij maakte vervolgens een kiesreglement voor de samenstelling van een vergadering, die wettig samengeroepen, de hangende zaak kon behandelen.

Deze nieuwe vergadering opende haar zittingen op 16 september 1848. De leden daarvan waren gekozen door een stemming met twee trappen, daar de gemeenten de kiezers hadden aangewezen voor de keuze van de afgevaardigden. Ieder van de twee en negentig consistoriale kerken was uitgenodigd om als afgevaardigden te zenden een kerkelijke persoon en een leek. Slechts drie consistories voldeden daaraan niet, behalve de twee theologische faculteiten van Montauban en van Straatsburg, die niet vertegenwoordigd werden. De vergadering telde slechts zeventig tot tachtig leden. Het was daarenboven een zuivere officiële vereniging. Zij had niet één wettige titel waarop zij zich beroepen kon. Het gouvernement erkende haar niet en de kerken waren volkomen vrij om haar besluiten aan te nemen of te verwerpen.

Er werden langdurige en ernstige beraadslagingen gehouden over de zaak van de geloofsbelijdenissen. Eindelijk besloot de vergadering bijna eenstemmig, dat zij overeenkomstig de wens van de meerderheid van de kerken, de leerstellige vraagpunten onaangeroerd zou laten en dat de zaak uitgesteld werd tot een meer geschikt ogenblik. Ten slotte werd een adres opgesteld, waarin de meerderheid, zonder in één of andere zin de strijdpunten op te lossen, haar algemeen geloof beleed.

Enige leden protesteerden tegen dit besluit en trokken zich terug. Zij hebben sinds in samenstemming met de onafhankelijke verenigingen die reeds bestonden, een nieuw godsdienstig genootschap uitgemaakt onder de naam van: *de vereniging van de Evangelische kerken in Frankrijk*. Hun bijzondere synode werd geopend op 20 augustus 1849 en daarin werd een geloofsbelijdenis en een kerkenordening vastgesteld voor de gemeenten daar vertegenwoordigd.

Nadat zij de godgeleerde vraagpunten ontweken had, behandelde de vergadering van september een plan van organisatie voor de wettige inrichting. Zij stelde als grondslag het algemeen stemrecht, onder zekere bepalingen, herstelde de kerk als een wezenlijk bestanddeel van het presbyteriale systeem, behield de instelling van de algemene consistories, onderwierp deze aan de bijzondere synoden en vroeg als middelpunt van het kerkelijk gebouw, een algemene synode, die op vastgestelde tijden zou bijeen komen.

Dit plan van organisatie werd aan de minister voor de erediensten medegedeeld, maar is tot hiertoe niet in aanmerking genomen. Er is geen grond om te vermoeden, dat het aanleiding zal geven tot een wettelijke voordracht. De kerken zelf hebben verschillende meningen geuit in sommige artikelen daarin vervat, en weinig opgewektheid getoond, om het plan bij het gouvernement te ondersteunen.

Terwijl het protestantisme poogde haar inwendig bestaan en de betrekking met het burgerlijk gezag te regelen, behandelde de nationale vergadering de constitutie. Zij nam de twee volgende artikelen aan: “Ieder belijdt vrij zijn godsdienst en geniet van de Staat, voor de uitoefening daarvan gelijke bescherming. De bedienaars van de erediensten, als zodanig nu door de wet erkend, en van die welke in het vervolg zullen erkend worden, hebben recht op een bezoldiging van de Staat.”

Het verdient opmerking, dat de katholieke godsdienst in de grondwet niet wordt genoemd. Niet alleen heeft zij opgehouden godsdienst van staat te zijn; maar zij heeft ook de onderscheiding niet behouden, die haar bij het concordaat van NAPOLEON en bij het charter van 1830 verzekerd was, die namelijk van genoemd te worden als de godsdienst van de meerderheid van de Fransen. zo blijft er dus geen voorrang, geen schijn zelfs daarvan over; er is volkomen gelijkheid, voor alle erkende gezindheden, zodat de constitutie zou geschonden worden, wanneer het gouvernement enig voorrecht hoegenaamd aan de Roomse kerk toekende. Drie eeuwen van strijd zijn er nodig geweest om deze hoofdregel van de rechtvaardigheid in de wetten te doen schrijven en misschien heeft zij meer nog nodig om beter begrepen en beter toegepast te worden door de algemene handelwijze. Een volk dat in het katholicisme opgevoed is brengt de volledige gelijkheid van de godsdienstige gezindheden veel moeilijker in beoefening dan enig ander.

Voorts moet onder het oog gehouden worden, dat deze gelijkheid slechts bestaat voor de gezindheden door de staat erkend of nog te erkennen. De voorstanders van het stelsel van de afscheiding zijn niet tevreden en de vraag omtrent de opheffing van het budget voor de erediensten houdt voortdurend enige organen van de godsdienstige en politieke pers bezig. De toekomst zal dit problema moeten oplossen.

De handelwijze van sommige gouvernementen, die op de toekomst van Frankrijk invloed hebben uitgeoefend, sinds de omwenteling van 1848, heeft aanleiding gegeven tot onderscheiden tegenspraak, zowel van de zijde van de onafhankelijke kerken en genootschappen, als van die van het wettig erkende protestantisme. Maar wij zullen ons niet bezig houden met feiten die zo vers in het geheugen zijn. Het land is in een tijdperk van crisis en van overgang, niets is gevestigd, en deze wankelende toestand heldert menige omstandigheid op, zonder die te rechtvaardigen. Het is te hopen dat vrijheid en gelijkheid van godsdienst evenzeer ingang zullen vinden bij de algemene denkwijze, als zij in de wetten de overhand hebben behouden, en dat zij de gedragslijn zullen bepalen zowel voor hen die besturen als voor hen die bestuurd worden.

In de twee laatste jaren is bijna geen een geschrift van het Franse protestantisme uitgegaan. Het keert tot zich zelf in bij de grote politieke gebeurtenissen; het merkt op en wacht. Nieuwe denkbeelden doen zich hier, gelijk elders op. Wat zal daarvan het gevolg zijn?

God alleen weet het. Ons is het genoeg te weten dat *God regeert.* Hij heeft aan de Hervormde kerken in Frankrijk dagen van geloof en van overwinning geschonken. Hij heeft haar beschermd, gedurende vele geslachten, tegen de slagen haar vervolgers. *Zijn hand, die de vaderen heeft bewaard, zal de kinderen niet verlaten.*